ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

ΤΟ «ΠΡΟΤΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ» ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ

Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ ΤΟ «ΠΡΟΤΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ» ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ

ΤΟ «ΠΡΟΤΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ» ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ

Ὄψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)

ΑΘΗΝΑ 1988

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙ' ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Ξεγητεμένοι, ὑποθέτω, θά πεῖ désillusionnés: Ἐρώτημα, ἐν παρόδῳ, τοῦ Α. Πάλλη πρός τόν Π. Βλαστό, σέ ἐπιστολή τοῦ 1905· ἀνάξιο, κατά τά ἄλλα, ἰδιαίτερης μνείας — ἄν τοῦ ἔλειπε ὁ τόνος τοῦ ἀορίστως ἐπαναλαμβανομένου. Μετά ἀπό πολλές δεκαετίες νεοελληνικῆς γλωσσοπλασίας βλέπει κανείς —γιά ποσοστή φορά;— μιάν ἀνάγκη γλώσσας νά μεταμφιέζεται σέ μεταφραστικό καθῆκον. Καί ἡ μέν λέξη «ξεγητεμένοι» δέν πολιτογραφήθηκε στήν κοινή νεοελληνική. Ἀλλά μήπως ἡ λέξη désillusionnés ἀξιώθηκε εὐτυχέστερη ἀπόδοση; Παρέμεινε στή δικαιοδοσία τῶν ἰδιωτικῶν αὐτοσχεδιασμῶν, ἄλλο ἕνα ἀπό τά «ἀμετάφραστα», ἄλλη μιά ἀνεπαίσθητη διαρροή ρευστοῦ ἀπ' τά συγκοινωνοῦντα ἀγγεῖα τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνικῶν παραδόσεων — φύρα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς «κοινῆς», ὅπου ἀπέβλεψε ἀπό συστάσεώς της ἡ Ἑλλάδα.

Στή δυτικοευρωπαϊκή κοινή ἡ Ἑλλάδα ἀπέβλεψε, ἄς ποῦμε, νομοτελῶς, μαζί μέ τόσους ἄλλους ὁμήλικές της ἤ καί νεότερους. Μόνο πού τό βεβαρυμένο παρελθόν της συσκότισε τίς ποθητές διόδους. Ἄν ἡ κληρονομιά τῆς ἀρχαιότητας ἔδωσε στίς ἑλληνοευρωπαϊκές σχέσεις τόν τύπο τῆς ἄσκησης «εὐθύ-ἀντίστροφο», αὐτό ὑπῆρξε, κατά κανόνα, ὄχι κανένα προνόμιο, ἀλλά ἡ ἀφορμή γιά μιάν ἀκόμα μεταμφίεση: τῆς μεταφραστικῆς δραστηριότητας σέ αὐτοδικαίως πρωτογενή ἔκφραση.

Δέν πρόκειται έδώ γιά δοκίμιο περί μεταφραστικών δυσκολιών. Ὡστόσο ἡ ἀναφορά σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς μεταμφιέσεις εἶναι χρήσιμη γιά νά τονιστεῖ ἐξαρχῆς ἡ ἀκατάσχετη ἐκφραστική αἱμορραγία τῶν ἡρώων τοῦ ἀνά χεῖρας βιβλίου. Τά ἐκφραστικά μέσα τῆς λόγιας ἐκείνης μάζας πού πρωταγωνιστεῖ στή συγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ κράτους, δέν εἶναι ἁπλό ζήτημα ὕφους — στή σύντομη ἔστω διάρκεια μιᾶς ἐν σμικρῷ κοσμογονίας. Οἱ ἥρωές μας καί ἐκφράζονται, καί ἐκφράζουν, καί ὑπαγορεύουν, καί δεσμεύουν τούς ἐπιγόνους τους, καί, στό κάτω κάτω, τούς ὑφίστανται. Σκόπιμα κρατοῦν τό ἐνδιαφέρον μας στή σκηνή, στήν εἰκόνα πού ἡ ἐποχή σχηματίζει γιά τόν ἑαυτό της, μέ τίς illusions τους —ἀκριβῶς— σέ περίοπτη θέση. Ἔτσι φυσικά δέν διαψεύδεται τό ἀξίωμα ὅτι ἡ αὐτοσκηνοθεσία μιᾶς ἐποχῆς μᾶλλον ἐξαπατᾶ παρά ἑρμηνεύει. Ὅμως ἐδῶ, οἱ «διδαγμένες» ἀτέλειες στήν ἐκτέλεση εἶναι ἄλλες τόσες ἐπιπλέον εἰσβολές τῆς πίσω ἀπό τήν σκηνή πραγματικότητας.

Ἡ εἰκόνα τώρα αὐτῆς τῆς πραγματικότητας, ἔτσι ἰδωμένης, εἶναι, προφανέστατα, ἐλλιπής. Ποῦ ὁ συσχετισμός τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων, ποῦ ὁ ἀπολογισμός τῶν ταξικῶν ἀγώνων, ποῦ ἡ ὑποδομή, ποῦ ἡ «κοινωνία τῶν πολιτῶν». Ἀλλά μιά τέτοια δραστική ἀλλαγή τῆς ὀπτικῆς γωνίας θά προκαλοῦσε τήν ὄχι καί τόσο χρήσιμη κατάρρευση τοῦ σκηνικοῦ. Ἰδιορρυθμία, δηλαδή, τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας: Ἡ ὁριοθέτηση μεταξύ ἑλλαδικότητας καί ἑλληνικότητας (πού ἐπιχειρεῖται νά περιγραφεῖ στό βιβλίο) σημαίνει, αὐτονόητα, παραίτηση ἀπό ἀξιώσεις ἐ φ' ὅ λ η ς τ ῆ ς ὕ λ η ς. Ἀλλά μόνο χάρη σ' αὐτή τήν ὁριοθέτηση γίνεται δυνατή καί ἡ ἑνιαία ἀνάλυση τῶν ἀφανῶν διαδικασιῶν· μέ τήν προϋπόθεση ὅτι πλάι στήν ἑλλαδική σκηνή θά στηθεῖ, γιά τήν ἐκτέλεση ἑνός τελείως διαφορετικοῦ ἔργου, ἡ σκηνή τῆς ἔξω ὁμογένειας.

Εἶναι προβλήματα πού ἡ ἱστοριογραφία τοῦ περασμένου αἰώνα εὐλόγως τά ἀπώθησε, καί ἡ ἱστοριογραφία τοῦ φθίνοντος δέν τά ἀντιμετώπισε παρά ἀποσπασματικά. Στήν προσπάθεια νά ἀποφύγει αὐτή τήν ἀδυναμία, ἡ ἐργασία μου κληρονομεῖ βέβαια ἄλλες. Ὁ χρόνος πού μεσολάβησε ἀπό τήν πρώτη, πρόχειρη ἔκδοσή της (Δεκέμβριος 1984) δέν εἶναι ἀσφαλῶς ἀνύποπτος. Ἀλλ' ἡ φιλυποψία του δέν ἀρκεῖ νά ὁδηγήσει ὥς τήν πλήρη ἐξιχνίαση, ὥς τήν ὁλοκλήρωση τῆς «ἔρευνας»· ἡ ὁποία

καί δέν πρόκειται νά ὁλοκληρωθεῖ, ὑπό τήν ἔννοια τῆς ἐκκίνησής της τουλάχιστον. Ἀρκετός χρόνος μεσολάβησε, ὥστε ἐνδιαμέσως ἡ ἔρευνα νά ἀλλάξει πορεία, λίγος γιά νά ξεθαρρέψει νά ἀγνοήσει ἐμπειρικές ἐντυπώσεις, λίγος ἐπίσης γιά νά φεισθεῖ ὑποσημειώσεων, ἐλάχιστος γιά νά ἀνατρέψει τίς προϋποθέσεις της. Ἔτσι, τό κείμενο πού ἀκολουθεῖ εἶναι αὐτούσιο σχεδόν τό κείμενο πού ὑποβλήθηκε, ὡς διδακτορική διατριβή, στό Τμῆμα Ἱστορίας καί Ἀρχαιολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀμηχανία τοῦ γράφοντος, πού βλέπει σειρά ἐλλείψεων, χωρίς νά εἶναι σέ θέση ἤ διάθεση, αὐτή τή στιγμή, νά τίς συμπληρώσει, ἐντείνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι πρῶτο βῆμα γιά να ξεπεραστεῖ εἶναι, παραδόξως, ἡ δημοσιοποίησή της: Τό σύνδρομο, πιστεύω, ὅσων προσπαθοῦν νά γράψουν ἕνα βιβλίο πού θά προτιμοῦσαν νά τό εἶχαν διαβάσει.

Ἰανουάριος 1986

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στήν ἐργασία αὐτή ἐπιχειρεῖται ἡ καταγραφή καί, ὥς ἕναν ἐφικτό βαθμό, ἡ κωδικοποίηση τῶν ἀντιλήψεων γιά τό ἑλληνικό ἔθνος καί τόν «προορισμό» του, ὅπως διαμορφώθηκαν στήν Ἑλλάδα κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς ἀνεξαρτησίας της. Στήν ἀφετηρία βρίσκεται ἡ ἐπισήμανση μιᾶς ἱστοριογραφικῆς ἕξης πού ἔρχεται συχνά νά συσκοτίσει τήν εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ 19ου αἰώνα, καί πού ἡ πλάνη της φαίνεται αὐτονόητη: Ἡ σοβαρότητα πού ἀποδίδει ἡ πολιτική ἱστορία στήν τομή τῆς ἵδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους δέν ἔχει ἀντίκρυσμα στήν ἱστορία τῆς κίνησης τῶν ἰδεῶν· ἐκεῖ οἱ ἐξελίξεις πού καταλαμβάνουν τό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας ὑποβιβάζονται σέ δεύτερη μοίρα, καθώς ἐπικρατεῖ, γενικά, ἡ τάση νά θεωρεῖται δεδομένη ἡ ἑνότητα καί ἡ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καί πνευματικῆς παραγωγῆς. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι νά προκύπτουν δύο διαφορετικές ὄψεις τῆς ἐποχῆς, πού κάποτε εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νά ταιριάξουν μεταξύ τους. Ὅ,τι γιά τήν μία ὄψη θά ἦταν «ἰδέα», γιά τήν ἄλλη μπορεῖ νά μήν εἶναι παρά «σύνθημα», καί ἕνας ἐπίγονος π.χ. τοῦ διαφωτισμοῦ μπορεῖ, κατά τίς βουλές τοῦ παρατηρητῆ του, νά μεταμορφώνεται σέ ἁπλό κρατικό λειτουργό ἤ κομματάρχη.

Ἡ ἄρση τῶν στεγανῶν ἀνάμεσα στίς δύο ὀπτικές γωνίες ἦταν ἀπό τίς κύριες ἐπιδιώξεις τῆς ἐργασίας μου, καί γι' αὐτό τηρήθηκαν μέ κάθε δυνατή συνέπεια, ὡς ὅρια τῆς ἔρευνας, τά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Καταβλήθηκε προσπάθεια νά ἐξε-

ταστοῦν οἱ ἑλλαδικές ἐξελίξεις σέ θεμιτή ἀπομόνωση ὡς πρός τόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό κόσμο, ἀπό τά μέσα τοῦ αἰώνα ὥς τήν καμπή τοῦ 1880, πού κλείνει τήν περίοδο τῆς ἑλλαδικῆς «νηπιότητας» μέ μιά σειρά ἀλλαγές σέ πολλά ἐπίπεδα ταυτόχρονα (εἴσοδος στήν Τρικουπική περίοδο, προσάρτηση τῆς Ἠπειροθεσσαλίας, τέλος ρομαντισμοῦ, νέα φάση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, κλπ.).

Τήν μέθοδο ὑπαγόρευσε τό ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας. Ὑπῆρχε, ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐπιθυμία ἀνανέωσης τοῦ ἀποθέματος τῶν ἀπόψεων τῆς ἐποχῆς πού ἔχει προσφέρει κυρίως ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς μέ τίς ἔρευνές του στόν 19ο αἰώνα, ὑπῆρχε συνεπῶς ἡ ἀνάγκη νά «ξαναδιαβαστοῦν» τά κείμενα τῆς ἐποχῆς πού στή συντριπτική τους πλειοψηφία λησμονήθηκαν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἔπρεπε νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ βασική δυσκολία πού συνοδεύει —χωρίς νά ἀπαγορεύει— τήν ἀναδίφηση μιᾶς εὐρείας ἱστορικῆς περιοχῆς: ἡ παραίτηση δηλαδή τοῦ ἐρευνητῆ, ἐκ τῶν προτέρων, ἀπό κάθε φιλοδοξία ἐξάντλησης τοῦ ἀξιοποιήσιμου ὑλικοῦ. Στήν περίπτωσή μας τό ὑλικό αὐτό δέν θά ἦταν τίποτα λιγότερο ἀπό ὅλα τά ἔντυπα πού κυκλοφόρησαν στόν ἑλλαδικό χῶρο κατά τό διάστημα πού ἐνδιαφέρει — ἀσχέτως ἄν ἀναφέρονται ἄμεσα, ἔμμεσα ἤ καί καθόλου στό ἐθνικό ζήτημα. Μέ ὁποιονδήποτε τρόπο καί νά περιοριστεῖ ἡ ἔρευνα δέν μπορεῖ βέβαια νά στοχεύσει σέ κάποια, ἔστω ἀπό ἀπόσταση, προσέγγιση αὐτοῦ τοῦ ὄγκου. Ἀναπόφευκτα ὁ ἐρευνητής θά αὐθαιρετήσει, ὄχι ὅμως ἐν ἐπιγνώσει του. Μιά ἀπαραίτητη προφύλαξη ἐδῶ ἦταν νά ἀποφευχθεῖ ἡ ἐκκίνηση ἀπό κείμενα ἤ φυσιογνωμίες πού συνήθως θεωροῦνται «ἀντιπροσωπευτικά». Γιατί μέρος τῆς ἔρευνας ἦταν ἀκριβῶς καί ἡ ἀναζήτηση τῶν κριτηρίων τῆς ἀντιπροσωπευτικότητας μέσα στήν ἴδια τήν ἐποχή, καί ὄχι στό γεγονός ὅτι ἡ μιά ἤ ἡ ἄλλη ἄποψη εἶχε τήν τύχη νά ἀντισταθεῖ στήν ἀφάνεια.

Μ' αὐτές τίς σκέψεις, στήν πρώτη φάση προτιμήθηκαν τυχαῖες ἤ (ἀπό ἕνα σημεῖο καί ἔπειτα) σχεδόν τυχαῖες τομές στήν ἐποχή, καί ὡς πρόσφορο ἔδαφος γιά τήν διεξαγωγή μιᾶς τέτοιας ἀνασκαφῆς κρίθηκε ὁ τύπος, γιά δύο κυρίως λόγους: Ἐπειδή, πρῶτον, σέ μιά ἐφημερίδα εἶναι δυνατή ἡ συμπυκνωμένη ἀποτύπωση μιᾶς ποικιλίας ἀπόψεων, ὄχι ἀναγκαστικά σέ συμφωνία μεταξύ τους, κι αὐτό ὁδηγεῖ ἀσφαλέστερα στήν κατανόη-

ση τοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς ἀπ' ὅ,τι μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ἕνα αὐτοτελές βιβλίο, πού δεσμεύεται σέ μιά στοιχειώδη συνέπεια πρός τόν ἑαυτό του. Κατά δεύτερο λόγο, ἡ ἴδια ἡ προχειρότητα τῆς ἐφημεριδογραφικῆς ἔκφρασης εἶναι, γιά τά ζητήματα πού ἐξετάζουμε, συχνά πολυτιμότερη ἀπό μιά ἐπεξεργασμένη, «ἐντός θέματος» καί ἀμφίβολης διάδοσης ἐπιχειρηματολογία ἐπώνυμων συγγραφέων.

Ἀκολούθησε ἡ διερεύνηση τοῦ περιοδικοῦ τύπου, πού κατέχει ἐνδιάμεση θέση ἀνάμεσα στή δημοσιογραφική προχειρότητα καί τήν αὐθεντία τῶν «αὐτουργῶν» τῆς ἐθνικῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας. Οἱ ἴδιοι οἱ ἐπώνυμοι μείζονες λόγιοι ἀποτέλεσαν τόν τελευταῖο σταθμό τῆς ἔρευνας, μέ ἔμφαση ὅμως πιά στά σημεῖα ἐκεῖνα πού τούς συνάπτουν πρός τούς ἐλάσσονες, καί ὄχι σέ ἐκεῖνα πού τούς ξεχωρίζουν. Γιατί ἡ τροπή τῆς ἔρευνας εἶχε ἤδη καθοριστεῖ ἀπό τή μελέτη τῶν ἐφημερίδων: Ἀπό ἐκεῖ ἀποκομίστηκε, ὄχι ἡ μέθοδος ταξινόμησης τῶν διαφόρων ἀπόψεων, ἀλλά ἡ μέθοδος καταγραφῆς τῆς σύγχυσης ἰδεῶν στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα, μιᾶς σύγχυσης γιά τήν ὁποία ὁ τύπος εἶναι τό πιστότερο κάτοπτρο.

Ὑπάρχουν βέβαια ὅρια σ' αὐτή τή σύγχυση. Ὁ σημερινός ἱστορικός δέν μπορεῖ νά ἀπαλλαγεῖ εὔκολα ἀπό τή «στερνή γνώση»: Κυρίαρχη ἰδεολογία, παρ' ὅλ' αὐτά, καί διαμορφώθηκε καί ἐπιβλήθηκε. Ἐν ὀνόματι τῆς κατεστημένης λογικῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ θά μποροῦσαν ὡραιότατα νά ἀγνοηθοῦν τά συνεχή καί κάποτε ἐκκωφαντικά π α ρ ά σ ι τ α πού συνοδεύουν τίς γνωστές ἀπόψεις γιά τήν εὐρωπαϊκή π.χ. ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων ἤ τά πεπρωμένα τῆς φυλῆς. Ὅλοι οἱ δρόμοι, ἀπό μιάν ἄποψη, ὁδηγοῦν στόν Παπαρρηγόπουλο, καί δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποθέσουμε ὅτι ἄν δέν ἐμφανιζόταν αὐτός, κάποιος ἄλλος θά ἀναλάμβανε στή θέση του τόν ρόλο τοῦ θεωρητικοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ἑνότητας. Μπορεῖ κανείς νά ἀναφερθεῖ σέ ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς, ὅπως τίς ὅριζε ὁ ἐθνικιστικός 19ος αἰώνας, καί νά θεωρήσει τόσο τό ἔργο τοῦ Παπαρρηγόπουλου, ὅσο καί τήν πλούσια φιλολογία γιά τήν ἑνότητα ἤ τήν ἀποστολή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, μιά εὐαίσθητη ἀνταπόκριση στίς ἀνάγκες αὐτές. Ποιές ὅμως ἀνάγκες ἄραγε ἐξυπηρετοῦν τά κραυγαλέα μηνύματα ἡττοπάθειας πού, τουλάχιστον σέ ἴσες δόσεις μέ τά μηνύματα ἐθνικῆς αἰσιοδοξίας, διοχετεύονταν σταθερά στήν ἑλλη-

νική συλλογική συνείδηση; Πόσο «κυρίαρχη» εἶναι μιά ἰδεολογία πού γιά νά γίνει ἀκουστή πρέπει νά διαπεράσει ἕνα φράγμα θ ο ρ ύ β ω ν, συχνά τό πρῶτο πού ἀντικρύζει κανείς πλησιάζοντας τήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα; Ἤ ἀντίστροφα, ὥς ποιό βαθμό οἱ θόρυβοι αὐτοί, πού οὔτε ἀκριβῶς ἀνατρέπουν, ἀλλά οὔτε καί ἐνισχύουν τήν «ἀναγκαία» ἐθνικιστική λογική, μποροῦν νά θεωρηθοῦν, ἀντί γιά παράσιτα τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, συστατικά της στοιχεῖα;

Ὁ κίνδυνος νά βιαστεῖ κανείς νά ἀπαντήσει σ' αὐτά τά ἐρωτήματα ὑπέβαλε τήν ἀναζήτηση ἑνός μέτρου σύγκρισης πού θά διευκόλυνε τήν ἀποκατάσταση τῶν ἀναλογιῶν στίς ποικίλες ἐκδηλώσεις ἐθνικοῦ προβληματισμοῦ κατά τόν 19ο αἰώνα. Ὁ βαλκανικός χῶρος παρέχει ἕνα τέτοιο μέτρο σύγκρισης. Εἶναι τό σερβικό κράτος, πού οἱ ἀρχές του συμπίπτουν χρονικά μέ τίς ἀρχές τοῦ ἑλληνικοῦ, καί πού στά ἐθνικά συμφραζόμενα θέτει γιά τούς κατοίκους του προβλήματα παρόμοια μέ τά ἑλληνικά, ὅπως ὁ ἐκσυγχρονισμός, οἱ σχέσεις μέ τήν Εὐρώπη καί τό μεῖζον ἔθνος, ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης. Ἡ ὕπαρξη κράτους, ἀλλά κυρίως ἡ ἀμοιβαία αὐτοτέλεια τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς σερβικῆς περίπτωσης, μοναδική στά Βαλκάνια, ἦταν τό κριτήριο βάσει τοῦ ὁποίου προκρίθηκε γιά τή σύγκριση ἡ σερβική καί ὄχι ὁποιαδήποτε ἄλλη βαλκανική περίπτωση.

Στήν περίπτωση τῆς Σερβίας ἀφιερώνεται τό τελευταῖο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας. Ἡ διάταξη τῶν ὑπολοίπων καθορίστηκε ἀπό τό ὑλικό πού μπόρεσα νά συγκεντρώσω. Τό ὑλικό αὐτό ἀναφέρεται σέ περίπου ἴσες ἀναλογίες στά δύο βασικά ὁράματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνισμοῦ τοῦ 19ου αἰώνα, πού ὑπαγόρευσαν ἄλλωστε καί τόν τίτλο τῆς ἐργασίας: τό ὅραμα τοῦ σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ κράτους καί τό ὅραμα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης. Στήν παρουσίαση τῶν ἀπόψεων τῆς ἐποχῆς κεντρική θέση ἔχουν ἀποσπάσματα ἀπό τίς πηγές, σέ ὅσο τό δυνατόν αὐτοτελέστερη μορφή καί μέ ἀσήμαντες μόνον ὀρθογραφικές ἐπεμβάσεις, ὅταν ὑπῆρχε κίνδυνος παρανόησης: Ὁρισμένες ἀνομοιομορφίες, ὅπως π.χ. τήν ποικιλία στήν ὀρθογράφηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Φαλμεράυερ ἤ τήν γραμματική ἀβεβαιότητα στήν ἔκφραση τοῦ μ έ λ λ ο ν τ ο ς χρόνου, τίς ἔκρινα πολύ χαρακτηριστικές γιά νά τίς ἐξαλείψω. Ἡ ἀνάγκη ἀποσυμφόρησης τῶν ὑποσημειώσεων περιόρισε τίς ἀναφορές στή σύγχρονη βι-

βλιογραφία στίς ἀπολύτως ἀπαραίτητες, ὅσες δηλαδή συνέβαλαν ἄμεσα ἤ ἔμμεσα στή διαμόρφωση συγκεκριμένων ἀπόψεων τῆς ἐργασίας. Τέλος, προφανεῖς λόγοι συντομίας ἐπέβαλαν τόν διαφορετικό τρόπο παρουσίασης στήν περίπτωση τῆς Σερβίας, ὅπου ἀποκλείσθηκε ἡ εὐρεῖα χρήση παραθεμάτων καί δόθηκε ἀντίστοιχα μεγαλύτερο βάρος στή μεταγενέστερη ἱστοριογραφία.

Οἱ ἀτέλειες τῆς ἐργασίας αὐτῆς θά ἦταν πολύ περισσότερες χωρίς τή συμπαράσταση ὅσων σπατάλησαν ἀπό τόν χρόνο τους γιά νά μοῦ προσφέρουν τή βοήθειά τους. Χάρη στή θητεία μου στό Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης εἶχα τήν τύχη νά ἀκούσω τίς πολύ χρήσιμες ὑποδείξεις τῶν κ. Ι. Σ. Κολιόπουλου, Ἄλκης Κυριακίδου-Νέστορος, Βασ. Παπούλια, Μιχ. Τιβέριου, Τάσου Χριστίδη, καί ἐκμεταλλεύθηκα μέχρις ὑπερβολῆς τήν φιλολογική πείρα καί φιλική προθυμία τῆς κ. Νίκης Λυκούργου. Φίλοι καί συνάδελφοι ἄλλων χώρων μέ βοήθησαν ἐπίσης νά λύσω ἤ καί νά ἀνακαλύψω ἀρκετές ἀπορίες μου σέ διάφορες φάσεις τῆς ἔρευνας: Οἱ Τάκης Σιμώτας, Δέσποινα Εὐγενίδου, Τάκης Γραμμένος, Κρίτων Χρυσοχοΐδης, Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη, Σλαβένκο Τέρζιτς, ἄς ἔχουν καί ἀπό ἐδῶ τίς εὐχαριστίες μου.

Ξεχωριστή μνεία καί ξεχωριστή εὐγνωμοσύνη χρωστῶ γιά τήν τριπλή εὐεργετική ἐπίδραση πού δέχτηκε ἡ ἐργασία μου σέ ὅλες τίς φάσεις: Στόν εἰσηγητή καθ. Ι. Κ. Χασιώτη, πού μέ τίς πολύτιμες μεθοδολογικές του συμβουλές καί, κυρίως, μέ τίς συχνές του ἀντιρρήσεις (ὅσες διατύπωσε καί ὅσες ἁπλῶς πρόλαβα) ἐπιβράδυνε σωτήρια τόν ρυθμό ἐξαγωγῆς συμπερασμάτων· στόν καθ. Ράντοβαν Σάμαρτζιτς, ὄχι μόνο γιά τήν πλούσια εἰκόνα της σερβικῆς ἱστορίας πού ἀποκόμισα κοντά του, ἀλλά καί γιά τό ἀπροσδόκητο παράθυρο πρός τήν ἑλληνική ἱστορία πού μοῦ ἄνοιξε ἀπό τό Βελιγράδι καί κράτησε ἔκτοτε ἀνοιχτό· καί τέλος στόν Δῆμο Μαυρομμάτη, στόν «στενό συγγενή» αὐτῆς τῆς διατριβῆς, τόν σοφό φίλο, πού μοῦ παραστάθηκε στίς δύσκολες στιγμές καί μέ βοήθησε νά τίς ξεπεράσω, ἀρχῆς γενομένης ἀπό τό στάδιο τῆς θολῆς σύλληψης τοῦ ἴδιου τοῦ θέματος, συνομήλικου, ἄλλωστε, μέ τή φιλία μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΕΛΛΑΔΙΤΕΣ

1. ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ

Τά σύνορα τῆς Ἑλλάδας τῶν πρωτοκόλλων τοῦ Λονδίνου, καί τό καθεστώς ἀνεξαρτησίας πού τῆς παραχωρήθηκε, δέν ἀνταποκρίνονταν σέ ἄλλη λογική ἀπό ἐκείνην τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας. Ἡ λογική αὐτή δοκιμάστηκε σέ μακροχρόνιες διαβουλεύσεις στίς εὐρωπαϊκές πρωτεύουσες καί τήν Κωνσταντινούπολη. Καρπός τους, ἕνα *μικροσκοπικόν, σπιθαμιαῖον Βασίλειον* στό νότιο ἄκρο τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου.

Οἱ ἀποφάσεις τοῦ 1832 θά δέσμευαν τούς Ἕλληνες, ὅπως ἀποδείχθηκε, γιά μιά ὁλόκληρη πεντηκονταετία. Τά σύνορα —ἄν ἐξαιρέσουμε τήν Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων— ὥς τήν προσάρτηση τῆς Ἠπειροθεσσαλίας ἔμειναν ἀμετακίνητα. Ἀλλά τό 1832, μέ ζωντανό ἀκόμα τόν μύθο γιά τήν ἐπικείμενη κατάρρευση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, κάθε σχετική πρόβλεψη θά ἦταν παράκαιρη. Ἡ λήξη τῆς χρονίζουσας διπλωματικῆς ἐκκρεμότητας ἔφερε κάποια ἀνακούφιση· καί τόσο πολύ ἀπεῖχε ἡ φειδώ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀπό τίς ἐπαγγελίες τῶν πολεμικῶν προκηρύξεων τοῦ Ἀγώνα, ὥστε ἦταν δύσκολο ἡ εὐρωπαϊκή θέληση νά χαιρετιστεῖ ὡς ὁριστική. Τά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κρατιδίου δέν ἱκανοποιοῦσαν παρά ἕνα ἐλάχιστο ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Ἡ ἀπόσταση ἀπό τό μέγιστο ἦταν ἁπλῶς συντριπτική, καί δέν χρειαζόταν νά ἀνατρέξει κανείς στόν χάρτη γιά νά τό διαπιστώσει: Οἱ περιστάσεις ἄφησαν τά ὅρια τοῦ ἑλ-

ληνικοῦ κόσμου ἔξω ἀπό κάθε διαπραγμάτευση, ἀδιευκρίνιστα, χωρίς σαφή ἐδαφική ὑπόσταση.

Εἶναι ἀδύνατο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, νά ἀποδοθεῖ μιά ἀκριβής γεωγραφική ἔκφραση στό μ έ γ ι σ τ ο τῶν ματαιωμένων ἐθνικῶν προσδοκιῶν. Ὁ Καποδίστριας, ὁριοθετώντας τό μέγιστο πού μποροῦσαν νά ζητήσουν οἱ Ἕλληνες ἀπό τίς Δυνάμεις, μέ τό γνωστό ὑπόμνημα τοῦ 1828, δεν ὑπεισῆλθε στό πρόβλημα τῶν βόρειων ἑλληνικῶν ὁρίων· σταμάτησε στή Θεσσαλονίκη[1]. Ὅμως σέ ποιά βάση καί μέ ποιά λογική θά ἐπιδεχόταν, ἐκ τῶν ὑστέρων, συμπλήρωση τό ὑπόμνημα τοῦ Κυβερνήτη; Δέν ὑπάρχουν ἀντικειμενικά στοιχεῖα πού νά στηρίζουν, ὄχι μιά ἀσφαλή ἀπάντηση, ἀλλά τό ἴδιο τό ἐρώτημα ἄν οἱ κάτοικοι τοῦ ἀρτισύστατου κράτους ὁραματίζονταν μέ ἀδιάβλητη ὁμοφωνία τόν Δούναβη, τόν Αἶμο, τή Ροδόπη, ἤ τόν Ὄλυμπο[2]. Θεμιτή θά ἦταν μόνο ἡ ἐπισήμανση δύο διαφορετικῶν —συγγενικῶν βέβαια— πλαισίων ἀναφορᾶς, μέ τά ὁποῖα ἀσφαλῶς δέν ἔχει σχέση ἡ μεταγενέστερη, ἐθνολογική θεώρηση

1. Ἀπάντηση στό πρῶτο ἀπό τά εἰκοσιοκτώ ἐρωτήματα πού ἀπηύθυναν οἱ προστάτιδες Δυνάμεις στόν Καποδίστρια τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1828, ΑΕΠΕΣ* 2, σ.244: *Ἐάν ὁδηγηθῶμεν ἐκ τῆς ἱστορίας, ἐκ τῶν σωζομένων εἰσέτι μνημείων τῆς ἀρχαιότητος καί ἐκ τῆς γνώμης τῶν περιηγητῶν καί γεωγράφων, ἡ ἔκτασις αὐτῆς τῆς χώρας* (ἐνν. τῆς Ἑλλάδος) *θέλει ἔχει ὁροθετικήν γραμμήν πρός ἄρκτον τήν ἀρχομένην ἀπό τάς ἐκβολάς τῆς Βοϊούσας, ἐκτεινομένην δέ πρός τά ἄνω διά τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ μέχρι τῆς πηγῆς του καί διερχομένην διά τῆς σειρᾶς τῶν ὀρέων τοῦ Ζαγορίου καί Μετζόβου καί διά τῆς τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τοῦ κόλπου τῆς Θεσσαλονίκης.* Πβ. ἀπάντηση στό 16ο ἐρώτημα, ὅ.π., σ.273-276.

2. Ἀπό τά παραδείγματα πού παραθέτει ἡ Danova, σ.41-42, 48-49 καί 53-54, μπορεῖ κανείς νά πάρει μιά ἰδέα γιά τήν ποικιλία τῶν γεωγραφικῶν ἐκτιμήσεων τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀπό τή μικρή Ἑλλάδα (π.χ. τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας: βλ. Frangos, σ.103) ὥς τή μεγάλη (π.χ. τοῦ Κ. Πολυχρονιάδη: *Considérations sur la guerre actuelle entre les Grecs et les Turcs*, par un Grec, Παρίσι 1821, σ.42). Ἀξιοσημείωτη πάντως εἶναι —ὡς ἐξαίρεση βέβαια— ἡ ἐπιβίωση τῆς «στενῆς» ἀντίληψης: Πολλές δεκαετίες μετά τήν ἐπανάσταση, ὁ Δ. Βερναρδάκης (*Ἐγχειρίδιον γενικῆς ἱστορίας εἰς τόμους τρεῖς, πρός χρῆσιν τῶν γυμνασίων καί πρός ἰδιαιτέραν μελέτην*, τ.Α', Ἀθήνα 1867, σ.178) προτείνει πρός βορρᾶν τή γραμμή Ἀκροκεραύνια-Καμβούνια-Ὄλυμπος.

* Οἱ συντομογραφίες ἀναλύονται στίς σ. 438 κέ.

τοῦ ζητήματος τῶν συνόρων. Πρόκειται ἀφ' ἑνός γιά τήν 'Επανάσταση, καί ἀφ' ἑτέρου γιά τήν 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία· ἀντίστοιχα, τό ἐπαναστατικό καί τό ἱστορικό δίκαιο.

Στό πρῶτο ἀνῆκαν οἱ πληθυσμοί πού εἶχαν εἴτε συμμετάσχει ἐνεργά στόν 'Αγώνα, εἴτε ὑποστεῖ τίς συνέπειές του σέ ὁποιαδήποτε φάση. *'Επαρχίαι τῆς 'Ελλάδος εἶναι, ὅσαι ἔλαβον καί θά λάβωσι τά ὅπλα κατά τῆς ὀθωμανικῆς δυναστείας* — ἔτσι ὅριζε τό Σύνταγμα τῆς Τροιζήνας, καί ἡ ἴδια ἄποψη περί «ἑλληνικότητας» κυριαρχοῦσε καί χρόνια ἀργότερα, στίς συζητήσεις τῆς 'Εθνοσυνέλευσης τοῦ 1844[3]. Ἄν καί τό κύριο βάρος τοῦ 'Αγώνα ἐπωμίστηκαν ἔτσι κι ἀλλιῶς οἱ περιοχές πού τελικά ἀπελευθερώθηκαν, ἑστίες ἐπανάστασης ἤ διωγμοί χριστιανικῶν πληθυσμῶν σημειώθηκαν σέ διάφορα σημεῖα τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας· ἡ ἴδια ἡ κήρυξη τῆς ἐπανάστασης, ἀπό τόν 'Αλέξανδρο 'Υψηλάντη, ἀκούστηκε στήν ἄλλη ἄκρη τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, καί, πιό πρίν ἀκόμα, ἡ δικτύωση τῆς Φιλικῆς 'Εταιρείας δέν εἶχε περιοριστεῖ στόν καθαυτό ἑλλαδικό χῶρο. Ὅλα αὐτά προφανῶς δυσχεραίνουν τή σχολαστική καταγραφή τῶν ἐδαφῶν πού δικαιωματικά ἔπρεπε νά συμπεριληφθοῦν στό νέο κράτος. Τά ὅρια τοῦ 'Αγώνα ὑπολείπονταν κατά πολύ ἀπό τά ὅρια τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας· μποροῦσε ὅμως κανείς, πάντα ἀναδρομικά, νά διανοηθεῖ ἕνα ἐπαναστατικό continuum, πού ἄρχιζε *πέραν τοῦ Δουνάβεως* καί κατέληγε *εἰς τό Ταίναρον*[4].

> *'Ο πόλεμος ἦτον γενικῶς ὅλης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς κατά τῶν Μωαμεθανῶν, καί τοῦτο οὐδείς ἀρνεῖται. Οὕτω τόν ἐξέλαβεν ἡ Εὐρώπη, ὁ Σουλτάνος, καί αἱ 'Εθνικαί μας Συνελεύσεις, ἡ δέ πρόθεσίς του ἦτον τοιαύτη, ὥστε διά νά ἐπιτύχωμεν τοῦ σκοποῦ, εἴπομεν, ὅτι ποῦ μέν νά φέρωμεν περισπασμόν, ἀλλοῦ δέ ἀντίστασιν, ἤ κάλλιον εἰπεῖν, τό μέν ἀριστερόν κέρας ἐστηρίξαμεν εἰς τάς ὄχθας τοῦ Βρούτου ποταμοῦ, τό δέ κέντρον εἰς τάς ὄχθας τοῦ Δουνάβεως καί εἰς τόν 'Ελλήσποντον, τό δέ δεξιόν κέρας μέχρι τῆς σειρᾶς τοῦ Ταύρου, ἡ δέ ἐφεδρία μας ἦτον ἡ Πελοπόν-*

3. ΑΕΠΕΣ 2, σ.651. Βλ. καί *παρακάτω*, σ. 51 κέ.
4. Δόσιος 1854, σ.πθ'.

νησος, καί ἡ νῦν ἐλευθέρα Ἑλλάς, διότι ταύτην ἐνομίσαμεν καλλιτέραν θέσιν[5].

Ἡ δεύτερη δυνατότητα ἦταν ἡ ἀναφορά στά ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀκριβέστερα στό εὐρωπαϊκό καί μικρασιατικό της τμῆμα, ὅπου ἐξακολουθοῦσε νά στεγάζεται τό ὑπόδουλο *γένος*. Πρίν μετατραπεῖ σέ φορέα ἐπανάστασης, τό *γένος* στάθηκε ὁ κύριος εὐνοούμενος ἱστορικῶν διαδικασιῶν πού ἄρχισαν νά κινοῦνται στόν βαλκανικό χῶρο μετά ἀπό μακραίωνη ἐμπλοκή. Ἀπό τή στιγμή πού, μέ τά πρῶτα κιόλας σχέδια διαμελισμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας ἀπό τούς ἰσχυρούς τῆς Εὐρώπης, εἶχε τεθεῖ τό ζήτημα τῆς διαδοχῆς της, καί γιά ὅσο διάστημα ἴσχυε ἡ ὑπόθεση ὅτι τά συμφέροντα τῶν ὑποδούλων ἦταν ενιαῖα, τό *γένος* δικαιοῦνταν μιά πρώτη θέση στή σειρά τῶν ἐπίδοξων διαδόχων. Ἡ ἔλλειψη διάκρισης ἀνάμεσα στό τί θά ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἐ δ α φ ι κ ῶ ν διεκδικήσεων ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἑλλάδας, καί τί ἁπλῶς συστατικό στοιχεῖο μιᾶς «ἱστορικά δικαιωμένης» σφαίρας ἑλληνικῆς ἐπιρροῆς στήν Ἀνατολή, συνεπάγεται, μοιραῖα, τήν ἀσάφεια, προκαλώντας καί σ' αὐτή τήν περίπτωση τήν ἰσοπεδωτική διόγκωση τῶν ἑλληνικῶν ὁρίων *ἀπό τοῦ Ἴστρου μέχρι τῆς Ἴδης*[6].

Τά ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἦταν δεδομένα. Δέν συνέβαινε τό ἴδιο μέ τά ὅρια τοῦ *γένους*· τό πρόβλημα εἶναι ὥς ποιό βαθμό τό *γένος* εἶχε, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα, χειραφετηθεῖ ἀπό τήν ἔννοια τοῦ millet[7], καί κατά πόσον στέκει ἡ

5. *Πρακτικά* 1844, σ.227.

6. Κοινή ἔκφραση· βλ. π.χ. τήν ὁμιλία τοῦ Α. Ρ. Ραγκαβῆ κατά τήν τελετή ἀνακομιδῆς τῶν ὀστῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα, *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ. 128, 15.7.1855, σ.191.

7. Γιά τήν ἔννοια τοῦ millet βλ. H.A.R. Gibb - Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, τ.2, London - N. York - Toronto 1957, σ.211-213 καί 234 κέ., καί γιά τήν ἐξέλιξή της τόν 19ο αἰώνα, Davison, σ.56-58 καί 114 κέ. Σαφή χρήση τῆς ἐξίσωσης γένος = millet κάνει π.χ. ὁ *Κ. Οἰκονόμος*, Γ', σ.358. Ἡ ἀποσύνδεση τῶν δύο ἐννοιῶν ὁπωσδήποτε συντελεῖται στή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα (πβ. σχόλιο *Κουμανούδη*, σ.324, λῆμμα *ἐθνάρχης*). Παρ' ὅλο πού ἡ στροφή σημειώνεται πράγματι στά χρόνια τοῦ Ἀγώνα, δέν μπορεῖ κανείς νά μιλήσει γιά γ ε ν ι κ ε υ μ έ ν η στροφή, ὅπως ἄλλωστε δέν μπορεῖ νά ἀπαιτήσει συνέπεια ὁρολογίας ἀπό τόν ἀγωνιζόμενο ἑλληνισμό.

ἄποψη ὅτι τό ἐθνικό εἶχε ὑποσκελίσει τό κατ' ἀρχήν θρησκευτικό, ἤ ἔστω πολιτιστικό, περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ἔννοιας. Γιά τόν καθορισμό τῶν ὁρίων τοῦ *γένους* πρέπει νά λάβει κανείς ὑπόψη ἀρκετούς ἑτερόκλητους παράγοντες: τά ὅρια τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου πού ὑπαγόταν στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο· τά ἀναγκαστικά ἀσταθή ὅρια τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ· τά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ· τήν ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στά ἀστικά κέντρα τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας ἤ στόν ὀθωμανικό κρατικό μηχανισμό· τήν ἐθνικά ρευστή βαλκανική ἐνδοχώρα. Καί μόνο τό γεγονός ὅτι στό *γένος* μποροῦσαν νά ἐνταχθοῦν χριστιανικοί πληθυσμοί ἄλλων ἐθνοτήτων ἀπό τήν ἑλληνική ἀποκλείει τήν αὐστηρῶς ἐθνική ἐξειδίκευση τοῦ ὅρου. Ἀρκεῖ ὡς παράδειγμα ὁ κατάλογος τῶν «Ἑλλήνων» πού δίνεται στά 1824 ἀπό ἄτομο κατά τά ἄλλα ξεκαθαρισμένης ἐθνικῆς συνείδησης, τόν Φαναριώτη Θεόδωρο Νέγρη:

Ὁ Σέρβος, ὁ Βούλγαρος, ὁ Θράξ, ὁ Μακεδών, ὁ Ἠπειρώτης, ὁ Θεσσαλός, ὁ Αἰτωλός, ὁ Φωκεύς, ὁ Λοκρός, ὁ Βοιωτός, ὁ Ἀθηναῖος, ὁ Εὐβοεύς, ὁ Πελοποννήσιος, ὁ Ρόδιος, ὁ Κρητικός, ὁ Κύπριος, ὁ Ψαρριανός, ὁ Λήμνιος, ὁ Σάμιος, ὁ Κῷος, ὁ Τενέδιος, ὁ Μυτιληναῖος, ὁ Χῖος, ὁ Ἀξιώτης, ὁ Τήνιος, ὁ Ἀντιοχεύς, ὁ Σύριος, ὁ Ἐφέσιος, ὁ Βιθυνός, ὁ Καισσαρεύς, ὁ Σμυρναῖος (...)[8].

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ὅποια ἔκταση καί νά ἀποδοθεῖ στό ἑλληνικό μ έ γ ι σ τ ο, καί ἀπό ὅποιαν ἄποψη καί νά θεωρηθεῖ —τήν ἐπαναστατική ἤ τήν ἱστορική—, πρόκειται γιά μέγεθος σαφῶς πολλαπλάσιο τῆς πραγματικῆς ἔκτασης τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἡ ἀνάγκη λοιπόν τῆς συνεχοῦς ἀναφορᾶς σέ μιά ἐξωελλαδική προοπτική εἶναι ἡ μία βασική ὄψη τῶν συνόρων. Ἡ ὄψη αὐτή προκύπτει, πρέπει νά προστεθεῖ, ὄχι μόνο ἀπό τή στενότητά τους, ἀλλά καί ἀπό τόν ἴδιο τόν πρόχειρο, θά ἔλεγε κα-

8. Θ. Νέγρης, «Ἀνάπτυξις τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδαύρου», *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 22.11.1824. Πβ. χρήση τῆς λ. *γένος* σέ ἐπιστολή τῶν «εἰς Βρασοβόν εὑρισκομένων Βουλγάρων» πρός τόν Ἀνδρέα Κομπατῆ στίς 24.7.1824, ΑΑΜ 4, σ.655: *Νά προχωρήσουν τά ἀδέλφια μας οἱ χριστιανοί, νά ἔλθουν ὀλίγον παρέδω ἕως εἰς τήν Θεσσαλονίκην κἄν καί τότε νά ἰδῇς τί ἄνθρωποι εἴμεθα. Ἀδελφέ κύρ Ἀνδρέα, ἕνα μόνον πρᾶγμα ἐπιθυμούσαμεν νά ἔχωμεν, κανα-δυό ἀνθρώπους σταλμένους ἀπό τήν διοίκησιν τοῦ Γένους.*

νείς, τρόπο μέ τόν όποιο χαράχθηκαν. Ό μεταγενέστερος (1867) χαρακτηρισμός τών ελληνικών συνόρων ώς *άορίστων* είναι ένδεικτικός:

> *Ούδέν κράτος εύρωπαϊκόν, συστηθέν μάλιστα ύπό μεγάλων καί σοφών δυνάμεων έκ μεγάλης κακοδιοικήτου έπικρατείας, έχει τόσον παράλογα, άνεπαρκή, άκανόνιστα καί πραγματικώς ά ό ρ ι σ τ α όρια όσον τό έλληνικόν πρός τήν όθωμανικήν έπικράτειαν*[9].

Ή «άοριστία» τών βόρειων συνόρων τοΰ ελληνικού κράτους δέν είναι άπλός τρόπος τοΰ λέγειν. Ύπάρχει όντως δυσκολία νά προσδιοριστεί τό τί άκριβώς συστεγάζεται στήν Ελλάδα τοΰ 1832, πού, θυμίζω, δέν συμπίπτει γεωγραφικά μέ καμιά προγενέστερη φάση τής ιστορίας τοΰ ελληνισμού. Ή έντυπωσιακή οικονομική καί κοινωνική άνομοιογένεια τοΰ βαλκανικού χώρου άποκρυσταλλώνεται, μέσα στά στενά ελλαδικά πλαίσια, σ' έναν εύδιάγνωστο διχασμό. Ή άντίθεση Ρούμελης - Μοριά είναι κάτι παραπάνω άπό μονοσήμαντη τοπικιστική άντιζηλία. Ή κυρίαρχη άλλού άντίθεση πόλης - χωριού, στήν Ελλάδα παίρνει μιά παραπλανητική γεωγραφική έκφραση. Οί δύο άσυμβίβαστοι τύποι οικονομίας (κλειστή, έμπορευματική), οί διαφορετικοί προσανατολισμοί τής κοινοτικής όργάνωσης (κλεφταμαρτολισμός, κοτζαμπασισμός), ή κληρονομιά τών εμφύλιων συγκρούσεων στή διάρκεια τοΰ Άγώνα, ή ίδια ή άποψη ότι ό Ίσθμός δέν ήταν μόνο *γέφυρα*, άλλά καί *διατείχισμα* άνάμεσα στίς ελληνικές έπαρχίες[10] — όλα αύτά ύπέβαλλαν στούς

9. I. Λάτρης, «Ελληνοτουρκικά όρια», *Ή Έλπίς*, 31.10.1867. Πβ. τόν σχολιασμό τών συνόρων άπό τόν *Gobineau*, σ.237-240.

10. Γιά τούς χαρακτηρισμούς αύτούς τοΰ ίσθμοΰ τής Κορίνθου βλ. *Εύνομία*, 18.1.1863. Άν έξαιρέσει κανείς τή «γεφυρωτική» μελέτη τοΰ Μελέτη Προκόπη (=Μελέτη Κυριακόπουλου), *Ή γνώση τοΰ Μωριά καί ή λεβεντιά τής Ρούμελης*, Άθήνα 1944, καί φυσικά τό —νομίμως έμπαθές— έργο τοΰ Γιάννη Βλαχογιάννη, τό σημαντικό αύτό πρόβλημα τής νεότερης ελληνικής ιστορίας δέν έχει έρευνηθεί αύτοτελώς. Γιά τόν «οικονομικό διχασμό τοΰ ελλαδικοΰ χώρου» βλ. K. Μοσχώφ, *Ή έθνική καί κοινωνική συνείδηση στήν Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία τοΰ μεταπρατικοΰ χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972, σ.86 κέ. Γιά τά διαφορετικά συμφέροντα τής πολιτικής ήγεσίας στίς

Ἕλληνες ὑπηκόους διαφορετικές ἀπαιτήσεις ἀπό τό ἑλληνικό κράτος, καί στό ἴδιο τό κράτος διαφορετικές λειτουργίες, ἀνάλογα μέ τήν περιοχή.

Αὐτή ἡ παρατήρηση ὁδηγεῖ στή δεύτερη βασική ὄψη τῶν συνόρων, ἀντίρροπη πρός τήν πρώτη, ἐπειδή σχετίζεται ὄχι πλέον μέ τούς πληθυσμούς πού ἔμειναν ἔξω ἀπό τήν ἑλληνική ἐπικράτεια, ἀλλά μέ τήν ἴδια τήν πραγματικότητα πού ἄρχισε νά διαμορφώνεται στό ἀποσπασμένο κομμάτι τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ πραγματικότητα αὐτή ἐξουδετέρωνε τόν τόνο προσωρινότητας πού ἔδινε στά σύνορα ὁ ὄγκος τοῦ ἐξωελλαδικοῦ ἑλληνισμοῦ. Τό ἑνιαῖο τῆς ἐθνότητας διασπᾶται ἀπό τά πράγματα. Ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιά τήν προσπάθεια συγκρότησης ἑνός κρατικοῦ μηχανισμοῦ σύμφωνα μέ τά δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, πού μοιραῖα ἐγκαινιάζει ἕναν νέο ρυθμό ἐξέλιξης στόν ἑλλαδικό χῶρο. Στούς στόχους τοῦ 1821 συμπεριλαμβανόταν καί ἡ *σύστασις κράτους εὐρωπαϊκοῦ*[11], κάτι πού στήν πράξη σήμαινε πρίν ἀπ' ὅλα: σύσταση κράτους συγκεντρωτικοῦ, ἐπιδίωξη δηλαδή νά συσπειρωθοῦν γύρω ἀπό ἕνα νέο κέντρο οἱ ἀπελευθερωμένες περιοχές, καί μόνον αὐτές. Ἡ σχετική διαδικασία κινήθηκε ἤδη μέ τόν Καποδίστρια, ἔλαβε ὅμως ραγδαία τροπή μέ τούς Βαυαρούς, τῶν ὁποίων ἡ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα ἀπέρεε ἀκριβῶς ἀπό τήν εὐρωπαϊκή τους προέλευση: Ἦταν γιά τήν περίπτωση ἰδεώδης ὁ συνδυασμός ἄγνοιας τῶν τοπικῶν συνθηκῶν καί αὐξημένης —λόγω καταγωγῆς— ἁρμοδιότητας στήν ἀντιγραφή τῶν ἐπιλεγμένων προτύ-

δύο περιοχές, *στό ἴδιο*, σ.115-116. Βλ. ἐπίσης Petropulos, σ.27-35 (κεφάλαια «Πρόκριτοι» καί «Καπετάνιοι») καί 49 (σύντομη ἀναφορά στίς διαφορετικές προϋποθέσεις ἀνάπτυξης τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ). Ἀπό τίς πάμπολλες μαρτυρίες γιά τήν ἀντιζηλία Πελοποννησίων - Ρουμελιωτῶν κατά τά χρόνια τοῦ Ἀγώνα βλ. ἐνδεικτικά *Ἑλληνικά Χρονικά*, 12. καί 16.1., 3.5. καί 10.12.1824 (=ΤΑ 2, σ.33, 80 καί 185)· *Κασομούλης*, Β', σ.14-15, 48, 331-332, 341-342, 538, καί Γ', σ.101-102, 175-176· *Φωτάκος*, Α', σ.487, καί Β', σ.25-28, 383 κέ. Στά ἴδια τέλος χρόνια ἔχει σημασία, γιά τίς ἀμοιβαῖες τους σχέσεις, καί ἡ ἐμφανῶς αὐξημένη ἀβεβαιότητα τῶν Στερεοελλαδιτῶν σχετικά μέ τή διπλωματική τους τύχη: βλ. π.χ. *Κασομούλης*, Γ', σ.117, καί Μαργαρίτης 1853, σ.85-86.

11. Π.χ. *Πρακτικά* 1844, σ.167.

πων. Ὁπωσδήποτε ὁ νέος ρυθμός ἐξέλιξης ἀνοίγει χάσμα ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῶν ἑλληνικῶν συνόρων, καί τό χάσμα αὐτό ἔρχεται νά τό βαθύνει, σάν ἀπρόβλεπτος παράγοντας, τό γεγονός ὅτι κοντά στήν οροθετική γραμμή ἐμφανίζεται καί σχεδόν θεσμοποιεῖται ἕνα «ζωντανό σύνορο»: ἡ παραμεθόρια ληστεία, συνδετικός καί διαχωριστικός συγχρόνως κρίκος ἀπό τίς ὅμορες ἐπαρχίες.

Τήν παρουσία τῆς νέας, ἑλλαδικῆς πιά πραγματικότητας τήν κάνει αἰσθητότερη ἡ ἔστω πρόσκαιρη παρακμή τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ, φυσικό ἐπακόλουθο τῆς ἐπαναστατικῆς κρίσης. Δέν πρόκειται γιά τίς ὑλικές καταστροφές καθαυτές, ἐκτεταμένες τόσο μέσα στά ὅρια τού ἑλληνικοῦ κράτους ὅσο καί ἔξω ἀπ' αὐτά, ἀλλά γιά τίς διαφορετικές προοπτικές τῆς ἀνοικοδόμησης. Στόν χῶρο τῆς παιδείας οἱ ἔξω Ἕλληνες θά ἀργήσουν πολύ νά ἀνανήψουν, καί ἡ παρατεταμένη αὐτή ἀποδυνάμωση συντελεῖ ὥστε ἡ σημασία τῆς Ἑλλάδας νά παρουσιάζεται ἐξαρχῆς διογκωμένη. Βέβαια ἡ κρίση προηγεῖται τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης· εἶναι γνωστό ὅτι γύρω στά 1820 ὁ διαφωτισμός στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία διέρχεται τήν πιό τρωτή του φάση[12]. Ἀλλά τό τέλος τοῦ διαφωτισμοῦ συμπίπτει ἐπίσης μέ τό τέλος μιᾶς ἐποχῆς ἔντονης κίνησης ἰδεῶν, κι αὐτό, πάλι, ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν ὕπαρξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἐκτός ἀπό τά βαριά πλήγματα στά κέντρα ἑλληνικῆς παιδείας, στίς ὑλικές ἀπώλειες τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ θά πρέπει νά συγκαταλεγεῖ καί ἡ δραστική ἀφαίμαξη πού ὑφίσταται τό λόγιο —ἤ καί ἁπλῶς γραμματισμένο— τμῆμα του ἀπό τό νεαρό κράτος. Σιωπηρά, τό ἔργο τῆς πνευματικῆς ἀνασυγκρότησης ἐπαφίεται ἐν λευκῷ στούς Ἑλλαδίτες, αὐτόχθονες καί μή, καί τά πρωτεῖα αὐτά δέν θά τούς ἀμφισβητηθοῦν παρά πολλές δεκαετίες ἀργότερα, ὅταν θά εἶναι πιά ἀδύνατη ἡ ἐπιστροφή στήν προεπαναστατική ἰσορροπία.

12. Βλ. κυρίως Φ. Ἠλιού, «'Τύφλωσον Κύριε τόν λαόν σου'. Οἱ προεπαναστατικές κρίσεις καί ὁ Ν. Σ. Πίκκολος», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ.11/1974 (ἀφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρᾶ), σ.580-626. Γιά τήν πνευματική ἀποδυνάμωση τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ πού προκάλεσε ἡ ἐπανάσταση πβ. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.159 κέ., καί *Chassiotis*, σ.354.

Αὐτή ἡ ἐξέλιξη ἔχει καίρια σημασία γιά τά θέματα πού μᾶς ἀπασχολοῦν. Ἡ ἰσχύς τοῦ ἀναγκαίου στό νεοσύστατο κράτος ἰδεολογικοῦ ὁπλισμοῦ δέν περιορίζεται στά ἑλλαδικά ὅρια· καί τό ἐθνικό ἰδίωμα, πού συστηματοποιεῖται βαθμιαῖα στήν Ἑλλάδα ὥστε νά ἀγκαλιάσει τόσο τίς ἐξάρσεις τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὅσο καί τίς τρέχουσες ἀνάγκες τῆς πολιτικῆς συνθηματολογίας, ἔχει παράλληλα τά δικαιώματα μιᾶς κ ο ι ν ῆ ς γιά ὅλον τόν ἑλληνικό κόσμο.

Ἄς σταθοῦμε λίγο στά αὐξημένα δικαιώματα τῆς Ἑλλάδας, πού ἤδη στά 1830 τῆς ἀναγνωρίζονται κι ἄς μή χρειάστηκε νά τά διεκδικήσει. Πρόκειται γιά δικαιώματα «κληρονομικά», πού ἀφοροῦν στό ἄ μ ε σ ο ἑλληνικό παρελθόν. Σ' ἕναν χῶρο δηλαδή περιθωριακό σέ σχέση μέ τήν προεπαναστατική «ἄνθηση τοῦ Γένους» παρέχεται ἡ δυνατότητα ἰδιοποίησης τῶν καρπῶν ἀπ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀκμή, πού ἀπόρροιά της ὑπῆρξε καί ὁ διαφωτισμός καί ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821. Δέν ἐκπλήσσει ἡ τροπή αὐτή τῶν πραγμάτων. Τό νέο κράτος ἔπρεπε νά ἀποκτήσει κάποιου εἴδους προϊστορία, νά «ἀφομοιώσει» συνεπῶς κατάλληλα τήν πρόσφατη ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ συνθῆκες εὐνοοῦσαν τή διεξαγωγή μιᾶς τέτοιας ἐπέμβασης, ἀφοῦ ἡ πρώτη ὕλη ἦταν πρόχειρη· τήν ἀποτελοῦσαν, παρασυρμένοι στά ἑλλαδικά ἐδάφη μέ τήν ἐπανάσταση, οἱ τόσοι φορεῖς τῶν τόσων ἰδεῶν, παλαιῶν ἤ νέων, εὐρωπαϊκῆς ἤ βυζαντινῆς προέλευσης, πού κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖνα τά χρόνια ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες. Ἀλλά ὑπῆρχε καί ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ προβλήματος. Ἡ αἰφνίδια πολυφωνία στόν ἑλλαδικό χῶρο ἦταν συγχρόνως μιά θορυβώδης ἔκφραση τῆς ρήξης τῆς συνέχειας στήν ἑλληνική πνευματική κίνηση, ρήξης πού συντελέστηκε μέ τήν ἐπανάσταση.

Στή ζητούμενη προϊστορία, π.χ., ὁ διαφωτισμός δέν μποροῦσε νά ἐνταχθεῖ ὡς διαφωτισμός· ἄν ὄχι γιά ἄλλους λόγους, πάντως ἐπειδή δέν μποροῦσε πιά νά γίνει ἀντιληπτή ἡ διαλεκτική του σχέση πρός τήν ἀντίπαλή του κίνηση τοῦ ἀντιδιαφωτισμοῦ: Σέ μιά Ἑλλάδα πού δέν διέθετε τίποτα τό ἀντίστοιχο μέ τά ἀστικά κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας, καί τίποτα τό ἀντίστοιχο μέ τήν ὀργανωμένη ἐξουσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἡ πόλωση ἔχανε τήν προεπαναστατική της διαύ-

γεια, καί αὐτό πάλι εὐνοοῦσε τή γεφυρωτική ἀντίληψη τῆς προελλαδικῆς λογιοσύνης στόν ρόλο, ἁπλῶς, τῆς «πνευματικῆς προετοιμασίας» τοῦ Ἀγώνα καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους[13]. Αὐτονόητα, σύγχυση προέκυπτε πολύ εὐκολότερα ἐκεῖ ὅπου τά πράγματα ἦταν ἐξ ὁρισμοῦ ρευστά. Ποιό ἦταν, π.χ., τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, πού στήν Ἑλλάδα ἔπρεπε νά διαφοροποιηθεῖ μέ τέτοιον τρόπο, ὥστε νά ἐναρμονιστεῖ μέ τή συνείδηση τοῦ Ἕλληνα πολίτη; Μπορεῖ νά ἦταν γεγονός ἡ ὑποχώρηση, πρίν ἀπό τόν Ἀγώνα ἀκόμα, τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ μπροστά στόν ἐθνισμό. Ὁ πόλεμος τῆς ἀνεξαρτησίας ἦταν ἀσφαλῶς «ἐθνικός» — κι ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἔφτανε στό σημεῖο νά ἐνοχοποιεῖ τούς Τούρκους γιά τόν ἐθνικό του χαρακτήρα[14]. Ἀκόμα κι ἄν δέν ὑπερβεῖ κανείς τά εὐσύνοπτα ὅρια τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης, ἡ περιγραφή τῆς προελλαδικῆς, ἄστεγης συνείδησης παρουσιάζει δυσκολίες: Ἦταν ἡ συνείδηση μιᾶς πολιτιστικῆς ταυτότητας; Ἡ συνείδηση μιᾶς διάχυτης ἑλληνικῆς παρουσίας στά Βαλκάνια; Ἡ συνείδηση μιᾶς νέας κοινωνικῆς τάξης, ὄχι καλά καλά γνωστῆς στόν καθαυτό ἑλλαδικό χῶρο;

Παρά τή συγκόλλησή του λοιπόν σέ μιά ἱστορική συνέχεια, τό ἑλληνικό κράτος ἄρχιζε στήν οὐσία ἀπό τό σημεῖο μηδέν. Στήν πάλη τοῦ πολιτισμοῦ κατά τῆς βαρβαρότητας (πού κατά ἐπικρατοῦσα ἐκδοχή ξέσπασε τό 1821[15]), οἱ Ἕλληνες ἐκπροσωποῦσαν τόν πολιτισμό. Μετά τήν ἀπελευθέρωση ἡ ἀντίθεση αὐτή καταργοῦνταν. Ὁ πολιτισμός, ὁ εὐρωπαϊκός δηλαδή πο-

13. Ἀπό τά πολλά παραδείγματα γιά τό πόσο αὐτονόητη ἔγινε μέ τόν καιρό αὐτή ἡ ἀναδρομική διαγραφή τῶν ἀντιθέσεων, ἄς ἀναφερθεῖ ὁ κατάλογος τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τοῦ 19ου αἰώνα πού δίνει ὁ Α. Δ. Κυριακός, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία ἀπό τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, τ.Β', Ἀθήνα 1881, σ.334-335, ὅπου ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται, ἀδιαφοροποίητα, δεύτερος μετά τόν Ἀθανάσιο Πάριο! Τό ζωντανό παράδειγμα σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι βέβαια ὁ Ἀναστάσιος Γούδας, ὁ ὁποῖος μέ τούς *Βίους παραλλήλους* του ἀφιέρωσε ἔργο ζωῆς στήν ἐξυπηρέτηση τῆς ἴδιας ἰσοπεδωτικῆς εἰκόνας γιά τήν κίνηση τῶν ἰδεῶν στόν προεπαναστατικό ἑλληνισμό.

14. Σέ ἐπιστολή του πρός τόν Νεόφυτο Βάμβα τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1821: Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Ν.Ε.Κ. 4, Ἀθήνα 1982, σ.307.

15. Βλ. π.χ. *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 14.4.1825· *Τερτσέτης* 2, σ.202.

λιτισμός, ἀποκτοῦσε ἕνα νέο πεδίο δράσης, τό κοινωνικό μωσαϊκό τῆς μετεπαναστατικῆς Ἑλλάδας· ἔπρεπε νά ὑπερισχύσει μέσα στά ὅρια τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, νά ἑνοποιήσει τούς κατοίκους του δίνοντάς τους τόν τίτλο τῶν ὑπηκόων τῆς «δικῆς» τους πιά ἐξουσίας. Μέ τήν ἀπομάκρυνση τοῦ Τούρκου κατακτητῆ, ἡ ἀντίθεση πρός τόν ὁποῖο δέν ἀρκοῦσε μέν νά καθορίσει, μποροῦσε ὅμως νά ἐλέγξει μιά συνείδηση ταυτότητας, προέκυπτε ἕνα κενό πού ἔπρεπε νά καλυφθεῖ. Ἐπεῖγε ἡ ἀνάγκη τῆς αὐτοτελοῦς πλέον ἐπεξεργασίας μιᾶς νέας συνείδησης, στό νέο πλαίσιο ἀναφορᾶς πού ἦταν τό ἐθνικό κράτος.

Τό ὅτι ὁ *ἁπλοῦς Ἕλλην* δέν ταυτιζόταν ἀκριβῶς μέ τόν *πολιτογραφημένον Ἕλληνα*[16], καί ἡ σχέση ἀνάμεσά τους δέν ἀπέβαινε ἀπαραίτητα σέ ὄφελος τοῦ πρώτου, ἐξάγεται ἄμεσα ἀπό τούς πρώιμους ὁρισμούς τῶν ἰδιοτήτων τοῦ Ἕλληνα πολίτη στά ἐπαναστατικά συντάγματα, πού χαρακτηρίζονται ἀπό τή διακριτική ἀπουσία ἐθνικῶν κριτηρίων[17]. Καθαρότερο ἴσως παράδειγμα εἶναι ἡ ἔκφραση νομιμοφροσύνης πρός τήν πολιτεία, ὅπως κατά καιρούς διατυπώθηκε: ὁ *ἑλληνικός ὅρκος*. Ἡ ἀντιπαραβολή τῶν συνταγματικά κατοχυρωμένων ὅρκων ἀπό τήν ἐπανάσταση ὥς τό Σύνταγμα τοῦ 1864 διαγράφει παραστατικά τήν ἀνεπαίσθητη ἀντιστροφή τῶν προτεραιοτήτων:

1823: *Ὁρκίζομαι εἰς τό ἅγιον ὄνομα τῆς τρισυποστάτου θεότητος καί εἰς τήν γλυκυτάτην πατρίδα, πρῶτον μέν, ἤ νά ἐλευθερωθῇ τό ἑλληνικόν ἔθνος, ἤ μέ τά ὅπλα εἰς τάς χεῖρας νά ἀποθάνω χριστιανός καί ἐλεύθερος. Ἔπειτα δέ, νά ὑποτάσσωμαι μ' ὅλην τήν πίστιν εἰς τόν παρόντα Νόμον τῆς πατρίδος, ὅ,τι λογῆς αἱ δύο Ἐθνικαί Νομοδοτικαί Συνελεύσεις τοῦ ,αωκβ' καί γ' παρέδωκαν εἰς τό ἑλληνικόν ἔθνος.*

1827: *Ὁρκίζομαι εἰς τό ὄνομα τοῦ Ὑψίστου καί τῆς πα-*

16. *Ἑλληνικά Χρονικά*, 7.1.1825 (=ΤΑ 2, σ.208). Πβ. *Πρακτικά* 1844, σ.143.

17. Ἄρθρα β' καί δ' τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐπιδαύρου, β' τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τοῦ Ἄστρους καί 6 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας: βλ. πρόχειρα *Τά ἑλληνικά Συντάγματα*, Στοχαστής, Ἀθήνα (1972), σ.66, 80 καί 94. Γιά τήν ἀπουσία ἐθνικῶν κριτηρίων πβ. *Πρακτικά* 1844, σ.178.

τρίδος νά συντρέχω πάντοτε εἰς ὑποστήριξιν τῆς ἐλευθερίας καί εὐδαιμονίας τοῦ ἔθνους μου, θυσιάζων ὑπέρ αὐτοῦ καί αὐτήν μου τήν ζωήν, ἐάν ἡ χρεία τό καλέση. Ὁρκίζομαι προσέτι νά ὑποτάσσωμαι εἰς τούς νόμους τῆς πατρίδος μου, νά σέβωμαι τά δίκαια τῶν πολιτῶν μου, καί νά ἐκπληρῶ ἀπαραβάτως τά καθήκοντα τοῦ πολίτου.
1844: *Ὀμνύω εἰς τό ὄνομα τῆς ὁμοουσίου καί ἀδιαιρέτου Τριάδος νά φυλάξω πίστιν εἰς τόν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος, ὑπακοήν εἰς τό Σύνταγμα καί εἰς τούς νόμους τοῦ κράτους καί νά ἐκπληρώσω συνειδότως τά καθήκοντά μου.*
1864: *Ὀμνύω εἰς τό ὄνομα τῆς ἁγίας καί ὁμοουσίου καί ἀδιαιρέτου Τριάδος νά φυλάξω πίστιν εἰς τήν πατρίδα καί εἰς τόν συνταγματικόν βασιλέα, ὑπακοήν εἰς τὸ Σύνταγμα* κλπ.[18]

Συνοψίζουμε τίς διαφορές: Τό ἔθνος βαθμιαῖα ὑποσκελίζεται, τά *δίκαια* ἀντικαθιστῶνται ἀπό τά *καθήκοντα*, ἐνῶ ἡ *πατρίς* ἀλλάζοντας ρόλο (ἀπό ἐγγυητής τοῦ ὅρκου, ἀντικείμενο τοῦ ὅρκου) προσγειώνεται σταθερά, ὥστε ἀπό ἀφηρημένη ἔννοια νά καταλήξει νά μήν σημαίνει τίποτα περισσότερο, ἀλλά καί τίποτα λιγότερο, ἀπό τό ἑλληνικό κράτος[19]. Τό ποιός εἶναι, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἁρμόδιος γιά τή σύνταξη τέτοιου εἴδους ὅρκων ἔχει φανεῖ ἤδη ἀπό τό 1831, ὅταν, μέ ἀφορμή τά ἐπεισόδια στό

18. Ἄρθρα θ' τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τοῦ Ἄστρους, 150 τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζῆνας, 57 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καί 64 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1864: βλ. *Τά ἑλληνικά Συντάγματα*, ὅ.π., σ.91, 108-109, 119 καί 157. Ἐνδιαφέρον εἶναι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τό λεγόμενο «Ἡγεμονικόν» Σύνταγμα τοῦ 1832, πού δίνει μετά τό τελευταῖο ἄρθρο του δύο διαφορετικούς ὅρκους γιά τόν Ἕλληνα καί γιά τόν πολίτη (ΑΕΠΕΣ 3, σ.296-297)· ἡ διατύπωση τοῦ δεύτερου συμπίπτει μέ ἐκείνην τοῦ Συντάγματος τῆς Τροιζήνας μέ μόνη, χαρακτηριστική, διαφορά τήν πρόταξη τῶν καθηκόντων στά δίκαια.

19. Οἱ μεταγενέστεροι «ξηροί» ὁρισμοί (π.χ. Α. Σ. Βυζάντιος, «Ἐθνική κατήχησις», *Ἑστία*, τ.Α', ἀρ. 1, 4.1.1876, σ.1: *Ἡ χώρα ἥν κατοικεῖ ὁ ἑλληνικός λαός*) βρίσκονται σέ αἰσθητή ἀπόσταση ἀπό τήν ἐπαναστατική ὀπτική γωνία, πού ὑπογραμμίζει τήν προσωπική σχέση τοῦ καθενός μέ τήν *πατρίδα* (π.χ. *Ἑλληνικά Χρονικά*, 11&15.4.1825). Βέβαια γιά νά κατανοηθεῖ ἡ ἔννοια τῆς λ. στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης θά πρέπει νά γίνει ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν «κοινή» καί τήν «ἰδιαίτερη» πατρίδα (πβ. Frangos, σ.55-58 καί

Κεντρικό Σχολεῖο τῆς Αἴγινας, ἡ *Κυβέρνησις ἡ φέρουσα τό πρόσωπον τῆς πατρίδος* ἀναλαμβάνει νά ἀπαλλάξει τούς θερμοκέφαλους μαθητές *ἀπό τόν ὅρκον τόν ὁποῖον ἀνοήτως καί ἀτάκτως ἔκαμαν πρός τήν πατρίδα*, καί τούς καλεῖ *ὅλους συμφώνως νά ὑπακούσωσιν εἰς τάς προσταγάς της*[20].

Οἱ συνταγματικές διατάξεις βέβαια δέν εἶχαν σκοπό, οὔτε καί τή δυνατότητα ἄλλωστε, νά καταργήσουν τό ἔθνος. Τό κράτος ἦταν ἐθνικό, προϊόν ἐθνικοῦ ἀγώνα ἀνεξαρτησίας, καί μιά τέτοια ἀντιστροφή προτεραιοτήτων εἶναι ζήτημα ἄν μποροῦσε κάν νά συνειδητοποιηθεῖ — καί πολύ λιγότερο νά προγραμματιστεῖ. Ἡ ταύτιση ἔθνους καί κράτους εἶναι μιά συχνή σύγχυση ἐννοιῶν στή λογική τοῦ ἐθνικισμοῦ[21]. Τή συγκάλυψή της στήν ἑλληνική περίπτωση τήν εὐνοοῦσε ἡ ἀπουσία κατά τίς πρῶτες κρίσιμες δεκαετίες τῆς ζωῆς τοῦ Βασιλείου μιᾶς διανόησης ἀδιάφορης πρός τήν κρατική ἐξουσία καί ἀνεξάρτητης ἀπό αὐτήν. Σ' ἕνα κλίμα λοιπόν σχετικῆς ὁμοφωνίας, λόγιοι καί πολιτικοί συμβάλλουν στή γενίκευση τοῦ περάσματος ἀπό τήν «ὑπερεθνική» στήν ἐθνική συνείδηση, ὁλοκληρώνοντας ἔτσι μιά κίνηση πού εἶχε ἀρχίσει προεπαναστατικά. Τήν ἴδια ὅμως στιγμή, ἀπό τά ἴδια τά πράγματα, μπαίνουν στό ρεῦμα πού ὁδηγεῖ ἀπό τό «ἐθνικό» στό «ἑλλαδικό»[22] — ἕνα ρεῦμα ἐξίσου ἀναπότρεπτο ἀλλά λανθάνον.

Καί οἱ δύο κινήσεις ἔχουν τόν ἴδιο στόχο, νά στηρίξουν ἰδεο-

153-154)· σέ ἀναφορά, π.χ., πρός τή Συνέλευση τῶν Σαλώνων πού ὑπογράφουν «ὁ νοτη μποτζιαρις καί ληπη πατρηοτε», Ἀνατολικόν 21.12.1824, ΑΑΜ 4, σ.1082-1083, βρίσκουμε καί τή γενική χρήση: *Ἡμεῖς οἱ Σουλιῶται καί ἐν γένει ὅλοι οἱ ξένοι (ἐπειδή κανένας, στοχαζόμεθα, δέν ἀντιτείνει οὔτε ἀμφιβάλλει εἰς τάς καλάς καί πιστάς ἐκδουλεύσεις ὁποῦ ἐκάμαμεν εἰς τήν κοινήν ἡμῶν πατρίδα)* κλπ., καί τήν εἰδική: *Ἐνῶ οἱ ἄλλοι, ἄλλος ἀπό αὐτούς ἔχει τό ἀμπέλι του καί ἄλλος τό χωράφι του καί ἄλλος τό καΐκι του καί ἄλλος τό βιλαέτι του καί ἄλλος τά ψάρια του καί ἐν ἑνί λόγῳ τήν πατρίδα του.*

20. Ἀπό τά «Πρακτικά τῆς πρός καθησύχασιν τῶν μαθητῶν διορισθείσης Ἐπιτροπῆς», *Μεταρρύθμιση*, σ.37.

21. Rustow, σ.21.

22. Πβ. χρήση τῆς λ. *Ἑλλαδῖται* μέ τρόπο πού ὑποβάλλει τή διάκριση τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἀπό τόν ὑπόλοιπο ἑλληνισμό, ἤδη σέ ἐπιστολή τοῦ Κ. Πολυχρονιάδη πρός τόν Γ. Πραΐδη, Πίζα 2.11.1821, ΑΑΜ 1, σ.77.

λογικά τή νέα πραγματικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά μιά συστηματικά μεθοδευμένη ἐπανερμηνεία τοῦ παρελθόντος, πού νά ἐπιτρέπει τήν οἰκειοποίησή του ἀπό τήν Ἑλλάδα· εὐδιάκριτη ὅμως εἶναι ἡ τάση διαμόρφωσης μιᾶς ἑλλαδικῆς εἰκόνας γιά τήν πρόσφατη, ζωντανή ἀκόμα ἱστορία. Ὁ ὑπερτονισμός, π.χ., τοῦ ἐθνικοῦ περιεχομένου τοῦ Ἀγώνα (καί ἡ παραγνώριση τῶν βαλκανικῶν του συμφραζομένων) εἶναι τόσο συχνός, ὥστε μέ τόν καιρό νά θεωρεῖται καί αὐτονόητος. Ἄν ἀντιπαραβάλει κανείς πρώιμες μέ μεταγενέστερες χρήσεις τοῦ κυρίαρχου συνθήματος, τῆς *μάρκας* τοῦ Ἀγώνα κατά τήν τότε ὁρολογία[23], *πατρίς-πίστις*, εὔκολα θά διαπιστώσει τή μετάβαση σέ μιάν ἀποκλειστικά ἐθνική θεώρηση, πού τήν ἐκφράζει ἡ ἐξίσωση: *πατρίς-πίστις = ἐλευθερία-ἐθνισμός*[24]. Ἕνα βῆμα πέρα ἀπ' αὐτή τή μετατόπιση, ἡ ὁποία φυσικά δέν ξενίζει ἀφοῦ συμμορφώνεται πλήρως μέ τίς ἐπιταγές τῶν καιρῶν, βρίσκεται ὁ ὑπερτονισμός τοῦ ἑλλαδικοῦ πιά χαρακτήρα τοῦ Ἀγώνα.

Τό πρόβλημα μέ τήν «ἑλλαδικότητα» —στήν ὁποία θά ἔχουμε πολλές εὐκαιρίες νά ἐπανέλθουμε παρακάτω— εἶναι ὅτι στή σκιά τῆς νέας γεωγραφικῆς μονάδας πού ἀποτέλεσε στόν χάρτη τῆς Ἀνατολῆς τό ἑλληνικό κράτος, ἀναδυόταν τό ἑλληνικό κράτος σάν μιά νέα ἱ σ τ ο ρ ι κ ή μονάδα· ὁ ἑλλαδικός χῶρος ἀποκτοῦσε τή δυνατότητα νά διαχωρίσει τή θέση του ἀπό τήν ἱστορία τοῦ εὐρύτερου βαλκανικοῦ χώρου, τῆς ὁποίας ἦταν ἀναπόσπαστο τμῆμα ὥς τήν ἀπελευθέρωση. Σέ μιά πρώτη,

23. *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 4.10.1824.

24. Γιά τήν ἐξίσωση βλ. π.χ. *Αἰών*, 22.8.1868 καί 23.8.1873· *ΡΦ*, 23.2.1872· Κ. Λ. Ραφενέλ, *Ἱστορία τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων ἀπό τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό Μωάμεθ τοῦ Β' μέχρι τοῦ 1825*, ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μεταφρασθεῖσα ὑπό Κοσμᾶ Κοκκίδου, Ἀθήνα 1861, σ.247-248 (σημ. τοῦ μεταφραστῆ)· γιά τήν ὑποχώρηση τῆς «πίστης» στήν «πατρίδα» πβ. Δ. Βερναρδάκης 1858, σ.λη'. Ἀξιοσημείωτη καί ἡ ἀπομυθοποίηση τοῦ συνθήματος ἀπό τόν ἴδιο τόν συντάκτη τῆς περίφημης προκήρυξης, Γ. Κοζάκη Τυπάλδο, σέ ἐπιστολή του πρός τόν Π. Ἠπίτη στό Παρίσι, ἀπό τήν Τεργέστη, 16.5.1821, ὅπως τήν παραθέτει ὁ *Ι. Φιλήμων*, Β', σ.290: *Μάθε μέ τρόπον, τί λέγουσιν ὁ Κοραῆς καί οἱ λοιποί πεπαιδευμένοι περί τῆς διακηρύξεώς μου Μ ά χ ο υ ὑ π έ ρ π ί σ τ ε ω ς κ α ί ὑ π έ ρ π α τ ρ ί δ ο ς, εἶναι κατά κανόνας; τήν κριτικάρουν;*

δειγματολογική επαφή μέ τά σχετικά ζητήματα, ἄς συγκρίνουμε ἐδῶ δύο ἐξίσου ἰδιόρρυθμες περιγραφές τοῦ βαλκανικοῦ πλαισίου τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821. Ἡ μία, ἀπό τή σκοπιά ἑνός ἑτερόχθονα ἀγωνιστῆ (1853):

Εἶναι ἀληθές, ὅτι εἰς ἀπόκεντρά τινα μέρη ἐπανέστη ὁ Ἕλλην, καί διά τῆς μεσιτείας τῶν Χριστιανῶν βασιλέων, ἐπέτυχε μικράν μόνον ἀνακούφισιν τῶν βασάνων του, ἀλλ' ὡς πρός τήν ἐθνεγερσίαν αὐτοῦ ἔπρεπε ὁλόκληρον τό ἔθνος νά μερισθῇ τόν ἀγῶνα του. Κατά μίμησιν τῶν ἀποκέντρων τούτων μερῶν, οἷον τῆς Σερβίας, τῆς Δακίας καί τοῦ Μαυροβουνίου, δίς ὡπλίσθη καί ἡ Πελοπόννησος, ἀλλά ἡ δοκιμή της αὕτη ἀπέβη ματαία, καί τά δεινά αὐτῆς ἐσκληρύνθησαν πλειότερον, ἕως οὗ τό ἔθνος ὁλόκληρον συναινοῦν διά τῆς ἱστορίας καί τῆς ἐκμαθήσεως τῆς γλώσσης του, ἐσήμηνε τό σημεῖον τῆς παλιγγενεσίας[25].

Ἡ δεύτερη, ἀπό τή σκοπιά ἑνός ἑτερόχθονα λογίου (1860):

Τό δρᾶμα τοῦτο (ἐνν. τό κίνημα τῶν παραδουνάβιων περιοχῶν) *σκηνήν ἔχον οὐχί τήν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἐπαρχίας μεμακρυσμένας καί σχεδόν ξένας τῇ ἑλληνικῇ φυλῇ, ἔχει τι τό ἰδανικόν καί ἀφῃρημένον, ὡς εἰ διά τούτου ἐμφαῖνον ὅτι ἡ ἀναγέννησις εἰς τήν ἐλευθερίαν οὔτε ὡρισμένου τόπου οὔτε ὡρισμένης τάξεως ἤ διακρίσεως ἀνθρώπων ἦν ἴδιον ἔργον, ἀλλ' ἐκπλήρωσις τῶν εὐχῶν καί ἀποτέλεσμα τῆς συμπράξεως πάντων τῶν ἐν Ἀνατολῇ εἰς Χριστόν πιστευόντων. Ἐν αὐτῇ Ἕλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Δᾶκες, Ἀλβανοί, παρουσιάζονται ἐπί τοῦ προσκηνίου, οὐχί ὑπέρ ταύτης ἤ ἐκείνης τῆς χώρας, ἀλλ' ὑπέρ τῆς κοινῆς τοῦ γένους ἐλευθερίας μαχόμενοι*[26].

Στήν πρώτη περικοπή ἡ χαλαρή χρήση τοῦ ὅρου *ἔθνος* δίνει ἀνάλογη εὐρύτητα στήν ἔννοια τῆς *ἐθνεγερσίας* πού καλύπτει, ὡς Ἕλληνες, ὅλους τούς ὑπόδουλους πληθυσμούς: Κάτι πού συμβαίνει στήν Πελοπόννησο βρίσκεται σέ προφανή συνάρτηση μέ κάτι πού συμβαίνει ὁπουδήποτε ἀλλοῦ στήν Ὀθωμανική

25. Χρυσοβέργης 1853, σ.12.
26. Ρ., «Δοκίμιον περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπό Ἰωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ.ΙΑ', φυλλ. 242, 15.4.1860, σ.43.

Αὐτοκρατορία. Στή δεύτερη τό *γένος* δέν ἔχει χάσει ἀκόμα ἀπό τό ὑπερεθνικό του περιεχόμενο· ὅμως ὁ ἀποκλεισμός τοῦ παραδουνάβιου κινήματος σέ μιά ἰδεατή περιοχή ἐπιτρέπει τήν ἀποσύνδεσή του ἀπό τήν ἐπανάσταση πού ἔλαβε χώρα στόν ἑλλαδικό χῶρο, καί ἑπομένως τή στενότερη σύνδεση τῆς τελευταίας μέ τό μετέπειτα ἑλληνικό κράτος.

Μέ παρόμοια τεχνάσματα μποροῦσε νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τό ἑλλαδικό 1821 ἡ περίοδος τῆς μυστικῆς προετοιμασίας πρίν ἀπό τήν ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης. Ὁ Σπυρίδων Τρικούπης, ἀπαντώντας στήν ἐπίκριση ὅτι στήν Ἱστορία του παρουσιάζει τή Φιλική Ἑταιρεία ξεκρέμαστη, λέει ὅτι ἁπλούστατα δέν βλέπει σχέση μεταξύ π.χ. Ρήγα καί Φιλικῆς Ἑταιρείας[27]. Ἡ ἀναφορά στή δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας μέ ἐκφράσεις ὅπως *μυστηριώδης δύναμις*[28] ἤ *συμβολική ἐκδήλωσις τῆς γενικῆς τοῦ ἔθνους πεποιθήσεως*[29], ὑποθάλποντας τή μυθοποίηση, συντελεῖ καί αὐτή στόν ἐγκλωβισμό τῆς Ἑταιρείας μέσα σ' ἕνα κενό ἱστορίας. Στό ζήτημα τῆς προετοιμασίας, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, φαίνονται καθαρότερα οἱ ἀνάγκες πού ὑπαγόρευσαν αὐτή τή «χειραφέτηση» τοῦ 1821 ἀπό τό ἱστορικό του ὑπόβαθρο. Εἶναι γνωστή ἡ προσπάθεια νά διασκεδαστοῦν οἱ ὑποψίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιά τήν «ἐπαναστατικότητα» ἤ τόν «καρβοναρισμό» τῶν Ἑλλήνων ἀγωνιστῶν:

> *Ἡ ἐπανάστασίς μας δέν ἔχει τίποτε κοινόν μέ ταίς ἐπανάστασαις τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης, ταίς σύγχροναις μέ τήν ἐδικήν μας*[30].

Τό Προσωρινό Πολίτευμα τῆς Ἐπιδαύρου προέβλεπε τήν κα-

27. *Σ. Τρικούπης*, Α', σ.313. Γιά τήν ἐπίκριση βλ. Κ., «Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπό Σπυρίδωνος Τρικούπη», *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ. 123, 1.5.1855, σ.71.

28. *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ. 2, Φεβρουάριος 1862, σ.158.

29. Κ. Ν. Κωστῆς, «Ἱστορία τοῦ ΙΘ' αἰῶνος μετά τάς ἐν Βιέννη συνθήκας ὑπό Γ. Γ. Γερβίνου, τόμ.ε' καί στ'», *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.300, 15.9.1862, σ.305. Ἀπό τά πολλά παρεμφερή παραδείγματα ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ μιά πρώιμη παραποίηση στό *Ἑλλάς. Πολιτική κατάστασις* 1837, σ.46-48, ὅπου ἡ Ἑταιρεία παρουσιάζεται ὡς προϊόν «ἁρμονίας» κλήρου καί Φαναριωτῶν.

30. *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 14.4.1825. Πβ. (Κ. Πολυχρονιάδης), *Considéra-*

τάργηση τῶν σημάτων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας· ὁ ἀντικαταστάτης τους, ἡ *Ἀθηνᾶ μετά τῶν συμβόλων τῆς φρονήσεως*[31], ὑπέβαλλε τίς νέες προτεραιότητες: Ἡ ἀπευθείας σύνδεση τοῦ Ἀγώνα μέ τήν ἀρχαιότητα ἐξυπηρετοῦσε ἐπίσης τήν ἑλλαδική τροπή του. Μέ ἀφετηρία τή Μολδοβαχία *ἡ δᾶς διέδωκε τό πῦρ τῆς ἐπαναστάσεως ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι*[32]· ἀπό ἐκεῖ καί πέρα ἡ ἐπανάσταση μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἀπόρροια τοῦ (ἀρχαίου) *ἑλληνικοῦ φρονήματος*[33]:

Ἀλλ' εἰς Πάτρας ἐγένετο ἡ πρώτη προφανής τοῦ πολέμου ρῆξις, ὡς νά ἦτο τρόπον τινά πεπρωμένον, ὅπου ἡ ἑλληνική ἐλευθερία ἐξέπνευσε, καταστραφείσης τῆς Ἀχαϊκῆς συμμαχίας, τοῦ τελευταίου πολιτικοῦ τῆς Ἑλλάδος συστήματος, ἐκεῖ νά ἀναλάβῃ νέαν ζωήν, συστηθείσης ὑπό τοῦ Γερμανοῦ νέας Ἀχαϊκῆς ὁμοσπονδίας ἐκ τῶν προκρίτων τῶν ἐπαρχιῶν αἵτινες ἀπετέλουν ἄλλοτε τόν Ἀχαϊκόν σύνδεσμον[34].

Χωρίς λοιπόν κατ' ἀνάγκην νά ἀποσιωπᾶται τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἔμενε ἀνολοκλήρωτη, ἀναγνωριζόταν ὅτι ἕνας ἀπό τούς στόχους της ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀπελευθέρωση τῆς *σμικρᾶς ταύτης γωνίας τῆς Ἑλλάδος*[35]. Τό ὅτι γιά τήν ἐκπλήρω-

tions..., ὅ.π., σ.33 καί 66· ἔκθεση Α. Μαυροχορδάτου πρός Ἐκτελεστικό Σῶμα, Ἀνατολικόν 8.7.1824, ΑΑΜ 4, σ.608· *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 4.10.1824 καί 16.10.1825· Κ. Μινωΐδης Μηνᾶς, *Σύντομος ἐπίστασις εἰς τήν τοῦ Ἀουστρίας Μητιαστηρίου πολιτικήν ὡς πρός τήν Ἑλλάδα*, Παρίσι 1826, σ.10-13· βλ. ἐπίσης Φ. Γ. Τασιοῦ, «Μία ἀνέκδοτη ἐπιστολή τοῦ Κωνστ. Πολυχρονιάδη πρός τόν Πλάτωνα Πετρίδη», *Ὁ Ἐρανιστής*, ἔτ. Ι' (1973), τχ. 60, σ.243. Ἐνδιαφέρουσα ἡ διάκριση Ἑταιρεία / ἔθνος πού κάνει ὁ Κ. Πολυχρονιάδης σέ ἐπιστολή τῆς 2.8.1821 ἀπό τό Παρίσι πρός τούς Πραΐδη καί Σέκερη στήν Πελοπόννησο, ΑΑΜ 1, σ.52: *Ἡ λέξις Ἑταιρεία κάμνει τάς δυτικάς Δυνάμεις νά φρίττουν· ἔπειτα τό πρᾶγμα ἔγινε πλέον ἐθνικόν καί εἶναι καί δίκαιον καί συμφέρον νά ὀνομάζηται τό Ἔθνος.*

31. Ἄρθρο ργ' τοῦ Προσωρινοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐπιδαύρου: βλ. *Τά ἑλληνικά Συντάγματα*, ὅ.π., σ.77. Πβ. *Σ. Τρικούπης*, Β', σ.138, 141· *Gobineau*, σ.181.

32. Κ. Ν. Κωστῆς, ὅ.π.

33. Α. Ρ. Ραγκαβῆς, ὅ.π., σ.189.

34. *Αἰνιάν*, σ.370, ἀπό τό ἔργο *Γερμανός ὁ Παλαιῶν Πατρῶν* (1854).

35. Γ. Ν. Πιλάβιος, *Τά κατά τόν Πατριάρχην Γρηγόριον τόν Ε' (1821-1871)*, Ἀθήνα 1871, σ.241.

ση καί αὐτοῦ ἀκόμα τοῦ σεμνοῦ στόχου εἶχαν ξεπεραστεῖ τόσες ἀντικειμενικές δυσκολίες, εὔκολα ὁδηγοῦσε στήν αἴσθηση μιᾶς γενικῆς καί ὁλοκληρωτικῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων. *Ἡ 25 Μαρτίου αἰσίως ἐπληρώθη*[36]: Μιά τέτοια πρόταση, ἐν μέρει μόνο ἀκριβής, δίνει τόν τύπο γιά τή στενά ἑλλαδική ἀντίληψη τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων.

Ὁπωσδήποτε πρέπει νά γίνει ἡ διάκριση ἀνάμεσα στόν ἐντοπισμό τῆς ἐπανάστασης στόν κυρίως ἑλλαδικό χῶρο, καί στήν ἀπόδοση, ἐκ τῶν ὑστέρων, ν ο μ ο τ έ λ ε ι α ς σ' αὐτόν τόν ἐντοπισμό. Ἡ διάκριση ἰσχύει, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ἡ ἐπαναστατική συνείδηση χρησίμευσε ἄθελά της ὡς μαγιά γιά τή μεταγενέστερη ἑλλαδική. Δέν περιμένει βέβαια κανείς ρητές καί μονοσήμαντες διακηρύξεις πρός αὐτή τήν κατεύθυνση στήν παρατεταμένη κατάσταση ἀνάγκης πού κυρίευσε τόν ἑλλαδικό χῶρο κατά τή δεκαετία τοῦ 1820, εἶναι ὅμως πάντα δυνατή ἡ ἔμμεση ἐξαγωγή συμπερασμάτων, καί μιά πρόχειρη διερεύνηση τῆς συνθηματολογίας δέν ἀφήνει περιθώρια γιά ἀμφιβολίες: Στά σωζόμενα Ἀρχεῖα τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων ἡ λ. *γένος*, γιά τήν κατάχρηση τῆς ὁποίας διαμαρτύρεται τά ἴδια χρόνια ὁ Κοραῆς[37], εἶναι οὐσιαστικά ἀποῦσα[38], καί ἄν γίνεται κατάχρηση,

36. *Παμπούκης*, σ.109.

37. Βλ. Δημαρᾶς, *Διαφωτισμός*, σ.82 (ἀπό τή μελέτη: «Τό σχῆμα τοῦ διαφωτισμοῦ»).

38. Σημείωσα δύο μοναδικές φορές τή λ. *γένος*. Ἡ μιά σέ ἀναφορά Μακεδόνων πού ζητοῦν, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1826, νά γίνουν δεκτοί ὡς πληρεξούσιοι στήν Γ' Ἐθνοσυνέλευση, ΑΕΠΕΣ 1, σ.258: *μέλη τῆς τοῦ γένους ἡμῶν ὁλομελείας*· ἡ δεύτερη σέ ἀναφορά ἱεραρχῶν πρός τήν ἴδια Ἐθνοσυνέλευση, τήν 21.2.1827, ὅ.π., σ.342: *τό ἱερόν ἔθνος ἠχμαλώτισε καί αἰχμαλωτίζει, γένος μιαρόν καί ἀσήμαντον*. Ἡ «σιωπή» αὐτή εἶναι ἐντυπωσιακή, χωρίς βέβαια νά σημαίνει καί ἀτονία ἤ πρόθεση κατάργησης τῆς λ. *γένος* ἔξω ἀπό τίς Συνελεύσεις ἤ —πολύ λιγότερο— ἔξω ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο. Αὐτό ἄλλωστε ἰσχύει καί γιά τούς ἄλλους δύο κατ' ἐξοχήν προ- καί ἐξωελλαδικούς ὅρους: *Γραικοί* καί *Ρωμαῖοι/ρωμηοί*. Μπορεῖ πάντως νά πεῖ κανείς ὅτι, καθώς ἡ ὅποια τους ἐξέλιξη στά μετεπαναστατικά χρόνια βρίσκεται στό περιθώριο τῆς ἐπίσημης ὁρολογίας, οἱ ὅροι αὐτοί εἶναι πολύ πιό τρωτοί στή σύγχυση κριτηρίων. Ὑπάρχει μέν διάχυτη ἡ ἐντύπωση ὅτι τό *γένος* εἶναι μεῖζον τοῦ *ἔθνους*· ἀλλά τί θά πεῖ, π.χ., *ρωμαϊκόν ἔθνος* (βλ. Μανουήλ Ἰω. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα χρονογράφου 1800-1913*, Ἀθήνα 1932, σ.46). Οἱ δύο εἰ-

αὐτή ἀφορᾶ πιά τή λ. *ἔθνος*, πού σημειωτέον χρησιμοποιεῖται μέ δύο τελείως διαφορετικές σημασίες: Ἡ μία, ἀόριστη, μπορεῖ νά συμπεριλάβει ἀδιακρίτως ὅλους τούς Ἕλληνες[39]· ἡ δεύτερη, δραστικά στενότερη, ἐνδιαφέρει μόνο τούς ἐπαναστατημένους Ἑλλαδίτες καί τό κράτος στό ὁποῖο ἀποβλέπουν[40].

Ἔτσι δικαιώνεται ὁ διπλός χαρακτηρισμός τοῦ Ἀγώνα ἀπό τόν Σ. Τρικούπη: *ἐπανάστασις καί ἀποστασία*[41]. Ἡ διφορούμενη ἔκβασή του, *ἀνάστασις τοῦ ἔθνους, ἀνέγερσις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνισμοῦ*[42], ἀλλά καί ἵδρυση ἑλληνικοῦ κράτους, ἀντιστοιχεῖ στόν διφορούμενο χαρακτήρα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους,

δῶν διακρίσεις πού ἐπιβάλλονται ἐδῶ, λαϊκό/λόγιο καί ἑλλαδικό/ἐξωελλαδικό (καί οἱ συνακόλουθες: ἑλλαδικό-λαϊκό, ἑλλαδικό-λόγιο, κλπ.) δυσχεραίνουν, ἄν δέν ἀποκλείουν τελείως, τόν ἀκριβῆ καθορισμό τῆς σχέσης *ἔθνους-γένους*, ἀπό τίς πρῶτες ἀκόμα δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα. Βλ., ὡστόσο, γιά τή σχέση αὐτή, Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.80-82, καί τήν «Εἰσαγωγή» τοῦ Σπύρου Ι. Ἀσδραχᾶ στόν τόμο: Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1982, σ.ιγ' κέ.

39. Εἶναι ἡ συνήθης χρήση στίς διάφορες διακηρύξεις: βλ. π.χ. ΑΕΠΕΣ 1, σ.40-42 καί 142-143.

40. Τέτοια ἔννοια ἔχει, π.χ., ἡ «ἕνωση μέ τό ἔθνος» πού ζητοῦν ἀπό τίς Ἐθνοσυνελεύσεις Ἕλληνες ἐκτός ἑλλαδικοῦ χώρου. Βλ. χαρακτηριστικά τίς ἀναφορές Κρητῶν πρός τήν Β' Ἐθνοσυνέλευση, 17.4.1823, ὅ.π., σ.140-141, καί πρός τήν Γ', 11.2. καί 1.4.1827, ὅ.π., σ.318 καί 458. Πιό ἐνδιαφέρουσα ἀκόμα ἡ περίπτωση τῆς ἀναφορᾶς τῶν αἰχμαλώτων πασάδων τοῦ Ναυπλίου πρός τήν Β' Ἐθνοσυνέλευση, 29.3.1823, ὅ.π., σ.85: Οἱ δύο πασάδες, ἔχοντας προφανῶς ἀντιληφθεῖ τή συναισθηματική φόρτιση πού ἀπέκτησε ἡ λ. *ἔθνος* γιά τούς κύριους τῆς τύχης τους, τή χρησιμοποιοῦν ἕξι φορές στό πολύ σύντομο κείμενό τους. Τό ἐσκεμμένο τῆς προτίμησής τους αὐτῆς φαίνεται καθαρότερα ἄν ἡ ἀναφορά τους ἀντιπαρατεθεῖ πρός μιάν ἄλλη συναφοῦς περιεχομένου, τῶν γιῶν τοῦ Σεχνετζίπ ἐφέντη πρός τόν Θ. Κολοκοτρώνη, Τρίπολη 11.3.1823, ὅ.π., σ.86· οἱ συντάχτες της, μένοντας «στό παλιό», ὄχι μόνο δέν ἀναφέρουν τή λ. *ἔθνος*, ἀλλά οὔτε κάν τή λ. *Ἕλληνες*, στῶν ὁποίων τή θέση ὑπάρχουν οἱ *Ρωμαῖοι* — ἄλλο ἕνα «ἅπαξ» στά Ἀρχεῖα τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ἡ χρήση τῆς λ. *ἐθνάρχης* στή σημασία «ἀρχηγός κράτους», ὅ.π., σ.326. Ἀπό τήν εὐνόητα πολύ πλουσιότερη ποικιλία χρήσεων τῶν ὅρων ἔξω ἀπό τίς Συνελεύσεις, παραθέτω, ὡς curiosum, τήν ἔκφραση *τό καρλελιώτικον ἔθνος*, ἀπό ἐπιστολή τοῦ Γεωργάκη Βαλτινοῦ πρός τόν Α. Μαυροκορδάτο, Λιδωρίκι 27.12.1824, ΑΑΜ 4, σ.1107.

41. *Σ. Τρικούπης*, Α', σ.311.

42. Τ. Φιλήμων 1877, σ.5, καί *Φραντζῆς*, Α', σ.ια'.

συγχρόνως *ἀρτιγεννήτου*[43] καί ἀρχαίου, *γεροντονιοῦ* κατά τήν ἔκφραση τοῦ Τερτσέτη[44]. *Τό ἔθνος ἀνέστη, ζῇ καί προβαίνει εἰς ἡλικίαν*[45]. Ἡ εὔκολη σύγχυση τοῦ ἀρτισύστατου ἔθνους μέ τό ἀρτισύστατο κράτος ἐντείνει τήν κυρίαρχη ἀσάφεια, πού ἐπιτρέπει κάθε εἴδους ἀποκλίσεις ἀπό τήν πεπατημένη: Γιά τόν Μακρυγιάννη τό *ἔθνος* παραμένει ζητούμενο πού οἱ Ἕλληνες δέν κατόρθωσαν νά πραγματώσουν[46], γιά τόν Π. Σοῦτσο τό ἴδιο τό *γένος* προέκυψε ἀπό τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821[47], καί αὐτή ἡ ἀβεβαιότητα στήν ὁρολογία μεταδίδεται καί στούς ἐπιγόνους τῆς γενεᾶς τῆς ἐπανάστασης. Ὅσο γιά τό ἑλληνικό κράτος —αὐτό πού ὁ Ι. Φιλήμων θά ἀντιδιαστείλει πρός τήν *ἀφῃρημένην Ἑλλάδα*[48] καί ὁ Γ. Φιλάρετος θά ἀποκαλέσει ὠμά *βασίλειον Ἀθηνῶν καί Πειραιῶς*[49]—, μπορεῖ κανείς νά παρατηρήσει ὅτι ξεκινάει τή σταδιοδρομία του μέ προοπτικές, στό πεδίο τῆς ἰδεολογίας, δυσανάλογα εὐοίωνες σέ σχέση μέ τίς μετρημένες ὑλικές του δυνατότητες.

43. Π.χ. *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 1.11.1824, καί, πολύ ἀργότερα, *Δεληγεώργης*, σ.80.
44. *Τερτσέτης* 1, σ.266.
45. Σ.Α. 1860, σ.γ΄.
46. *Μακρυγιάννης*, Β΄, σ.35, 100, 104, 106, 124, 147. Παρόμοια χρήση, πρέπει νά προστεθεῖ, ἀπαντᾶ καί σέ «λογιότερα» κείμενα: Πβ. π.χ. *Πανδώρα*, τ.Ζ΄, φυλλ.145, 1.4.1856, σ.11: *Ἡ νέα Ἑλλάς συνεστήθη εἰς αὐτόνομον ἔθνος*, καί *Ροΐδης*, Δ΄, σ.288: *Ἄν τῷ ὄντι συνενωθῶσιν οἱ Ἕλληνες εἰς ἔθνος*.
47. Π. Σοῦτσος 1847, σ.5.
48. *Αἰών*, 11.8.1848.
49. Π.χ. *Εὔβοια*, 22.1.1876.

2. ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ

Ἄγνωστο ποιά θά ἦταν ἡ τύχη τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ἄν ὑποτεθεῖ ὅτι στούς κατοίκους του εἶχε παραχωρηθεῖ ἀνεξαρτησία, χωρίς ἐπανάσταση, μέ τήν ἁπλή δέσμευση νά προχωρήσουν στή δημιουργία ἑνός σύγχρονου εὐρωπαϊκοῦ κράτους. Τό βέβαιο εἶναι ὅτι στή διάρκεια τοῦ Ἀγώνα διανύθηκε μιά ἀπόσταση πού ἦταν ἀδύνατο νά προδιαγραφεῖ στά 1820. Ἀκόμα κι ἄν λάβει κανείς ὡς σημεῖο ἀφετηρίας τή βασική ἑλλαδική διαίρεση —Ρούμελη - Μοριάς—, θά ἀναγνωρίσει ὅτι μετά τήν ἀπελευθέρωση ἡ ἀντίθεση αὐτή μποροῦσε νά ἐνταχθεῖ σάν ἕνα μοτίβο ἁπλῶς στό μωσαϊκό πού φιλοτέχνησε ἡ ἐπαναστατική δεκαετία, συγκεντρώνοντας στήν Ἑλλάδα Ἕλληνες ἤ ἐπίδοξους Ἕλληνες ἀπ' ὅλα τά σημεῖα τοῦ ὁρίζοντα. Ἡ ἀπελευθέρωση βρίσκει πράγματι τόν ἑλλαδικό κοινωνικό χάρτη ριζικά ἀλλαγμένο, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ χάραξη τῶν συνόρων ἐπισφράγισε ἀλλαγές πού ἤδη εἶχαν συντελεστεῖ — πρίν προλάβει νά τίς προκαλέσει.

Οἱ μεταναστεύσεις στήν Ἑλλάδα —ἄλλοτε μαζικές, ἄλλοτε μεμονωμένες— ἄρχισαν μέ τό πρῶτο ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης καί ἐξακολουθοῦσαν καί μετά τήν ἔλευση τοῦ Καποδίστρια. Οἱ μετανάστες ἐγκαταστάθηκαν στίς ὑπάρχουσες ἀστικές περιοχές ἤ ἵδρυσαν τούς δικούς τους οἰκισμούς, καί τό παράδειγμα τῆς Ἑρμούπολης, πού ξεκινώντας ἀπό τό τίποτε ἀναδείχθη-

κε γιά δεκαετίες σέ πρῶτο ἐμπορικό κέντρο τοῦ Βασιλείου, δίνει σέ ὅλο τους τό φάσμα τίς δυνατότητες πού εἶχε γιά τή ζωή τοῦ νέου κράτους αὐτή ἡ μετοικεσία[1]. Ἀλλά καί οἱ ἄμεσες συνέπειές της δέν ἦταν λιγότερο σημαντικές: ἀπό τήν ἐπίταση τῆς ἑλλαδικῆς κοινωνικῆς ἀσυναρτησίας τῆς πρώτης μετεπαναστατικῆς περιόδου[2], ὥς τήν ἐκ τῶν ἐνόντων κάλυψη τοῦ δημογραφικοῦ κενοῦ πού ἄφησαν οἱ νεκροί τοῦ Ἀγώνα. Σέ μιάν Ἑλλάδα πού τασσόταν *μεταξύ τῶν ἐσχάτων κατά τήν ἀραιότητα τοῦ πληθυσμοῦ*[3], ἐπρόκειτο γιά πολύτιμη ἐνίσχυση — κάποιο *ἀντισήκωμα τῆς στενότητος τῶν ὁρίων*[4]. Πολλά χρόνια μετά τήν ἀνάσχεση τοῦ μεταναστευτικοῦ ρεύματος, ὁ Κ. Λεβίδης περιόριζε στά δύο τρίτα τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Βασιλείου τούς «αὐτόχθονες» Ἕλληνες πολίτες[5]· σημασία ἐδῶ δέν ἔχει ἡ ἐνδεχό-

1. Γιά τήν Ἑρμούπολη βλ. Emile Y. Kolodny, «Ἑρμούπολις-Σύρος. Γέννησις καί ἐξέλιξις μιᾶς ἑλληνικῆς νησιωτικῆς πόλεως», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν*, τ.Η' (1969-1970), σ.249-286. Γενικά γιά τούς ἐποικισμούς στά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους βλ. Δ. Λ. Ζωγράφος, *Ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας*, τ.Α', Ἀθήνα ²1976, σ.145-146 καί 542 κέ.· πβ. *Μάουρερ*, σ.482-484, καί Dora d' Istria, *Excursions en Roumélie et en Morée*, τ.1, Ζυρίχη-Παρίσι 1863, σ.254-257.

2. Περισσότερο ἴσως ἀπό τή *Βαβυλωνία* τοῦ Βυζάντιου (1836), ἡ ἀνεκτίμητη πηγή γιά τήν ἑλλαδική πολυφωνία τήν ἴδια ἐποχή παραμένει τό ἔργο τοῦ Μ. Χουρμούζη: *Ὁ Λεπρέντης* (1835), *Ὁ τυχοδιώκτης* (1835), *Ὁ ὑπάλληλος* (1836). Γιά τό Ναύπλιο, πού στό μωσαϊκό αὐτό κατέχει κεντρική θέση, πβ. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.95-98· γιά τήν Ἑρμούπολη σάν «μικρογραφία τοῦ ἑλληνισμοῦ» κατά τά πρῶτα χρόνια τοῦ ἐποικισμοῦ της, Τιμ. Ἀμπελᾶς, *Ἱστορία τῆς νήσου Σύρου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, Ἑρμούπολις 1874, σ.518.

3. Α. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1867 (φωτοανατ. 1980), σ.12. Ἡ πρόταση βέβαια αὐτή εἶναι πολύ μεταγενέστερη, ὡστόσο συνείδηση τοῦ προβλήματος ὑπῆρχε ἤδη στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης: Θ. Νέγρης, «Ἀνάπτυξις τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδαύρου», *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 22. καί 26.11.1824, ὅπου ἐνδιαφέρουσα ἐπιχειρηματολογία σχετικά μέ τήν ἀνάγκη νά προσελκυσθοῦν στήν Ἑλλάδα ξένοι πληθυσμοί.

4. *Πρακτικά* 1844, σ.173.

5. Levidis 1863, σ.24 καί 27. Γιά μιά παλαιότερη, ἐξίσου γενναιόδωρη διατύπωση βλ. Α. Σοῦτσος 1844, σ.20. Εἶναι ἀκόμα ἄγνωστη σέ —κατά πιθανοφανή προσέγγιση— ἀριθμούς αὐτή ἡ συγκέντρωση Ἑλλήνων στόν ἑλλαδικό χῶρο, ὅπως εἶναι ἄλλωστε ἄγνωστη καί ἡ ἀντίστροφη κίνηση, μετά τήν

μενη ὑπερβολή, ὅσο ἡ ἴδια ἡ διαπίστωση ὅτι στήν ἑλλαδική πραγματικότητα, κατά τήν πρώτη τουλάχιστον εἰκοσιπενταετία, ἡ παρουσία τῶν μετοίχων ἦταν παραπάνω ἀπό αἰσθητή.

Τρεῖς ἦταν οἱ κατηγορίες τῶν *νεηλύδων*: οἱ ἀγωνιστές, οἱ πρόσφυγες καί οἱ λόγιοι. Καί οἱ τρεῖς εἶχαν λόγους νά ἐγείρουν ἀξιώσεις ἰσότιμης ἔνταξής τους στήν κοινωνία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἀντιπροσωπεύοντας διαφορετικές ὄψεις τοῦ Γένους ἡ καθεμιά, ἀλλά καί διαφορετικές ὄψεις τῆς ἐπανάστασης: οἱ πρῶτοι ὡς δρῶντα πρόσωπα, οἱ δεύτεροι ὡς παθόντες καί οἱ τρίτοι ὡς «θεωρητικοί», σέ μιά βέβαια ἐλαστική σημασία τῆς λέξης. Ἀπό τούς ντόπιους τούς διαφοροποιοῦσε τό γεγονός ὅτι τήν ἔνταξη συνόδευαν ρητές ἀπαιτήσεις ἤ προσδοκίες ἀποζημίωσης: χρῆμα, γῆ, ἀξιώματα. Ὅμως μέχρι ἡ *νέα σύνθεσις* νά διαδεχθεῖ τήν ἐπαναστατική δυσαρμονία μποροῦσαν ὅλοι ἀδιακρίτως, ντόπιοι καί μή, νά θεωρηθοῦν ἁπλοί φορεῖς ἰδιωμάτων μέσα στήν ἑλλαδική Βαβυλωνία ἤ, πιό ἐξωραϊσμένα, συντελεστές ἑνός ἀπό τά ἐπιτεύγματα τοῦ Ἀγώνα, νά φέρει τούς Ἕλληνες σέ ἐπαφή μεταξύ τους:

> *Ἡ ἑλληνική ἐπανάστασις, ἐπενεγκοῦσα τήν ἀπελευθέρωσιν μικροῦ μόνον μέρους τῆς φυλῆς, πρός τό ἀπελευθερωθέν τοῦτο μέρος ἐπέφερε μεγάλην πολιτικήν καί κοινωνικήν μεταβολήν· ἐκ τούτου δέ διάφορα καί ποικίλα ἔθιμα πανταχόθεν μετεκομίσθησαν, τινά μέν ἐφήμερα, τινά δέ διαρκέστερα, ἅτινα, συμμιχθέντα καί συνενωθέντα μετά τῶν ἤδη ὑπαρχόντων ἐθίμων, παρουσιάζουσι διακυματιζόμενην καί ἄστατόν τινα κατάστασιν*[6].

Σ' αὐτή τή βίαιη συνύπαρξη τῶν ποικίλης προέλευσης μελῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητας, *τά μέν τοῦ ἔθνους ἔθιμα ἀσαφῶς εἰσέτι διακρίνονται, αἱ δέ μέλλουσαι αὐτοῦ ἀνάγκαι καί κλίσεις οὐδόλως ἐμφαίνονται*[7]. Τά χαρακτηριστικά τοῦ ἑλλαδι-

ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, πρός τήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία (πβ. Davison, σ.116).

6. «Ὁ ἐν Ἑλλάδι ἀστυκός κῶδιξ», *Πανδώρα*, τ.ΣΤ΄, φυλλ. 140, 15.1-1856, σ.523. Παρόμοιας γνώμης εἶναι καί ὁ Κολοκοτρώνης: βλ. Ἄλκης Ἀγγέλου, *Οἱ λόγιοι καί ὁ Ἀγώνας*, Ἀθήνα 1971, σ.90.

7. *Πανδώρα*, ὅ.π. Πβ. Π. Ἀργυρόπουλος, *Δημοτική διοίκησις ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα [2]1859, σ.217.

κοῦ χώρου ἦταν ἑπόμενο νά ἀλλοιωθοῦν ἀπό τήν ἀναγκαστική «φιλοξενία». Ἀρκεῖ κανείς νά ἀναφερθεῖ στό γεγονός ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Βασιλείου εἶναι ἀδιανόητη χωρίς τή δραστηριότητα τῶν ἑτεροχθόνων ἀγωνιστῶν, μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας διαρκῶς ἀναπαραγόμενης, στήν ὁποία τόσο ἡ ἐσωτερική ὅσο καί ἡ ἐξωτερική πολιτική τῆς Ἑλλάδας ὀφείλουν πολλές ἀπό τίς ἰδιορρυθμίες τους[8].

Ὡστόσο δέν πρέπει κανείς νά ὑπερβάλλει στήν ἔμφαση τῆς κοινωνικῆς ρευστότητας στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα. Γιατί ἡ κατεύθυνση τήν ὁποία θά ἀκολουθοῦσε τό Βασίλειο ἦταν δεδομένη: ἐξομοίωση μέ τήν Εὐρώπη. Αὐτό ἔφτανε γιά νά ἀνεβάσει τίς μετοχές τῆς πιό ὀλιγάριθμης μερίδας τῶν μετοίκων, τῶν λογίων, πού ἐξ ὁρισμοῦ συγκέντρωναν τά περισσότερα προσόντα γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ στόχου. Ἀποκτώντας ἔτσι μέσα στό ἑλληνικό κράτος μιά θέση καί προνομιακή καί ἀπαιτητική, ἐπισκίαζαν τίς ἄλλες δυό κατηγορίες, ὥστε μέσα σ' ὅλο τόν συρφετό τῶν ἑτεροχθόνων, αὐτοί νά εἶναι οἱ κατ' ἐξοχήν ἑτερόχθονες.

Ἕνα ἀπό τά αἴτια τοῦ 1821 κρίθηκε ὅτι ἦταν τό *ἐπιδεκτικόν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως παρ' Ἕλλησι*[9], σέ συνδυασμό μέ τό ὅτι κάποτε συμπληρώθηκε ὁ *ἀπαιτούμενος βαθμός προόδου τοῦ ἑνός καί στασιμότητος τοῦ ἄλλου τῶν δύο συζώντων ἀλλά μή συμμιγνυομένων ἐθνῶν*, τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Τούρκων ἀντίστοιχα[10]. Ὑπῆρχαν διχογνωμίες σχετικά μέ τό ἀκριβές «πλήρωμα τοῦ χρόνου»· ὁ Κοραῆς, π.χ., θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐπανάσταση κηρύχθηκε 20 χρόνια νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι ἔπρεπε, καί ἀπό τήν ἑλληνική πνευματική ἡγεσία —τήν προεπαναστατική— δέν ἦταν ὁ μόνος γιά τόν ὁποῖο τό κίνημα τῶν Ἑλλήνων φάνταζε *ἄωρον καί ἀπρόσεκτον*[11]. Ὅμως μέ τήν πρόοδο τοῦ Ἀγώνα καί παρά τίς εὐρωπαϊκές ἀμφιταλαντεύ-

8. Γιά τή δραστηριότητα τῶν ἑτεροχθόνων καπετάνιων βλ. Κολιόπουλος, σ.17-20 καί passim.

9. Κ. Ν. Κωστῆς, ὅ.π., σ.302.

10. *Σ. Τρικούπης*, Α', σ.5.

11. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Κ. Πολυχρονιάδη: Ἀγγέλου, ὅ.π., σ.67-68. Γιά τόν Κοραῆ βλ. ἐπιστολή του πρός Ἰάκωβο Ρώτα, Παρίσι 24.12.1821, *Ἀλληλογραφία*, 4, σ.320: *Ἄν ἤρχιζε μετά 20 χρόνους*.

σεις, ἡ προοπτική μιᾶς μερικῆς ἔστω ἀπελευθέρωσης γινόταν ὅλο καί πιθανότερη. Τό γεγονός αὐτό ἔθετε, ἔμμεσα, ζήτημα εὐθυνῶν γιά τούς ἐκπροσώπους τοῦ διαφωτισμοῦ — ὅσους τουλάχιστον δέν ἔσπευσαν αὐθόρμητα, ὑπό ὁποιαδήποτε ἰδιότητα, στό πεδίο τῆς μάχης μέ τό ξέσπασμα τῆς ἐπανάστασης. Ὄντας περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλον οἱ ἐκφραστές τῆς φιλοδυτικῆς γραμμῆς —*τήν Εὐρώπην μιμήθητε*[12]—, ἦταν ὑποχρεωμένοι, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν προσωπική τους ἄποψη ὡς πρός τή σκοπιμότητα τῆς ἐπανάστασης, νά θεωρήσουν τά διαδραματιζόμενα στήν κυρίως Ἑλλάδα καρπό καί τῆς δικῆς τους προεργασίας, καί νά ἀναγνωρίσουν ὅτι εἶχε ἐπέλθει ἡ ὥρα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀδοκίμαστων στήν πράξη διδαχῶν τους. Ὡστόσο οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ διαφωτισμοῦ ἀποτελοῦσαν τμῆμα μόνο τοῦ ἑλληνικοῦ λόγιου κόσμου, καί ἡ ἀπόφαση τῆς ἔμπρακτης ἀνταπόκρισης στό σάλπισμα τοῦ Ἀγώνα δέν ἐξαρτιόταν τόσο ἀπό τίς ἰδεολογικές προτιμήσεις, ὅσο ἀπό τήν ἰδιοσυγκρασία τοῦ καθενός· κανένας λόγιος δέν ξεκινοῦσε γιά τήν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα ἔχοντας ἐκ τῶν προτέρων ἐγγυήσεις γιά τήν προσωπική του ἀσφάλεια.

Δέν θά εἶχε, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, σημασία ἡ στάση τῶν μεμονωμένων ἀτόμων σ' αὐτό τό ζήτημα, ἄν δέν γεννιόταν στήν ἴδια τήν Ἑλλάδα ἡ πεποίθηση ὅτι οἱ κατά κάποιον τρόπο ἠθικοί αὐτουργοί τῆς ἐπανάστασης βρίσκονταν μακριά. Ἦταν συχνές οἱ σχετικές ἐκκλήσεις ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο πρός τή Διασπορά. Ὁ Ὀδυσσέας Ἀνδροῦτσος καλεῖ τόν Κοραῆ, ὁ Κα-

12. (Μ. Ρενιέρης), «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;», *Ἐρανιστής*, φυλλ. Α', τ. Α', ἔτ. Β', Ἀθήνα 1842, σ.210. Πρόκειται βέβαια γιά τήν ἀκραία ἔκφραση μιᾶς στάσης πού στήν Ἑλλάδα —ἄς τονιστεῖ ξανά— δέν βρίσκει σοβαρό ἀντίλογο. Τό περισσότερο πού συναντᾶ κανείς πρός τήν ἀντίθετη κατεύθυνση εἶναι μιά περιστασιακή ἀντιδυτική ἐνδυμασία πού ἀποβάλλεται εὐκολότατα. Ἡ πολύ γνωστή, π.χ., ὅσο καί σπάνια, διατύπωση: *Ἡ Ἑλλάς δέν ἦτον δυνατόν ν' ἀπαλλαχθῇ τῆς ὑ λ ι κ ῆ ς τυραννίας τῆς Ἀνατολῆς, διά νά ὑποπέσῃ ὑπό τήν π ν ε υ μ α τ ι κ ή ν τῆς Δύσεως* (*Ἑλλάς. Πολιτική κατάστασις* 1837, σ.40), ἀποδυναμώνεται ἀπό τά ἴδια της τά συμφραζόμενα, στά ὁποῖα «πνευματική τυραννία» σημαίνει «πολιτική κηδεμονία», ἐνῶ τό ὑπόλοιπο κείμενο εἶναι θερμά φιλοδυτικό. Γιά τή λατρεία τῆς Εὐρώπης γενικά βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη», στόν τόμο *Φροντίσματα*, πρῶτο μέρος, Ἀθήνα 1962, σ.3-23.

ραϊσκάκης τόν Βάμβα, ἄλλοι ἄλλους[13]. Ὑπάρχει ἐδῶ κάποια παραφωνία μέ τή γνωστή διάσταση «ἀγωνιστῶν» - «καλαμαράδων», τήν τόσο χαρακτηριστική γιά τά χρόνια τοῦ Ἀγώνα, καί αὐτή ἀκριβῶς ἡ παραφωνία στρέφει τήν προσοχή στούς ἴδιους τούς λόγιους πού τελικά κατέβηκαν στήν Ἑλλάδα. Πράγματι, σέ μιά ἐλάχιστη μόνο μειοψηφία τους οἱ λόγιοι πού ἔλαβαν μέρος στόν Ἀγώνα εἶχαν καί κάποιο ἔργο πίσω τους, μέ τό ὁποῖο θά μποροῦσαν νά ἐνταχθοῦν σέ μιά συνέχεια ἑλληνικῆς διανόησης. Ἡ πλειοψηφία τῶν ἐπωνύμων λογίων εἶχε ἀκόμα πολύ δρόμο νά διανύσει μέχρι νά ἀνδρωθεῖ πνευματικά,

13. Ἀγγέλου, ὅ.π., σ.55-56. Βλ. χαρακτηριστικά ἐπιστολή Δημητρίου Ὑψηλάντη πρός Κοραῆ, Ὀδησσός 1.4.1821, *Ἀλληλογραφία*, 4, σ.283-284· Ὀδυσσέα Ἀνδρούτσου πρός τόν ἴδιο, Ἄστρος 20.4.1823, Π. Μ. Κοντογιάννης, «Ἐπιστολαί ἀνέκδοτοι Κοραῆ καί πρός Κοραῆν», *Χιακά Χρονικά*, τχ.Ε', Ἀθήνα 1923, σ.60-63· Νεοφύτου Βάμβα πρός Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσο, Κεφαλληνία 15.4.1824, *Ἑλληνικά Χρονικά*, 7.5.1824 (=ΤΑ 2, σ.81-82)· Π. Σοφιανόπουλου πρός Κοραῆ, Ναύπλιο 10.5.1825, *Ἐφημερίς Ἀθηνῶν*, 21.8.1825. Πβ. πρόσκληση τοῦ προέδρου τῆς Γ' Ἐθνοσυνέλευσης «πρός ἅπαντας τούς κατοικοῦντας καί παροικοῦντας εἰς τήν ἀλλοτρίαν γῆν Ἕλληνας», Τροιζήνα 5.5.1827, ΑΕΠΕΣ 1, σ.553-555. Ἄς προστεθεῖ καί ἡ μαρτυρία τοῦ Χρ. Περραιβοῦ (1836), *Ἀπομνημονεύματα πολεμικά*, ἐπιμ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτη (Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, ἀρ.2), Ἀθήνα (1956), σ.13: *Πολλοί πολλάκις ὁπλαρχηγοί καί στρατιῶται εἰς διάφορα στρατόπεδα καί συνομιλίας μ' ἐπρότειναν, λέγοντες: «Καί ποῦ εἶναι, Περραιβέ, ἐκεῖνοι οἱ λογιώτατοι καί διδάσκαλοι, οἱ ὁποῖοι μέ τούς πατριωτικούς των ὕμνους μᾶς ἐσήκωσαν εἰς τά ὅπλα κατά τῶν Τούρκων; Ἡμεῖς ἠκούσαμεν, καί ἐβάλαμεν εἰς πρᾶξιν τά ὅσα μᾶς ἐδίδαξαν (...)· ἀλλά διά τί καί αὐτοί νά μή συντρέξουν εἰς τοῦτον τόν ἀγῶνα σωματικῶς; ἡμεῖς δέν εἴχαμεν χρείαν, οὔτε ἐκαταδεχόμεθα νά τούς παρατάξωμεν εἰς κινδύνους, ἀλλ' εἴχαμεν χρείαν μεγάλην ἀπό τάς συμβουλάς των καί ὁδηγίας, καί μάλιστα ἐπεθυμούσαμεν νά γράφωσι τούς πολέμους μας κατά τάξιν καί χωρίς φιλοπροσωπίαν (...)· ὅθεν οἱ ἀγῶνες οἱ ἰδικοί μας ἔδωκαν εἰς αὐτούς τά ἆθλα, καί εἰς ἡμᾶς ἔμειναν πάλιν οἱ καθημερινοί κίνδυνοι.* Τό πρότυπο γιά αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς προσδοκίες ὑπάρχει ἤδη στήν *Ἑλληνική Νομαρχία* (ἔκδ. Γ. Βαλέτα, Ἀθήνα 1957, σ.183 κέ.).

14. Γιά τούς μεγάλους ἀπόντες ἀπό τόν Ἀγώνα βλ. Ἀγγέλου, ὅ.π., σ.69-70. Παρ' ὅλο πού ὁ τύπος τοῦ λογιώτατου παγιώνεται ἀκριβῶς σ'αὐτά τά χρόνια, εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ κατάλογος τῶν ἐ π ω ν ύ μ ω ν λογίων (καί κάποιας, ἑπομένως, ἡλικίας) πού βρέθηκαν ἀπό τήν ἀρχή στήν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα δέν εἶναι πολύ μακροσκελής: Μποροῦν νά ἀναφερθοῦν οἱ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς (63 ἐτῶν τό 1821), Βενιαμίν Λέσβιος (62), Ἄνθιμος Γαζῆς

ἐνῶ τό ἀνώνυμο πλῆθος τῶν φοιτητῶν πού ἐγκατέλειψαν τίς σπουδές τους γιά νά πολεμήσουν, μήν ἔχοντας, αὐτονόητα, προλάβει νά διαμορφώσουν μιάν εὐδιάκριτη φυσιογνωμία, συνοψίζει μέ εὔγλωττο τρόπο τή ρήξη στό πνευματικό πεδίο πού σήμαινε ὁ 'Αγώνας[14]. Στίς συνθῆκες ἐξάλλου τῆς ἀγωνιζόμενης 'Ελλάδας ἡ ὅποια λογιοσύνη μετροῦσε περισσότερο ἀπό τήν ἰδεολογική ταυτότητα τοῦ κάθε λογίου· τό ἑπόμενο βῆμα ἦταν ἡ πλαστή σύνθεση ἤ ἡ διαγραφή τῶν ἀντιθέσεων πού εἶχαν ἀπορροφήσει τόν λόγιο κόσμο πρίν ἀπό τήν ἐπανάσταση[15].

Βέβαια οἱ παλαίμαχοι λόγιοι, πού παρέμειναν στήν Εὐρώ-

(57), Κ. Κοκκινάκης (40), Θεόκλητος Φαρμακίδης (37), Θεόφιλος Καΐρης (37), Γ. Γεννάδιος (35). (Μόνο οἱ τρεῖς τελευταῖοι μπόρεσαν νά λάβουν ἐνεργό μέρος στίς μετέπειτα ἑλλαδικές ἐξελίξεις.) Ἡ «κρίσιμη» ἡλικία 25-35 ἐκπροσωπεῖται ἀπό τούς Γ. Γλαράκη (32), Κ. Λεβίδη (32), Δρ. Μανσόλα (32), Παν. Ρόδιο (32), Θ. Νέγρη (31), 'Εμμ. 'Αντωνιάδη (30), Γ. Πραΐδη (30), Α. Μαυροκορδάτο (30), Δ. Χρηστίδη (26), Φιλ. 'Ιωάννου (25), Γ. Λασσάνη (25). (Μ ό ν ο ὁ 'Ιωάννου ἐξελίχθηκε σέ «καθαυτό» λόγιο.) Δέν συμπεριλαμβάνονται ἐδῶ οἱ γιά ὁποιοδήποτε λόγο καθυστερημένοι, ἀξίζει ὅμως νά σημειωθεῖ ὅτι τόσο ὁ Ν. Βάμβας (παραβλέπουμε τό σύντομο πέρασμά του κατά τόν 'Αγώνα) ὅσο καί ὁ Κ. Οἰκονόμος, ὅταν κατέβηκαν στήν 'Ελλάδα τό 1834 εἶχαν πιά «προδώσει» τόν κοραϊσμό. Γιά τή στάση τῶν λογίων θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ἐπίσης ἡ ἀνταπόκρισή τους στόν πολύ ἐνδιαφέροντα ἀντιπερισπασμό πού ἀποτέλεσε γιά τόν ἑλληνικό πνευματικό κόσμο ἡ ἵδρυση τῆς 'Ιονίου 'Ακαδημίας, τό 1824, στήν καρδιά τοῦ 'Αγώνα· ὁπωσδήποτε ἡ συνύπαρξη στήν Κέρκυρα τῶν Φαρμακίδη, 'Ασώπιου, Πίκκολου, Φιλητᾶ, ἀργότερα καί τῶν Κάλβου, Α. Παπαδόπουλου Βρετοῦ, Βάμβα (βλ. G. P. Henderson, *Ἡ 'Ιόνιος 'Ακαδημία*, Κέρκυρα 1980, σ.39 κέ., 68 κέ., 83), δέν ἔχει τό ἀντίστοιχό της στό ἥκιστα δημιουργικό περιβάλλον τοῦ ὀρφανοτροφείου τῆς Αἴγινας (βλ. Γ. Φαρμακίδης, *Ὁ ζωγράφος 'Αθανάσιος 'Ιατρίδης*, 'Αθήνα 1960, σ.53 κέ.). Γιά τό αὐξομειούμενο πλῆθος τῶν ἀγωνιζόμενων σπουδαστῶν πβ. παρατήρηση τοῦ Κ. Πολυχρονιάδη σέ ἐπιστολή του πρός τόν Γ. Πραΐδη, Πίζα 28.2.1822, ΑΑΜ 1, σ.133: *Τούς ἐφόβισεν* (ἐνν. τούς Θ. Μανούση καί Ν. Πίκκολο, πού ἑτοιμάζονταν νά φύγουν γιά τήν 'Ελλάδα) *ἡ ἐπιστροφή πολλῶν λογιωτάτων αὐτοῦθεν· ἀλλ' ὅσους ἕως τώρα εἶδα, ἐκτός τοῦ Τυπάλδου, εἶναι παιδάρια καί κατέβησαν διά νά δοξασθοῦν ἤ νά καλοζήσουν.* Τέλος, γιά τό φαινομενικά μόνο ἄσχετο ζήτημα τῆς μή προσέλευσης γνωστῶν Φιλικῶν βλ. Frangos, σ.294.

15. Σχετικά μέ τήν ἀπώλεια τῆς ἰδεολογικῆς ταυτότητας, εἶναι ἐνδεικτικά τά ὅσα γράφει, παίζοντας, ὁ Θ. Φαρμακίδης στόν Α. Μαυροκορδάτο, Κέρκυρα 19.2.1824, ΑΑΜ 4, σ.219: *Νά θεολογήσω δέν ἦτο δυνατόν, ἀφ' οὗ εἰς τήν 'Ελλάδα ἐλησμόνησα τά γράμματα καί ἔπρεπε ν' ἀρχίσω πάλιν ἀπό τό ἀλ-*

πη, διατηροῦσαν τό δικαίωμα νά ἐκφέρουν γνώμη γιά τά ἑλλαδικά πράγματα καί νά ἀπευθύνουν νουθεσίες ὡς *ἐκ τρίποδος*[16], προκαλώντας συχνά τήν ἀγανάκτηση τῶν ἀγωνιστῶν, ἡ ὁποία ὅμως ἐναλλάσσεται μέ τόν σεβασμό ἤ καί τήν εὐγνωμοσύνη τους ἀκόμα. Εἶναι γνωστός, π.χ., ὁ ἄκρατος θαυμασμός γιά τό πρόσωπο τοῦ Κοραῆ στόν ἐπαναστατημένο ἑλλαδικό χῶρο[17], ἕνας θαυμασμός ὅμως ἀνεδαφικός, ἐφ' ὅσον δέν τόν στήριζε ἡ συνειδητή καί ἔμπρακτη υἱοθέτηση τῶν θεωριῶν του· ὁ Κοραῆς τοποθετοῦνταν ἁπλῶς στήν κορυφή μιᾶς πυραμίδας, πού συστέγαζε ἀδιαφοροποίητα ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους τάσεις τῆς ἑλληνικῆς προεπαναστατικῆς σκέψης.

Ἡ παρουσία τῶν λογίων στήν Ἑλλάδα ἱκανοποιοῦσε δύο ὁμάδες ἀναγκῶν. Στήν πρώτη προεῖχε ἡ ἐξυπηρέτηση τοῦ Ἀγώνα, εἴτε μέ τήν ἄμεση συμμετοχή —πού στήν ἰδεώδη περίπτωση συνδυαζόταν μέ τήν ἀνάληψη καθηκόντων γραμματέα κοντά σέ κάποιο ἀγωνιστή[18]— εἴτε καί ἔξω ἀπό τό πεδίο τῆς μάχης: Ἡ σύζευξη *σπάθης* καί *γραφίδος* ἐνθαρρύνθηκε ἀπό νω-

φάβητον. Πβ. τίς γενικές παρατηρήσεις τοῦ G. P. Henderson, *The Revival of Greek Thought 1620-1830*, Νέα Ὑόρκη 1970, σ.200 κἑ.

16. Π.χ. *Ι.Φιλήμων*, Δ', σ.328. Πβ. τήν ἀγανάκτηση τοῦ Σ. Τρικούπη κατά τοῦ Κοραῆ σέ ἐπιστολή του πρός τόν Α. Μαυροκορδάτο, Κέρκυρα 4.2.1824, ΑΑΜ 4, σ.129, καί τήν ἐπιστολή Πλάτωνος Πετρίδη πρός τόν ἴδιο, τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1824, ὅ.π., σ.296: *Δέν στοχαζόμεθα ὅτι ἐκεῖνος καί πολλοί ἄλλοι παρόμοιοι, ὁπού ἔπνευσαν διά χρόνους τόν γαλλικόν ἀέρα, στοχάζονται, ὅτι κάθε τι ὁπού δέν ἐβγαίνει ἀπό τήν Γαλλίαν, δέν ἠμπορεῖ νά εἶναι καλόν; Ὁ Κοραῆς ἠμπορεῖ νά χρησιμεύσῃ εἰς τό πανεπιστήμιον τοῦ Γιλφόρδου, ἀλλ' ὄχι διά τήν κατάστασιν τοῦ ἔθνους τήν τωρινήν. Εἶναι εὔκολον νά συμβουλεύσῃ τις τά ἔθνη νά κάμνουν καλά, ἀλλ' ὀλίγοι ξεύρουν τόν τρόπον τοῦ νά τά κάμουν νά κάμνουν καλά*. Βλ. ἐπίσης Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.334-335, ὅπου αὐστηρός ἀπολογισμός τοῦ ρόλου τῶν λογίων κατά τήν ἐπανάσταση.

17. Βλ. π.χ. ἔγγραφο εὐγνωμοσύνης τῆς Γ' Ἐθνικῆς Συνέλευσης *πρός τόν σοφόν Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, συνεδρ.27, 9.4.1827, ΑΕΠΕΣ 1, σ.478. Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ Κοραῆ ὡς télégraphe intellectuel ἀπό τόν Α. Ρ. Ραγκαβῆ (βλ. Α., «Esquisses de la littérature grecque moderne», *SpOr*, 33, 10/22. 10.1855, σ.280) ἀποδίδει εὔστοχα τή σχέση τοῦ Κοραῆ μέ τήν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα.

18. Βλ. Ἀγγέλου, ὅ.π., σ.112. Ὁ συνδυασμός *σπάθης - γραφίδος* π.χ. στόν *Ψύλλα*, σ.105.

ρίς, μέ τήν πρώιμη ἀναγνώριση τῆς σημασίας τοῦ τύπου καί, ἀκόμα περισσότερο, τή μέριμνα γιά τήν ὀργάνωση τῆς παιδείας (παρά τό ὅτι οἱ ἀντιρρήσεις καί τοῦ Κολοκοτρώνη καί τοῦ Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας δέν ἐπιτρέπουν τήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιά τήν καθολικότητα τοῦ σχετικοῦ αἰτήματος[19]). Ἡ ἄλλη ὁμάδα ἀναγκῶν συνδεόταν μέ τίς πρῶτες προσπάθειες γιά τή συγκρότηση μιᾶς κεντρικῆς ἐξουσίας, ἑνός στοιχειώδους κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί μιᾶς στοιχειώδους γραφειοκρατίας — ὅλα ἄδηλης διάρκειας, καθώς ἡ τύχη τους κρεμόταν ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἔκβαση τῆς ἐπανάστασης καί, κυρίως, ἀπό τίς τελικές ἀποφάσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Σ' αὐτήν τήν ὁμάδα, ἀνήκουν, βέβαια, καί οἱ *τῶν Εἰκοσιοκτώ*, ὅσοι δηλαδή κατέφθασαν στήν Ἑλλάδα ἐπί Καποδίστρια, μέ ἤ χωρίς δική του πρόσκληση[20].

Οἱ δύο ὁμάδες ἀναγκῶν δέν ἀλληλοαποκλείονταν, καί οἱ δύο βασίζονταν σέ μιά θεμιτή συνεργασία δρώντων καί διανοουμένων. Ἡ διαφορά ἦταν ὅτι στήν πρώτη ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα τῆς ἰσότιμης συνύπαρξης τῶν ἑτεροχθόνων μέ τούς αὐτόχθονες. Ἐνῶ στή δεύτερη, ἡ ἄμεση σχέση τῶν ἑτεροχθόνων μέ τήν Εὐρώπη, τούς θεσμούς τῆς ὁποίας βάλθηκε νά μιμηθεῖ τό νέο κράτος, τούς ἐξύψωνε ἀπό τήν ἀρχή σέ θέση περιωπῆς. *Νά ὀργανίσωμεν τήν διοίκησιν ἀπό τούς ἰδίους ἐντοπίους, τῶν ὁποίων νά γένωμεν ἡμεῖς ὁδηγοί, καθ' ὅσον δυνάμεθα* — ἦταν ἡ καλή πρόθεση τοῦ Α. Μαυροκορδάτου τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1821[21]. Τά πράγματα ἔδειξαν ὅτι τηρήθηκε μόνο κατά τό δεύτερο σκέλος της. Μέχρι τό τέλος τῆς Βαυαροκρατίας οἱ ἑτερόχθονες βρέθηκαν νά μονοπωλοῦν σχεδόν τή δημοσιοϋπαλλη-

19. Βλ. Ἀγγέλου, ὅ.π., σ.16, καί Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, τεῦχος Ι: Βιογραφία, Ἀθήνα 1959, σ.250. Πβ. *Σπηλιάδης*, Α', σ.130, καί ἐπιστολή Κ. Πολυχρονιάδη πρός Α. Μαυροκορδάτο, Πίζα 17.1.1824, ΑΑΜ 4, σ.76: *Καθ' ὅσα μανθάνομεν καί παρατηροῦμεν, ἡ τυπογραφία δέν εἶναι ἀκόμη τόσον ἀναγκαία. Ἀλλά πῶς ἔχω νά ἀθωωθῶ ἐνώπιον τοῦ Κοραῆ καί τοῦ Διδότου; Διά νά μή λυπήσω τόν πρῶτον καί διά νά μήν ἐντροπιασθῶμεν εἰς τόν δεύτερον, δέν ἐγκρίνω νά εἰπῶ τήν ἀλήθειαν γυμνήν.*

20. Βλ. *Κασομούλης*, Γ', σ.67.

21. *Ι. Φιλήμων*, Δ', σ.514.

λία, ὑπερισχύοντας ὁλοσχερῶς στίς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς κρατικῆς ἱεραρχίας (πολιτικῆς, διοικητικῆς, ἐκπαιδευτικῆς). Τό πνεῦμα ξενηλασίας, πού οἴστρηλάτησε τούς νικητές τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ὥς ἕνα μεγάλο βαθμό στρεφόταν καί ἐναντίον τῶν ἑτεροχθόνων ὄχι πιά διανοουμένων ἀλλά δημοσίων ὑπαλλήλων, ταυτισμένων μέ ἕνα κατά κοινή ὁμολογία *ξενικόν* καθεστώς καί σφετεριστῶν τῶν ὑπουργημάτων ἀπό τούς παραγκωνισμένους ντόπιους — πού ἄν καί μπόρεσαν νά ὑπηρετήσουν ἕναν ἔνοπλο ἀγώνα δέν ἦταν σέ θέση, ἐλλείψει ἀντικειμενικῶν προσόντων, νά ὑπηρετήσουν οἱαδήποτε γραφειοκρατική διοίκηση[22].

Ἡ διαμάχη αὐτοχθόνων καί ἑτεροχθόνων ξέσπασε ἀνοιχτά στήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1844, οἱ ρίζες της ὅμως μποροῦν νά ἀναζητηθοῦν πολύ παλαιότερα, στά χρόνια ἀκόμα τῆς ἐπανάστασης. Τότε ἦταν πού τό κλειστό κοινοτικό σύστημα, μέ τήν ἀποκλειστικά γενεαλογική συμμετοχή[23], δέχθηκε μοιραῖα μιά εἰσβολή ἀπ' ἔξω, ἀσχέτως ἄν, στήν ἐπικρατούσα ἀτμόσφαιρα ἐθνικῆς ἔξαρσης, ἡ συγκεκριμένη ἀντιπαράθεση συμφερόντων συχνά δέν ἐξάγεται ἄμεσα. Στό φῶς αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης μπορεῖ, π.χ., νά θεωρηθεῖ ἡ εἰδυλλιακή καί γενναιόδωρη διατύπωση τῆς Συνέλευσης τῶν Σαλώνων στά 1824:

> *Ὅσοι χριστιανοί καταφύγωσιν ἀπό τάς ὑποδουλωμένας ἐπαρχίας εἰς τά ἐλεύθερα τῆς Ἑλλάδος μέρη, θέλουσιν εἶναι δεκτοί ὡς ἀδελφοί, ἀπολαμβάνοντες τά αὐτά μέ τούς λοιπούς Ἕλληνας δικαιώματα, θέλουσι μεταχειρίζεσθαι τήν ἐθνικήν γῆν ὡς καί οἱ αὐτόχθονες, λαμβάνοντες καί πληρώνοντες τά αὐτά μέ τούς αὐτόχθονας, ἡ δέ λέξις ξ έ ν ο ς δέν θέλει ἀναφέρεται καθόλου μεταξύ τῶν Ἑλλήνων*[24].

22. Μολονότι πρόκειται γιά ἕνα γεγονός ὀφθαλμοφανές, ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στόν κατάλογο πολιτικῶν προσωπικοτήτων τοῦ Petropulos, σ.536-541, σέ σύνολο 61 ἀτόμων στά ὁποῖα ἀποδίδεται κάποια «δυτική παιδεία» (πού γίνονται 66 ἄν προστεθοῦν, ἀπό τόν ἴδιο κατάλογο, οἱ Α. Παπαδόπουλος Βρετός, Κ. Οἰκονόμος, Χ. Περραιβός, Ι. Λάτρης καί Α. Κοντόσταυλος), μόνον οἱ 9 εἶναι αὐτόχθονες.

23. Βλ. Νικόλαος Γ. Μοσχοβάκης, *Τό ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1892, σ.20.

᾿Αλλά κανένας ἐποικισμός δέν ἦταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ ἀνώδυνα, καί οἱ ἀντιδράσεις —πού κυμαίνονταν ἀπό τήν ἁπλή καχυποψία ὥς τήν πεισματώδη προάσπιση τῶν τοπικῶν συμφερόντων— κάποτε λάβαιναν εὐρεῖα δημοσιότητα. Εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστική ἡ σύγκρουση τῶν ῾Ερμουπολιτῶν μέ τούς κατοίκους τῆς ῎Ανω Σύρας τό 1829, μέ ἀφορμή τό δικαίωμα ἐκπροσώπησης στήν ᾿Εθνοσυνέλευση. Στή σχετική συζήτηση ἔχει σημασία καί ἡ καθυστέρηση τῶν αὐτοχθόνων νά διεκδικήσουν τό δικαίωμα, καί ἡ ἀπαίτηση ἀποκλειστικότητας ἀπό τή στιγμή πού τό διεκδικοῦν· οἱ ἑτερόχθονες ζητοῦν τήν ἴση ἐκπροσώπηση τῶν δύο μερῶν. Τά πράγματα συμβιβάστηκαν, ἀλλά μόνο μετά ἀπό μακρές ἀντεγκλήσεις, ἐντυπωσιακῆς σφοδρότητας[25].

Στά 1844 τό ζήτημα δέν εἶναι λοιπόν καινούργιο, ἀλλά γιά πρώτη φορά περιγράφονται μέ κάποια ἀκρίβεια τά διακυβευόμενα. Στό τρίτο ἄρθρο τοῦ Συντάγματος —ἔναυσμα τῆς διαμάχης— ἐπρόκειτο καί πάλι γιά τόν καθορισμό τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ῞Ελληνα πολίτη, πού ὅμως τώρα, στή συζήτηση, συγχεόταν μέ τόν ὁρισμό τῶν προσόντων τοῦ ῞Ελληνα δημόσιου ὑπαλλήλου[26]. ῾Η σύγχυση ὑπαινίσσεται τό κύριο πρακτικό ὄφελος πού ἔμοιαζε νά ἔχει γιά πολλούς ὁ τίτλος τοῦ πολίτη. Τό

24. Ψήφισμα Συνέλευσης Σαλώνων, 24.4.1824, *῾Ελληνικά Χρονικά*, 3.5.1824 (=ΤΑ 2, σ.78). Πβ. σχόλιο *Ν. Δραγούμη*, Α', σ.148. Γιά τή λ. *ξένος* βλ. ἐπιστολή Κ. Πολυχρονιάδη πρός Α. Μαυροκορδάτο, Πίζα 1.11.1823, ΑΑΜ 3, σ.571: *Οὕτως ὀνομάζουν τούς μή γεννηθέντας εἰς τήν ἔνοπλον ῾Ελλάδα*, καί *Ψύλλας*, σ.97: *Ξένους δέ καί τώρα καί πάντοτε δέν ἐνόουν μόνον τούς ἀλλοεθνεῖς, ἀλλά καί πάντας τούς ὁμογενεῖς ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν ὅσαι δέν ἔλαβον μέρος εἰς τόν ἐθνικόν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας ἤ καί, ἀφ' οὗ κατ' ἀρχάς ἔλαβον μέρος εἰς αὐτόν, τόν ἐγκατέλειψαν δέ προώρως καί ὑπετάχθησαν ἐκ νέου εἰς τόν ὀθωμανικόν ζυγόν*. Πβ. καί τή λ. *ξενώτερος* σέ ἐπιστολή τῶν Γ. Πραΐδη καί Τάτζη Μαγγίνα πρός τόν Α. Μαυροκορδάτο, Μεσολόγγι 12.10.1824, ΑΑΜ 4, σ.994-995: *ξένοι* χαρακτηρίζονται οἱ Σουλιῶτες καί *ξενώτεροι* οἱ Βούλγαροι καί Σέρβοι.

25. Βλ. Τιμ. ᾿Αμπελᾶς, ὅ.π., σ.496 κέ. καί 573 κέ. (πβ. ΑΕΠΕΣ 1, σ. 215-220 καί 511). ῎Αλλα παραδείγματα, *Ψύλλας*, σ.224, 230, 234 κέ., καί, γιά τή νέα Πέλλα, Κολιόπουλος, σ.18 καί 330.

26. Βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.199. Γιά τόν συνωστισμό στίς δημόσιες ὑπηρεσίες κατά τήν Βαυαροκρατία βλ. Petropulos, σ.213· *Gobineau*, σ.207 κέ.

θέμα ἦταν νά ἀποδειχθεῖ σέ ποιούς χρωστοῦσε τό ἑλληνικό κράτος μιά θέση στή δημοσιοϋπαλληλία.

Στή συζήτηση ὁ ἄξονας ἀναφορᾶς εἶναι κοινός γιά ὅλα τά ἐνδιαφερόμενα μέρη: εἶναι τό 1821, πού οἱ μέν ἑτεροχθονιστές ἐξαίρουν ὡς ἐπανάσταση ὅλης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, ἀπέναντι στήν ὁποία ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἀναλάβει ὁρισμένες δεσμεύσεις. Ἐνῶ οἱ αὐτοχθονιστές ἐπιμένουν στά πράγματα, πού ἁπλῶς *δέν ἐσυμφώνησαν μέ τό σύνθημα*[27]· γι' αὐτούς δέν ἐνδιέφεραν οἱ ἀρχικές προθέσεις, ἀλλά τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση ἐντοπίστηκε ἔτσι κι ἀλλιῶς στόν ἑλλαδικό χῶρο, καί συνεπῶς ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη τοῦ κράτους ὀφειλόταν στίς ὑπηρεσίες τῶν κατοίκων αὐτοῦ τοῦ χώρου. Καί ἐνῶ οἱ πρῶτοι εἶχαν τήν ἄνεση νά κινηθοῦν στά λίγο ἤ πολύ γνωστά πλαίσια τῆς ἐπαναστατικῆς συνθηματολογίας, ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν δεύτερων ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς παρέκκλιση ἀπό τήν ἀναδρομική αὐτή ὁμοψυχία. Τό πρῶτο στοιχεῖο τῆς παρέκκλισης ἦταν ἡ *κατακερμάτισις* τοῦ Ἀγώνα σέ *πόλεις, κωμοπόλεις καί χωρία*[28] καί ἡ μεμονωμένη ἐξέταση τῆς καθεμιᾶς περίπτωσης προκειμένου νά καθοριστεῖ ὁ βαθμός τῆς συμμετοχῆς, δηλαδή τό δικαίωμα στήν ἑλληνική ἰθαγένεια, καί κατ' ἐπέκταση τό δικαίωμα σέ ὁποιοδήποτε δημόσιο λειτούργημα. Τό δεύτερο ἦταν ἡ ἰδιοποίηση τοῦ Ἀγώνα, καθώς τό κριτήριο τῆς συμμετοχῆς ἀφοροῦσε ἀποκλειστικά στούς ἑτερόχθονες· ἡ συμμετοχή ἐπομένως θεωροῦνταν σιωπηρά δεδομένη γιά ὅλους τούς αὐτόχθονες, ἐνῶ, ὅπως χαιρέκακα παρατηρεῖ ἕνας ἀντίπαλος, ἦταν γνωστό ὅτι *καί ἡ Ἀττική, καί ἡ Εὔβοια, καί ἡ Ἀχαΐα, κατά τύχην ἠλευθερώθησαν*[29].

Στά πλαίσια τῆς συζήτησης, τούς συζητητές ἀπασχόλησε τό φαινομενικά ἄσχετο θέμα τῶν ὁρίων τοῦ Ἀγώνα, ἐδαφικῶν καί χρονικῶν. Ἐδαφικά, παρά τήν εὐφράδεια τῶν ἑτεροχθονιστῶν, ὁ Ἀγώνας συρρικνώνεται στίς περιοχές *τῆς Στερεᾶς καί τῶν νήσων*, μέ τή διπλωματική διευκρίνιση ὅτι *διά τῆς λέξεως «τῆς Στερεᾶς» ἐννοεῖ ἡ Συνέλευσις τά μέρη τῆς Θεσσαλίας, Ἠπείρου καί Μακεδονίας, τά ὁποῖα ἔλαβον τά ὅπλα, καί ἀ-*

27. *Πρακτικά* 1844, σ.170.
28. Ὅ.π., σ.210.
29. Ὅ.π., σ.174· πβ. σ.209.

πεκλείσθησαν τῶν ὁρίων[30]. Γιά τή διάρκεια τοῦ 'Αγώνα ἐτέθη τό ἐρώτημα ἄν τέλειωσε τό 1827, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ αὐτοχθονιστές, ἤ τό 1829, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ ἑτεροχθονιστές. Δηλαδή ἐνῶ οἱ δεύτεροι θεωροῦσαν ὅριο τήν τελευταία μάχη τοῦ 'Αγώνα, οἱ πρῶτοι σταματοῦσαν στήν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια, κρίνοντας ἀδιάφορη ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἐπανάστασης τήν τελευταία διετία, πού ἁπλῶς ἐξασφάλισε στήν 'Ελλάδα τά σύνορα καί τήν ἀνεξαρτησία της[31]. "Εβλεπαν τίς καταβολές τοῦ βαυαρικοῦ συστήματος στόν ἴδιο τόν Καποδίστρια, πού κατέβηκε στήν 'Ελλάδα μέ τήν πεποίθηση ὅτι οἱ κάτοικοί της *οὐδέ σαλάταν νά κατασκευάσωσιν ἐγίνωσκον*[32], καί στόν ἐσμό ἑτεροχθόνων πού συνέρευσαν ἐπί τῶν ἡμερῶν του, τό πλῆθος τῶν *φραγκοφορεμένων*, πού *ἐπαγγελλόμενοι ἄλλος τόν ἰατρόν, ἄλλος τόν νομικόν καί ἄλλοι ἄλλας διαφόρους ἐπιστήμας, ἐπαρουσιάζοντο καθημερινῶς διά νά λάβουν δημοσίας θέσεις*[33]. Χαρακτηριστικά, στό σημεῖο αὐτό εἶναι οἱ ἑτεροχθονιστές πού μιλοῦν ἀπό μιά ἑλλαδική σκοπιά, προδίδοντας ἔτσι τό πραγματικό ἀντικείμενο —σέ ὅλους ἄλλωστε γνωστό— τῆς ἀντιδικίας: ὄχι μέριμνα γιά τά συμφέροντα τοῦ μείζονος ἑλληνισμοῦ, ἀλλά διεκδίκηση τῆς ἐξουσίας μέσα στό ἑλληνικό κράτος. 'Η παρατήρηση ἰσχύει βέβαια καί γιά τίς δύο πλευρές. 'Η ἐξονυχιστική συζήτηση γιά τόν 'Αγώνα δέν στοχεύει στήν ἀποκατάσταση κάποιας ἱστορικῆς ἀλήθειας, ἀλλά στήν ἐκμαίευση τῶν βολικότερων γιά την κάθε παράταξη ἐπιχειρημάτων. Εἶναι ἕνα εἶδος συνθηματολογικῆς, ἰδιοτελοῦς θεώρησης τοῦ ἑλληνικοῦ παρελθόντος, πού δέν θά ἀφήσει ἀνέπαφη τήν ἱστοριογραφία τοῦ 19ου αἰώνα[34].

30. "Ο.π., σ.223.

31. "Ορια 1827: ὅ.π., σ.145-146 (Παλαμήδης), 148-149 (Μακρυγιάννης), 150-153, 170-172, 175-178, 196-197, 212. "Ορια 1829: σ.153, 172-174 (Σῖμος), 178-179, 186 (Βελέντζας), 187-188 ('Αξελός), 190-194 (Κωλέττης), 210-211. 'Αναφορά στό κίνημα τῆς Μολδοβλαχίας: σ.187, 212-213, 217 καί 224.

32. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.91· στίς σ.108-109 χαρακτηριστική χρήση τοῦ β' πληθυντικοῦ ἀπό τόν Καποδίστρια.

33. *Κασομούλης*, ὅ.π. Πβ. Χρυσοβέργης 1853, σ.24.

34. Παράδειγμα: Γ. Λάϊος, «Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, Α' (1814-1851)», *Μνημοσύνη*, τ. Ε' (1974-1975), σ.301-302.

Σ' ἕνα σημεῖο δέν ἐκδηλώθηκαν διαφωνίες: στόν «ξενικό» χαρακτήρα τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος, στήν ἀπομάκρυνση ἀπό τήν *ἐθνικήν ὁδόν* κατά τήν περίοδο τῆς Βαυαροκρατίας[35]. Μέ τή μόνη διαφορά ὅτι οἱ ἑτεροχθονιστές δέχονταν μέν ὅτι ἡ προτίμηση τῶν ἑτεροχθόνων στίς δημόσιες ὑπηρεσίες ἦταν συχνά ἄδικη, αὐτό ὅμως τό ἀπέδιδαν στίς καταχρήσεις τοῦ βαυαρικοῦ καθεστῶτος, πού μέ τήν αἴσια κατάργησή του θά ἐξέλειπαν αὐτόματα. Ἐνῶ οἱ αὐτοχθονιστές δέν ἔκαναν διάκριση Βαυαρῶν καί Ἑλλήνων ἑτεροχθόνων, ἐπιμένοντας ὅτι καί οἱ τελευταῖοι ἦταν ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ περίφημου *μεσοτοίχου* ἀνάμεσα στό ἔθνος καί στόν βασιλέα του[36].

Αὐτή ἡ —ὑπό ὅρους ἔστω— ὁμοφωνία ἐπιβάλλει μιά παρέκβαση γιά τό περιεχόμενο τῆς ἔκφρασης *ἐθνική ὁδός*. Ἡ τυποποιημένη ἄποψη περί Βαυαροκρατίας, ὅπως συνάγεται ἀπό τή συζήτηση τοῦ 1844, εἶναι ἕνα ἀκόμα ἀνώδυνο τονωτικό τῆς ἐθνικῆς ὑπερηφάνειας:

Ἡ σημερινή Ἑλλάς ὡς καί ἡ μέλλουσα εἶναι συνέχεια τῆς προτέρας Ἑλλάδος, καί δέν εἶναι νέον τι καί ξενοκατασκεύαστον, ὡς ὑπετέθη ὑπό τῆς Ἀντιβασιλείας, φρονησάσης ὅτι τό ἔθνος δέν εἶχεν ἱστορίαν καί παραδόσεις καί δικαιώματα, καί ὅτι αὐτή ἔπρεπε νά δώσῃ εἰς αὐτό καί νοῦν καί ἤθη καί ὕπαρξιν[37].

Ἀλλά ἡ ἄποψη αὐτή δέν μπορεῖ νά προχωρήσει πολύ μακριά: Ἡ ἐπιστροφή στήν ἐθνική ὁδό, πού θεωρήθηκε ὅτι ἐπιτεύχθηκε τήν 3η Σεπτεμβρίου, κατά κανένα τρόπο δέν ὑποδηλώνει ἀμφισβήτηση τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁδοῦ καί ἀναζήτηση ἑλληνικῆς ἐναλλακτικῆς λύσης. Εἶναι μιά ἀνεπεξέργαστη ἔκφραση διαμαρτυρίας γιά τήν πληθωρική παρουσία τῶν ξένων στήν Ἑλλάδα, τήν ὑπεροψία ἀπέναντι στούς ντόπιους, τόν ἴδιο τόν βίαιο τρόπο τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ, τήν φθοροποιό μύηση στά ἀπρόβλεπτα στοιχεῖα τοῦ πρός μίμησιν προτύπου (τά *ξένα ἤθη*), κτλ. Μποροῦσε, π.χ., ὁ *Αἰών* νά βλέπει πάλη μεταξύ *ἀνατολικοῦ* καί *δυτικοῦ* πνεύματος — ἡ ἀντίθεση εἶχε θρησκευτική, προεθνική

35. Βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.194, 207, 169 καί 187.
36. Ὅ.π., σ.161, 169· ἡ ἑτεροχθονική ἄποψη: σ.183, 195-196.
37. *Πρακτικά* 1847, σ.330. Πβ. *Φραντζῆς*, Δ', σ.224-225.

βάση, δέν δέσμευε συνεπῶς σέ ἕναν σαφέστερο ὁρισμό τοῦ *ἀνατολικοῦ πνεύματος* πού ἐκπροσωποῦσε κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ Ἑλλάδα (καί ὄχι ἕνα τυχόν ὀρθόδοξο ἔθνος)[38]. Ἀντίστοιχα ὁ Γερτσέτης, ἐξιδανικεύοντας τήν καποδιστριακή περίοδο, ὡς περίοδο ἐθνικοῦ προσανατολισμοῦ, ἀπέδιδε τόν *ἄσπονδον πόλεμον μεταξύ πολιτισμοῦ Εὐρωπαϊκοῦ καί ἐντοπίου στοιχείου*, πού κηρύχθηκε στήν Ἐθνοσυνέλευση τό 1844, στό ὅτι *ἀπό ἀξιαμήτικους νόας μή εἰδήμονας, δηλαδή τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἑλλάδος, εἰσάχθη παρακαίρως, καί ἀστόχως (...) ὁ πολιτισμός τῆς Εὐρώπης*[39]. Γιά τόν λάτρη τῆς Εὐρώπης Τερτσέτη, ἡ ἔμφαση πέφτει στίς λέξεις *παρακαίρως* καί *ἀστόχως*· στό *ἐντόπιον στοιχεῖον* ἔχουν τή θέση τους ὄχι μόνο τά ἑλληνικά ἤθη, ἀλλά καί ἡ ἰσχυρή μοναρχία, καί ἡ σύμφωνα μέ τόν ὀρθό λόγο προσαρμογή στά εὐρωπαϊκά πρότυπα:

Ὄχι βέβαια νά σκλαβωθοῦμε ἀπό τά ἔθνη τῆς Εὐρώπης, ἀλλά νά τά ὁμοιάσομε[40].

Ἐξυπακούεται ἐδῶ ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός εἶναι κατά βάθος ἑλληνικός.

Φυσικά ἡ συζήτηση τοῦ 1844 δέν ἀφήνει περιθώρια γιά θεωρητικές ἀναλύσεις τοῦ τί σημαίνει *ἐθνική ὁδός*. Ἄλλα πράγματα ἐπείγουν. Οἱ αὐτοχθονιστές δέν ὑποδύονται τούς θεματοφύλακες κάποιας «αὐτόχθονος» πραγματικότητας. Ἡ κύρια μομφή τους κατά τῶν ἑτεροχθόνων εἶναι ὅτι τούς ἀπέκλεισαν ἀπό

38. Π.χ. *Αἰών*, 28.8.1848 καί 8.9.1849, σχετικά μέ τό ἀνατολικό καί τό δυτικό πνεῦμα· ἀλλά γιά τήν «πρόοδο» τοῦ αἰώνα ἐπίσης *στό ἴδιο*, 1.1.1849. Στούς ἀντίποδες βέβαια τοῦ Φιλήμονα βρίσκεται ὁ «δυτικιστής» Μ. Ρενιέρης, ὁ ὁποῖος ξεκινώντας ἀπό τή θολή σχέση Ἀνατολῆς - Δύσης τοῦ «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;» (πβ. *παραπάνω*, σημ.12), καταλήγει νά συνταυτίσει πλήρως ἀνατολικό καί δυτικό πολιτισμό, στή μελέτη «Γαλλία καί Ἑλλάς», *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1874, σ.399.

39. *Τερτσέτης* 2, σ.354 (*Ὁ Ρήγας*, Δ', 1845).

40. Ὅ.π., σ.14 (1829)· πβ. σ.107 (1858). Ἐνδιαφέρουσα, πάντως, ἡ κατά τόν Τερτσέτη ἀληθινή ἔννοια τοῦ αὐτοχθονισμοῦ (σ. 350), ὡς ἀντιβάρου ὄχι στόν ἑτεροχθονισμό, ἀλλά στή *λογιωτατοκρατία*· ἀξίζει νά ἀντιπαραβληθεῖ πρός τήν ἀκριβῶς ἀντίστροφη ὀπτική γωνία τοῦ *Ροΐδη*, Α', σ.343 (1866), ὅταν ἐξετάζοντας τίς καταλήξεις τῶν ἐπιθέτων τῶν κριτικῶν του, ἐντοπίζει τούς μέν ἐπαινετές τῆς «Πάπισσας Ἰωάννας» στό *ἑτερόχθον στοιχεῖον* τῆς πρωτεύουσας, τούς δέ ἐπικριτές στό *αὐτόχθον*. Γιά τήν τάση ταύτισης λογιωτατισμοῦ καί ἑτεροχθονισμοῦ πβ. *Φωτᾶκος*, Α', σ.462-463.

τόν κρατικό μηχανισμό, ἐνῶ ὁ κρατικός μηχανισμός ἀπό τόν ὁποῖο ἀποκλείσθηκαν δέν ἀμφισβητεῖται παρά μόνο στόν βαθμό πού διαβρώθηκε ἀπό τούς ἑτερόχθονες. Τόν τόνο δίνει ἡ «ἀχαριστία» ἑνός συστήματος πού τελικά μένει ἐκτός πεδίου βολῆς. Ἄλλωστε καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ γλώσσα εἶναι κοινή. Ὅμοια μέ τούς αὐτοχθονιστές, καί οἱ ἑτεροχθονιστές ἐπιμένουν στό θέμα τῆς ἀχαριστίας, ἀπαριθμώντας τίς ἐξίσου σημαντικές ἐκδουλεύσεις ἤ θυσίες τῶν ἑτεροχθόνων, εἴτε στό πεδίο τῆς μάχης, εἴτε οἰκονομικές, εἴτε πνευματικές[41].

Θά ἦταν ἀσφαλῶς ἀνεδαφικό νά περιμέναμε συστηματικότερη κριτική ἀπό τήν πλευρά τῶν αὐτοχθονιστῶν, ἐφ' ὅσον ὁ συμβιβασμός προϋπῆρξε τῆς Ἐθνοσυνέλευσης. Καί ὁ Ὄθων παραμένει στή θέση του, μέ ἐνισχυμένο μάλιστα τόν ἐθνικό συμβολισμό τοῦ θεσμοῦ τῆς βασιλείας, καί ἡ ἀπομάκρυνση τῶν Βαυαρῶν δέν προμηνύει οἱαδήποτε ριζική μεταμόρφωση τοῦ καθεστῶτος. Αὐτό ἀρκεῖ γιά νά ὑπονομεύσει τήν ἐπιχειρηματολογία τους, χωρίς νά χρειάζεται νά ἐπικαλεστεῖ κανείς τό γεγονός ὅτι οἱ αὐτοχθονιστές ρήτορες, *ἄθλιοι ρητορίσκοι* κατά τόν Ἀλέξανδρο Σοῦτσο[42], εἶχαν νά ἀντιμετωπίσουν πολύ ἱκανότερους, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀντιπάλους. Ἡ ἀνισότητα πάλι αὐτή συνετέλεσε ὥστε τό Β' Ψήφισμα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης νά παραδοθεῖ στούς μεταγενέστερους ὡς ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα αἴσχη τῆς νεότερης ἑλληνικῆς ἱστορίας: *θεμέλιος λίθος τῆς διαιρέσεως*[43], *τό πρῶτον τῆς γενικῆς διαιρέσεως σπέρμα*[44], *ἐξορία τῆς παιδείας*[45], *σαρκοβόρος σκώληξ καταβιβρώσκων τά σπλάγχνα τῆς πατρίδος*[46], *τό προδοτικώτερον τῶν δογμάτων*[47], κτλ.

41. Γιά τό «μοτίβο» τῆς ἀχαριστίας βλ. *Πρακτικά* 1844: στίς σ.148-149, 175-178 καί 196-197, χαρακτηριστικές αὐτοχθονικές ἀγορεύσεις· στίς σ. 185-188, 194-195 καί 216-218, ἑτεροχθονικές. Γιά τήν πλάνη τῆς θεώρησης τῆς δημόσιας ὑπηρεσίας ὡς *λαφύρου πολέμου*, ὅ.π., σ. 227.
42. Α. Σοῦτσος 1844, σ.26.
43. *Αἰών*, 21.8.1848.
44. Ὅ.π., 11.8.1848.
45. Π. Σοῦτσος 1847, σ.21-22.
46. *Ἀθηνᾶ*, 24.10.1862.
47. *Φῶς*, 11.7.1862.

'Επρόκειτο ἄραγε γιά θρίαμβο τοῦ *αὐτοχθονικοῦ πνεύματος*; 'Εκ τῶν ὑστέρων ἀποδείχθηκε ὅτι τό Ψήφισμα *κατήσχυνε τήν 'Ελλάδα δωρεάν, (...) διότι μετά δύο ἔτη οἱ ἐξωσθέντες 5 ἤ 10 ἀνέκτησαν τά ἐξαρπασθέντα δικαιώματα*[48]. 'Ο ἀριθμός αὐτός, ὑπερβολικά χαμηλός, μπορεῖ νά ἀπέχει ἀπό τήν πραγματικότητα, ἀναμφισβήτητα ὡστόσο ἡ ἐκκαθάριση τῆς ὑπαλληλίας ἀπό τούς ἑτερόχθονες κάθε ἄλλο παρά πλήρης ἦταν. 'Η *παιδεία* ὁπωσδήποτε δέν «ἐξορίσθηκε», ἀφοῦ ἴσα ἴσα ἐξαιρέθηκαν οἱ *καθηγηταί καί διδάσκαλοι τῶν ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων καί τῶν ὡραίων τεχνῶν*[49]. 'Αλλά καί πέρα ἀπ' αὐτό ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἑτεροχθόνων δέν θίγονταν κάν, καθώς εἶχαν βρεθεῖ στήν 'Ελλάδα μέσα στίς προβλεπόμενες ἀπό τό Ψήφισμα προθεσμίες[50]. 'Από τήν ἄλλη μεριά ἦταν προφανές ὅτι μακροπρόθεσμα, καί παρά τήν *μετανάστευσιν τοῦ Φαναρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τήν 'Ελλάδα*[51], μέ τή γενίκευση τῆς ἐκπαίδευσης καί ἰδίως τήν ἵδρυση τοῦ πανεπιστημίου τῆς 'Αθήνας, οἱ αὐτόχθονες μοιραῖα θά ἐπικρατοῦσαν καί χωρίς τό Ψήφισμα.

Δέν μπορεῖ ἐξάλλου νά γίνει λόγος γιά ἕνα ἑνιαῖο —ἔξω ἀπό τήν 'Εθνοσυνέλευση— αὐτοχθονικό πνεῦμα, ὄχι μόνο γιατί ταυτίστηκε μέ δύο διαφορετικά «κόμματα» (Μοσχομάγκα καί Ναππαίους)[52], ἀλλά γιατί ἡ ἴδια ἡ ἀνομοιογένεια στούς κόλπους τοῦ αὐτοχθονισμοῦ ἀπαγόρευε τήν σύμπηξη ἑνός κοινοῦ μετώπου κάτω ἀπό τήν ἐπιφάνεια τῆς κοινῆς συνθηματολογίας. Οἱ διαφορές πού χώριζαν τόν αὐτόχθονα Ρουμελιώτη ἀπό τόν αὐτόχθονα Πελοποννήσιο (καί πού τό συγκεντρωτικό κράτος δέν εἶχε ἀκόμα κατορθώσει νά ἰσοπεδώσει) ἦταν ἀντικειμενικά ἰσχυρότερες ἀπό τό γεγονός ὅτι καί οἱ δύο ἔτυχε νά συμπεριλη-

48. 'Από νεκρολογία τοῦ Κ. Δόσιου, *Πανδώρα*, τ.ΚΒ', φυλλ. 510, 15.6.1871, σ.141. Πβ. Μ. Οἰκονόμου 1873, σ.716.
49. *Πρακτικά* 1844, σ.229-230. Γιά τήν «ὑποκριτική» στάση τῶν καθηγητῶν βλ. *'Η 'Ελπίς*, 3.10.1860.
50. Βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.201, 209, 213, 222-223 καί 228, ὅπου τά διαδοχικά στάδια στή διαμόρφωση τοῦ τελικοῦ κειμένου τοῦ Ψηφίσματος.
51. *Αἰών*, 28.8.1848.
52. Ὅ.π., 21.8.1848, καί *'Αθηνᾶ*, 10.1.1852. Πβ. Α. Σοῦτσος, *Ποιητικόν χαρτοφυλάκιον*, 'Αθήνα 1845, σ.α' - ι', στοιχεῖα γιά τήν πολιτική ταυτότητα τῆς *αὐτοχθονίας* ἀπό ἕναν φανατικό ἑτεροχθονιστή. Γεγονός πάντως

φθοῦν στά ὅρια τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Αὐτό εἶναι κάτι πού τά προβαλλόμενα ἐπιχειρήματα —π.χ. ἡ συμμετοχή τῶν αὐτοχθόνων στόν κοινόν Ἀγώνα, σέ ἀντίθεση μέ τούς ἄκαπνους ἑτερόχθονες— εὔκολα μποροῦσαν νά ἐπισκιάσουν. Οὐσιαστικά ὅμως, γιά *τόν πολύν, τόν σκληραύχενα, τόν ἀπαίδευτον αὐτοχθονισμόν*[53] δέν ὑπῆρχε ἄλλη κοινή προϋπόθεση ἀπό τή συνείδηση τῆς ἀδυναμίας συναγωνισμοῦ μέ τούς σπουδαγμένους ἑτερόχθονες, καί τήν —τουλάχιστον ἀσύνειδη— ἐπιθυμία ἀντίδρασης στή συγκεντρωτική πίεση· πράγματα δηλαδή πού δέν ἦταν δυνατόν νά διατυπωθοῦν δημόσια, μέσα στή Βουλή, σάν ἐπιχειρήματα γιά τήν ἀποπομπή τῶν ἑτεροχθόνων. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη λοιπόν, ἤδη στά Πρακτικά τῆς Ἐθνοσυνέλευσης ἡ ἀντιπαράθεση ἀποτυπώνεται παραμορφωμένη· καί οἱ μεταγενέστερες ἑρμηνεῖες ἁπλῶς ἐπεξεργάζονται τήν ἀρχική παραμόρφωση.

Ἔτσι ἡ διαμάχη αὐτοχθόνων καί ἑτεροχθόνων ἀναδρομικά περιγράφεται ὡς παραλλαγή τῶν τοπικιστικῶν ἐρίδων καί συνεξετάζεται μέ τή γνωστή πιά «διχόνοια», τήν ἀπό νωρίς καταξιωμένη ὡς ἐλάττωμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων:

> *Φέρει δέ* (τό ἑλληνικόν ἔθνος) *ἀναπαλλοτρίωτα κληρονομήματα ἐκ τοῦ προτέρου βίου του τήν γ λ ῶ σ σ α ν μετά τοῦ σεπτοῦ ὀ ν ό μ α τ ο ς καί πολλάς μέν ἀρετάς, ἀλλά καί οὐκ ὀλίγας κακίας, μεγίστην δέ πασῶν τήν ὀλεθρίαν διχόνοιαν, ἥτις ἀπαραλλάκτως καθώς τό πάλαι παρίσταται ὡς ἀντίθεσις τῆς Πελοποννήσου πρός τήν ἐκτός Ἰσθμοῦ Ἑλλάδα, ἔτι δέ πλέον τῶν αὐτοχθόνων λεγομένων Ἑλλήνων πρός τούς ἑτερόχθονας*[54].

εἶναι ἕνα ὀχλαγωγικό κλίμα πού ἐπικρατεῖ στήν Ἀθήνα καί πού ἀπόηχοί του φτάνουν ὥς μέσα στή Βουλή (βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.159-160).

53. *Αἰών*, 28.8.1848· πβ. 8.9.1848.

54. Μ. (=Δ. Μαυροφρύδης), «Περί τῆς ἀρχῆς καί διασπορᾶς καί ἐθνικῆς ἑνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ», *Φιλίστωρ*, τχ.Α', Ἰανουάριος 1861, σ.69. Ἀντίθετα ὁ Λεβίδης 1856, σ.91, θεωρεῖ ἄδικη τήν ταύτιση τῶν Πελοποννησίων μέ τόν αὐτοχθονισμό· ὁ Λεβίδης ἔχει δίκιο στό ὅτι οἱ Πελοποννήσιοι, ἀπό τήν ἄποψη τῆς πρόσβασης στό Δημόσιο, εἶναι κατά κάποιον τρόπο οἱ «ἑτερόχθονες» τῶν αὐτοχθόνων. Ὁπωσδήποτε σέ μιά τέτοια συζήτηση ἦταν ἑπόμενο καί οἱ τοπικιστικές ἔριδες νά ἐπανέλθουν στήν ἐπικαιρότητα: οἱ Πελοποννή-

Μέ τήν ἀναφορά στούς ἀρχαίους Ἕλληνες ἡ «διχόνοια» κατά κάποιον τρόπο νομιμοποιεῖται, καί ἕνα ἀπό τά συμπτώματα τῆς νομιμοποίησης ἦταν ἡ ἐλάχιστη μέριμνα πού καταβλήθηκε γιά τήν διερεύνηση καί ἀντιμετώπιση τῶν αἰτίων της μέσα στήν ἑλλαδική κοινωνία. Ἦταν σχεδόν ἀναπόφευκτη ἡ ἐν καιρῷ ἀπόσπαση τῆς σχετικῆς ὁρολογίας ἀπό τά ἀρχικά συμφραζόμενα τῆς διαμάχης αὐτοχθόνων - ἑτεροχθόνων.

Κατ' ἀρχήν, ἡ καθιερωμένη στήν Ἑλλάδα ἀναζήτηση τῶν «ὑπευθύνων» συσκότιζε, ὡς συνήθως, τά αἴτια. Εἴτε ἔφταιγαν *οἱ μεγάλοι μας οἱ πολιτικοί*[55], εἴτε *οἱ ἐξωτερικοί τῆς πατρίδος ἐχθροί*[56], εἴτε ἁπλῶς *τό μικρολόγον ἐκεῖνο καί ἀντιπολιτευτικόν αἴσθημα*[57], σέ καμιά περίπτωση δέν θά μποροῦσαν νά δικαιολογήσουν τό *κομμάτιασμα τοῦ ἔθνους*[58] πού θεωρήθηκε ὅτι προέκυψε ἀπό τίς ἐργασίες τῆς Ἐθνοσυνέλευσης. Οἱ αὐτοχθονιστές ἀπό διεκδικητές τῆς ἐξουσίας ἔφτασαν νά σημαίνουν διασπαστές τοῦ ἔθνους, καί ἡ σημασία αὐτή ἐπιβίωσε πολύν καιρό ἀφοῦ πιά εἶχε πάψει νά ὑπάρχει πρόβλημα. Ὁ συσχετισμός τῶν δυνάμεων ἦταν ἑπόμενο ν' ἀλλάξει ἀφ' ἧς στιγμῆς ἀνδρώθηκε μιά αὐτόχθων πνευματική, γραφειοκρατική καί πολιτική ἡγεσία μέ ἴσες ἄν ὄχι περισσότερες προσβάσεις στήν ἐξουσία ἀπό τήν ἑτερόχθονα· περισσότερες, γιατί σέ ἀντίθεση μέ τήν τελευταία ἦταν πλασμένη ad hoc γιά νά ὑπηρετήσει τό ἑλληνικό κράτος, ἐνῶ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ κοινοβουλευτισμός ἔδινε τή δυνατότητα στούς αὐτόχθονες πολιτικούς νά ἀξιοποιήσουν τίς «ρίζες» τους στόν τόπο: τά γνωστά δίκτυα πατρωνείας.

σιοι πληρεξούσιοι βρίσκουν κατάλληλη τήν εὐκαιρία νά προβάλουν τό αἴτημά τους γιά πλήρη φορολογική ἀπαλλαγή τῆς Πελοποννήσου (βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.144-145 καί 163-165).

55. *Μακρυγιάννης*, Β', σ.155.

56. *Παμπούκης*, σ.35.

57. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «*Excursions en Roumélie et en Morée* par Mme Dora D'Istria» (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.341, 1.6.1864, σ.123. Γενικά εἶναι αἰσθητή μιά τάση νά χηρυχθεῖ ὁ «λαός» *ἀθῷος τῆς ἀσυγχωρήτου ταύτης ἁμαρτίας*: βλ. σημείωση Π. Χαλικιόπουλου σέ μετάφραση ἀποσπάσματος ἀπό τόν Γκιζώ, *Ἡ Εὐτέρπη*, τ.Δ', φυλλ. 96, 15.8.1851, σ.554-555.

58. Βλ. *Μακρυγιάννης*, ὅ.π.

Ἤδη λοιπόν στά χρόνια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου παρατηρεῖται ὅτι ὁ αὐτοχθονισμός ἔπαψε πλέον νά εἶναι τοῦ συρμοῦ[59]. Ὡστόσο οἱ ὅροι ἐξακολουθοῦν νά χρησιμοποιοῦνται —ἔστω καί μόνο στό *ἐφημεριδογραφικόν λεξικόν*[60]— μέ ἀμείωτη συναισθηματική βαρύτητα καί σαφῶς διευρυμένο περιεχόμενο. Ὁ *νῦν γαυριῶν αὐτοχθονισμός*[61] ἀντιδιαστέλλεται στό ἐξῆς πρός τόν ἐ κ τ ό ς Ἑλλάδος ἑλληνισμό, εἴτε γιά νά τονωθεῖ ἡ ἑλλαδική ἐνοχή εἴτε γιά νά τονιστεῖ ἡ ἑλλαδική ἰδιοτέλεια, ἐνῶ ἡ *αὐτοχθόνισις* παραμένει πάντα μιά ἐπίπονη καί ἀχάριστη διαδικασία[62].

59. *Ἡ Ἐλπίς*, 13.7.1852. Πβ. Ρ. (=Α. Ρ. Ραγκαβῆς), «Περί ἐκπαιδεύσεως», *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.137, 1.12.1855, σ.448· Ἀγγελική Βαρθολομαίου-Πάλλη, «Τά ἅπαντα Γεωργίου Χ. Ζαλοκώστα. Ἀθῆναι 1859», ὅ.π., τ.Ι', φυλλ.233, 1.12.1857, σ.406· Γ. Βιτάλης, «Πολιτικός βίος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατά τό 1861 καί 1862», *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον*, 1863, σ.86.
60. *Αἰών*, 27.9.1862, ἐπιστολή Δ. Βερναρδάκη στή σύνταξη τῆς ἐφημερίδας: *Παρακαλῶ καί καθικετεύω θερμῶς νά ἐξαλειφθῶσι διά παντός ἀπό τοῦ ἐφημεριδογραφικοῦ λεξικοῦ αἱ ἀπαίσιαι αὗται λέξεις α ὐ τ ό χ θ ω ν καί ἑ τ ε ρ ό χ θ ω ν*. Στά 1862-1863 τό πρόβλημα τῆς ἐκπροσώπησης τῶν Σωματείων τῶν ἑτεροχθόνων στήν Ἐθνοσυνέλευση αὐξάνει τή συχνότητα τῶν ὅρων: βλ. π.χ. *Ἀθηνᾶ*, 24.10. καί 17.11.1862, 6.4.1863· *Αἰών*, 24.10.1862· «Ἐφημερίδες», *Πανδώρα*, τ.ΙΔ', φυλλ.328, 15.11.1863 σ.439· καί ἀπό τήν ἴδια τήν Ἐθνοσυνέλευση, συνεδρ.109, 27.5.1863, ΕΕΣ 8, σ.71-74.
61. Ἀπό βιβλιοκρισία τοῦ Κ. Σ(άθα), *Χρυσαλλίς*, τ.Δ', φυλλ.82, 30.5.1866, σ.235. Ἀκόμα, γιά τή «μετάφραση» αὐτή τῆς ἀντίθεσης αὐτοχθόνων - ἑτεροχθόνων σέ ἀντίθεση μέσα καί ἔξω Ἑλλήνων βλ. Ζῆκος Ρώσης, «Περί τῆς παλιγγενεσίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους», *Παλιγγενεσία*, 10.5.1871.
62. «Κτηνοτροφία», *Πανδώρα*, τ.ΙΒ', φυλλ.278, 15.10.1861, σ.332-333. Γιά τήν ἀπομυθοποίηση τοῦ προβλήματος βλ. *Πήλικας*, σ.33, καί τή νεκρολογία τοῦ Ν. Σπηλιάδη ἀπό τόν Κ. Λεβίδη, *Ἡ Ἐλπίς*, 8.3.1866: *Πολλάκις ἠκούσαμεν τούς λεγομένους ἑτερόχθονας παραπονουμένους ὅτι οὐδεμίαν ἔχουσιν ἐλπίδα ἐπιτυχίας κατά τάς ἐκλογάς, διότι τό τοπικόν πνεῦμα προτιμᾷ τούς αὐτόχθονας· ἐν μέρει μόνον εἶναι τοῦτο ἀληθές, καί ὄχι ἀπολύτως· ἡ ἐν γένει ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ λαός ὄχι μόνον δέν ἐπιζητεῖ ὡς ἀντιπρόσωπόν του τόν ἱκανόν, τόν νοήμονα, τόν ἐνάρετον, εἴτε αὐτόχθων εἶναι εἴτε ἑτερόχθων, ἀλλά μάλιστα τόν ἀποκρούει, διότι τόν θεωρεῖ ὡς μή εὐδιάθετον νά φατριάσῃ ὑπέρ τῶν ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ ἐκλογέων του· ἀπόδειξις ὁ μακαρίτης Σπηλιάδης, ὅστις δέν ἦτο ἑτερόχθων, ἀλλ' αὐτόχθων, αὐτοχθονικώτατος* (ἐνν. καί παρ' ὅλ'αὐτά δέν εἶχε κατορθώσει νά ἐκλεγεῖ).

Στά 1844 ὁ 'Αλέξανδρος Σοῦτσος ἀνησυχοῦσε ὅτι:

Τοιοῦτον ἄδικον Ψήφισμα φόβος μέγας μή ψυχράνη τήν ἑλληνικήν φυλήν ὡς δῆθεν προδίδον διάθεσιν ἐχθρικήν τῆς εὐτυχοῦς ἐλευθέρας Ἑλλάδος κατά τῆς δυστυχοῦς καί δούλης[63].

Ἡ περιγραφή πού δίνει ὁ 'Αναστάσιος Βυζάντιος στά 1870, γράφοντας κατά κάποιον τρόπο τόν ἐπικήδειο τῶν ἑτεροχθόνων, ὄχι μόνο ἐπιβεβαιώνει τόν φόβο ἐκεῖνο, ἀλλά καί καταργεῖ τήν ἐπιφύλαξη πού ἐπέτρεπε τό *δῆθεν*:

«Ὑβρίζετε τό ἔθνος», τοῦτο εἶναι τό κύριον ἐπιχείρημα τῶν λυμαινομένων τά δημόσια, ὁσάκις θέλει τις νά φωτίση τό ἔθνος περί τῆς διαγωγῆς των. Καί ὑπενδύονται λοιπόν οἱ βέβηλοι τό πρόσωπον τῆς Ἑλλάδος, καί οἰμώζουσι καί στενάζουσιν ἐπί τῇ ταλαίνῃ ταύτη μητρί, ἥν διασύρουσι τά ἀχάριστα τέκνα της! Δέν τούς ἠξεύρετε (...) τούς ψευδοκλαύστας τούτους κροκοδείλους (...). Δέν ἤνοιξε ποτέ ἡ μύτη των, καί καυχῶνται στερεοτύπως ὅτι «ἐζύμωσαν τήν γῆν μέ τά αἵματά των». Δι' αὐτούς ἡ Ἑλλάς ἄρχεται ἀπό τῆς Λαμίας καί λήγει εἰς τόν Μαλέαν. Ὅσοι ἐθυσίασαν θρόνους, περιουσίαν, καί ζωήν, ἐν ἄλλαις χώραις, (...) καί ἐλθόντες ἔπειτα εἰς τήν Ἑλλάδα, τούς ἐδίδαξαν τά πρῶτα γράμματα, εἶναι «τυχοδιῶκται» καί «βδέλλαι». Ἐάν ὑπῆρχεν υἱός τις τοῦ Μονόχειρος καί ἀπέζη ἐν Ἑλλάδι ἐκ ψωραλέου τινός μισθοῦ, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν αἱ πατριωτικαί ἐφημερίδες τῶν 'Αθηνῶν θά ᾤκτειρον τόν λαόν ὅτι εἶναι καταδεδικασμένος νά τρέφη τοιούτους κηφῆνας[64].

Ἡ καταγγελία αὐτή θυμίζει στόν τόνο τά ξεσπάσματα τοῦ 1844. Δέν πρόκειται ὅμως πλέον ἐδῶ γιά τήν ἀόριστη σύγκριση τῶν γιγάντων τοῦ Γένους μέ τούς νάνους Ἑλλαδίτες. Πρόκειται γιά κυριολεκτική ταύτιση τοῦ αὐτοχθονισμοῦ μέ τό ἑλλαδικό «ἄρχον συγκρότημα» καί ὥς ἕνα μεγάλο βαθμό μέ τούς ἴδιους τούς Ἑλλαδίτες ἀδιακρίτως. Ἡ ἔκφραση *λυμαινόμενοι*

63. Α. Σοῦτσος 1844, σ.δ'.
64. *'Αν. Βυζάντιος*, σ.128-129 (ἀπό ἀνταπόκριση στόν «Νεολόγο Κωνσταντινουπόλεως», 1870).

τά δημόσια εἶναι τόσο εὐρεῖα ὥστε νά μπορεῖ νά καλύψει ἀπό ἡγετικές ὁμάδες μέχρι καί τόν τελευταῖο ὑπάλληλο τῆς πιό ἀσήμαντης ὑπηρεσίας, ἐν ἐνεργείᾳ ἤ ἀπολυθέντα. Εἶναι ἀπό τήν ἄλλη μεριά σαφές ὅτι ἡ ἔμφαση δέν δίνεται πιά στό ὑλικό ἀντικείμενο τῆς διαμάχης (σφετερισμός τῶν ὑπουργημάτων) ἀλλά στό ἰδεολογικό (σφετερισμός τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος). Στή συζήτηση τοῦ 1844 οἱ αὐτόχθονες εἶχαν κατηγορηθεῖ ὅτι ἀρνοῦνταν ἤ ἀγνοοῦσαν τόν *ἐθνισμόν* τῶν ἑτεροχθόνων. Τώρα ὁ ἐθνισμός ἀμφισβητεῖται στούς ἴδιους, ἀφοῦ καταγγέλλονται ὡς πατριδοκάπηλοι. Μέ τήν ἐπίσημη λήξη τῆς ξενοκρατίας τό 1843 ξεχάστηκε τό γεγονός ὅτι ἡ διαμάχη κατ' ἀρχήν δέν εἶχε ἐθνικό περιεχόμενο παρά μόνο ἔμμεσα, ὡς σύμπτωμα μιᾶς γενικῆς ξενηλατικῆς ἐκτόνωσης. Αὐτή ἡ ἀφαίρεση, ἡ κατάργηση τοῦ ἀρχικοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς (μέσα στό ὁποῖο ἄλλωστε μποροῦσε νά ἀναγνωριστεῖ ἡ λογική βάση τῆς ἀγανάκτησης τῶν αὐτοχθόνων), «ἐθνικοποιοῦσε» ἀπολύτως τό ζήτημα.

Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἀκριβῶς ἡ ἀπουσία ἐθνικῶν κριτηρίων γιά τήν καθαίρεση τῶν ἑτεροχθόνων εἶχε περάσει ἀπαρατήρητη στά 1844:

> *Ἐν ᾧ τοσαῦται ἐπροτείνοντο βαθμολογικαί διαιρέσεις ἀποκλεισμοῦ δικαιωμάτων, δέν ἦλθεν εἰς τήν κεφαλήν κανενός ἐκ τῶν θηρευόντων ἀφορμάς καί προφάσεις ἐθνικοῦ διαμελισμοῦ νά προτείνῃ καί νέαν διάκρισιν Ἑλλήνων καί μή Ἑλλήνων ἑτεροχθόνων*[65].

Ἐκ τῶν ὑστέρων αὐτή ἡ παράλειψη χρεώθηκε ὡς ἕνα ἀκόμα ἀνόμημα τῶν Ἑλλαδιτῶν ἐνώπιον τοῦ ἑλληνισμοῦ:

> *Καί ἐνομοθετήθησαν τά αὐτά ἐπί τῇ πολιτογραφήσει Ἀφρικανοῦ καί Σμυρναίου, Ἀμερικανοῦ καί Κωνσταντινουπολίτου, Ἰσλανδοῦ καί Κυδωνιέως, καί οἱ ὁμόδοξοι, οἱ ὁμόγλωσσοι, οἱ ἀμφιθαλεῖς ἀδελφοί τῶν Ἑλλήνων, οἱ χθές συνηνωμένοι εἰς τόν ἀγῶνα καί συναριστεύσαντες, ἔπειτα δέ ἐκτός μείναντες τοῦ κράτους καί μυρία κακά παθόντες, ἀλλοθρήσκοις καί ἀλλογλώσσοις καί ἀλλοφύλοις πολιτικῶς ἀφωμοιώθησαν, καί τότε πρῶτον διεσπάσθη διά τοῦ ἐπισημοτέρου τρόπου ἡ ἐν ἀλλήλοις ἀδελφική*

65. Χρυσοβέργης 1853, σ.78-79.

ἀγάπη Ἑλλήνων πρός Ἕλληνας, Ὀρθοδόξων πρός Ὀρθοδόξους· βαβαί τῆς ἀνομίας![66]

Νίκησαν λοιπόν οἱ αὐτόχθονες, ἀλλά νίκη ἀμφίβολη. Ἡ ἐπικράτησή τους συνδέεται στενά μέ τή διαιώνιση μιᾶς μειωτικῆς ἐκδοχῆς τῆς Ἑλλάδας —τό *μικροσκοπικόν βασίλειον τῶν αὐτοχθονιζόντων*[67]—, πού μοιραῖα τήν ἀποκλείει, ἔστω καί μόνο στό ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, ἀπό τόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό κόσμο. Τό ὅτι τό δόγμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας πρωτοδιατυπώθηκε μέ τήν εὐκαιρία αὐτῆς εἰδικά τῆς διαμάχης σφράγισε καί τήν ἐξέλιξή του κατά τά ἐπόμενα χρόνια, καθώς ἐντάχθηκε, ἀπό τά πράγματα, στό πλαίσιο μιᾶς διφορούμενης σχέσης «Ἑλλαδιτῶν» καί «Ἑλλήνων».

66. Γ. Α. Μαυροκορδᾶτος, «Ἡ ἀδελφική ἀγάπη», *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.125, 1.6.1855, σ.133.
67. *Βρεττανικός Ἀστήρ*, 3.11.1867.

3. ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΕΞΩ ΕΛΛΗΝΕΣ

Ἡ διάκριση Ἑλλαδίτες - Ἕλληνες ἀπαιτεῖ κάποια ἀνάλυση, καθώς δέν εἶναι ταυτόσημη μέ τή διάκριση ἐλεύθεροι - ὑπόδουλοι, παρά μόνο ἄν ἀποσιωπηθεῖ ἡ ἐξίσου σημαντική διάκριση συμπαγεῖς πληθυσμοί - Διασπορά. Προκειμένου δηλαδή νά προσδιοριστεῖ ποιός εἶναι ὁ ἑλληνικός κόσμος πού βρέθηκε ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ 1832, πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψη, ἐκτός ἀπό τίς γνωστές μας ἤδη δυσκολίες ὁριοθέτησης σέ σχέση μέ τά ὑπόλοιπα ἀνατολικά ἔθνη, καί οἱ δυσκολίες ἀ μ ο ι β α ί α ς ὁριοθέτησης ἀνάμεσα σέ δύο διαφορετικές «ὑποστάσεις» τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού προϋπάρχουν τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Βέβαια μέσα στά ὅρια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας οἱ δύο ὁμάδες δυσκολιῶν συμπλέκονται μεταξύ τους, ἀποτελώντας ἕνα καί μοναδικό, γεωγραφικό πρόβλημα, ὅπως π.χ. στήν εἰκόνα τῶν Βαλκανίων πού δίνει ὁ Ἐμμανουήλ Ροΐδης τό 1879:

> *Ἑκάστη* (τῶν ἐθνικοτήτων τῆς Ἀνατολῆς) *κατέχει ἐν τῇ χερσονήσῳ μερίδα τινά γῆς, τήν κατά μᾶλλον καί ἧττον ἀποχωρισθεῖσαν ἤδη τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἐν ᾗ ὁ πληθυσμός αὐτῆς εἶναι, ἄν οὐχί ἀμιγής, τοὐλάχιστον συμπαγής· πέριξ ὅμως τοῦ πυρῆνος τούτου ἁπλοῦται ἀτάκτως τῇδε κἀκεῖσε σκιά τις ἐθνικότητος ἀραιοτέρα οὐρᾶς κομήτου, Ἕλληνες μέχρις Εὐξείνου, Βούλγαροι παρά τό Αἰγαῖον, Ρωμοῦνοι ἐν Μακεδονίᾳ καί Ἀρναοῦται ἐν Ἠπεί-*

ρῳ. Αἱ ἀπέραντοι αὗται οὐραί ἐκτείνονται, διασταυροῦνται καί συμπλέκονται πρός ἀλλήλας πανταχοῦ τῆς Χερσονήσου καί πρό πάντων εἰς τήν ἀπολειφθεῖσαν τῷ Σουλτάνῳ χώραν (...)[1].

Ὡστόσο, ὡς πρός τούς Ἕλληνες, ἡ εἰκόνα αὐτή δέν εἶναι ἐπαρκής, παρά τήν πολύ χρήσιμη ἔννοια τῶν «συμπαγῶν πληθυσμῶν». Ὑπάρχει ἀσφαλῶς ἕνας ἐθνικά συμπαγής πυρήνας πού ἐπεκτείνεται πρός βορρᾶν καί κάποτε συναντᾶται καί συγχέεται μέ ἄλλες ἐθνότητες. Ἡ εἰκόνα ὅμως τοῦ συμπαγοῦς πληθυσμοῦ ὁ ὁποῖος φθίνει β α θ μ η δ ό ν μέχρι νά φθάσει ὥς τόν Εὔξεινο, ὑποβιβάζει ἀνεπαίσθητα τό ἴδιο τό πρόβλημα. Γιατί ὑπάρχει ἕνα σημεῖο μετά τό ὁποῖο τά ἀστικά κέντρα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας παύουν νά ἀντιστοιχοῦν ἐθνικά μέ τήν ἐνδοχώρα τους, καί συγχρόνως ἕνα σημεῖο μετά τό ὁποῖο ὁ «ὑπόδουλος» ἑλληνισμός, ὑπερβαίνοντας τά ὀθωμανικά ὅρια, ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς[2].

Ὑπάρχει, μ' ἄλλα λόγια, ἕνα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γιά τά ὅρια τοῦ ὁποίου προέχουν οἱ δυσκολίες γεωγραφικῆς κατάτμησης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καί ἕνα ἄλλο γιά τό ὁποῖο προέχουν οἱ δυσκολίες ταξικῆς της κατάτμησης. Ἡ ἀναφορά στό συζητήσιμο κοινό κριτήριο τῆς «ἐθνικῆς συνείδησης» περισσότερο συγκαλύπτει παρά διαλευκαίνει τό πρόβλημα. Βέβαια δέν πρόκειται γιά δυό κόσμους πού εἶναι στεγανά ἀπομονωμένοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο. Κάποτε ἡ χάραξη σαφοῦς διαχωριστικῆς γραμμῆς εἶναι ἀδύνατη, ὅπως π.χ. στήν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού μετέχουν καί στή μιά καί στήν ἄλλη διάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ[3]. Ἄλλες πάλι

1. *Ροΐδης*, Γ', σ.11. Βλ. ἐπίσης Θ. Ἀφεντούλης, «Ἡ Ἀνατολή διά τῆς Ἀνατολῆς», *Ἀθηνᾶ*, 24.6.1861, καί Στ. Ξένος 1881, σ.XL.

2. Ὁ Γ. Δερτιλῆς, *Κοινωνικός μετασχηματισμός καί στρατιωτική ἐπέμβαση 1880-1909*, Ἀθήνα 1977, ἀναλύοντας τίς σχέσεις Διασπορᾶς - ἑλληνικοῦ κράτους, περιγράφει (σ.277) τό ἑλληνικό ἔθνος διασκορπισμένο, κατά τά τέλη τῆς Τουρκοκρατίας, σέ «τρεῖς ὁμόκεντρους κύκλους: ὁ ἕνας περιέκλεινε τήν ἑλληνική χερσόνησο, ὁ ἄλλος τά Βαλκάνια κι ὁ τρίτος τίς εὐρωπαϊκές καί ἀσιατικές περιοχές κατά μῆκος τῶν διεθνῶν ἐμπορικῶν ἀρτηριῶν καί γύρω ἀπό τή Μεσόγειο καί τή Μαύρη Θάλασσα».

3. Γιά τό πρόβλημα τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ βλ. Κ. Τσουκαλᾶς,

φορές δέν χρειάζεται νά γίνει ή διάκριση. Μπορεῖ π.χ. νά μιλήσει κανείς γιά ἐθνική ἀφύπνιση καί στόν ἑλλαδικό χῶρο καί στόν χῶρο τῆς Διασποράς. Κίνημα σημειώθηκε καί στή Μολδοβλαχία καί στήν κυρίως Ἑλλάδα, καί θά ἦταν ὑπερβολή νά θεωρηθεῖ ὅτι πρόκειται γιά δύο διαφορετικές ἐπαναστάσεις. Ὑπάρχει τέλος μιά μόνιμη, ζωντανή ἐπαφή, πού τήν ἐξασφαλίζει τό ἀδιάκοπο μεταναστευτικό ρεῦμα ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο πρός τίς παροικίες. Ὅλα αὐτά ὅμως δέν ἀρκοῦν ὥστε νά γεφυρώσουν τήν ἀσυνέχεια. Ἡ περίπτωση τῶν Φιλικῶν συνοψίζει τό πρόβλημα μ' ἕναν δραματικό τρόπο: Μετανάστες πού δέν μπόρεσαν νά ἐνσωματωθοῦν στούς τόπους ὑποδοχῆς, ἀλλά οὔτε καί νά ἐπιστρέψουν στούς τόπους προέλευσης, ἔπεσαν οὐσιαστικά θύματα αὐτῆς τῆς σύγχυσης, καί τελικά πέρασαν στήν ἱστορία σάν πρωτεργάτες μιᾶς ἐπανάστασης μέ τήν ὁποία ἐλάχιστη σχέση εἶχε τό ἀρχικό, χαρακτηριστικά ἀσαφές ὅραμά τους[4].

Ἀπό μιά ἑλλαδική σκοπιά, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στίς δύο ὑποστάσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔχει πρωταρχική σημασία, γιατί ἡ καθεμιά τους ἀσκεῖ διαφορετική ἐπίδραση στό ἑλληνικό κράτος. Ἡ ἴδια ἡ κατεστημένη ὁρολογία τοῦ 19ου αἰώνα δέχεται τή διάκριση, προτιμώντας γιά τούς «συμπαγεῖς» τήν ἔκφραση *ἔξω ἀδελφοί* καί γιά τή Διασπορά τή λ. *ὁμογενεῖς*, κι ἄς μήν ὑπάρχει μαθηματική συνέπεια στή χρήση αὐτῶν τῶν ὅρων. Οἱ *ἔξω ἀδελφοί* σχετίζονται ἄμεσα μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ προορισμοῦ τοῦ Βασιλείου καί τή διάχυτη συνείδηση τῆς προσωρινότητάς του[5]. Εἶναι πληθυσμοί πού τό ἑλληνικό κράτος διεκδικεῖ, μαζί φυσικά μέ τά ἐδάφη πού κατοικοῦν: τά ἑλληνικά irredenta. Εἶναι οἱ κατ' ἐξοχήν «ὑπόδουλοι», πού

Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικός ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στήν Ἑλλάδα (1839-1922), Ἀθήνα 1977, σ.288 κέ.

4. Βλ. Frangos, σ.21-22, 79-80, 133-134, 240, 257-258, 289-291.

5. Τά ζητήματα αὐτά θά συζητηθοῦν παρακάτω, στό τέταρτο κεφάλαιο. Σημειώνω ἐδῶ μιά χαρακτηριστικά παράλογη ἔκφραση τῆς συνείδησης προσωρινότητας πού μποροῦσε νά δικαιολογήσει ὁ ὄγκος τῶν ὑποδούλων: *Μεταβατικῆς λοιπόν οὔσης τῆς ἐνεστώσης ἡμῶν καταστάσεως, πῶς δυνάμεθα νά ἐπιχειρήσωμεν διαρκῆ καί μόνιμα ἔργα, οἷον εἶναι τό τῆς ἀστυκῆς νομοθεσίας;* («Ὁ ἐν Ἑλλάδι ἀστυκός κῶδιξ», ὅ.π., σ.525).

εἴτε ἐπιβεβαιώνουν εἴτε θέτουν σέ δοκιμασία ἕναν ἀπό τούς πιό πολύτιμους ἑλλαδικούς ρόλους — τόν ρόλο τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου. Ἀντίθετα γιά τή Διασπορά δέν μπορεῖ κανείς νά πεῖ ὅτι ἐκπροσωπεῖ ἔ δ ά φ η, καί τό πρόβλημα τῶν σχέσεών της μέ τήν Ἑλλάδα δέν εἶναι ἁπλῶς μιά «ἐσωτερική» ἑλληνική ὑπόθεση.

Μιλώντας κανείς γιά «Διασπορά» ἔχει ὑπόψη ἕνα δίκτυο παροικιῶν, πού ἡ πυκνότητα, ἡ ἔκταση καί ὥς ἕνα βαθμό καί ἡ ἴδια του ἡ ἐπιβίωση ἐξαρτῶνται ἀπό τίς εὐρωπαϊκές οἰκονομικές ἐπιλογές, καί εἰδικότερα ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν σχέσεων Εὐρώπης καί Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας[6]. Δέν ἔχει ἐδῶ τόση σημασία ἡ κατά τά ἄλλα ἀναγκαστική διάκριση ἀνάμεσα σέ παροικίες πού ἐμπίπτουν καί σέ παροικίες πού δέν ἐμπίπτουν στά ὅρια τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ἄν πρόκειται νά διερευνηθοῦν οἱ σχέσεις Διασπορᾶς - «ἐθνικοῦ κέντρου», ἡ Διασπορά θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ὀργανική ἑνότητα, μέ ἀνάπτυξη αὐτόνομη ὡς πρός τό ἑλληνικό κράτος, ὥστε νά ἐξαρθεῖ μιά σύμπτωση: ἡ καμπή πού σημειώνεται γύρω στά χρόνια τῆς ἵδρυσης τοῦ Βασιλείου, ὅταν ἀναπροσδιορίζεται τό πλαίσιο τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων τῆς Διασπορᾶς καί ἀναστρέφεται ἡ κατεύθυνσή τους, πρός τήν ἀνατολική Μεσόγειο[7]. Ἡ ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πράγματι δέν συμπίπτει μόνο μέ τό τέλος τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί μέ τήν ἀρχή μιᾶς ἀξιοσημείωτης οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀπογείωσης τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ ἑλλαδικός χῶρος —*τό ἀμαθέστερον μέρος τοῦ Γένους*

6. Γιά μιά πολυδιάστατη ἄποψη τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς βλ. Γ. Δερτιλῆς, *Τό ζήτημα τῶν τραπεζῶν (1871-1873). Οἰκονομική καί πολιτική διαμάχη στήν Ἑλλάδα τοῦ ΙΘ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1980. Κριτική ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας κάνει ὁ Khristos Hadziiossif, «Greek Merchant Colonies and Independent Greece: Problems and Interpretations» στό A. Lily Makrakis - P. Nikiforos Diamandouros (eds), *New Trends in Modern Greek Historiography*, The Modern Greek Studies Association, Hanover, N.H., 1982, σ.69-83 (στά ἑλληνικά).

7. Βλ. Κ. Τσουκαλᾶς, ὅ.π., σ.284 κέ. Ἔχει σημασία, ἀκόμα κι ἄν δέν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβές, τό γεγονός ὅτι ὁ *Κυριακίδης*, Α', σ.293, χρονολογεῖ τήν ἐπιτάχυνση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στήν Κωνσταντινούπολη ἀπό τό 1832 ἀκριβῶς.

καί τό πτωχότερον[8]— εἶναι ἀναμφισβήτητα περιθωριακός καί στά δύο πεδία ἑλληνικῆς ἀκμῆς — τῆς προγενέστερης πνευματικῆς καί τῆς σύγχρονης οἰκονομικῆς· ὄχι ὅμως καί τελείως ἀμέτοχος. Ἡ συμμετοχή στή σύγχρονη οἰκονομική ἄνθηση ἐπιτυγχάνεται χάρη καί στή διαρροή ἀνθρώπινου δυναμικοῦ πρός τίς παροικίες, καί στήν εἰσροή ὁμογενικῶν κεφαλαίων στό Βασίλειο. Γιά τήν προγενέστερη, πάλι, πνευματική κίνηση καί ὁρισμένους τρόπους ἀναδρομικῆς σύνδεσης μ' αὐτήν ἔγινε ἤδη λόγος· λόγος ἔγινε καί γιά τόν πρωταγωνιστικό ρόλο πού στό ἑξῆς ἐπιφυλάσσεται στήν Ἑλλάδα σ' αὐτό τό πεδίο. Βέβαια ἡ πληθώρα ὁμογενῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν ἀπαγορεύει ἐκ πρώτης ὄψεως τή διαπίστωση διάζευξης τοῦ Λογίου ἀπό τόν Κερδῷο Ἑρμῆ στόν ἑλληνικό κόσμο τῆς Διασπορᾶς. Ὡστόσο ἡ πνευματική παράλυση τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ στά χρόνια τῆς ἵδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶναι γεγονός, ὅπως γεγονός εἶναι καί τό ὅτι τό νέο, ἑλλαδικό κέντρο ἀνάγεται —ἐκ τοῦ μή ὄντος— σέ κέντρο πνευματικό ὅλου τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, καί σάν νά ἀπαλλάσσει τόν μείζονα ἑλληνισμό ἀπό τήν ἀνάγκη νά αὐτοπροσδιοριστεῖ, τήν προσπάθεια νά βρεῖ τή δική του ἔκφραση καί νά διαχωρίσει τή θέση του. Ἡ ὥς τότε ἰσχύουσα συνάρτηση οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης - πνευματικῆς ἀκμῆς, ἄν δέν καταλύεται, πάντως παραμορφώνεται. Τό ἑλλαδικό κέντρο εἶναι ἀναγκασμένο νά δώσει ἰδεολογικές λύσεις γιά προβλήματα πού ἔμμεσα μόνο τό ἀφοροῦν· γιά πράγματα πού οὔτε εἶδε οὔτε ἄκουσε[9].

Συχνές εἶναι οἱ ἀναφορές στήν παρακμή παραδοσιακῶν κέντρων ἑλληνικῆς πνευματικῆς δραστηριότητας:

> *Ποῖος φροντίζει, ποῖος κἄν ἐρωτᾶ περί σχολείου; Τώρα ἀπηλευθερώθη τό γένος, εἰς τί χρησιμεύουσι τά σχολεῖα; (...) Ἀπό τοῦ 1814 μέχρι τοῦ 1865, ἤτοι εἰς διάστημα ἡ-*

8. Ἐπιστολή Κ. Πολυχρονιάδη πρός Δ. Ποστολάκα, Λιβόρνο 3.4.1822, Φ. Μπουμπουλίδης, «Εἰδήσεις καί κρίσεις περί τοῦ Ἀγῶνος, 1821-1824, ἐκ τοῦ Ἀρχείου Δ. Ποστολάκα», *ΔΙΕΕ*, τ.ΙΒ' (1957-1958), σ.36. Πβ. *Ι.Φιλήμων*, Δ', σ.124-125, καί *Ἀθηνᾶ*, 12.9.1863.

9. Τήν ἑλλαδική παιδεία σάν παιδεία ὅλων τῶν Ἑλλήνων παρουσιάζει π.χ. ὁ *Παμπούκης*, σ.101-102.

μίσεος αἰῶνος καί ἐπέκεινα, ἡ Ὀδησσιανή ἑλληνική κοινότης δέν ἐπρόκοψεν εἰς τόν ἐξευγενισμόν. Τότε ὑπῆρχε σχολεῖον καί νοσοκομεῖον· σήμερον δέν ὑπάρχουσιν, ἐνῷ ἐν τῷ μεταξύ ἐσχηματίσθησαν κολοσσιαῖαι περιουσίαι (...). Γνωρίζω πολλούς Ἕλληνας μή προφέροντας, οὐδ' ἐννοοῦντας οὐδεμίαν λέξιν ἑλληνικήν· γνωρίζω ἄλλους ψελλίζοντας τινά γραικορωσσικά· ἡ ἑλληνική κοινότης ὁδεύει λοιπόν εἰς τήν ἐκφύλισιν αὐτῆς.

Αὐτή εἶναι ἡ Ὀδησσός τοῦ 1866, κατά τά λεγόμενα τοῦ ὁμογενοῦς Γ. Ι. Κεφαλᾶ. Ὁ σχολιαστής τῆς *Πανδώρας* γενικεύει:

Ἐν Μασσαλίᾳ, Λονδίνῳ καί Βιέννῃ εἴδομεν ν έ ο υ ς Ἕλληνας ἀγνοοῦντας ὅλως διόλου τήν μητρικήν αὐτῶν γλῶσσαν· βιβλίου δ' ἑλληνικοῦ συνήθως οὐδ' ἐσχισμένον φύλλον εὑρίσκεται ἐν ταῖς οἰκίαις τῶν πλείστων ὁμογενῶν (...). Καί οὕτως ἐξαλείφεται ὁ ἔνδοξος ἐκεῖνος χαρακτήρ, ὅς μόνος συνετήρησε τοσούτους αἰῶνας τό ἡμέτερον ἔθνος, ἡ ἀκαταγώνιστος λέγομεν ἐμμονή εἰς τά πάτρια[10].

Θά θυμηθεῖ κανείς ὅτι τήν ἐποχή πού ἀκούγονται αὐτά τά παράπονα εἶναι ἐξίσου διαδεδομένες καί οἱ διαπιστώσεις γιά τό ἀντίθετο: Στά φθίνοντα παραδοσιακά κέντρα παιδείας μποροῦν νά ἀντιταχθοῦν ἄλλα τόσα δυναμικά νεότερα. Ἐκεῖνο ὅμως πού στήν πραγματικότητα θρηνεῖται ἐδῶ εἶναι ἡ κατάργηση ἑνός ἀπό τούς βασικούς μονοδρόμους τοῦ διαφωτισμοῦ: φωτισμός τοῦ ὑπόδουλου Γένους ἀπό ὅσους ἔχουν τά φῶτα καί τά μέσα, ὥστε σέ δεύτερη φάση νά ἐπέλθει ἡ ἀπελευθέρωση. Στό

10. *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.384, 15.3.1866, σ.536-537. Γιά τήν ἔνταξη τῶν Ἑλλήνων τῶν παροικιῶν στίς διάφορες ἀστικές τάξεις τῶν τόπων ἐγκατάστασης βλ. Γ. Δερτιλῆς, *Κοινωνικός...*, ὅ.π., σ.23. Ἀπό τίς πολλές σύγχρονες ἀναφορές στόν ἀφελληνισμό τῶν κοινοτήτων καί στήν πνευματική τους παρακμή, ἅς σημειωθοῦν: λογοδοσία τοῦ Πρύτανη Π. Ἀργυρόπουλου, *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.91, 1.1.1854, σ.513· Ν. Δ(ραγούμης), «Βιογραφικαί τινες σημειώσεις περί Ἀλεξάνδρου Κοντοσταύλου καί ἐπιστολαί Καποδιστρίου πρός Κοραῆν καί Κοραῆ πρός αὐτόν», ὅ.π., τ.ΙΣΤ', φυλλ. 382, 15.2.1866, σ.499· «Γαλατσίου ἑλληνικόν ἐκπαιδευτήριον», ὅ.π., τ.ΙΑ', φυλλ.252, 15.9.1860, σ.289· «Ἑλληνικοί σύλλογοι», ὅ.π., τ.ΚΒ', φυλλ.525, 1.2.1872, σ.488· Κλ. Ραγκαβῆς 1877, σ.χη'· *Συγγρός*, Α', σ.205-206 καί 297, καί Γ', σ.33· Δ. Βικέλας, *Ἡ ζωή μου*, Ἀθήνα 1908, σ.334-340.

ἑλληνικό κράτος, στά πρῶτα του βήματα, δέν μπορεῖ νά γίνει λόγος οὔτε γιά φῶτα οὔτε γιά μέσα χωρίς ἀναφορά στήν ἔξω ἀπ' αὐτό πραγματικότητα. Καί παρ' ὅλ' αὐτά ἀποκτᾶ ἀπό πολύ νωρίς τό πανεπιστήμιό του, πού στεγάζει μιάν ἑτερόκλητη μαγιά διανοουμένων, μέ ἀξιώσεις ἐκπολιτισμοῦ τῆς 'Ανατολῆς. Ἡ διάδοση τῶν φώτων παρέμενε πάντα μιά προσφιλής προοπτική, ἀλλά ἡ διαφορά ἦταν ἐμφανής: Ἡ παιδεία εἶχε πιά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τό ἀπελευθερωτικό της ἔργο, καί σ' αὐτό ἀσφαλῶς συντελοῦσε τό ὅτι τό ἑλλαδικό κέντρο ἀπό ἀντικείμενο ἐκπολιτισμοῦ ἀναγορευόταν ἐκπολιτιστής, ὄχι πιά τοῦ ὑπόδουλου Γένους ἀλλά τῆς 'Ανατολῆς, ὅρου πού διπλωματικά περιλάμβανε καί ἕναν μεγάλο ἀριθμό Ἑλλήνων ἀπέναντι στούς ὁποίους τό «κέντρο» εἶχε κάθε λόγο νά αἰσθάνεται σέ κατώτερη μοίρα. Ἦταν ἕνας ρόλος μέ ὑπέρογκες ἀπαιτήσεις, καί ἀναδρομικά δέν μπορεῖ κανείς νά πεῖ ἄν τό νέο κέντρο ἀπέτυχε στήν ἐκπολιτιστική του περιπέτεια ἤ δέν ἐπιχείρησε κάν νά δοκιμαστεῖ σ' αὐτήν[11].

Δέν θά περιμέναμε ἐξάλλου ἀπό τήν ἐποχή νά προτρέξει τοῦ ἑαυτοῦ της καί νά ὁμολογήσει, μέ τή σημερινή μας εὐκολία, τήν ἀποσύνδεση παιδείας - ἀπελευθέρωσης. Σ' ὅλο σχεδόν τόν 19ο αἰώνα, οἱ ἀπελευθερωτικές προοπτικές ἦταν ἀρκετά ζοφερές ὥστε νά ἐπιδέχονται ἐξωραϊσμό. Τό ὅτι ἡ διάδοση τῆς παιδείας ἕ π ε τ α ι τῆς (μερικῆς) ἀπελευθέρωσης τοῦ Γένους ἦταν μιά φόρμουλα εὑρηματική καί χρήσιμη — κι ἄς ἀποδυνάμωνε τό περιεχόμενο τόσο τῆς «παιδείας» ὅσο καί τῆς «ἀπελευ-

11. Στόν ἐκπολιτιστικό προορισμό τοῦ ἀθηναϊκοῦ κέντρου θά ἐπανέλθω στό ἑπόμενο κεφάλαιο. 'Εδῶ ἄς ἀρκεστοῦμε στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο διατυπώνει τήν ἀντιστροφή τῶν προτεραιοτήτων ὁ —Φιλικός!— 'Εμμανουήλ Ξάνθος, *'Απομνημονεύματα περί τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας*, 'Αθήνα 1845, σ.γ': *Ἡ Ἑλλάς πολυειδῶς περιορισθεῖσα δέν ἔφθασεν εἰς τόν προορισμόν της· ὅ,τι οἱ πατέρες σας ἤρχισαν διά τοῦ πολέμου, ὑμεῖς* (ἐνν. ἡ Νεολαία) *πρέπει διά τῶν φώτων νά ἀποπερατώσητε· δι' αὐτῶν καί μόνον ἡ Ἑλλάς δύναται νά ἑνώσῃ καί πάλιν τήν ὁποίαν ἡ τύχη διῄρεσε μεγάλην ἑλληνικήν φυλήν*. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, πάντα στό πνεῦμα τῆς ἀποσύνδεσης παιδείας - ἀπελευθέρωσης, ὁ Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπό ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινού-

θέρωσης». Ὁ πάντα αἰσιόδοξος Π. Σοῦτσος ἀντιλαμβάνεται μέ τή βοήθεια αὐτοῦ τοῦ σχήματος τούς δύο ἑλληνικούς κόσμους στό φῶς μιᾶς θείας ἁρμονίας:

Ὁ ἑλληνικός ἀγών ἔπαυσε πρό εἴκοσι ἐνιαυτῶν, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ ἐνεργῶν. Ἡ κίνησις τῶν φώτων ἀπό τοῦ κέντρου (=τῆς 'Αθήνας) *ἐκτείνεται εἰς τήν περιφέρειαν· καθώς δέ τό ἐκ τῆς πηγῆς μετοχετευόμενον ἀλλαχοῦ ὕδωρ τείνει πρός τό αὐτό ὕψος, ἡ κοινωνική πρόοδος τῆς ἐν τῇ 'Οθωμανικῇ Αὐτοκρατορίᾳ ἑλληνικῆς φυλῆς ζητεῖ νά ἰσορροπήσῃ πρός τήν ἡμετέραν. Ὁ Θεός κρατεῖ σήμερον τό μέγα ὡρονομεῖον τῆς ζωῆς τῶν δύο βασιλείων· πᾶς κόκκος ἄμμου ἐκχεόμενος ἀπό τοῦ ἑνός δοχείου, ἀποβαίνει πρός πλήρωσιν τοῦ ἄλλου* (...)[12].

Θά ἦταν ἀδύνατο γιά τόν Σοῦτσο νά διανοηθεῖ ὅτι αὐτό πού περιγράφει ὡς ἁρμονία κάθε ἄλλο παρά ἁρμονία εἶναι· καί ἀκριβῶς ὅ,τι ἀποσιωπᾶται εἶναι πού δίνει τήν ἄλλη ὄψη τῆς περιγραφόμενης πραγματικότητας: Ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση δέν ὁλοκληρώθηκε· ἡ πνευματική ἀκμή τῆς 'Αθήνας συμπίπτει μέ τήν πνευματική παρακμή τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ· καί ὅσο γιά τήν «κοινωνική πρόοδο», κανένα μέτρο σύγκρισης ἤ ἀναλογίας ἀνάμεσα στόν ἔξω καί τόν μέσα ἑλληνισμό δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει[13]. Ἡ χρήση τέλος τῆς λ. *κέντρον* δηλώνει —καί ταυτόχρονα καλύπτει— τούς νέους συσχετισμούς τῶν δυνάμεων πού συνεπάγεται ἡ κατάλυση τῆς χαρακτηριστικῆς γιά τόν προεπαναστατικό ἑλληνισμό πολυκεντρικότητας.

'Ακόμα καί ἡ σύμπτωση τῆς ἵδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μέ τήν οἰκονομική ἀπογείωση τῶν ἔξω Ἑλλήνων δέν θά μποροῦσε νά περάσει ἀνεκμετάλλευτη ἀπό τήν ἐθνική φιλολογία — ὅπου ἀπαντᾶ ὄχι μόνο ἡ καθησυχαστική ἄποψη γιά τήν ἑλληνική ὑπεροχή στήν 'Ανατολή ἤ γιά ἕναν ἑλληνισμό δίχως ὅρια, ἀλλά καί ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετη ἄποψη, ἐξίσου διαδεδομένη, γιά

πολη 1867, σ.ε', θά περιγράψει τή σκοπιά τῆς Κωνσταντινούπολης: *Οὐδεμία ὑλική καί πολιτική βελτίωσις εἶναι ἐφικτή, ἄν μή τούτων προηγηθῇ ἡ διανοητική καί ἠθική ἀνάπλασις.*

12. Π. Σοῦτσος 1847, σ.18.

13. Πβ. Κ. Τσουκαλᾶς, ὅ.π., σ.342-344.

τήν κατωτερότητα τοῦ *ἔσω* ἀπέναντι στόν *ἔξω* ἑλληνισμό[14]. Τέτοιου εἴδους ἀπόψεις ὅμως προϋποθέτουν τήν σύγχυση τῶν διαφορετικῆς τάξεως μεγεθῶν πού ἐκπροσωποῦν οἱ δύο ὑποστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ ἀμοιβαία ἄγνοια πού ἀναπόφευκτα προκύπτει, ἀποτρέπει ἀπό τήν ἀναζήτηση τοῦ εἱρμοῦ ἑνός ἄμεσου διαλόγου ἤ ἀλληλεπίδρασης μεταξύ τῶν δύο. Οἱ ἐπιδράσεις πού ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ἀπό ἔξω πρός τά μέσα, εἶναι εἴτε ἀφανεῖς εἴτε ἔμμεσες.

Στό ἀφανές, ἰδιωτικό ἐπίπεδο ἀνήκει τό μεταναστευτικό ρεῦμα ἀπό τήν Ἑλλάδα πρός τίς κοινότητες[15]. Οἱ ἰδιωτικές διασυνδέσεις ἑνός σημαντικοῦ ἀριθμοῦ Ἑλλαδιτῶν μέ τόν μείζονα ἑλληνισμό ἔχουν ἄλλωστε ἕνα ἐνδιαφέρον ἀντίκρυσμα μέσα στήν ἴδια τήν Ἑλλάδα. Εἶναι γνωστό ὅτι στό ἑλληνικό κράτος, παρά τήν συγκεντρωτική πίεση, ἐπιβιώνει —ἀλλοιωμένο— τό ἐπί Τουρκοκρατίας σύστημα πατρωνείας, πού μιά ἀπό τίς ἐκφράσεις του εἶναι ἡ διάνοιξη ἰδιωτικῶν διόδων πρός τήν κεντρική ἐξουσία. Ὑπάρχουν κοινοί παρονομαστές: Οἱ δύο τύποι πρωταγωνιστῆ στίς ἰδιωτικές αὐτές σχέσεις —ὁ μετανάστης ἀφ' ἑνός, ὁ δημόσιος ὑπάλληλος ἀφ' ἑτέρου— εἶναι μιά ἀνεκτίμητη γιά τήν ἑλληνική ὕπαιθρο πηγή ρευστοῦ χρήματος. Ἡ δεύτερη ὁμοιότητα συνδέεται μέ τήν ἴδια τή στάση τῆς ὑπαίθρου ἀπέναντι στήν κεντρική ἐξουσία: Ἀνεξάρτητα πάντα ἀπό τήν ἐξέλιξη τῶν ἄμεσα ἐνδιαφερομένων, οἱ μέθοδοι πού ἡ ὕπαιθρος ἐπιστρατεύει γιά νά ἀντιμετωπίσει τό κρατικό κέντρο σιωπηρά ἀνατρέπουν τή λογική τοῦ ἑλλαδικοῦ συγκεντρωτισμοῦ.

Ἄν ἀφήσουμε τήν μεταναστευτική ροπή τῆς ὑπαίθρου καί ἐπιστρέψουμε στούς παρατηρητές της ἀπό τήν Ἀθήνα, βλέπουμε καί πάλι μιά τάση ἑρμηνείας τοῦ φαινομένου πού νά-ἐξαίρει τή σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ ἀναμφισβήτητα μεγάλη ἑλλαδική συμμετοχή στίς κοινότητες ὁδηγεῖ στήν ἐπισήμανση τοῦ «ἑλλαδικοῦ» χαρακτήρα τῶν ἴδιων τῶν κοινοτήτων:

Ὡς τό δένδρον τό πιεζόμενον ἐν τόπῳ ἀνηλίῳ καί πνιγηρῷ, ἀναπέμπει τούς κλῶνάς του εἰς ζήτησιν φωτός καί ἀέ-

14. Γιά τούς ὅρους *ἔσω* καί *ἔξω* βλ. π.χ. *Πήλικας*, σ.168, καί *Πανδώρα*, τ. Κ', φυλλ.457, 1.4.1869, σ.22.
15. Βλ. Κ. Τσουκαλᾶς, ὅ.π., σ.97 κέ. Πβ. ὡστόσο Hadziiossif, ὅ.π.

ρος, οὕτω καί (ἡ Ἑλλάς) ἐκ τοῦ στενοῦ εἰς ὅν ἐνδέδεται κύκλον, μακράν πέμπει τούς ἀόκνους αὐτῆς ἀποστόλους, δι' αὐτῶν μέρος τοῦ ξένου ὄλβου εἰσπνέουσα, καί μεθ' ὑπερηφάνου χαρᾶς τούς βλέπει, πανταχοῦ ὅπου δραστηριώτερον στρέφεται τοῦ ἐμπορίου ἡ μύλη, ταττομένους μεταξύ τῶν πρώτων ἐργατῶν, καί δι' ἐντίμων παραδειγμάτων συνιστῶντας τῶν Ἑλλήνων τήν ἐργατικότητα, τήν εὐφυΐαν καί τήν εὐθύτητα[16].

Ἡ Διασπορά μπορεῖ ἔτσι νά θεωρηθεῖ ἁπλῶς μιά ἄλλη διάσταση τῆς ἴδιας τῆς Ἑλλάδας, καί ἡ ἀνάπτυξή της νά συνδεθεῖ μ' αὐτήν αἰτιωδῶς, ἐφ' ὅσον ὑπογραμμίζεται ἡ ἑλλαδική προέλευση ἤ ἔστω ἑλληνική ὑπηκοότητα τῶν ὁμογενῶν. Μέ μιάν ἀνεπαίσθητη διάσπαση τῆς ἱστορίας τοῦ παροικιακοῦ ἑλληνισμοῦ, τήν ὁμογένεια ἀπαρτίζουν, κατά μία περιγραφή,

α'. Αὐτόχθονες τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, ἤ πρό πολλῶν χρόνων ἐν Ἑλλάδι ἀποκατεστημένοι, μεταβάντες πρός καιρόν εἰς τήν ἀλλοδαπήν χάριν τῶν συμφερόντων των. β'. Αὐτόχθονες τῆς μεγάλης Ἑλλάδος, τῆς ἔτι ὑπό τόν ζυγόν διατελούσης, γενόμενοι πολῖται τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἀλλά μή ἀποκατεστημένοι ἐν αὐτῇ[17].

Ἡ περιγραφή αὐτή μόνο ἐν μέρει εἶναι ἀκριβής· ἡ ἀνακρίβειά της ἔγκειται στό ὅτι ἄν δέν ἀποσιωπᾶται ἐντελῶς, τουλάχιστον μειώνεται δραστικά ἡ σημασία τῶν κάθε ἄλλο παρά ἑλλαδικῶν συμφραζομένων τῆς ὁμογένειας.

Περνώντας τώρα ἀπό τόν ρόλο τῆς Ἑλλάδας ὡς ἐφοδιαστῆ τῆς Διασπορᾶς μέ ἔμψυχο ὑλικό, στόν ρόλο της ὡς «διαλεγόμενου» μέρους μέ μιά Διασπορά πού δέν εἶναι πιά κόσμος ξεχωριστός μέ συγκεκριμένα συμφέροντα, ἀλλά ἁπλό ἄθροισμα βαθυπλούτων ἰδιωτῶν, θά πρέπει νά διακρίνουμε δύο φάσεις: Ἡ μία, ὥς τά τέλη περίπου τῆς δεκαετίας 1860, κατά τήν ὁ-

16. «Οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ ἐμπορευόμενοι ὁμογενεῖς», *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.78, 15.6.1853, σ.144.

17. *Ἡ Ἐλπίς*, 10.9.1868. Γιά μιά ἐξίσωση τῶν παροικιῶν μέ τίς ἀρχαῖες ἑλληνικές ἀποικίες βλ. Ν. Δ(ραγούμης), «Ἑλληνικά συμφέροντα ἐν Κωνσταντινουπόλει», *Πανδώρα*, τ.Γ', φυλλ.58, 15.8.1852, σ.235. Γιά τό παιχνίδι τῶν ὑπηκοοτήτων, *Συγγρός*, Α', σ.264.

ποία οἱ ὁμογενεῖς εἶναι ἀπόντες ἀπό τόν ἑλλαδικό χῶρο, καί ἀπό τήν ἄποψη τῆς «φυσικῆς ἐγκατάστασης» καί ἀπό τήν ἄποψη του «ὄγκου τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων» τους[18]· ἡ δεύτερη, ἀπό τά 1870 καί μετά, ἀπό τήν ἀρχή δηλαδή τῆς πρώτης φάσης τῆς ἑλληνικῆς ἐκβιομηχάνισης[19], ὁπότε παρατηρεῖται ἕνα εἶδος μαζικῆς καθόδου τους καί ἡ ἔντονη παρουσία τους στήν ἑλλαδική οἰκονομική ζωή. Ἄν οἱ ἁπλόχερες δωρεές πρός τό ἑλληνικό κράτος ἀπό τά πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς ζωῆς του συνεπάγονταν κάποια ἑλλαδική ὀφειλή, οἱ ὁμογενεῖς ἔρχονταν τώρα νά ἀπαιτήσουν τά χρωστούμενα.

Οἱ δωρεές ἐκεῖνες —πού ἄλλωστε δέν διακόπτονται— ἀφοροῦσαν δύο τομεῖς κυρίως: ἀφ' ἑνός τήν παιδεία γενικά (ἀπό τή μέριμνα γιά τήν ἐκπαίδευση ὥς τήν προκήρυξη ποιητικῶν διαγωνισμῶν), ἀφ' ἑτέρου τόν κτιριακό ἐξοπλισμό τῆς Ἀθήνας (φιλανθρωπικά ἱδρύματα, ἀστεροσκοπεῖο, ἀκαδημία κλπ.)[20]. Μόνο στόν πρῶτο ἀπό τούς δύο τομεῖς ἦταν ἡ Ἑλλάδα σέ θέση, θεωρητικά, νά καταβάλει κάποιο ἀντάλλαγμα, ἐπιστρέφοντας σέ ἰδεολογία ὅ,τι εἰσέπραττε σέ χρῆμα· στόν δεύτερο ἔμενε ἀναγκαστικά ὀφειλέτης. Δέν εἶναι μόνο ὁ μεγάλος ἀριθμός τῶν κτιρίων πού χτίστηκαν μέ δαπάνες ὁμογενῶν. Οἱ ἀπόντες ὁμογενεῖς ἔδωσαν οὐσιαστικά στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν τήν ἴδια της τήν φυσιογνωμία, διαμορφώνοντάς την σύμφωνα μέ τά πολύ εὐρυχωρότερα μέτρα τους. Καί ἐνῶ ἡ ἔξαρση τῆς

18. Γ. Δερτιλῆς, ὅ.π., σ.22.
19. Ὅ.π., σ.40· βλ. ἐπίσης Κ. Τσουκαλᾶς, ὅ.π., σ.246 κέ. Ἀπό τίς σύγχρονες μαρτυρίες γιά τήν κάθοδο τῶν ὁμογενῶν βλ. π.χ. Levidis 1863, σ.25, καί *Συγγρός*, Γ', σ.43-50. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι τόσο ἡ ἀπόδοση εὐθύνης στούς Ἑλλαδίτες γιά τήν μακρά ἀπουσία τῶν ὁμογενῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα, (π.χ. *Ἡ Ἐλπίς*, 20.3.1853), ὅσο καί ἡ ἀντίθετη ἄποψη, ἡ ἀπόδοση δηλ. τῆς ἑλλαδικῆς δυσπραγίας ἀκριβῶς στήν ἀπουσία τῶν ὁμογενῶν (π.χ. *Γούδας*, Ε', σ.χστ'). Γιά τίς ἑλλαδικές προσδοκίες —ἀλλά καί γιά τήν ποικιλία τῶν ὁμογενικῶν ἐνδιαφερόντων— ἐνδεικτικός ὁ ἐνθουσιασμός τοῦ *Νεολόγου Ἀθηνῶν*, 2.4.1876, στήν εἴδηση ὅτι *ἀφίκετο εἰς Μεσολόγγιον ὁ γνωστός ὁμογενής καλλιεργητής τῆς ἰνδοκαννάβεως κ. Γρ. Κυλίδης, ἐπιληφθείς μετά μεγίστης δραστηριότητος τῆς καλλιεργείας τοῦ πλουσίου τούτου προϊόντος.*
20. Βλ. Τ. Ι. Φ(ιλήμων), «Τά νεώτερα μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν» (ἀπό τόν *Αἰῶνα*), *Πανδώρα*, τ.ΚΑ', φυλλ.480, 15.2.1870, σ.471-475, καί φυλλ.481, 1.4.1870, σ.14-21. Πβ. Δόσιος 1854, σ.πγ'-πδ'.

γενναιοδωρίας καί ἀνιδιοτέλειας, τοῦ «πατριωτισμοῦ» τῶν ὁμογενῶν, εἶναι ἀπό τούς συχνότερους κοινούς τόπους στήν ἑλλαδική φρασεολογία τοῦ 19ου αἰώνα[21], δέν λείπουν καί οἱ καταγγελίες τῆς σπατάλης ἑκατομμυρίων *εἰς πέτρας καί ἀσβέστην*[22], ἴσα ἴσα *πρός τό θεαθῆναι καί διά νά γίνεται λόγος*[23], τήν στιγμή πού ὑπῆρχαν ἀνάγκες πιό ἐπείγουσες:

Οὐδέ πλοῖον, οὐδέ στρατόν, οὐδέ ὁδούς ἔχομεν, καί ὅμως μετ' ὀλίγον θέλομεν ἔχει 'Ακαδημίαν: Τρέμε Τουρκία! Χαῖρε ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία! 'Η 'Ακαδημία ἀνεγείρεται![24]

'Ιδιόρρυθμη ἦταν καί ἡ παρουσία τῶν ὁμογενῶν, ὅταν κάποτε ἐμφανίστηκαν στήν 'Ελλάδα. Ἔχοντάς την ἐπιλέξει ὡς τόπο διαμονῆς καί ὡς περιοχή οἰκονομικῆς δραστηριότητας, ἔμειναν ἔξω ἀπό τήν τρέχουσα πολιτική καί ἀρκέστηκαν στήν θέση μιᾶς ἀναπάντεχης γιά τά ἑλλαδικά δεδομένα οἰκονομικῆς ὀλιγαρχίας[25]. 'Η θέση αὐτή δέν διέτρεχε τόν κίνδυνο νά διεκδικηθεῖ ἀπό ντόπιους μνηστῆρες, ἐξίσου εὐρώστους οἰκονομικά καί ὀργανωμένους. Καθώς δέν ὑπῆρχε τώρα κοινό ἔδαφος ἀνταγωνισμοῦ, ἀποκλειόταν ἡ ἐπανάληψη τῆς παλαιᾶς διαμάχης αὐτοχθόνων - ἑτεροχθόνων. Τό προηγούμενο τῆς διαμάχης βάρυνε βέβαια ἀποφασιστικά στήν εἰκόνα τῆς ἐξατομικευμένης ὁμογένειας, ὅπως σχηματίστηκε στήν 'Ελλάδα μετά τήν κάθοδο τῶν ὁμογενῶν. Οἱ ὀξύτητες δέν ἔλειψαν, ἄγγιξαν μάλιστα τά ὅρια τῆς ὑστερίας ἐπί Λαυρεωτικῶν[26]. 'Αλλά οἱ διαφορές ἦταν ξεκάθαρες. Δέν ἐπρόκειτο πιά γιά τή συγκρότηση καί τόν ἔλεγχο

21. Γιά τόν «πατριωτισμό» τῶν ὁμογενῶν βλ. Γ. Δερτιλῆς, *Τό ζήτημα...*, ὅ.π., σ.63-65.
22. Ἔκφραση τοῦ Κολοκοτρώνη: *Χιώτης*, Β', σ.523-524.
23. *Νεολόγος 'Αθηνῶν*, 9.6.1874.
24. *Αἰών*, 27.3.1858.
25. Βλ. Κ. Τσουκαλᾶς, *Κοινωνική ἀνάπτυξη καί κράτος. 'Η συγκρότηση τοῦ δημόσιου χώρου στήν 'Ελλάδα*, 'Αθήνα 1981, σ.236-237. Γιά τίς πολιτικές λειτουργίες τῆς Διασπορᾶς, Γ. Δερτιλῆς, ὅ.π., σ.37-38. Πβ. *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.22-23, 36-37.
26. Γιά τά Λαυρεωτικά βλ. Γ. 'Αναστασόπουλος, *'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας 1840-1940*, τ. Α' (1840-1884), 'Αθήνα (1974), σ.255-272. Πβ. *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.205-206.

τοῦ ἑλλαδικοῦ κέντρου ὅπως στά 1844, ἀλλά γιά τόν παραγκωνισμό τοῦ κέντρου αὐτοῦ μέσα στήν ἴδια του τήν ἐπικράτεια. Δέν μποροῦσε νά ἐκδηλωθεῖ διαμάχη, ὅταν δέν ὑπῆρχε κάν διάλογος. Οἱ σφοδρές κατηγορίες πού γιά μιάν ἀκόμα φορά ἐκσφενδονίστηκαν ἐναντίον τῶν ξενόφερτων, ἔμεναν τώρα ἀναπάντητες. Μή νιώθοντας ἀπειλή, οἱ ὁμογενεῖς δέν εἶχαν τήν ἀνάγκη νά ἐπεκταθοῦν πέρα ἀπό —τό πολύ— κοινότυπες, συναισθηματικές ἀναφορές στήν αὐτοχθονική στενοκεφαλιά καί ἀχαριστία.

Τρία χαρακτηριστικά κυριαρχοῦν στήν ἑλλαδική εἰκόνα τοῦ ὁμογενοῦς: ὁ εὐεργέτης, ὁ ξένος, ὁ κερδοσκόπος, πού ἔχουν τήν ἀρχή τους ἀντίστοιχα στήν προεπαναστατική, τήν ἐπαναστατική καί τή μεταοθωνική περίοδο. Ὁ πλοῦτος θεωρεῖται δεδομένος γιά ὅλες τίς περιπτώσεις· γύρω στά 1880 «ὁμογενής» καί «πλούσιος» ἔχουν γίνει σχεδόν συνώνυμα: *Ἡ νεοαττική εἶναι τόσον πλουσία, τόσον ὁ μ ο γ ε ν ή ς !* — ἀναφωνεῖ ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος, προδίδοντας μ' αὐτή τήν ἀσυνήθιστη χρήση τῆς λ. *ὁμογενής* τήν πλήρη ἀπώλεια τῆς ἐτυμολογικῆς της καθαρότητας[27].

Ἡ πρώτη ὄψη τοῦ ὁμογενοῦς, ὁ εὐεργέτης, εἶναι καί ἡ πιό διαδεδομένη. Ἡ ἐξάρτηση ἀπό τήν καλή προαίρεση τῶν βαθυπλούτων τῆς ὁμογένειας θεωροῦνταν βασικός παράγοντας γιά τήν ὁμαλή ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους:

> *Ἡ Ἑλλάς ἔχει δύο ταμεῖα, τό μέν συνάζον τούς φόρους τούς διά τῶν νόμων ἐπιβαλλομένους εἰς τούς κατοικοῦντας τό Βασίλειον, τό δέ συνάζον τήν ἔκτακτον φορολογίαν, ἥν ἐπιβάλλει ὄχι νόμος ἀλλά τό πατριωτικόν αἴσθημα εἰς τήν κατάστασιν πολλῶν τῶν κατοικούντων ἐκτός τοῦ Βασιλείου. Τό πρῶτον ταμεῖον χρησιμεύει εἰς τήν διοίκησιν τοῦ κράτους, δέν ἔχει ἄλλον νά τό ἐξελέγξῃ ἤ*

27. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1885, σ.κε'. Σύμπτωμα τῆς ἴδιας ἀπώλειας τῆς διαφάνειας μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί τό γεγονός ὅτι στίς «Ἱστορικές ἀναμνήσεις» του ὁ Ν. Δραγούμης, σέ μία τουλάχιστον περίπτωση, ἀντικαθιστᾶ τή λ. *ὁμογενεῖς* μέ τή λ. *συμπολῖται*: βλ. ἀντίστοιχα *Πανδώρα*, τ.Γ', φυλλ. 59, 1.9.1852, σ.375, καί *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.111.

τήν Βουλήν· τό δεύτερον ταμεῖον ἐχρησίμευσε καί χρησιμεύει διά τήν ἠθικήν ἀνάπλασιν τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, καί εἶναι ζῶσα, ἀσίγητος διαμαρτύρησις κατά τοῦ ἀδικήματος τό ὁποῖον διέπραξεν ἡ διπλωματία τοῦ 1832, θελήσασα νά χωρίση ἀδελφούς ἀπ' ἀδελφῶν[28].

Καί ἡ σατιρική κατάληξη αὐτῆς τῆς ἐξάρτησης, στά 1876:

Καθ' ἅ ἠκούσαμεν ἡ οριστική ἀπόφασις περί τῆς πολιτικῆς πορείας, ἥν πρέπει ἡ Ἑλλάς ν' ἀκολουθήση εἰς τάς κρισίμους ταύτας περιστάσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἀναβάλλεται μέχρι τῆς ἀποσφραγίσεως τῆς διαθήκης τοῦ ἀειμνήστου Σίνα, ὅτε θέλομεν τραπεῖ πρός πόλεμον ἤ πρός εἰρήνην κατά τήν σπουδαιότητα τοῦ κληροδοτήματος[29].

Αὐτή ἡ «εὐεργετική» ὁμογένεια σάν νά μήν εἶχε καμιά ἀπολύτως σχέση μέ τήν οἰκονομική ὀλιγαρχία. Ὁ κάθε νέος εὐεργέτης εἶχε τή δυνατότητα νά ἐνταχθεῖ σέ μιά μυθική σχεδόν προεπαναστατική γενεά εὐεργετῶν. Ἀλλά ἡ ἀπευθείας σύνδεση τῶν δύο κατηγοριῶν, τῶν νέων δηλαδή μέ τούς παλαιότερους, ἦταν παραπλανητική, καθώς ἰσοπέδωνε τίς διαφορές. Γιατί ἄλλος ὁ ρόλος τῶν παλαιῶν, ἄλλο τό ἴδιο τό κοινό στό ὁποῖο ἀπευθύνονταν: Ἄλλο, π.χ., ἡ μέριμνα γιά τή διάδοση τῆς παιδείας στήν ἰδιαίτερη πατρίδα, στό πλαίσιο τῆς προεπαναστατικῆς πνευματικῆς κίνησης· ἄλλο ἡ ἀνέγερση ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων στή νεόκτιστη Ἀθήνα, πού δέν ἀρκοῦσε φυσικά ἀπό μόνη της νά ἀπαλλάξει τήν ἑλλαδική παιδεία ἀπό τήν μετεπαναστατική πνευματική ἀμηχανία· καί ἄλλο, τέλος, οἱ ποικίλες μικροδωρεές τῶν ἐγκατεστημένων στήν Ἀθήνα ὁμογενῶν, πού ὁδηγοῦσαν ἀλάνθαστα σέ κάποιο ἑλληνικό παράσημο[30]. Οἱ διαφορές γίνονταν μέν ἀντιληπτές, ἀλλά ἡ βαθμιαία ἀτονία τοῦ «ἔμπρακτου» ὁμογενικοῦ πατριωτισμοῦ ἀποδίδονταν συνήθως εἴτε σέ ὑποκειμενικούς παράγοντες, εἴτε στό «ὑλιστικό» πνεῦμα τῆς ἐποχῆς:

28. *Ἡ Ἐλπίς*, 16.8.1866.

29. *Ἀσμοδαῖος*, 18.4.1876.

30. Βλ. *Συγγρός*, Β', σ.136, ὅπου ἕνα δεῖγμα τέτοιας δωρεᾶς. Ὁ ἴδιος, σ.97-98, ἐξαίροντας τή γενναιοδωρία τῶν ἁπανταχοῦ ἰδιωτῶν, συμβάλλει στήν παραπλανητική ἐξατομίκευση τῆς ὁμογένειας.

Βεβαίως οὐδείς ἐκ τῶν πλουσίων ὁμογενῶν τῆς σήμερον δύναται ν' ἀντιμετωπίσῃ τούς τῆς παρελθούσης καί τῆς προπαρελθούσης γενεᾶς πλουσίους. Οὐδείς ἐφάμιλλος εἰς θυσίας ἀνεδείχθη μέχρι τοῦδε πρός τούς Ζωσιμάδας, τούς Καπλάνας, τούς Βαρβάκας, τούς Πλατυγένας, τούς Ἀρσάκας, τούς Ριζάρας, τούς Βερναρδάκας καί τόσους ἄλλους, οἵτινες οὐχί κατά δεκάδας, ἀλλά καθ' ἑκατοντάδας χιλιάδας καί καθ' ἑκατομμύρια προσήνεγκαν βοηθείας πρός τήν Πατρίδα, μηδέ λεπτοῦ προσδοκῶντες ὠφέλειαν ἤ κέρδος (...), οἵτινες θυσία, καί θυσία μόνον ὑπῆρξαν[31]. Τά ἐγκώμια τῶν λαμπρῶν ἐξαιρέσεων συνοδεύονταν ἀπό συγκρίσεις τῶν μέσα μέ τούς ἔξω Ἕλληνες στό ζήτημα τῆς γενναιοδωρίας. Εἶναι συχνή ἡ στηλίτευση τῆς ἑλλαδικῆς τσιγκουνιᾶς, ἀπό τούς ἴδιους τούς Ἑλλαδίτες· ἐδῶ τό «καλό παράδειγμα» τῶν πολλῶν φτωχῶν μικροδωρητῶν ἀπό τόν μείζονα ἑλληνισμό, στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης καί στά ἀμέσως ἑπόμενα, ἦταν ἀρκετό γιά νά λησμονηθεῖ ἡ τεράστια ἀπόσταση ἀνάμεσα στίς οἰκονομικές δυνατότητες Ἑλλαδιτῶν καί ὁμογενῶν[32]. Καλλιεργοῦνταν ἔτσι ἡ ἄποψη γιά μιάν ἐγγενή ἠθική ἀνωτερότητα τῶν ἔξω Ἑλλήνων, πού συνυπῆρχε μέ τήν ἀρνητική τους εἰκόνα[33].

31. *Αἰών*, 27.9.1873. Πβ. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.293 (1876). Τά ἴδια ἀκριβῶς ἔγραφε ὁ *Αἰών* καί 15 χρόνια πρίν, στίς 3.3.1858, προκαλώντας μιά ἐνδιαφέρουσα πολεμική γύρω ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Σίμωνος Σίνα: βλ. Γ. Λάϊος, *Σίμων Σίνας*, Ἀθήνα 1972, σ.160-164. Γιά τή σύγκριση ἀνάμεσα στίς γενεές τῶν εὐεργετῶν βλ. ἐπίσης *Ἡ Ἐλπίς*, 18.6.1862. Ἡ στάση αὐτή συνδέεται μέ τή γενικότερη πεποίθηση περί ἐκπτώσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος παρακάτω, στό τρίτο κεφάλαιο.

32. Γιά τήν ἑλλαδική «τσιγκουνιά» βλ. π.χ. *Παμπούκης*, σ.146-147· «Ἀμαλίειον ὀρφανοτροφεῖον», *Πανδώρα*, τ.Γ', φυλλ.154, 15.8.1856, σ.232· ὅ.π., τ. ΙΑ', φυλλ. 245, 1.6.1860, σ.118. Πβ. καί τόν ἐμφανῶς εἰρωνικό τόνο τοῦ *Συγγροῦ*, Β', σ.129, ὅταν χρησιμοποιεῖ τήν ἔκφραση *ἀθηναϊκή περιουσία*.

33. Βλ. π.χ. «Ἐξέτασις δημοσίων καί ἰδιωτικῶν σχολείων», *Πανδώρα*, τ. Η', φυλλ. 178, 15.8.1857, σ.240: οἱ ὁμογενεῖς ἀγαποῦν τήν παιδεία περισσότερο ἀπό τούς Ἑλλαδίτες· *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 22.9.1874: οἱ ὁμογενεῖς εἶναι *οἱ τόν ἑλληνισμόν κάλλιον ἐννοοῦντες*. Πβ. *Περί τῆς καταστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἑλλάδος*, ὑπό τινων φοιτητῶν. Φυλλάδιον Αον, Ἀθήνα 1849, σ.12-13.

Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ ὁμογενοῦς, ὁ ξένος, παρουσιάζεται ἀπό τήν ὥρα πού ἀρχίζει νά δημιουργεῖται *ἔσω ἑλληνισμός*, δηλαδή στόν Ἀγώνα. Ἀρχικά ἀφορᾶ μόνο τήν ἐκτός ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ὁμογένεια καί τήν γεννᾶ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀποχῆς ἀπό τήν ἑλλαδική κοσμογονία ἑνός ἀόριστου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων, οἰκονομικά εὐκατάστατων καί κοινωνικά ταχτοποιημένων, ἔστω καί μόνο στό βαθμό πού γι' αὐτούς δέν διακυβεύθηκε τίποτα τό ὑλικό. Ἡ ἀποχή αὐτή μποροῦσε νά εἶναι ἀπόλυτη, μποροῦσε νά καλύπτεται πίσω ἀπό τό πλῆθος τίς καλές συμβουλές πρός τούς ἀγωνιζόμενους: Ὁ «Εὐρωπαῖος» Ἕλληνας, στήν ἀρνητική του ἐκδοχή, ἔχει μιά σημαντική διαφορά ἀπό τόν γνωστό μας ἑτερόχθονα· κοντά στίς ἄλλες κοινές ἰδιότητες τοῦ ξένου (ἄγνοια τῶν ἑλληνικῶν ἠθῶν, ὑπεροψία κττ.) διαθέτει καί ἐκείνην τοῦ Εὐρωπαίου-παρατηρητῆ[34], πού ἐκ τῶν πραγμάτων ἀποκλειόταν γιά τόν ἑτερόχθονα τοῦ 1844.

Ὑπάρχει καί ἐδῶ ἡ θετική εἰκόνα. Οἱ φιλοπάτριδες ὁμογενεῖς μποροῦν, π.χ., νά παρακολουθοῦν, ἀπό ἀπόσταση, μέ πόνο ψυχῆς τά ἑλλαδικά:

> *Μετά τῶν ἔργων τοῦ Κερδῴου, τό φίλτατον αὐτῶν μελέτημα εἶναι τῆς Ἑλλάδος ἡ τύχη· καί οὐδαμοῦ αἱ μικρότητες περί ἅς πολλάκις ἐνταῦθα περιστρεφόμεθα καί αἵτινες ἐνίοτε καταστρέφουσι τά σπουδαιότερα ἡμῶν συμφέροντα, αἱ διαιρέσεις αἵτινες μᾶς καταβιβρώσκουσιν, αἱ κακίαι αἵτινες μᾶς διαβάλλουσιν, ἐνσταλάζουσι πικροτέραν λύπην, ὡς οὐδαμοῦ πᾶσα πρόοδος παρ' ἡμῖν γινομένη διεγείρει ζωηροτέραν χαράν, ἤ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀκραιφνῶν ἐκείνων πατριωτῶν*[35].

Καί ἔτσι, ἡ ἀντίθεση τοῦ γενναιόδωρου Ἕλληνα μέ τόν σφιχτοχέρη Ἑλλαδίτη ἐνισχύεται ἀκόμα περισσότερο:

> *Οὕτως, ἐνῷ ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες τῆς μικρᾶς Ἑλλάδος περί τά μικρά ἐρίζομεν καί μικροφιλοτιμούμεθα καί μικρορραδιουργοῦμεν, οἱ ἔξω ὁμογενεῖς δεικνυνται μεγαλοπράγμονες, καί μεγαλεπήβολοι, τήν κοινήν πατρίδα εὐεργετοῦντες, καίτοι μή τεττιγοφόροι*[36].

34. Βλ. *παρακάτω*, σ. 163 κ ἑ.

35. «Οἱ ἐν Ἀγγλίᾳ ἐμπορευόμενοι ὁμογενεῖς», ὅ.π.

Όμως δέν εἶναι πάντα τά συμπλέγματα κατωτερότητας πού ὑπερτεροῦν. Ἐξίσου συχνά ἡ ἀποχή ἀπό τήν ἑλλαδική τύρβη ἑρμηνεύεται ὡς ἀδιαφορία, πού μάλιστα, κατά μία ἐκδοχή, εἶναι εὐθέως ἀνάλογη πρός τήν οἰκονομική εὐρωστία τῶν ὁμογενῶν[37]. Ἡ *πρός πᾶν τό ἑλληνικόν ἀδικαιολόγητος ἀπέχθεια* πού προσάπτεται στούς ὁμογενεῖς[38] εἶναι τό ἀκραῖο σημεῖο ὅπου μπορεῖ νά φθάσει αὐτή ἡ ἀδιαφορία. Καί ἀπό τήν ἀδιαφορία ὥς τήν κακοπροαίρετη κριτική ἡ ἀπόσταση φαινόταν ἐλάχιστη. Ἐνῶ οἱ κατά καιρούς δυσμενεῖς κρίσεις τῆς Εὐρώπης θεωροῦνταν περίπου ἀναγκαῖο κακό πού ἔπρεπε νά ἀντιμετωπιστεῖ, στούς Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ κάποτε ἀμφισβητοῦνταν, ἀπό τό ἀθηναϊκό κέντρο, τό δικαίωμα ὄχι βέβαια μόνο τῆς ἐπιτίμησης, ἀλλά καί τῆς ἁπλῆς ἐκφορᾶς γνώμης, ὅταν μποροῦσε νά ἐκληφθεῖ ὡς ἀνάμιξη στά ἑλλαδικά «ἐσωτερικά»:

> *Ἐπειδή τούς ἀγαπῶμεν, τούς σεβόμεθα καί ἐσμέν αὐτοῖς εὐγνώμονες, συμβουλεύομεν τούς ἔξω ὁμογενεῖς νά μή ἐκτίθενται δωρεάν εἰς πάλην πολιτικήν, ὅταν δέν δύνανται, καθό μακράν ὄντες τοῦ πεδίου τῶν πραγμάτων, νά γινώσκωσιν ὅ,τι δύναται νά διαφωτίζῃ τήν κρίσιν αὐτῶν, ἵνα μή ἴδωσιν ἑαυτούς θύματα λυπηρᾶς ἀπάτης μετ' ὀλίγον*[39].

36. Γοργίας (=Κ. Πώπ), «Ἔργα καί Ἡμέραι», *Ἡ Εὐτέρπη*, τ.Α', φυλλ.81, 1.1.1851, σ.212. Πβ. —γιά τήν ἀντίθεση— τή στηλίτευση τῆς μικροπολιτικῆς στούς κόλπους τῶν ἔξω ὁμογενῶν: *Παλιγγενεσία*, 20.2.1870.
37. Βλ. *Ἡ Ἐλπίς*, 19.5.1867. Ἡ διαπίστωση χρονολογεῖται ἀπό τήν ἐποχή ἀκόμα τοῦ Ἀγώνα: *Οἱ ὀλιγώτατοι πλούσιοι ἀδιαφοροῦν*, ἔγραφε στόν Πραΐδη ὁ Κ. Πολυχρονιάδης ἀπό τήν Πίζα στίς 18.4.1822 (ΑΑΜ 1, σ.182)· πβ. καί ἐπιστολή τοῦ ἴδιου πρός τόν Ἀλ. Πατρινό, Πίζα 23.12.1822, Φ. Μπουμπουλίδης, ὅ.π., σ.38-45.
38. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1871, σ.ζ'.
39. *Αἰών*, 19.9.1860· πβ. 25.10.1860 καί 13.4.1873· *Ἀθηνᾶ*, 17.9.1862. Βλ. καί Δ. Βερναρδάκης 1866, σ.8: *Ἐάν αἱ ἐξ Ἀθηνῶν εἰδήσεις, καθώς ἀγγέλλει ἡ «Κλειώ» καθ' ἑβδομάδα εἰς τό πανελλήνιον, σπαράσσωσι τήν καρδίαν τοῦ κ. Θ. Λιβαδᾶ, εἰς ἀποζημίωσιν ὅμως τρέφουσι τήν ἐφημερίδα του καί γεμίζουσι τό βαλλάντιόν του· καί, ἐάν οἱ ἐν Ἀθήναις λόγιοι συγγράφουσι μέ τό revolver εἰς τό θυλάκιον, αὐτός δύναται νά τούς ὑβρίζῃ ἐκ τοῦ ἐν Τεργέστῃ σπουδαστηρίου του, ἐν πλήρει ἀσφαλείᾳ ζωῆς, τιμῆς καί περιουσίας.*

Δέν ἔχει ἐδῶ σημασία ὁ πραγματικός ρόλος τῶν ὁμογενῶν ὡς ὀργάνων ἤ ὑποβολέων ἑλλαδικῆς πολιτικῆς —πού ἀνήκει ἄλλωστε, κυρίως, στήν πολιτική ἤ διπλωματική ἱστορία—, ἀλλά ἡ συνεχῶς ἐπανερχόμενη διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στούς δύο ἑλληνικούς κόσμους. Εἶχε γίνει ἀπό τόν Ἀγώνα ἀκόμα παροιμιώδης ἡ κυνική φράση ἑνός ὁμογενοῦς: *Ἤ ὅλοι ν' ἀποθάνετε, ἤ ὅλοι νά σωθοῦμεν*[40]. Τά γεγονότα τήν διέψευσαν: οὔτε ὅλοι χάθηκαν, οὔτε ὅλοι σώθηκαν. Ἡ ἄποψη πού μποροῦσε νά στηρίξει αὐτή ἡ διάψευση ἦταν καί πάλι ὅτι οἱ Ἑλλαδίτες ἀπέκτησαν τήν ἐλευθερία τους βασιζόμενοι ἀποκλειστικά στίς δικές τους δυνάμεις. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτό ἡ εἰκόνα τοῦ «ξένου» καί ἀδιάφορου ὁμογενοῦς τούς ἔδινε τή δυνατότητα νά ὁμολογήσουν ὅτι ἕνα *σινικόν τεῖχος*[41] τούς χώριζε ἀπό τούς ἔξω ἀδελφούς τους· κάτι πού, ἐπιπλέον, δέν ἦταν μόνο ἑλλαδική εὐθύνη.

Ὁ ὁμογενής σάν ξένος βρίσκεται ἀνάμεσα στήν ἀπόλυτα θετική εἰκόνα, τοῦ εὐεργέτη, καί τήν ἀπόλυτα ἀρνητική, τοῦ κερδοσκόπου ἤ ἐκμεταλλευτῆ. Ὁ πρῶτος παράγοντας γιά τή διαμόρφωση αὐτῆς τῆς τελευταίας εἰκόνας ἦταν ἡ ἀπήχηση στήν Ἑλλάδα τῶν ἐσωτερικῶν ἐξελίξεων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Τό Τανζιμάτ ἐγκαινιάζει μιά νέα φάση στήν ἱστορία τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ, καί τό γεγονός αὐτό συνειδητοποιεῖται καί στήν Ἑλλάδα μετά κυρίως ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο, πού ἀκριβῶς ἔβγαλε στήν ἐπιφάνεια ἑλληνικά συμφέροντα στήν Ἀνατολή τελείως ἄσχετα πρός τήν τύχη τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ὅπως θά μποροῦσε νά ἰδωθεῖ ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἀθήνας. Ὁ δεύτερος καί ἀποφασιστικός παράγοντας εἶναι ἡ διεθνής συγκυρία, πού ὁδηγεῖ σέ μιά μεταστροφή τῶν δραστηριοτήτων τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς πρός τόν ἑλλαδικό χῶρο[42]. Ἔγινε δηλαδή μέ τόν καιρό σαφές ὅτι ἡ σχέση τῶν ὁμογενῶν μέ τό ἐθνικό

40. Βλ. *Ι. Φιλήμων*, Δ', σ.347· *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.190· Μαργαρίτης 1853, σ.85-86· Ἀστυάναξ (=Χ. Σακελλαριάδης), *Τά προξενικά ἤ οἱ σφαγιασθέντες νόμοι*, Ἀθήνα 1845, σ.8, ὅπου ἡ ἔκφραση ἀποδίδεται στόν Ι. Ρ. Νερουλό.

41. Βλ. π.χ. *Ν. Σαρίπολος*, σ.248.

42. Βλ. Κ. Τσουκαλᾶς, *Ἐξάρτηση...*, ὅ.π., σ.246 κέ., 356 κέ.

κέντρο δέν ἐξαρτιόταν ἀπό τήν καλή ἤ κακή τους προαίρεση· ὅτι τά συμφέροντα πού ἐκπροσωποῦσαν ἦταν τόσο ἰσχυρά ὥστε νά ἀντιστρέφονται κατά τρόπο ἀμείλικτο οἱ ἴδιοι οἱ ὅροι τῆς σχέσης αὐτῆς: τό κοινά ἀποδεκτό ἐθνικό κέντρο νά μήν βρίσκεται, ἀπό τήν οἰκονομική ἄποψη, παρά κάπου στήν περιφέρεια τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου.

Ἡ δραματική λοιπόν τομή γιά τήν εἰκόνα τοῦ ὁμογενοῦς συντελεῖται μέ τήν ἀπευθείας γνωριμία του μέ τούς Ἑλλαδίτες, κατά τήν ὁμογενική κάθοδο στήν Ἑλλάδα. Ἡ εἰκόνα τοῦ κερδοσκόπου, τοῦ «ληστῆ», τοῦ *χρυσοκανθάρου*, παγιώθηκε μέσα σ' ἕνα ἐντυπωσιακά σύντομο χρονικό διάστημα, μετά τό καταλυτικό Λαυρεωτικό δράμα. Γύρω στά 1880 εἶναι πιά ἕνα προσφιλές θέμα στή σατιρική δημοσιογραφία, ἀντικείμενο μιᾶς σάτιρας πού ἴσαμε τότε δέν εἶχε ἀξιωθεῖ καμιά κατηγορία «καταπιεστῶν», οὔτε κάν οἱ Βαυαροί:

> *Εἰς τήν προγονικήν ἡμῶν ἱστορίαν ἔστησεν ἐποχήν ἡ κάθοδος τῶν Ἡρακλειδῶν· οἱ δέ ἀπόγονοι ἡμῶν θέλουσι μνημονεύει τῆς καθόδου τῶν ὁμογενῶν. Μετά χίλια ἤ δισχίλια ἔτη ὁ τότε κ. Παπαρρηγόπουλος θέλει διηγεῖσθαι, ὅτι μεσοῦντος τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος, ἐπέδραμεν ἐκ τῶν παραλίων τοῦ θρακικοῦ Βοσπόρου εἰς τήν Ἀττικήν φυλή ἀνθρώπων, οἵτινες ἐκαυχῶντο ἐπί ἑλληνικῇ φυλῇ καί πατριωτισμῷ* (...). *Ἕτερος πάλιν ἱστορικός θέλει παρατηρήσει, ὅτι ὁ κ. Παπαρρηγόπουλος ἠδίκησε τούς ὁμογενεῖς τούτους, παραστήσας αὐτούς ὡς ψωμάρπαγας, ἐνῷ ἀπ' ἐναντίας ἦσαν σαρκοβόροι καί μάλιστα ἀνθρωποφάγοι, τρεφόμενοι ἐκ κρέατος αὐτοχθόνων, οὕς συνελάμβανον διά παγίδος τινός τῆς ἐφευρέσεώς των καλουμένης μ ε τ ο χ ῆ ς*[43].

Δέν πρόκειται πιά ἐδῶ γιά ἔλλειψη ἐπικοινωνίας, ἀλλά γιά τήν

43. *Ἀσμοδαῖος*, 2.2.1875· πβ. *Μή Χάνεσαι*, 4. καί 22.5.1880. Ἡ λ. *χρυσοκάνθαρος* ἀποδίδεται στόν Στ. Ξένο: βλ. Γ. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία καί βασιλεία ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα ²1973 (α' ἐκδ. 1897), σ.17, καί *Κουμανούδης*, σ.1122, λήμμα *χρυσοκανθαρικός*. Ὁ Κουμανούδης θησαυρίζει τή λ. στά 1886, ἀπαντᾶ ὡστόσο τουλάχιστον ἀπό τό 1881: *Τότε* (ca 1840) *ἐθεωροῦμεν τήν κατάκτησιν τῆς Τουρκίας βεβαίαν οὐδόλως σκεπτόμενοι διά*

ἐπισήμανση καί διεκτραγώδηση ἑνός πραγματικοῦ χάσματος ἀνάμεσα στούς Ἑλλαδίτες καί τούς ὁμογενεῖς. Ἡ ἀρνητική ὄψη τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μοιάζει μέ τή θετική στό ὅτι, κατά διαφορετικό βέβαια τρόπο καί σέ διαφορετικά συμφραζόμενα, συνδέεται καί αὐτή μέ τήν καλλιέργεια ἑλλαδικῶν συμπλεγμάτων κατωτερότητας ἀπέναντι στούς ἔξω.

Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ σύγχρονη παρουσία τριῶν ἐκδοχῶν τοῦ ἴδιου προβλήματος, πού ἀλληλοαποκλείονται χωρίς καμιά νά μπορεῖ νά προβάλει ἀξιώσεις μεγαλύτερης «ἀντικειμενικότητας» ἀπό τίς ὑπόλοιπες, ἀρκεῖ γιά νά ἐξασφαλίσει τή συσκότιση τοῦ περιεχομένου τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς δύο ὑποστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Μιά μέθοδος, π.χ., νά ἀντιμετωπιστεῖ τό ἀσύμβατο τῶν δύο κόσμων εἶναι ἡ ἐξατομίκευση τῆς ὁμογένειας, ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ «καλούς» καί «κακούς» ὁμογενεῖς· ἡ μέθοδος νά παρακαμφθεῖ ἡ ὑπεροχή τοῦ ἑνός εἶναι ἡ κατάργηση κάθε διάκρισης μέ τήν ἔμφαση στήν ὑπεροχή τῶν Ἑλλήνων γενικά στόν χῶρο τῆς Ἀνατολῆς· ἡ μέθοδος νά ἀποκατασταθεῖ κάποια ἰσορροπία εἶναι ἕνας ἐκ τῶν ὑστέρων «καταμερισμός ἐργασίας»: τά «πολιτικά» γιά τούς Ἑλλαδίτες, ἡ συσσώρευση πλούτου γιά τούς ὁμογενεῖς. Ὅλες ὅμως αὐτές οἱ λύσεις βασίζονται στήν προοπτική τῆς διαιώνισης τοῦ χάσματος.

τάς γαίας ἢ οἰκόπεδα τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλά μόνον δι' ἐκεῖνα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τότε ἔτι ἔζη μία τάξις μεγάλων ἀθλητῶν, μεγάλων ἀνδρῶν, μεγαλεπιβούλων νοῶν, ἡ θραύσασα τάς ἁλύσσους τῆς Ἑλλάδος. Τότε ἤκμαζεν ἡ Μεγάλη Ἰδέα καί τότε οἱ γονεῖς τῶν χρυσοκανθάρων, οἵτινες νῦν ἐπλημμύρισαν τά σ α λ ό ν ι α τῶν Ἀθηνῶν, ἦσαν οἱ ἀνάπτοντες τούς λουλάδες τῶν πατέρων ἡμῶν οἱ πέμποντες εἰς τό ἐξωτερικόν τά τέκνα των ὑπηρέτας ὅπως ποιήσωσιν ἔναρξιν τοῦ τυχοδιωκτικοῦ βίου των καί εὕρωσι πόρον ζωῆς. Τά τέκνα αὐτά κυλισθέντα εἰς παντοειδεῖς κόπρους ἐγένοντο τέλος οἱ παρόντες χ ρ υ σ ο κ ά ν θ α ρ ο ι, οἵτινες σήμερον ἐν μιᾷ πρωτοφανεῖ ἐν τῇ ἱστορίᾳ καθόδῳ, ὡς τῶν Οὔνων, Γότθων καί Ἀθιγγάνων, πανταχόθεν εἰσρέοντες ἐπλημμύρισαν τήν Ἑλλάδα, δι' ἐπιγαμιῶν δέ συγγενεύσαντες μετά τινων οἰκογενειῶν καί διά νέων ἐπιχειρήσεων συνδεθέντες μετά τινων ἀ κ α ν θ ο χ ο ί ρ ω ν διπλωματῶν ζητοῦσι νά παρουσιάσωσι τό μεγαλεῖον τοῦ σημερινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁποία ξενότροπος ἀνατροπή κοινωνίας! (Στ. Ξένος 1881, σ.XXI· πβ. σ.VII, XXXIII καί XLI· βλ. καί *Ροΐδης*, Γ', σ.163).

'Αλλά καί ή ἴδια ή ἀναγνώριση τοῦ χάσματος, ὅπου γίνεται, εἶναι παραπλανητική, γιατί ἀντιπαραθέτει τούς 'Ελλαδίτες μόνο πρός ὅλους τούς ἔξω "Ελληνες, παραβλέποντας δηλαδή τήν ἐθνικά ὁμοιογενή προέκταση τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, πού βρίσκεται στήν ἴδια μ' αὐτόν ἀπόσταση ἀπό τόν ἑλληνισμό τῆς Διασπορᾶς:

Ἡ ἑλληνική φυλή (...) δέν περικλείεται εἰς τά στενά ὅρια τοῦ Βασιλείου τούτου, οὐδέ ἀντιπροσωπεύεται ὑπό τοῦ μικροῦ τούτου τόπου, τοῦ ἀσημάντου καί ἀσθενοῦς, ὑπό τῆς γερμανικῆς αὐτοῦ αὐλῆς καί τῶν ἐξηγορασμένων Βουλῶν, οὐδέ ὑπό τῶν δωδεκακισμυρίων πτωχῶν καί ταραξιῶν κατοίκων· ἀλλ' εὑρίσκεται ἐξηπλωμένη καθ' ὅλην τήν Δύσιν μέχρι καί αὐτῆς τῆς Ἀμερικῆς, εἰς τά γραφεῖα τῶν πλουσίων Ἑλλήνων ἐμπόρων ἐν Μασσαλίᾳ, ἐν Λονδίνῳ, ἐν Νεοβοράκῳ, εἰς ὅλην τήν Ἀνατολήν, ἐν Αἰγύπτῳ, ἐν Συρίᾳ, ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν Κριμαίᾳ, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν Βηρυττῷ, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Τραπεζοῦντι, ἐν Ὀδησσῷ· εἰς ὅλους τούς λιμένας, εἰς ὅλας τάς ἀγοράς, καί πανταχοῦ ὅπου ὑπάρχει συναλλαγή καί κέρδος[44].

Δέν θά μποροῦσε φυσικά νά ἀπαιτεῖ κανείς ἀπό τόν 19ο αἰώνα λύσεις γιά προβλήματα πού μόλις πρόσφατα ἄρχισαν νά ξεκαθαρίζονται· οὔτε νά περιμένει ἀπό ἕνα ἐθνικό κέντρο πού ἀγωνιζόταν νά συγκροτηθεῖ ὅτι θά ἄρχιζε τή σταδιοδρομία του ὁμολογώντας, πέρα ἀπό τήν τεχνητή διάσπαση πού προκαλοῦσαν τά σύνορα, οἱαδήποτε ἄλλη διάσπαση τοῦ ἔθνους — ἀφοῦ μάλιστα ή ἐμμονή στήν ἰδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου ἦταν ή μόνη περίπτωση νά μετατραπεῖ ὁ δυσμενής γι' αὐτό συσχετισμός τῶν δυνάμεων. Πράγματι, ή συντριπτική ὑπεροχή τῶν ἔξω 'Ελλήνων στό οἰκονομικό πεδίο ἔχει ὡς ἀντίβαρο τήν ὑπεροχή τῶν 'Ελλαδιτῶν στό ἰδεολογικό· κάτι πού θά ἐπαληθευτεῖ ὅταν ἐν καιρῷ ἐνεργοποιηθοῦν πνευματικά καί πάλι τά κέντρα τῆς Διασπορᾶς, σέ αἰσθητή, στά πρῶτα τους τουλάχιστον βήματα, ἐξάρτηση ἀπό τήν 'Αθήνα[45].

44. *Χρυσαλλίς*, τ.Β', φυλλ.32, 30.4.1864, σ.227.
45. Βλ. π.χ. *Φ. Ἰωάννου*, σ.58 κέ., κεφ. μέ τόν χαρακτηριστικό τίτλο: *Διάδοσις τῆς ἐν Ἑλλάδι πνευματικῆς κινήσεως εἰς τούς ἔξω ὁμογενεῖς.*

4. ΕΠΤΑΝΗΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ

Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, ή παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἔχει ἄμεσες ἐπιπτώσεις στήν εἰκόνα τοῦ ἔθνους, μέ τίς δύο βασικές ὑποδιαιρέσεις πού προχαλεῖ: Αὐτόχθονες καί ἑτερόχθονες, μέσα καί ἔξω Ἕλληνες, ἀποτελοῦν νέους «τύπους» Ἑλλήνων, ἀνύπαρκτους προεπαναστατικά. Ἡ διαπίστωση ὅμως αὐτή πρέπει νά προφυλαχθεῖ ἀπό τόν κίνδυνο τῆς μηχανιστικῆς ἐφαρμογῆς της σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. Πέρα ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ τόπος διαμονῆς, προέλευσης ἤ καί συμφερόντων τοῦ ἑκάστοτε «Ἕλληνα», σάν κριτήριο ἀπό μόνο του εἶναι ὁλοφάνερα φτωχό, ὑπάρχουν ὁπωσδήποτε δύο κατηγορίες Ἑλλήνων πού κατά κανένα τρόπο δέν θά ἀνέχονταν τέτοιου εἴδους ἰσοπέδωση. Εἶναι οἱ Ἑπτανήσιοι καί οἱ Φαναριῶτες, πού ἡ ἐνδεχόμενη κατάταξή τους εἴτε στούς ἑτερόχθονες εἴτε στούς ἔξω Ἕλληνες, ἤ ἡ κατανομή τῶν μεμονωμένων ἐκπροσώπων τους στή μιά ἤ στήν ἄλλη ὁμάδα, θά ὑπονόμευαν τήν ἰδιάζουσα σημασία τους γιά τό ἑλληνικό κράτος τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς ζωῆς του[1]. Σάν ἑτερόχθονες βρίσκονται στήν ἐμπροσθοφυλακή τῆς ἐκσυγ-

1. Γιά τή συνεξέταση Ἑπτανησίων - Φαναριωτῶν πβ. *Μάουρερ*, σ.417 κέ.· Φρειδ. Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, μετ. Α. Σπήλιος, Ἐκδόσεις Τολίδη (Ἀθήνα χ.χ.), τ.Α', σ.237-238· *Εὐνομία*, 28.5.1863. Βλ. ἐπίσης Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*, σ.224.

χρονιστικῆς προσπάθειας, πού καταβάλλεται ἤ ἔστω ἀναγγέλλεται στήν Ἑλλάδα, διατηρώντας πάντα τήν ξεχωριστή τους ταυτότητα. Σάν ἔξω Ἕλληνες κατέχουν ἐπίσης μιάν ἰδιαίτερη θέση, καθώς ἡ ἴδια ἡ ἐξωελλαδική τους παράδοση (μέ τήν ἀντίστοιχη «ἐξειδίκευση» στήν παιδεία καί στήν πολιτική) παρουσιάζει μιάν ἀντοχή ἀνεπανάληπτη ἀπό τόν ὑπόλοιπο ἔξω ἑλληνισμό. Τό ξεθώριασμα αὐτῆς τῆς παράδοσης, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τούς μεταβάλλει σέ ἐπιφανή θύματα τῆς δημιουργίας ἑλληνικοῦ κράτους — θύματα κατά κάποιον τρόπο ἐθελοντικά, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι εἶχαν συμβάλει στή συγκρότησή του καί τήν ἰδεολογική του ἔκφραση, μέ ἀποφασιστικές ἐνέσεις ἔμψυχου ὑλικοῦ. Ἐπιβάλλεται λοιπόν ἐδῶ νά γίνει εἰδική μνεία γι' αὐτούς τούς δύο ἀντίποδες στόν χάρτη τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ:

Α. Ἡ συλλογική 'εὐρωπαϊκή πείρα τῶν Ἑπτανησίων δέν θά μποροῦσε νά συγκριθεῖ μέ καμιάν ἄλλη περίπτωση ἄμεσης ἑλληνικῆς ἐπαφῆς μέ τήν Εὐρώπη. Ἀπό τό κράτος τους ὥς τίς κοινωνικές δομές ἤ τήν παιδεία τους ἦταν οἱ πιό συστηματικά ἐξευρωπαϊσμένοι, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τά Ἑπτάνησα, ἡ μέχρι τίς ἡμέρες ἀκόμα τοῦ Ἀγώνα *Φραγκιά*[2], δικαιοῦνταν νά θεωρηθοῦν ἀπό τήν Ἑλλάδα ἕνα ἀνεκτίμητο προηγούμενο στόν δρόμο πού εἶχε ἐπιλέξει — ἀφοῦ μάλιστα ἡ ἐξοικείωση αὐτή ἀφοροῦσε καί τά δύο «πρόσωπα» τῆς Εὐρώπης: τήν πεφωτισμένη Εὐρώπη (μέσω Ἰταλίας) καί τήν ἰσχυρή Εὐρώπη, τήν Εὐρώπη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (μέσω Μ. Βρετανίας). Τό ὅτι αὐτό τό πλεονέκτημα τῶν Ἑπτανήσων ἦταν μιά ἀπό τίς συνέπειες τῆς ξενοκρατίας, μποροῦσε κανείς νά τό ἀντιπαρέλθει μέ τήν ἔμφαση στίς συνέπειες τῆς εὐεργετικῆς ἀπουσίας τοῦ τουρ-

2. Βλ. *Τερτσέτης* 1, σ.72. Πβ. τήν εἰκόνα πού δίνει ὁ *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.156, ἀπό τά χρόνια τοῦ Ἀγώνα: *Πάντων δέ σοφώτατοι ἐξελαμβάνοντο οἱ ἐκ τῆς Ἰονίου πολιτείας, καί φαρμακοποιοί καί ἐργαστηριακοί καί χειρώνακτες ἄν ἦσαν (...). Ἀτυχῶς ὅμως ἡ τοιαύτη περί τῶν γειτόνων ἡμῶν δόξα ἀπεδείχθη ἐπί Κυβερνήτου ὑπερβολική διότι, πλήν τινων εὐαρίθμων ἐξαιρέσεων, οἱ λοιποί τῶν μεταβάντων εἰς τήν ἐλευθέραν Ἑλλάδα ἦσαν ἀδαεῖς τῆς νομικῆς ὅσον καί οἱ ἀγωνιζόμενοι, χείρονες δέ τούτων διά τήν δοκησισοφίαν καί τήν ἡμιμάθειαν.*

3. Βλ. π.χ. Δ. Θερειανός, *Ἀδαμάντιος Κοραῆς*, τ.Α', Τεργέστη 1889

κικοῦ ζυγοῦ ἀπό τά Ἑπτάνησα[3]. Ἀλλά καί ἡ ἀρνητική του πλευρά δέν ἔμεινε τελείως στήν ἀφάνεια. Ἡ ἀπόδοση προτεραιότητας στό ἐθνικό ζήτημα σάν τάση ἀ ν τ ί ρ ρ ο π η πρός τόν δυτικισμό, δέν τίθεται ἀλλοῦ μέ τόση ἐνάργεια ὅσο στά Ἑπτάνησα. Εἶναι ἐδῶ διαφωτιστική ἡ διατύπωση τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἐκλογῶν γιά τήν ψήφιση τῆς Ἕνωσης, πού ἀντιστρέφει τό ζήτημα τῆς σχέσης μέ τήν Εὐρώπη, παρουσιάζοντας τά Ἑπτάνησα ἀπομονωμένα ἀπό τόν πρός ἀνατολάς ἑλληνικό κόσμο:

Βλέπω ὅτι ἡ σιδερένια ἡ θύρα, ὁπού ὥς τώρα ἦταν κλεισμένη, μᾶς ἀνοίγεται καί ὅτι ἐκεῖθεν θά ἐμβῶμεν εἰς τήν Ἀνατολήν[4].

Ὁπωσδήποτε οἱ Ἑπτανήσιοι βιώνουν στήν πράξη ὅ,τι ἡ ἑλλαδική διάζευξη: πρότυπο Βασίλειο - Μεγάλη Ἰδέα ἀποδίδει μέν ἐπιγραμματικά, ἀλλά χωρίς ἀνάλογο ἀντίκρυσμα στήν πραγματικότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Γιατί ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν ὑπῆρχε ἤ ὄχι πλήρης συνείδηση τοῦ προβλήματος, ἡ Ἕνωση συνεπαγόταν ἴσα ἴσα τήν ἀπώλεια τῆς ἐφτανησιώτικης ἰδιαιτερότητας. Πρέπει κανείς νά θυμηθεῖ ὅτι τά Ἑπτάνησα εἶναι ἡ μόνη ἐθνικά ὁμοιογενής περιοχή ὅπου ἐκδηλώθηκε μέ σαφή τρόπο ἡ συνάρτηση παιδείας - ἐθνικῆς ἀφύπνισης[5], καί ἡ μόνη ἀξιόλογη ἐξαίρεση στή γενική πνευματική κρίση τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Οἱ καιροί μποροῦσαν βέβαια νά ὑπαγορεύουν νομοτέλειες γιά τήν ἐξέλιξη καί λύση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος — καί ἄλλωστε μιά ἀπό τίς ἐπιδράσεις πού ἔρχονταν στά Ἑπτάνησα ἀπό τήν Ἰταλία ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἰδεολογία τῆς ἑνοποίησης. Ἀ-

(φωτοανατ. Ἀθήνα 1977), σ.255-256, ὅπου καί λόγος γιά ἕναν ἄλλο κοινό τόπο: τή σημασία που εἶχε ἡ *πολιτοκρατία* τῆς Ἑπτανήσου ὡς *προανάκρουσμα τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος*.

4. *Βαλαωρίτης*, σ.379.

5. Θά πρέπει ὡστόσο νά σημειωθεῖ ὅτι πουθενά ἀλλοῦ δέν τέθηκε τό δίλημμα ἀνάμεσα σέ μιά καθαρά εὐρωπαϊκή συνείδηση, ὅπως ἡ ἰταλική, καί τήν ἑλληνική (Σολωμός, Φώσκολος). Τό μόνο ἀντίστοιχο πού θά μποροῦσε κανείς νά σκεφτεῖ εἶναι οἱ Φαναριῶτες καί ἡ σχέση τους μέ τή γαλλική γλώσσα καί παιδεία, πού ὅμως δέν ἀποκτᾶ, πέρα ἀπό τήν κοινωνική σύμβαση, τόν ἴδιο διλημματικό χαρακτήρα.

πό ἐκεῖ καί πέρα ὅμως ἡ τύχη τῆς ἑπτανησιακῆς πνευματικῆς ζωῆς κρεμόταν ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἑλλαδική θέληση: Τό γκρέμισμα τῶν φρουρίων τῆς Κέρκυρας ἦταν ἀπόφαση εὐρωπαϊκή, πού κέντρισε τήν ἐθνική εὐαισθησία· τό κλείσιμο τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας ἦταν ἀπόφαση ἀθηναϊκή, μέ συνέπειες πολύ πιό ἀνυπολόγιστες[6].

Ὄχι πώς ἡ Ἀθήνα δροῦσε κατόπιν προμελετημένου, μακροπρόθεσμου σχεδίου. Δέν χρειάζεται νά ἀνατρέξει κανείς στόν Ἀλέξανδρο Σοῦτσο γιά νά διαπιστώσει τήν ἐντυπωσιακά περιθωριακή θέση πού κατέχουν τά Ἑπτάνησα στήν ἑλλαδική συνείδηση, παρ' ὅλο πού τούς ἀναγνωρίζεται —καί μόνο σ' αὐτά— τό δικαίωμα τῆς ἰδιόρρυθμης ἐθνικῆς ἔκφρασης[7]. Πρόκειται γιά ἕνα σύμπτωμα τῆς γενικότερης, γνωστῆς καί ὥς ἕνα βαθμό μυθοποιημένης, ἄγνοιας μεταξύ Ἑλλάδας καί ἔξω ἑλληνισμοῦ[8]. Δέν ἐκπλήσσει ἑπομένως τό ὅτι ἡ καθυστερημένη συνάντηση ἑλλαδικῆς καί ἑπτανησιακῆς πνευματικῆς πορείας —γύρω στά 1880— προϋποθέτει τήν δραστική ἀλλοίωση τῆς δεύτερης[9].

Β. Ἄν οἱ Ἑπτανήσιοι ἦταν οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ Φαναριῶτες ἦταν οἱ κατ' ἐξοχήν Ἀνατολίτες, παρά τίς σχέσεις τους μέ τόν

6. Βλ. π.χ. *Φ. Ἰωάννου*, σ.22-26. Πβ. τίς προσδοχίες τοῦ Ι. Α. Τυπάλδου γιά τή συνύπαρξη τῶν δύο πνευματικῶν παραδόσεων ἐν ὄψει τῆς Ἕνωσης, στή μελέτη «Ἡ Ἕνωσις τῶν Ἰονίων μετά τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος», *Χρυσαλλίς*, τ.Α', φυλλ.19, 1.10.1863, σ.582.

7. Πρόκειται βέβαια γιά τούς γνωστούς στίχους ἀπό τό ποίημα «Ἐπιστολή πρός τόν βασιλέα τῆς Ἑλλάδος Ὄθωνα»: *Ὁ Κάλβος καί ὁ Σολωμός*... Συνήθως παραβλέπεται τό γεγονός ὅτι ἡ ἑπτανησιακή, π.χ., δημοτικιστική παράδοση δέν κρίνεται ἀπό τήν Ἀθήνα μέ διάθεση πολεμική, ἀλλά ἁπλῶς μέ συγκατάβαση —ἐννοεῖται, ὥς τά 1880—, μέ τήν ἴδια ἔννοια πού οἱ ἐγκατεστημένοι στήν Ἑλλάδα Τερτσέτης ἤ Φατσέας ἀντιμετωπίζονται μέ συμπάθεια, σάν τύποι γραφικοί.

8. Βλ. π.χ. Ι. Α. Τυπάλδος, ὅ.π., φυλλ.16, 15.8.1863, σ.498· *Ἡ Ἐλπίς*, 7.7.1864· Γεώργιος Κ. Τυπάλδος υἱός, «Μνημόσυνα, ἄσματα Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου, ἐν Κερκύρᾳ, τυπ. Ἑρμῆς, 1857», *Πανδώρα*, τ.Η', φυλλ.180, 15.9.1857, σ.281· ἀγόρευση στή Βουλή τοῦ Γ. Ἰακωβάτου, συνεδρ.25, 16.7.1865, ΕΣΒ, σ.324.

9. Ἕνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα εἶναι τό ἱστορικό τῆς ἔνταξης τοῦ Ἀνδρέα

διαφωτισμό, παρά τήν φράγκικη ἐνδυμασία. Τό βασικό τους αὐτό χαρακτηριστικό ἔπρεπε νά τό ἀποβάλουν κατεβαίνοντας στήν Ἑλλάδα, ὅσοι ἀπ' αὐτούς κατέβηκαν. Ἡ γενιά τῶν *τουρκομαθημένων* ἔπρεπε νά ἐξευρωπαϊστεῖ· οἱ πολιτικοί μέ τήν ὑπερεκατονταετή πείρα στά πράγματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ *κεκτημένοι μετά τῆς παιδείας καί ἐξησκημένην ραδιουργίαν καί τήν συμπαρομαρτοῦσαν κολακείαν*[10], ἔπρεπε νά συνεργήσουν στή δημιουργία ἑνός κράτους πού —θεωρητικά— θά τούς ἔθετε ἐκτός μάχης. Ἡ ἀντιφατική αὐτή κάστα, πού μποροῦσε νά παράγει ταυτόχρονα καί ὀθωμανούς καί ἑλλαδίτες γραφειοκράτες, νά προσκολλᾶται παράφορα στά προεθνικά καθεστῶτα, καί ἐξίσου παράφορα στά φιλελεύθερα μηνύματα τῆς Δύσης, ἔξω μέν ἀπό τήν Ἑλλάδα δέν ἀνένηψε ποτέ μετά τό βαρύτατο πλῆγμα πού δέχθηκε μέ τήν Ἐπανάσταση[11]· μέσα στήν Ἑλλάδα συρρικνώθηκε μέ τόν καιρό σ' ἕναν ἀριθμό ἀθηναϊκῶν —περιζήτητων ἔστω— σαλονιῶν, πού ζηλότυπα φύλαγαν τήν ἰδιορρυθμία τους[12]. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καμιά ἄλλη τάξη ἑτεροχθόνων δέν προκάλεσε τόσα συνδυασμένα πυρά ἐκ μέρους τῶν αὐτοχθόνων, καί εἶναι γνωστό τό ἀπεχθές περιεχόμενο πού ἔλαβε στήν Ἑλλάδα ἡ λέξη «Φαναριώτης»[13] (ὅ-

Λασκαράτου στήν ἀθηναϊκή λογοτεχνική παράδοση: βλ. Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, «Ἀνδρέας Λασκαράτος. Ἡ οὐτοπία τοῦ ἄκαιρου διαφωτισμοῦ», εἰσαγωγή στόν τόμο: Ἀνδρέας Λασκαράτος, *Ποιήματα*, Ὀδυσσέας, Ἀθήνα 1981, σ.λβ΄κέ.

10. Κ. Σάθας, «Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου», *Χρυσαλλίς*, τ.Γ΄, φυλλ.57, 15.5.1865, σ.257. Βλ. ἐπίσης Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.324, ὅπου σύγκριση Πελοποννησίων προεστῶν μέ Φαναριῶτες.

11. Πβ. *Συγγρός*, Α΄, σ.104.

12. Ὅ.π., Β΄, σ.132.

13. Γιά τό «ἀποκλειστικά ὑβριστικό περιεχόμενο» τῆς λέξης βλ. Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.222. Γιά πρώιμα κρούσματα ἀντιφαναριωτισμοῦ στόν ἑλλαδικό χῶρο βλ. ἐπιστολή Ὀδυσσέα Ἀνδρούτσου πρός Θεόδωρο Νέγρη, 18.12.1822, ΑΑΜ 1, σ.352-353, Ι. Καρατζᾶ πρός Α. Μαυροκορδάτο, 6.10.1824, ΑΑΜ 4, σ.975-976, καί συνεδρ. 20 τῆς Ε΄ Ἐθνοσυνέλευσης, 16.1.1832, ΑΕΠΕΣ 3, σ.53. Πρωταγωνιστής τοῦ μετέπειτα *φαναριωτοπολέμου* (*Εὔβοια*, 8.1.1876) ἀναδείχθηκε ὁ —ἑτερόχθων— Ν. Ι. Σαρίπολος. Βλ. καί *Κουμανούδης*, σ.1066, λήμματα *Φαναριωτίσκος*, *Φαναριωτικῶς*, *Φαναριωτισμός*, *Φαναριωτοκρατία*.

πως ἐξάλλου καί στά ὑπόλοιπα βαλκανικά κράτη[14]) — μέ ἀποτέλεσμα νά παραδοθεῖ στή λήθη γιά τίς ἑπόμενες γενεές ἕνας σημαντικός ἀριθμός λογίων καί λογοτεχνῶν, ἀπό ἕνα ὑπεραισιόδοξο ἑλλαδικό περίσσευμα.

Αὐτή ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως τελείως παράλογη μῆνις μπορεῖ ἴσως νά ἐξηγηθεῖ μέ τήν ἐξέχουσα παρουσία Φαναριωτῶν στό ἑλλαδικό κατεστημένο (πανεπιστήμιο, κυβερνητικά ἀξιώματα). Πράγματι καμιά ἄλλη τάξη λογίων ἑτεροχθόνων δέν μπόρεσε νά τούς παραβγεῖ στήν —σύμφωνα θά ἔλεγε κανείς μέ πατροπαράδοτη φαναριωτική τακτική— ἱκανότητα ἔνταξης στό νέο τους περιβάλλον. Τό ὅτι γι' αὐτούς ἦταν ζήτημα ἐπιβίωσης φαίνεται ἀκριβῶς ἀπό τά ἱστορικά τῶν «ἀποτυχημένων»· ἀρκεῖ κανείς νά ἀντιπαραβάλει τήν τύχη, π.χ., τῶν Σούτσων μέ τήν τύχη ἑνός Ραγκαβῆ.

Πέρα ὅμως ἀπό τίς μεμονωμένες περιπτώσεις, πού ἀποδείκνυαν ἔμπρακτα τήν γενικά ἀμφισβητούμενη στούς Φαναριῶτες διάθεση νομιμοφροσύνης πρός τό μικροσκοπικό ἑλληνικό κράτος, γιά τήν μεγάλη μάζα τῶν Φαναριωτῶν βάραινε ἡ μόλις χαμένη δυνατότητα τῆς ἐκ τῶν ἔνδον διάβρωσης τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους —τῆς *καταχωνεύσεως* τῆς ὀθωμανικῆς δύναμης[15]— καί ἡ μνήμη τῆς ἀνέκαθεν στενῆς τους σύνδεσης μ' αὐτό. Ἡ μετριοπαθής, πάλι, εἰκόνα τῶν Φαναριωτῶν συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μέ τήν τυποποιημένη εἰκόνα τῆς ἔξω ὁμογένειας: Τό ὅτι ὑπῆρχαν καί «καλοί» Φαναριῶτες (π.χ. οἱ ἡγεμόνες τῆς Μολδοβλαχίας ἤ οἱ διακεκριμένοι ἐκπρόσωποι τοῦ διαφωτισμοῦ) ἦταν ἀκόμα μιά εὐκαιρία γιά τήν ἀπόδειξη τῆς ἑλληνικῆς, ἑπομένως, κατ' ἀντανάκλαση, καί τῆς ἑλλαδικῆς ὑπεροχῆς στήν Ἀνατολή.

14. Βλ. π.χ. «Slaveni u Turskoj», *Mlada Srbadija*, I, 6, 15.9.1870, σ.250-252. Πβ. Danova, σ.137-138.
15. Μᾶρκος Φίλιππος Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτῶν*, ἐπιμέλεια - εἰσαγωγή Θ. Χ. Παπαδόπουλου, Ἀθήνα 1972, σ.75. Πβ. τήν ἔκπληξη τοῦ *Νεολόγου Ἀθηνῶν*, 7.7.1876: *Ὑπό τό ὄνομα ὅμως αὐτό* (Φαναριῶται) *ἐννοοῦσι καί νῦν οἱ Ὀθωμανοί τούς παρ' αὐτοῖς πολιτευομένους Ἕλληνας.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

'Από τίς ύποδιαιρέσεις τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου δέν προκύπτουν ξεκάθαρα τά χαρακτηριστικά τοῦ 'Ελλαδίτη — τοῦ νέου αὐτοῦ πρωταγωνιστῆ στή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Γιατί ἀφαίρεση εἶναι, φυσικά, κι ὁ 'Ελλαδίτης, καί κάθε ἀπόπειρα νά περιγραφεῖ μᾶς ἐπαναφέρει πίσω στό σημεῖο ἀφετηρίας· στήν καθολική σύγχυση πού σημάδεψε τά πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Βασιλείου, στό χάος πού τόσο εἶχε προβληματίσει τόν Σπυρίδωνα Τρικούπη ἀπό τόν καιρό τῆς ἐπανάστασης ἀκόμα:

> *Τό πᾶν ἐδῶ εἶναι ἕνα ἄμορφον χάος καί ἐχρειάζετο χέρι παντοδύναμον νά τό μορφώσῃ. Ἡ πολιτική μας κατάστασις μοῦ φαίνεται ἕνα παληόρασον· ὅσο νά μπαλώσῃ τό ἕνα μέρος ξεσχίζεται τό ἄλλο. Μ' ὅλον τοῦτο ἡμεῖς ὅ,τι θά κάμωμεν, μέ μπαλώματα βέβαια θά τό κάμωμεν (...). Καί ὅποιος φαντάζεται νά κάμῃ ἄλλο τι εἰς τήν Ἑλλάδα παρά νά μπαλώνῃ, εἶναι γελασμένος*[1].

'Από τή σκοπιά ἑνός χάους πού ἔδειχνε νά ἔχει χάσει τόν κοσμογονικό του χαρακτήρα, δέν εἶχε πολύ νόημα ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ κάποιο «ἑλλαδικό» καί κάποιο «ἑλληνικό» ἐθνικό ὅραμα. 'Από τόν λαβύρινθο τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων, τήν παράταση τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου καί τήν διαρκή ἀμφιβολία

1. 'Επιστολή Σ. Τρικούπη πρός Α. Μαυροκορδάτο, Ναύπλιο 3.7.1824, ΑΑΜ 4, σ.597.

γιά τίς διαθέσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τό μόνο ἑνιαῖο ὅραμα πού μποροῦσε νά ἐξαχθεῖ ἦταν ἡ ἄνευ ὅρων ἔξοδος ἀπό μιά ρευστότητα ἐξουθενωτική γιά ὅλους τούς κατοίκους τοῦ ἀγωνιζόμενου ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἀπό ἕνα σημεῖο καί ἔπειτα οἱ ἴδιες οἱ ὑψηλές στιγμές τοῦ Ἀγώνα —καί τέτοιες ὑπῆρξαν μέχρι τέλους— δέν ἀφοροῦσαν παρά μόνο τόν μύθο του. Ἡ ἡρωική Ἔξοδος τοῦ Μεσολογγιοῦ ἐπισκίαζε τό ἐρώτημα π ο ῦ ἔ β γ α ι ν α ν οἱ Μεσολογγίτες[2].

Ἡ ἀπαισιοδοξία τοῦ Τρικούπη μπορεῖ ὡραιότατα νά συνυπάρχει μέ τούς πύρινους πανηγυρικούς λόγους πού συντάσσει ὁ ἴδιος τήν ἴδια ἐποχή, καί ἴσα ἴσα φαντάζει ἐντονότερη ἄν θυμηθεῖ κανείς ὅτι *χέρι παντοδύναμον* —ὁ «μέγας ἐκσυγχρονιστής» – θά ἐμφανιζόταν πράγματι στήν Ἑλλάδα, μισό περίπου αἰώνα ἀργότερα, καί δέν θά ἦταν ἄλλος ἀπό τόν γιό τοῦ Σπυρίδωνος, Χαρίλαο Τρικούπη. Ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ γιά τήν ἀπαισιοδοξία ὅσων, στρέφοντας τό βλέμμα μακριά ἀπό τό πεδίο τῆς μάχης, στήν τύρβη τῆς πολιτικῆς, ἔτειναν νά θεωροῦν τό σύγχρονο εὐρωπαϊκό κράτος πού ἔπρεπε νά γεννηθεῖ ἀπό τά ἐρείπια τοῦ Ἀγώνα, μιά γοητευτική, ἁπλῶς, οὐτοπία. Πρόκειται, μέ ἄλλα λόγια, γιά ἀπαισιοδοξία «ἑλλαδική».

Θά ἦταν ἀσφαλῶς ὑπερβολική σχηματοποίηση νά πεῖ κανείς ὅτι τήν ἑλληνική ἐπανάσταση ξεκίνησαν Γραικοί, συνέχισαν Ἕλληνες καί ὁλοκλήρωσαν Ἑλλαδίτες. Ὡστόσο, ἤδη ἡ προοπτική τῆς «ἐμβαλωματικῆς» ἑνότητας, ὅπως χαράζεται στό πιό πάνω παράθεμα, παραχωροῦσε τήν προτεραιότητα σέ μιά ξεκάθαρα ἑλλαδική λογική. Ἡ ἑλλαδική αὐτή λογική δέν βρισκόταν κατ' ἀνάγκην σέ ἀντίθεση μέ τήν ὅποια ἐθνική, σιωπηρά ὅμως τήν παραμέριζε. Στό ἑξῆς τό αἴτημα τῆς ἐθνικῆς ἑνοποίησης δέν θά ἀποσυνδεόταν εὔκολα ἀπό τό αἴτημα τῆς ἑλλαδικῆς ἑνοποίησης, γιά τήν ἐκπλήρωση τοῦ ὁποίου θά ἀρκοῦσαν ἡ συγκεντρωτική ἀποτελεσματικότητα τοῦ νεαροῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ καί ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ πλήθους τῶν φυγόκεντρων, ἤ ἀκριβέστερα ἀ τ ά κ τ ω ν δυνάμεων πού στέκονταν ἐμπόδιο στή σύμπηξη τοῦ νέου κέντρου.

Οὔτε ἐδῶ ὑπάρχει κάτι τό παράδοξο. Στό γνώριμο ἰδίωμα τῆς θεωρίας τοῦ ἐθνικισμοῦ, ἡ «ἑλλαδική ἑνοποίηση» (καί ἡ σύστοιχη μ' αὐτήν ἔννοια τῆς ὑλικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Βασιλείου)

θά ἀποδίδονταν μέ τόν ὅρο «ἐκσυγχρονισμός». Στό πλαίσιο τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἐθνική ἀπελευθέρωση εἶναι στενά συνδεδεμένη μέ τόν ἐκσυγχρονισμό, καί συνεπῶς δέν ἐκπλήσσει ἡ παρουσία τοῦ στόχου αὐτοῦ καί στήν Ἑλλάδα[3]. Παράδοξο θά ἦταν, ἀντίθετα, ἄν ἡ ἑλλαδική ἰδεολογία διατυμπάνιζε τήν ἑλλαδικότητά της. Προβαλλόμενος ἐξάλλου ὡς εὐχή, ὁ ἐκσυγχρονισμός δέν εἶχε λόγους νά ἐκτοπίσει τήν ἐξίσου δελεαστική εὐχή γιά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης, ἀφοῦ μάλιστα ἦταν ἐμφανής ἡ σημασία πού θά εἶχε γιά τήν βιωσιμότητα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μιά ἐδαφική ἐπέκταση.

Τά πράγματα κάπως περιπλέκονται ἀπό τή στιγμή πού οἱ ὑπό ἀπελευθέρωσιν πληθυσμοί ἐντάσσονται, μέ τήν εἴσοδο κιόλας στή δεκαετία 1840 —μέ τήν ἔναρξη τῆς ἐποχῆς τοῦ Τανζιμάτ—, σέ μιά ἐκσυγχρονιστική διαδικασία ἄσχετη πρός τήν ἑλλαδική καί, ἐπιπλέον, ἄσχετη πρός τό ὅραμα τῆς ἀπελευθέρωσης. Ἡ ἐθνική συνθηματολογία ἔδωσε μέ ἀστραπιαία, θά ἔλεγε κανείς, ἑτοιμότητα τήν ἀπαραίτητη γέφυρα ἀνάμεσα στίς ἀποκλίνουσες πραγματικότητες καί προοπτικές τοῦ διασπασμένου ἑλληνισμοῦ, νομιμοποιώντας τήν ἑλλαδικότητα πίσω ἀπό τόν μεγαλόσχημο ἐκπολιτιστικό προορισμό τοῦ Βασιλείου: Τά πρωτεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στήν Ἀνατολή προϋπέθεταν πιά τά πρωτεῖα τῆς Ἑλλάδας στόν ἑλληνικό κόσμο. Ἡ ἰδιαίτερα ἐπιτυχής αὐτή διατύπωση τοῦ ἑλληνικοῦ προορισμοῦ ἦταν ἀρκετά ἐλαστική ὥστε νά μπορεῖ νά παρακάμπτει ἤ νά ἐνισχύει κατά περίπτωση τόσο τήν προοπτική τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ὅσο καί τήν προοπτική τῆς ἀπελευθέρωσης· ἀλλά ἡ τόνωση τῆς ἑλλαδικότητας συμβάδιζε μέ τήν ἐπίταση τῆς σύγχυσης μεταξύ «ἑλλαδικοῦ» καί «ἐθνικοῦ».

Καί πάλι, λοιπόν, τά αὐξημένα ἑλλαδικά δικαιώματα: Ἡ ἀφαίρεση πού εἶναι ὁ Ἑλλαδίτης ἐπανέρχεται στό ἐπίκεντρο τῆς

2. Πβ. Τάκης Σιμώτας, *Ὁ κυνηγός*, Ἀθήνα 1982, σ.240.

3. Γιά τή σύνδεση ἐθνικισμοῦ - ἐκσυγχρονισμοῦ βλ. Rustow, passim. Γιά τήν ἔννοια τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, Dean K. Tipps, «Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective», *Comparative Studies in Society and History*, 15/1973, σ.199-226.

προσοχῆς μας. Ἄν τό μεῖζον ἑλληνικό ἔθνος χρωστοῦσε τά μέλη του σέ μιά κοινότητα πολιτισμοῦ, καί στή συνείδηση αὐτῆς τῆς κοινότητας, ὁ Ἕλληνας πολίτης δέν ἦταν δυνατόν νά ἀρκεστεῖ σ' αὐτά. Ἡ συνείδηση τῆς κοινότητας μπορεῖ νά μήν τοῦ ἔλειπε, ἦταν ὅμως ἀνεπαρκής ἀπό μόνη της νά τοῦ ἐμπνεύσει νομιμοφροσύνη πρός τό ἐλεύθερο κράτος του, καί ὁπωσδήποτε ἡ διάσωση ἤ διάδοσή της δέν μποροῦσε πλέον νά ἀφεθεῖ στήν τύχη ἤ στήν εὐνοϊκή προαίρεση τῆς θείας Πρόνοιας. Ἦταν φυσικό ὅτι στήν Ἑλλάδα τά συστατικά στοιχεῖα τῆς ἐθνότητας, κατά τήν ἀναπότρεπτη θεσμοποίησή τους, θά μετασχηματίζονταν ὥστε κατά π ρ ῶ τ ο λόγο νά ἱκανοποιοῦν τίς κρατικές ἀνάγκες. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό αὐτά τά «ἕτοιμα» συστατικά στοιχεῖα: γλώσσα, θρησκεία, παιδεία — μέ ἀποκλειστική ἔμφαση στήν ἑλλαδική τους ἐξέλιξη, πού ὅμως εἶναι μόνιμα ἀνοιχτή πρός τό μεῖζον ἔθνος. Πρόκειται γιά στοιχεῖα πού παραπέμπουν ταυτόχρονα καί στήν ἑνότητα καί στή συνέχεια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, στίς δύο του ὑποστάσεις, καί στίς δύο του «ἡλικίες».

1. ΓΛΩΣΣΑ

Ἀπό τήν ἀναγκαστική διακοπή τῶν γλωσσικῶν ἐρίδων στά χρόνια τοῦ Ἀγώνα μέχρι τή νέα διαμάχη κατά τά τέλη τῆς δεκαετίας 1870 μεσολαβεῖ μιά πεντηκονταετία ἀξιοσημείωτης σύμπνοιας σχετικά μέ τό γλωσσικό. Ὁ Ἀγώνας στάθηκε ἀπό μόνος του ἱκανός παράγοντας γιά τήν εἰρήνευση τῶν γλωσσικῶν παθῶν:

Πρό τῆς ἑλληνικῆς (...) ἐπαναστάσεως ὁ Κοραῆς, ὁ Κοδρικᾶς, Νεόφυτος ὁ Δούκας, ὁ Γαζῆς, ὁ Φαρμακίδης, ὁ ἰατρός Κανέλλος καί ἄλλοι κατέστησαν τό περί τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης ζήτημα ὑπόθεσιν σπουδαίων διατριβῶν καί πολλῶν φιλεριστικωτέρων ἐν ταῖς φιλολογικαῖς ἐφημερίσιν ἄρθρων (...). Ἀλλ' ἡ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων κατέπαυσε τόν περί γλώσσης ἐκεῖνον διά γραφίδος καί μέλανος πόλεμον, ὅν διεδέχθη ὁ ὑπέρ πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας διά ξίφους καί αἵματος (...)[1].

Στήν παράταση τῆς μακρᾶς αὐτῆς ἀνακωχῆς συνετέλεσε καί τό ἴδιο τό περιεχόμενο τῶν προεπαναστατικῶν ἐρίδων — τό γεγονός δηλαδή ὅτι δέν εἶχαν προλάβει νά κατασταλάξουν σέ σαφή

1. Φίλιππος Ἰωάννου, «Περί τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης», *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον*, 1863, σ.113.

καί μονοσήμαντη πόλωση. Ἡ κοραϊκή, π.χ., «μέση ὁδός» ἰσορροποῦσε μεταξύ γλωσσικῶν, ἀλλά ὄχι καί ἰδεολογικῶν πόλων, ἀσχέτως ἄν ἡ ἴδια ἐξέφραζε ἀποκλειστικά τό πνεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ. Ἡ προσχώρηση τόσο στήν ἀρχαΐζουσα τάση ὅσο καί στή δημοτικίζουσα δέν προεξοφλοῦσε ἀπαραίτητα τήν ἀντίστοιχη προσχώρηση στόν διαφωτισμό ἤ ἀντιδιαφωτισμό. Ἔπαιξε καί ἐδῶ ἀποφασιστικό ρόλο ἡ προεπαναστατική πολυκεντρικότητα. Ἡ δημώδης, π.χ., ἠπειρώτικη παράδοση δέν μπορεῖ νά ἐξισωθεῖ μέ τήν δημώδη φαναριώτικη, οὔτε ὁ ἐκκλησιαστικός ἀρχαϊσμός μέ τόν κλασσικίζοντα[2]. Ὁ πλουραλισμός αὐτός δίνει τούς τελευταίους, οὐσιαστικά, καρπούς του —θετικούς καί ἀρνητικούς— στήν ἐπανάσταση. Ἡ αὐτόματη, τότε, ἄρση τῶν στεγανῶν ἀνάμεσα στίς διάφορες παραδόσεις διευκόλυνε μιάν ἀνεπανάληπτη, πρίν ἤ μετά, ἐνεργοποίηση ποικίλων στρωμάτων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά, κοντά στόν τόσο πλοῦτο ἐκδηλώνεται καί μιά συχνά καταγγελλόμενη γλωσσική πενία: Ἡ ἀσυντόνιστη προεργασία τῶν λογίων ἀποδεικνύεται ἀνεπαρκής γιά τίς ἀπαιτήσεις τῆς νέας πραγματικότητας πού διαμορφώνεται στόν ἑλλαδικό χῶρο[3].

Δέν μπορεῖ βέβαια νά πεῖ κανείς ὅτι τό ἑλληνικό κράτος παραλαμβάνει μιάν ἄμορφη γλωσσική μάζα. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι ὁ ἐπείγων χαρακτήρας πού εἶχε ἀπό τά πράγματα ἡ κατάρτιση ἑνός γλωσσικοῦ ὀργάνου γιά τήν ἔκφραση τῶν γραφειοκρατικῶν καί ἄλλων ἀναγκῶν τοῦ νέου κέντρου, προσανατόλιζε τή γλώσσα στήν ἀντιμετώπιση τῆς πενίας της περισσότερο

2. Βλ. ἀνάλυση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στά προεπαναστατικά χρόνια ἀπό τόν Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶ, «Ἀγώνας γιά μιά χαμένη ὑπόθεση», εἰσαγωγή στόν τόμο: Βηλαρᾶς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ἄ., *Ἡ δημοτικιστική ἀντίθεση στήν κοραϊκή «μέση ὁδό»*, Ἀθήνα 1981, σ.ζ' - πβ'.

3. Βλ. π.χ. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.39, ἀκατανόητο παράθεμα ἀπό ἔγγραφο τῆς ἐπανάστασης: *Ἡ δύναμις τοῦ ἐκλέγειν εἶναι ἀναφαίρετος ἀπό τό Ἐκτελεστικόν, ὁ δέ ἄνθρωπος ἀφαιρεῖται ἤ ἀπό τήν ἰδίαν του θέλησιν, ἤ ἀπό τήν θέλησιν τοῦ νόμου, ἤ ἀπό τήν φύσιν διότι εἶναι θνητός. Ὁ νόμος λοιπόν δέν μερικίζεται ἀπό τόν ἄνθρωπον διότι τότε ἤθελεν εἶσθαι ἄτοπος, ἀλλά προβλέπει τό γενικόν, τήν δύναμιν δηλαδή ἤ τό δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς.*

παρά στήν ἐκμετάλλευση τοῦ πλούτου της. Παρά τήν ἔκδηλη γλωσσική ἀναρχία δέν ὑπάρχει ἀμφισβήτηση τῆς βασικῆς κατεύθυνσης. Δέν ὑπάρχει, γιά δεκαετίες, στήν Ἑλλάδα ὀργανωμένη δημοτικιστική ἀντίδραση ἐνάντια στήν ἰδιόρρυθμη γλώσσα πού υἱοθετοῦνταν ἀπό τούς τρεῖς κύριους «κρατικούς» γλωσσοπλάστες: τήν Ἐξουσία, τήν ἐκπαίδευση, τήν ἑλλαδική λογοτεχνία[4]. Κανείς δέν χρειάστηκε νά ἐπιχειρηματολογήσει σοβαρά γιά τό ὅτι ἡ γραφομένη γλώσσα (ἀπό τό γραφειοκρατικό ἰδίωμα ὥς τόν καθαρά ἔντεχνο λόγο) ἔπρεπε νά διαφέρει ἀπό τήν καθομιλουμένη. Αὐτό φαινόταν νά εἶναι κάτι τό αὐταπόδεικτο.

Ἔτσι στήν Ἑλλάδα ἐξακολουθεῖ, σέ νέα ἐντελῶς συμφραζόμενα καί μέ τρόπο λανθάνοντα, ἡ παλαιά διάσταση μεταξύ λόγιας καί δημώδους παράδοσης. Πρέπει ὅμως νά προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ παλαιά ἐκείνη διάσταση (πού προσπάθησε νά γεφυρώσει ὁ διαφωτισμός) εἶχε τήν ἔννοια τῆς παραλληλίας μᾶλλον παρά τῆς ἀνταγωνιστικότητας· καί παραλληλία σημαίνει ὅτι οἱ δύο παραδόσεις μποροῦσαν νά προχωροῦν ἐρήμην ἡ μιά τῆς ἄλλης. Ἡ μέν διάσωση, π.χ., τῆς ὀρθόδοξης λατρείας ἦταν κατά κοινή ὁμολογία λαϊκή ὑπόθεση· ὁ ἴδιος λαός δέν αἰσθανόταν ὑποχρεωμένος νά μυηθεῖ —καί πολύ λιγότερο νά ἐπέμβει— στά γραμματικά καί συντακτικά καθέκαστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας. Ἀντίστροφα, ὅλος ὁ θησαυρός τῶν πανάρχαιων λέξεων πού μποροῦσε νά διασώζει μιά διάλεκτος δέν θά διευκόλυνε τή συνεννόηση τοῦ λαϊκοῦ ἀνθρώπου μέ ἕναν ἀρχαιομαθή λόγιο. Ὅλα αὐτά ἦταν γνωστά ὥς ἕνα βαθμό στούς Ἕλληνες τοῦ 19ου αἰώνα· ὅταν ἡ γλώσσα ἐξαίρεται ὡς βασικό σωστικό τοῦ ἔθνους, εἶναι κατά κανόνα ἀσαφές ἄν ἐννοεῖται ὁ ἑλληνικός λαός πού τήν ἐμίλησε ἐπί αἰῶνες, ἤ οἱ λόγιοι πού διατήρησαν ζωντανή τήν ἐπαφή μέ τίς ἀρχαῖες πηγές της, ἤ καί τά δύο

4. Γιά τή γλωσσική ἀναρχία πβ. Φ. Ἰωάννου, ὅ.π. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀναρχίας εἶναι πού θά ἐνταχθοῦν πιά οἱ γλωσσικές ἔριδες, μέ κύριο ἐπεισόδιο, ὥς τήν ἐμφάνιση τῶν Νεοαττικιστῶν, τή διαμάχη Σούτσου - Ἀσώπιου, γιά τήν ὁποία βλ. Παν. Μουλλᾶς, «Ἡ διαμάχη Π. Σούτσου - Κ. Ἀσώπιου (1853) καί ἡ ἱστορική συγκυρία», *Ὁ Ἐρανιστής*, τ.11/1974 (ἀφιέρωμα στόν Κ. Θ. Δημαρᾶ), σ.137-150.

μαζί· ἄν ὁ λόγος γιά μιά διαχρονική ἤ γιά μιά συγχρονική ἀντίληψη τοῦ ἔθνους.

Ποιά εἶναι τά νέα, τά ἑλλαδικά συμφραζόμενα αὐτῆς τῆς διάστασης; Παρατηρεῖται τό πρωτοφανές, ὁ λαός νά προθυμοποιεῖται νά μάθει —νά λάβει ἔστω ὑπόψη του— τή γλώσσα τῶν λογίων. Ἔπαιξαν ἐδῶ ἀσφαλῶς ρόλο καί ἡ κλασσικιστική εὐφορία τῶν ἐτῶν τοῦ Ἀγώνα, καί ἡ ἰδιάζουσα περιωπή τῆς δημοσιοϋπαλληλίας στό ἑλληνικό κράτος, καί τό ὅτι μέ τήν ἅλωση τοῦ κοινοτισμοῦ ἡ ἄμυνα τῆς δημώδους παράδοσης χάνει ἀρκετό ἀπό τό νόημά της. Πάντως ὄχι μόνο δέν διεκδικεῖ ἐξαρχῆς τά δικαιώματά της ἡ δημοτική, ἀλλά συμβαίνει τό ἀκριβῶς ἀντίθετο, πού τό ἐκφράζει παραστατικά ἕνας προσφιλής κοινός τόπος τῆς μετέπειτα δημοτικιστικῆς ἀνεκδοτολογίας: ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ πού πασχίζει νά μιλήσει τή γλώσσα τῆς Ἐξουσίας, μέ τά γνωστά κωμικά ἀποτελέσματα. Κι ὡστόσο, βία δέν ἀσκήθηκε. Μέσα σέ λίγα μόνο χρόνια ἡ ἐπίδραση τῆς λόγιας γλώσσας εἶναι ἔκδηλη, μέ τή μορφή εἴτε δανείων εἴτε σφηνῶν μέσα στόν δημώδη λόγο. Εἶναι ἐξαιρετικά διαφωτιστικές —ὅσο κι ἄν ὑποτεθοῦν ἐξωφρενικές— οἱ ἐπαινετικές ἀναφορές στήν ἀπομάκρυνση τοῦ λαοῦ ἀπό τή γλώσσα του, ἡ ἀντιμετώπιση τῆς δημοτικῆς ὡς νεκρῆς γλώσσας:

> *Σήμερον ἤδη ἡ δημοτική γλώσσα (...) ἤρχισε νά ἦναι ἀκατάληπτος καί (...) μετά μίαν γενεάν θά ἑρμηνεύωμεν τά δημοτικά ἔργα ὅπως ἑρμηνεύομεν τόν Ὅμηρον*[5].

Αὐτά λέγονται τό 1869. Ἕναν χρόνο ἀργότερα, *οἱ σωζόμενοι εὐάριθμοι τῆς ἀγοραίας* ὀπαδοί καλοῦνται νά ὁμολογήσουν

> *ὅτι δέν ἐπιβάλλουσιν, ὡς ἰσχυρίζονται, γλῶσσαν αὐθαίρετον εἰς τόν λαόν οἱ λόγιοι, ἀλλ' ὅτι ἀπ' ἐναντίας τούς λογίους παρασύρει ἡ πρός ἀνάκτησιν τῆς πατρῴας ἀκράτητος τοῦ λαοῦ σπουδή. Οὐ μόνον οἱ λόγιοι καί οἱ ὑπουργοί καί οἱ νομάρχαι καί οἱ δικασταί καί οἱ ἐφημεριδογράφοι, ἀλλ' οὐδ' οἱ ξενοδόχοι, οὐδ' οἱ ἐργαστηριακοί, οὐδ' οἱ ὑπηρέται καί ὁμιλοῦντες λέγουσί τι κοινόν πρός τήν γλῶσ-*

5. Θαλῆς Ἀντωνιάδης, «Ποιήματα Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου, ἐκδ. Π. Λάμπρου, 1869», *Ἰλισσός*, Α', φυλλ. Ε', 15.9.1869, σ.157.

σαν τοῦ Βηλαρᾶ καί τοῦ Μηνιάτου· καί δέν λέγουσι, διότι καί παρά τῶν ἀναλφαβήτων αὐτῶν τροφῶν ἔμαθον ἄλλην καθαρωτέραν[6].

Τό λάθος σέ τέτοιου εἴδους κατηγορηματικές διαβεβαιώσεις εἶναι εὔκολο νά ἐπισημανθεῖ. Ἡ ἔννοια τοῦ λαοῦ σιωπηρά ταυτίζεται μέ τά λαϊκά στρώματα τῶν ἀστικῶν κέντρων, κατά κύριο λόγο βέβαια τῆς Ἀθήνας, ἐνῶ ὁ «καθαυτό» λαός, τῆς ὑπαίθρου, ἀποσιωπᾶται. Ὅταν τό ζήτημα τίθεται ἀπό τήν ἄποψη τῆς διάστασης πόλης - ὑπαίθρου, ἡ εἰκόνα εἶναι τελείως διαφορετική:

Ἡ δημοτική γλῶσσα (...), κόρη πρωτότοκος τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ἀλλ' ἡδυπαθῶς ἰδιότροπος κατά τήν φράσιν καί τήν μορφήν, διεφθάρη σήμερον εἰς τάς πόλεις, ἀλλ' ἁγνή καί παρθένος διατηρεῖται ὅπου ἠχεῖ ὁ αὐλός τοῦ ποιμένος, ὅπου σχίζει τήν γῆν τό ἄροτρον, ὅπου ὑψοῦται ἡ καλύβη ἡ φιλέρημος. Ἀλλ' ὁ πολιτισμός εἰσέδυσεν εἰς τά σπλάγχνα τῆς Ἑλλάδος, παρακολουθούμενος ἀπό τήν πολυτέλειαν, ἥτις ἐκθηλύνει τήν ζωήν μας, ἀπό τόν συρμόν, ὅστις ἀπορριζόνει τά ἔθιμά μας, καί ἰδού ὁ λαός τῶν πόλεων λησμονεῖ τήν πατρῴαν γλῶσσαν καί τήν διαστρέφει θαρρῶν ὅτι ἑλληνίζει[7].

Ὡστόσο κι αὐτή ἀκόμα ἡ προσεχτικότερη διάκριση διατυπώνεται στό πνεῦμα τῆς ἴδιας κοινῆς πεποίθησης: ὅτι οἱ *ἐπιγενέστεροι (...) δέν θέλουσιν εὕρει οὐδ' ἴχνος* τῆς δημοτικῆς[8]. Ἐξάλλου, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἀπόσταση πού χωρίζει τόν λαό τῆς πόλης ἀπό τόν λαό τῆς ὑπαίθρου, μιά τουλάχιστον σημαντική ἰδιότητα τῆς νέας γλώσσας —ἡ ἰδιότητα τοῦ ἐπίσημου κρατικοῦ ὀργάνου, πού δίνει στήν ἐκμάθησή της τόν χαρακτήρα τῆς

6. *Πανδώρα*, τ. ΚΑ', φυλλ. 490, 15.8.1870, σ.229-230. Πβ. A. Bernardakis 1870, σ.23, καί *Gobineau*, σ.253-254.

7. Προεισαγωγικό σημείωμα τοῦ Γ. Χ. Ζ(αλοκώστα) στό «Ὄνειρο» τοῦ Δ. Βαλαβάνη, *Ἡ Μνημοσύνη*, τ.Α', τχ.Β', Ἀπρίλιος 1852, σ.48. Πβ. *Φατσέας*, Α', σ.34: *Ὁ κοινός ἄνθρωπος θέλει νά ὁμιλῇ Ἑλληνικά, καί θυσιάζων τήν πολύτιμον φυσικήν ἑλληνικήν του ἔκφρασιν λέγει ὁ πατρός, τήν πατρίς, τήν Ἑλλάς, τήν Ὀλυμπιάς κτλ.*

8. Γ. Χ. Ζ(αλοκώστας), ὅ.π.

μύησης στό Δημόσιο— ἀφορᾶ ἀδιάκριτα ὅλον τόν ἑλλαδικό πληθυσμό:

Τίς δέ τῶν Ἑλλήνων ἀγνοεῖ, ὅτι οἱ χωρικοί ἅπαντες τῆς Ἑλλάδος γινώσκουσιν ἀκριβῶς τούς ὅρους τῆς νομικῆς;[9]

Μάταια θά ἀναζητήσουμε ἕναν ὁρισμό εἴτε τῆς δημοτικῆς εἴτε τῆς καθαρεύουσας, ἐνῶ ἀντίθετα εἶναι συχνή ἡ ἀγανάκτηση γιά τά *ἄφρακτα ἀμπέλια τῆς γλώσσης*[10] ἤ τά *εἰσέτι ἀφανῆ* της ὅρια[11]. Ἔτσι ἡ δημοτική μπορεῖ νά δηλωθεῖ ἀορίστως ὡς γλώσσα τοῦ λαοῦ, *ἐννοουμένη παρά πάντων*[12], ὡς *γλῶσσα τῶν παιδιῶν*[13], ὡς *γλῶσσα τοῦ ἔτους 1821*[14], ἤ ὡς *μιξοβάρβαρος, κ' ἐκ παντοίων συντριμμάτων συγκειμένη διάλεκτος, ἥν κοινῶς ὁμιλοῦμεν*[15]. Ἡ ἔννοια τοῦ χυδαϊσμοῦ μένει ἐπίσης ἀόριστη, καί ὁ κατάλογος τῶν *ὑποτιθεμένων ἑλκῶν* τῆς καθαρεύουσας πάντα ἀνοιχτός[16]. Οἱ καθαριστές ἀποφεύγουν πράγματι τήν ἀκριβή ὁριοθέτηση τῆς γλώσσας τους πρός τή μεριά τῆς δημοτικῆς: Ὄχι μόνο ἡ μετριοπαθής τάση, πού ἀπέβλεπε στόν συγκερασμό ἀρχαίων καί νέων, στήν *σύμπηξιν ἤ συγχώνευσιν* τῶν δύο[17], ἤ θεωροῦσε ὅτι ἡ διαφορά καθομιλουμένης καί γραφομένης δέν εἶναι *τόσον μεγάλη, ὅσην τήν φαντάζονται πολλοί*[18]· ἀλλά καί ἡ ἄκρα ἀρχαϊστική τάση ἀναγνώριζε ὅτι

9. Γ. Χαντσερῆς, ('Απάντηση στήν ἐφ. *Ἀθηνᾶ* τῆς 23.6.1860), *Αἰών*, 1.9.1860. Πβ. τόν ὁρισμό τῆς *ψευτικῆς* στό διήγημα «Οἱ χαλασοχώρηδες» τοῦ Ἀλ. Παπαδιαμάντη, *Ἅπαντα*, κριτική ἔκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, τ. Β', Ἀθήνα 1982, σ.418.

10. Β., «Βιβλιογραφική ἀντεπίκρισις», *Πανδώρα*, τ. ΙΒ', φυλλ. 266, 1.4. 1861, σ.53.

11. *Σ. Τρικούπης*, Α', σ.ιε'. Γιά τήν ἀοριστία πβ. καί *Φατσέας*, Β', σ.26.

12. Βλ. π.χ. Γ., «Ἡ Κόλασις τοῦ Δάντου, ἐξελληνισθεῖσα ἐμμέτρως (...) ὑπό Παναγιώτη Βεργωτῆ Κεφαλλῆνος», *Χρυσαλλίς*, τ. Γ', φυλλ. 66, 30.9. 1865, σ.567.

13. Βλ. Γ. Τερτσέτης, *Τί εἶδα εἰς τήν τετράμηνον περιήγησίν μου. Λόγος τῆς 25 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1859*, Ἀθήνα 1859, σ.52.

14. Τοῦ ἴδιου, «Λόγος τῆς 25 Μαρτίου», *Χρυσαλλίς*, τ.Β', φυλλ.31, 15.4.1864, σ.198.

15. Κλ. Ραγκαβῆς 1877, σ.κθ'.

16. Θ. Καροῦσος, «Σκέψεις περί τῆς σπουδῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ», *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.86, 15.10.1853, σ.353.

17. Ὅ.π.

18. *Φιλίστωρ*, τχ.18, 30.9.1861, σ.283. Ἀντίρροπη βέβαια πρός τήν αἰ-

μποροῦσε νά κορέσει μέρος τῆς λεξιλογικῆς της δίψας μέ τούς ἀρχαϊσμούς πού εἶχαν διαφυλάξει τά ἰδιώματα τῆς δημοτικῆς. Ἐπανειλημμένα ἐξάλλου τονίζεται ἡ ἀνάγκη γιά τή μελέτη τῆς «ὑπαρκτῆς» γλώσσας:

Διά νά γνωρίση τις τό πρόσωπόν του εἶναι χρεία νά τό κυττάξη εἰς κάτοπτρον· ἀπαράλλακτα καί ἕν ἔθνος διά νά γνωρίση τό εἶναί του πρέπει νά κυττάξη καί εἰς ἄλλα μέν, μάλιστα δέ εἰς τήν γλῶσσάν του. Καί κατά τάς ἡμέρας ταύτας ὅλοι συμφωνοῦμεν, ὅτι ἄν μᾶς ἐλλείπει πρᾶγμα, εἶναι τοῦτο, νά γνωρίσωμεν τό εἶναί μας[19].

Οἱ ἴδιοι οἱ πολέμιοι λοιπόν τῆς δημοτικῆς συγκαταβαίνουν νά ἐπιδοθοῦν, καί μάλιστα μέ ζῆλο, στήν ἀποθησαύριση τῶν ἰδιωμάτων, ἐνῶ τό ἐπιφανέστερο γλωσσικό φυτώριο, τό πανεπιστήμιο, προκηρύσσει διαγωνισμό γιά τή συγγραφή τῆς ἄγνωστης ἱστορίας τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσας[20].

Οὔτε ἡ σχέση τῆς καθαρεύουσας μέ τήν προγενέστερη γλώσσα τῶν λογίων εἶναι ἀπόλυτα ξεκάθαρη. Κι αὐτό γιατί ἄν μπορεῖ νά πιστοποιηθεῖ ἐξωτερική ὁμοιότητα ἀνάμεσα στά λόγια ἰδιώματα πρίν καί μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡ ὁμοιότητα αὐτή ἐξουδετερώνεται ἀκριβῶς ἀπό τό γεγονός τῆς ἵδρυσης τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ λόγια γλώσσα ἔπρεπε στό ἑξῆς νά ἀποσυνδεθεῖ ἀπό τόν χῶρο τῆς παιδείας —ὅπου μέχρι

σιόδοξη προοπτική τῆς «συγχώνευσης» εἶναι ἡ διαπίστωση τῆς *συγχύσεως τῆς παλαιᾶς καί νέας ἑλληνικῆς*: βλ. Στέφανος Α. Κουμανούδης, «Ἡ Κωνσταντινούπολις (...) ὑπό Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου (...)», *Ἡ Μνημοσύνη*, τ.Α΄, τχ.Β΄, Ἀπρίλιος 1852, σ.39.

19. Α. Κυπριανός, «Προτροπή εἰς σύνταξιν ἰδιωτικῶν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης», *Φιλίστωρ*, τ.Γ΄, τχ.1, Ἰανουάριος 1862, σ.3.

20. Βλ. προκήρυξη Τσοχανείου διαγωνισμοῦ, *Πανδώρα*, τ.Ζ΄, φυλλ.145, 1.4.1856, σ.227-228. Ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, «Φιλολογικαί τινες ἔρευναι τῆς νεοελληνικῆς διαλέκτου», ὅ.π., φυλλ. 160, 15.11.1856, σ.369-374, ἀφοῦ παρατηρήσει ὅτι *κατεσπευσμένως λίαν* ἀθλοθετήθηκε ἡ ἐξιστόρηση τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας (σ.369), καί ἀφοῦ χαραχτηρίσει τήν ἑλληνική γλώσσα *ὡς ἔπος εἰπεῖν, κύμβαλον ἐναρμόνιον* (σ.372), προχωρεῖ στήν ἑρμηνεία τῆς γλωσσικῆς ἀναρχίας (σ.374): *Ὁ κυκεών οὗτος* (ἐνν. στή γλώσσα τῶν λογίων) *προέρχεται ἐκ τοῦ πολλαπλοῦ σχήματος τῆς γλώσσης, εἶναι δέ, ἄλλως, σημεῖον ἀγαθόν ἱστορικῆς μακροβιότητος, μᾶλλον ἤ σύμπτωμα νοσηματικόν. Ὁ συγγραφεύς τῆς Ἀγγλίας καί ὁ τῆς Γαλλίας εἶναι μόνον γεννήματα τῆς ἐποχῆς καθ' ἥν διδάσκονται. Ἡμεῖς δέ, ἄν καί ζῶμεν ἐν τῷ*

τότε ἦταν παγιδευμένη— ὥστε νά μπορέσει νά καλύψει στό σύνολό της τή νεοφανή πραγματικότητα (κοινωνική, πολιτική)· μιά πραγματικότητα πού ἡ δημοτική («ὁ λαός») δέν προσπάθησε καί δέν μπόρεσε νά καλύψει, προτιμώντας εἴτε νά υἱοθετήσει, εἴτε νά παραφθείρει, εἴτε νά σατιρίσει τίς λόγιες λύσεις[21].

Οἱ ἑλλαδίτες γράφοντες μετεῖχαν, θά ἔλεγε κανείς, σέ μιά γλωσσική κοσμογονία, τῆς ὁποίας τό τελικό ἀποτέλεσμα ἦταν ἐν μέρει μόνο προβλέψιμο. Ἦταν, π.χ., γνωστό ὅτι παρ' ὅλη τή δυνατότητα ἄντλησης —ἄμεσης ἤ ἔμμεσης— ἀπό τόν γλωσσικό θησαυρό τῆς ἀρχαίας, οἱ νεολογισμοί, καί μάλιστα οἱ μαζικοί νεολογισμοί, ἦταν ἀναπόφευκτοι. Γιατί μιά σημαντική ὄψη τῆς γλωσσικῆς δραστηριότητας τῶν λογίων ἦταν καθαρά μεταφραστική, καί ὁ κίνδυνος τῆς ἀκούσιας ἀλλοίωσης τῆς γλώσσας ἐπισημαίνονταν συχνά:

> *Οὐ μόνον οἱ δημοσιογράφοι σχεδόν τι ἅπαντες ἀλλά καί τῶν ἄλλως ἐπιστημόνων οὐκ ὀλίγοι μεγάλην φαίνονται πάσχοντες ξενισμῶν ταραχήν καί ζάλην*[22].

Γίνεται γρήγορα ἀντιληπτό ὅτι ἡ κίνηση γιά τόν καθαρισμό τῆς γλώσσας συνοδεύεται ἀπό μιάν —ἁπλῶς ἀφανέστερη— ἐνδοτικότητα πού ἴσα ἴσα διευκολύνει τήν εἰσβολή στή γλώσσα κύματος ἀλλότριων στοιχείων. Καί καθώς ἡ πολιτογράφηση τῶν ξενισμῶν στά ἑλληνικά καλυπτόταν ὄχι σπάνια ὑπό ἀρχαϊκό μαν-

ἐνεστῶτι, ἐγεννήθημεν ὅμως πρό πολλῶν αἰώνων, καί τῶν αἰώνων τάς αὔρας ἀναπνέομεν. Αὐταί δέ αἱ ἰδιοτροπίαι μας, καί αἱ φαντασίαι μας, καί αἱ προπετεῖς μας ἀξιώσεις, μαρτυροῦσιν, ὅτι εἴμεθα les enfants gâtés de l' histoire. Χρείαν ἔχομεν νά ἐξιχνιάσωμεν τόν κρύφιον δεσμόν ὅστις τάς διαφόρους φάσεις τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας συνδυάζει εἰς ἑνότητα, ὅστις τούς ὑπό παντοίων ἀνατροπῶν διεζευγμένους αἰῶνας τῆς Ἑλληνικῆς διανοίας ἐπισκευάζει εἰς θαυμασίαν ὁλομέλειαν.

21. Π.χ. γιά τή λ. *σύνταγμα* καί τή λαϊκή της σημασία βλ. *Κασομούλης*, Γ', σ.620-621· γιά τήν παραφθορά *σύντριμμα*, *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.18· πβ. καί Β', σ.72: *«Καλό πρᾶμμα σύνταμμα (...), μ' ἔβγαλ' ἀπ' τό χάψι»*. Βλ. ἐπίσης *Κουμανούδης*, σ.117 (λῆμμα *ἀπαλλαγέντας, ὁ*), 507 (*κακοῦργα, ἡ*), 694 (*νεροδίκης*=εἰρηνοδίκης), 834-835 (*πράγματι*), 1023 (*ὑγροτικόν*)· πβ. τίς λόγιες παραφθορές, ὅ.π., σ.118 (*ἅπαντον*), 642 (*μεταβράσεις*).

22. Μ., «Σχεδίασμα περί τῆς ἐν τῷ Ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων (...)» (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τ.ΙΗ', φυλλ.413, 1.6.1867, σ.98. Πβ. καί τή μαρτυρία τοῦ *Α. Ραγκαβῆ*, Β', σ.94-95, πού ἀναφέρεται

δύα, ἀρχαϊσμός καί ξενισμός μποροῦσαν νά ἀντιμετωπιστοῦν ὡς δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος[23]. Ἡ στενή σχέση τῆς καθαρεύουσας μέ τά γαλλικά ἐκφράζει παραστατικά τήν ἀνεξέλεγκτη τροπή πού ἔπαιρνε ὁ *περί τῆς γλώσσης ἀγών*:

> (Ἡ γαλλική ἐπιρροή) *ἐπιφαίνεται σήμερον δυστυχῶς οὐ μόνον εἰς μικρολόγον τινά γαλλοζηλίαν, ἀλλά καί εἰς τόν πολλάκις δεινόν γαλλισμόν τῆς καθ' ἡμᾶς συνθήκης τῶν σκέψεων καί τῶν φράσεων, οὐδόλως δέ ἐν τῇ λεξιλογίᾳ. Ἡ δέ τοιαύτη ἐπιρροή εἶναι λίαν ἐπικίνδυνος, διότι τοῦ γαλλισμοῦ δι' ἑλληνικῶν λέξεων περιβαλλομένου, οἱ ἀδαεῖς καί οἱ πρωτόπειροι, μή ἔχοντες ἐθνικήν τῆς γλώσσης συνείδησιν, ἐκλαμβάνουσι τούς ξενοζήλους τούτους ἰδιωτισμούς ὡς ἑλληνικά τινα καί ἀξιομίμητα καλλιεπήματα· ὅθεν τό κακόν πολλαπλασιάζεται διά τῶν κερδοσκοπικῶν μάλιστα μεταφράσεων, καί δυνάμεθα νά εὕρωμεν ἄνδρας, οὐδόλως τῆς γαλλικῆς γευσαμένους, οἵτινες δεινῶς κατά τήν φράσιν γαλλίζουσι*[24].

Ὁπωσδήποτε ἦταν ζωντανή ἡ —ἄλλωστε ἀντικειμενικά σωστή— ἐντύπωση μιᾶς ἐπιταχυμένης ἐξέλιξης τῆς γλώσσας, πού ἡ ἀρχή της ἀναγόταν στή δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Πυκνές ἦταν οἱ ἀναφορές στήν καθημερινή πρόοδο τῆς γλώσσας· καί ἄν ἀκόμα οἱ λόγιοι δέν κατόρθωναν, *βαθμηδόν, ἐπι-*

γύρω στά 1840: *Κατεπείγουσαν ἐκρίνομεν τήν ὕπαρξιν λεξικοῦ παραβάλλοντος τήν ἑλληνικήν πρός μίαν οἱανδήποτε τῶν πλουσιωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν (...). Τό ἔργον δέ τοῦτο ἐνομίσαμεν προσέτι ἀναγκαῖον ἵνα τεθῇ τις φραγμός εἰς τούς ξενισμούς καί τάς ἀδεξίους ἐπινοήσεις νεολογισμῶν, αἵτινες ὁσημέραι ἐπληθύνοντο διαστρέφουσαι διά τῶν πολυπληθῶν (...) μεταφραστῶν τήν (...) ἑλληνικήν γλῶσσαν.* Γιά τό πρόβλημα τῆς τελείως ἀναρχικῆς εἰσαγωγῆς νεολογισμῶν στά ἑλληνικά βλ. *Κουμανούδης*, σ.332 (λήμμα *ἑκατόβαθμος*: *Οἱ Γάλλοι εἶπαν μίαν φοράν centigrade καί ξεμπέρδευσαν*), 515 (*κανονιοχυτήριον*), 512 (*καλπάδην*: *Εἴμεθα ἀκόρεστοι εἰς τό πλάττειν λέξεις λέξεις λέξεις*), 536 (*καφεῖον*), 703 (*νοσηλασία*).

23. Βλ. *Πανδώρα*, ὅ.π.· Α. Φατσέας, «Περί τοῦ ἐν τῷ ποιητικῷ ἀγῶνι γνωμικοῦ ποιήματος», ὅ.π., τ.ΚΑ', φυλλ.488, 15.7.1870, σ.169· *Φατσέας*, Α', σ.35-36. Πβ. *Κουμανούδης*, σ.1084, λήμματα *Φραγκαττικίζω*, *Φραγκάττικος*, *Φραγκαττίκως*.

24. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Σχεδίασμα περί τῆς ἰταλικῆς ἐπιρροῆς ἐπί τήν δημοτικήν γλῶσσαν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ. 393, 1.8.1866, σ.222.

τηδείως καί λεληθότως[25], νά προκαλέσουν τήν ποθούμενη νεκρανάσταση, σίγουρα κάποτε ή νέα γλώσσα θά ἄγγιζε ὕψη ἐφάμιλλα τῶν πατρώων. Ὡς κύρια χαρακτηριστικά ὅμως αὐτῆς *τῆς ἐν τῷ γίγνεσθαι γλώσσης*[26] ὁμολογοῦνταν ἀκριβῶς ἡ ἀνεπάρκεια καί ἡ προσωρινότητα: ἀνεπάρκεια ὡς πρός τήν ἔκφραση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, καί προσωρινότητα λόγω τῆς ὑποτιθέμενης συνεχοῦς ἐξέλιξης πρός τά ἀρχαῖα πρότυπα[27]. Δύο χαρακτηριστικά δηλαδή ἀλληλοαναιρούμενα, καθώς τό μέν πρῶτο ἐνθάρρυνε, τό δέ δεύτερο ἀποθάρρυνε τήν ἰδιωτική δημιουργικότητα. Αὐτή ἡ ἀντίθεση εἶναι ἀκόμα πιό χαρακτηριστική, ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ σημασία πού ἀπέκτησαν οἱ ἰδιῶτες λόγιοι στή διάπλαση τῆς καθαρεύουσας: ὄχι βέβαια ἀνιδιοτελῶς, ἀφοῦ ἡ συμβολή τους αὐτή ἀρκοῦσε γιά νά ἐξασφαλίσει τήν εἴσδοχή τους στή νέα πνευματική ἐλίτ πού σχηματιζόταν στήν Ἑλλάδα ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Δημοσίου. Δέν πρέπει ἐξάλλου νά ξεχνάει κανείς τό γεγονός ὅτι ἡ καθαρεύουσα δέν διδάχθηκε ὡς γλώσσα (ὅπως φυσικά οὔτε καί ἡ δημοτική) κατά τήν πρώτη, κρίσιμη γλωσσικά, πεντηκονταετία τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, οὔτε κάποιος κρατικός ἤ ἄλλος φορέας ἀνέλαβε ἔργο συντονιστικό τῶν γλωσσικῶν ἐπιχειρήσεων[28]. Ἕνα βῆμα μετά τήν διαπίστωση ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε τόν Δάντη της, ὑπῆρχε ὁ μύθος *τῆς τῶν γραμμάτων δημοκρα-*

25. *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.126, 15.6.1855, σ.127. Γιά τήν καθημερινή πρόοδο τῆς γλώσσας καί τή βαθμιαία προσέγγιση στήν ἀρχαία βλ. *παραπάνω*, σημ. 6 καί 7· Σχ. Βυζάντιος, *Ἡ Κωνσταντινούπολις, ἤ περιγραφή τοπογραφική, ἀρχαιολογική καί ἱστορική τῆς περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως* (...), τ.Α', Ἀθήνα 1851, σ.ιθ', καί τ.Β', σ.ι'-ιγ' · *Πανδώρα*, τ.Θ', φυλλ.198, 15.6.1858, σ.151· Δημ. Χαντσερῆς, «Περί γλώσσης», ὅ.π., τ.ΙΑ', φυλλ.255, 15.11.1860, σ.349· Κλ. Ραγκαβῆς 1877, σ.λ'.

26. Δημ. Χαντσερῆς, ὅ.π.

27. Γιά τήν ἀνεπάρκεια βλ. π.χ. *Ροΐδης*, Α', σ.40· γιά τήν προσωρινότητα Μ. Π. Β(ρετός), «Οἱ νεώτεροι Ἕλληνες», *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον*, 1865, σ.61.

28. Πβ. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1885, σ.ξη' καί ο'. Βλ. καί σχόλιο *Α. Ραγκαβῆ*, Δ', σ.201, γιά τήν πρότασή του, τό 1876, νά συσταθεῖ στό πανεπιστήμιο ἕδρα ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, στήν ὁποία «ἐκώφευσε» ἡ κυβέρνηση.

τίας[29] στήν Ἑλλάδα: μιᾶς δημοκρατίας πού ἀφοροῦσε βέβαια μόνο τόν λόγιο πληθυσμό της. Παραχωροῦνταν στούς πάντες ἴσα δικαιώματα πάνω στή γλώσσα, καί ἀναμένονταν ἀπό τούς πάντες ἴσες γλωσσικές ἐπιδόσεις:

Ἡ καθ' ἡμᾶς γλῶσσα ὁμοιάζει εἰσέτι πεδίον ἀπέραντον μέν ἀλλά χέρσον, εἰς οὗ τήν καλλιέργειαν ἐπιδίδονται μέν ἁμιλλώμεναι ἑκατοστῦες χειρῶν, δέν παράγουσιν ὅμως καρπόν εἰμή ἴσον σχεδόν καί τό ποιόν καί τό ποσόν, καρπόν τρέφοντα διά τοῦτο ἐξ ὑπαμοιβῆς πάντας τούς καλλιεργοῦντας[30].

Ὁρισμένοι ζητοῦσαν Ἀκαδημία· ἄλλοι ὅμως θεωροῦσαν ἄκαιρη τή σύστασή της, καθώς θά ἐνεῖχε τόν κίνδυνο νά στήσει *διά παντός* *τά ὅρια τῆς γλώσσης καί τῆς ὀνοματοθεσίας*[31].

Ἡ ἄλλη ὄψη τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς ἦταν φυσικά γνωστή. Οἱ κάθε εἴδους γλωσσικές καταχρήσεις, ἡ *ἐλεεινή ἅμιλλα* στήν ὁποία ἐπιδίδονταν οἱ λόγιοι[32], ἡ γλωσσική ἀναρχία ἀλλά καί ἡ παραμέληση τῆς γλώσσας — ὅλα αὐτά δικαιολογοῦσαν τίς ὑποψίες ὅτι:

Δυσχερέστατον θέλει ἀποβῇ εἰς τούς μεταγενεστέρους φιλολόγους νά ὁρίσωσι τήν γραπτήν γλῶσσαν τῆς ἐποχῆς μας[33].

Θά ἦταν ὑπερβολικό νά περιμένει κανείς ἀπό ἕνα κράτος πού δέν εἶχε ἀκόμα ἀποκτήσει συνείδηση τῶν δυνατοτήτων του —πού δέν εἶχε κάν μόνιμη δημοσιοϋπαλληλία— νά παρέμβει πρός οἱαδήποτε κατεύθυνση σ' αὐτές τίς ἐξελίξεις. Καί ἀπό τήν

29. Ἀνοιχτή ἐπιστολή Σκαρλάτου Βυζάντιου «τῷ Κυρίῳ Στ. Κουμανούδῃ», *Ἡ Μνημοσύνη*, τ.Α', τχ.Δ', Μάιος 1852, σ.83. Γιά τήν ἔλλειψη Δάντη πβ. Σ. Α. Κ(ουμανούδης), (διάφορες βιβλιοκρισίες), *Φιλίστωρ*, τ.Δ', τχ.6, Δεκέμβριος 1862, σ.557.

30. *Πανδώρα*, τ.Ζ', φυλλ.145, 1.4.1856, σ.19.

31. Ὅ.π., σ.20· πβ. καί *παραπάνω*, σημ.20.

32. Πβ. Γ. Γ. Τυπάλδος (υἱός), «Σημειώσεις τινές αὐτοσχέδιοι περί τῶν Ἰταλοελληνικῶν τοῦ κ. Σπυρίδωνος Ζαμπελίου», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ. 395, 1.9.1866, σ.274.

33. Ὅ.π.

ἄλλη μεριά, τό παράδοξο εἶναι ὅτι παρ' ὅλες τίς δυσκολίες γλώσσα, τελικά, δημιουργήθηκε. Αὐτό φαίνεται ὄχι μόνο ἀπό τίς πρώιμες καταγγελίες τοῦ ἑλλαδικοῦ ἰδιώματος πού ἐκτοξεύουν ὁμογενεῖς[34], ἀλλά καί ἀπό τήν κατάρρευση, κάποτε, τοῦ μύθου τῆς προσωρινότητας: ὅταν δηλαδή οἱ ἀττικιστές γραμματικοί τῆς γενιᾶς τοῦ '80, παίρνοντας κατά γράμμα τήν ἀπό καιρό, μονότονα ἐπαγγελλόμενη ἐπιστροφή στά ἀρχαῖα, προσέκρουσαν στή γενική ἀντίδραση τῶν γλωσσικά μετριοπαθῶν, τῆς πλειοψηφίας τῶν ὀπαδῶν τῆς καθαρεύουσας[35]. Αὐτό ὅμως σήμαινε ὅτι, ταυτόχρονα μέ τήν δυναμική ἐμφάνιση τῶν δημοτικιστῶν στό προσκήνιο, ἡ καθαρεύουσα ἀναγκαζόταν νά παραδεχτεῖ ἀποτυχία στούς ἀ ρ χ ι κ ο ύ ς της στόχους.

Ποιά ἦταν λοιπόν ἡ καθαρεύουσα; Μιά ὁμολογουμένως τεχνητή, μιά ἁπλῶς «γραφομένη» γλώσσα, πού ὅμως ἀπέκτησε συμπεριφορά ζώσης γλώσσας. Ἀναμφισβήτητα δέν κατόρθωσε νά ἀνέλθει στό status ἑνός ἀξιόπιστου ἐπίσημου κρατικοῦ ὀργάνου. Δέν μπόρεσε κάν νά ἀντιμετωπίσει μέ ἐπάρκεια τίς πρακτικές ἀνάγκες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τά κενά τῆς νέας ἀστικῆς καθημερινότητας, τῆς «μόδας», τά κάλυφαν αὐτούσιες ξένες λέξεις (ἡ δημοτική τά ἀγνοοῦσε ἐξ ὁρισμοῦ)· εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἐδῶ δοκιμάστηκε ὄχι ἡ καθαρεύουσα ἀλλά ἡ ἀττικίζουσα, καί ἡ παταγώδης ἀποτυχία της δέν μένει ἀσχολίαστη ἀπό τόν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο:

> *Περίεργον!* (...) *ποσάκις δέν εἶδον εἰς ἑλληνικά διηγήματα ὑπηρέτας ξενοδοχείων λαλοῦντας τήν καθαρεύουσαν καί ἠξεύροντας καί τήν παροψίδα, καί τό τρυβλίον, καί τό κυμβίον, καί τό πέμμα, καί τό ἔμβαμμα, καί τί δέν ἤξευραν* (...)*! Ἀλλ' ἦσαν, φεῦ! μυθιστορήματα, ὥστε οὐ πάντοτε χρήσιμος ἡ ἀττική ἐν τοῖς ξενοδοχείοις*[36].

34. Βλ. π.χ. Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, *Ἑλληνικά ἀρχαιολογήματα*, Ἀθήνα 1853, σ.XV, 94-95· πβ. Δ. Τ. Βερναρδάκης, *Τό τρωγάλιον τοῦ δοκησισόφου ἤ αὐτοσχέδιος ἀπάντησις εἰς τόν κ. Γ. Χρυσοβέργην*, Ἀθήνα 1855, σ.4-5. Γιά τήν ἐπιταχυμένη ἐξέλιξη τῆς γλώσσας στήν Ἑλλάδα σέ σύγκριση μέ τόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό κόσμο βλ. *Πανδώρα*, τ.Ζ', φυλλ.165, 1.1.1987, σ.450.
35. Βλ. κυρίως «Τά Εἴδωλα» (1893), *Ροΐδης*, Δ', σ.100-363.

Ὡστόσο ἐξίσου ἀναμφισβήτητα ἡ καθαρεύουσα δέν ἦταν ἀποκλειστικά γραφομένη, οὔτε καί ἡ γραφομένη ἀποκλειστικά καθαρεύουσα: Τό προπύργιο τῆς καθομιλουμένης καθαρεύουσας ἦταν τό κοινοβούλιο, καί ἡ ἀχίλλειος πτέρνα τῆς γραφομένης ἡ ποίηση.

Ἡ ποίηση ἦταν πράγματι τό μόνο ὅριο πού ἔθεταν στή δικαιοδοσία τῆς καθαρεύουσας οἱ ἴδιοι οἱ ζηλωτές της, ὁ μόνος χῶρος ὅπου μποροῦσε νά ἀναγνωριστεῖ συνύπαρξη τῆς καθαρεύουσας μέ τήν «ἀνεπίδεχτη ὕψους» δημοτική. Ἡ ὁμολογία βέβαια αὐτῆς τῆς ἀδυναμίας γινόταν μέ εὔλογη ἀπροθυμία, κάποτε μέ κυνισμό:

> *Ἡ ἡμετέρα γλῶσσα, ὅπως τανῦν ἔχει, ἁρμόζεται μέν θαυμασίως πρός τάς χρείας τῆς ἐπιστήμης καί τάς τοῦ βίου ὑποθέσεις, ἀλλ' οὐδαμῶς εὐαρμοστεῖ πρός τήν στιχουργίαν. Ἀπόπειρά τις ἐγένετο τοῦ στιχουργεῖν διά τῆς γλώσσης, ἥν ὁ λαός πρό πεντήκοντα ἐτῶν ἐλάλει· ἀλλά τήν γλῶσσαν ἐκείνην δέν ἐννοεῖ ὁ λαός τανῦν, χάριν τοῦ πλήθους τούτου τῶν ἐν μικρῷ σχήματι ἐφημερίδων, αἵτινες ἐκαθάρισαν τήν γλῶσσαν καί ἐδίδαξαν τόν λαόν τά ἑαυτοῦ δικαιώματα, ἀντί πέντε λεπτῶν τήν κεφαλήν. Προβλέπω, ὅτι ἐπί τρεῖς τοὐλάχιστον γενεάς δέν θά ἔχωμεν καλήν ποίησιν· τοῦτο δέ, δέν δύναμαι νά θεωρήσω, ὡς ἐθνικόν δυστύχημα*[37].

Ὄχι πώς ἡ καθαρεύουσα δέν ἀποδύθηκε, κυριολεχτικά, σέ ἀγώνα γιά τήν ἐκτόπιση τῆς δημοτικῆς. Ἀπό τήν γενική κίνηση τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἀρχαία γλώσσα, πῶς θά μποροῦσε νά γίνει ἐξαίρεση γιά τήν ποίηση; Στούς ποιητικούς διαγωνισμούς, ἀπό τό 1851, αὐτό δέν παύει νά τονίζεται:

36. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1884, σ.98. Ὅλο τό ἄρθρο τοῦ Εἰρηναίου Ἀσώπιου, πού ἔχει τόν τίτλο «Κάρφος καί δοκός» (σ.64-117), εἶναι ἐξαιρετικά χρήσιμο γιά τό ζήτημα τῆς συνύπαρξης ἀρχαΐζουσας καί ξένων λέξεων. Βλ. ἐπίσης *Ροΐδης*, ὅ.π., σ.100-102 καί 266-267· *Κουμανούδης*, σ.489 (λῆμμα *ἰντερβιοῦ*) καί 767 (*πά-ντέ-κάτρ*).

37. Ἀπό μελέτη τοῦ Σπ. Κόμνου «περί τῆς ἐν Ἑλλάδι φιλολογικῆς κινήσεως κατά τό ἔτος 1874», *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 16.2.1875.

Καί ἔχει μέν ἡ δημώδης γλῶσσα, ὡς πᾶσα δημώδης γλῶσσα, τήν χάριν της. Ἀλλά παρ' ἡμῖν πρόκειται, καί ἤρχισε, καί εὐοδούμενος προχωρεῖ, σπουδαῖος ὡς πρός τήν γλῶσσαν ἀγών, ἡ μετά τῆς ἀνορθώσεως τῆς κοινῆς ἐθνικότητος ἀνόρθωσις τῆς ἐπ' αἰώνων βαρβαρότητος καταρρυείσης κοινῆς ἡμῶν γλώσσης (...). *Οὐδεμία δέ τις περίστασις δύναται τοσοῦτον ν' ἀναχαιτίσῃ αὐτήν, ὡς ἄν τις μέγας ποιητής, γράψας ἐν τῇ δημώδει ἤ ἐν ἡτινιδήποτε διαλέκτῳ, διότι ἡ λύρα αὐτοῦ θέλει ἀμέσως δώσει ροπήν εἰς τήν πλάστιγγα.* (...) *Τόσον δ' εὐχερεστέρα εἶναι ἡ χρῆσις τῆς δημώδους γλώσσης παρά ἡ τῆς καθαρᾶς* (...) *ὥστε ἡ τῆς πρώτης ἐμψύχωσις θέλει ἐπιφέρει τῆς δευτέρας ἄν ὄχι τήν καταστροφήν, ἀλλά βεβαίως τήν ὀπισθοδρόμησιν*[38].

Ἀκόμα ὅμως καί αὐτή ἡ στάση ἐμπεριέχει τήν ἀναίρεσή της· μόνο πού ἔξω ἀπό τούς ποιητικούς διαγωνισμούς ἡ ἀναφορά στίς ποιητικές δυνατότητες τῆς δημοτικῆς γίνεται μέ πιό ρητό τρόπο, καί φυσικά συχνότερα. Ὁ ἑλληνικός λαός φτάνει νά χαρακτηριστεῖ *ὁ ποιητικώτατος λαός τῆς οἰκουμένης*[39], καί ἁπλῶς καταβάλλονται προσπάθειες νά κατοχυρωθοῦν τά δικαιώματα τῆς καθαρεύουσας:

Ἀναγνωρίζοντες τό δικαίωμα τῆς ὑπάρξεως τῆς δημοτι-

38. Εἰσηγητική ἔκθεση Α. Ρ. Ραγκαβῆ στόν ποιητικό ἀγώνα τοῦ 1853, *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.73, 1.4.1853, σ.22. Τά ποιητικά ἔργα πού προκρίθηκαν, «Κόριννα καί Πίνδαρος» τοῦ Τερτσέτη καί «Ἁρματωλοί καί Κλέπται» τοῦ Ζαλοκώστα, βρίσκονται πράγματι στούς ἀντίποδες: ἐνῶ στό πρῶτο, *ὁ Πίνδαρος καί ἡ Κόριννα λαλοῦσι γλῶσσαν δημοτικήν, κατά παράδοξον ἀντίφασιν, ἐν τῷ ἑτέρῳ τῶν διακριθέντων ποιημάτων οἱ Ἁρματωλοί καί οἱ Κλέπται ὁμιλοῦσι γλῶσσαν ἐπιμεμελημένην καί καθαρεύουσαν* (ὅ.π., σ.20). Βραβεύεται ὁ Ζαλοκώστας. Γιά τά προβλήματα πού προέκυψαν κατά τόν ἀγώνα τοῦ 1853 βλ. Moullas, σ.83-92. Γιά τήν «ἀναγνώριση» τῆς δημοτικῆς στή μετάβαση ἀπό τούς «Ράλλειους» στούς «Βουτσιναίους» διαγωνισμούς, ὅ.π., σ.196 κέ.

39. Π. Βραΐλας Ἀρμένης, «Ποιήματα διάφορα Ἰουλίου Τυπάλδου», *Πανδώρα*, τ.Θ', φυλλ.203, 1.9.1858, σ.249. Πβ. βιβλιοκρισία τοῦ Δ. Ι. Μαυροφρύδη γιά τόν πρῶτο τόμο τῆς «Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους» τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, *Φιλίστωρ*, τχ.4, Φεβρουάριος 1861, σ.142.

κῆς γλώσσης ἐν τῇ ποιήσει, οὐδόλως ἐννοοῦμεν ὅτι αὕτη ἔχει τό μονοπώλιον τῆς ποιήσεως[40].

Ἔτσι ἡ δημοτική θά πρέπει νά περιοριστεῖ εἴτε σέ *μικράς μόνον ποιήσεις*[41], εἴτε —σάν *ὀρεινή γλῶσσα*— στήν κατ' ἐξοχήν περιοχή της, τήν «ἡρωική» ποίηση[42]. Μέ τή σιωπηρή της ὅμως παραίτηση ἀπό τήν τελευταία, ἡ καθαρεύουσα δηλώνει ἀκριβῶς ἀνεπάρκεια στόν ρόλο τῆς ἐθνικῆς γλώσσας — ἕναν ρόλο δηλαδή πού σάν γλώσσα ἑνός νέου ἐθνικοῦ κράτους τήν ἐνδιέφερε ἄμεσα.

Ὅσο γιά τόν ἑλλαδικό πολιτικό βίο, ἡ καθαρεύουσα δείχνει μιά θεαματική ἐπάρκεια, γεγονός πού ὁμολογεῖται καί ἀπό τούς πολέμιούς της:

Αἱ μέν πρός τά γράμματα, τήν ἐπιστήμην, τήν τέχνην καί πᾶσαν ἐν γένει πνευματικήν ἀπόλαυσιν σχετιζόμεναι λέξεις ἀπομένουσιν ἀκόμη ἀσήμαντα φωνήματα, ἔρημα ἐννοίας κελύφη, ἐνῷ ἄλλαι τινές, ὡς λ.χ. ἐ γ κ ά θ ε τ ο ς , ἐ π ι ρ ρ ο ή , π ο λ ι τ ι κ ό ς φ ί λ ο ς , ἐ π ι τ ή δ ε ι ο ς , ἐ ξ ο ι κ ο ν ο μ ῶ , ρ ε ῦ μ α , μ α ν ρ ί ζ ω , κ α τ α π ί ε σ ι ς , ὄ ρ γ ι α , ἐ μ π ά θ ε ι α , σ υ ν α λ λ α γ ή καί αἱ ὅμοιαι ἔχουσιν ἤδη οὐ μόνον ἀκριβῆ, ἀλλά καί ἰδιάζουσαν νεοελληνικήν σημασίαν, ὡς συνδεόμεναι πρός τά μόνα ἱκανά νά συγκινήσωσι πράγματι τόν ἀναγνώστην, ἀφοῦ μετά τούτων συνδέεται ἡ πλήρωσις παντός πόθου καί αὐτός ὁ ἐπιούσιος ἄρτος τῶν πλείστων Ἑλλήνων[43].

Παρατηροῦνταν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στή γλώσσα καί τήν πολιτική ζωή:

Ὅλοι αἰσθάνονται τήν χρείαν νά πήξωμεν τέλος πάντων

40. Γεώργιος Κ. Τυπάλδος, υἱός, «Μνημόσυνα...», *Πανδώρα*, τ.Η', φυλλ.180, 15.9.1857, σ.280.

41. Γ. Χ. Ζ(αλοκώστας), ὅ.π.

42. Βλ. Δημ. Χαντσερῆς, ὅ.π., σ.355. Πβ. καί Φίλιππος Ἰωάννου, ὅ.π., σ.111.

43. *Ροΐδης*, Δ', σ.163. Παρόμοια καί ἡ διάσταση τῆς γλώσσας πού δίνει ὁ *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.93. Γιά τήν καθαρεύουσα σάν πολιτικό ἰδίωμα πβ. Moraïtinis 1877, σ.201. Ἄς παρατεθοῦν τέλος ἐδῶ οἱ διαμαρτυρίες τοῦ Σπ. Βαλέτα μερικές δεκαετίες πρίν (ΣΙΒΙ, *Ὁ γέρων Λιμπέρις ἤ διάλογοι ἐν πε-*

γλῶσσαν τινά, καί ὅλοι θλίβονται καί βασανίζονται ὅτι ἡ ἀκαταστασία καί ἀκοσμία ἥτις παρατηρεῖται κατά τόν πολιτικόν μας βίον, κατά τά ἤθη, κατά τόν χαρακτῆρα, ἐπικρατεῖ καί κατά τήν γλῶσσαν, τό πρᾶγμα ἐκεῖνο ὅ χαρακτηρίζει ἰδίως τόν λογικόν ἄνθρωπον καί δεῖται ὑπέρ πᾶν ἄλλο κανόνος καί μέτρων[44].

Ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς ἀντιστοιχίας συνεπαγόταν τήν ἀναγνώριση ἄδηλων δυνάμεων πού παρεμβάλλονταν στίς γλωσσικές προσπάθειες τῶν λογίων. Ἡ καθαρεύουσα ὑπέκειτο σέ παραφθορά καί στά δύο ἄκρα τῆς γλωσσικῆς πυραμίδας: καί τήν Ἐξουσία καί τόν λαό. Μέ τή διαφορά ὅτι τό γραφειοκρατικό παραλήρημα ἀποσποῦσε πολύ δριμύτερα σχόλια ἀπ' ὅ,τι οἱ λαϊκές ἐπεμβάσεις, καθώς γινόταν λόγος εἴτε γιά τό *ἀκατονόμαστον ἰδίωμα* τῶν δημοσίων ἀρχόντων[45] εἴτε γιά τήν *κατακρεούργησιν* τῆς γλώσσας *ἐν τοῖς ὑπουργείοις*[46]. Ἐξουσία καί λαός, οἱ δύο ἀντίποδες, ἄνοιγαν διάπλατα τίς πύλες στό κωμικό —συνειδητά ἤ ἀσύνειδα—, κι αὐτό ἦταν βέβαια λόγος διάβρωσης τῆς καθαρεύουσας, ἀλλά συγχρόνως συνέβαλε στήν ἐπιτυχή καλλιέργεια μιᾶς ἀπό τίς δύο κατ' ἐξοχήν περιοχές της, τήν πολιτική σάτιρα.

Τό ἄλλο εἶδος ὅπου διέπρεψε ἡ καθαρεύουσα ἦταν ἡ πολιτική ρητορεία. Μέ τή συνεργασία δημοσιογράφων καί πολιτευτῶν καταρτίστηκε σέ ἀνύποπτο χρόνο ἕνα ἐξ ὁλοκλήρου *νέον*

ριπάτῳ ὑπόθεσιν ἔχοντες ἤθη καί πράγματα ἑλληνικά, Ἀθήνα 1836, σ.87-88): *Ἀγωνιστής, καί Νέηλυς, καί ἡ Μ α χ α ί ρ ά - μ ο υ, καί Ὑπούργημα, καί ὁ Ἱερός ἀγών, καί ἡ Φάλαγξ, καί τά Δικαιώματά μου, καί Ἀποζημίωσις, καί Βαυαροί, καί Πρέσβεις καί Παραπρέσβεις, καί Φαναριῶται, καί τό Κόμμα μου, καί Ἀποστάται, καί Αὐτόχθονες, καί Λησταί, καί εἴκοσι πολλά καλαί ἐφημερίδες, μέ τήν Πρόοδον τῆς προόδου, ὅλα ταῦτα τά ὀνόματα, ἐκ τῶν ὁποίων συνίσταται τό λεξικόν, ὁ Νέος Θησαυρός τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, σημαίνουσι πράγματα, ὄχι μά τήν ἀλήθειαν πολύ προοδευτικά* (...).

44. Α. Κυπριανός, «Περί ἀναλογίας καί ἀνωμαλίας κατά τούς καθ' ἡμᾶς χρόνους», *Φιλίστωρ*, τχ. 17, 15.9.1861, σ.207.

45. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.248 (1875).

46. *Ἡ Ἐλπίς*, 27.9.1866.

λεξικόν[47], κομμένο στά μέτρα τῆς ἑλλαδικῆς πολιτικῆς πραγματικότητας. Ἡ θεώρηση τῆς καθαρεύουσας ὡς ἀναπόσπαστης ὄψης τῆς πραγματικότητας αὐτῆς ἐπιβάλλεται ὄχι μόνο ἀπό τά χαρακτηριστικά συνθηματικῆς γλώσσας πού παρουσιάζει ἡ καθαρεύουσα[48], ἀλλά καί ἀπό τήν ἀπουσία ἐκείνης τῆς ρευστότητας ἤ ἀβεβαιότητας πού παρατηρεῖται στίς δοκιμές της σέ ἄλλους τομεῖς, καί ἀπό τό γεγονός τῆς ἐπιβίωσής της ὡς πολιτικοῦ ἰδιώματος πολύν καιρό μετά τήν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς.

Παρ' ὅλο λοιπόν πού οἱ δημοτικιστές εἶχαν τή λογική μέ τό μέρος τους, ἡ κατάργηση τῆς καθαρεύουσας δέν ἦταν ἁπλή ὑπόθεση, οὔτε μποροῦσε νά διεκπεραιωθεῖ μέ μιά ἀπόφαση, κρατική ἤ καί ἰδιωτική. Δέν ἦταν ἀσφαλῶς ἡ ἀτολμία πού ὤθοῦσε τόν Ροΐδη νά διακηρύξει τήν πίστη του στή δημοτική καί νά ἐπιχειρηματολογήσει σέ γλώσσα καθαρεύουσα, οὔτε ἡ δυσχέρεια στόν χειρισμό τῆς δημοτικῆς πού ἔκανε τόν Βαλαωρίτη νά χρησιμοποιεῖ τήν καθαρεύουσα στόν πεζό του λόγο, δέν ἦταν κάν ὁ *συρμός* πού μποροῦσαν ἄλλοι νά ἐπικαλεστοῦν[49]. Ἡ δημοτική, βέβαια, θά ἐπικρατοῦσε· ὑπῆρχε, ὅμως, δημοτική; Παρά τήν τελειοποίησή της στά χέρια τοῦ λαοῦ πού τήν μιλοῦσε καί τῶν ποιητῶν πού τήν ἔγραφαν, δέν ὑπῆρχε «δημοτική» ὡς ἐναλλακτική γλώσσα γιά τίς ἀνάγκες τοῦ νέου ἐθνικοῦ κράτους. Ἐφ' ὅσον ἡ δημοτική θά ἀναλάμβανε νά ἐκφράσει τήν ἴδια ἀκριβῶς πραγματικότητα πού εἶχε ἐπιχειρήσει νά ἐκφράσει ἡ καθαρεύουσα, ἔπρεπε οἱ ζηλωτές της ἤ νά μποῦν ἀπό τήν ἀρχή στόν κόπο πού εἶχαν μπεῖ οἱ λόγιοι καθαριστές ἤδη ἀπό τήν δεκαετία 1830, ἤ νά προχωρήσουν στόν «καθαρισμό τῆς καθαρεύουσας»[50], δηλ. σέ μιά μετάφραση τῆς καθαρεύουσας στή δημοτική. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι σχεδόν μοιραῖα νίκησε ἡ δεύ-

47. Ἄγγελος Βλάχος, «Ἑλληνικά σκιαγραφήματα. Α'. Ἡ ἑλληνική ἱκανότης», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.ΙΗ', 31.1.1871, σ.449.

48. Γιά τόν χαρακτηρισμό «συνθηματική γλώσσα» πβ. *Ροΐδης*, Δ', σ.289, καί *Ἐξέγερσις*, 26.1.1875. Βλ. καί Κυριακίδου-Νέστορος, σ.65.

49. Π.χ. ὁ Π. Πανᾶς, *Ἐξέγερσις*, 26.1.1875. Πβ. *Βικέλας*, σ.ι'.

50. Ὁ ὅρος τοῦ *Ροΐδη*, Δ', σ.96 κ.ἀ.

τερη δυνατότητα, καί ὅτι ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης, ὁ Γιάννης Ψυχάρης, ἀνῆκε στόν ἔξω ἑλληνισμό.

Ἔτσι, ἡ εἰσβολή τῆς καθαρεύουσας σέ πολλές πτυχές τῆς καθημερινῆς ζωῆς, ἡ συμβίωση καί ἀλληλεπίδραση δημοτικῆς καί καθαρεύουσας[51], ἀποτρέπουν ἀπό τόν χαρακτηρισμό τῆς γλωσσικῆς κατάστασης στήν Ἑλλάδα ὡς διγλωσσίας. Ἡ συχνότερη πράγματι κατηγορία πού διατυπώνεται εἶναι ἡ ἀγλωσσία, μέ ἐπίρριψη εὐθυνῶν στόν λογιωτατισμό, ἐξίσου ἀπεχθή σέ δημοτικιστές καί σέ μετριοπαθεῖς καθαριστές. Ἡ ἀγλωσσία περιγράφεται γλαφυρότατα ὡς πολυγλωσσία ἀπό τόν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, ὁ ὁποῖος μετρᾶ ἔξι γλῶσσες:

Τρεῖς, τήν ἀρχαίαν, τήν γραφομένην ἤ καθαρεύουσαν, καί τήν λαλούμενην, τέσσαρας, ἄν συμπεριλάβωμεν καί τήν πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐν χρήσει ἀλβανικήν, πέντε, ἄν εὐοδωθῇ ἡ γαλβανική ἀπόπειρα τῆς ἀναστάσεως τοῦ ἀττικοῦ Λαζάρου, ἕξ δέ ἄν εἰς ταύτας προσθέσωμεν, ὡς δίκαιον, καί τήν πλήρη ἑβραϊσμῶν καί ἑβραϊκῶν ἀκλίτων ὀνομάτων ἐκκλησιαστικήν. (...) Μ ι σ ή ν τ ο υ ζ ί ν α γ λ ώ σ σ α ι ς, ὅ λ α ι ς ἑ λ λ η ν ι κ α ί ς (...)[52].

Παρατηρεῖται ὅτι ἡ γλωσσική βαβυλωνία πού περιγράφεται ἐδῶ δέν ἔχει καμία σχέση μέ ἐκείνην τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι τότε, σέ μιά ἐποχή ὅπου τό αἴτημα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά ἐξαίρεται, οἱ λόγιοι ἐπινόησαν μιά πλαστή διαίρεση, πού ἀπομυθοποιήθηκε δεκαετίες ὁλόκληρες ἀργότερα[53]. Ἡ ποικιλία τῶν ἰδιωμάτων τῆς δημοτικῆς εἶχε θεωρηθεῖ στοιχεῖο πού τήν ἀποδείκνυε ἀνεπίδεκτη ἑνοποίησης σέ κοινή γλώσσα, καί οἱ λόγιοι ἀνέλαβαν οἱ ἴδιοι —ὡς ἀναγκαία λύση— τήν κατάρτιση τοῦ ἑνιαίου

51. Γιά τήν ἀλληλεπίδραση πβ. *Βικέλας*, σ.κα'. Βλ., γιά τή χαρακτηριστική περίπτωση Μακρυγιάννη, Μάγδα Χ. Στρουγγάρη, «Ὁ λογιοτατισμός καί ἡ ἐπίδρασή του στά γραφτά τοῦ Μακρυγιάννη», *Δωδώνη*, τ.8 (1979), σ.111-215.

52. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1885, σ.λε'. Γιά τήν π ρ ό θ ε σ η διγλωσσίας τῶν ἀχραίων Ἀττικιστῶν βλ. π.χ. *Ροΐδης*, Δ', σ.295-297, ὅπου καί σύγκρισή τους μέ παλαιότερες γενιές λογίων.

53. Ὅ.π., σ.223-244.

γλωσσικοῦ ὀργάνου, τῆς νέας κοινῆς[54], παραγνωρίζοντας ὅτι λίγα μόλις χρόνια πρίν, στόν 'Αγώνα, ὄχι μόνο δέν ἐτίθετο ζήτημα γλωσσικῆς συνεννόησης μεταξύ τῶν 'Ελλήνων, ἀλλά ἀκόμα καί ἡ συνύπαρξη ἑλληνικῆς καί ἀλβανικῆς γλώσσας δέν δημιουργοῦσε προβλήματα. Μέ τόν καιρό, καθώς οἱ διαφορές ἀνάμεσα στίς διαλέκτους ἄρχιζαν νά ὠχριοῦν μπροστά στίς διαφορές ἀνάμεσα στά λόγια ἰδιώματα, σέ μιά γλωσσική πραγματικότητα πού ἀπομόνωνε *τόν λαόν ἀπό τούς λογίους καί τούς λογίους ἀπ' ἀλλήλων*[55], ὁ μύθος τῆς δημώδους βαβυλωνίας ἀντικαταστάθηκε ἀπό τόν μύθο τῆς λόγιας βαβυλωνίας[56]. 'Η μετατόπιση αὐτή δίνει καί τά ὅρια τῆς κίνησης γιά τή γλώσσα στήν 'Ελλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Τά ὅρια τῆς ἴδιας τῆς λόγιας γλώσσας τά δίνει ἡ παράδοξη ἔνσταση τοῦ 'Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ κατά τοῦ Κοραῆ —ὅτι ἀντιμετώπιζε τή γλώσσα ὡς μ έ σ ο καί ὄχι ὡς σ κ ο π ό[57]—, ἐπισημοποιώντας ἔτσι κατά τρόπο πανηγυρικό τή διάζευξη γλώσσας - παιδείας πού εἴδαμε παραπάνω.

'Από τό ὄνειρο τῆς νεκρανάστασης τῆς ἀρχαίας ὥς τήν πραγματικότητα τοῦ ἑλλαδικοῦ ἰδιώματος: ἡ ἀπόσταση ἦταν πράγματι σοβαρή. Αὐτή ὅμως ἡ ἀπόσταση, καί ἡ ρευστότητα —κατά κοινή ὁμολογία— τῆς λόγιας γλώσσας, δέν κλόνισαν τή θέση της ὡς ὀργάνου ἐθνικῆς ἔκφρασης ὅλων τῶν 'Ελλήνων ἤ ἐκπολιτισμοῦ τῆς 'Ανατολῆς, θέση πού —ἐπίσης κατά κοινή ὁμολογία— κατεῖχε δικαιωματικά. Πρόκειται ἐδῶ γιά τή σύγχυση ἀνάμεσα στήν ἀφηρημένη γλώσσα —στοιχεῖο τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας— καί τό συγκεκριμένο προϊόν τῶν γλωσσικῶν ἐπιδόσεων τῶν λογίων. 'Η σύγχυση αὐτή συνοφίζει τίς δυσκολίες διαλόγου τῶν 'Ελλαδιτῶν μέ τούς ἔξω Ἕλληνες, καί, πολύ

54. Γιά τήν κοινή βλ. π.χ. Μ. (=Δ. Ι. Μαυροφρύδης), «Περί τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος τοῦ 'Ελληνικοῦ», *Φιλίστωρ*, τχ.3, Φευβρουάριος 1861, σ.59-60, καί Φίλιππος 'Ιωάννου, ὅ.π., σ.109 κέ.

55. *Χρυσαλλίς*, τ.Β', φυλλ.32, 30.4.1864, σ.225.

56. Πβ. *τόν φοβερόν τοῦτον πύργον τῆς Βαβέλ*, Μ. Π. Β(ρετός), ὅ.π., σ.62.

57. *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.124, 15.5.1855, σ.82. Πβ. τήν «αὐθύπαρκτη

περισσότερο, μέ τούς υπόλοιπους λαούς τῆς 'Ανατολῆς. Γύρω στά 1880 ή ἀντίφαση εἶχε πιά βγεῖ στήν ἐπιφάνεια: Πῶς ἦταν δυνατόν μιά γλώσσα ἀκαταστάλαχτη νά ἐκπληρώσει τήν διακηρυσσόμενη ἀποστολή της;

Βαβαί τῆς μωρίας ἡμῶν! μετά ἐλεύθερον βίον ἡμίσεος καί ἐπέκεινα αἰῶνος δέν κατωρθώσαμεν εἰσέτι οὐδέ κἂν ὀρθογραφίαν συστηματικήν καί ὁμοιόμορφον νά ἔχωμεν (...), καί ὅμως ἔχομεν ἀπαιτήσεις διά τήν Κωνσταντινούπολιν, ἔνθα αἱ δώδεκα φυλαί τοῦ 'Ισραήλ![58]

γλώσσα» τοῦ Θεαγένους Λιβαδᾶ, *Ροΐδης*, Δ', σ.123-124.

58. *'Αττικόν 'Ημερολόγιον*, 1885, σ.νβ'. Πβ. *Σύλλογος πρός διάδοσιν*, σ.87-89.

2. ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Στήν ἀπαρίθμηση τῶν στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, θρησκεία καί γλώσσα, *αἱ δύο πτέρυγες (...) τοῦ ἐθνισμοῦ*[1], *τά κυριώτερα τῶν ἐθνικῶν προσόντων*[2], παρουσιάζονται συνήθως ἀναπόσπαστα συνδεδεμένα. Τά δύο μαζί διαγράφουν πράγματι τά ἀπώτατα πλαίσια ἐθνικῆς ἑνότητας, συγχρονικῆς καί διαχρονικῆς. Πρόκειται γιά μιά συμβατική σύζευξη, κοινή σέ πλῆθος ἐθνικά ἰδιώματα. Κι ὡστόσο, ἄν ἀνατρέξουμε καί πάλι στά χρόνια τῆς ἐπανάστασης, θά συναντήσουμε μιά ἀκόμα ζωντανή διάψευση τῆς μετέπειτα κατεστημένης ὁρολογίας. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης θέτει τό ζήτημα μέ πολύ παραστατικό τρόπο, ἀφηγούμενος ἕνα κωμικό ἐπεισόδιο κατά τό πέρασμά του ἀπό τόν Πόρο στά 1827, ὅπου οὐσιαστικά περιγράφεται ἡ ἰλιγγιώδης ἀπόσταση ἀνάμεσα σέ δύο ἀκραῖα σημεῖα τοῦ ἐθνι-

1. *Φατσέας*, Β', σ.40.
2. *Ἔκθεσις ΣΔΕΓ* 1878, σ.4. Γιά τή σύνδεση γλώσσας - θρησκείας πβ. *Ι.Φιλήμων*, Δ', σ.58-59: *Εἰς* (τήν Γλῶσσαν) *καί τήν Θρησκείαν χρεωστοῦσι τόν χαρακτῆρά των καί τήν διαμόρφωσιν τῶν ἠθῶν των οἱ Ἕλληνες. Ἄρα, ἐνῷ ἡ θρησκεία καί ἡ Γλῶσσα δέν παρεχαράχθησαν, ἐπομένως μήτε τό Ἔθνος καί ὁ χαρακτήρ του ἐξουθενώθησαν. Καί βλέπομεν ὅτι ἐνῷ ἡ Θρησκεία σώζει πρῶτον τήν Γλῶσσαν, αὐτή ἀκολούθως ἐλευθερώνει τήν Θρησκείαν καί τήν Πατρίδα ἀπό τά δεσμά των.*

κοῦ χάρτη:

Μόλις καθίσαντες περί τόν σ ο φ ρ ᾶ ν, ἐσφραγίσθημεν, ὡς ἔθος, διά τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ καί ἡ γραῖα οἰκοδέσποινα, ἀποταθεῖσα πρός ἐμέ τόν κατά Φράγκους ἐνδεδυμένον,

— Πώ! ἀνεφώνησεν, ἐσύ Φράγκο, κάνει σταυρό;

— Ναί, ἀπεκρίθην, εἶμαι καί ἐγώ χριστιανός.

Καί ἐσφραγίσθην ἐκ νέου. Ἐκείνη δέ, δραμοῦσα ἐν ἀληθεῖ ἐκστάσει πρός τήν θύραν, ἠκούσθη κράζουσα μεγαλοφώνως.

— Μάρω, Μπίλιω, Κονδύλω, Νέζω, ἔνι τεchiχνι niu Φράγκ che bin κρigne (ἐλᾶτε νά ἰδῆτε ἕνα Φράγκον κάμνοντα τόν σταυρόν αὐτοῦ)[3].

Στό ἐρώτημα ποιός εἶναι πιό Ἕλληνας ἀπό ποιόν, ὁ *Φράγκος* Δραγούμης ἤ ἡ ἀλβανόφωνη Ἑλλαδίτισσα, δέν μπορεῖ νά δοθεῖ βέβαια καμιά ἀπάντηση. Τό γεγονός εἶναι ὅτι παρ' ὅλο πού ὁ Δραγούμης συγκεντρώνει τά *προσόντα* τῆς γλώσσας καί τῆς θρησκείας, δυσκολεύεται νά πείσει τήν καχύποπτη οἰκοδέσποινα. Ὁ καθοριστικός παράγοντας ἐδῶ εἶναι ἡ ἐνδυμασία του.

Στήν προέκταση τοῦ ἀνεκδότου βρίσκεται τό πρόβλημα τῶν ἀ ν τ ι κ ε ι μ ε ν ι κ ῶ ν προϋποθέσεων τῆς ἐθνικῆς συνείδησης: Ἡ σημασία τῆς γλώσσας καί τῆς θρησκείας, καθώς καί ἡ ἀμοιβαία τους σχέση, δέν εἶναι οὔτε δεδομένα οὔτε αὐτονόητα. Ἀπό τήν ἄλλη πάλι μεριά μπορεῖ κανείς ἀμέσως νά ἐπισημάνει μιά ἐμφανή ἰδιοτυπία τῆς θρησκείας, στή διφορούμενη σχέση της μέ τήν σύγχρονη ἀρχή τῶν ἐθνοτήτων — ἀρχή πού, ὅπως καί τά φράγκικα τοῦ Δραγούμη, εἶναι ἐπίσης εὐρωπαϊκῆς προέλευσης. Ἡ ἴδια ἡ ρύθμιση τῆς σχέσης αὐτῆς κατέχει, ὅπως εἶναι γνωστό, κεντρική θέση στήν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνικισμῶν[4]. Οἱ δύο ὄψεις της ἐκφράζονται καί στήν ἑλληνική περίπτωση, πιό ἔντονα μάλιστα, χάρη καί στή συχνή ταύτιση ἐθνικῆς καί θρησκευτικῆς ταυτότητας καί στόν πληθωρικό ἀντιδυτισμό τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας.

Τό 1821 σφραγίζει μιά μακροχρόνια ἀναμέτρηση τοῦ δια-

3. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.65.
4. Βλ. Snyder, σ.22-24.

φωτισμοῦ μέ τήν ἐξουσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου· ὁ ἀφορισμός τοῦ Πατριάρχη τάσσει ἐπίσημα τήν Μεγάλη 'Εκκλησία στήν ὑπηρεσία τῆς ὀθωμανικῆς νομιμότητας, καί ἡ ἐπανάσταση, μέ τή σειρά της, εἶναι ἡ ἔμπρακτη ἀμφισβήτηση τῆς κεντρικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Τήν ἴδια ἐποχή ἡ θρησκεία ἔχει ἀσφαλῶς τό μεγαλύτερο μερίδιο στή συνείδηση ἐθνικῆς κοινότητας, καί παρά τό διαφορετικό ὅραμα τοῦ Ρήγα ἤ καί τοῦ Κοραῆ ἡ κυρίαρχη ἔκφραση τῆς ἀντίθεσης πρός τούς Τούρκους παραμένει ἡ παραδοσιακή θρησκευτική[5]. Οἱ δυνατότητες ἀνάμεσα στίς δύο ἀντίστροφες ὀπτικές γωνίες φαίνονται ἀπεριόριστες. Μέλη τῆς ἴδιας ἱεραρχίας εἶναι καί ὁ Γρηγόριος Ε', καί ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, καί ὁ 'Ιγνάτιος Οὐγγροβλαχίας, καί ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης — ἀκόμα καί ὁ 'Αθανάσης Διάκος. 'Η ἱεραρχία παρουσιάζει μιά εἰκόνα διχασμένη κατά δύο τρόπους: ὁριζόντια (ἀνώτερος, κατώτερος κλῆρος) καί κάθετα (συντηρητικός, «πεφωτισμένος»), ἐνῶ οἱ σημαντικές διαφοροποιήσεις στούς κόλπους της ἐξηγοῦν ἴσως τό γεγονός ὅτι στήν ἐπαναστατημένη 'Ελλάδα ἄξιος λόγου ἀντικληρικαλισμός δέν ἐκδηλώνεται[6].

Μετεπαναστατικά, οἱ ἀντικειμενικές αὐτές δυσκολίες καλύπτονται πίσω ἀπό τήν ἀνακριβολογία, πού ἄλλωστε γενικά χα-

5. Γιά τήν καμπή πού, ὁπωσδήποτε, συντελεῖται τό 1821 πβ. Δ. Βερναρδάκης 1858, σ.λστ' - λζ': *'Από τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως οἱ πόλοι τοῦ ἄξονος ἀντεστράφησαν. 'Ο πρίν ὁρατός ἀρκτικός πόλος τῆς θρησκείας ἐτέθη εἰς τό σημεῖον τοῦ ἀνταρκτικοῦ* (...). *'Ο ἄκρατος ἔρως τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἡ ἐπί τῇ ἀνακτήσει ταύτης παραφορά* (...), *ὁ ἐπί τοῖς μεγαλουργήμασι τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ὑπερφίαλος ἐνθουσιασμός, δός δ' εἰπεῖν καί τά συγγράμματα τοῦ Κοραῆ* (...) *ἐπενήργησαν ἐπιβλαβῶς ἐπί τήν θρησκευτικήν συνείδησιν τοῦ ἔθνους*. Βλ. καί *παραπάνω*, σ. 38-9, σημ.38-40. 'Ωστόσο ἡ διάδοση τῶν συνθημάτων —γιά τήν ὁποία μιά ἐπαναστατική περίοδος εἶναι ἰδιαίτερα πρόσφορη— δέν προϋποθέτει ἀπαραίτητα καί διάδοση ἰδεῶν. 'Αρκεῖ νά θυμηθεῖ κανείς ὅτι οἱ *Σημειώσεις εἰς τό Προσωρινόν Πολίτευμα τῆς 'Ελλάδος τοῦ 1822 ἔτους*, ὅπου ὁ Κοραῆς ἐκθέτει μέ σαφήνεια τίς ἀπόψεις του τόσο γιά τή θέση πού θά ἔπρεπε νά ἔχει ἡ θρησκεία στήν ἀνεξάρτητη 'Ελλάδα, ὅσο καί γιά τήν ἰσότητα ἀνάμεσα στά διάφορα θρησκεύματα, δέν ἐκδίδονται παρά τό 1933: βλ. ἔκδοση Θεμ. Π. Βολίδου, 'Αθήνα 1933, σ.η' - ιγ', κ' καί 1-20.

6. Βλ. π.χ. *Μάουρερ*, σ.415, ὅπου παρατηρήσεις γιά τή θρησκευτικότητα

ρακτηρίζει τά ἐθνικά ἰδιώματα. Μέ τήν συνθηματική χρήση τῆς λ. *θρησκεία* δέν χρειάζεται διευκρίνιση γιά τό ἄν πρόκειται γιά τήν θρησκευτική συνείδηση ἤ τά δόγματα, γιά τό ἱερατεῖο ἤ τό ποίμνιο, γιά τούς παραδεδομένους τύπους τῆς θρησκείας ἤ τό περιώνυμο κρυφό σχολειό. Ἄλλοτε ἐπαινεῖται ὁ λαός γιά τήν ἐμμονή του στά πάτρια, καί ἄλλοτε στηλιτεύεται ὁ κλῆρος γιά τήν ἀμάθειά του· ἄλλοτε μεγαλύνεται ὁ Πατριάρχης-ἐθνάρχης, καί ἄλλοτε καταγγέλλεται ὁ Πατριάρχης-ὑποχείριο τῆς Πύλης, κλπ. Τό ἀσύμβατο θρησκείας - παιδείας, ὅπως θά τό ὑπαγόρευε ἡ κατά γράμμα ἑρμηνεία τῶν «νέων ἰδεῶν», μπορεῖ ἔτσι εὔκολα νά παρακαμφθεῖ:

Εἰς τήν θρησκείαν ὀφείλομεν τήν ἐθνικότητα οὐχί καί τήν πολιτικήν αὐτονομίαν· ἡ ἐνέργεια τῆς θρησκείας ὑπῆρξεν ἀείποτε σωστική, ἀλλ' ἀείποτε ἀποφατικῶς, παθητικῶς σωστική (...). Ἡ θρησκεία ὑπῆρξεν ἡ ἄγκυρα ἐφ' ἧς σαλεύοντες ἐσώθημεν ἐν καιρῷ μακρᾶς τρικυμίας· ἀλλ' ἀπό τῆς παιδείας ἔπνευσεν ὁ οὔριος ἄνεμος, ὁ ἀναγαγών πλησίστιον τήν ἐθνικήν ἡμῶν τριήρη εἰς τό πέλαγος τῆς πολιτικῆς ὑπάρξεως [7].

Μέ τήν ἀναφορά σέ μία *ἐθνικήν τριήρη* πού, εἴτε ἐν στάσει (*θρησκεία*) εἴτε ἐν κινήσει (*παιδεία*), παραμένει ἡ ἴδια, ἀντιπαρέρχεται κανείς ἐρωτήματα σχετικά μέ τό πιθανό περιεχόμε-

τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ εὐρεῖα συμμετοχή τοῦ κατώτερου ἰδίως κλήρου στόν Ἀγώνα, καθώς καί ἡ σημασία πού ἀποδίδεται γενικά στή θρησκεία γιά τή διατήρηση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης, συντελοῦν στή μεταγενέστερη ἄρση κάθε διαφοροποίησης στούς κόλπους τῆς ἐκκλησίας ὡς πρός τό ζήτημα τῆς ἐπανάστασης: βλ. π.χ. *Φραντζῆς*, Α', σ.λ', καί Δ', σ.90 κέ.· *Τά κατά Γρηγόριον Ε'*, passim.

7. *Πανδώρα*, τ.Γ', φυλλ.65, 1.12.1852, σ.401· πβ καί τ.Θ', φυλλ.201, 1.8.1858, σ.222.

8. Γιά τόν ρόλο τῆς θρησκείας βλ. π.χ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.342, 15.6. 1864, σ.149· Δ. Κυριακοῦ, «Περί θρησκείας (κατά τά ἄρθρα 1 καί 2 τοῦ Συντάγματος)», ὅ.π., τ.ΙΣΤ', φυλλ.376, 15.11.1865, σ.385· Γ. Α. Μαυροκορδᾶτος, *Ἡ θεοτείχιστος Ἐκκλησία*, Ἀθήνα 1854, σ.χβ' - χγ' · *Τά κατά Γρηγόριον Ε'*, Β', σ.393· R. (=Μ. Ρενιέρης), «De l'impopularité de la cause grecque en Occident», *SpOr*, 3, 35-36, 10/22.8.1855, σ.353-354. Ἡ δυσχολία εἶναι βέβαια νά βρεθεῖ ἡ χρυσή τομή πού θά προσδιόριζε τό μερίδιο

νο τόσο τῆς θρησκείας (παράδοση; ἐκκλησία;) ὅσο καί τῆς παιδείας (γραφή καί ἀνάγνωση; δ υ τ ι κ ή παιδεία;) — ἐρωτήματα πού ἐνδεχομένως θά ὑπονόμευαν τήν ἰδανική εἰκόνα συνέχειας πού περιγράφεται ἐδῶ.

Ἔτσι, ἀνάλογα μέ τήν ἑκάστοτε ὀπτική γωνία, μπορεῖ νά ἐξαρθεῖ τό ἔθνος ὡς φρουρός τῆς θρησκείας, ἤ ἡ θρησκεία ὡς φρουρός τοῦ ἔθνους[8]. Στό ἕνα ἄκρο βρίσκεται ἡ ὑπαγωγή τῆς ἔννοιας τῆς θρησκείας στήν ἔννοια τοῦ ἔθνους:

> *Ἀλλ' εἶναι τάχα δυνατόν νά ὑπάρξῃ θρησκεία ἄνευ ἔθνους; Εἰς τήν ἐρώτησιν ταύτην ἀπαντῶ, ὅτι τό τοιοῦτον εἶναι τόσῳ σπάνιον ὅσῳ καί ἀδύνατον*[9].

Στό ἄλλο ἄκρο, τό ἀντίθετο — ὑπαγωγή τῆς ἔννοιας τοῦ ἔθνους στήν ἔννοια τῆς θρησκείας:

> *Ἐκτός τῆς θρησκείας δέν ὑπάρχει ἐθνισμός (...). Καί ἐάν (...) ἤθελεν ἀφαιρεθῇ ὁ χαρακτήρ τῆς θρησκείας ἀπό τήν ἐθνότητα τῶν Ἑλλήνων, ἄλλο δέν βλέπω εἰμή Φράγκους, εἰμή Ἀλβανούς, εἰμή Βλάχους, εἰμή Ἀθιγγάνους καί Γύφτους, ὄχι ποτέ Ἕλληνας* [10].

Ἀπό τίς δύο αὐτές ἀπόψεις, ἡ πρώτη βρίσκεται πλησιέστερα στή δυτικοευρωπαϊκή ἀντίληψη γιά τό ἔθνος, ἐνῶ ἡ δεύτερη παραπέμπει, ἔξω ἀπό τό Βασίλειο, στήν πραγματικότητα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

τῆς ὀρθοδοξίας καί τό μερίδιο τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν ἐθνική συνείδηση. Γιά τήν τελείως ἐθνική ἑρμηνεία τῆς θρησκείας, χαρακτηριστικός ὁ Κ. Φρεαρίτης στόν πανηγυρικό του γιά τήν 25ετηρίδα τοῦ πανεπιστημίου, *Πανδώρα*, τ.ΙΓ', φυλλ.311, 1.3.1863, σ.567-568: *Ὁ ἁγνώτατος ἑλληνικός πατριωτισμός ὑπό τό ράσον τοῦ μοναχοῦ ἐγκατέλιπε τά ἄντρα καί τάς ἐρήμους αὐτοῦ, ἵνα ὑπό τό σύνθημα τῆς θρησκείας ἐκδικήσῃ ἐθνικά καί πολιτικά προσβληθέντα αἰσθήματα*· ξεκινώντας ἔτσι ἀπό τήν οἰκεία πιά στά χρόνια του ἄποψη γιά τή συνδιαλλαγή ἀρχαιότητας καί χριστιανισμοῦ στό Βυζάντιο, καί προχωρώντας ἀπό συνειρμό σέ συνειρμό, ὁ Φρεαρίτης καταλήγει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Κυριακή τῆς Ὀρθοδοξίας εἶναι *ἐθνικωτάτη καί ἐξόχως ἑλληνική ἑορτή, ἡ βάσις καί τό θεμέλιον τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 21*, κλπ.

9. Ν. Δ. Λεβίδης, «Ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.Δ', 30.6.1870, σ.132.

10. Ἀγόρευση Γ. Τυπάλδου Ἰακωβάτου, συνεδρ.38, 18.8.1864, ΕΕΣ 1, σ.303-304. Εἶναι ἡ ἴδια ὀπτική γωνία πού ἐνθαρρύνει τή διάσταση θρησκείας-παιδείας, ὅπως τήν ἐπισημαίνει ὁ Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία*

Ἡ πραγματικότητα τῆς ἴδιας τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, πάλι, μποροῦσε νά στηρίξει καί τίς δύο ἀντίθετες ἀπόψεις. Ὁ ὑπερεθνικός της χαρακτήρας, ἡ θεσμοποιημένη, μέσα στό ὀθωμανικό κράτος, ἐπιρροή στίς ὑποθέσεις ὅλων τῶν ὑπόδουλων ὀρθόδοξων πληθυσμῶν, ἀπέτρεπαν ἀπό τήν ἑλληνική ἰδιοποίηση τῆς ἱστορίας της ἤ τοῦ ρόλου της. Ἐνῶ, ἀντίθετα, ἡ ἐξίσου ἀναμφισβήτητη ὑπεροχή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στήν ἱεραρχία ἤ ἡ ἑλληνική γλώσσα ὡς ἐπίσημη ἐκκλησιαστική γλώσσα, ὑπαγόρευαν τήν ἐθνικῶς ἰδιοτελή θεώρηση τοῦ ζητήματος, τόν ὑποβιβασμό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στό status τῆς ἐθνικῆς ἐκκλησίας, κατά τήν ἴδια κατεύθυνση πού προσανατόλιζε τήν ἔννοια τοῦ *γένους* στήν ἔννοια τοῦ *ἔθνους*. Χάρη στή διπλή αὐτή δυνατότητα ἡ θρησκεία μπορεῖ νά μεταπηδᾶ ἀπό τήν περιωπή τοῦ συντηρητῆ στήν ἐξάρτηση τοῦ συντηρουμένου· νά θεωρεῖται προασπιστής ἑνός προϋπάρχοντος ἐθνισμοῦ, ἤ δημιουργός μιᾶς νέας συνείδησης, ὄχι ἀπαραίτητα ἐθνικῆς· πρoάγγελος ἐθνικῆς ἑνότητας, ἤ ἔκφραση ἐθνικῆς ἑνότητας· καί τά δικαιώματά της στό ἔθνος εἴτε νά ὑπογραμμίζονται εἴτε νά ἀμφισβητοῦνται. Οἱ ἀντιφατικές αὐτές ἐκδοχές βαραίνουν σέ κάθε ἀναδρομική ἑρμηνεία τῆς σημασίας τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ θρησκευτικοῦ παράγοντα γιά τήν ἑλληνική ἐθνική συνείδηση, καί σέ κάθε προσπάθεια καταμερισμοῦ τῶν ρόλων ἀνάμεσα στά διάφορα ἐθνικά *συστατικά*.

Οἱ ἀντιφάσεις πού ἐκδηλώθηκαν ἤδη στή διάρκεια τοῦ Ἀγώνα ἐπιτείνονται μετά τή λήξη του, μέ τήν προοπτική τῆς θεσμοποίησης τῆς θρησκείας στά πλαίσια μιᾶς ἑλλαδικῆς πιά ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία θά ἐξακολουθοῦσε νά ὑπακούει σέ ἕναν «ἑτερόδοξο» ἡγεμόνα, τόν Ὄθωνα, μέ τή διαφορά ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ

τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τ.Α', Ἀθήνα 1920, σ.199, ἤ, ἕναν αἰώνα πρίν, ὁ Θ. Φαρμακίδης, *Ἀπολογία*, Ἀθήνα 1840, σ.177: *Μόλις κατεστάθη τό Πανεπιστήμιον Ὄθωνος, καί ἀμέσως οἱ ἐπίβουλοι τῆς αὐτονομίας καί ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος ἤρχισαν νά διαδίδωσιν ἀναισχύντως ὅτι ἐν αὐτῷ διδάσκεται ἀσέβεια καί ἀθεΐα! Καί τίς ἀγνοεῖ ἐν Ἀθήναις ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Ἀττικῆς ἠρνήθη τήν εἰς αὐτό κατά τήν 20 τοῦ Μαΐου τοῦ 1838 ἔτους ἐπέτειον τελετήν παρουσίαν του, ἵνα μή μολυνθῇ ἀπό τῆς ἐν αὐτῷ διδασκομένης ἀσεβείας καί ἀθεΐας; (...) Πόσον ἐπιθυμοῦσιν οἱ καλοί οὗτοι χριστιανοί νά ἴδωσι πάλιν τήν Ἑλλάδα εἰς Τουρκίαν μεταβεβλημένην!*

τήν όθωμανική άρχή, ό έτερόδοξος αὐτός ήγεμόνας ένσάρκωνε ένα έθνικό κράτος. Τά κριτήρια καί τά συμφέροντα πού θά έπικρατοῦσαν γιά τήν όργάνωσή της θά ἦταν έθνικά καί κρατικά· ὄχι θρησκευτικά καί έκκλησιαστικά. Ἡ έξέλιξη αὐτή ἦταν άπόλυτα σύμφωνη μέ τίς ὑποδείξεις τῶν καιρῶν, κι ὡστόσο στήν Ἑλλάδα παρουσίασε έπιπλοκές. Στόν χῶρο είδικά τῆς έκκλησίας, άσύγκριτα περισσότερο άπό ὅ,τι όπουδήποτε ἀλλοῦ, κρίθηκε διαβλητή ή ίδια ή πορεία —καί ὄχι μόνο οί τρόποι— έκδυτικισμοῦ πού ἔμελλε νά άκολουθήσει τό έλληνικό κράτος. Ὁ χῶρος αὐτός εἶναι, πράγματι, ό μόνος ὅπου έκδηλώθηκε πόλωση «προόδου»-«συντήρησης»· ό μόνος ὅπου ό διαφωτισμός δέν κατέθεσε εὔκολα τά ὅπλα, καί ό μόνος πού διέσωσε όργανωμένο άντίλογο στήν κρατούσα τάξη τῶν πραγμάτων[11].

Ἡ έλλαδική έκκλησία εἶναι ἔργο τῆς Βαυαροκρατίας. Ἀπό τά χρόνια άκόμα τοῦ Ἀγώνα, ὅμως, ὑπῆρχε ὄχι μόνο σκέψη γιά τόν χωρισμό άπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, άλλά καί ή βεβαιότητα γιά τήν άντίδραση πού θά προκαλοῦσε. Δέν μποροῦσε κανείς νά παραβλέψει τό ὅτι ή πρωτεύουσα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ή ἕδρα τοῦ Πατριαρχείου, ἦταν ταυτόχρονα καί τό κέντρο τῆς λαϊκῆς μυθολογίας. Εἶναι χαρακτηριστικός ό τρόπος μέ τόν όποῖο τό πρόβλημα διατυπώνεται σέ έπιστολή τοῦ Πλάτωνος Πετρίδη στόν Μαυροκορδάτο, τό 1824:

> *Τώρα ήμποροῦμεν νά καταστήσωμεν τήν έκκλησίαν μας άνεξάρτητον άπό έκείνην τῆς Πόλεως. Τό ἔθνος είς τούς φόβους όπού εὑρίσκεται διά τήν δύναμιν καί έπιρροήν τῶν Τούρκων είς τήν έκκλησίαν, ή ένθύμησις τῶν κρεμασθέντων άρχιερέων καί πολλά ἄλλα περιστατικά θά κάμουν τό ἔθνος νά καταπίῃ κάθε μεταβολήν καί άποκατάστασιν έκκλησιαστικήν* [12].

Ἐκεῖνο πού ἔχει έδῶ σημασία εἶναι ὅτι τά παραπάνω λέγονται σέ έποχή ὅπου ή ρήξη μέ τό Πατριαρχεῖο εἶναι δεδομένη. Κάθε έπαφή οὐσιαστικά διακόπτεται άπό τό 1821, καί μόνο έπί Καποδίστρια θά άρχίσει κάποιος διάλογος, ὑποτυπώδης κι

11. Πβ. Χρ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σ.159-160.
12. Κέρκυρα 24.3.1824, ΑΑΜ 4, σ.278.

αὐτός[13]. Τό Πατριαρχεῖο εἶναι ἐχθρικό ἀπέναντι στήν ἑλληνική ἐπανάσταση, καί οἱ κυβερνήσεις τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδας δίνουν ἀπόλυτη προτεραιότητα, ὅπως εἶναι φυσικό, στήν ἀναζήτηση συμμάχων: Στά 1822 ὁ Π. Πατρῶν Γερμανός ἐξουσιοδοτεῖται νά συζητήσει στήν Ἀγκώνα, μέ ἐκπρόσωπο τοῦ Πάπα, τή δυνατότητα τῆς ἕνωσης τῶν ἐκκλησιῶν[14]. Στό θρησκευτικό ζήτημα ἐξάλλου οἱ σχέσεις μέ τή Δύση καλύπτουν ἕνα σημαντικό φάσμα: ἐντυπωσιακές ἐκφράσεις ἀνεξιθρησκείας ἀπό τίς Ἐθνοσυνελεύσεις, ἔντονη δράση ξένων ἱεραποστόλων[15], πλήρης ἀποχή τῶν Ἑλλήνων καθολικῶν ἀπό τόν Ἀγώνα[16], ἀλλά καί υἱοθέτηση τῆς ἑλληνικῆς ὑπόθεσης ἀπό τούς δυτικούς Φιλέλληνες. Ταυτόχρονα συσσωρεύονταν πλῆθος ὀργανωτικές ἀνάγκες, μέ τόν ἀποδεκατισμό τοῦ κλήρου σέ ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἱεραρχίας, τή συρροή ἑτεροχθόνων ἱερέων, κλπ.[17].

Ὅταν ὁ Μάουρερ ἀνέλαβε νά ἐπιληφθεῖ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος, τό κύρος τῆς ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα πολύ ἀπεῖχε ἀπό τό προεπαναστατικό, τό ἴδιο καί ἡ ἐξουσία της[18]. Ὁ Μάουρερ προχώρησε στή λύση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκκρεμοτήτων μέ τήν ἴδια βία μέ τήν ὁποία ἡ Βαυαροκρατία ἀντιμετώπισε κάθε τομέα πού παρέπεμπε τό Βασίλειο στήν προελλαδική πραγματικότητα· ἀπό τήν αὐθαίρετη ἀνακήρυξη τοῦ αὐτοκεφάλου ὥς τή συμμόρφωση τῶν παραδοσιακῶν ὁρίων τῶν ἐπισκοπῶν

13. Charles A. Frazee, *The Orthodox Church and Independent Greece, 1821-1852*, Cambridge 1969, σ.75 κέ.· πβ. Στέφανος Δ. Σαχπελίδης, *Τό αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος*, ἀνάτυπο ἀπό τό π. *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* (ΝΔ'/1971, ΝΕ'/1972), Θεσσαλονίκη 1972, σ.18 κέ. Τή διακοπή τῶν σχέσεων δέν τήν παραδέχονταν βέβαια οἱ πολέμιοι τοῦ αὐτοκεφάλου: π.χ. *Κ. Οἰκονόμος*, Γ', σ.1-17, καί Γ. Α. Μαυροκορδᾶτος, *Περί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Φυλλάδιον πρῶτον*, Ἀθήνα 1852, σ.5-8.
14. Βλ. *Σπηλιάδης*, Α', σ.436-441 καί 502-505· πβ. Frazee, ὅ.π., σ.56-58.
15. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σ.136 κέ., καί Petropulos, σ.42.
16. *Σ. Τρικούπης*, Α', σ.156-157. Βλ. Ἀντώνιος Μ. Παπαδόπουλος, *Ἡ στάσις τῶν Ἑλλήνων καθολικῶν ἔναντι τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821*, ἀνάτυπο ἀπό τό παράρτημα «Μνήμη 1821» τῆς *Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1971.

μέ τά ὅρια τῶν νομαρχιῶν[19]. Ἀλλά τή λογική πίσω ἀπό αὐτά τά διαβήματα ὁ Μάουρερ μόνο ἀργότερα, ἀπολογούμενος, τήν ἀνέπτυξε δημόσια. Ἀντί γι' αὐτόν, καί ὁπωσδήποτε ὄχι μόνο γιά λογαριασμό του, Ἕλληνες ἦταν πού ἀνέλαβαν νά τήν ἐπεξεργαστοῦν: ὁ Φαρμακίδης καί οἱ περί αὐτόν. Αὐτό σήμαινε ὅτι ἔπρεπε νά συμβιβάσουν τό ὁμολογουμένως βαυαρικό-προτεσταντικό πρότυπο τοῦ νέου καταστατικοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας[20] μέ τήν ἑλληνική παράδοση (ἐκκλησιαστική καί ἱστορική), καί τήν παράδοση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τό πνεῦμα τοῦ 19ου αἰώνα.

Τό πρῶτο βῆμα ἦταν μιά πρωτότυπη ἑρμηνεία τοῦ συνθήματος *μάχου ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος*. Αὐτό τό *ὑπέρ πίστεως*, ἔλεγε ὁ Φαρμακίδης, ἀσφαλῶς δέν ὑποδήλωνε ἄλλο ἀπό τόν πόθο τοῦ ἐπαναστατημένου λαοῦ νά ἀποτινάξει, κοντά στόν τουρκικό ζυγό, καί τόν ἐκκλησιαστικό ζυγό τοῦ τουρκόφρονος Πατριαρχείου, σύμφωνα μέ τήν αὐτονόητη ἀρχή ὅτι πολιτική ἀνεξαρτησία σημαίνει καί ἐκκλησιαστική ἀνεξαρτησία[21]. Ἀκολουθοῦσε ἡ ἱστορική θεμελίωση τοῦ αὐτοκεφάλου. Μέ μιά αναδρομή στήν προβυζαντινή ἤ στήν παραβυζαντινή πραγματικότητα τῆς Φραγκοκρατίας ἀποδεικνύονταν ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἑλλαδική ἐκκλησία δέν ἦταν κάτι τό καινοφανές[22]. Ὁ σκοπός ἦ-

17. Βλ. *Φραντζῆς*, Δ', σ.90-104, ὅπου κατάλογος αὐτοχθόνων καί ἑτεροχθόνων ἱερέων· πβ. Frazee, ὅ.π., σ.44.
18. Ὅ.π., σ.69-70.
19. Τά βαυαρικά μέτρα γιά τήν ἐκκλησία στόν Petropulos, σ.180-192. Πβ. *Μάουρερ*, σ.499-524, καί —γιά τήν ἀντίθεση— *Φραντζῆς*, Γ', σ.137-159. Εἰδικότερα γιά τό ζήτημα τῶν ἐπισκοπῶν, *Κ. Οἰκονόμος*, Γ', σ.263-266, ὅπου καί τό σχόλιο (σ.265): *Ἔστω· τά ξένα καί βάρβαρα ὀνόματα παραχωρείτωσαν εἰς τά ἑλληνικά (...), καί καλείσθω καί ἡ Σαντορίνη Θ ή ρ α καί ἡ Λ ι τ ζ ά (ἤ τό Καρπενήσιον) Κ α λ λ ι δ ρ ό μ η, καί εἴ τι ἄλλο τοιοῦτο· ἀλλά διά τί ἐξωστρακίσθη καί ἡ Μ ο ν ε μ β α σ ί α; διά τί καί ἡ Τ ρ ί π ο λ ι ς; διά τί καί τά Θερμία (ἤ Θερμά) μετετράπησαν εἰς Κ ύ θ ν ο ν; διά τήν ἀντικατάστασιν τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν! (ἐπειδή πᾶν ὅ,τι τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς μηδ' ἀκούειν μηδέ προσβλέπειν ἀξιοῦσιν!).*
20. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σ.105-107. Τόσο ὁ Μάουρερ ὅσο καί ὁ Φαρμακίδης θά διεκδικήσουν τήν πατρότητα τοῦ αὐτοκεφάλου: ὅ.π., σ.67.
21. Ὅ.π., σ.68.
22. Ὅ.π., σ.87 κέ.

ταν δηλαδή νά άποκατασταθεῖ στόν ἑλλαδικό χῶρο μιά παράδοση τελείως ἄσχετη πρός τή βυζαντινή, πού ἐκτός ἀπό τήν ἐθνικά λυσιτελή (ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἑλλάδας) γειτνίαση μέ τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα θά παρεῖχε καί ἐχέγγυα αὐξημένης γνησιότητας. Τήν ἐπιγραμματική διατύπωση αὐτῆς τῆς ἄποψης —καί συγχρόνως τήν ἀπώτατη κατάληξή της— θά τήν δώσει, χρόνια ἀργότερα, ὁ Τ. Φιλήμων, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ ἀντιδιαστείλει *τήν ἁγνήν καί ἀρχέτυπον Ἐκκλησίαν* πρός ἐκείνην πού παραμορφώθηκε ἀπό τίς πιέσεις *τῆς ξενικῆς Μοναρχίας τοῦ Βυζαντίου, ξενικῆς ἐξουσίας, καί κατά σάρκα καί κατά πνεῦμα ὑπαρξάσης*, καταλήγει στό συμπέρασμα:

> *Ἡ Ἐκκλησία, οἵαν οἱ Ἕλληνες ἐννοοῦμεν καί παραδεχόμεθα, εἶναι ἡ ἀρχαία Ἑλλάς, ἀναζήσασα ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῆς νέας θρησκείας* [23].

Ὁ Φαρμακίδης, βέβαια, σάν ἐκκλησιαστικός, δέν μποροῦσε νά φτάσει ὥς τίς ὑπερβολές τοῦ Φιλήμονα, ἐξυπηρετοῦσε ὅμως ἐξίσου πιστά τήν ἑλλαδική πραγματικότητα. Οἰκοδομώντας μιά παράδοση πού ἀναγκαστικά ἀφοροῦσε μόνο στό διοικητικό καθεστώς τῆς ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας, καί ἀντιπαρατάσσοντάς την πρός τήν πολύ εὐρύτερης δικαιοδοσίας βυζαντινή παράδοση, ἔφερνε ἀντιμέτωπα δυό μεγέθη μή συγκρίσιμα. Μέ τήν ἐφαρμογή ὅμως στή βυζαντινή ἐκκλησία τῆς διάκρισης διοίκηση - δόγματα (κακή διοίκηση - ἀπαρασάλευτα δόγματα) εὔκολα μποροῦσε νά τῆς ἀμφισβητηθεῖ ἡ οἰκουμενικότητα καί νά ἀναδειχθοῦν τά τρωτά σημεῖα τοῦ Πατριαρχείου, οἱ διοικητικές ἀνεπάρκειες, οἱ ραδιουργίες Βυζαντινῶν καί Ὀθωμανῶν, ἡ σιμω-

23. Τ. Φιλήμων 1877, σ.41-42. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ προβαλλόμενη ἑλλαδική διάσταση τῆς ἐκκλησίας ὑπαγόρευε τή σύνδεση τῶν ζηλωτῶν τοῦ αὐτοκεφάλου μέ τόν αὐτοχθονισμό: π.χ. *Κ. Οἰκονόμος*, Γ΄, σ.347-348, καί, ἐπιγραμματικά, (Μηνᾶς Μηνωΐδης), *Φαρμακίδου ἀντίδοτον*, Κωνσταντινούπολη - Ἀθήνα 1852, σ.59: *Ναί Φαρμακίδιον, οἱ μαχόμενοι ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος οὔποτε ἐκαραδόκουν τοιάνδε καταχθόνιον καί ἑτεροχθόνιον διαίρεσιν, ἥτις πρῶτον ἀνεφάνη ἐκ τῆς ἑτεροδόξου ἐκείνης νομοθεσίας τοῦ 1833, ἧς γραμματεύς ἐτύγχανες, καί δι᾿ ἧς τήν τῆς ἐκκλησίας διαίρεσιν ὑπούλως καί παμπονήρως εἰσήγαγες, καί παράδειγμα πρῶτον δέδωκας τοῦ καί πολιτικῶς διαιρεῖσθαι τούς ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος μαχομένους εἰς αὐτόχθονας καί ἑτερόχθονας.*

νεία κλπ. Όλα αυτά καταργούσαν ή εξέθεταν τή βυζαντινή παράδοση ανεπανόρθωτα. Είτε μέ τήν αποκόλληση τής ορθόδοξης εκκλησίας από τή βυζαντινή παράδοση, είτε μέ τήν έξαρση τής «θρησκευτικής συνείδησης» σέ βάρος τής παράδοσης, είτε μέ τήν αντιμετώπιση τής εκκλησίας σάν απλού αχθοφόρου δογμάτων, άνοιγε ό δρόμος γιά τόν μετέπειτα ολοκληρωτικό έξελληνισμό τού Βυζαντίου καί τήν αντίστοιχη ενίσχυση τής σημασίας τού ελληνικού Βασιλείου[24]. Άμφισβητώντας έτσι τήν κοινή συνέχεια, οί Έλλαδίτες απομονώνονταν καί ιστορικά από τόν υπόλοιπο ελληνικό κόσμο.

Οί αντίπαλοι πάλι τού Φαρμακίδη, ό Κωνσταντίνος Οικονόμος καί οί οπαδοί του, θεωρούσαν μέν τό αυτοκέφαλο αναγκαίο κακό, πού όμως θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεί ομαλά, όπως, π.χ., στήν περίπτωση τής αυτονομημένης σερβικής εκκλησίας, ώστε νά αποσοβηθεί ή θρησκευτικά, εθνικά, ιδεολογικά, επικίνδυνη ρήξη μέ τό Πατριαρχείο. Τά πυρά τους συγκέντρωνε ό αντικανονικός τρόπος μέ τόν όποιο κηρύχθηκε τό αυτοκέφαλο, αλλά καί τό καταστατικό τού 1833 στό σύνολό του[25]. Ήταν οί «συντηρητικοί», ύποπτοι άλλωστε ρωσισμού, καί ή αδυναμία τους έγκειται στό ότι δέν μπορούσαν νά είναι πειστικοί: όχι γιατί τούς έλειπε ή επιχειρηματολογία, αλλά γιατί από τά πράγματα αποκλειόταν νά τή διανοηθούν ώς τίς ακραίες της συνέπειες. Πράγματι, άν ενδιαφέρονταν νά μείνει ή παράδοση απολύτως αλώβητη, θά έπρεπε νά ωθηθούν στό συμπέρασμα, κατά τό πρότυπο τής κατηγορηματικότητας τού Πατριάρχη, ότι κακώς έγινε ή επανάσταση τού 1821 καί ότι κακώς ιδρύθηκε κράτος ελληνικό. Κατηγορήθηκε ό Φαρμακίδης ότι εισήγαγε τόν *έθνοφυλετισμόν* [26] στήν εκκλησία· τό πρόβλημα όμως ήταν άν θά αρκούσε ή πατριαρχική συναίνεση γιά νά συνυπάρξουν αρμονικά τό *άνατολικόν πνεύμα* τής ορθοδοξίας μέ τό

24. Γιά τήν αμφισβήτηση τής οικουμενικότητας βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.79. Γιά τή διάκριση διοίκηση-δόγματα, π.χ. *Κ. Οικονόμος*, Γ', σ.537. Γιά τήν *έλευθερίαν τού συνειδότος*, ό ίδιος, ό.π., σ.340-344, καί Γ. Α. Μαυροκορδάτος, ό.π., σ.4-5.

25. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.145 κέ.

26. Ό.π., σ.114. Ή προοπτική πού είχε προβλέψει ό *Κ. Οικονόμος*, Γ',

δυτικόν πνεῦμα πού ἀναγκαστικά ἐκπροσωποῦσε τό ἐθνικό κράτος.

Ἐνῶ λοιπόν ὁ Φαρμακίδης εἶχε τήν εὐχέρεια νά ἐντάξει τό ἐκκλησιαστικό στό γενικότερο πλαίσιο τῶν θεσμῶν τοῦ Βασιλείου —καί ἑπομένως νά ἔχει καί ἰσχυρούς συμμάχους ἔξω ἀπό τόν θεολογικό χῶρο—, οἱ ἀντίπαλοί του ἦταν καταδικασμένοι νά περιορίζονται στά κακῶς κείμενα τῆς ἑλλαδικῆς ἐκκλησίας, στό ὄνομα μάλιστα ἀρχῶν πού δέν εἶχαν οὐδεμία σχέση μέ τή λογική ἑνός ἐθνικοῦ κράτους. Τό πρόβλημα συνοψίζεται παραστατικά στό παράδειγμα τοῦ Γ. Α. Μαυροκορδάτου, πού ἀπό τή μιά μεριά ἀπέκτησε μέ τό ἔργο του τή φήμη τοῦ δεύτερου σέ σημασία ἐκπροσώπου τῶν ἑνωτικῶν, μετά τόν Οἰκονόμο· ἀπό τήν ἄλλη ὅμως, σάν καθηγητής στή Νομική Σχολή, δέν διστάζει νά ταχθεῖ μέ τήν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη προοπτική —στά θέματα πού δέν ἀφοροῦσαν τήν ἐκκλησία—, ὑποστηρίζοντας τήν ὁλοκληρωτική εἰσαγωγή τοῦ γαλλικοῦ δικαίου στήν Ἑλλάδα γιά τήν ἐπίτευξη τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας τῶν Ἑλλήνων[27]. Βλέπει δηλαδή τήν ἐκκλησία σάν κάτι ἄσχετο πρός τούς ὑπόλοιπους θεσμούς τοῦ Βασιλείου. Ἡ ἀσυνέπεια τοῦ Οἰκονόμου εἶναι διαφορετική. Ὁ ἀφανής ἀντίπαλος τοῦ Οἰκονόμου εἶναι ἡ δική του προεπαναστατική θητεία στόν διαφωτισμό, πού συντελεῖ ὥστε νά παρεμβάλλεται στόν λόγο του, ἄν ὄχι ἀνταγωνιστικά μέ τήν ὀρθοδοξία του, πάντως παράφωνα, ἡ νομιμοφροσύνη του στόν «ἑλληνισμό». Τό ἐρώτημα ποιός εἶναι περισσότερο Ἕλληνας ἀπό τόν ἄλλον, τόν ἀπασχολεῖ· ἀντιπαραθέτοντας στήν ἐξίσωση τῶν Φαρμακίδη-Μάουρερ «πολιτεία = ἐκκλησία» τήν ἐξίσωση «ἐκκλησία = ἔθνος» ἀντιπαρέρχεται τήν οἰκουμενική ἀρχή ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας μιλάει· ἤ δέν ἀντιστέ-

σ.357-362, ἐπαληθεύθηκε χρόνια ἀργότερα. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν ὀπαδῶν τοῦ αὐτοκεφάλου θά ἐπαναληφθεῖ ἀπό τούς Βουλγάρους, χωρίς βέβαια νά γίνει δεκτή ἀπό τήν ἑλληνική πλευρά· εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι —μέ μυθοποιητική ἑτοιμότητα— ὁ θάνατος τοῦ Φαρμακίδη τό 1860 ἀποδόθηκε στή συγκίνησή του, καί στίς τύψεις του, ὅταν πληροφορήθηκε ἀπό τόν τύπο τά σχετικά μέ τή βουλγαρική «ἀνταρσία» κατά τοῦ Πατριάρχη: βλ. Δημήτριος Σ. Μπαλᾶνος, *Θεόκλητος Φαρμακίδης (1784-1860)*, Ἀθήνα 1933, σ.49.

27. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Maurer*, σ.1464, ὅπου οἱ ἀπόψεις τοῦ Γ. Α. Μαυροκορδάτου ὡς νομικοῦ.

χεται στόν φιλολογικό πειρασμό νά εντάξει τό ζήτημα τής μετάφρασης τών Γραφών στόν τρέχοντα αγώνα γιά τή γλώσσα, διανθίζοντας παράταιρα τήν αντιπροτεσταντική του επιχειρηματολογία[28]. Έτσι οί αντίπαλοι τού Φαρμακίδη αποκτούν συχνά τά χαρακτηριστικά στρατιωτών μιάς ασαφούς υπόθεσης.

Ικανοποιήθηκαν διαδοχικά καί οί δύο μερίδες. Οί μέν οπαδοί τού Οικονόμου τό 1850, μέ τήν έκδοση τού Συνοδικού Τόμου, πού αποκαθιστούσε τίς σχέσεις ελλαδικής εκκλησίας - Πατριαρχείου. Οί δέ οπαδοί τού Φαρμακίδη τό 1852, μέ τό νέο Καταστατικό, πού ουσιαστικά επαναλάμβανε τίς διατάξεις τού 1833[29]. Όμως παρ' όλο πού τό 1852 ή ήττα τού Οικονόμου γίνεται καί προφανής καί τελεσίδικη, ό κύριος ηττημένος δέν είναι άλλος από τόν Φαρμακίδη. Ή ήττα τού Οικονόμου μπορεί νά σφράγισε τό μέλλον τής ελλαδικής εκκλησίας, τίποτα όμως πέρα απ' αυτό· ό μύθος τής Αγίας Σοφίας έμενε άθικτος, καί ζωντανότερος παρά ποτέ τήν ίδια εκείνη εποχή γύρω στά χρόνια τού Κριμαϊκού πολέμου. Ή ήττα τού Φαρμακίδη σήμαινε τήν πλήρη —ανομολόγητη— συντριβή τού διαφωτισμού μέσα στό Βασίλειο[30]. Γιατί ή πραγματική αναμέτρηση δέν ήταν τόσο

28. Γιά τήν εξίσωση *εκκλησία = έθνος* βλ. *Κ. Οικονόμος*, Γ', σ.48, καί αντίκρουση τής εξίσωσης *εκκλησία = πολιτεία*, στό ίδιο, σ.361-362· πβ. καί Γ. Α. Μαυροκορδάτος, *Φαρμακίδου τά διπλά*, Αθήνα 1855, σ.124 κέ. Γιά τό ζήτημα τής μετάφρασης τών Γραφών βλ. Κ. Οικονόμος, *Επίκρισις εις τήν περί Νεοελληνικής Εκκλησίας σύντομον απάντησιν τού σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Νεοφύτου Βάμβα*, Αθήνα 1839, σ.33 κέ., 68 κέ., 118-119 καί, χαρακτηριστικά, 50-51: *Αλλ' όστις λέγει καί φρονεί σπουδαίως γλώσσαν ν ε ο ε λ λ η ν ι κ ή ν, ό τοιούτος υβρίζει εις τό έθνος τών Ελλήνων, τούς οποίους, καθώς φαίνεται, καί τούτους θεωρεί καί κατά συνέπειαν ονομάζει Ν ε ο έ λ λ η ν α ς!* (...) *Αλλ' οί Έλληνές εισι γνήσιοι τών πάλαι πατέρων αυτών απόγονοι κατ' αδιάκοπον τού γένους σειράν, καί ή τών Ελλήνων λαλουμένη γλώσσα έστι τε καί λέγεται καί αυτή ελληνική· κάν ποτε κατά μέρος εβαρβαρώθη, υπάρχει όμως γλώσσα λαλουμένη πρό πολλών εκατονταετηρίδων* (...). *Όστις λοιπόν εισάγει νεοελληνικήν γλώσσαν καί φαντάζεται ν ε ο ε λ λ η ν ι κ ή ν εκκλησίαν, εν σ κ ό τ ε ι δ ι α π ο ρ ε ύ ε τ α ι* (...). *Οί Έλληνες υπάρχουσιν αείποτε Έλληνες, λαλούσιν ελληνικά, καί πρεσβεύουσιν ορθόδοξα* (...).

29. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ.406 κέ.

30. Ό ίδιος ό Φαρμακίδης στήν *Απολογία* του, ό.π., σ.5, μιλάει γιά επι-

μεταξύ Φαρμακίδη - Οἰκονόμου, πού διεξαγόταν κάπου στό κενό, ἀντιδικία ἀρχῶν πού θύμιζε τό κλίμα προεπαναστατικῶν ἐρίδων. Ἡ πραγματική ἀναμέτρηση ἦταν μεταξύ διαφωτισμοῦ-ἑλληνικοῦ κράτους, στόν μόνο χῶρο ὅπου δόθηκε ἡ δυνατότητα στόν διαφωτισμό νά παρέμβει. Ἡ ἐκκλησία πού προέκυψε, πράγματι, στήν Ἑλλάδα, ὄχι μόνο δέν εἶχε σχέση μέ τίς «προοδευτικές» ἐπιλογές τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀλλά ἐκπροσωποῦσε μιά συντήρηση πολύ πιό ἀμείλικτη ἀπό τήν βαλλόμενη συντήρηση, ὑποκαθιστώντας τό πεῖσμα τῆς παράδοσης μέ τήν ἀδιαλλαξία τοῦ ἑλλαδικοῦ κατεστημένου. Οὔτε ἀποκέντρωση, κατά τά πρωτοχριστιανικά πρότυπα, οὔτε ἐξυγίανση, οὔτε ἀνύψωση τοῦ ἐπιπέδου τοῦ κλήρου, πού μαζί μέ τό αὐτοκέφαλο περιλαμβάνονταν στά αἰτήματα τοῦ διαφωτισμοῦ[31]. Ἄν ἡ ἐκκλησία ἦταν γιά τόν διαφωτισμό ἕνα ἄλλοθι γιά τήν κατά κράτος ὑποχώρησή του, ὁ ἴδιος χρησιμοποιήθηκε μέ τή σειρά του ὡς ἄλλοθι γιά τήν ἐγκαθίδρυση καί διαιώνιση μιᾶς νοσούσας κατάστασης, πιστοῦ κατόπτρου τῆς γενικότερης πολιτικῆς κατάστασης στήν Ἑλλάδα. Πρίν κλείσουν δέκα χρόνια ἀπό τόν θάνατό του, ἡ σημασία τοῦ Φαρμακίδη γιά τήν ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας ἔχει πιά ἐπισκιαστεῖ ἀπό τήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική πραγματικότητα:

Οὐ μόνον ὁ εὐσεβής, ἀλλά καί ὁ ἁπλῶς τιμῶν τήν θρησκείαν ὡς σώσασαν καί ἔθνος καί γλῶσσαν καί πατρίδα, καταλαμβάνεται ὑπό βαθυτάτου αἰσθήματος λύπης, βλέπων τήν ταπείνωσιν εἰς ἥν περιῆλθεν ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλη-

βουλήν πού ἔγινε κατ' αὐτῆς τῆς μόλις ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος ὑπό τό πρόσχημα τῆς θρησκείας, καί συνεχίζει: *Εἰς τό μέγα τοῦτο δρᾶμα ἡ βλάβη τῆς ἐδικῆς μου τιμῆς εἶναι οἱονεί ἐπεισόδιον· συνέφερε καί ὁ ἠθικός θάνατος καί ἐμοῦ καί τινων ἄλλων κληρικῶν πρός πιστοποίησιν τοῦ ψεύδους.*

31. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σ.431-432. Γιά τήν ἔκπτωση τῆς ἐκκλησίας βλ. *Ἀθηνᾶ*, 4.8.1862· γιά τήν παρακμή τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος», *Πανδώρα*, τ. ΙΘ', φυλλ. 441, 1.8.1868, σ.167· γιά τίς ἄδειες ἐκκλησίες, *Α. Ραγκαβῆς*, Β', σ.302· Δ. Βερναρδάκης 1858, σ.κζ'· γιά τήν ἔλλειψη θεολογικῶν σπουδῶν, *Ροΐδης*, Γ', σ.40-41. Πβ. καί τήν ἀγανάκτηση τοῦ Γ. Α. Μαυροκορδάτου, *Περί τῆς Ἐκκλησίας...*, ὅ.π., σ.172, γιά τούς ἀγράμματους καί *φουστανελλοφοροῦντας* πρεσβυτέρους καί μοναχούς.

σία· δέν περιῆλθε δέ ἐκ συστηματικῆς καταδιώξεως παρά τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, διότι τοιαύτη καθ' ἡμᾶς οὐδέποτε ὑπῆρξεν, ἀλλ' ἐκ τῶν αὐτῶν αἰτίων δι' ἅ ἐταπεινώθησαν καί τά τῆς πολιτείας (...)[32].

Ἡ περίπτωση τοῦ Φαρμακίδη συνοψίζει λοιπόν τήν ἀποτυχημένη παρέμβαση τοῦ διαφωτισμοῦ στά ἑλλαδικά πράγματα. Ἡ περίπτωση τοῦ Θεόφιλου Καΐρη ὅμως δίνει πολύ πιό δραματικά τό ἀδιέξοδο τοῦ ἐν Ἑλλάδι διαφωτιστῆ, πού βλέπει ξεκάθαρα καί τό μάταιο τῆς παρέμβασης καί τό ἀδύνατο τῆς ἐπιστροφῆς στό προεπαναστατικό «κενό». Μοναδικῆς συνέπειας, μέσα στό Βασίλειο, ζηλωτής τῶν ἰδεῶν τοῦ διαφωτισμοῦ, ἀποφασίζει νά ὀρθώσει τό ἀνάστημά του ἀπέναντι καί στήν Ἀθήνα καί στήν Κωνσταντινούπολη· καί ἀπό τήν παραφροσύνη, ἄν ὄχι καί ἀπό τήν καταστροφή, τόν σώζει ἡ αἵρεση: ἡ ἀλλοπρόσαλλη, ἀλλοπρόσαλλα διατυπωμένη *θεοσέβεια*[33].

Ἐκκλησία καί πολιτεία ἕνωσαν τίς δυνάμεις τους γιά νά συντρίψουν τόν Καΐρη, πού ἡ ἀπήχηση τῆς διδασκαλίας του, ἔστω καί μόνο στήν Ἄνδρο, δέν ἄφηνε ἀμφιβολίες γιά τίς ρωγμές πού ἀπειλοῦσαν τό ἐκκλησιαστικό καθεστώς στήν Ἑλλάδα[34]. Τέτοιου εἴδους ἀπειλές ἔκαναν γιά τήν ἐκκλησία ὅλο καί πιό ἀναγκαία τή μόνιμη συμμαχία της μέ τό κράτος. Ἡ συνεχής δυνατότητα κρατικῆς ἐπέμβασης στά ἐκκλησιαστικά πράγματα, πού ἐξασφάλιζε ἡ διευθέτηση τοῦ Μάουρερ, γινόταν μέ τόν καιρό προϋπόθεση γιά τή διαφύλαξη τῆς ἀκεραιότητας τῆς ἐκκλησίας. Στά 1879 ὁ Ροΐδης φτάνει νά διαπιστώσει πλήρη συνταύτιση ἐκκλησίας - κράτους[35]. Ἡ ἐξάρτηση αὐτή ἐπιφέρει τόν ὑποβιβασμό τῆς ἐκκλησίας ἀπό φορέα ἰδεολογίας σέ συστατικό ἰδεολογίας· σέ ἕνα ἀπό τά προσωπεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἰδωμένος μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ ὁ ὑπερθεματίζων συντηρητισμός της, πού βρίσκει ἐπικίνδυνον ὄχι μόνο τόν Ροΐδη καί τόν «διανοούμενο» ἱεροκήρυκα Διονύσιο Λάτα,

32. *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.374, 15.10.1865, σ.354.
33. Γιά τόν Καΐρη, βλ. π.χ. Frazee, ὅ.π., σ.147-150.
34. Πβ. Τάκερμαν 1877, σ.163.
35. *Ροΐδης*, Γ', σ.23.

ἀλλά καί τήν ἀνομοιομορφία τῆς ἐνδυμασίας τῶν κληρικῶν[36].

Ἡ συμμαχία ἐκκλησίας καί πολιτείας ἐκδηλώνεται, π.χ., μέ τήν συνδιαχείρισή τους στήν παιδεία[37] ἤ, ἀκόμα, μέ τήν ἀπό κοινοῦ διαμόρφωση μιᾶς ἐπίσημης ἄποψης τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας: Γιά τήν αὐθαίρετη παραγωγή ἐθνικῶν συμβόλων χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τό ἱστορικό τῆς ἀποκατάστασης τῆς μνήμης τοῦ Γρηγορίου Ε΄· ὅπου ὁ ἀξιωματοῦχος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί πολέμιος τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης ἐκτοπίζει ἄλλους «λαϊκότερους» ἱερωμένους προδρόμους τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης. Συγχρόνως γίνεται σαφές ὅτι στήν πολιτική ἀρχή συμφέρει ἡ πλήρης ἐλευθερία κινήσεων τῆς ἐκκλησίας στήν καταπολέμηση κάθε νεωτερισμοῦ. Ὅπως μέ τή θεσμοποίησή της στό ἑλληνικό κράτος ἡ ἐκκλησία γίνεται ἀκίνδυνη, ἔτσι μέ τήν ἐπισημοποίηση τοῦ ἀντινεωτερισμοῦ καθιερώνεται μιά ἐλεγχόμενη ἀντιδυτική δύναμη πού ἀπονευρώνει κάθε ἐξωεκκλησιαστικό, «κοσμικό» ἀντιδυτισμό. Στερημένη ἀπό τή δυνατότητα πολιτικῆς ἔκφρασης, κάθε ἀνεπίσημη ἀντιδυτική κίνηση ἦταν καταδικασμένη νά φέρει τή σφραγίδα τῆς ἀναρχίας ἤ τοῦ φανατισμοῦ. Τό κίνημα τοῦ Παπουλάκου, ὅσο μαζικές διαστάσεις καί ἄν ὑποτεθεῖ ὅτι ἔλαβε, τό μόνο πολιτικό σχῆμα πού μποροῦσε νά ἐπικαλεστεῖ δέν ἦταν παρά ἡ σκιά μιᾶς ἀγαθαγγελικῆς Ρωσίας. Στά ἰδεολογικά ζητήματα ἡ σημασία τέτοιου εἴδους κινημάτων μόνο ἔμμεση μποροῦσε νά εἶναι: Ἀποκαλύπτοντας τήν εὐρεῖα διάδοση προελλαδικῶν ἀντιλήψεων πολλές δεκαετίες μετά τήν ἵδρυση ἑλληνικοῦ κράτους, ἀποκάλυπταν συγχρόνως τήν προχειρότητα τῆς παράδοσης πού προβαλλόταν στό κράτος αὐτό ὡς ἐθνική, καί πού ὁ ἑλλαδικός της χαρακτήρας ἔμενε πράγματι συγκαλυμμένος.

36. Βλ. Χρ. Παπαδόπουλος, ὅ.π., σ.426-427. Τήν ἐκκλησία ὡς ὑποχείριο τῆς Ἐξουσίας παρουσιάζει π.χ. ὁ *Αἰών*, 29.10.1873. Βλ. καί τόν μακροσκελή κατάλογο τῶν «παραπτωμάτων» τῆς Ἐκκλησίας, *Ἄμυνα*, 1. καί 7.1. 1872.

37. Πβ. ὅ.π. Γιά μιά ἀπόπειρα νά διευρυνθεῖ καί ἐπισημοποιηθεῖ ἡ ἀποφασιστική συμμετοχή τῆς ἐκκλησίας στήν ἐκπαίδευση, βλ. *Μεταρρύθμιση*, σ.218-221.

3. ΠΑΙΔΕΙΑ

Ἡ σύζευξη γλώσσας - θρησκείας ἔχει μιά διάσταση συμβατική, ἀλλά καί μιά καθαρά ἀντικειμενική ἀφετηρία. Ἡ ἐπισήμανση τῆς κοινῆς γλώσσας καί τῆς κοινῆς θρησκείας εἶναι ἡ μόνη πού μπορεῖ νά γίνει ἄμεσα καί ἀβίαστα ἀπό ὁποιοδήποτε μέλος τῆς ἐθνότητας. Ὡστόσο, πῶς θά γεφυρωθεῖ τό χάσμα ἀνάμεσα στόν Δραγούμη καί τήν ἀνώνυμηΠοριώτισσα;[1] Ἡ τρέχουσα κατά τόν 19ο αἰώνα παρομοίωση τοῦ ἔθνους μέ ζωντανό ὀργανισμό ὑποβάλλει τήν ἔννοια τῆς συνείδησης ὡς συνδετικοῦ κρίκου, ἤ μᾶλλον συντονιστῆ τῶν κοινῶν στοιχείων:

Τά ἔθνη νοσοῦσιν ἐκ διαφθορᾶς, ἀλλά κυρίως θνήσκουσιν ὡς καί οἱ ἄνθρωποι, ὅταν ἡ συνείδησις αὐτῶν ἐκλείπῃ[2].

Ἡ ἔννοια ὅμως τῆς συνείδησης εἶναι ρευστή, καί κάθε προσπάθεια προσδιορισμοῦ της θά ἐπιστρέφει καί πάλι στή γλώσσα καί στή θρησκεία — στοιχεῖα πού ἐξασφαλίζουν μέν τήν κοινότητα, ἀλλά ἀπό μόνα τους δέν ἐπαρκοῦν γιά τήν ἀξιοποίησή της κατά τά συμφέροντα τοῦ ἔθνους. Τόν ρόλο αὐτόν θά παίξει μιά πιό

1. Βλ. *παραπάνω*, σ. 119.
2. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος», ὅ.π., σ.169. Πβ. Π. Βράϊλας Ἀρμένης, *Περί τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1872, σ.44.

χειροπιαστή ἔκφραση τῆς συνείδησης, ἡ παιδεία, καί μ' αὐτήν κλείνει ὁ κατάλογος τῶν «ἀδιάβλητων» στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας.

Ἡ ἀντικειμενικότητα βέβαια τῆς παιδείας εἶναι διαφορετική ἀπό ἐκείνην τῆς γλώσσας καί τῆς θρησκείας. Πρόκειται γιά τό γεγονός —φυσικά καί τή διαπίστωση— ὅτι *παντελής ἐρημία λογίων δέν ὑπῆρξεν εἰς οὐδεμίαν ἐποχήν*[3]. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐνισχύει, ἀπό τή μιά μεριά, τήν ἀπαιτούμενη συνέχεια μέ τήν ἀρχαιότητα. Ἀπό τήν ἄλλη, στρέφει τήν προσοχή ὄχι στό περιεχόμενο τῆς παιδείας ἀλλά στούς φορεῖς της. Τόσο στή γλώσσα ὅσο καί στή θρησκεία —ὅπως εἴδαμε— εἴτε ἀποσιωπᾶται εἴτε δέν λαμβάνεται κάν ὑπόψη ἡ διάκριση μεταξύ «ὀλίγων» καί «πολλῶν». Μέ τήν παιδεία, τό δίλημμα ἁπλούστατα δέν τίθεται. Εἴτε πρόκειται γιά τήν ἀρχαία ἑλληνική παράδοση, εἴτε πρόκειται γιά τό εὐρωπαϊκό παρόν, οἱ «ὀλίγοι» εἶναι πού ἐξασφαλίζουν τή σύνδεση, ἐνῶ ὁ *λαός* ἀρκεῖται στό ἐθνικό χαρακτηριστικό τῆς *ἐκτάκτου φιλομαθείας*[4] ἤ στόν βουβό ρόλο τοῦ πεδίου δράσης τῶν πεπαιδευμένων.

Ἡ σαφήνεια ὅμως τῆς ἔννοιας τῆς παιδείας ἐξαντλεῖται στό ζήτημα τῶν φορέων. Τό ἴδιο τό περιεχόμενό της εἶναι προβληματικό, λόγω ἀκριβῶς τῆς ταυτόχρονης ἀναγωγῆς καί στήν ἀρχαιότητα καί στή σύγχρονη Εὐρώπη. Ὁ συνδυασμός αὐτός μποροῦσε βέβαια νά ἐπικαλεστεῖ ἕνα πρότυπο στόν δυτικοευρωπαϊκό κλασσικισμό· ἀλλά ὁ κλασσικισμός γιά τούς Ἕλληνες δέν μποροῦσε —ἐξ ὁρισμοῦ— νά ἔχει οὔτε τόν ἐφήμερο χαρακτήρα τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ οὔτε τή λογική του ἀλληλουχία μέ προηγούμενα καί ἑπόμενα ἰδεολογικά ρεύματα: Οἱ Ἕλληνες μέ τήν «παιδεία» ἔπρεπε νά καλύψουν μόνιμες ἀνάγκες τοῦ ἐθνικοῦ ἰδιώματος. Σέ ἀντίθεση λοιπόν μέ τή γλώσσα καί τή θρησκεία, πού σάν ἀφηρημένες ἔννοιες μποροῦσαν νά θεωρη-

3. *Αἰνιάν*, σ.510.

4. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, ὅ.π., σ.167· πβ. *Φατσέας*, Α', σ.1, καί *Πανδώρα*, τ.Η', φυλλ.178, 15.8.1857, σ.233. Τό *ὀλιγώτερον μέρος τοῦ ἔθνους*, αὐτό δηλαδή πού πρόκειται νά παιδεύσει τόν λαό, ἀπαρτίζουν, κατά τόν *Φατσέα*, Β', σ.52, κοντά στούς δασκάλους, οἱ ἱερεῖς, οἱ ποιητές καί οἱ δημοσιογράφοι.

θούν αμιγή καί έπαληθεύσιμα στοιχεΐα ταυτότητας, ή παιδεία υπηρετούσε, εκτός άπό τή συνείδηση τής ταυτότητας, καί τή συνείδηση τής έπαφής ή τήν προοπτική τής έξομοίωσης μέ τήν Ευρώπη. Ή διπλή αυτή λειτουργία έκρινε καί τή σχέση της τόσο μέ τή θρησκεία όσο καί μέ τή γλώσσα. Ό κλήρος, π.χ., μπορούσε νά ίδωθεΐ ώς ένας αδιάσπαστος κρίκος στή συνέχεια της ελληνικής λογιοσύνης άπό τήν αρχαιότητα ώς τή σύγχρονη Ελλάδα· στό θέμα όμως του εκσυγχρονισμού δέν ύπήρχε θέση γιά τήν εκκλησία. Ό συνδυασμός πάλι παιδείας - γλώσσας άφηνε καί τήν παιδεία τό ίδιο μετέωρη ανάμεσα σέ μιά επεκτατική αποστολή στήν 'Ανατολή καί μιά φτωχή ελλαδική πραγματικότητα.

Μιά δεύτερη, εξίσου σημαντική πηγή σύγχυσης είναι τό γεγονός ότι στήν ορολογία του 19ου αιώνα παιδεία καί εκπαίδευση συχνά είναι απλά συνώνυμα[5]. Οί συνεχώς επανερχόμενες αναφορές στήν παιδευτική αποστολή του ελληνικού κράτους ξεκινούν άπό τίς αυτονόητες αρμοδιότητές του στόν τομέα τής εκπαίδευσης, καί άπό αυτή τήν άποψη ή ελλαδική εκπαίδευση ενδιαφέρει όλους τούς Έλληνες[6]. Όταν όμως γίνεται λόγος γιά τίς πενιχρές επιδόσεις του κράτους στόν τομέα αυτόν (όπως τακτικά συμβαίνει), τό ζήτημα τής παιδείας τών έξω Ελλήνων παραμερίζεται. 'Ανάλογα μέ τήν εκάστοτε σκοπιά, ή παιδεία εξυπηρετεί άλλοτε τή νομιμοποίηση καί άλλοτε τήν υπέρβαση τών συνόρων του ελληνικού κράτους[7].

5. Τέτοια είναι, π.χ., ή χρήση τής λ. *παιδεία* στό άρθρο «Περί τής έν Ελλάδι μεσαίας εκπαιδεύσεως», *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.1, Ιανουάριος 1862, σ.50-60.

6. Νικόλαος Σαρίπολος, «Υπόμνημα περί του κατωτάτου κλήρου καί περί εκπαιδεύσεως», *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.363, 1.5.1865, σ.76: *Εΐ τι μέν καλόν έν τοΐς άλλοις έξ υπουργείοις γίνει, ώφελεΐ, εΐ τι δέ κακόν, βλάπτει μόνην τήν ελευθέραν Ελλάδα· ό,τι όμως αγαθόν ή ολέθριον προέλθη έκ του Υπουργείου* (Παιδείας), *τούτο τήν όλην αφορά Ελλάδα.*

7. Πέρα άπό τή διάζευξη παιδείας - απελευθέρωσης, γιά τήν οποία έγινε ήδη λόγος, υπάρχει ή μετάβαση άπό τήν παιδεία-παράγοντα ενότητας στήν παιδεία-όπλο του ελληνισμού, καί άπό τήν εκπαίδευση στήν προπαγάνδα. Στό ζήτημα τών διαφορετικών εκφράσεων του προορισμού θά επανέλθω, ωστόσο μπορεί ήδη εδώ νά σημειωθεί ότι ή απώτατη κατάληξη αυτής τής απο-

Εἶναι φυσικό ὅτι ἡ τόση ὑπερφόρτιση τῆς λέξης συντρίβει τό νόημά της. Σχολιάζοντας, στά 1861, τόν πανηγυρικό ἑνός γυμνασιάρχη —ἀπό τούς πολλούς τοῦ εἴδους— ὁ Δ. Μαυροφρύδης θίγει αὐτό ἀκριβῶς τό πρόβλημα:

Εἶνε μέν ἀρκούντως σπουδαῖος καί ὑπό φιλοπατρίας ἐπιπνεόμενος ὁ λόγος οὗτος· ἀλλ' (ἄς μοι συγχωρηθῇ ἡ ἐπιεικής αὕτη παρατήρησις) δέν ἦτο καλλίτερον ἐκ στόματος τοῦ πολυπείρου διδασκάλου Σουρία νά ἀκούωμεν λόγους περί παιδαγωγίας καί διδασκαλίας ἀντί ἐγκωμίων τῆς παιδείας; Τίς γάρ αὐτήν ψέγει;[8]

Χρόνια ἀργότερα, μέ ἀπόλυτα σοβαρή πρόθεση, ὁ γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου *ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως*, Στέφανος Παρίσης, θά δώσει τά δύο χαρακτηριστικά ἄκρα τῆς ἑλλαδικῆς ἐκδοχῆς τῆς ἔννοιας τῆς παιδείας. Ὁ πρῶτος τόμος τῆς Συλλογῆς τῶν νόμων πού ἀφοροῦν τήν ἀνώτερη καί μέση ἐκπαίδευση ἀρχίζει μέ τά διατάγματα τῆς

δέσμευσης τῆς παιδείας εἶναι ἡ φιλοτουρκική πολιτική τῆς δεκαετίας 1870, ὅπως, π.χ., θά τή διατυπώσει ὁ *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 1.2.1876: *Ἡ κυρίως ἀποστολή τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἥν τό ἑλληνικόν κράτος ἐκπροσωπεῖ, δέν εἶναι κατακτητική, ἀλλά κυρίως ἐκπολιτιστική. Ἡ μέλλουσα ἰσχύς του ἔγκειται ἐν τῷ ἐκπολιτισμῷ ἑαυτοῦ καί τῆς τουρκικῆς φυλῆς συνάμα, ἥτις ἐκπολιτιζομένη θέλει καταστῇ ὁ ἰσχυρότερος, καταλληλότερος καί πιστότερος σύμμαχός του (...). Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ ἑλληνική κυβέρνησις δέον νά ἐργασθῇ (...) ὑπέρ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν (...) μεταρρυθμίσεων ἐν τῇ Τουρκίᾳ.* Σέ μιά ἀνεπαίσθητη διαδικασία, παιδεία καί ἀπελευθέρωση δέν ἀποσυνδέονται ἁπλῶς, ἀλλά τοποθετοῦνται καί στούς ἀντίποδες. Ἐξάλλου, ἀπό τό 1854 ἀκόμα, ὁ Γ. Γεννάδιος δίνει μιά ἐκδοχή «ἐπιθετικότητας» τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ὅταν προτείνει τήν ἐνίσχυση νέων ἀπό ὑπόδουλες περιοχές, ὥστε *καί διδάσκαλοι καί ἱερεῖς νά γίνωσιν εἰς τάς ἰδίας αὐτῶν πατρίδας, καί νά συνεργήσωσιν εἰς τόν ἐξελληνισμόν τῶν ὁμοεθνῶν των Βουλγάρων, Ἀλβανῶν καί Βλάχων*: βλ. Ξενοφῶν Ἀναστασιάδης (= Ι. Γεννάδιος), *Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί*, Παρίσι 1926, σ.372. Γιά μία «ουδέτερη» διατύπωση τῆς παιδευτικῆς ἀποστολῆς τῶν Ἑλλήνων, βλ. π.χ. Κ. Ἀσώπιος 1856, σ.80: *Μόνον διά τοῦ ἑλληνισμοῦ πολιτίζεται ἡ Ἀνατολή, καί εἰς τοῦτο πρέπει νά ἑτοιμάσητε τήν ὑμετέραν παιδείαν.* Πβ. λογοδοσία πρύτανη Ν. Κωστῆ, *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.85, 1.10.1853, σ.332, καί Πέτρος Βράϊλας Ἀρμένης, «Περί καλοῦ», ὅ.π., τ.Ι', φυλλ.219, 1.5.1859, σ.52.

8. *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.1, Ἰανουάριος 1862, σ.79.

Παυαροκρατίας γιά τή διαφύλαξη τῶν ἀρχαιοτήτων, καί τελειώνει μέ τούς νόμους τοῦ Χ. Τρικούπη γιά τούς δημοσίους ὑπαλλήλους[9].

Στήν ἐκπαιδευτική πραγματικότητα τοῦ Βασιλείου ἐκπροσωποῦνται καί τό «ἐθνικό» καί τό «εὐρωπαϊκό» σκέλος τῆς παιδείας, ἀλλά, θά ἔλεγε κανείς, παρωδημένα. Στήν κατώτερη ἐκπαίδευση κάθε ἄλλο παρά διεισδύει ἡ σύγχρονη εὐρωπαϊκή πείρα· ἐνῶ γιά τήν ἐξάρτηση τῆς ἀνώτερης ἀπό τά δυτικά πρότυπα ἀρκεῖ ὡς παράδειγμα, ἀπό τήν ἱστορία τοῦ πανεπιστημίου, ἡ παράδοξη ἐπιχειρηματολογία δύο καθηγητῶν κατά τή συζήτηση πού ἔγινε στή Σύγκλητο στίς 14.2.1844, μέ ἀφορμή φοιτητικά ἐπεισόδια εἰς βάρος τοῦ Κ. Μαυρογιάννη, καθηγητῆ τῆς ἰατρικῆς:

Οἱ φοιτηταί, εἶπον, παραπονοῦνται διότι ἀκούοντες παρά τῶν ἄλλων καθηγητῶν τά μαθήματά των κατά γερμανικόν σύστημα δέν ἐννόουν τόν Μαυρογιάννην διδάσκοντα κατά γαλλικόν σύστημα. Προέτειναν λοιπόν νά παρακληθῇ ὁ καθηγητής «νά κάμνῃ ἑκάστοτε παραλληλισμόν τῆς διδασκαλίας του μέ τήν γερμανικήν διδασκαλίαν, ὥστε ὁ καθηγητής οὗτος νά καθίσταται εὐληπτότερος εἰς τούς ἀκροατάς του»[10].

Τέτοια παραδείγματα προδίδουν τήν ὑπερίσχυση στήν ἐκπαίδευση μιᾶς ἄλλης λογικῆς ἀπό ἐκείνην τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ πού μποροῦν ὅλοι νά ἐπικαλοῦνται. Ποιᾶς ὅμως λογικῆς;

Θά ἦταν μάταιο νά ἀναζητήσει κανείς μιάν ὀργανωμένη ἐπίσημη κρατική ἰδεολογία πού νά διοχετεύεται μέσω τοῦ ἐκπαι-

9. Βλ. Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ἀνωτέρα καί μέση ἐκπαίδευσις, ἤτοι Συλλογή τῶν διεπόντων τήν ἀνωτέραν καί μέσην ἐκπαίδευσιν Νόμων, Β. Διαταγμάτων καί Ἐγκυκλίων τοῦ ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου ἀπό τοῦ 1833-1884*, Ἀθήνα 1884, σ.1-19 καί 593-603.

10. *Ι. Πανταζίδης*, σ.87. Πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ Α. Ραγκαβῆ, *Πανδώρα*, τ.ΣΤ΄, φυλλ.137, 1.12.1855, σ.448: *Ἡ διδασκαλία ἐν τῷ ἡμετέρῳ πανεπιστημίῳ δέν δύναται ἐπί πολύ ἔτι νά εἶναι ἄλλο εἰμή ἀπήχησις τῶν διδαγμάτων τῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης διδακτηρίων* (...).

δευτικοῦ μηχανισμοῦ στούς Ἕλληνες πολίτες. Ἀπό τήν πλευρά τοῦ κράτους, ὑπάρχει μέν ἡ δηλωμένη πρόθεση νά θέσει τήν ἐκπαίδευση ὑπό τόν ἔλεγχό του, πρόθεση πού ἀντανακλᾶται στή σχετική νομοθεσία — εἴτε πρόκειται γιά τήν ἐφαρμογή ἑνός ὅλο καί πιό συγκεντρωτικοῦ καθεστῶτος στή δημόσια ἐκπαίδευση, εἴτε γιά τόν περιορισμό τῶν δικαιωμάτων τῆς ἰδιωτικῆς[11]. Ὑπάρχει ὅμως καί ἡ πραγματικότητα μιᾶς ἀντίξοης πολιτικῆς κατάστασης. Δέν μπορεῖ κανείς νά μιλήσει γιά ἐκπαιδευτική πολιτική χωρίς νά λάβει ὑπόψη τό γεγονός ὅτι στό διάστημα πού μεσολαβεῖ ἀπό τήν ἀρχή τῆς Βαυαροκρατίας ὥς τήν τελευταία κυβέρνηση Κουμουνδούρου (1833-1882) τό ὑπουργεῖο Παιδείας καί Ἐκκλησιαστικῶν ἀλλάζει 77 φορές προϊστάμενο καί 60 συνολικά πρόσωπα καταλαμβάνουν αὐτή τή θέση. Ἡ εἰκόνα γίνεται πιό εὔγλωττη ἄν συγκριθεῖ ἡ περίοδος πρίν ἀπό τήν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα μέ ἐκείνην πού ἀκολουθεῖ. Οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοί γιά τήν ὀθωνική τριακονταετία (1833-1862) εἶναι 30 ἀλλαγές ὑπουργείων καί 26 ὑπουργοί· γιά τήν ἑπόμενη εἰκοσαετία, 47 ἀλλαγές καί 36 ὑπουργοί[12]. Ἡ ἀλματώδης αὐτή ἐπιδείνωση, πρέπει νά σημειωθεῖ, συμβαίνει σέ μιά

11. Γιά τή συγκεντρωτική ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης βλ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, «Ἡ μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε», εἰσαγωγή στόν τόμο: *Μεταρρύθμιση* (βλ. συντομογραφίες), σ.λ' καί μγ'-μστ'. Γιά τό ζήτημα τῆς ὁμοιομορφίας, βλ. π.χ. Πέτρος Ι. Κλάδος, *Ἐκκλησιαστικά καί ἐκπαιδευτικά, ἤτοι νόμοι, διατάγματα, ὁδηγίαι, κλπ. ἀποβλέποντα εἰς τήν Ἐκκλησίαν καί τήν Δημοσίαν Ἐκπαίδευσιν ἐν Ἑλλάδι*, Μέρος Β' (ἀπό τοῦ 1860 μέχρι τέλους τοῦ 1868), Ἀθήνα 1869, σ.284, καί *Μεταρρύθμιση*, σ.155-156. Γιά τά ἰδιωτικά σχολεῖα, πού γύρω στά 1870 γνωρίζουν μεγάλη ἄνθηση, Παρίσης, ὅ.π., σ.248, 367-369, 390-391· πβ. σ.325 (ἀπαγόρευση στούς δασκάλους νά διδάσκουν ἰδιωτικά).

12. Βλ. πίνακα Παρίση, ὅ.π., σ.ζ'-θ' (δέν περιλαμβάνονται οἱ κατά καιρούς ἀναπληρωματικοί ὑπουργοί). Στήν ὀθωνική περίοδο δύο ὑπουργοί ξεπερνοῦν τό ὅριο τοῦ ἑνός χρόνου (Ν. Θεοχάρης, Γ. Ψύλλας), ἕξι τό ὅριο τῶν δύο (Ι. Ρ. Νερουλός δύο φορές, Γ. Γλαράκης, Ι. Κωλέττης, Δ. Καλλιφρονᾶς, Σ. Βλάχος, Μ. Ποτλῆς), καί ἕνας τῶν τριῶν (Χ. Χριστόπουλος). Στήν ἑπόμενη εἰκοσαετία, ἕξι ξεπερνοῦν μόλις τό ὅριο τοῦ ἑνός χρόνου (Χ. Χριστόπουλος, Δ. Καλλιφρονᾶς, Ι. Βαλασόπουλος, Γ. Μίλησης, Θ. Δηλιγιάννης, Α. Αὐγερινός). Τό ὅριο τῶν δύο χρόνων θά ξεπεραστεῖ τό 1886 (Π. Μανέτας), καί τῶν τριῶν τό 1916 (Δ. Δίγκας). Ἡ εὐμενής εἰκόνα γιά τήν ὀθωνική πε-

περίοδο ὅπου ἐκτός ἀπό τήν προβολή τοῦ ὁράματος τοῦ προτύπου Βασιλείου, πραγματοποιεῖται τόσο ἡ μετονομασία τοῦ *Ὀθωνείου πανεπιστημίου* σέ *Ἐθνικόν πανεπιστήμιον*, ὅσο καί ἡ μετονομασία τοῦ *Βασιλέως τῆς Ἑλλάδος* σέ *Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων*[13]. Τό ὅτι οἱ χραυγαλέες ἀλλαγές στό ἐπίπεδο τῆς ἐπίσημης κρατικῆς ὁρολογίας συμπίπτουν μέ μιά σταθερά ἐντεινόμενη ἀπαισιοδοξία στήν ἐκτίμηση τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὡς πρός τόν παιδευτικό ἤ γενικότερα τόν ἐθνικό του προορισμό, δέν ἀφορᾶ βέβαια μόνο τόν χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης. Ὡστόσο τήν ἀφορᾶ κι αὐτήν, καθώς δείχνει μιά μέθοδο πού τό κράτος ἐπιστρατεύει γιά ν' ἀντιμετωπίσει τίς ἀνεπάρκειές του. Ἡ ὁμοιομορφία, π.χ., στήν ἐκπαίδευση εἶναι μιά ἀπό τίς συχνά ἐπαναλαμβανόμενες, ρητές ἐπιθυμίες τῶν ὑπουργείων Παιδείας· δέν ἐπιτυγχάνεται ὄχι μόνο ὁμοιομορφία στήν ἐκπαίδευση, ἀλλά οὔτε κάν ὁμοιόμορφη ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ δικτύου: καί τό κράτος ἐπεμβαίνει ἐκεῖ πού εἶναι σέ θέση νά ἐπέμβει, στήν ἐπιβολή τῆς ὁμοιόμορφης ἐνδυμασίας τῶν μαθητῶν, στούς ἐξωτερικούς τύπους γιά μιά ἀκόμα φορά[14].

Ἐδῶ ὅμως σταματοῦν οἱ διαφορές ἀνάμεσα στήν ὀθωνική καί τή μεταοθωνική περίοδο. Οὔτε ἡ ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου οὔτε ἡ ἔξωση τοῦ Ὄθωνα δέν ἔθιξαν τό ἐκπαιδευτικό καθεστώς πού εἶχε ἰσχύσει στήν Ἑλλάδα ἀπό τά χρόνια τῆς Βαυαροκρατίας. Ἡ στοιχειώδης ἐκπαίδευση (1834) θά πρέπει νά περιμένει ὥς τά 1895 γιά κάποιες ἀλλαγές στήν ὀργάνωσή

ρίοδο ἀνατρέπεται βέβαια ἄν σκεφτεῖ κανείς ὅτι ἀπό τούς ἐννιά μακροβιότερους ὑπουργούς, οἱ πέντε διευθύνουν ταυτόχρονα καί ἄλλα ὑπουργεῖα: ὁ Ι. Κωλέττης (στή διάρκεια τῆς πρωθυπουργίας του δοκιμάζεται σέ ὅλα τά ὑπουργεῖα ἐκτός ἀπό τό Στρατιωτικῶν καί Ναυτικῶν), ὁ Ι. Ρ. Νερουλός (Ἐξωτερικῶν καί ἕνα διάστημα Δικαιοσύνης), ὁ Γ. Γλαράκης (Ἐσωτερικῶν), ὁ Ν. Θεοχάρης (Ἐσωτερικῶν), καί ὁ Μ. Ποτλῆς (Δικαιοσύνης).

13. Γιά τή μετονομασία τοῦ πανεπιστημίου, βλ. *Ι. Πανταζίδης*, σ.163. Γιά τή μετονομασία τοῦ βασιλιᾶ, Driault - Lhéritier, 3, σ.84.

14. Βλ. Διάταγμα τῆς 8.5.1876, Περί τοῦ ἱματισμοῦ τῶν μαθητῶν τῶν γυμνασίων καί ἰδιωτικῶν σχολείων, Παρίσης, ὅ.π., σ.391-392· Διάταγμα τῆς 29.5.1876, Περί τῆς τροποποιήσεως τοῦ ἱματισμοῦ τῶν μαθητῶν, ὅ.π., σ.394· Ἐγκύκλιος τῆς 13.10.1876, Περί ἱματισμοῦ τῶν μαθητῶν, ὅ.π., σ.395.

της, ἐνῶ ἡ μέση ἐκπαίδευση (1836) καί τό πανεπιστήμιο (1836) δέν θά δοῦν ἀλλαγές τόν δέκατο ἔνατο αἰώνα[15]. Ὑπάρχουν βέβαια πάντα ὑπουργοί πού βλέπουν ἀνάγκη μεταρρυθμίσεων στό ἐκπαιδευτικό σύστημα καί προβαίνουν σέ συγκεκριμένες προτάσεις ἤ καί σέ μέτρα, πού ὅμως δέν ἀγγίζουν τήν οὐσία τοῦ προβλήματος[16]. Κάποτε μάλιστα παρατηρεῖται τάση ὀπισθοχώρησης· στά 1868, ἔγγραφο τοῦ ὑπουργοῦ Α. Μαυρομιχάλη πρός τόν πρύτανη τοῦ πανεπιστημίου, μέ θέμα: *Περί τοῦ ὅτι οἱ καθηγηταί εἰσίν ἐλεύθεροι νά παραδίδωσιν οἱονδήποτε μάθημα βούλονται*, ἀνακαλεῖ ἐγκύκλιο τοῦ 1843, πού ὅριζε ὅτι ἡ σχολή ἔπρεπε νά συζητάει *τήν ἀνάγκην καί ὠφέλειαν τοῦ προτεινομένου ὡς διδακτέου παρά τοῦ ζητοῦντος τήν ὑφηγεσίαν μαθήματος*[17]. Ἀκόμα χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εἶναι ἡ σιωπηρή κατάργηση τοῦ Διδασκαλείου ἀπό τήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1864· ἡ ἀπόφαση νά καταργηθεῖ τό χρεωκοπημένο ἵδρυμα ἀντί νά μεταρρυθμιστεῖ, ἐπισημοποιοῦσε τήν παραίτηση ἀπό κάθε προσπάθεια νά βελτιωθεῖ τό ἐπίπεδο τῶν δασκάλων[18].

Ἡ ἴδια ἡ ἐποχή, πού ἔχει ἀντιληφθεῖ τή σημασία τοῦ κράτους γιά μιά ἰδεολογική συστηματοποίηση, γιά τήν *ἠθοποίησιν*[19] τῶν Ἑλλήνων μέσα ἀπό τήν ἐκπαίδευση, διαμαρτύρεται γιά τήν παρατηρούμενη κρατική ἀπουσία:

Καί ἀληθῶς, τίς ἐστι σήμερον ὁ ἐθνικός χαρακτήρ τοῦ

15. Βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.κθ', καί Κ. Παπαπάνου, *Χρονικό - ἱστορία τῆς ἀνωτάτης μας ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1970, σ.40.
16. Βλ. π.χ. ἔκθεση Χ. Χριστόπουλου πρός τόν Ὄθωνα γιά τή μέση ἐκπαίδευση, 29.2.1856, *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.144, 15.3.1856, σ.634-638, καί τ.Ζ', φυλλ.145, 1.4.1856, σ.6-11· ἔκθεση τοῦ ἴδιου γιά τή δημόσια ἐκπαίδευση, 1.2.1857, ὅ.π., φυλλ.167, 1.3.1857, σ.534-539, καί φυλλ.168, 15.3.1857, σ.553-560· νομοσχέδιο Γ. Μίληση, ἀπό τά τέλη τοῦ 1877, *Μεταρρύθμιση*, σ.228-239.
17. Κλάδος, ὅ.π., σ.411-412. Γιά τήν ἀπουσία προγράμματος πβ. *Ι. Πανταζίδης*, σ.204.
18. Γιά τό Διδασκαλεῖο (πού θά ξανανοίξει τό 1878) βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.λστ'-λζ'.
19. Ξ. (=Κ. Ξανθόπουλος), «Περί τινων σχολείων», *Φιλίστωρ*, τχ.18, 30.9.1861, σ.277· ἔκθεση Χ. Χριστόπουλου τῆς 1.2.1857, ὅ.π., σ.559.

Ἕλληνος; τίς ἐστιν ἡ ἰδέα ἡ κατακυριεύουσα αὐτοῦ, ἥν ἐκλήθη ὑπό τοῦ Θεοῦ πραγματοποιῆσαι; Ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἀγνοοῦμεν. Ἐξετάζοντες δέ εὑρίσκομεν πανταχοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἡμῶν ἄτομα καί ἀτομικούς χαρακτῆρας πολλούς, οὐδένα δέ κοινόν ἐθνικόν, καί οὐδεμίαν ἰδέαν διερχομένην ἁπάσας ἀνεξαιρέτως τάς τάξεις τοῦ λαοῦ (...). Τό θλιβερόν δέ τοῦτο φαινόμενον ἐστίν ἀποκλειστικῶς συνέπεια τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως κοινῆς τῶν Ἑλλήνων ἐθνικῆς ἀγωγῆς[20].

Τήν ἴδια ἀπουσία ὑποδηλώνει καί ἡ λιγότερο ἀπαισιόδοξη ἄποψη, ἐκείνη δηλαδή πού δέχεται τήν ἐπιβίωση καί ἐνεργό παρουσία κάποιου *ἐθνικοῦ χαρακτῆρος*:

Ὅταν λαός τις καταντήσῃ ἐν βιβλίοις διδακτικοῖς καί τῆς καθ' ἡμέραν χρήσεως (...) νά ἐμβάλῃ τάς μάλιστα κινούσας αὐτόν ἰδέας, δέν πρέπει ν' ἀμφιβάλῃ ὅτι ἀληθῶς ζῇ καί ἔχει εὔδαιμον τό προσεχές μέλλον[21].

Τό γεγονός ὅτι ἡ παραπάνω διαπίστωση, διατυπωμένη ὡς προτροπή, δέν ἀπευθύνεται στό κράτος ἀλλά στούς πεφωτισμένους ἰδιῶτες, ἀσφαλῶς ὑπογραμμίζει τό ἀσυντόνιστο τῆς κρατικῆς ἐκπαίδευσης μέ ὅ,τι τείνει νά θεωρεῖται κυρίαρχη ἰδεολογία.

Τό κράτος λοιπόν παρουσιάζεται ἀποδυναμωμένο σέ μιά προνομιακή θέση πού τοῦ ἀνήκει δικαιωματικά. Ἀπό τήν ἄλλη πάλι μεριά, ἡ ἀνεπάρκειά του αὐτή ἐντοπίζεται ἁπλῶς στό περιεχόμενο ἤ στήν ποιότητα τῆς παρεχόμενης ἐκπαίδευσης. Τό

20. Κ. Φρεαρίτης, «Τό μέλλον ἤτοι περί ἀνατροφῆς καί παιδεύσεως, ὑπό Δ. Ν. Στρούμπου, Καθηγητοῦ», *Πανδώρα*, τ.Ε', φυλλ.118, 15.2.1855, σ.529. Γιά τήν ἄνιση ἐπέκταση τοῦ σχολικοῦ δικτύου, ὅ.π., τ.ΣΤ', φυλλ.133, 1.10.1855, σ.358-359. Γιά τήν ἔλλειψη ὁμοιομορφίας πβ. τίς παρατηρήσεις τοῦ ὑπουργοῦ Χ. Χριστόπουλου σέ ἐγκύκλιο τῆς 2.9.1867, Κλάδος, ὅ.π., σ.360: *Οἱ ἐκ τῶν διαφόρων δημοσίων ἐκπαιδευτηρίων τοῦ κράτους ἐξερχόμενοι μαθηταί οὔτε ὅμοια ἐδιδάχθησαν, οὔτε τάς αὐτάς προσεκτήσαντο πάντες γνώσεις, οὔτε πρός τόν αὐτόν πῆχυν μετροῦνται παρά τῶν ἐξεταστῶν, καί διά τοῦτο οὔτε τά ἐνδεικτικά καί ἀπολυτήρια αὐτῶν εἰσι πράγματι καί ἀληθῶς ἰσοδύναμα πρός ἄλληλα.*

21. Σημείωση Σ. Α. Κ(ουμανούδη), *Φιλίστωρ*, τ.Δ', τχ.5, Νοέμβριος 1862, σ.406.

χῶρο, οὔτε τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ πρωτεύουσα περιβαλλόταν ἀπό ἀμιγεῖς ἀλβανικούς πληθυσμούς. 'Αλλά οἱ ἐθνικῶς ἄστεγοι 'Αλβανοί ἔγιναν πανηγυρικά δεκτοί στήν ἑλληνική ἱστορία, καί γιά χάρη τους διατυπώθηκαν ἰδιόρρυθμες ἐθνοφυλετικές θεωρίες, πού παρουσίαζαν τόν ἀλβανόφωνο κόσμο εἴτε ἐθνικά ἀνύπαρκτο εἴτε «παραφυάδα» τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἤ φυλῆς, κάποιο εἶδος Ἑλλήνων δηλαδή, πού ἀπό τούς καθαυτό Ἕλληνες τούς χώριζε ἡ ἴδια ἀπόσταση πού χώριζε τούς Πελασγούς ἀπό τούς ἀρχαίους Ἕλληνες[37]. Ἡ ἐξαιρετικά ἀσαφής σχέση φυλῆς καί ἔθνους εὐνοεῖ τέτοιες ἑρμηνεῖες. Ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος, στήν ἀρχή τῆς πανεπιστημιακῆς του σταδιοδρομίας, ὑπερβάλλει σ' αὐτήν τήν ἀσάφεια:

> *Δύο φυλαί κατοικοῦσι τήν Ἑλλάδα, ἡ ἑλληνική καί ἡ ἀλβανική. 'Αλλ' ἡ ἀλβανική φυλή, ἀποτελεῖ ἄραγε ἔθνος ἴδιον; Ἔχει ἴδια αἰσθήματα, ἴδια συμφέροντα, πολέμια ἤ ἁπλῶς διάφορα τῆς ἑλληνικῆς; Ἄλλοτε εἶχε, μάλιστα· σήμερον ὅμως ὄχι (...). Τοῦτο ὀνομάζω συγχώνευσιν τῆς ἀλβανικῆς φυλῆς ἐντός τῆς ἑλληνικῆς, τοῦτο ὑπερίσχυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἅμα δέ ἐνίσχυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους διά τῶν ὑλικῶν δυνάμεων ὅσας ἡ φυλή ἐκείνη εἰσεκόμισε μεθ' ἑαυτῆς*[38].

Δύο φυλές, ἕνα ἔθνος οἱ Ἕλληνες καί οἱ 'Αλβανοί. Τό πρότυπο γιά ἕνα τέτοιο σχῆμα τό ἔδινε βέβαια ἡ ἀρχαιότητα, μέ τή μεγάλη ποικιλία «φυλῶν» στό ἴδιο ἑλληνικό ἔθνος. 'Αλλά ἡ αἴσθηση τῆς βαθιᾶς συγγένειας μεταξύ τῶν δύο λαῶν ὀφειλόταν κατ' ἀρχήν στήν ἔντονη παρουσία τῶν 'Αλβανῶν στή διάρκεια

37. Βλ. Χρυσοβέργης 1853, σ.78-79· Δ. Μαυροφρύδης, «Περί τῆς ἀρχῆς καί διασπορᾶς...», ὅ.π., σ.11· *Ι. Φιλήμων, Δ'*, σ.344· Θ. Α. Πασχίδης, *Οἱ 'Αλβανοί καί τό μέλλον αὐτῶν ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, μετά παραρτήματος περί τῶν Ἑλληνοβλάχων καί Βουλγάρων*, 'Αθήνα 1879, σ.14, 20, 25. Πβ. καί *Ροΐδης*, Γ', σ.12 (1880): *ἡ δῆθεν ἀλβανική ἐθνικότης*. Παρόμοια μεταχείριση ἔχουν καί οἱ Βλάχοι: βλ. *Πανδώρα*, τ.ΣΤ', φυλλ.137, 1.12.1855, σ.457.

38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Εἰσαγωγή ...», ὅ.π., σ.201. Σύμφωνα μέ τήν ἐφ. *Ἡ 'Ελπίς*, 31.1.1867, οἱ 'Αλβανοί ὑπάγονται στή φυλή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους! Γιά τήν ἀσαφή σχέση ἔθνους - φυλῆς πβ. καί Δόσιος 1854, σ.ε'-στ'.

του Ἀγώνα, μιά παρουσία πού ταυτίστηκε μέ ἀρκετές ἀπό τίς ὑψηλές στιγμές του, καί πού ἐπέβαλλε τήν ἰδιαίτερη μεταχείριση τῶν Ἀλβανῶν ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων λογίων, ἐν ὄψει μάλιστα τῆς βεβαιότητας ὅτι καί οἱ Ἀλβανοί ἀργά ἤ γρήγορα θά ὑπέκυπταν στήν πνευματική προέλαση τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Β. ΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΠΑΡΟΝ

Ἀποκαθιστώντας τή συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὥς τό ἑλλαδικό παρόν, ἡ ἱστοριογραφία θά ἐξασφάλιζε ταυτόχρονα καί τήν προέκταση τῆς συνέχειας αὐτῆς ὥς τό ἑλληνικό μέλλον. Οἱ τρεῖς ἐντολές τοῦ Παπαρρηγόπουλου ἀποτελοῦν ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη μιά εὔσχημη παράκαμψη τοῦ παρόντος, πού ἐνθαρρύνει τήν κυρίαρχη πεποίθηση γιά τήν ἀέναα μεταβατική περίοδο στήν ὁποία βρίσκεται ἡ Ἑλλάδα:

Οἱ Ἕλληνες δέν εἴμεθα ἐνεστώς· εὑρισκόμενοι εἰς μεταβατικήν κατάστασιν, τήν χειρίστην πασῶν ἐν παντί, εἴμεθα παρελθόν καί μέλλον. Ἡ χιών ἡ τηλαυγής καί ἄσπιλος ἀναλυθεῖσα κατεπατήθη εἰς βόρβορον, ὅστις δέν ἔλαβε καιρόν νά καταστᾳλάξῃ εἰς διαυγέστατον (...) ὕδωρ[1].

Ἡ ἱστορία συνεπῶς εἶχε κοντά στόν διδακτικό καί ἕναν καθαρά «παρηγορητικό» χαρακτήρα[2]. Ἡ δραματική, ὅσο καί παράδοξη, ἔκκληση νά *καταρτισθῇ παρόν* στήν Ἑλλάδα[3] μποροῦσε νά

1. Ι. Σκυλίσσης, «Ἡ παρ' ἡμῖν κοσμηματογραφία», *Ἑστία*, τ.Η', ἀρ.194, 16.9.1879, σ.586.
2. Βλ. π.χ. *Ν. Σαρίπολος*, σ.81.
3. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος», *Πανδώρα*, τ.ΙΘ', φυλλ.441, 1.8.1868, σ.169.

διατυπωθεῖ καί διαφορετικά: Ἰσοδύναμη μέ τή διαπίστωση τῆς «ἀπουσίας» παρόντος ἦταν ἡ διαπίστωση πώς ὅ,τι χώριζε τό ἔνδοξο παρελθόν ἀπό τό ἔνδοξο μέλλον ἦταν ἕνα ὑπαρκτό, ἀλλά *ἀκλεές παρόν*[4].

Τέτοιου εἴδους ἀπαισιόδοξες κρίσεις ἐπανέρχονταν πολύν καιρό ἀφοῦ πιά τό παραγκωνισμένο παρόν εἶχε κριθεῖ ἀξιοποιήσιμο στόν ἀποδεικτικό ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων. Εἶναι γνωστό ὅτι τήν ἀναζήτηση τεκμηρίων συνέχειας μέσα στό παρόν ἀνέλαβε, στό ξεκίνημά της, ἡ ἑλληνική λαογραφία. Γιά νά ἐκτιμηθεῖ, ὡστόσο, συνολικά αὐτή ἡ προσπάθεια θά ἦταν χρήσιμη ἡ συνεξέταση τῆς λαογραφίας μέ τίς δύο ἐπιστῆμες πού ἀπό τελείως διαφορετικές ὀπτικές γωνίες καί μέ διαφορετικούς τρόπους ἀπεργάζονταν ἀκριβῶς τήν ἑλληνική ἀσυνέχεια: τή νομική ἐπιστήμη καί τήν ἀρχαιολογία. Σκοπός αὐτῆς τῆς περιστασιακῆς σύνδεσης τριῶν κατά τά ἄλλα ἀσυγγενῶν μεταξύ τους ἐπιστημῶν εἶναι νά φανεῖ καθαρότερα τό ὅτι ὁ παραγκωνισμός τοῦ παρόντος δέν εἶχε τόσο τόν χαρακτήρα μιᾶς ἁπλῆς συναισθηματικῆς φυγῆς, ὅσο μιᾶς πολύπλευρης ἐπέμβασης, πού σύμπτωμά της ἦταν καί ἡ προγραμματισμένη, ὥς ἕνα μεγάλο βαθμό, ἀλλοίωση τῆς εἰκόνας τῆς πραγματικότητας.

Σ' αὐτό τό πλαίσιο ἡ πρώτη θέση ἀνήκει στή νομική ἐπιστήμη. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ κατ' ἐξοχήν ἐπέμβαση στήν ἑλλα-

4. *Τά κατά Γρηγόριον Ε'*, Α', σ.ιδ'. Γιά τήν ἄμεση σχέση παρελθόντος-μέλλοντος βλ. Δ. Θερειανός, «Περί τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπί Ἑνετῶν ὑπό Ἑρμάνου Λούντζη» (βιβλιοκρισία), *Πανδώρα*, τ.Ζ', φυλλ.157, 1.10.1856, σ.309· Ἰω. Καμπούρογλους, «Φραγκίσκος Σκοῦφος. Ἕν βλέμμα ἐπί τοῦ Ζ' αἰῶνος» (διάλεξη στόν «Παρνασσό»), *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.Γ', 15.6.1870, σ.94. Γιά τήν ἀρνητική πλευρά τῆς σχέσης αὐτῆς πβ. Π. Καλλιγᾶς, «Ἱστοριογραφικαί σκέψεις», *Πανδώρα*, τ.Θ', φυλλ.186, 1.1.1858, σ.321: *Στρέφομεν τά βλέμματα ποτέ μέν πρός τήν ἀπωτάτην ἀρχαιότητα, μόλις ὑποφώσκουσαν, ποτέ δέ πρός τάς πόρρωθεν ἐκλαμπούσας ἐπί τοῦ ἰδίου ὁρίζοντος ἀπαυγάς, αἵτινες γίνονται ἀμυδρότεραι πρός αὐτόν προσπελάζουσαι.* Γιά τόν παραγκωνισμό τοῦ παρόντος ἀπό τό παρελθόν, π.χ. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.122· *Βαλαωρίτης*, σ.446· Ν. Δ. Λεβίδης, «Λόγος ἐκφωνηθείς ἐν τῇ ρδ' συνεδριάσει τοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου ὁ «Παρνασσός» τῇ 4 Φεβρουαρίου 1869», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.ΙΕ' καί ΙΣΤ', 30.12.1870, σ.395. Γιά τό *καχεκτικόν ἐνεστώς*, *Ἡ Κόλασις*, 10.5.1868.

δική πραγματικότητα πέρασε ἀπαρατήρητη σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα: Χωρίς ἀντίσταση, σέ θεωρητικό ἐπίπεδο, τέθηκε ὑπό διωγμόν τό μόνο «παρόν» στόν ἑλλαδικό χῶρο κατά τήν ἐποχή τῆς σύστασης τοῦ Βασιλείου — ἡ λαϊκή παράδοση, ὄχι σάν ἀσυνάρτητο ἄθροισμα ἠθῶν καί ἐθίμων, ἀλλά σάν ἔκφραση ἑνός πολιτισμοῦ μέ συνοχή καί αὐτάρκεια. Τά καθέκαστα τῆς ἐπέμβασης αὐτῆς συνδέονται ἀναπόσπαστα μέ τήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης, καθώς τό πρόβλημα ἀποτυπώνεται ἀνάγλυφα στήν τύχη τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου μέσα στήν Ἑλλάδα[5].

Χρησιμοποιεῖται ἡ λέξη «διωγμός» γιά νά δηλωθεῖ ὅτι στό Βασίλειο ἔγιναν ἀρκετά βήματα πέρα ἀπό ὅσα ἀπαιτοῦσε ἡ λογική ἑνός συγκεντρωτικοῦ κράτους. Ἀσφαλῶς ἡ διάσταση ἐθίμου - νόμου ἤ ὁ καθορισμός τῆς ἀμοιβαίας τους σχέσης δέν ἀποτελοῦσαν πρόβλημα ἀποκλειστικά ἑλληνικό· οὔτε θά μποροῦσε κανείς νά περιμένει ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμός τῆς Ἑλλάδας θά ἄφηνε ἄθικτη τήν προϋπάρχουσα τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐποχή θά δικαιολογοῦσε ἀκόμα καί τήν πλήρη διαγραφή τοῦ ἐθίμου ἀπό τίς ἑλληνικές νομικές ἐπιλογές. Ἡ ἰδιορρυθμία στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας βρισκόταν στόν ταχυδακτυλουργικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ διαγραφή πραγματοποιήθηκε. Σέ καμιά ἄλλη ἐπιστήμη, ὅσο στή νομική, δέν παρατηρεῖται τόση ἐγρήγορση ἀπό τήν πλευρά τῶν λογίων στήν ἐπιβολή συγκεκριμένης «γραμμῆς». Νομικοί τοῦ 20οῦ αἰώνα εἶδαν κάποτε στή νομική ἐπιστήμη τοῦ 19ου ὅλα τά χαρακτηριστικά τῆς ὀργανωμένης ἀπάτης[6]. Βέβαια εὔκολο εἶναι νά ὑπερβάλλει κανείς σέ ὀξύτητα καταλογίζοντας εὐθύνες κατόπιν ἑορτῆς. Ἀλλά οἱ ἀντικειμενικές δυσκολίες γιά τήν ἐπίλυση τῶν ἑλληνικῶν νομικῶν

5. Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Τό διά τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθέν δίκαιον καί οἱ Ἕλληνες νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971, ὅπου καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία. Πβ. Κυριακίδου-Νέστορος, σ.43 κέ.

6. Τό ζήτημα τῆς «ἀπάτης» εἶναι passim π.χ. στόν Ἀριστοτέλη Βαζούρα, *Ἔθιμα καί κράτος εἰς τήν νεωτέραν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα (1974). Βλ. Ν. Πανταζόπουλος, *Maurer*, σ.1466 κέ.· *Ἀπό τῆς «λογίας» παραδόσεως εἰς τόν Ἀστικόν Κώδικα*, Ἀθήνα 1947, σ.237 κέ.· *Τό διά τῆς ἐπαναστάσεως...*, ὅ.π., σ.35 κέ.

προβλημάτων δέν θά ἐπέτρεπαν τήν πλήρη καί κατηγορηματική ἐξαίρεση τῶν νομικῶν ἀπό τή γενική σύγχυση πού ἐπηρεάζει τήν ἐξέλιξη τῶν ὑπόλοιπων θεωρητικῶν ἐπιστημῶν στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἀρκεῖ νά θυμηθοῦμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δέν ἀποκτᾶ ἀστικό κώδικα παρά μόλις στά 1940[7].

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι ἀπό τό 1835 ἰδίως καί ἔπειτα ἡ νομική ἐπιστήμη ἀκολουθεῖ ἕναν μονόδρομο πού ἡ σκοπιμότητά του οὐσιαστικά δέν ἀμφισβητεῖται ἀπό καμιά πλευρά. Γενεές νομικῶν ἀφιερώθηκαν στό ἔργο τῆς νομιμοποίησης ἑνός ξένου δικαίου, τοῦ γερμανορωμαϊκοῦ, κι αὐτό συνεπαγόταν μιά ἁλυσσίδα παρερμηνειῶν[8]. Ὁ ἴδιος ὁ Μάουρερ, τελευταῖος πολιτικός τοῦ 19ου αἰώνα πού ἐνέκυψε στή συστηματική περισυλλογή καί μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἐθίμων, δήλωνε τόν ἀπώτερο σκοπό του ἁπλῶς καί μόνο διατεινόμενος ὅτι ἐθιμικό δίκαιο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦταν καί ἡ *Ἑξάβιβλος* τοῦ Ἀρμενοπούλου: ὄχι ἀνασύνδεση λοιπόν τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου μέ τίς πηγές του, ἀλλά συμμόρφωσή του μέ τό δίκαιο πού ἴσχυε στή Γερμανία[9]. Ἀργότερα ἡ λεγόμενη Σχολή τῶν Ἑλλήνων Ρωμαϊστῶν προχώρησε ἀκόμα παραπέρα, ἀπό τήν *Ἑξάβιβλο* στά *Βασιλικά* καί ἀπό τά *Βασιλικά* στήν Ἰουστινιάνειο νομοθεσία καί στόν «ἐξιλασμόν τοῦ ἐκρωμαϊσμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ διά τῆς ἐξάρσεως τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου»[10] — ὄχι βέβαια στήν ἀνατολική, ἀλλά στή δυτική ἐκδοχή του[11]. Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ἐνῶ τό ἔργο τῶν Ρωμαϊστῶν συμπίπτει μέ τήν ἱστοριογραφική προσπάθεια ἐξελληνισμοῦ τοῦ παρελθόντος, οἱ δύο κινήσεις εἶναι ἀντίρροπες: Κύριο μέλημα τῶν νομικῶν δέν ἦταν ἡ ἀποκα-

7. Γιά τή δυστοχία στή σύνταξη τοῦ ἀστικοῦ κώδικα βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλος, «Τό ἑλληνικόν ἰδιωτικόν δίκαιον κατά τόν δέκατον ἔννατον αἰῶνα», *Πανελλήνιον Λεύκωμα Ἐθνικῆς Ἑκατονταετηρίδος*, τ.Γ', Ἀθήνα 1925, σ.227-233. Γιά μιά σύνοψη τῶν σχετικῶν προβλημάτων, Ν. Πανταζόπουλος, *Ἀπό τῆς «λογίας»...*, ὅ.π., σ.300 κέ.

8. Ὅ.π., σ.56 κέ. Στή σημ. 63 τῆς σ.56, ὀνόματα τῶν εὐάριθμων ἀντιρωμαϊστῶν.

9. Ν. Πανταζόπουλος, *Maurer*, σ.1451 κέ. Στή σ.1455, σημ. 530, γιά τό ζήτημα τῆς περισυλλογῆς τῶν ἐθίμων.

10. Ὁ ἴδιος, *Τό διά τῆς ἐπαναστάσεως...*, ὅ.π., σ.56.

11. Ὅ.π., σ.52.

τάσταση, ἀλλά ἡ παράκαμψη τοῦ Βυζαντίου, πού περιέπιπτε, κοντά στά ἔθιμα, κι αὐτό σέ δυσμένεια[12].

Ἡ σύγκριση μέ τήν ἱστοριογραφία ὁδηγεῖ στή διαπίστωση μιᾶς σημαντικῆς ἰδιοτυπίας τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Πρόκειται γιά τή μόνη θεωρητική ἐπιστήμη πού ἔμεινε τελείως ἀμέτοχη στόν ἑλληνικό ἀποδεικτικό ἀγώνα. Οἱ ἀρχαιοελληνικές ἤ ἑλληνιστικές πηγές τοῦ νεότερου ἑλληνικοῦ δικαίου ἦταν ἀνακάλυφη μόλις τοῦ 20οῦ αἰώνα[13]. Παρά τή μύησή τους στίς εὐρωπαϊκές νομικές σχολές, οἱ Ἕλληνες νομικοί ἀπευθύνονταν σ' ἕνα κοινό στενά καί ρητά ἑλλαδικό, καί τό κοινό αὐτό ἔπρεπε νά πεισθεῖ γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς ἐπιβολῆς ἑνός δικαίου πού στό ἐπίπεδο τῆς ἐφαρμογῆς ἀποδεικνυόταν τουλάχιστον ἀνεπαρκές. Ζωντανή ἀπόδειξη τῆς ἀνεπάρκειας ἦταν οἱ στρατιές τῶν δικηγόρων πού γαλουχοῦσαν οἱ ἴδιοι ἐπιστήμονες, συγκεντρωμένοι ἐπί δεκαετίες στό ἀθηναϊκό πανεπιστήμιο[14]. Εὔκολα μποροῦσε νά καταργηθεῖ ὁ κοινοτισμός· ἡ διείσδυση ὅμως τῆς ἑλληνικῆς δικαιοσύνης ὥς τήν τελευταία γωνία τῆς Ἑλλάδας ἦταν μιά οὐτοπία ἀκόμα καί στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα[15]. Ἡ ἐντύπωση τῆς παρατεταμένης μεταβατικότητας ἔβρισκε στό νομικό καθεστώς τοῦ Βασιλείου τήν ἱκανοποιητικότερη ἐπαλήθευση.

Τό ὑλικό λοιπόν πού παραλάμβανε ἡ ἐπιστήμη τῆς λαογραφίας κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ λαϊκός πολιτισμός, ἦταν ἤδη καίρια τραυματισμένο[16]. Τά *ζῶντα μνημεῖα* πού ἕλκουν τήν προσοχή τῶν λογίων καί ἀπό τίς δύο πλευρές τῶν ἑλ-

12. Πβ. ὅ.π., σ.37-38, 51-53.

13. Σχετικά μέ τήν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ὅ.π., σ.58.

14. Γιά τά ὑπόλοιπα, ἐκτός ἀπό τό καθηγητικό, ἀξιώματα τῶν κορυφαίων ρωμαϊστῶν, ὅ.π., σ.64.

15. Βλ. τά ἄρθρα τοῦ Ν. Δημητρακόπουλου, «Δικηγόροι καί δικηγορία ἐν Ἑλλάδι» (1894) καί «Εἰρηνοδίκαι καί δικολάβοι» (1895) = *Νομικαί ἐνασχολήσεις*, ἔκδ. Κων. Γ. Μπαλῆ, τ.Β', Ἀθήνα 1912, σ.378-390, καί, γιά τήν ἀποδιοργάνωση τοῦ κοινοτισμοῦ, Ν. Πανταζόπουλος, *Maurer*, σ.1441 κέ.

16. Γιά τήν ἑλληνική λαογραφία βλ. Κυριακίδου-Νέστορος· στίς σ.66-67, 89 κέ., 148 κέ., ὄψεις της πού ἐνδιαφέρουν ἐδῶ.

ληνικῶν συνόρων, προϋποθέτουν ἕναν ὑπό κατάργηση πολιτισμό. Ὁ δρόμος γιά τή «μνημειοποίηση» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦταν ἀνοιχτός, ὅπως ἀνοιχτός ἦταν καί ὁ δρόμος γιά τήν ἄμεση καί ἀβίαστη σύνδεση ἀρχαίων καί νέων Ἑλλήνων, πού εἶχε ἀφήσει ἀνεκμετάλλευτον ἡ νομική ἐπιστήμη. Τό δέλεαρ τῆς συνέχειας ἀποδείχθηκε στήν περίπτωση τῆς λαογραφίας πράγματι ἀκαταμάχητο. Δέν χρειαζόταν ἡ προσφυγή στή βυζαντινή παρακαμπτήριο, ἀφοῦ μποροῦσαν νά ἀπομονωθοῦν καί νά ἐξαρθοῦν τά στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ πού παρέπεμπαν ἀπευθείας στήν ἀρχαιότητα:

> *Σαφές συνάγεται τεκμήριον, ἄν οὐχί καί συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἰδίως ἑλληνικός σήμερον κόσμος ἀπέρρευσεν εὐθύ ἀπό τοῦ παλαιοτάτου ἐκείνου, εἶνε δ' ὅλως ἡμαρτημένη ἡ πεποίθησις ἐκείνων καί μάταιος ὁ ἀγών, ὅσοι πειρῶνται νά συνεχίσωσι τήν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μετά τοῦ Βυζαντίου καί τοῦτο μετά τῆς συγχρόνου ἡμῶν πατρίδος, καθόσον ἐλάχιστα ἀναγνωρίζεται ὁ ρυπαρός βυζαντινός χαρακτήρ εἰς τά γνήσια ἤθη τοῦ σήμερον ἔθνους, ἰδίως τῆς ἐλευθερωθείσης μερίδος*[17].

Ἡ ἔμφαση πού δίνεται ἐδῶ στά *ἤθη τῆς ἐλευθερωθείσης μερίδος* ἀπαιτεῖ κάποιο σχολιασμό. Πρόκειται γιά τή σύγχυση ἀνάμεσα στή σκοπιά, π.χ., τοῦ νομικοῦ, πού δέχεται τή νόθευση τῶν ἠθῶν ἐπί Τουρκοκρατίας, καί τή σκοπιά τοῦ λαογράφου πού δέχεται ὅτι ἡ ὕπαιθρος ζεῖ *ἀρχαϊκώτερον καί ἑλληνικώτερον βίον*[18] ἀπό τήν πόλη. Ἄν κάτι παραγνωρίζεται, εἶναι ὁ πανελλήνιος χαρακτήρας τῆς λαογραφίας, πού τήν ξεχωρίζει ἀπό τίς ὑπόλοιπες θεωρητικές ἐπιστῆμες. Ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τῆς πρώτης φάσης τῆς ἑλληνικῆς λαογραφίας, ὁ Ν. Γ. Πολίτης, εἶναι ὁ μόνος ἴσως ἀνάμεσα στούς μείζονες Ἕλληνες

17. Σ. Ν. Β(ασιλειάδης), «Μελέτη ἐπί τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» (βιβλιοκρισία), *Παρθενών*, Β', φυλλ.Α', Ἀπρίλιος 1872, σ.730.

18. «Θεοδώρου Ροδοκανάκη Φιλολογικός ἀγών», *Πανδώρα*, τ.ΚΒ', φυλλ.508, 15.5.1871, σ.76. Πβ. τόν *ἐπικαθήμενον ρύπον* τῆς πατρώας κληρονομίας, Δ. Ι. Μαυροφρύδης, «Περί τῆς φιλολογίας καί τῶν μερῶν αὐτῆς», *Φιλίστωρ*, τχ. 6-7, 30.3.&15.4.1861, σ.233. Γιά τήν καταδίκη τοῦ Βυζαντίου σέ λαογραφικά συμφραζόμενα βλ. ἐπίσης Τατιάνα Σταύρου, *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει...*, ὅ.π., σ.133.

λόγιους τῆς ἐποχῆς του πού κατέχει θέση ἐξίσου κεντρική στήν πνευματική κίνηση καί τῆς Ἀθήνας καί τῆς Κωνσταντινούπολης[19].

Ὁ πανελλήνιος ὅμως χαρακτήρας τῆς λαογραφίας δέν σημαίνει ὅτι ὁ ρόλος της μέσα καί ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα ἦταν ὁ ἴδιος. Ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα ἡ λαογραφία ἦταν, στά πλαίσια τῆς καλλιέργειας καί διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο, ἕνα πολύτιμο ὅπλο γιά τήν ἐνίσχυση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μέσα στήν Ἑλλάδα, πάλι, ἡ ἐπιστήμη αὐτή βρισκόταν σέ στενή συνάφεια μέ τήν πρεσβύτερη καί πληθωρικότερή της ἀρχαιολογία· δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι μιά ἀπό τίς πρῶτες συμβολές στήν ἀνίχνευση ἀρχαίων ἐπιβιωμάτων στό ἑλληνικό παρόν προέρχεται ἀπό ἀρχαιολόγο, τόν Κυριακό Πιττάκη[20]. Γιά λόγους ἀσφαλῶς ἀνεξάρτητους ἀπό τίς προθέσεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἡ ἑλληνική ἀρχαιολογία ἐξελίχθηκε σέ ἐπιστήμη ἑλλαδική, καί παρέμεινε τέτοια σέ ὅλη σχεδόν τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα. Γιά τούς ἔξω Ἕλληνες, ἦταν ἡ ἀρχαιολογία ἐκείνη πού ἔπρεπε νά χειραφετηθεῖ ἀπό τή λαογραφία. Σέ μιά περίοδο ὁλοένα ὀξυνόμενων βαλκανικῶν ἀνταγωνισμῶν, πού διόγκωναν τή σημασία καί τοῦ τελευταίου «ἐθνικοῦ» ἐπιχειρήματος, οἱ ἔξω Ἕλληνες βρίσκονταν στερημένοι ἀπό ἕνα βασικό ἑλλαδικό προνόμιο: τά ἀρχαῖα μνημεῖα.

Ὁ ἐξωτερικός παράγοντας πού ἐνθάρρυνε τόν ἑλλαδικό προσανατολισμό τῆς ἀρχαιολογίας ἦταν, κατ' ἀρχήν, τά ἐνδιαφέροντα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχαιολογίας. Βέβαια οἱ ξένοι ἀρχαιολόγοι διατήρησαν τήν προσοχή τους μοιρασμένη ἀνάμεσα στόν ἑλλαδικό χῶρο καί τόν μικρασιατικό, καί εἶναι γνωστές οἱ ἱστορικές

19. Βλ. Σταύρου, ὅ.π., σ.120 κἑ., ὅπου οἱ ἀλλεπάλληλες βραβεύσεις τοῦ Ν. Γ. Πολίτη στόν Ζωγράφειο Ἀγώνα τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως.

20. Ἡ σειρά ἄρθρων τοῦ Πιττάκη μέ τίτλο: *Ὕλη ἵνα χρησιμεύση πρός ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τήν Ἑλλάδα εἰσίν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, ἀρχίζει νά δημοσιεύεται ἀπό τό 1852 στήν *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίδα*: βλ. Α. Καλογεροπούλου - Μ. Προύνη - Φιλίπ, *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς. Εὑρετήριον 1837-1874*, Α', Ἀθήνα 1973, σ.ρνς' κἑ.

ἀνασκαφές κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα τόσο στή Μικρά Ἀσία ὅσο καί στήν Κρήτη (περιοχές εἴτε δεδομένης ἑλληνικότητας εἴτε μή ἀπειλούμενες). Περισσότερη ὅμως σημασία, γιά τά θέματα πού συζητοῦνται ἐδῶ, εἶχε ἡ ἀδιαφορία τους γιά τήν ἄμεση προέκταση τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου — μέ τήν καθυστερημένη ἐξαίρεση τῆς Θεσσαλίας. Ἀπό τήν πλήρη ἀπουσία συστηματικῶν ἀνασκαφῶν στήν ἐθνικά ἀπαιτητικότερη περιοχή κατά τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, τή Μακεδονία, προκύπτει μιά κυριολεκτικά διχασμένη εἰκόνα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου[21].

Ὡστόσο, οἱ ἀνεπαίσθητες ἱεραρχήσεις πού ὑπέβαλλε στόν ἑλληνικό λόγιο κόσμο ἡ εὐρωπαϊκή ἐπιστήμη δέν ἦταν καί ὁ μοναδικός παράγοντας. Τήν «ἑλλαδικότητα» τῆς ὀπτικῆς γωνίας ὑπέθαλπε καί ἡ ἴδια ἡ στενή σύνδεση τῆς ἀρχαιολογίας μέ τό ἑλληνικό κράτος. Ἡ σύνδεση αὐτή ἦταν διπλῆς κατεύθυνσης. Ἀπό τή μιά μεριά, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀρχαιολογίας ἐξαρτιόταν ἄμεσα ἀπό τή συγκεκριμένη κρατική πολιτική γιά τή διάσωση τῶν ἀρχαιοτήτων, καί φυσικά καί ἀπό τήν ἀποτελεσματικότητα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀπό τή σκοπιά τοῦ κράτους, τά ἀρχαῖα μνημεῖα ἦταν τά μόνα ἕτοιμα ἐθνικά σύμβολα πού μποροῦσε νά χρησιμοποιήσει. Ἡ πανηγυρική ἀναστήλωση τοῦ σπονδύλου μιᾶς κολόνας τοῦ Παρθενώνα κατά τήν τελετή τῆς ὑποδοχῆς τοῦ Ὄθωνα στή νέα πρωτεύουσα τοῦ Βασιλείου ἐκφράζει παραστατικά τή διπλή ὄψη αὐτῆς τῆς σχέσης[22]. Λίγα χρόνια ἀργότερα, μέ τή βοήθεια τῆς κλασσικῆς παράδοσης, ὁ δαιμόνιος Κωλέττης θά μπορέσει νά δώσει μιά διατύπωση τοῦ ἑλληνικοῦ προορισμοῦ πού νά καθιστᾶ περιττή τήν ἀναφορά ὄχι μόνο στόν ἔξω ἀπό τά ἑλληνικά σύνορα ἑλληνισμό, ἀλλά καί, γιά μιά φορά, στήν ἴδια τήν Εὐρώπη:

21. Βλ. Ulrich Hausmann (hsgb.), *Allgemeine Grundlagen der Archäologie*, Μόναχο 1969, σ.55-66 καί 122 κέ., ὅπου ἐπισκόπηση τῶν ἀνασκαφῶν στήν Ἑλλάδα καί τή Μ. Ἀσία τόν 19ο αἰώνα.

22. Βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη - Φιλίπ, ὅ.π., σ.ρ'. Γιά τή σύνδεση τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ μέ τό εὐρωπαϊκό ὅραμα στό πλαίσιο τῆς νέας ἑλληνικῆς πρωτεύουσας βλ. *Περιγραφή τῆς κατά τήν 11 Φεβρουαρίου πανηγύρεως τῶν Ἀθηναίων καί λόγος ἐκφωνηθείς παρά τινος τῶν πολιτῶν*, Αἴγινα 1834, σ.4-5.

Ἡ Ἑλλάς εἶναι προωρισμένη νά πολιτισθῇ αὐτή δι' ἑαυτῆς διά τῶν συγγραφέων της, διά τῶν ἀναμνήσεών της καί διά τῶν τεχνικῶν λειψάνων της[23].

Βέβαια ἡ ὀργάνωση τῆς κρατικῆς μέριμνας γιά τίς ἀρχαιότητες ἤ ἡ ἐνθουσιώδης συμβολή τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων στήν ἐνίσχυσή της μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν εὐτυχεῖς ἐξελίξεις τῆς προεπιστημονικῆς, λαϊκῆς ἄποψης γιά τόν ἀρχαῖο κόσμο ἤ τῆς προεπαναστατικῆς στοργῆς γιά τά ἀρχαῖα μνημεῖα. Ἡ δυνατότητα ὁμαλῆς μετάβασης καί προσαρμογῆς στίς νέες συνθῆκες συνοψίζεται στό παράδειγμα τοῦ Κύθνιου ἱερέα, ὁ ὁποῖος, προσφέροντας δύο ἀγάλματα στό Μουσεῖο τῆς Αἴγινας, σημειώνει στή σχετική του ἀναφορά πρός τόν Καποδίστρια:

(Τά ἀγάλματα αὐτά) *ἀναμοχλεύσας τό ἔδαφος τῆς νήσου μου καί ἀνακαλύψας, μετεκόμισα εἰς τόν οἶκόν μου, καί τά διεφύλαττον ὄχι μόνον ὡς κόρην ὀφθαλμοῦ, ἀλλ' ἀπό ἐνθουσιασμόν καί τά ἐθυμίαζον. Πολλοί κατά καιρόν διαβάντες ἀπό ταύτην τήν νῆσον περιηγηταί μέ ἐζήτησαν ἐπιμόνως προσφέροντές μου ἱκανήν ποσότητα χρημάτων καί ὑποσχόμενοι νά ἐξαποστείλωσιν ἕνα τῶν υἱῶν μου εἰς τήν Εὐρώπην μέ ἰδικά των ἔξοδα, ἀλλά ποσῶς δέν ὑπέμεινα νά ἀποξενώσω τά μόνα κειμήλια καί ὡς ἀληθῶς ἀγάλματα καί ἐγκαλλωπίσματα τῆς οἰκίας μου*[24].

23. Ἀπό εἰσηγητική του ἔκθεση τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1844, Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, *Ἱστορικά ἔγγραφα περί ἀρχαιοτήτων καί λοιπῶν μνημείων κατά τούς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως καί τοῦ Καποδίστρια*, Ἀθήνα 1967, σ.199-200.

24. Ἀναφορά Οἰκονόμου Λεβαντῆ πρός τόν Καποδίστρια, Θερμιά 24.12.1829, Ἐμμ. Πρωτοψάλτης, ὅ.π., σ.126-127. Τελείως διαφορετικός ὁ τόνος τοῦ Α. Μουστοξύδη, Ἐφόρου τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, σέ ἀναφορά του γιά τό ἴδιο θέμα πρός τόν ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίου Παιδεύσεως Γραμματέα (Ν. Χρυσόγελο), Αἴγινα 28.12.1829, ὅ.π., σ.131: *Τά τόσον ἐκθειαζόμενα δύο ἀγάλματα συνίστανται εἰς ἕν ἐπιτύμβιον συντετριμμένον, καί εἰς ἕνα ἀκέφαλον καί ἀχαρῆ ἀνδριάντα. Εἰς αὐτά κατεβλήθησαν τόσοι κόποι καί ἔξοδα ὅσα δέν ἄξιζαν. Μᾶς ἔδωκαν ὅμως αἰτίαν εἰς τό ἑξῆς νά προσέξωμεν νά μήν εὐχαριστοῦμεν τούς δωροδότας, πρίν ἴδωμεν τά δῶρα.* Δέν ἀπέχουμε πολύ ἀπό τήν ἔννοια τῶν *ἀχρήστων ἀρχαίων* πού θά εἰσαχθεῖ στή σχετική νομοθεσία ἀπό τό 1889: βλ. Βασίλειος Χ. Πετράκος, *Δοκίμιο γιά τήν ἀρχαιολογική νομοθεσία*, Ἀθήνα 1982, σ.23.

Ὁ διορισμός, τό 1863, τοῦ γραφικοῦ ἀγωνιστῆ Ζήση Σωτηρίου στή θέση τοῦ πρώτου *ἀρχιφύλακος τῶν ἀρχαιοτήτων* καί οἱ περίφημες προκηρύξεις του, οἱ πύρινες, κατά τακτά διαστήματα, *Εἰδοποιήσεις πρός τό Πανελλήνιον*, ἐν ὀνόματι τῆς Μεγάλης Ἰδέας καί τῆς 25ης Μαρτίου, ἀλλά, μέ τήν ἴδια θέρμη, καί ἀπ' ἀφορμή τή θεμελίωση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, μαρτυροῦν γιά τήν ἐπιβίωση μιᾶς λαϊκῆς ἀρχαιολατρείας πολύν καιρόν μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους[25]. Ἐξίσου ἀναμφισβήτητο ὅμως εἶναι τό γεγονός ὅτι τόσο τά πρῶτα χρόνια τῆς κρατικῆς ὑπόστασης τῶν Ἑλλήνων ὅσο καί οἱ ἀρχές τῆς ἀρχαιολογίας ὡς ἐπιστήμης σήμαιναν δραστικές μεταβολές στήν παρουσία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀνάμεσα στούς Ἕλληνες:

Ἡ ἵδρυση τοῦ κράτους καί κυρίως ἡ μεταφορά τῆς πρωτεύουσας στήν Ἀθήνα ἦταν ἀφετηρία ὄχι μόνο θεαματικῶν ἀρχαιολογικῶν ἀποκαλύψεων, ἀλλά καί μιᾶς πρωτοφανῶς μαζικῆς καταστροφῆς μνημείων —εἴτε ἀπό ἰδιῶτες εἴτε ἀπό κυβερνητικούς ὑπαλλήλους— πού ἐπί αἰῶνες εἶχαν μείνει ἀπείραχτα[26]. Παρότι ἡ ἐμπορία τῶν ἀρχαιοτήτων ἦταν γνωστή καί προεπαναστατικά, ἡ ἀρχαιοκαπηλία σάν ἑλληνικό πρόβλημα ἀνήκει στόν 19ο αἰώνα[27]. Οἱ ἐπιστημονικές τέλος προτιμήσεις τῆς ἀρχαιολογίας σήμαιναν τήν κατάργηση μακραίωνων συμμαχιῶν πού εἶχαν συναφθεῖ στήν ἑλληνική συλλογική συνείδηση: Ἡ καταστροφή μεσαιωνικῶν μνημείων στά πλαίσια τοῦ «καθαρισμοῦ» τῶν ἀρχαιοτήτων εἶναι ἐδῶ χαρακτηριστική· καί βέβαια λόγος γιά πλήρη ἀποκατάσταση τοῦ Βυζαντίου δέν μπορεῖ νά γίνει πρίν ἀπό τήν ἵδρυση Βυζαντινοῦ Μουσείου στήν Ἀθήνα, μόλις τό 1914[28].

25. Βλ. Κόκκου, σ.232-233.

26. Γιά τόν σεβασμό τῶν Τούρκων πρός τά ἀρχαῖα μνημεῖα βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.λγ', καί Πρωτοφάλτης, ὅ.π., σ.ιζ', κε', 87-88. Γιά τίς καταστροφές, Κόκκου, σ.104-112 καί 124-126, καί Πρωτοφάλτης, ὅ.π., σ.180-182.

27. Βλ. Κόκκου, ὅ.π., καί Πετράκος, ὅ.π., σ.92-95.

28. Τίς καταστροφές νεότερων μνημείων ἐπικρίνει π.χ. ὁ *Φωτάκος*, Α', σ.284-288.

Στό τελευταῖο αὐτό σημεῖο, μέ δεδομένη τήν ἐξάρτηση τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἀπό τά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια, δέν μπορεῖ νά ἐκπλήσσει τό ὅτι ἡ ἑλληνική ἀρχαιολογία ἀκολουθοῦσε πιστά τήν πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς. Ὡστόσο, οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καί Εὐρωπαίων, ὅπως ἀποτυπώνονται στήν ἀρχαιολογία, καλύπτουν ἕνα φάσμα ἀσύγκριτα εὐρύτερο ἀπ' ὅ,τι σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη ἐπιστήμη στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁπωσδήποτε ὁ χῶρος γιά τή διείσδυση ἐξωεπιστημονικῶν παραγόντων εἶναι καί μεγαλύτερος καί ἐμφανέστερος. Στό ἴδιο φάσμα ἐντάσσονται καί οἱ ἀρχαιολογικές «ἐπιδρομές» πού ὀργανώνουν ξένοι διπλωμάτες, προκαλώντας τήν ἀγανάκτηση τοῦ ἀνώνυμου πλήθους[29], καί οἱ δωρεές ἀρχαιοτήτων ἀπό Ἕλληνες σέ ξένους ἐπισήμους[30]. Ὁ ἴδιος ὁ Ἕλληνας ἀρχαιολόγος κατέχει μιά ἰδιόρρυθμη θέση τόσο ἀνάμεσα στούς ἄλλους Ἕλληνες ἐπιστήμονες, ὅσο καί ἀνάμεσα στούς Εὐρωπαίους συναδέλφους του. Κατ' ἀρχήν, εἰδικά στήν ἀρχαιολογία παρατάθηκε καί μετά τή λήξη τῆς Βαυαροκρατίας ἡ «κατ' οἶκον» ἐνθάρρυνση τῶν ἑλληνικῶν πλεγμάτων ἀπέναντι στήν Εὐρώπη. Τρία χρόνια μετά τήν ἀπομάκρυνση τῶν Βαυαρῶν ἀπό τό πανεπιστήμιο, καί σέ περίοδο ἀδράνειας τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἱδρύεται χάρη στόν Πισκατόρυ καί τόν Κωλέττη ἡ Γαλλική Ἀρχαιολογική Σχο-

29. Βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.λγ'-λς' (κεφ. «Ξέναι φιλάρχαιοι ἑταιρεῖαι καί ἀρχαιολογήσαντες ἐν Ἑλλάδι πρεσβευταί κατά τόν 19ον αἰῶνα»), καί Γ. Φαρμακίδης, *Ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης*, Ἀθήνα 1960, σ.13-28. Πβ. *Thouvenel*, σ.15. Ἡ ἑλληνική ἀγανάκτηση μπορεῖ νά εἶναι βέβαια καί τελείως διαφορετικῆς κατεύθυνσης, ὅπως π.χ. ἐκείνη τοῦ Ι. Βλάχου, τό 1832, πού παραδίδει ὁ *Ψύλλας*, σ.201-202: *Δέν δεχόμεθα τοιαύτην ἑταιρείαν ξένων, οἱ ὁποῖοι θέλουν καταστρέψει τάς οἰκίας καί ἰδιοκτησίας μας πρός ἀνακάλυψιν ἀρχαιοτήτων.*

30. Γιά τήν παραχώρηση, μετά ἀπό πίεση, τῶν «ὀλυμπιακῶν μαρμάρων» ἀπό τόν Καποδίστρια στούς Γάλλους τῆς Expédition Scientifique de Morée βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.ξζ'-ξη', καί Πρωτοψάλτης, ὅ.π., σ.λβ'-λγ'· πβ. ἐπιστολή Καποδίστρια πρός Θείρσιο, Ναύπλιο 22.9.1831, Πρωτοψάλτης, ὅ.π., σ.165 (προσφορά *ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων* ἀπό τό Ἐθνικό Μουσεῖο στόν βασιλιά τῆς Βαυαρίας). Γιά τήν ἀποστολή μαρμαροπλίνθου τοῦ Παρθενώνα στήν Ἀμερική γιά τό μνημεῖο τοῦ Οὐάσιγκτον, Πετράκος, ὅ.π., σ.89-90.

λή. 'Ακόμα καί πρίν ἀπό τό 1874, ὁπότε οἱ ξένες ἀρχαιολογικές σχολές ἀρχίζουν νά ἱδρύονται μέ ἐπιταχυνόμενο ρυθμό, ὑπάρχει στήν 'Ελλάδα ὀργανωμένη εὐρωπαϊκή ἐπιστημονική παρουσία[31]. Μπροστά στήν ὑποδειγματική καί ἀπρόσκοπτη λειτουργία τῶν ξένων σχολῶν, πού ἀναλαμβάνουν τίς πολυδάπανες μείζονες —καί φυσικά ἐντυπωσιακότερες— ἀνασκαφές, καί μπροστά στήν ὑπεροπτική ἀρχή ὅτι τά ἀρχαῖα μνημεῖα ἀνήκουν στούς Ἕλληνες, ἀλλά τά ἐπιστημονικά πορίσματα στούς Εὐρωπαίους πού τά ἀνέσκαψαν[32], οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι εἶχαν κάθε λόγο νά αἰσθάνονται ἐπαρχιῶτες[33]. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι μόνο γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ ἀρχαιολόγου ἀναγνωρίζεται ἐπίσημα ὅτι δέν ἀρκεῖ ἡ ἑλληνική πανεπιστημιακή παιδεία[34], μέ ἀποτέλεσμα νά μετατραπεῖ βαθμιαῖα σέ κλειστό ἐπάγγελμα, κάτι πού προσθέτει μιάν ἀκόμα ἰδιορρυθμία στήν ἑλληνική ἀρχαιολογία.

Ἡ πλεγματική σχέση 'Ελλήνων καί Εὐρωπαίων ἀντικατοπτρίζεται ἀκόμα καί στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐκδηλώθηκε ἡ διαμάχη αὐτοχθόνων καί ἑτεροχθόνων στούς κόλπους τῆς ἀρχαιολογίας. Ἡ ἀρχαιολογία ξεκινάει ὡς ἡ μόνη ἐπιστημονική περιοχή ὅπου δίνεται λόγος στό αὐτόχθον στοιχεῖο, καί καταλή-

31. Γιά τίς ξένες ἀρχαιολογικές σχολές βλ. Κόκκου, σ.103-104 καί 129-130, ὅπου (σ.130) σχετική βιβλιογραφία. Γιά τή σημασία τῆς Ρώμης ὡς «ὁρμητηρίου» Εὐρωπαίων ἀρχαιολόγων βλ. Hausmann, ὅ.π., σ.59-60.
32. Βλ. π.χ. 'Αλ.Φιλαδελφεύς, «Ἡ ἀρχαιολογία ἐν 'Ελλάδι. 'Αρχαιολογικαί ἔρευναι καί ἀνασκαφαί. 'Εταιρεῖαι καί Σχολαί ἀρχαιολογικαί ἀπό τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς 'Ελλάδος μέχρι σήμερον», *Πανελλήνιον Λεύκωμα 'Εθνικῆς 'Εκατονταετηρίδος*, τ.Γ', ὅ.π., σ.62-88.
33. 'Ανεπανάληπτο ἴσως σέ ὀξύτητα, ἀλλά ἀπό πολλές ἀπόψεις διαφωτιστικό εἶναι τό πρῶτο μεῖζον σχετικό ἐπεισόδιο, ἡ διάσταση τοῦ 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων Λουδοβίκου Ρός μέ τό 'Υπουργεῖο Παιδείας, πού ἔληξε μέ τήν παύση του τό 1836. Ἄς σημειωθοῦν ἐδῶ: ἡ περιφρόνηση τοῦ Ρός πρός τήν π ρ ο ϊ σ τ α μ έ ν η του ἀρχή, πού τήν παρακάμπτει στέλνοντας ἐπιστημονικό ὑλικό κατευθεῖαν στή Γερμανία· ἡ εὔκολη λεία πού ὁ Ρός βρίσκει στό πρόσωπο τοῦ Πιττάκη, τόν ὁποῖο (μετά τήν παύση του) ἐκθέτει ἀνεπανόρθωτα σάν ἐπιστήμονα· ὁ σπασμωδικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀντιδρᾶ ὁ ἴδιος ὁ Πιττάκης. Βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.ρι'-ρις', καί Γ. Φαρμακίδης, ὅ.π., σ.178-202.
34. Πβ. Πετράκος, ὅ.π., σ.50-51.

γει νά εἶναι ἡ μόνη ἀπ' ὅπου τό αὐτόχθον στοιχεῖο ἐκτοπίζεται μετά τό 1843. Οἱ αὐτόχθονες Κυριακός Πιττάκης καί 'Αθανάσιος 'Ιατρίδης ἦταν ἡ ψυχή τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας στό ξεκίνημά της, ἀποδεικνύονταν ὅμως, ὡς αὐτοδίδακτοι, καί οἱ πιό εὐάλωτοι ἀπό τήν ἐπιστημονική ἄποψη[35]. 'Ο χῶρος τῆς ἀρχαιολογίας ἦταν ὁ μόνος ὅπου ὁ λόγος ἑνός Ἕλληνα ἐπιστήμονα εἶχε αὐξημένες πιθανότητες νά ἀκουστεῖ καί στήν Εὐρώπη, καί συνεπῶς δημιουργοῦσε αὐξημένες ἐλπίδες γιά τήν ἰσότιμη ἔνταξη στήν εὐρωπαϊκή ἐπιστήμη[36]. 'Η διαμάχη Πιττάκη - Ραγκαβῆ εἶναι ἐδῶ διαφωτιστική: 'Από τή μιά μεριά, ὁ Ραγκαβῆς, ἀντί νά ἐνισχύσει τήν *'Αρχαιολογική 'Εφημερίδα*, προτιμᾶ νά δημοσιεύσει μόνος του, στά γαλλικά, τίς «'Ελληνικές 'Αρχαιότητες» καί νά ἐλέγξει τά λάθη τοῦ Πιττάκη πρῶτα ἐνώπιον τοῦ γαλλόφωνου κοινοῦ. 'Από τήν ἄλλη, ὁ Πιττάκης —πού ἔχει ἤδη γελοιοποιηθεῖ στήν ἄνιση διαμάχη του μέ τόν Λουδοβίκο Ρός— δέν ἀρκεῖται στήν πεισματώδη ὑποστήριξη τῶν ἐπιστημονικῶν του ἀπόψεων, ἀλλά συνεργεῖ καί στήν ἀκατανόητη ἐνέργεια τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας νά δημοσιευθεῖ στόν ξ έ ν ο τύπο ἡ εἴδηση ὅτι ὁ Ραγκαβῆς ἔχει παραιτηθεῖ ἀπό αὐτήν[37]. Μέ τήν παραίτηση, πάλι, τοῦ Ραγκαβῆ, ἡ *'Αρχαιολογική 'Εφημερίς* παύει, ἐλλείψει γαλλομαθοῦς ἐθελοντῆ, νά ἐκδίδεται σέ δύο γλῶσσες, ἑλληνικά καί γαλλικά, κι αὐτό δέν σημαίνει μόνο τήν ἀπομόνωση ἀπό τήν εὐρωπαϊκή ἐπιστήμη: 'Η δεύτερη περίοδος τῆς ἔκδοσης τῆς ἐφημερίδας χαρακτηρίζεται ἀπό τήν πλήρη ἀποχή τῶν σημαντικότερων 'Ελλήνων λογίων καί τήν ἐγκατάλειψη τοῦ Πιττάκη στήν ἐπιστημονική του ἀνεπάρκεια[38].

35. Γιά τόν Κυριακό Πιττάκη βλ. Κόκκου, σ.85-99. Γιά τόν 'Ιατρίδη, Γ. Φαρμακίδης, ὅ.π., Πβ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.ρλ' κέ.
36. Πβ. τά λόγια τοῦ Κωλέττη ἀπό τήν εἰσηγητική ἔκθεση τοῦ 1844, ὅ.π., (βλ. *παραπάνω*, σημ. 23): *'Η 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς* (...) *θέλει παύσει νά κινῇ τόν οἶκτον καί τόν γέλωτα πάντων τῶν ἀρχαιολόγων καί μάλιστα τῶν τῆς μουσοτρόφου Γερμανίας.* (Πρόκειται, πάντως, ὄχι γιά βεβαιότητα ἀλλά γιά εὐχή.)
37. Λεπτομέρειες τῆς διαμάχης βλ. Καλογεροπούλου - Προύνη-Φιλίπ, ὅ.π., σ.ρλη' κέ.
38. Ὅ.π., σ.ρμε'-ρμζ'.

Ὁ αὐτοδίδακτος ὅμως Πιττάκης ἦταν γιά ὅλον σχεδόν τόν 19ο αἰώνα ὁ μόνος ἀρχαιολόγος πού ἐπέλεξε τήν ἀρχαιολογία ὡς ἀποκλειστική του ἀπασχόληση, σέ ἀντίθεση μέ τούς πιό προνομιούχους συναδέλφους του. Ἡ Ἀρχαιολογική Ἑταιρεία μπαίνει στήν καθαυτό ἐπιστημονική της φάση μόλις στά τέλη τοῦ αἰώνα, κι ὡστόσο ἀπό πολύ πιό πρίν εἶναι ἕνας κατεστημένος θεσμός, μέ τόν ὁποῖο ἔχει σχέση, κατά τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο, τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἑλλαδικοῦ λόγιου κόσμου[39]. Παρά τό ὅτι αὐτή ἡ «συσπείρωση» οὔτε διαρκής εἶναι οὔτε αὐτονόητη, φαίνεται καθαρά ὅτι γιά τά ἀρχαῖα μνημεῖα ὁ ἀρχαιολόγος εἶναι μόνο ἕνας ἀπό τούς ἐνδιαφερόμενους. Στή διάρκεια τῆς παντοκρατορίας του ὁ Κωλέττης ἔμελλε νά εἶναι καί πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἄσχετο ἄν ἡ προεδρία του συμπίπτει μέ τήν κάθετη πρόσκαιρη παρακμή της[40]. Τό γεγονός ἐξάλλου ὅτι τό μεγαλύτερο χάσμα στήν ἱστορία τῆς Ἑταιρείας ἀρχίζει στά χρόνια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853)[41] δίνει στήν πρωτοβουλία τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, χάρη στήν ὁποία ἀναβίωσε ὁ θεσμός (1858)[42], τό νόημα τῆς ἐνίσχυσης τοῦ ἑλλαδικοῦ γοήτρου: Θυμόμαστε ἐδῶ ὄχι μόνο τό γενικό πνεῦμα ἡττοπάθειας πού διαδέχθηκε τόν πόλεμο, ἀλλά καί ὅτι ἀκριβῶς στό διάστημα τῆς σιωπῆς τῆς Ἑταιρείας πραγματοποιήθηκε ἡ «ἀνακάλυψη» τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας[43].

Παρατηρεῖ κανείς ὅτι οἱ σχέσεις τῶν Ἑλλήνων μέ τήν ἀρχαιότητα ἔχουν ἕνα χαρακτηριστικά ὑπερεπιστημονικό περιε-

39. Γιά τήν ἐπιστημονική φάση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας βλ. π.χ. Hausmann, ὅ.π., σ.123 κέ. Ἀπό τό *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837-1937*, χ.τ.χ.χ., μπορεῖ κανείς νά διαπιστώσει τή μαζικότητα τῆς συμμετοχῆς τῶν λογίων στίς δραστηριότητες τῆς Ἑταιρείας.

40. Βλ. Π. Καββαδίας, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπό τῆς ἐν ἔτει 1837 ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900*, Ἀθήνα 1900, σ.24 κέ.

41. Ὅ.π., σ.45.

42. Ὅ.π., σ.52 κέ.

43. Θά μποροῦσε νά θυμηθεῖ κανείς ἐδῶ ὅτι καί τή δεύτερη μεγάλη ἐσωτερική/ἐξωτερική κρίση, τοῦ 1875-1878, ἀκολούθησε μιά γενναία ἐνθάρρυνση τῆς ἀρχαιολογίας καί τῶν κλασσικῶν σπουδῶν: βλ. ὅ.π., σ.61-63.

χόμενο, πού ἐπιδρᾶ βέβαια ἄμεσα στό ἐπιστημονικό περιεχόμενο τῆς ἀρχαιολογίας καί τῶν κλασσικῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἀντιπαράθεση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιομανίας ἤ ἀρχαιολατρείας μέ τό χαμηλό ἐπίπεδο τῶν ἀρχαιογνωστικῶν ἐπιστημῶν ἦταν ἑπόμενο νά γίνει:

> *Ἔθνος πολιτικῶς ἐξαφανισθέν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἔχει τόσον λόγον ν' ἀναβιώσῃ ἐπί τῆς πολιτικῆς σκηνῆς μόνον καί μόνον διότι ποτέ ἤκμασεν, ὅσον λόγον ἤθελον ἔχει ν' ἀναβιώσωσι τά ἀπό μακρῶν χρόνων ἐξαφανισθέντα ζῷα τῶν παλαιοντολογικῶν τῆς γῆς στρωμάτων (...). Καί ὅμως εἰς τό γελοῖον τοῦτο καθ' ἑκάστην περιπίπτουσι παρ' ἡμῖν οἱ μή ζητοῦντες τούς ὅρους τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως εἰς τήν ἀνάπτυξιν τῶν παρόντων στοιχείων, ἀλλ' εἰς τάς ἀναμνήσεις τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος, λίαν ἀτελῶς ἄλλωστε γνωστῆς εἰς τήν νεοελληνικήν γενεάν ἔκ τινος μετρίας ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπό Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ μεταφράσεως τῆς ἐπιτόμου ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος τοῦ Γόλδσμιθ*[44].

44. *Ἀσμοδαῖος*, 22.2.1881. Πβ. Α. Φατσέας, «Περί τοῦ ἐν τῷ ποιητικῷ ἀγῶνι γνωμικοῦ ποιήματος», *Πανδώρα*, τ.ΚΑ', φυλλ.488, 15.7.1870, σ.173: *Εἰς τό δέρμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος θυσιάζομεν καί πνεῦμα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος καί τό παρόν καί τό μέλλον μας.* Γιά παρεμφερεῖς ἀπόψεις τοῦ Μοισιόδακα ἕναν αἰῶνα πρίν βλ. Κυριακίδου-Νέστορος, σ.49-50.

Γ. ΤΟ 1821

Ἔξω ἀπό τούς σκοπέλους τῆς ἐπιστήμης ἤ τίς συνηθισμένες γενικότητες γιά τόν ἀναλλοίωτο *ἐθνικόν χαρακτῆρα*, πού κάλυπτε μιάν ἀσυνάρτητη κλίμακα ἰδιοτήτων ἀπό τή φιλομάθεια ὥς τό *ἀψίκορον*[1], ὑπῆρχε καί ἄλλη δίοδος πρός τήν ἀρχαιότητα: ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση. Ἡ θέση τοῦ 1821 μέσα στόν χρόνο ἦταν ἰδιότυπη:

> *Εἶναι δ' ἡ ἱστορία τῆς ἡμετέρας ἐπαναστάσεως μνημεῖον ἔχον διπλοῦν τό πρόσωπον, ἕν μέν ἐστραμμένον πρός τό παρελθόν, εὐγνωμοσύνην ἐμφαῖνον, ἕτερον δέ ἀφορῶν πρός τό μέλλον καί διεσκευασμένον εἰς φάρον ἀντανακλῶντα τά τῆς ἀρχαιοτέρας πείρας διδάγματα, καί μάλι-*

1. Π.χ. *Φατσέας*, Α', σ.25, καί Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.372 (ὅπου κοντά στό *ἀψίκορον*, μακροσκελέστατος κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν «ἐλαττωμάτων». Γιά τόν «ἐθνικό χαρακτήρα», πβ. *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.153: *Ἕκαστον ἔθνος ἐσφραγίσθη παρά Θεοῦ δι' ἰδιαιτέρας σφραγῖδος καί (...) δέν κεῖται εἰς τήν ἐξουσίαν τῶν ἀνθρώπων ἡ ἀλλοίωσις αὐτῆς (...). Δύο χιλιάδες καί τετρακόσια πεντήκοντα ἔτη παρῆλθον ἀφ' ὅτου ὁ Θουκυδίδης περιέγραψε τόν χαρακτῆρα τῶν Ἀθηναίων· πόσαι δέ πολιτικαί μεταβολαί, πόσαι ξένων ἐπιδρομαί καί κατακτήσεις, πόσαι ἀλλοτρίων ἠθῶν εἰσβολαί ἐβασάνισαν ἐν τῷ μακρῷ τούτῳ χρόνῳ τήν Ἑλλάδα! Ἀλλ' οὐδ' αὐταί, οὐδ' ἡ παντοδύναμος νέα θρησκεία ἐδυνήθησαν νά δαμάσωσι τήν ὀξεῖαν τοῦ ἔθνους φύσιν.*

στα χρήσιμον είς έθνος μή έτι περατῶσαν τήν έναγώνιον θαλασσοπλοΐαν του[2].

Ὁ Ἀγώνας δέν ἦταν οὔτε ἀκριβῶς «παρελθόν» οὔτε ἀκριβῶς «παρόν». Μποροῦσε νά ἐνταχθεῖ στό παρόν ὅσο ἀντιμετωπιζόταν ὡς ἀνολοκλήρωτη ἐπανάσταση, πού τό ξέσπασμά της σήμαινε τήν ἀρχή καί τήν κατεύθυνση μιᾶς νέας φάσης στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ. Στό παρόν ἐπίσης ἀνῆκε ὅσο λαμβανόταν ὑπόψη τό πλῆθος —τό συνεχῶς ἀραιούμενο— τῶν ἐν ζωῇ ἀγωνιστῶν καί αὐτοπτῶν: Ὁ Κωνσταντίνος Κανάρης, τελευταῖος τῆς *ἱερᾶς φάλαγγος*, πεθαίνει μόλις στά 1876[3]. Ὅμως ἡ ζωντανή αὐτή παρουσία μποροῦσε τό ἴδιο θεμιτά νά θεωρηθεῖ ἁπλή ἐπιβίωση τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας μέσα στό Βασίλειο. Ἀπό τή σκοπιά τοῦ Βασιλείου ἡ ἐπανάσταση εἶχε λήξει, καθιερωνόταν ἡ σχετική ἐθνική ἑορτή, καί τό νέο κράτος εἶχε τή δυνατότητα εἴτε νά ἐγκολπωθεῖ εἴτε νά ἀναπροσδιορίσει τούς ἀνεκπλήρωτους στόχους τοῦ 1821. Μποροῦσε ὁ Ἀγώνας νά θεωρηθεῖ ὅρος ὑπάρξεως τοῦ Βασιλείου· μποροῦσε ὅμως καί νά ἐξεταστεῖ ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε προετοιμασία, ἔκβαση ἤ σχέση μέ ἄλλα ἐθνικά κινήματα, ὡς σύνοψη τῆς *ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος*[4]. Ἡ τελευταία αὐτή δυνατότητα, τῆς ἀναγωγῆς δηλαδή τοῦ Ἀγώνα σέ ἀπόλυτα αὐτοτελή ἔκφραση ἐθνικῆς ἤ θείας βούλησης, διευκόλυνε τήν ἔνταξή του, ταυτόχρονα, καί στήν ἱστορία καί στόν μύθο.

Πράγματι, ὅσο πρώιμα ἀρχίζουν οἱ ἀπόπειρες ἱστοριογράφησης τοῦ Ἀγώνα, ἄλλο τόσο πρώιμα ἀρχίζει καί ἡ μυθοποίησή του. Οἱ μέχρι χθές ἐχθροί, «ἀγωνιστές» καί «καλαμαράδες», ἤ οἱ διάδοχοί τους στό Βασίλειο, οἱ ἑλλαδικοί λόγιοι καί

2. Ρ., «Δοκίμιον περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπό Ἰωάννου Φιλήμονος», *Πανδώρα*, τ.ΙΑ', φυλλ.242, 15.4.1860, σ.41.

3. Γιά τήν «ἀραίωση» τῆς *ἱερᾶς φάλαγγος τῶν ἀγωνιστῶν* βλ. π.χ. νεκρολογία Τ. Φιλήμονα γιά τόν Ἀνδρέα Μεταξᾶ, *Αἰών*, 10.9.1860: *Μετ' ὀλίγον ἐκλείπετε πάντες*· νεκρολογία Ν. Ι. Σαρίπολου γιά τόν Ι. Θ. Κολοκοτρώνη, *στό ἴδιο*, 30.5.1868: *Ἀραιοῦται ὁσημέραι ἡ φάλαγξ αὐτῶν, καί εἷς μετά τόν ἄλλον παρέρχονται οἱ γίγαντες, οὕς ἡ ἐπανάστασις ἀπό τοῦ φοβεροῦ αὐτῆς κρατῆρος ἐξέπεμψεν.*

4. Βλ. *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.2, Φεβρουάριος 1862, σ.157.

ιό ἄτακτο στρατιωτικό στοιχεῖο, ἄθελά τους συνεργάζονται στό ἴδιο ἔργο. Οἱ ἐπιμέρους ἑρμηνεῖες ποικίλλουν. Μπορεῖ νά δίνεται στήν ἐπανάσταση πρωτίστως θρησκευτικό, ἤ ἐθνικό, ἤ ἀκόμα καί κοινωνικό περιεχόμενο· μπορεῖ ἡ λήξη της νά τοποθετεῖται στό πεδίο τῆς μάχης (ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, μάχη τῆς Πέτρας), στά εὐρωπαϊκά ἀνακτοβούλια ἤ στό ἀπώτατο μέλλον· μπορεῖ τά μελανά σημεῖα νά ἐπισημαίνονται ἤ νά ἀποσιωποῦνται. Ὅμως ὅλη ἡ ποικιλία τῶν ἀφηγηματικῶν ἤ ἑρμηνευτικῶν τρόπων δέν θίγει παρά τό κέλυφος ἑνός συμβόλου, πού προστατεύει δύο στοιχεῖα γιά ὅλους ἀδιάσειστα: τήν παλιγγενεσία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καί τήν ἑλληνική μοναδικότητα[5].

Ἡ παλιγγενεσία ἦταν ἡ ἔννοια-κλειδί γιά τήν περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης. Οἱ ἀρχαῖοι ξανάζησαν στά ἑλληνικά χώματα, οἱ Γραικοί ἔγιναν, ἐπιτέλους, Ἕλληνες. Κατ' ἐξοχήν σύμβολο τῆς παλιγγενεσίας ἦταν ὁ Φοῖνιξ, ὁ ἀναγεννώμενος ἀπό τήν τέφρα του. Ὁ Καποδίστριας τόν θέσπισε σάν ἐπίσημο κρατικό ἔμβλημα, καί μάλιστα κατηγορήθηκε γι' αὐτό:

> *Μία τῶν μεγάλων κατά τοῦ Κυβερνήτου μεμψιμοιριῶν ὑπῆρξε καί αὕτη, ὅτι ἀντικατέστησε τό ἐθνικόν τῆς Ἀθηνᾶς σύμβολον διά τοῦ μυθολογουμένου Φοίνικος, ὡς νά ἤθελε, κατά τούς κατηγόρους του, νά χαρακτηρίσῃ τήν ἑλληνικήν ἐπανάστασιν μυθολογικήν, ἤτοι μοιραίαν καί τυχαίαν, κυρίως δέ καταγωγῆς ἀποκρύφου καί ἀγνώστου, καί οὐχί ἔργον ἐσκεμμένον, μελετηθέν ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ὁλομελείας τοῦ ἔθνους, καί ἐκτελεσθέν δι' ἡρωικῆς ἀποφάσεως*[6].

Ὁπωσδήποτε ὁ Φοῖνιξ ἦταν γιά τήν ἐθνική συνθηματολογία προσφορότερος ἀπ' ὅ,τι ἡ ἔνοπλη σοφία τήν ὁποία ἐνσάρκωνε ἡ Ἀθηνᾶ. Ὄχι μόνο συντελοῦσε στή μυθοποίηση τοῦ Ἀγώνα,

5. Γιά τούς ἀπομνημονευματογράφους καί ἱστορικούς τοῦ Ἀγώνα κατά τόν 19ο αἰώνα βλ. Τάσος Ἀθ. Γριτσόπουλος, «Ἱστοριογραφία τοῦ Ἀγῶνος», *Μνημοσύνη*, τ.Γ' (1970-1971), σ.33-253.

6. Γ. Δ., «Ὁ Φοῖνιξ ὡς ἐθνικόν σύμβολον τῆς Ἑλλάδος», *Ἑστία*, τ.Ζ', ἀρ.171, 8.4.1879, σ.222.

ἀλλά καί νομιμοποιοῦσε τή μακραίωνη ἑλληνική ἀφάνεια, ἐνῶ συγχρόνως ἀκύρωνε κάθε ἀπαίτηση πνευματικοῦ παρόντος ἀπό τό νεαρό ἑλληνικό ἔθνος. Ἀκόμα καί ἕνας ξένος φιλέλληνας μποροῦσε νά γοητευθεῖ ἀπό τήν ἰδέα τῆς ἐκ τοῦ αὐτομάτου νεκρανάστασης τῶν Ἑλλήνων:

Ὀφείλομεν τωόντι νά παραδεχθῶμεν, ὅτι τό ἅπαξ καταστραφέν καί ἐξαφανισθέν ὑπό τοῦ πανδαμάτορος χρόνου καί τῶν αἰώνων, ἀνεφάνη ἤ ἐπανελήφθη ἄνευ δεσμοῦ τινος μετά τοῦ παρελθόντος καί ἄνευ προφανοῦς ἐκ καταγωγῆς συνεχείας.

Σάν ἐπιχείρημα κατά τοῦ Φαλμεράυερ, ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση δέν σήμαινε βέβαια ἀναγνώριση ἀσυνέχειας (ὅπως θά μποροῦσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι ὑποδήλωνε ἡ ἔννοια τῆς παλιγγενεσίας), ἀλλά ἔμπρακτη ἀπόδειξη ἑλληνικότητας. Ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη ἦταν τό μόνο πού θεωροῦνταν ὅτι ἀναιροῦσε τήν ἴδια τή λογική τῆς ἄποψης τοῦ Φαλμεράυερ, παρακάμπτοντας τόν δαίδαλο τῶν «ἀνθελληνικῶν» ἱστορικῶν μαρτυριῶν:

Ἀνάγκη νά πεισθῇ ὁ νέος Ἕλλην, ἀναγινώσκων ἀδιακόπως τήν ἱστορίαν (τῆς ἡμετέρας ἐπαναστάσεως) *ὅτι, καί εἴ ποτε ἀπεδεικνύετο ἀληθής ἡ παράβολος τοῦ Φαλμεράγερ ἰδέα, τοσαύτη ἐγένετο ἡ φιλοπατρία καί τοιαῦτα τά ἀνδραγαθήματα τῶν ὑπέρ ἀνεξαρτησίας ἀγωνισάντων, ὥστε καί ἄνευ τῶν ἀρχαίων ἐμβλημάτων τοῦ Μαραθῶνος καί τῶν Θερμοπυλῶν, τά χαραχθέντα ὑπό τῶν ἡρώων τοῦ Καφηρέως καί τοῦ Μεσολογγίου εἶναι ἱκανά, εἰ καί νεώτατα, νά περιάψωσιν ἐπίσημον καί ἀρχαιοπρεπῆ εὐγένειαν εἰς τῶν Ἑλλήνων τό γένος*[8].

7. Τάκερμαν 1877, σ.280. Πβ., ἀπό τόν λόγο τοῦ Γεωργίου Βούρη στήν τελετή τῆς θεμελίωσης τοῦ Ἀστεροσκοπείου, 26.6.1842, πού δημοσιεύει ὁ Βασ. Δ. Κυριαζόπουλος, «Ἡ ἀστρονομία καί ἡ μετεωρολογία εἰς τήν Ἑλλάδα ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος», *ΔΙΕΕ*, τ.ΙΘ' (1969-1970), σ.20: *Τοιαύτη τις παράδοξος παλιγγενεσία ἑνός ὁλοκλήρου ἔθνους δικαίως ἐκπλήττει τήν ἀνθρωπότητα, διότι ἡ ἱστορία παρόμοιον ἄλλου τινός ἔθνους παράδειγμα δέν μᾶς παρέχει.*

8. «Δευτέρα ἔκδοσις τῆς ὑπό Σπυρίδωνος Τρικούπη Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», *Πανδώρα*, τ.ΙΒ', φυλλ.288, 15.3.1862, σ.593. Πβ.

Ἡ σύγκριση μάλιστα κάποτε μποροῦσε ν' ἀναδείξει ἀνώτερη τήν «ἀπελευθερωτική» γενιά τοῦ Ἀγώνα ἀπό τήν ἁπλῶς «συντηρητική» γενιά τῶν Μηδικῶν πολέμων[9]. Χωρίς νά ἐξυπηρετεῖ λοιπόν ἄμεσα τήν ὑπόθεση τῆς ἑλληνικῆς συνέχειας, ὁ Ἀγώνας, αὐτός ὁ *σύνδεσμος τῶν διαδεχομένων ἀλλήλας γενεῶν*, ὅπου καρποφόρησε *μυστηριώδης* συνεργασία *τῶν ἀπ' αἰῶνος κεκοιμημένων μετά τῶν ζώντων*[10], ἀποδείκνυε ἀτράνταχτα ὄχι μόνο τήν ἑλληνική ταυτότητα τῶν ἀγωνιστῶν, ἀλλά καί τή χειραφέτησή τους ἀπό τά δεσμά τῆς ἱστορικῆς νομοτέλειας.

Αὐτό ὁδηγεῖ στό δεύτερο στοιχεῖο τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, τή μοναδικότητα. Ἡ ἄρρηκτη σύνδεση τοῦ 1821 μέ τήν ἀρχαιότητα, πού ἐνθαρρύνθηκε τόσο στό πεδίο τῆς μάχης ὅσο καί στό μετέπειτα Βασίλειο, εἶχε ὡς συνέπεια φυσική τήν ἀποσύνδεση ἀπό τά ὑπόλοιπα βαλκανικά ἐθνικά κινήματα, καί ὥς ἕνα βαθμό καί ἀπό τόν εὐρύτερο εὐρωπαϊκό χῶρο. Ἡ καλλιέργεια τῆς ἔννοιας τῆς μοναδικότητας ὁλοκλήρωνε αὐτή τήν ἀποσύνδεση. Ἤδη στή διάρκεια τοῦ Ἀγώνα, πολιτικοί ὑπολογισμοί εἶχαν ὑπαγορεύσει τόν κατευνασμό τῆς εὐρωπαϊκῆς καχυποψίας μέ τή διαβεβαίωση ὅτι ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση καμιά σχέση δέν εἶχε, καί δέν ἦταν δυνατόν νά ἔχει, μέ τόν καρβοναρισμό[11]. Οἱ διαστάσεις πού μποροῦσε νά πάρει ἡ ἐσκεμμένη ἀπομόνωση ἀπό τή σύγχρονη πραγματικότητα φαίνονται ἀπό τήν ἀκόλουθη αὐτάρεσκη ἄποψη, διατυπωμένη τό 1848, ἔτος

Ρ. (= Πέτρος Παπαρρηγόπουλος), *SpOr*, 1, 26.8/9.9.1853, σ.7, καί *Φωτάκος*, Α', σ.κζ': *Τά κατορθώματα τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἔγιναν σχεδόν εἰς τούς ἰδίους τόπους καί ἐπάνω κάτω ἔχουν συγγένειαν μέ ἐκεῖνα τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων, ἀλλά δέν ἐπαλαίωσαν ἀκόμη διά νά φανοῦν καί αὐτά μεγάλα καθώς τά παλαιά.*

9. Βλ. Σπυρίδων Τρικούπης, *Λόγοι αὐτοσχέδιοι, ἐν ἱεραῖς τελεταῖς ἐπί τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καί κατά τήν κηδείαν τινῶν ἐπιζησάντων πρωταγωνιστῶν, καί ὁ ἐκφωνηθείς ἐν Λονδίνῳ τήν 25 Μαρτίου 1861*, Ἀθήνα ³1861, σ.75-76· *Κασομούλης*, Β', σ.59· Ν. Δραγούμης, «Μία σελίς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας», *Ἑστία*, τ.Γ', ἀρ.71, 8.5.1877, σ.299-300.

10. Ἀριστείδης Οἰκονόμος, «Λόγος ἐπί τῇ ἑορτῇ τῆς ΚΕ' Μαρτίου», *Παρνασσός*, τ.Α', τχ.4, 30.4.1877, σ.281-282.

11. Πβ. *παραπάνω*, σ. 36.

δηλαδή χαρακτηριστικῆς ἑλληνικῆς ἀπουσίας ἀπό τόν εὐρωπαϊκό ἀναβρασμό[12]:

Τῶν ἐθνικοτήτων ἄρα κατά τε τήν Ἰταλίαν καί Γερμανίαν ἡ μεγάλη ἰδέα, τοσοῦτον ἐπασχολοῦσα ἤδη ὅλην τήν Εὐρώπην, πηγάζει καί πάλιν ἀπό αὐτήν τήν Ἑλλάδα τοῦ 1821, ὡς πρῶτον παρ' αὐτῆς ἐφαρμοσθεῖσα καί διά τοῦ αἵματος καθιερωθεῖσα[13].

Ἀκόμα ὅμως καί ὅποτε συσχετιζόταν ὁ Ἀγώνας, π.χ., μέ τή γαλλική ἐπανάσταση ἤ μέ τό γενικό ρεῦμα τῶν ἐθνικοτήτων, ἡ μοναδικότητά του παρέμενε ἄθικτη:

Ἐξέτασα ταίς ἱστορίαις, ἐσυμβουλεύθηκα μέ πολύ καλλίτερούς μου, δέν ηὕραμεν εἰς τά μεγάλα κατορθώματα τῶν ἐθνῶν πνεῦμα τόσον ἄδολον, ἀναμάρτητο ἀπό τή θολούρα ἐμφυλίου πολέμου, μεστό καλοῦ, θεῖον, ὅσον τό πνεῦμα τοῦ κινήματος τῆς 25 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1821[14].

12. Ἡ ἰδιότυπη ἑλληνική «συμμετοχή» στό εὐρωπαϊκό 1848 παραμένει θέμα γιά ἔρευνα. Γιά τήν ὥρα, οἱ «ἐγχώριες» ἀνταρσίες τοῦ 1847-1849 καί οἱ συνήθεις δημοσιογραφικές γραφικότητες δέν ἀρκοῦν νά ἐξασφαλίσουν μιά πειστική σ ύ ν δ ε σ η τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας μέ τήν δυτικοευρωπαϊκή τήν κρίσιμη ἐκείνη χρονιά. (Γιά τήν ἀντίθετη ἄποψη βλ. πάντως Danova, σ.103 κέ.). Εἶναι χρήσιμη ἐδῶ ἡ μεταγενέστερη ἀπομυθοποιητική ἀποτίμηση τοῦ 1848 ἀπό τόν *Δεληγεώργη*, σ.8-9: *Κατά τήν Γαλλικήν ἐπανάστασιν τοῦ 1848 μετ' ἄλλων πολλῶν ἐδείχθην λίαν φιλελεύθερος, καί τήν 25 Μαρτίου ἐφωνάξαμεν εἰς τάς ὁδούς «ζήτω ἡ Δημοκρατία». Τοῦτο προήρχετο ὄχι ἀπό ἀληθῆ ἀγάπην πρός τό πολίτευμα, ἀλλ' ἀπό τήν πολιτικήν καχεξίαν τῆς πατρίδος μας.*

13. *Αἰών*, 15.9.1848. Πβ. ἀγόρευση Χ.Τρικούπη, συνεδρ.36, 22.11.1867, ΕΣΒ, σ.298: *Τίς δύναται νά πιστεύσῃ ὅτι ἡ ἀρχή τῶν ἐθνικοτήτων, τῆς ὁποίας τόν θρίαμβον ἐν τῷ αἰῶνί μας ἡ Ἑλλάς ἐνεκαινίασε κατά τό 1821 καί ἥτις διά τήν Ἰταλίαν καί τήν Γερμανίαν ἔφερε κατόπιν θαυμάσια ἀποτελέσματα, τίς δύναται νά πιστεύσῃ, ὅτι ὁ ροῦς αὐτῆς τῆς ἀρχῆς, διοχετευόμενος πάλιν εἰς τήν Ἀνατολήν, δέν θέλει ἔχει παρόμοια ἀποτελέσματα;*

14. Γ. Τερτσέτης, *Τί εἶδα εἰς τήν τετράμηνον περιήγησίν μου. Λόγος τῆς 25 Μαρτίου τοῦ ἔτους 1859*, Ἀθήνα 1859, σ.45. Γιά τή μοναδικότητα τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης πβ. *La Grèce en 1821 et 1822.* Correspondance politique publiée par un Grec, Παρίσι 1823, σ.5· Σ.Α. 1860, σ.γ'· Κ. Ν. Κωστῆς, «Ἱστορία τοῦ ΙΘ' αἰῶνος μετά τάς ἐν Βιέννῃ συνθήκας ὑπό Γ. Γ. Γερβίνου», *Πανδώρα*, τ.ΙΓ', φυλλ.300, 15.9.1862, σ.302· *Αἰών*, 27.5.1868, 31.3.1873· Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς, *Ἱστορικά ἀπομνημονεύματα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1878, σ.3· *Φωτᾶκος*, Α', σ.ιθ'.

Ηταν μιά μοναδικότητα πού άπέρεε άπό τή γενικότερη έλληνική μοναδικότητα:

Ὁ ἀγών τῆς Ἑλλάδος ἐλογίσθη ἀγών παγκόσμιος, καί τό ὄνομα τοῦ φιλέλληνος ὑπῆρξε προσηγορία μεγίστου καθήκοντος καί τιμῆς ἐξαιρέτου, ἡ Ἑλλάς δ' ἐθεωρήθη ὡς ἡ πατρίς ὅλου τοῦ κόσμου, ὑπέρ τῆς ὁποίας ἅπασα ἡ ἀνθρωπότης ὤφειλε νά χύσῃ τό αἷμα της. (...) Μόνη λοιπόν ἡ Ἑλλάς ἔχει φίλους καί ἀδελφούς καθ' ὅλας τάς χώρας τῆς οἰκουμένης, διότι ἡ Ἑλλάς (...) εἶναι ἡ πεφιλημένη πατρίς ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος[15].

Τό μερίδιο πού εἶχε ἡ ἀρχαιότητα σ' αὐτήν τήν αὐτοπεποίθηση ἐξάγεται ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο κρίθηκε ἡ σερβική ἐπανάσταση, πού εἶχε προηγηθεῖ τῆς ἑλληνικῆς:

Δέν ἠδύναντο οἱ Εὐρωπαῖοι νά συγκινηθῶσιν ὑπέρ τῶν Σέρβων, διότι δέν εἶχεν ὁ ἀγών αὐτῶν τήν σφραγίδα τοῦ ἡμετέρου, τήν εὐλογίαν, ἄς εἴπω, τό χρίσμα τοῦ προγονικοῦ κλέους, ὅ ἐστι τῶν προϋπηργμένων εἰς τήν Εὐρωπαίαν ἀνθρωπότητα εὐεργεσιῶν[16].

Ἡ προνομιακή σχέση μέ τούς ἀρχαίους ἐξασφάλιζε στούς Ἕλληνες, γιά μιά ἀκόμα φορά, καί τήν προνομιακή μεταχείριση ἀπό τήν Εὐρώπη. Πρυτανεύουν καί πάλι ἐδῶ οἱ ἑλληνικές προσδοκίες γιά τό «χρέος» τῶν Εὐρωπαίων ἀπέναντι στό ἑλληνικό ἔθνος.

Ἀλλά παρ' ὅλο πού ἡ ἔξαρση τῆς σημασίας τοῦ Ἀγώνα ἦταν ἀναμφισβήτητα ὁμόφωνη, τά καθέκαστα ἔμεναν ἄγνωστα στούς πολλούς. Ἀκόμα καί μετά τήν ἔκδοση τῆς *Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως* τοῦ Σ. Τρικούπη (1853-1857), δέν παύει νά τονίζεται τό σκοτάδι πού κάλυπτε τό κεφάλαιο αὐτό τῆς πρόσφατης ἑλληνικῆς ἱστορίας:

15. Π. Χαλικιόπουλος, «Λόγος ἐπιτάφιος εἰς Ριχάρδον Τσούρτς», *Αἰών*, 21.3.1873.

16. Σ. Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμοῦ», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ.385, 15.2.1866, σ.5. Πβ. Κ. Π(απαρρηγόπουλος), «Τά κατά τήν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος (...) Α. Ζ. Μάμουκα», ὅ.π., τ.Δ', φυλλ.83, 1.9.1853, σ.286.

Ἔτι καί σήμερον, ὅτε εἰκοσιοκτώ παρῆλθον ἐνιαυτοί ἀπό τοῦ τέλους τοῦ ἀγῶνος, πολλῶν, οὐ μόνον τῶν κατ' ἰδίαν, ἀλλά καί τῶν γενικωτέρων πράξεων οἱ λόγοι καί αἱ σχέσεις κεῖνται ἐν ἀσαφείᾳ[17].

Τά τῆς ἐπαναστάσεως διαμένουν κτῆμα μόνων τῶν μεμυημένων, τῶν ὁποίων δυστυχῶς ὁσημέραι ἡ φάλαγξ γίνεται ἀραιοτέρα[18].

Πρόκειται γιά κυριολεξία: Τό ἔργο τῶν περισσότερων ἀπό τούς ἀπομνημονευματογράφους τοῦ 'Αγώνα εἶδε τό φῶς μόλις τόν 20ό αἰώνα[19], ἐνῶ οἱ γενιές πού διαδέχτηκαν τούς ἀγωνιστές ἄργησαν πολύ νά ἀσχοληθοῦν συστηματικά μέ τήν ἱστορία τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ὀθωνική περίοδος ἀποδείχθηκε ἡ εὐτυχέστερη ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη περίοδος τοῦ 19ου αἰώνα. Σ' αὐτήν ἀνήκουν ὄχι μόνο οἱ σημαντικότερες σχετικές ἐκδόσεις, ἀλλά καί ἡ μόνη συμβολή στήν ἀρχειακή ἔρευνα: τό ἔργο δηλαδή τοῦ Α. Ζ. Μάμουκα καί ἡ ἀρχή τῆς ἔκδοσης τοῦ *'Αρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας* ἀπό τή Βουλή, πού θά διακοπεῖ ἀπό τό 1862 ὥς τό 1971[20].

17. «Σπυρίδωνος Τρικούπη Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς 'Επαναστάσεως τόμ. Δ'», ὅ.π., τ.Θ', φυλλ.193, 1.4.1858, σ.17-18.

18. Π. Καλλιγᾶς, «Ἱστοριογραφικαί σκέψεις», ὅ.π., φυλλ.206, 15.10. 1858, σ.322.

19. 'Από τούς 38 πού ἐξετάζει ὁ Γριτσόπουλος, ὅ.π., οἱ 18 ἄφησαν ἀπομνημονευματογραφικό ἔργο ἀνέκδοτο κατά τόν 19ο αἰώνα: Νικήτας Σταματελόπουλος (σ.65-66), 'Αναγνώστης Κοντάκης (σ.76-82), Κανέλος Δεληγιάννης (σ.87-91), Μακρυγιάννης (σ.92-114), Γενναῖος Κολοκοτρώνης (σ.114-120), Παναγιώτης Παπατσώνης (σ.121-123), Νικόλαος Κασομούλης (σ.123-139), Σπυρομήλιος (σ.143-148), Δημ. Χρηστίδης - Πάνος Μοναστηριώτης (σ.151-152), Ν. Καρώρης (σ.153-154), Παναγῆς Ποῦλος (σ.154-155), 'Αντώνιος Γεωργαντᾶς (σ.155-156), Δανιήλ μητροπολίτης Τριπολιτσᾶς (σ.157), 'Ιωσήφ 'Ανδρούσης (σ.157-158), 'Ιωάννης Μαυρομιχάλης-Κατσῆς (σ.165-167), Ρήγας Παλαμήδης (σ.167-168), 'Αθανάσιος Γρηγοριάδης (σ.174-175). Σ' αὐτούς θά πρέπει νά προστεθοῦν τουλάχιστον οἱ Γ. Ψύλλας καί Γ. Γαζῆς Δελβινακιώτης, στούς ὁποίους ἄλλωστε γίνεται ἀναφορά (σ.35 καί 174). Ὁ ἀριθμός αὐτός δέν ἐκπροσωπεῖ κάποια ἀναλογία (ἀφοῦ δέν πρόκειται γιά ἐξαντλητική βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης), εἶναι ὅμως ἀπό μόνος του ἐντυπωσιακά ὑψηλός, καί περιλαμβάνει ὀνόματα καίριας σημασίας γιά τή μελέτη τοῦ 'Αγώνα (Μακρυγιάννης, Κασομούλης, ἀλλά καί Ψύλλας, Σπυρομήλιος, κλπ.).

Συναφή μέ τά παράπονα γιά τήν άγνοια τοῦ 'Αγώνα ἀπό τούς νεότερους. Ἕλληνες ἦταν καί ἐκεῖνα πού ἀφοροῦσαν τήν ἔλλειψη μνημείων:

Ποῖον μνημεῖον (...) ἀνακαλεῖ παρ' ἡμῖν τούς ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος ἀγῶνας τῆς τῶν πατέρων ἡμῶν γενεᾶς; 'Επί τῶν ὀστῶν τῶν γενναίων τοῦ Καραϊσκάκη συναθλητῶν, ἀμελῶς κατά τό ἀλίπεδον τεθαμμένων, πίπτει ὁ ὑετός καί ἡ ἀλώπηξ ἀνασκάπτει αὐτά! Τήν ἐν τῇ πελοποννησιακῇ Λαύρᾳ τό πρῶτον ὑπό τοῦ ἀοιδίμου Γερμανοῦ ὑψωθεῖσαν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας μόλις ἔσωσεν εὐσεβοῦς ἰδιώτου χείρ ἐν ἀφανεῖ τινι τῆς Κερπενῆς ναϊδίῳ. Τά κεραυνοβολήσαντα ποτέ τόν ἐχθρόν τῆς 'Ελλάδος σκάφη ὡς ἄχρηστος ξυλεία ἐπωλήθησαν ἐν 'Ερμουπόλει ἐπί δημοπρασίας. Τά ὀλίγα περισωθέντα τρόπαια τοῦ ἀγῶνος ἐρρίφθησαν ἐν ὑγρῷ τινι καί σκοτεινῷ ἐνετικῷ ἐν Ναυπλίῳ στρατῶνι καί ἀκλεῶς ὑπό τοῦ χρόνου κατεβρώθησαν[21].

'Η διαπίστωση τῆς «ἀγνωμοσύνης» αὐτῆς τῶν 'Ελλήνων ἐκφραζόταν ἀκόμα ζωηρότερα στό περίφημο ζήτημα τῆς ἐξαθλίωσης τῶν ἐπιζώντων ἀγωνιστῶν. 'Από τίς πυκνές ἀναφορές καί διαμαρτυρίες στή Βουλή καί στόν τύπο ἀποκομίζεται ἡ ἐντύπω-

20. Βλ. ΑΕΠΕΣ 1, σ.7-11. 'Από τήν ἄποψη τῆς ἱστοριογραφίας τοῦ 'Αγώνα ἔχει ἀσφαλῶς μεγαλύτερη σημασία ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἀρχειακῆς ἔρευνας, ἀπό τό γεγονός ὅτι στή δημοσιογραφία τό 1821 παραμένει εὐνοημένο θέμα, ἤ καί ἀπό τίς μεμονωμένες ἱστοριογραφικές συμβολές ὅπως τοῦ Κ. Σάθα ἤ τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου. Γιά τήν ὑποχώρηση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἐνδιαφέροντος μετά τό 1861 πβ. ἐπίσης *'Αττικόν 'Ημερολόγιον*, 1883, σ.163.

21. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καί ἰδιαιτέρως περί ἑλληνικῆς ἁγιογραφίας», *Πανδώρα*, τ.ΚΑ', φυλλ.485, 1.1.1870, σ.103. Πβ. *Τά κατά Γρηγόριον Ε'*, Α', σ.ιδ'· *'Η 'Ελπίς*, 23.8.1866· *Αἰών*, 19.7.1873· *'Αν. Βυζάντιος*, σ.1 κέ.· Γ. Π. Χαλκιόπουλος, «'Αποσπάσματα ἐκ τῆς ἀνεκδότου λογοδοσίας τῶν κατά τήν Α' περίοδον τῆς ἐπί τῶν ἐθνικῶν ἀναμνήσεων ἐπιτροπῆς πεπραγμένων», *Βύρων*, τ.Γ' (1878), φυλλ.7, σ.384-391. Βλ. ἐπίσης André Bruel, «Histoire d' une statue: La Jeune Grecque au tombeau de Marco Botzaris à Missolonghi. Marbre de David d' Angers», *ΔΙΕΕ*, τ.ΙΗ' (1965-1966), σ.360-366, ὅπου τό ζήτημα τῆς καταστροφῆς τῶν μνημείων μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ τό ζήτημα τῆς σχέσης 'Ελλήνων - Εὐρωπαίων.

ση ὅτι οἱ ἀγωνιστές ἀποτελοῦσαν μιά στρατιά πενήτων, πού πέθαιναν ἀπό τήν πείνα ἤ φυτοζωοῦσαν μέσα στήν ἀφάνεια. Ἡ διαφορά ἐδῶ ἦταν ὅτι οἱ σχετικές καταγγελίες δέν στρέφονταν ἐναντίον ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά εἰδικά ἐναντίον τῆς Ἐξουσίας:

Ὅταν δ' ἐπί τέλους ἡ βαυαρική δυναστεία, συνειδυῖα τό μέγα λάθος, ἤρχισε νά ὀνειρεύηται τήν Μεγάλην Ἰδέαν, οἱ πλεῖστοι τῶν ἁρματωλῶν τοῦ 1821 εἶχον ἀποθάνει ἀπάτριδες καί ἀνέστιοι ἐπί τῆς ψάθης, καταρώμενοι πολλάκις τήν ὥραν καθ' ἥν τοσαῦτα ὑπέφεραν πρός ἀπελευθέρωσιν μιᾶς μυρμηκιᾶς, ἥτις δσημέραι παρακμάζουσα καί φθισιῶσα κατέρχεται εἰς τόν τάφον, ἀφοῦ ὁ Ἑλληνισμός ἐν τῇ Ἑλλάδι ἐξέλιπε· τά δ' ἐπιζήσαντα λείψανα, ἕνεκα τῆς μακρᾶς ἀπό τῶν ἁρματωλικίων των ἀποχωρήσεως ἐλησμονήθησαν, καί οἱ ποτέ ὀπαδοί των δέν ἀνεγνώριζον πλέον ὑπό τό φραγκικόν ἔνδυμα τούς ὁπλαρχηγούς εἰς τῶν ὁποίων τό ὄνομα ὤμνυον κατά τό 1821[22].

Πέρα ὅμως ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀρκετοί ἀπό τούς πρωτεργάτες τῆς ἐπανάστασης εἶχαν πράγματι κακό τέλος[23], ἡ τεράστια ἐπιρροή πού ἀσκοῦσαν οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἄτακτου στρατιωτικοῦ στοιχείου στίς ἐσωτερικές καί ἐξωτερικές ὑποθέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀρκοῦσε γιά νά ἀποδείξει ὅτι ἡ γενική ἐξαθλίωση τῶν ἀγωνιστῶν δέν ἦταν παρά ἕνας μύθος, χρήσιμος ἀκριβῶς στούς ἀγωνιστές καί στούς ἐπιγόνους τους.

Ἡ Ἐξουσία, μέ τή σειρά της, κατέβαλλε κάθε φροντίδα γιά τήν ἐπισημοποίηση τοῦ Ἀγώνα. Ἐπί Βαυαροκρατίας ὄχι μόνο

22. Κ. Σάθας, «Ὀδυσσεύς Ἀνδρούτσου», *Χρυσαλλίς*, τ.Γ', φυλλ.56, 30.4.1865, σ.226. Ἀπό τήν τεράστια φιλολογία σχετικά μέ αὐτό τό ζήτημα βλ. πχ. *Ἀναφορά τῶν Ὑδραίων περί τῶν τοῦ Ἀγῶνος διεκδικήσεων*, 1851· *Ἡ νῆσος τῶν Πετσῶν*, 1850, σ.15-16· Μαργαρίτης 1853, προσφώνηση στούς ἀναγνῶστες καί σ.159· ἀναφορές ἀγωνιστῶν: *Ἀθηνᾶ*, 17.4. 1863, *Ἡ Ἐλπίς*, 20.8.1868. Πβ. ἐπίσης τήν ἐπιστολή Μακρυγιάννη πρός τήν σύνταξη τῆς ἐφ. *Ἀθηνᾶ*, 17.4.1862: *Ἡ ἱερά φάλαγξ τῶν ἀγωνιστῶν ψοφάει ἀπό τήν πεῖνα.*

23. Πβ. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.27-29 καί 83· Σ.Α. 1860, σ.94-95, ὅπου γίνεται λόγος εἰδικότερα γιά τίς μεγάλες περιουσίες πού ἐξανεμίστηκαν στή διάρκεια τοῦ Ἀγώνα· «Ὁ ἀδικημένος ἀγωνιστής», *Ἡ Κόλασις*, 20.1.1868.

διορίστηκαν ἀγωνιστές στήν αὐλή τοῦ Ὄθωνα[24], ἀλλά καί καθιερώθηκε, ἀπό τό 1838, ὁ ἑορτασμός τῆς 25ης Μαρτίου[25]. Ἡ βασιλεία τοῦ Γεωργίου θά ἐπιδείξει τό ἴδιο ἐνδιαφέρον, ἀναπληρώνοντας, ἐπιπλέον, τίς παραλείψεις τῶν Βαυαρῶν: 42 χρόνια μετά τόν θάνατό του, ὁ Ὀδυσσέας Ἀνδροῦτσος ἀποκαθίσταται στό βαθμό τοῦ ἀντιστρατήγου, καί τά ὀστά του ἐνταφιάζονται μέ κάθε ἐπισημότητα· ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Γρηγορίου Ε΄, τήν ὁποία εἶχαν ἐπίμονα ἀρνηθεῖ οἱ Βαυαροί, κατέληξε στόν ἀνδριάντα τοῦ Πατριάρχη καί στόν γνωστό θρίαμβο τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη[26]. Οἱ ποικίλες ἐκδηλώσεις γιά τόν πανηγυρικό ἑορτασμό τῆς 50ετηρίδας τοῦ Ἀγώνα τό 1871 (μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἀναβίωση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων) συγκέντρωναν ὅλα τά στοιχεῖα τῶν ἐπίσημων προτιμήσεων: τήν ἀρχαιοελληνική σύνδεση, τήν ἑλλαδοκεντρική ἑρμηνεία, τόν διακριτικό «καημό» τοῦ μείζονος ἑλληνισμοῦ[27].

Ἀλλά οἱ ἐπίσημοι πανηγυρισμοί τοῦ 1821 εἶχαν, μοιραῖα, δύο ὄψεις:

> *Ἡ ἐθνική ἡμέρα τῆς ΚΕ Μαρτίου ἑωρτάσθη ἐφέτος μετά μείζονος παρά ποτε πομπῆς. Κίνησις ἦν ἅπασα ἡ πόλις τήν ἡμέραν ὁλόκληρον (...). Καί τά μέν πυροτεχνήματα ἦσαν λαμπρά καί τεχνικά (...). Τό δέ θέατρον ἦτο καί αὐτῶν τῶν πυροτεχνημάτων λαμπρότερον (...). Ὁ ἐνθουσιασμός ἐν τούτοις τοῦ λαοῦ δέν ἑρμηνεύετο μέν, ὡς ἄλλοτε, δι᾽ ἐξωτερικῶν σημείων, διά συμποσίων, προπό-*

24. Βλ. π.χ. Τάκερμαν 1877, σ.16-17, καί *Σελίδες τινές τῆς ἱστορίας τοῦ Βασιλέως Ὄθωνος*, Ἀθήνα 1898, σ.343 κέ.

25. Γιά τούς πρώτους ἑορτασμούς τῆς 25ης Μαρτίου βλ. Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*, σ.157. Ἡ ἑλλαδική λογική στήν ἡμερομηνία τῆς ἑορτῆς περιγράφεται ἀπό τόν G. A. Mano, *L' Orient rendu à lui-même*, Λονδίνο-Παρίσι 1861, σ.253-255.

26. Γιά τόν Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτσο βλ. Κ. Σάθας, ὅ.π.· Γιά τόν Γρηγόριο, *Τά κατά Γρηγόριον Ε΄*, *Βαλαωρίτης*, σ.142 κέ., καί, γιά τίς ἀναστολές τῆς Ἐξουσίας στήν καθιέρωση τῆς μνήμης του, *Αἰών*, 13.4.1849. Πβ. *Παλιγγενεσία*, 26. καί 30.3.1870, ὅπου ἐνδιαφέρουσα ἀντίδραση κατά τῆς βασιλικῆς πρωτοβουλίας γιά τήν ἀνέγερση μνημείου τοῦ 21.

27. Γιά τόν ἑορτασμό τοῦ 1871 βλ. Τάκερμαν 1877, σ.115 κέ., καί *Παλιγγενεσία*, 13. καί 26.4.1871.

σεων καί ἐμβλημάτων, διότι εἰς τά πρόσωπα πάντων ἤθελες ἀναγνώσει ψυχράν τινα ἀδιαφορίαν, πλήν, ὅπερ καί βέλτιον, τόν ἐνθουσιασμόν του περιέκλειεν ἕκαστος ἐντός τῆς καρδίας του, φυλάττων αὐτόν οἱονεί ἀβεβήλωτον ἀπό τάς ἔξωθεν προσβολάς[28].

Εἰκοσιπέντε χρόνια μετά τήν παραπάνω περιγραφή, τό 1875, οἱ ἀρνητικές συνέπειες τῆς καθιέρωσης τῆς ἐθνικῆς ἑορτῆς θά περιγραφοῦν πολύ πιό ἔντονα:

Ἄν τις ἀναλογισθῇ, πῶς ἡ ἱερά αὕτη καί ἁγία ἡμέρα ἑωρτάσθη καί ἐμνημονεύθη μέχρι σήμερον ὑπό τῶν Ἑλλήνων (...), παράδοξον καί ἀλγεινήν ἀντίθεσιν θέλει ἀπαντήσει μεταξύ τῶν δεκαέξ ἐκείνων ἐτῶν, καθ' ἅ ἐμνημόνευον αὐτῆς οἱ Ἕλληνες ἐκ μνήμης ἰδίας καί ὑπό τῶν παλμῶν τῆς καρδίας των ἐγειρόμενοι, καί τῶν μετ' αὐτά παρελθόντων τριάκοντα καί ἑπτά, καθ' ἅ, ἀναπαυόμενοι εἰς τήν μνήμην τήν κυβερνητικήν, εἰς τά ἐπίσημα προγράμματα, εἰς τάς ἀψίδας, τάς δοξολογίας καί τάς παρατάξεις, ἠρκοῦντο μόνον παρευρισκόμενοι τό πολύ πολύ ὡς ἑορτάσιμοι θεαταί εἰς τήν ἐπίσημον τελετήν (...). Οὕτω δέ κατ' ὀλίγον ἡ μνήμη ἡμῶν ἐκοιμήθη (...)[29].

Ἀλλά ἡ Ἐξουσία δέν εἶχε ἄλλη δυνατότητα παρά νά ἀναλάβει τήν εὐθύνη τῆς μνήμης τοῦ 1821, καί δέν μποροῦσε παρά νά ἑορτάζει μέ τρόπους πού καί νά τήν ἐνισχύουν καί νά τήν προστατεύουν ἀπό ἐνδεχόμενα ἀντιπολιτευτικῶν ἐνεργειῶν ἤ διπλωματικῶν περιπλοκῶν. Ἡ αἴσθηση τῆς ἀπειλῆς καί ἡ μόνιμη καχυποψία ἐκφράζονται παραστατικά σέ μιά μικρή εἴδηση ἀπό τόν ἑορτασμό τοῦ 1874, ἔτους ἔντονης πολιτικοποίησης: Ἡ ἀστυνομία εἰσέβαλε στό κουρεῖο «Ἐθνοφύλαξ» γιά νά ξεκρεμάσει τίς εἰκόνες τοῦ Ρήγα καί τοῦ Κοραῆ, μέ τίς ὁποῖες ὁ ἰδιοκτήτης πανηγύριζε τήν ἐπέτειο[30].

Τό ἐπεισόδιο αὐτό δέν σημαίνει βέβαια ὅτι ὑπῆρχαν δύο συγκροτημένες ἀντίπαλες ἐκδοχές γιά τό 1821, ἡ ἐπίσημη καί ἡ ἀ-

28. Γοργίας (= Κ. Πώπ), «Ἔργα καί Ἡμέραι», *Ἡ Εὐτέρπη*, τ.Δ', φυλλ.87, 1.4.1851, σ.358.
29. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 25.3.1875.
30. Βλ. *Στοά*, 4.4.1874.

νηπίσημη. Ὑπῆρχε ἁπλῶς ἡ διάχυτη ἄποψη, πού κάθε ἀντιπολίτευση ἔσπευδε νά ἐνθαρρύνει, ὅτι ὁ «λαός» ἦταν ἁρμοδιότερος καί πατριωτικότερος θεματοφύλακας τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων ἀπό τίς ἑκάστοτε κυβερνήσεις. Τήν τάση ἀποσύνδεσης τοῦ Ἀγώνα ἀπό τά προηγούμενα καί τά ἑπόμενα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἤ τά σύγχρονα τῆς εὐρωπαϊκῆς, τή μοιράζονταν καί οἱ δύο· αὐτό ἴσχυε ἐπίσης καί γιά τόν περιστασιακό ἐκλεκτισμό στούς συσχετισμούς του, π.χ. μέ τόν κλεφταρματολισμό ἤ τόν διαφωτισμό. Ἐκεῖ ὅμως πού δέν ἐκδηλωνόταν καμιά διαφοροποίηση, ἦταν στόν ἀπαράβατο ὅρο, τόν ὁποῖο σέβονταν καί οἱ νηφαλιότερες προσπάθειες θεώρησης τῆς ἐπανάστασης: στόν μύθο τοῦ Εἰκοσιένα. Ἡ *ἔνδοξος καί μυθική γενεά τοῦ Ἀγῶνος*[31] ἀδελφωνόταν μέ τή γενεά τῶν Μηδικῶν πολέμων, οἱ πατέρες μέ τούς προπάτορες. Ἀνεπαίσθητα οἱ Ἕλληνες ἀποκτοῦσαν ἀντί μιᾶς δύο κατηγορίες προγόνων:

Ὁ σύγχρονος Ἕλλην ἐνθυμεῖται, καί δέν ἀποκάμνει ὑπομιμνήσκων εἰς πάντας, τούς λόγους καί τά παραδείγματα τῶν θανόντων ἡρώων τοῦ εὐσκίου παρελθόντος ἀπό τοῦ Μιλτιάδου, Θεμιστοκλέους καί Δημοσθένους —ὡς νά περιεπάτουν οὗτοι μόλις χθές ἀνά τάς ὁδούς τῶν Ἀθηνῶν— μέχρι τῶν μᾶλλον νομίμων προπατόρων του τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, τοῦ Μιαούλη, τοῦ Κανάρη, τοῦ Βότσαρη, τοῦ Κολοκοτρώνη καί τοῦ Ὑψηλάντη[32].

31. *Αἰών*, 27.5.1868. Πβ. *ΡΦ*, 25.3.1872.

32. Τάκερμαν 1877, σ.102. Πβ. *Ροΐδης*, Β', σ.413 (Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, 1878): *Πληρέστατα συμμεριζόμεθα τήν γνώμην τοῦ Βαλαωρίτου, ὅτι μόνη παρ' ἡμῖν πηγή ἀληθοῦς ποιήσεώς εἶσιν αἱ ἀναμνήσεις τοῦ Ἀγῶνος· τήν πηγήν ὅμως ταύτην οὔτε ῥέουσαν βλέπομεν ἐν ὑπαίθρῳ οὔτε ἀκούομεν τό κελάρυσμά της· καί αὐτός δέ ὁ ποιητής ὁμολογεῖ ἐν τοῖς προλόγοις του, ὅτι πρός ἀνεύρεσιν ὕδατος ζῶντος ἠναγκάσθη «νά 'ἀνασκάψῃ' τό ἔδαφος τῆς Ἠπείρου». Παράδοξος καί ὄντως λυπηρά εἰς χείλη ποιητοῦ καί ἡ λέξις «ἀνασκαφή», ἡ κατατάσσουσα «ἔργα» χθεσινά μεταξύ τῶν ἀρχαιοτήτων. Διά τῆς φοβερᾶς ταύτης λέξεως συνδέει μέν ἀμέσως τούς ἀγωνισθέντας ἐν Πλαταιαῖς καί Μαραθῶνι πρός τούς ἥρωας τῆς Γραβιᾶς καί τοῦ Σουλίου, ἀλλά συγχρόνως καθιστᾷ καταφανές τό μέγεθος τοῦ χάσματος, ὅπερ χωρίζει ἡμᾶς ἀπό τούτων.*

3. Η ΠΡΟΟΔΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

'Ακόμα κι ἄν ἡ ἐπιχειρηματολογία πού εἴδαμε ὥς τώρα εἶχε ἐξασφαλισμένη ἀποτελεσματικότητα, ἀκόμα κι ἄν αἴρονταν οἱ εὐρωπαϊκές ἀμφιβολίες γιά τήν ἑλληνικότητα ἤ τήν «ἀξία» τῶν κατοίκων τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, καί πάλι τό Βασίλειο θά ἔμενε ἀκάλυπτο σ' ἕνα πολύ ζωτικότερο πρόβλημα: ἐκεῖνο τῆς π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ς ἐξομοίωσης μέ τήν Εὐρώπη. Ἡ ἑλληνική καταγωγή σήμαινε τό πολύ μιά ἀναδρομική ἐξομοίωση, ἀφοῦ ἡ βαθιά σχέση τῆς Εὐρώπης μέ τήν κλασσική ἀρχαιότητα θεωροῦνταν δεδομένη. 'Αλλά ὁ 19ος αἰώνας ἦταν αἰώνας προόδου, καί ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη ὁ νεκραναστημένος μας δέν ἦταν παρά ἕνα νήπιο (*νεάζων γίγας* ἔστω[1]), πού ἔβλεπε στήν Εὐρώπη τόν ἀνάδοχό του[2]. Γιά νά ἀντικρουσθεῖ τό κατά πολλούς *κυ-*

1. Κ. Σ(άθας), «Βίος τοῦ Μωάμεθ, μετά παραρτήματος 'Ισλαμικῆς θρησκείας ὑπό Οὐασιγκτῶνος Ἴρβιγγος (...)», *Χρυσαλλίς*, τ.Δ', φυλλ.82, 30.5.1866, σ.235. Πβ. *Κουμανούδης*, σ.658, λῆμμα *μικρομέγας* (:*τό μικρομέγα ἔθνος τῶν Ἑλλήνων*).

2. Βλ. *Βαλαωρίτης*, σ.341. Πβ. καί ἀγόρευση 'Επ. Δεληγεώργη, συνεδρ. 17, 7.12.1868, ΕΣΒ, σ. 110: *Ὅταν μετά τήν περαίωσιν τοῦ ἀγῶνος* (ἡ Εὐρώπη) *ἔρριψεν ἕν βλέμμα ἐπί τῶν ἔργων αὐτῆς, εἶδεν ὅτι ἐξ αὐτῶν ἐξῆλθεν εἷς ἀ σ θ ε ν ή ς κ α ί ἕ ν ν ή π ι ο ν (...)· καί ὑπέρ μέν τῆς Τουρκίας συνωμολόγησε τήν ἀ κ ε ρ α ι ό τ η τ α, τῆς δέ Ἑλλάδος ἐ γ γ υ ή θ η τήν ὕπαρξιν.*

ριώτερον ἐπιχείρημα τῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος, ὅτι δηλαδή αὐτη δέν εἶναι ἐπιδεκτική προόδου[3], χρειάζονταν ὄχι πιά θεωρητικά σχήματα, ἀλλά στοιχεῖα συγκεκριμένα, πού νά ἀποδεικνύουν ἀβάσιμη τή δυσπιστία ἤ δυσφορία τῆς Εὐρώπης στό ζήτημα τῆς εἰσόδου τῶν Ἑλλήνων στόν εὐρωπαϊκό κόσμο.

Ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς ἀνάγκης κατά κανέναν τρόπο δέν ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν παραίτηση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τά αὐξημένα τους δικαιώματα στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό. Ἡ γραμμή: ἀρχαιότητα-Εὐρώπη-Ἑλλάδα, ἀπότοκος τῆς μετακενωτικῆς αἰσιοδοξίας τοῦ διαφωτισμοῦ, ἔμενε ἄθικτη. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης, προλογίζοντας μιά διάλεξή του (1867) μέ τίτλο «Ἀρχαῖος καί νεώτερος πολιτισμός» καί θέμα τή συντριπτική ὑπεροχή τοῦ δεύτερου σέ σχέση μέ τόν πρῶτο, ζητᾶ περίπου συγγνώμη ἀπό τό ἀκροατήριό του:

> *Ἐνδέχεται ἀκούων τις ὅσα θά εἴπω περί τῆς ἀρχαιότητος, νά ἐκλάβῃ αὐτά ὑπέρ τό δέον αὐστηρά. Παρακαλῶ ὅμως νά ἔχετε ὑπ' ὄψιν ὅτι οὔτε κρίνω, οὔτε κατακρίνω, ἀλλά συγκρίνω. Ὁ ἀρχαῖος καί ὁ νεώτερος πολιτισμός θεμελιοῦνται ἐπί βάσεων ὅλως ἀντιθέτων*[4].

Τό πιθανότερο εἶναι ὅτι τό ἀκροατήριο τοῦ Δραγούμη θά δίσταζε νά ἐγκαταλείψει τήν ἐπικρατέστερη ἄποψη, ἡ ὁποία ἤθελε, ἀντίθετα, στή σύγχρονη Εὐρώπη τήν ἁρμονική συνύπαρξη τῆς κλασσικῆς κληρονομιᾶς μέ ἕναν ὑλικό πολιτισμό πού προϋπέθετε ἀκριβῶς τή ριζική ἀποδέσμευση ἀπό τήν παράδοση. Ἐξομοίωση μέ τήν Εὐρώπη σήμαινε ἐπιστροφή τοῦ πολιτισμοῦ στή γενέτειρά του: Τό ἀξίωμα ἴσχυε ἀκόμα καί γιά τούς ἐπικριτές τοῦ *ἐπεισάκτου πολιτισμοῦ*[5], πού ἁπλῶς πρότειναν τή διά-

3. Ε. Μανιτάκης, «Συνοπτική περιγραφή τῆς ὑλικῆς προόδου τῆς Ἑλλάδος», *Παρθενών*, Α' (1871), φυλλ. Α', σ.1.
4. *Πανδώρα*, τ.ΙΗ', φυλλ.409, 1.4.1867, σ.3.
5. Τ. Ι. Φ(ιλήμων), «Σκέψεις τινές περί τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ», ὅ.π., τ.ΣΤ', φυλλ.129, 1.8.1855, σ.208. Πβ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τῶν προγενεστέρων ἑλληνικῶν σχολείων» καί «Περί γυναικός καί Ἑλληνίδος», ὅ.π., τ.Η', φυλλ.176, 15.7.1857, σ.177, καί τ.ΙΖ', φυλλ.389, 1.6.1866, σ.108· Α. Ζανετάκης Στεφανόπουλος, «Περί τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καί τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ ἐπί τά ἐν Ἑλλάδι ἤθη», ὅ.π., τ.Κ', φυλλ.461, 1.6.1869, σ.86· Β. Γαβριηλίδης, «Περί φιλολογικῶν ἤ ἀκαδη-

κριση ἀνάμεσα στά «θετικά» καί τά «ἀρνητικά» του στοιχεῖα. Ἦταν γι' αὐτή τή λογική δυνατός ἕνας ἐκσυγχρονισμός πού νά ἀφήνει τελείως ἀνέπαφα τά πάτρια — ὄχι βέβαια τήν παραδοσιακή δομή τῆς κοινωνίας ἤ τῆς οἰκονομίας, ἀλλά τά ἀδιανόητα ἐρήμην της *πάτρια ἤθη*. Ὁ παραλογισμός ἦταν εὔκολο νά ἐπισημανθεῖ:

Πολλάκις ἤκουσά τινας ἐκ τῶν ἀντιγραφόντων ἀλλήλους (...) ἀποφαινομένους ὡς ἐκ τρίποδος ὅτι ἀνάγκη νά ἐμμένωμεν εἰς τά πάτρια ἤθη. Ἀλλ' ἐρωτῶ ποῖα τά ἤθη ταῦτα; τά τῶν Ἀθηνῶν, τά τῆς Σπάρτης, τά τῆς Κρήτης, τά τῶν μυρίων ἄλλων πολιτειῶν τῆς ἀρχαιότητος, ἤ τά νεώτερα, τά πρό τοῦ ἑλληνικοῦ ἀγῶνος; Ἐάν μέν ἐννοῶσι τά πρῶτα, δέον ν' ἀναστήσωμεν τούς γυμνικούς ἀγῶνας (...). Ἐάν δέ τά πρό τοῦ ἀγῶνος (...) δεῦτε ἀνατρέψωμεν τά παρθεναγωγεῖα[6].

Ἡ ἰδιορρυθμία ὅμως στήν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας δέν ἔγκειται στήν προσπάθεια ἐξεύρεσης σημείου ἐπαφῆς ἀνάμεσα στόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό καί τήν ἑλληνική παράδοση, ἤ ἀκόμα καί στήν αὐθαίρετη ταύτιση τῶν δύο, ἀλλά στό γεγονός ὅτι δέν σημειώθηκε καμιά πόλωση ἀνάμεσά τους[7]. Ἡ ἑλληνική κοινωνία, *ἀναπετάσασα τάς θύρας εἰς τόν πολιτισμόν*[8], εὐχόταν ἁπλῶς νά μή διαλυθεῖ.

Γιά τήν περιπλοκή στή σχέση «εὐρωπαϊκοῦ» καί «ἐθνικοῦ», ἕνας βασικός παράγοντας ἦταν ἡ μοναδική ἀνάμεσα στούς βαλκανικούς λαούς ἐμπειρία τῆς «ἐπιτόπιας» διδασκαλίας τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν καί πολιτιστικῶν ἕξεων κατά τήν Βαυαροκρατία. Ὑπῆρχαν βέβαια καί ἄλλες περιπτώσεις εὐρωπαϊκῆς θητείας, ὅπως π.χ. τῶν Ἑπτανησίων ἤ τῶν Σέρβων τῆς Αὐ-

μαϊκῶν συνεταιρισμῶν», *Ἑπτάλοφος*, ἔτ.Α' (Κων/πολη 1869), τχ.Α', σ.550-551.

6. «Ἀνατολικαί ἐπιστολαί (...) ὑπό Γεωργίου Κ. Τυπάλδου (υἱοῦ)», *Πανδώρα*, τ.Ι', φυλλ.232, 15.11.1860, σ.368.

7. Γιά τή σχέση νεωτερισμοῦ - παράδοσης στήν πρώιμη φάση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ βλ. Rustow, σ.8 κέ., καί Anthony D. Smith, *The Ethnic Revival in the Modern World*, Cambridge University Press 1981, σ.96 κέ.

8. Π. Καλλιγᾶς, «Περί φυλακῶν», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ.396, 15.9.1866, σ.297.

στρίας, πού ὅμως δέν ἦταν ἐνταγμένες στά πλαίσια τῆς οἰκοδόμησης ἑνός ἐ θ ν ι κ ο ῦ κράτους. Ἔγινε ἤδη λόγος γιά τήν ἐπιστροφή τῶν Ἑλλήνων στήν *ἐθνικήν ὁδόν*, πού τόσο πολύ ἐκθειάστηκε μετά τήν 3η Σεπτεμβρίου τοῦ 1843[9]. Ἐπιστρέφοντας οἱ Ἕλληνες πῆραν μαζί τους καί τή βαυαρική νομοθεσία, τήν ὁποία δέν ἀπαρνήθηκαν στή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα. Εἶχαν ἀπομακρυνθεῖ οἱ Βαυαροί· ὄχι οἱ μέθοδοι ἤ οἱ ἐπιλογές τους. Ἡ εὐκολία, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέ τήν ὁποία ἐκδιώχθηκαν τόσο οἱ Βαυαροί ὅσο καί ἀργότερα, *ἐν μιᾷ νυκτί*, ὁ ἴδιος ὁ Ὄθων, ἦταν ἡ μόνη ἀντικειμενική βάση τῆς πεποίθησης ὅτι ὁ ἐκσυγχρονισμός, στό ἐπίπεδο τουλάχιστον τῶν πολιτικῶν θεσμῶν, μποροῦσε νά τεθεῖ ὑπό λαϊκό, δηλαδή «ἐθνικό» ἔλεγχο.

Ἡ διαβόητη *αὐθάδεια τοῦ Ἕλληνος συνταγματικοῦ πολίτου*[10] ἐπαναπαυόταν στήν ψευδαίσθηση ὅτι εἰδικά στήν Ἑλλάδα ἦταν δυνατόν ὁ ἐκσυγχρονισμός αὐτός νά παραμένει ἐσαεί ἀνολοκλήρωτος. Ὁ «λαός» πού κατά καιρούς ἔδινε τό παρών ἀνέτρεπε κυβερνήσεις· δέν ἀμφισβητοῦσε οὔτε ἐπέβαλλε θεσμούς. Μποροῦσε κανείς —ὁ Κ. Λεβίδης, π.χ., στά 1856— νά ἐπικαλεστεῖ μιά πλασματική κοινωνική γαλήνη, πού ἐξῆρε τήν Ἑλλάδα ὑπεράνω τοῦ προτύπου της:

> *Ὁ ἀμερόληπτος παρατηρητής (...) ἤθελεν ἀπαντήσει ἐν Ἑλλάδι λελυμένα κοινωνικά τινα ζητήματα, τά ὁποῖα ἐν τῇ ἑσπερίᾳ Εὐρώπῃ, μέ ὅλα αὐτῆς τά φῶτα, μέ ὅλην αὐτῆς τήν πρόοδον, μέ ὅλας τάς ἀπό αἰώνων αἱματηράς συγκρούσεις, μέ ὅλας τάς ἀπό τοῦ 1792 ἐπαναστάσεις, μένουσιν ἄχρι τοῦδε ἄλυτα ἐν Εὐρώπῃ καί ἀφήνουσιν ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς κοινωνίαις σπέρματα μελλόντων ἐσωτερικῶν σπασμῶν*[11].

Ἡ βεβαιότητα ὅτι ὑπάρχει καί ἡ σύντομη ὁδός πρός τήν «πρόοδο», παρασύρει τόν Λεβίδη στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἐ-

9. Βλ. *παραπάνω*, σ.54 κέ.
10. *Συγγρός*, Α΄, σ.98. Πβ. Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.368: *Ἐν τῇ συνταγματικῇ ἡμῶν οἰήσει.*
11. Λεβίδης 1856, σ.77. Πβ. πρόλογο στό *Σύστημα τῆς ἐν Ἑλλάδι ἰσχυούσης νομοθεσίας* τοῦ Ν. Ι. Σαρίπολου, *Πανδώρα*, τ.ΙΘ΄, φυλλ.447, 1.11.1868, σ.282.

λυσε προβλήματα πού δέν ὑπῆρχε περίπτωση νά εἶχε ποτέ ἀντιμετωπίσει. Δέκα χρόνια ἀργότερα, ὁ Κουμουνδοῦρος θά προβεῖ σέ δημόσιο ἔπαινο τῆς ἰδεολογικῆς σύγχυσης:

> *Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Ὀκτωβρίου ἔσχε καί τοῦτο τό καλόν, ὅτι μετ' αὐτήν δύνανται νά συμβαδίζωσι καί τά δύο, καί δύναταί τις νά λέγηται σ υ ν τ η ρ η τ ι κ ό ς καί φ ι λ ε λ ε ύ θ ε ρ ο ς ὁμοῦ*[12].

Πίσω ἀπό τέτοιου εἴδους ἰσοπεδωτικές διαπιστώσεις ὑπάρχει ἡ ἐξίσου ἰσοπεδωτική εἰκόνα μιᾶς Εὐρώπης ἀφηρημένης καί ἀδιαφοροποίητης, πρός τήν ὁποία ὁδηγεῖ τό ἑλληνικό κράτος ἡ ἀναπότρεπτη φορά τῶν πραγμάτων. Τό ἴδιο τό σύνθημα τοῦ «προτύπου Βασιλείου» —κατ' ἐξοχήν συμβόλου τῆς προσδοκώμενης ἐξομοίωσης— δέν προφέρεται στό πλαίσιο συγκεκριμένου μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, πού θά βοηθοῦσε στή διευκρίνιση τοῦ ὅποιου πολιτικοῦ ὁράματος τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου, ἀλλά γιά νά ὑποβληθεῖ στούς ὑπηκόους τοῦ νέου ἡγεμόνα ἡ διάζευξη τοῦ Βασιλείου ἀπό τήν ἄ σ χ ε τ η πρός τήν πρόοδο ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων.

Ἤδη πρίν ἀπό τόν Γεώργιο, ὁ μύθος τῆς προσωρινότητας, μέ τόν ὁποῖο συνδεόταν ἡ ἀπελευθερωτική προοπτική, δέν κάλυπτε τούς Ἕλληνες ὅταν ἐπρόκειτο νά ἀπαντήσουν στίς εὐρωπαϊκές ἐπικρίσεις, νά συγκεντρώσουν δηλαδή εὐνοϊκούς ἀριθμούς καί νά ἀποδείξουν ὅτι πράγματι προόδευαν. Αὐτή ἡ δεύτερη μορφή δυσπιστίας, πού δέν ἀφοροῦσε πιά τούς Ἕλληνες ὡς ἔθνος, ἀλλά τήν Ἑλλάδα ὡς κράτος, ἦταν ἀλληλένδετη μέ τήν πρώτη. Οὐσιαστικά τό ἀμφισβητούμενο ἦταν πάντα ἕνα: ἄν οἱ Ἕλληνες συγκέντρωναν τά προσόντα (πού ὅριζε ὁ αἰώνας) γιά ἐθνική ἀνεξαρτησία. Ἀλλά τό κέντρο βάρους εἶχε μετατοπιστεῖ: Ἡ πρώτη συζήτηση στρεφόταν γύρω ἀπό τίς προϋποθέσεις τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, ἐνῶ ἡ δεύτερη περιοριζόταν στά ἀποτελέσματά της. Στή δεύτερη αὐτή περίπτωση, ἡ διατύπωση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀμφιβολιῶν ἦταν εὐκολότερη ὑπόθεση, ἀφοῦ δέν ἦταν πιά ἀπαραίτητη ἡ ἐπιστημονική τεκμηρίωση. Τό

12. Ἀγόρευση Κουμουνδούρου στή συνεδρ.26, 17.7.1865, ΕΣΒ, σ.346.

μέγιστο τῆς ἀπαιτούμενης ἐνημέρωσης τό ἔδινε ἡ συγκέντρωση ἄμεσων μαρτυριῶν (ὄχι μόνο ἀπό διπλωμάτες ἀλλά καί ἀπό τούς τόσους ἰδιῶτες Εὐρωπαίους περιηγητές) γιά τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σέ οἱονδήποτε τομέα. Τό ἐλάχιστο λίγο ἀπεῖχε ἀπό τήν ἀπόλυτη ἄγνοια, πού εἶναι τό πιό συχνό παράπονο τῶν Ἑλλήνων γιά τούς Εὐρωπαίους παρατηρητές τους. Τό ἀποτέλεσμα αὐτοῦ τοῦ «ἐνδιαφέροντος» ἦταν:

Ὁ συρφετός τῶν καθ' ἑκάστην περί Ἑλλάδος καί περί Ἀνατολῆς ἐκδιδομένων βιβλίων, ὅπου πολλάκις ἐξεικονιζόμεθα ὑπό τῶν ξένων καί τῶν ἀνθρωποφάγων ὠμότεροι[13].

Τά κενά τῆς πληροφόρησης τά κάλυπταν οἱ ἑκάστοτε πολιτιστικές προτιμήσεις τῆς Εὐρώπης, οἱ οἰκονομικές ἐπιλογές, ἡ διπλωματική ἀδημονία, ἤ ὁποιος ἄλλος συναφής παράγοντας μεροληψίας. Τά κρούσματα «ἀνυπακοῆς» τοῦ Βασιλείου στίς ἀποφάσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἤ τά κρούσματα ἐνοχλητικῆς γιά τήν Εὐρώπη «ἀναρχίας» μποροῦσαν νά ἑρμηνευθοῦν ἀπό τούς Εὐρωπαίους δημοσιογράφους ὡς ἀξιόποινα τεκμήρια ἀνικανότητας τῶν Ἑλλήνων νά αὐτοκυβερνηθοῦν, ἤ νά ἀποτελέσουν ἔναυσμα γιά τήν ἀναζήτηση, ὁπουδήποτε, παρόμοιων τεκμηρίων. Ἡ ἀνθελληνική δημοσιογραφία ἀποκτοῦσε ἔτσι μιά ὄψη στενά συνδεδεμένη μέ τήν ἀσφυκτική παρουσία τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας μέσα στό Βασίλειο.

Σέ δύο περιπτώσεις ἡ σύνδεση αὐτή ἔγινε αἰσθητή κατά τόν ὀδυνηρότερο γιά τούς Ἕλληνες τρόπο: στόν Κριμαϊκό πόλεμο καί στή σφαγή τοῦ Δήλεσι. Στήν πρώτη, ἡ Ἑλλάδα βρέθηκε νά εἶναι *ὑπόλογος* ἐνώπιον τῆς Εὐρώπης ὄχι μόνο στό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς της πολιτικῆς —πού ἄλλωστε ἀντιμετωπίστηκε μέ τήν ἀγγλογαλλική κατοχή—, ἀλλά καί στό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς της ἀνάπτυξης[14]. Οἱ συνέπειες τῆς δεύτερης δηλώνονται γλαφυρά στό ξέσπασμα τοῦ Βαλαωρίτη:

Εὐθύς πλακώνει ἄγριο, καταματωμένο, μαῦρο σά Χάρος ἕνα σύγνεφο ἀπό τόν Ὠρωπό, καί χωρίς νά τό καταλάβωμε, αἰφνιδίως εὑρισκόμεθα ὅ λ ο ι κατηγορούμενοι καί ὑ-

13. «Ἀνατολικαί ἐπιστολαί ...», ὅ.π., σ.369.
14. Πβ. Νάζος 1855, σ.9, καί Τάκερμαν 1877, σ.97.

πόδικοι εἰς τό μεγάλο κριτήριο τῆς κοινῆς γνώμης τοῦ ἐξευγενισμένου κόσμου. Δέν ἔμεινε κατάρα, δέν ἔμεινεν ἀνάθεμα ὁπού νά μή μᾶς τό ἔριξαν κατακέφαλα, καί μέσα εἰς τή γενική ἀγανάχτηση καί τήν τυφλή ὀργή τῆς ἀνθρωπότητος οὔτε οἱ τάφοι μας ἐμπόρεσαν νά σωθῶσι[15].

Ἐκεῖνο πού ἔκανε τό Δήλεσι βαρύτερο ἦταν ὅτι στή δεκαπενταετία πού μεσολάβησε ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο εἶχε πιά συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀλλαγή τῆς στάσης τῶν Μεγάλων Δυνάμεων στό Ἀνατολικό Ζήτημα, καί ἡ ὑποστήριξη τῆς γραμμῆς τῶν μεταρρυθμίσεων στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία: Μιᾶς προοπτικῆς πού ἀσφαλῶς κλόνιζε τή σημασία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους στήν Ἀνατολή, ἔθετε σέ ἀμφισβήτηση τήν ἑλληνική ὑπεροχή, ἀναγνωρίζοντας ἰσοτιμία ἀνάμεσα στίς ἐθνότητες, καί δημιουργοῦσε στούς ἔξω Ἕλληνες κίνητρα πρόσδεσης στό ὀθωμανικό σχῆμα, σέ μιά Αὐτοκρατορία πού εἶχε πιά ριχτεῖ, κι αὐτή, στό δρόμο τῆς προόδου:

Κλαύσατε, οὐλεμάδες, καί ἰμάμηδες καί μουφτῆδες, λειτουργοί τῶν τριακοσίων καί τεσσαράκοντα τεσσάρων τζαμίων, τῶν ὁποίων οἱ θόλοι καί οἱ μιναρέδες ὑψοῦνται μεγαλοπρεπεῖς ὑπό τόν κυανοῦν οὐρανόν τῆς πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου! Καλύψατε μέ τέφραν καί σποδόν τήν κεφαλήν, ὦ ἔμποροι τοῦ Βεζεστενίου, ἄσπονδοι ἐχθροί πάσης καινοτομίας! Ἐνδύματα, θέατρα, ἀτμόπλοια, ἀέριον φωτεινόν, ὅλαι οἱ ἐφευρέσεις τῆς Δύσεως εἰσβάλλουσιν ἀκάθεκτοι εἰς τήν κοιτίδα τοῦ ἰσλαμισμοῦ![16]

Τό γεγονός ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι προφανῶς δέν θεωροῦσαν τήν Ἑλλάδα μοναδικό δικαιοῦχο τοῦ πολιτισμοῦ τους, δυσκόλευε τό ἔργο τῆς ὑπεράσπισής της. Ἀκόμα καί ἡ προοπτική τοῦ ἑλληνοθωμανισμοῦ[17], πού σήμαινε ἀκριβῶς τή συμφιλίωση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας μέ τή νέα τάξη τῶν πραγμάτων, ἄφηνε μετέωρο τό Βασίλειο καί ἀπροσδιόριστο τόν ρόλο του στή μελλοντική, ἀναγεννημένη Ἀνατολή.

Τό ἔργο τῶν Εὐρωπαίων ἐπικριτῶν τῆς Ἑλλάδας δέν ἦταν

15. *Βαλαωρίτης*, σ.301.
16. «Ὀχήματα τουρκικά», *Πανδώρα*, τ.ΙΒ΄, φυλλ.267, 1.5.1861, σ. 67.
17. Βλ. *παρακάτω*, κεφ. Δ΄, 4.

—τό εἴπαμε ἤδη— ἰδιαίτερα δύσκολο. Μέ τόν 'Αγώνα ὡς προϋπόθεση γιά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἁπλῶς δώσει τίς καταταχτήριες ἐξετάσεις τους γιά τήν εἴσοδο στόν εὐρωπαϊκό κόσμο. 'Από ἐκεῖ καί πέρα, οἱ Εὐρωπαῖοι εἶχαν ὅλη τήν εὐχέρεια νά ἐκμεταλλευθοῦν τό χάσμα πού χώριζε τόν κόσμο τους ἀπό τόν ἑλλαδικό κόσμο· καί κάθε σύγκριση ἦταν μοιραῖο νά γίνεται στό πνεῦμα τῆς ἀκλόνητης κατά τόν 19ο αἰώνα εὐρωπαϊκῆς αὐτοπεποίθησης. Αὐτονόητα, στή σύγκριση ἡ Εὐρώπη ἦταν ὁ εὐνοημένος ὅρος, καθώς κανείς δέν ἀμφέβαλλε ὅτι εἶχε προλάβει νά σπεύσει πρώτη στόν μόνο δρόμο πού προοριζόταν νά ἀκολουθήσει ἀργά ἤ γρήγορα ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα[18]. Ἡ σύγκριση δέν ἦταν βέβαια ἀνάγκη νά γίνει ρητά· ἀρκοῦσε νά ἐπισημανθοῦν τά ἑλληνικά παραπτώματα, ἀτέλειες κλπ., γιά νά ὑπογραμμιστεῖ ἡ ἀπόσταση τῶν κρινομένων ἀπό τό δυσπρόσιτο εὐρωπαϊκό πρότυπο — μιά στάση πού ἄλλωστε τή συμμερίζονταν καί οἱ λόγιοι Ἕλληνες.

Ἡ κοινή γραμμή πού ἀκολουθοῦνταν στήν ἀντίκρουση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπιχειρημάτων γιά τήν ἑλληνική ἀνικανότητα ξεκινοῦσε ἀπό τό ἴδιο τό γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν ὄντως πολύ πίσω σέ σχέση μέ τά δυτικοευρωπαϊκά κράτη[19]. Τονιζόταν ὅμως ὅτι γι' αὐτό ἀκριβῶς θά ἔπρεπε νά κριθεῖ ἐπιεικῶς,

18. Πβ. Π. Καλλιγᾶς, «Βίος Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», *Πανδώρα*, τ. Α', φυλλ.21, Αὔγουστος 1851, σ.494: ὁ συντονισμός μέ τήν Εὐρώπη εἶναι ἡ *ἄγουσα πρός τήν ἀλήθειαν λεωφόρος*. Βλ. ἐπίσης Δόσιος 1854, σ.ιε', καί 'Ιω. Σοῦτσος, «Περί τῆς ἐπιρροῆς τῶν φυσικῶν περιστάσεων ἐπί τοῦ πολιτισμοῦ», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ.386, 15.4.1866, σ.40.

19. Βλ. π.χ. Λεβίδης 1856, σ.45. Χαρακτηριστικά ὁ Α. Κυπριανός, «Προτροπή εἰς σύνταξιν ἰδιωτικῶν τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης», *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.1, 'Ιανουάριος 1862, σ.8: *Τά ἰδικά μας βιβλία ἔχουσι πρός τά εὐρωπαϊκά ὡς τά πανία, ἅ ὑφαίνουσι κατά τά χωρία αἱ γυναῖκες, πρός τά βαρύτιμα τῆς Εὐρώπης ὑφάσματα. Καί καθώς ἔστησαν οἱ Εὐρωπαῖοι μεγάλας μηχανάς διά τά ὑφάσματα, ἀπαράλλακτα ἔχουσι καί πρός κατασκευήν βιβλίων μεγάλας παρασκευάς καί μηχανάς, πρός ἅς εἶναι ἀσύνετον καί γελοῖον ν' ἀντιπαλαίωμεν μέ χεῖρας ξηράς*. 'Από τή φιλολογία γιά τήν πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου βλ. ἐνδεικτικά Μ. Χουρμούζης, *Λόγος ἐκφωνηθείς ἐν τῇ Βουλῇ κατά τήν συνεδρίασιν τῆς 2 Σεπτεμβρίου 1853*, χ.τ.χ.χ.· Ε. Μανιτάκης, ὅ.π.· *Παρθενών*, Α' (1871), φυλλ.Α', σ.1-8, καί φυλλ.Β', σ.57-64· *Φ.'Ιωάννου*· A. Bernardakis 1870· *SpOr*, passim.

σάν «κοινωνία μαθητευομένων»[20], ή όποία έπιπλέον καλοῦνταν νά καλύψει σέ άνύποπτο χρόνο μιά πορεία πού στήν Εὐρώπη εἶχε άπαιτήσει πολλούς αἰῶνες άπρόσκοπτης έξέλιξης. Δέν ὑπῆρχαν λόγοι άπαισιοδοξίας:

Βεβαίως δέν δύναται νά άξιώσῃ ἡ Ἑλλάς σήμερον, ὅτι εὑρίσκεται είς τό σημεῖον τῶν προσδοκιῶν παντός ἔθνους (...). Ἐάν ὅμως άναμνησθῶμεν ὅτι, ὡς ἡ φύσις, οὕτω καί ἡ ἱστορία δέν βαίνει πηδῶσα, άλλά στερρῷ και μεμετρημένῳ έναλασσομένῳ βήματι, ἴσως μέν ὡς ἄτομα θέλομεν λυπηθῇ, ὅτι ἡ θεία Πρόνοια δέν ἠξίωσεν ἡμᾶς νά ζήσωμεν κατά τήν έποχήν τῆς πληρώσεως τῶν εὐχῶν ἡμῶν, άλλ' ὡς πολῖται δυνάμεθα νά μή άπελπισθῶμεν, καί πεποιθότες μάλιστα νά έξακολουθήσωμεν τάς ὑπέρ τοῦ μέλλοντος έργασίας[21].

Ἦταν, π.χ., ἄδικη ἡ σύγκριση τῆς Ἑλλάδας μέ τό συνομήλικό της Βέλγιο, πού τήν εὐρωπαϊκή ταυτότητα τῶν κατοίκων του δέν εἶχε διανοηθεῖ ποτέ κανείς νά τήν άμφισβητήσει[22]. Δι-

20. Πβ. Τάκερμαν 1877, σ.25.
21. *Αἰών*, 14.3.1866. Γιά ἄλλο ἕνα δεῖγμα αἰσιοδοξίας βλ. *Εὐνομία*, 6.10.1862, άπό ἄρθρο μέ τόν χαρακτηριστικό τίτλο «Αἱ ἀγγλικαί έφημερίδες καί ἡ Ἑλλάς»: *Καί πᾶσαν ταύτην τήν ὑλικήν πρόοδον ἄν ἤθελέ τις παραβλέψει ἤ άρνηθῇ, δέν δύναται ἤ νά ὁμολογήσῃ τήν ἄπειρον διανοητικήν έπίδοσιν, τήν πρός τήν παιδείαν άκάθεκτον τῶν Ἑλλήνων ὁρμήν. Ταύτην δύναται νά κατανοήσῃ οὐχί μόνον έκ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν σχολείων, ὧν τινα ένίοτε ὁμολογοῦμεν ὅτι μόνον πρός έπίδειξιν γίνονται, άλλ' έκ τῆς γενικῆς τοῦ ἔθνους φυσιογνωμίας, έκ τοῦ έξευγενισμοῦ τῆς γλώσσης ἥν ὁμιλεῖ, έκ τῶν ἰδεῶν αἵτινες γενναίως άναπτύσσονται έν αὐτῷ, έκ τοῦ πλήθους τῶν τυπογραφιῶν, τῶν έφημερίδων, τῶν έκδιδομένων βιβλίων, έκ τῆς ὀργώσης νεολαίας, ἥν κατ' ἔτος έκχέουσι τά σχολεῖα πλήρη ζωῆς καί ἰκμάδος, ἔξοχα διδοῦσαν γνώσεων καί ἱκανότητος δείγματα καί έν αὐταῖς ταῖς παραφοραῖς τῶν πατριωτικῶν της έξάψεων (...). Ἐπί πᾶσι δέ τούτοις, πλήν νομοθεσίας πληρεστάτης, άρυσθείσης έκλεκτικῶς έκ τῶν άρίστων τῆς Εὐρώπης, κέκτηται ἡ Ἑλλάς τό συνταγματικόν πολίτευμα (...).*
22. Βλ. π.χ. Α. (=Α. Ρ. Ραγκαβῆς), «Sur les diverses solutions de la question d' Orient», *SpOr*, 3, 25.9/7.10.1853, σ.89 κέ., καί Moraïtinis 1877, σ.466 καί 540. Πβ. καί προκήρυξη τοῦ «Κομιτάτου τῆς Ἐθνικῆς Σωτηρίας», Ἀθήνα 7.11.1880, ὅπως παραθέτει ὁ Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις άπό τοῦ 75ου ὑψώματος 1848-1923*, Ἀθήνα 1924, σ.75: *Ἡ Ἑλλάς δέν εἶναι Βέλγιον· δέν εἶναι κράτος άρτιμελές.*

καιότερο θά ἦταν νά ἀναγνωριστεῖ ὅτι ὁ δρόμος πού ἡ Ἑλλάδα μπόρεσε νά διανύσει μέσα σέ λίγα χρόνια ζωῆς τήν ἀναδείκνυε ὑπέρμετρα ταχύτερη ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο κράτος στό ζήτημα τῆς προόδου[23]. Ἔπρεπε, τέλος, νά ληφθοῦν ὑπόψη καί οἱ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες πού ἡ Ἑλλάδα εἶχε νά ξεπεράσει: ὄχι μόνο ἡ πολιτιστική καθυστέρηση λόγω τῆς μακραίωνης τουρκοκρατίας, ἀλλά καί τά γλίσχρα οἰκονομικά μέσα, ἡ ἴδια ἡ στενότητα τῶν ὁρίων — ἀποσυνδεμένη βέβαια ἀπό τά ἐθνικά της συμφραζόμενα[24].

Μέ προϋπόθεση τά ἐλαφρυντικά αὐτά, μποροῦσαν πιά νά ἀπαριθμηθοῦν τά συγκεκριμένα ἐπιτεύγματα πού θά καταδείκνυαν τόν ἁλματώδη χαραχτήρα τῆς προόδου τοῦ Βασιλείου. Ἡ ἔμφαση δινόταν στά καταμετρήσιμα στοιχεῖα, στή συσσώρευση δειγμάτων ἀποτελεσματικότητας τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, στόν οἰκονομικό, π.χ., τομέα, στόν ἐκπαιδευτικό κλπ. Τά ἀποδεικτικά στοιχεῖα ἔπρεπε νά δικαιώνουν τήν ὕπαρξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καί νά μήν περιορίζονται σέ ἀναφορές στίς ἱκανότητες τῶν λογίων, τῶν ἐμπόρων ἤ τῶν Ἑλλήνων γενικά, πού εἶχαν ἐκδηλωθεῖ καί πρίν καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἵδρυσή του· ἐνδιέφερε ἐδῶ ἡ ἐπάρκεια τῶν κυβερνήσεων, ἡ λειτουργία τῶν κρατικῶν θεσμῶν, ὁ «λαός» πού βαθμηδόν ἀνδρωνόταν κοινωνικά και πολιτικά μέσα στό ἑλληνικό κράτος. Ἔτσι ἡ μόνιμη ἀναπόφευχτη σύγκριση μέ τήν Εὐρώπη —ἐκ προοιμίου δυσμενής— συνοδεύεται ἀπό μιάν ἄλλη ἀρκετά πιό ἀνώδυνη: τή σύγκριση μέ τήν προελλαδική κατάσταση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅσο πιό μεγάλη διαγραφόταν ἡ ἀπόσταση τοῦ ἑκάστοτε σημείου ἀφετηρίας ἀπό τήν κατάσταση αὐτή, τόσο ἰσχυρότερη ἔβγαινε ἡ Ἑλλάδα ἀπέναντι στούς Εὐρωπαίους ἐπιτιμητές της[25].

23. Π.χ. Ν. Δραγούμης, «Ἐπεισόδια τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος», *Πανδώρα*, τ.ΚΒ΄, φυλλ.528, 15.3.1872, σ.569· ἀγόρευση Ν. Μαυροκορδάτου, συνεδρ.24, 3.11.1876, ΕΣΒ, σ.157.

24. Πβ. *Ἡ Ἐλπίς*, 26.4.1866: *Ὁσάκις γίνη λόγος περί τῆς ἐνεστώσης κακεξίας τοῦ Βασιλείου πᾶσαι αἱ ἐφημερίδες ἐνί στόματι ἐγείρονται νά αἰτιασθῶσι τό στενόν τῶν ὁρίων μας.*

25. Σχετική μέ ὅλα αὐτά καί ἡ διαβεβαίωση τῆς Εὐρώπης ὅτι εἶναι πράγματι τό πρότυπο τῆς Ἑλλάδας, π.χ. Λεβίδης 1856, σ.109: *Ὅσα καί ἄν ἔχωμεν*

Ἡ πρόοδος λοιπόν ἀποκτοῦσε τό νόημα κατά κύριο λόγο ποσοτικῶν ἐπιδόσεων, κι αὐτό ἄσχετα ἄν ἐντοπιζόταν σέ μιά μόνο περιοχή, π.χ. τά δημόσια ἔργα, ἤ ἄν κάλυπτε ἀδιακρίτως ὅλες τίς πτυχές τῆς ἑλλαδικῆς ζωῆς:

Καί ἐν τοῖς σμικροῖς ἐν Ἑλλάδι, οἷα ἡ ἐλαφρά φιλολογία, καί ἐν τοῖς μεγίστοις παρ' ἡμῖν, οἷα τά μεταλλεῖα, ὁσημέραι χωροῦμεν ἐπί τά πρόσω[26].

Ἀκόμα ὅμως καί ὅποτε οἱ ἑλλαδικές ἀδυναμίες ἀναγνωρίζονταν ρητά, ὑπῆρχε πάντα ἡ δυνατότητα τῆς ἀναφορᾶς στή γνωστή μας διάκριση ἀνάμεσα στό δημόσιο καί τούς ἰδιῶτες, στούς *κυβερνῶντες* καί τούς *κυβερνωμένους*:

Ἄνευ χειραγωγίας, ἄνευ συνδρομῆς τῆς κυβερνήσεως, τό ἔθνος προώδευσε καί προοδεύει ὁλονέν προόδους γιγαντιαίας, καί ἰδιωτικαί συνδρομαί ἀνεπλήρωσαν ἐκείνας, τάς ὁποίας ὤφειλεν ἡ κυβέρνησις, καί μόνον αὐτή, ἐν τῷ μέσῳ τοιαύτης προόδου ἔμεινε στάσιμος, ἤ μᾶλλον εἰπεῖν, ἐφάνη ὀπισθοδρομική[27].

Ἡ στάση βέβαια αὐτή ὑπονόμευε κάθε προσπάθεια ἀπόδειξης ὅτι τό ἑλληνικό κράτος βρισκόταν στόν «σωστό δρόμο». Ἐπέστρεφε κανείς στήν προσφιλέστερη ἄποψη γιά τίς ἐξαιρετικές ἰ-

ἀγαθά τοῦ νοός, ἀγαθά τῆς πολιτείας, οἴκοθεν ἐκ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τά ἠρανίσθημεν ἀνέκαθεν. Ὁ Λεβίδης ἐδῶ δίνει συγχρόνως καί ἕνα ἐνδιαφέρον δεῖγμα «ἀπολογητικῆς» συμπεριφορᾶς. Δημοσιεύοντας τό βιβλίο του σέ δίγλωσση ἔκδοση, στή γαλλική «μετάφραση» τῆς παραπάνω πρότασης ὄντως ὑπερθεματίζει: Nos institutions, notre législation, notre instruction publique ont l' empreinte de leur modèle européen; notre administration a été formée à l' exemple des administrations de l' Occident; si elle n' est pas encore arrivée à la perfection désirée, c' est le défaut de sa jeunesse; ce qui a été fait jusqu' à présent est bien plus de ce qu' on serait en droit d' exiger d' une nation qui ne compte que 26 ans d' existence politique. On voit donc que la Grèce a déjà fait de son propre mouvement, et depuis longtemps ce qu' on lui recommande de faire, et qu' elle suit avec empressement tous les progrès de la civilisation moderne (ὅ.π., σ.114 καί 116).

26. *Παρθενών*, Β' (1873), φυλλ. Ι', σ.1233.

27. *Ἡ Ἐλπίς*, 11.4.1853. Πβ. Ἰωάννης Σπηλιωτάκης, *Τό πολίτευμα*, Ἀθήνα 1881, σ.21: *Πολλοί συγχέοντες τά ἀτομικά μέ τά ἐθνικά ἔργα, τήν τῶν ἀτομικῶν πρόοδον ἀποδίδουσιν εἰς τό κράτος, καί οὕτως συμπεραίνουσιν ὅτι προοδεύει τό κράτος, ὅπερ οὐκ ἀληθές.*

κανότητες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καί τήν ὑπεροχή του στήν 'Ανατολή, πράγματα δηλαδή πού δέν εἶχαν καί μεγάλη σχέση μέ τό ἴδιο τό Βασίλειο:

Ὅταν λαός τοιουτοτρόπως φαυλοκρατούμενος (...) κατώρθωσεν οὐχ ἧττον ν' ἀναπτυχθῇ τόσον γιγαντιαίως ὅσον ἀνεπτύχθη ἡ Ἑλλάς, ὁ λαός οὗτος πρέπει νά ἔχῃ ἀπαραδειγμάτιστον ζωτικήν δύναμιν, εἶναι ἱκανός ὄχι νά διαδεχθῇ τό χαῦνον φθισικόν ὀθωμανικόν στοιχεῖον ἐν τῇ 'Ανατολῇ, ἀλλά νά καταλάβῃ θέσιν ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ οἰκογενείᾳ τοιαύτην, ὥστε ἡ εὐρωπαϊκή ἰσορροπία νά στηρίζηται ἐπί βάσεων στερεῶν, καί οὐχί ἐπί βάσεων σεσαθρωμένων (...). Ἰδού ἡ διαφορά μεταξύ Τουρκίας καί Ἑλλάδος· ἐν Τουρκίᾳ εἶναι τό προοδευτικόν στοιχεῖον ἡ κυβέρνησις, τό στοιχεῖον τῆς στασιμότητος ὁ τουρκικός λαός· ἐν Ἑλλάδι ἀπ' ἐναντίας ὁ λαός κρατεῖ ὑπερηφάνως τήν σημαίαν τῆς προόδου, ἡ δέ κυβέρνησις κρατεῖ τήν σημαίαν τῆς στασιμότητος[28].

'Επρόκειτο γιά μιάν ἀντιστροφή τοῦ ζητήματος τῆς προόδου, γιά ἕνα εἶδος ἀπαλλαγῆς τοῦ Βασιλείου ἀπό τήν εὐθύνη του. Ἡ ἑλληνική μειονεκτικότητα μποροῦσε νά ἀποδοθεῖ και στήν ἴδια τήν Εὐρώπη: ὄχι μόνο στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο δημιούργησε τό ἑλληνικό κράτος, ἀλλά καί στήν ἀπροθυμία της νά δεῖ τό μέλλον τῆς 'Ανατολῆς μέ ἑλληνικά μάτια. Ἡ πρόοδος στήν Εὐρώπη εἶχε λάβει τό χρίσμα τῆς ἀναγκαιότητας, καί αὐτονόητα τό ἴδιο ἔπρεπε νά ἰσχύει καί γιά τήν πρόοδο τοῦ Βασιλείου, παράρτημα τῆς εὐρωπαϊκῆς[29]. 'Αλλά σ' αὐτό τό πλαίσιο ἡ πρόοδος δέν ὑποδήλωνε ἁπλή ταυτότητα στόχων καί διαφορά χρόνου ἐκκινήσεως μεταξύ 'Ελλάδας καί Εὐρώπης. Σήμαινε πραγματική ταυτότητα συμφερόντων, πού ἐπισκιάζοντας τή σημασία τῶν δυσμενῶν στοιχείων τῆς ἑλλαδικῆς πραγματικότητας, μετέτρεπε συγχρόνως τήν πρόοδο τῆς 'Ελλάδας σέ εὐρωπαϊκή ὑπόθεση καί εὐρωπαϊκή εὐθύνη. Μέ κάθε εἴδους ἐπιχειρήματα

28. *Ἡ 'Ελπίς*, 9.7.1868.
29. Βλ. Π. Βραΐλας 'Αρμένης, *Περί τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1872, σ.4-5.

ἡ Ἑλλάδα προβιβαζόταν σέ «πυλωρό» τῆς Εὐρώπης στήν Ἀνατολή, καί μέ κάθε εὐκαιρία ἐπιδιωκόταν νά ἀποδειχθεῖ πόσο ἡ Εὐρώπη χρειαζόταν, ἤ κιόλας ἐξαρτιόταν, ἀπ' τή μικρή Ἑλλάδα:

> *Ἀρκεῖ μόνον νά πεισθῇ ἡ Εὐρώπη ὅτι ἡ Ἑλλάς ὑπέρ τοῦ ἰδίου συμφέροντος ἐργαζομένη ὑπηρετεῖ τήν Εὐρώπην* [30].

30. Ι. Βαλασόπουλος 1861, σ.15. Πβ. Δόσιος 1854, σ.στ'.

4. ΤΟ ΠΡΟΤΥΠΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ: ΑΥΤΟΚΡΙΤΙΚΗ

'Από τά ὑπόλοιπα ἐπιχειρήματα τῶν ἀπολογητῶν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ πρόοδος τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου διέφερε σέ βασικά σημεῖα. Στόν μονόπλευρο διάλογο μέ τήν Εὐρώπη ἡ ἀμφισβήτηση τῆς καταγωγῆς τῶν Ἑλλήνων ἦταν ὅρος πολύ σκληρός, ταυτόχρονα ὅμως, ὅπως εἴδαμε, καί κίνητρο αὐτογνωσίας. Στήν περίπτωση τῆς προόδου, ζήτημα αὐτογνωσίας δέν ἐτίθετο: Οἱ Ἕλληνες εἶχαν λάβει τήν ἀπόφαση τῆς ἔνταξής τους στόν πολιτισμένο κόσμο, καί ἁπλῶς ἔπρεπε νά ἀποδείξουν ὅτι αὐτή τήν ἀπόφαση τήν ἐκπλήρωσαν, ἤ ἔστω ἦταν σέ θέση νά τήν ἐκπληρώσουν. Ἡ πραγματικότητα ἀπό τήν ὁποία θά ἀντλοῦσαν τά στοιχεῖα τους ἦταν δεδομένη, καί ὄχι, ὅπως στό ζήτημα τῆς καταγωγῆς, ἀντικείμενο καί ἡ ἴδια ἀποκατάστασης. Ἡ πραγματικότητα αὐτή, δηλαδή ἡ κοινωνική, οἰκονομική, πολιτική, πνευματική ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπό τήν ὥρα τῆς ἵδρυσής του, μόνο μέχρις ἑνός σημείου μποροῦσε νά ἐξιδανικευθεῖ. Ὑπερβολές χωροῦσαν, ὅταν ἐπρόκειτο γιά τήν ἀντιμετώπιση τῆς προκατειλημμένης ἄγνοιας ἤ δυσμένειας τῶν Εὐρωπαίων γιά τά ἑλληνικά πράγματα. 'Αλλά ἐκεῖνοι πού συνέλεγαν καί ἀξιοποιοῦσαν τά εὐνοϊκά στοιχεῖα, γνώριζαν καλά ὅτι δέν ἦταν μόνο οἱ Εὐρωπαῖοι πού ἔβλεπαν μέ σκεπτικισμό τήν πορεία τῆς Ἑλλάδας, ἀλλά καί οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες· καί τό

ἑλληνικό κοινό ἦταν ἀπαιτητικότερο, ὡς πιό ἄμεσα ἐνδιαφερόμενο καί πιό εἰδῆμον ἀπό τό εὐρωπαϊκό. Τά ἴδια στοιχεῖα πού προσφέρονταν στή Δύση σέ τόνο διάφανα ἀμυντικό, τά ἴδια αὐτά στοιχεῖα ἔπρεπε μπροστά στούς Ἕλληνες νά ἀποκτήσουν τόνο αὐθεντίας. Ἐκεῖνοι πού ὑπερασπίζονταν τό ἑλληνικό ὄνομα, δέν εἶχαν λόγους νά κάνουν κάτι τέτοιο μέσα στά ὅρια τῆς Ἑλλάδας· γιατί γιά τούς ὑπόλοιπους συμπατριῶτες τους δέν ἀποτελοῦσαν ἀπαραιτήτως τίποτα παραπάνω ἀπό τήν ἑκάστοτε πολιτική καί πνευματική ἡγεσία τοῦ τόπου, ἡ ὁποία πάσχιζε νά ἀποκτήσει ἔδαφος κάτω ἀπό τά πόδια της ἤ νά ἐξασφαλίσει τή διαιώνισή της. Στό δικό της ἐνεργητικό, σε τελική ἀνάλυση, ἦταν πού ἐγγραφόταν κάθε συγκεκριμένο ἐπίτευγμα τῶν Ἑλλήνων, καί ἄμεσα ἤ ἔμμεσα ἀπό αὐτήν κρεμόταν ἡ προσδοκώμενη αἴσια τροπή τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων.

Ἡ *πρόοδος* τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ποίκιλλε συνεπῶς, ὡς πρός τό περιεχόμενό της, ἀνάλογα μέ τίς σκοπιμότητες ὅσων τήν ἐπικαλοῦνταν. Ὑπό τήν εὐρεῖα ἔννοια, ἀποτελοῦσε τό ἀδιάσειστο τεκμήριο τῆς συμμόρφωσης τῶν Ἑλλήνων μέ μιά ἱστορική νομοτέλεια. Ἀλλά ἡ στενή ἔννοια ἦταν ὄντως πολύ στενή: Ἀρκοῦσε ἡ καλή θέληση ἑνός συμπολιτευόμενου δημοσιογράφου ὥστε νά ταυτιστεῖ ἡ πρόοδος τοῦ Βασιλείου μέ τά ἔργα καί τίς ἡμέρες οἱασδήποτε κυβέρνησης, σέ μία παράθεση στοιχείων διανθισμένων μέ πλουσιοπάροχες ἀνακρίβειες ἤ ἀοριστίες. Τό γεγονός αὐτό φυσικά τήν ἔκανε πολύ πιό εὐάλωτη στήν κριτική μέσα στήν Ἑλλάδα παρά ἔξω ἀπ' αὐτήν. Ἡ συχνή ἄσκηση κριτικῆς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, μέσα σέ στενά ἀντιπολιτευτικά πλαίσια, δέν μειώνει τή σημασία τῆς χρησιμοποιούμενης ἐπιχειρηματολογίας. Καθώς στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα ἐλάχιστα βήματα χώριζαν τήν ἑκάστοτε κυβέρνηση ἀπό τήν ἀντιπολίτευσή της, δημιουργήθηκε βαθμιαῖα ἕνα κοινό ὁπλοστάσιο, ἀπό τό ὁποῖο μποροῦσαν νά ἀντλήσουν ὅλοι οἱ «δυσαρεστημένοι». Τό ἀποτέλεσμα εἶναι, κυρίως μετά τή βίαιη τριετία 1859-1862, μιά συνεχής ἐναλλαγή αὐτοκριτικῆς καί ἐθνικῶν ἤ κρατικῶν ἐξάρσεων· οἱ τελευταῖες μάλιστα σέ περιόδους κρίσης ὑποχωροῦν σχεδόν τελείως, γιά νά δώσουν τή θέση τους σ' ἕνα πανδαιμόνιο αὐτομυκτηρισμοῦ, αὐτοσαρκασμοῦ καί ἄκρας ἀπαισιοδοξίας:

Δέν κάμνομεν ἄλλο καθ' ἑκάστην ἅπαντες ἤ νά ἐλεεινο-

λογῶμεν τήν τύχην τῆς Ἑλλάδος, καί νά ἐπικαλώμεθα τήν θείαν ἀντίληψιν[1].

Δέν ὑπάρχει βέβαια ὁμαλή μετάβαση ἀπό τό *ἐμεῖς* τῶν ἐτῶν τοῦ Ἀγώνα ὥς τό *ψωροημεῖς* τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα[2]. Ὑπάρχουν δύο ἀντίρροπες τάσεις πού ἐκδηλώνονται μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ μία ὁδηγεῖ στή διαμόρφωση μιᾶς αὐταπόδεικτα ἀναγκαίας ἐπίσημης ἐθνικῆς ἰδεολογίας. Ἡ δεύτερη ἁπλῶς ἀναιρεῖ τήν πρώτη. Ἀπογυμνώνει τήν ἑλλαδική πραγματικότητα ἀπό τά ἐξωραϊστικά ἐνδύματα πού ἐξυφαίνουν λόγιοι καί πολιτικοί, τήν καταγγέλλει ὡς ἀπόλυτα ἄσχετη πρός τόν προορισμό πού ὑποτίθεται ὅτι ὑπηρετεῖ, καί σπεύδει πρός τή διατύπωση μιᾶς αὐτοκαταδικαστικῆς ἐτυμηγορίας. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ προσδιορισμός *Ψωροκώσταινα* καί τό ἑλληνικό κράτος ἔχουν τήν ἴδια περίπου ἡλικία[3]. Τό αἴσθημα ἀπογοήτευσης πού ἡ πάσης φύσεως πενία καί οἱ πολλαπλές δυσκολίες τοῦ νέου κράτους ἦταν ἑπόμενο νά γεννήσουν — ὕστερα μάλιστα ἀπό μακροχρόνιο ἀγώνα γιά ἀνεξαρτησία—, ὁλοένα ἐνισχυόμενο ἀπό τή συσσώρευση ἄλυτων προβλημάτων, ἔφθασε νά γενικευθεῖ σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά ἀποτελέσει τελικά μιάν ἀπό τίς ἐπικρατέστερες ἐκφραστικές ἕξεις μέσα στόν ἑλληνικό κόσμο. Ἡ Ἑλλάδα βρισκόταν γιά μιά ἀκόμα φορά στή θέση τοῦ ὑπόλογου, ὄχι πιά ἐνώπιον τῆς Εὐρώπης, ἀλλά ἐνώπιον τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνισμοῦ, καί ἡ «ἀνθελληνική» ἐπιχειρηματολογία ἦταν σ' αὐτήν τήν περίπτωση ἀκόμα συντριπτικότερη. Δέν ἐπρόκειτο ἁπλῶς γιά τήν ἀπόδειξη, μέ ὁποιοδήποτε τρόπο καί σέ ὁποιοδήποτε τομέα, τῆς ἑλληνικῆς ἀνεπάρκειας, ἀλλά γιά κάτι χειρότερο: τήν ἔνταξή της σέ μιά προχωρημένη φάση τῆς συνεχοῦς ἔκπτωσης τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού ἦταν συνήθως καί τό βασικό στοιχεῖο κάθε πολεμικῆς.

1. *Ἡ Ἐλπίς*, 11.9.1862. Πβ. «Ἐφημερίδες», *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.371, 1.9.1865, σ.288, καί Moraïtinis 1877, σ.548-549.

2. Βλ. *Κουμανούδης*, σ.1141, λῆμμα *ψωροημεῖς*.

3. Βλ. π.χ. *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.213· *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.41 καί 311· *Σπηλιάδης*, Β', σ.185· Μαντζαβῖνος 1876, σ.105· Γενναῖος Θ. Κολοκοτρώνης, *Ἀπομνημονεύματα*, ἐπιμ. Ἐμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, (Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, ἀρ.3), Ἀθήνα (1959), σ.221.

Ἔχει κεντρική θέση στόν ἑλληνικό τύπο τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα ἡ συστηματική καλλιέργεια μιᾶς συλλογικῆς ἐνοχῆς γιά ὅλα τά δυσάρεστα τῶν ἑλληνικῶν ἐξελίξεων. Ἡ μοναδικότητα τοῦ 1821 ἐρχόταν ἀντιμέτωπη μέ μιά «μοναδικότητα» ἄλλου εἴδους — τό γεγονός ὅτι ἡ μέ τόσο αἷμα ἀποκτημένη ἐλευθερία, στά χέρια τῶν Ἑλλαδιτῶν κατάντησε ἄχρηστη:

Δέν ὑπάρχει ἔθνος ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τό ὁποῖον ἀποσεῖσαν ἀφ' ἑαυτοῦ καί μόνου, ἄνευ συνεργείας ἄλλου, τῆς τυραννίας τόν ζυγόν, καί ἀποκτῆσαν ἐλευθερίαν, περιέπεσεν, εὐθύς μετά τούς ἡρωϊκούς του κατά τῆς τυραννίας ἀγῶνας, εἰς μαρασμόν καί φθίσιν[4].

Ἀπό μιά τέτοια ὀπτική γωνία, δέν ἐνδιαφέρει πιά ἡ ἐπιτυχία ἤ ἡ ἀποτυχία τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης, οὔτε ἡ εὐθύνη τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιά τή στενότητα τῶν ἑλληνικῶν συνόρων. Ἐνδιαφέρει μόνο τό ὅτι οἱ ἐλεύθεροι Ἕλληνες πολίτες ἀποδείχθηκαν ἀνίκανοι νά ὀργανώσουν κράτος:

Ἅμα γεννηθέντες ὑπό καχεξίας κατελήφθημεν[5].

Δέν καταγγέλλονται ἐδῶ οἱ συνέπειες τῆς πρόωρης γέννησης, ὅπως τήν φοβοῦνταν οἱ διστακτικοί τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου· ὁ λόγος εἶναι γιά συνειδητά σφάλματα, πού ὄχι μόνο ἐμπόδισαν νά ξεπεραστοῦν οἱ δυσκολίες τῆς ἐνηλικίωσης τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά καί ὁδήγησαν σέ *σῆψιν πρό τῆς ὡριμάνσεως*[6]. Ἡ λέξη *καχεξία* διατήρησε γιά πολύν καιρό μετά τίς ἐξάρσεις τοῦ ἀντιοθωνικοῦ ἀγώνα τήν περιωπή συνθηματικῆς λέξης γιά τήν περιγραφή τῶν ἑλλαδικῶν πραγμάτων[7], ἐνῶ ἡ παρατεταμένη, διάχυτη δυσαρέσκεια μποροῦσε νά παρασύρει ἀκόμα καί στήν ἀμφισβήτηση τῆς ἴδιας τῆς ἔννοιας τῆς παλιγγενεσίας:

4. *Ἀθηνᾶ*, 29.9.1862. Πβ. *Αἰών*, 16.7.1860.

5. Ν. Δ. Λεβίδης, «Λόγος ἐκφωνηθείς ἐν τῇ ρμ' νυκτερινῇ συνεδριάσει τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Ὁ Παρνασσός τῇ 17 Νοεμβρίου 1969», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ. ΙΒ', 30.10.1870, σ.343. Πβ. Ν. Καζάζης, «Ἀγγέλου Βλάχου Κωμῳδίαι», *Παρθενών*, Α' (1872), φυλλ.ΣΤ', σ.347-348: *Οὕτω τό ἔθνος ἅμα ἀναγεννηθέν περιεβλήθη τά σάβανα τῆς κοινωνικῆς καχεξίας.*

6. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, «Περί τῆς ἐν Ἑλλάδι δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως», *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.342, 15.6.1865, σ.150.

7. Διάφορες χρήσεις τῆς λ. *καχεξία*: *Αἰών*, 13.12.1848, 21.9., 22.10. καί

Ἡ Ἑλλάς ὑπῆρξεν, ἔζησεν, ἤκμασε και παρήκμασεν ὡς ἔθνος, ἐπί τέλους δέ ἀπέθανεν ὑπό τόν ζυγόν τῶν βαρβάρων. Ἐκ πλάνης ἐξελάβομεν ὡς ζωήν τόν ἡρωϊσμόν τῆς ἐπαναστάσεως, διότι, ἐκ τῶν μετέπειτα καί ἐκ τῶν νῦν ἰδίως, ἀπεδείχθη ἁπλοῦς γαλβανισμός. Ἡ Ἑλλάς οὐδέν μετά τήν ἀπελευθέρωσίν της ἄξιον λόγου ἔπραξε[8].

Ἡ παραστατικότερη ἐκδοχή τῆς ἔκπτωσης ἦταν ἐκείνη πού ἀντιμετώπιζε τή σύγχρονη ἑλληνική ἱστορία ὡς διαδοχή γενεῶν σέ μιάν ἀναπότρεπτα καθοδική πορεία, ξεκινώντας ἀπό τήν *μεγάλην γενεάν τοῦ Ἀγῶνος*[9]. Ἡ διαφορά πρός τό χειρότερο σέ ὁρισμένες ἐπίμαχες ἰδιότητες (π.χ. πατριωτισμός, *στρατιωτικόν πνεῦμα*[10]), θεωροῦνταν ἀπό ὅλους δεδομένη. Ἦταν βέβαια δυνατή ἡ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας μέ τήν ἐξύψωση τῶν ἐπιγόνων σέ ἄλλα σημεῖα, ἰδίως μέ τόν χαρακτηρισμό τῶν ἀγωνιστῶν ὡς *τουρκομαθημένων* σέ ἀντίθεση μέ τίς ἐκκολα-

5.11.1860, 11.1. καί 17.9.1862· *Ἡ Ἐλπίς*, 24.3. καί 16.5.1851, 20.10. 1862, 9.6.1864, 1.1., 1.2., 8.2., 1.3. καί 24.4.1866, 30.1.1868· *Εὔβοια*, 1.1. καί 6.5.1876· *Ἡ Εὐθύνη*, 9.4.1877· *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 1.1. καί 3.2.1875· *Ρήγας*, 5.2.1877· *Εὐνομία*, 22.9.1862· *Ἡ Κόλασις*, 22. 2.1868· Γ. Βιτάλης, «Πολιτικός βίος τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατά τό 1861 καί 1862», *Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον*, 1863, σ.87· (Μ.Ι.) Βρατσάνος, «Ἡ πρώτη τοῦ ἔτους 1864», *Χρυσαλλίς*, τ.Β', φυλλ.25, 15.1.1864, σ.21· Γ. Γ. Παππαδόπουλος, ὅ.π., σ.165· Ν. Δ(ραγούμης), «Βιογραφικαί τινες σημειώσεις περί Ἀλεξάνδρου Κοντοσταύλου καί ἐπιστολαί Καποδιστρίου πρός Κοραῆν καί Κοραῆ πρός αὐτόν», *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ', φυλλ.382, 15.2.1866, σ.501· νεκρολογία Κ. Δόσιου, ὅ.π., τ.ΚΒ', φυλλ.510, 15.6.1871, σ.142· *Α. Λεκατσᾶς*, σ.165· (Π. Χαλκιόπουλος), *Σκέψεις περί Ἑλλάδος*, μέρος δεύτερον, Πάτρα 1864, σ.6· *Βαλαωρίτης*, σ.118, 443 καί 460· Δ. Βερναρδάκης 1866, σ.8· Π. Κορωναῖος, *Σκέψεις ἐπί τῆς ἐμπεδώσεως τῆς τάξεως καί τῶν αἰτίων τῶν κωλυόντων αὐτήν*, Ἀθήνα 1869, σ.10-11· Θ. Ἀσκληπιάδης, *Τά διά τῶν Βουλγάρων ἐν τῇ Ἀνατολῇ τεκταινόμενα*, Ἀθήνα 1872, σ.78-79· *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.105 καί 206· Π. Γ. Πολίτης 1879, σ.9. Γιά τήν «ἀκτινοβολία» τῆς ἑλλαδικῆς καχεξίας βλ. π.χ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 19.7.1875: *Ἐκ τῆς νοσηρᾶς* (τοῦ Βασιλείου) *καταστάσεως πάσχει, μεταλαμβάνων τῆς καχεξίας κατ' ἀνάγκην ὀργανικῆς συναφείας, σύμπας ὁ ἑλληνισμός*.

8. Ἰωάννης Σπηλιωτάκης, *Ἡ κρίσις*, 1874, σ.5.
9. Βλ. *ΡΦ*, 25.3. καί 10.6.1872.
10. Π.χ. *Ἡ Ἐλπίς*, 8.8.1867.

πτόμενες μέσα στήν ἐλευθερία γενεές Ἑλλήνων πολιτῶν[11]· αὐτό ὅμως ἴσχυε μόνο ἐφ' ὅσον κρίνονταν ἐπιτυχεῖς ἤ σοβαρές οἱ προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων γιά τήν προώθηση τοῦ ἐκσυγχρονιστικοῦ ἔργου. Πολύ συχνότερα ὑπερτεροῦσε πλήρως ἡ ἡττοπάθεια, ὁ *ἐθνικός ἀπελπισμός*[12], καί ἡ ὑπεροχή τῆς γενιᾶς τοῦ Ἀγώνα ἀγκάλιαζε ὅλους τούς τομεῖς — τόσο, πού ἀκόμα καί βιολογική ἀλλοίωση διαπιστωνόταν[13], ἕνας ἐκφυλισμός πού δέν ἔπληττε μόνο τίς οἰκογένειες τῶν ἐπωνύμων ἀγωνιστῶν[14], ἀλλά ἄνοιγε σωστό χάσμα ἀνάμεσα στούς σύγχρονους Ἕλληνες καί τούς παλαιότερους. Ὅλες οἱ πρόοδοι τῶν Ἑλλήνων στούς συνταγματικούς θεσμούς σάν νά μήν ἀντιστάθμιζαν τίς ἀπώλειες στόν «ἠθικό» τομέα, καί ἡ ἐντύπωση αὐτή μέ τήν πάροδο τῶν ἐτῶν γινόταν ἐντονότερη. Γιατί γιά τήν πρώτη μετεπαναστατική γενεά ὑπῆρχαν ἀκόμα ἐλαφρυντικά. Ἦταν ἡ *διάμεσος γενεά*[15], καί εἶχε ἕνα ἄχαρο καθῆκον νά ἐκπληρώσει: νά προλειάνει ἁπλῶς τό ἔδαφος γιά τίς μέλλουσες δόξες[16]. Τά χρόνια ὅμως περνοῦν, χωρίς νά φαίνεται στόν ὁρίζοντα ἔξοδος ἀπό τή μεταβατικότητα:

> *Διέρχονται ἤδη τέσσαρες ἀπό τῆς ἐπαναστάσεως δεκάδες ἐτῶν, καί κατά πάντα λυπηρόν λόγον, οὐδεμία φαίνεται διαδοχή ἀξία τῶν πατριωτικῶν χαρακτήρων τῶν ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος. —Πατρούχους βλέπομεν, ἀλλά πατρῴζοντας οὐχί.— Οἱ μέν πατέρες ἀνεδείχθησαν ἀνώτεροι τῆς ἐποχῆς, ἐν ᾗ ἐγεννήθησαν, οἱ δέ υἱοί δείκνυνται κατώτεροι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἥν ζῶσι· ἐκεῖνοι πνεῦμα καί αὐταπάρνησις ὑπέρ τῆς πατρίδος, καί οὗτοι ὕλη καί ἀναλγησία πρός τήν πατρίδα· ἐκεῖνοι θυσιάζοντες ἑαυτούς ὑπέρ τῆς πατρί-*

11. Πβ. *Ἡ πολιτική τῆς Ἑλλάδος*, κ.τ.κ.κ. (1862), σ.22-23· Ξενοφῶν Ἀναστασιάδης, *Γεωργίου Γενναδίου βίος, ἔργα, ἐπιστολαί*, ὅ.π., σ.99-100.
12. *Ἡ Εὐθύνη*, 18.6.1876.
13. Βλ. Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, *Περί τῆς νήσου Πέτσας ἤ Σπετσῶν*, Πειραιᾶς 1877, σ.61-62.
14. Βλ. π.χ. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.232· *Σ. Βασιλειάδης*, σ.910.
15. *Παμπούκης*, σ.164-165.
16. Π.χ. *Αἰών*, 21.12.1860· *Πανδώρα*, τ.Β', φυλλ.41, 1.12.1851, σ. 984-985.

δος, καί οὗτοι θυσιάζοντες τήν πατρίδα ὑπέρ ἑαυτῶν[17]. Ἡ ἴδια ἡ πρώτη αὐτή γενεά γίνεται μέ τή σειρά της ἀντικείμενο νοσταλγίας ὅταν, γύρω στά 1860, ἡ ἀποχώρησή της παίρνει τόν χαρακτήρα *ἀποδεκατώσεως*[18], ἐνῶ συγχρόνως ἀρχίζουν νά διαψεύδονται οἱ ἐλπίδες πού εἶχε γεννήσει ὁ βραχύς δυναμισμός τῆς «νέας γενεᾶς» τοῦ ἀντιδυναστικοῦ ἀγώνα. Ἡ νέα γενεά θά καταγγελθεῖ ὡς γενεά *κοσμοπολιτισθεῖσα*[19] καί *κεχαυνωμένη*[20], καί κάθε κενό πού προκύπτει ἀπό θανάτους ἐπιφανῶν Ἑλλήνων θρηνεῖται ὡς κυριολεκτικά δυσαναπλήρωτο: Ἡ *λειψανδρία* θεωρήθηκε ἕνα ἀπό τά κυριότερα δεινά γιά τήν Ἑλλάδα — ἄλλοτε αἴτιο καί ἄλλοτε ἀποτέλεσμα μιᾶς κατάστασης πού ἐπιδεινωνόταν σταθερά[21]. Γύρω στά 1870 γίνεται πιά λόγος γιά *γενεάν νεκροθαπτῶν*[22].

Ποιά ἦταν λοιπόν αὐτή ἡ *νόσος* τῶν Ἑλλήνων; Παρά τίς πολλές διαφορετικές ἐκτιμήσεις γιά τά αἴτιά της, τό διαρκῶς ἐπανερχόμενο σύμπτωμα ἦταν ἕνα: ἡ *ἀκηδία*[23], ἡ ἀδιαφορία γιά ὅ,τι ἀφοροῦσε τόν ἑλληνισμό εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα· *ἀκινησία καί παγετώδης ἀπάθεια*[24], *λήθαργος*[25], *νάρκη*[26].

Ὁμοιάζομεν ἄνθρωπον συνειθίσαντα νά ζῇ ἐν τῇ ἀκα-

17. Κ. Φρεαρίτης, «Ὁ τρίτος τόμος τῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ὑπό Ι.Φιλήμονος», ὅ.π., τ.ΙΑ', φυλλ.258, 15.12.1860, σ.433. Πβ. *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.2, Φεβρουάριος 1862, σ.161.
18. *Ἀθηνᾶ*, 3.7.1861.
19. Γ. Χρ. Χασιώτης, «Πραγματεία περί Δωδώνης ὑπό Π. Ἀραβαντινοῦ», *Χρυσαλλίς*, τ.Γ', φυλλ.61, 15.7.1865, σ.494.
20. *Ἡ Ἐλπίς*, 14.5.1868.
21. Ὅ.π., 8.3.1866· *Παλιγγενεσία*, 24.3.1870· Γ. Μαυρογιάννης, «Ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐμπορίου, ὑπό Ἰωάννου Σκαλτσούνη δικηγόρου», *Χρυσαλλίς*, τ.Γ', φυλλ.61, 15.7.1865, σ.494.
22. *Σ. Βασιλειάδης*, σ.993.
23. Βλ. π.χ. *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ. 385, 1.4.1866, σ.28, καί φυλλ.388, 15.5.1866, σ.103· *Ἀθηνᾶ*, 27.1.1862· *Πρόδρομος ἰσότητος*, 21.11.1870· *Ἡ Κόλασις*, 29.2.1868.
24. *Ἡ Εὐθύνη*, 17.4.1877.
25. Π.χ. *Βαλαωρίτης*, σ.442· *Παλιγγενεσία*, 9.4.1870. Πβ. *Αἰών*, 1.1.1863: *Δέν ἀπεθάνομεν, εἶναι ἀληθές· ἀλλά ληθαργοῦμεν.*
26. *Παλιγγενεσία*, 31.1.1870· Ν. Καζάζης, ὅ.π., σ.347. Πβ. *Αἰών*,

θαρσία, βαρυνόμενον δέ νά τινάξη τόν κονιορτόν ἀπό τά ἔπιπλα καί τά ἐνδύματά του, καί εὐχαριστούμενον νά κατακλίνεται ἐπί κλίνης δυσώδους, χωρίς νά αἰσθάνεται ὅτι βρωμᾷ, καί χωρίς νά ἐντρέπεται ὅτι, ἕνεκα τῆς ἀκαθαρσίας του, πάσχει καχεξίαν καί νοσήματα, καταφθείροντα τήν ὑγείαν του καί καταμολύνοντα τούς γείτονάς του[27].

Μέσα σέ μιά πολιτική καί πνευματική ζωή πού περιγράφεται μέ τά μελανότερα χρώματα, σάν νά μήν ὑπάρχουν δρῶντα πρόσωπα: Ὑπάρχει μιά κοινωνία *Ἀβδηριτῶν* καί μιά Ἑλλάδα *Ἀβδηριτιά*, καί αὐτή εἶναι ἡ διαφορά πού ἐξαίρεται στίς συγκρίσεις τῆς γενεᾶς τοῦ 1821 μέ τήν ἑκάστοτε σύγχρονη[28].

Πρέπει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι καμιά χρονολόγηση τῆς ἑλληνικῆς ἔκπτωσης δέν ὑπερέβαινε πρός τά πίσω τό 1821 ἤ, τό πολύ, τήν ἀμέσως προεπαναστατική περίοδο. Δέν πρόκειται δηλαδή γιά τήν ἔκπτωση πού ἀρέσκονταν νά ἐπισημαίνουν οἱ Εὐρωπαῖοι κατήγοροι τῶν Ἑλλήνων, ἐκείνη πού ξεκινοῦσε ἀπό τό τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Ἡ ἀφετηρία τῆς νέας ἔκπτωσης μποροῦσε νά ποικίλλει, ἀλλά τοποθετοῦνταν πάντα σέ χρόνια ζωντανά ἀκόμα στήν ἑλληνική μνήμη. Εἴτε μετά τό 1821:

Πρό μέν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως ἐδακτυλοδεικτοῦντο μετά σεβασμοῦ οἱ γράφοντες, νῦν δέ δακτυλοδεικτοῦνται μετά σεβασμοῦ οἱ μή γράφοντες[29].

11.1.1862: *Οὐδέν γίνεται, οὐδέν πράττεται*, καί *Κουμανούδης*, σ.996, λῆμμα *τιποτεϊσμός*.

27. Π. Χαλικιόπουλος, ὅ.π.

28. Π.χ. *Φῶς*, 30.6.1862: *Ἡ Ἑλλάς δέν εἶναι σήμερον οὔτε ἡ τῆς ἀρχαιότητος οὔτε ἡ τοῦ '21. Τήν ἀπόφασιν καί σταθερότητα τῶν Ἑλλήνων διεδέχθη σήμερον ἡ νάρκη καί ἡ παλιμβουλία. Καί ἄν που ἀναφανῇ τις χαρακτήρ ὑποσχόμενος σπουδαῖόν τι, ὁ μέγας κύλινδρος τῆς ἰσοπεδώσεως τόν ταπεινώνει. Ἡ σημερινή Ἑλλάς παριστᾷ ἔθνος συγκείμενον ἀπό Ἀβδηρίτας οἵτινες ἐκπλήττονται εἰς πᾶν θέαμα, εἰς ἕκαστον ἄκουσμα.* Γιά τόν ἀβδηρητισμό βλ. ἐπίσης *Ἡ Ἐλπίς*, 1.2.1864, 1.3.1866, 1.1.1868· *Παλιγγενεσία*, 8.3.1871· *Ἐξέγερσις*, 28.9.1874· *Εὔβοια*, 18.8.1878 (εἰδησεογραφία ἀπό τήν Ἀθήνα: *Ἐξ Ἀβδήρων*)· Δ. Βερναρδάκης 1866, σ.11-12· Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.368· *Ἀσμοδαῖος*, 24.4.1883. Πβ. καί *Κουμανούδης*, σ.2, λήμματα *Ἀβδηριάς*, *Ἀβδηριτίδαι*, *Ἀβδηριτικῶς*, *Ἀβδηριτισμός*, *Ἀβδηριτολόγιον*, *Ἀβδηριτούπολις*, *Ἀβδηριτοῦσθαι*.

29. Κ. Σάθας, «Monete inedite (...) dichiarate da P. Lambros», *Χρυσαλ-*

Εἴτε μετά τό 1843:

Κοιμᾶται ὁ Μακρυγιάννης, ἐκοιμήθη καί ὁ Καλλέργης. (...). Καλύτερα ὁπού ἐκοιμήθησαν! Εἰς τούς ὑγρούς καί εὐρώοντας τῆς γῆς κόλπους τά ἱερά ἐκείνων ὀστᾶ δέν σήπονται ὡς σήπονται ἡμῶν τῶν ζώντων αἱ ψυχαί[30].

Εἴτε μετά τό 1862:

Τό δέ ἀναφαίρετον δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι εἰς τάς πλατείας καί ἀπό σκίμποδος καί πασσάλου ἤ τραπέζης ἀκριτομυθεῖν, δέν εἶναι τάχα ἐκ τῶν λαμπροτέρων καί τιμαλφεστέρων τῆς 10 Ὀκτωβρίου κατακτήσεων; Ἀλλ' ἄν τό τ ρ α μ π ο υ κ ι κ ό ν ρόπαλον ἀφήρεσεν ἐκ τοῦ πολυτίμου δικαιώματος τήν ἀρχικήν αὐτοῦ γοητείαν· (...) ἄν ἐκ τῆς μακαρίτιδος Ἐθνοφυλακῆς (...) δέν ἔμεινε πλέον ἤ τό ἄχαρι καί ὅλως ἄτεχνον ἀπεικόνισμα, ὁ χάρτινος ἐ θ ν ο φ ύ λ α ξ τῆς ὁμωνύμου ἐφημερίδος, φρουρός ἀντάξιος τοῦ περιωνύμου ἡμῶν χαρτοβασιλείου (...) μή ἀπορήσῃς διά ταῦτα, φίλε ἀναγνῶστα, διότι τοιαύτη τῶν πραγμάτων ἡ φορά. Sic transit gloria mundi. Ὁ συρμός παρῆλθε[31].

Τό κοινό στοιχεῖο ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς τρεῖς διαφορετικῆς σημασίας καί ἀνομοιογενεῖς χρονολογίες ἦταν ὅτι σχετίζονταν μέ ἐπαναστάσεις γιά πολλούς ἀνολοκλήρωτες ἤ ἀποτυχημένες, μοναδικές εὐκαιρίες πού ὁ ἑλληνικός λαός ἤ ἡ ἡγεσία του δέν κατόρθωσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν, καί ἴσα ἴσα ὁδήγησαν στήν ἐμφάνιση ἤ τήν ὑποτροπή τῆς ἑλληνικῆς νόσου. Ἡ διαδεδομένη ἐντύπωση, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, τῆς σταθερῆς ὀπισθοχώρησης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους συντελοῦσε ὥστε στήν ἐξύψωση τῆς ἀρχαιότητας καί τῆς ἐπανάστασης νά προστεθεῖ ἡ ἐξύψωση τοῦ

λίς, τ.Γ', φυλλ.56, 10.4.1865, σ.237. Πβ. Γ. Ζωχιός 1857, σ.5 κέ.· Μαργαρίτης 1853, σ.19· *Φατσέας*, Α', σ.16 καί 35· Ν. Δ(ραγούμης), «Περί Κωνσταντινουπόλεως», *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.352, 15.11.1864, σ.408· *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.216-217· *Εὔβοια*, 15.6.1878.

30. *Ἄμυνα*, 1.3.1871. Πβ. *Αἰών*, 2.9.1848· *Ἡ Ἐλπίς*, 21.3.1852· *Στοά*, 22.4.1876.

31. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1874, σ.102-103. Πβ. Βρατσάνος, ὅ.π., σ.22-23· *Α. Λεκατσᾶς*, σ.5· *Βαλαωρίτης*, σ.417· *Παλιγγενεσία*, 9.5.1870· *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.33, 133, 191· *Ν. Σαρίπολος*, σ.312, 326.

πολύ ἄμεσου παρελθόντος, ἑνός παρελθόντος δηλαδή πού δέν σταματοῦσε στήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀκόμα καί γιά τή Βαυαροκρατία μποροῦσε να εἰπωθεῖ καλός λόγος:

Ἐνῶ πρό τῆς μεταπολιτεύσεως (τοῦ 1843) *ἐκυβέρνων τά τῆς πολιτείας μᾶς οἱ Λεζουίροι, οἱ Σμάλτζαι, οἱ Χές, οἱ Γράφ, οἱ Σπίς, οἱ Χίτς καί..., σήμερον κυβερνῶσι δυστυχῶς τήν τύχην μας καί τήν τύχην ὁλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους οἱ γραφεῖς, οἱ ἀντιγραφεῖς καί οἱ θαλαμηπόλοι αὐτῶν*[32].

Βέβαια ἡ ἐξιδανίκευση τοῦ ἄμεσου ἑ λ λ α δ ι κ ο ῦ παρελθόντος δέν ἀποσκοποῦσε μόνο στήν καλλιέργεια τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀποτυχίας τῶν Ἑλλήνων, ἀλλά καί στήν ἑδραίωση τῆς ἑλλαδικῆς κατεστημένης ἡγεσίας, στόν σιωπηρό ἀποκλεισμό μιᾶς ριζικῆς μεταβολῆς. Χαρακτηριστικότερο ἀκόμα παράδειγμα γι' αὐτό τό ζήτημα εἶναι ἡ νοσταλγία τῆς ὀθωνικῆς περιόδου πού ἐκδηλώθηκε μετά τό 1862, καί πού ἔφθασε στό σημεῖο νά καταγγείλει τήν Ἔξωση καί ὅλον τόν ἀναβρασμό πού τή συνόδευσε ὡς κορυφαῖο δεῖγμα ἑλληνικῆς ἀγνωμοσύνης[33].

Εἶναι φυσικό ὅτι ἀπό μιά τόσο ἀπαισιόδοξη ὀπτική γωνία ἀμφισβητοῦνταν καί ἡ διατρανούμενη πρόοδος τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου:

Τό ἔθνος ἡμῶν προώδευσεν εἰς τόν πολιτισμόν ἀπό τῆς ἐποχῆς τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀποκαταστάσεως, ἀλλά μετά θλίψεως ὀφείλομεν νά τό ὁμολογήσωμεν, ὅτι μέγα μέρος ἀπώλεσε τῶν πρό αὐτῆς πλεονεκτημάτων του [34].

Ἡ πρόοδος καταντοῦσε τροφή τῆς σάτιρας, ἡ ὁποία ἀναγνώριζε ἀκριβῶς τήν χαχεξία ὡς μητέρα της[35], οἱ Ἕλληνες μετατρέπονταν σέ *ἔθνος ὀργῶν δῆθεν πρός τήν πρόοδον* [36]. Ἡ ἀπαρίθ-

32. Χρυσοβέργης 1853, σ.56.
33. Βλ. π.χ. *Ἡ Ἐλπίς*, 1.8.1867· «Θάνατος τοῦ Βασιλέως Ὄθωνος», *Πανδώρα*, τ.ΙΗ', φυλλ.419, 1.9.1867, σ.222· *Ἡ Κόλασις*, 25.4.1868, *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.22 κέ., Δ. Βερναρδάκης 1874, σ. 364· *Ἀσμοδαῖος*, 22.1.1884.
34. *Ἡ Ἐλπίς*, 19.6.1862. Πβ. *Αἰών*, 8.5.1848, καί Π. Κορωναῖος, ὅ.π., σ.17: *Ἡ τουρκική Ἐξουσία ὑπῆρξε μᾶλλον πατρική τῆς ἑλληνικῆς.*
35. *Ραμπαγᾶς*, 24.8.1878.
36. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1874, σ.104.

μηση τῶν ἑλληνικῶν ἐπιδόσεων ἀπορρίπτεται ὡς μεγαλομανία, τό ἴδιο καί κάθε στομφώδης ἀναφορά στόν προορισμό τῶν Ἑλλήνων στήν Ἀνατολή. Τά ἐθνικά συνθήματα ὑποβάλλονται σέ μιάν ἀμείλικτη ἀπομυθοποίηση:

Ἀλλ' ἕπεται τάχα ὅτι ἐπαύσαμεν ὄντες καί τό πρότυπον τῆς Ἀνατολῆς βασίλειον; εὐτυχῶς ὄχι· ἐν τῇ ἑλληνικῇ τοῦ οὐρανοῦ βίβλῳ ὑπάρχει τι τό δυνάμενον νά διαγωνισθῇ πρός ἁπάσας ὁμοῦ τάς τῶν ἄλλων ἐθνῶν, εἶναι δέ τοῦτο ὁ κατά τῶν ὑπαλλήλων πέλεκυς, ὁ ἀνά πᾶσαν κυβερνητικήν ἀλλαγήν κατά τῆς ἀτυχοῦς αὐτῶν κεφαλῆς ὑψούμενος[37].

Κάποτε ὅμως ὁ τόνος ἔπαυε νά εἶναι σατιρικός. Ἀπό τήν ἀφάνεια τήν ὁποία οἱ Ἕλληνες ἐγκατέλειψαν διεκδικώντας μιά θέση στήν Εὐρώπη, ὑπῆρχε κάτι χειρότερο: ἡ συχνή διαπίστωση ὅτι, παρά τόν ἀγώνα στόν ὁποῖο ἀποδύθηκαν οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι προκειμένου νά κερδηθεῖ ἡ εὐρωπαϊκή ὑπόληψη, ἡ Ἑλλάδα, μετά ἀπό δεκαετίες κακοδιοίκησης, εἶχε ἁπλούστατα καταντήσει *ἀπό ἥρωος εἰς ἐπαίτην* [38], *ἀντικείμενον ἐμπαιγμοῦ καί περιφρονήσεως* [39], *τοῦ κόσμου ἡ χλεύη* [40].

Αὐτή ἡ Ἑλλάς, τήν ὁποίαν ὁ εὐρωπαϊκός κόσμος ὠνειρεύετο ὡς κέντρον ἑνώσεως τῆς Ἀνατολῆς μετά τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσεως, κατήντησε σήμερον νά θεωρῆται ὡς ἄχθος ὑπό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, ὡς πρόσκομμα τοῦ μέλλοντος τῆς Ἀνατολῆς[41].

Καί ἐνῶ ὁ ἀποδεικτικός ἀγώνας τῶν Ἑλλήνων συνεχιζόταν μέ ἀμείωτη ἔνταση, μέσα στήν Ἑλλάδα ἡ κριτική διακήρυσσε ὁλοένα συχνότερα ὅτι ἡ πρόοδος τοῦ Βασιλείου δέν ἦταν παρά ἕνας μύθος. Πίσω ἀπό τό εὐρωπαϊκό ἤ εὐρωπαΐζον πρόσωπο τῆς Ἑλλάδας ὁρισμένοι ἔβλεπαν ἕναν λαό πού ὑπέφερε, καί ἔκριναν ὅτι τό ἑλληνικό κράτος ὄχι μόνο δέν εἶχε προωθήσει τό ἔργο τῆς ἑνοποίησης τῶν Ἑλλήνων —ἔστω καί μέσα στά στενά ἑλ-

37. Ὅ.π., σ.105. Πβ. *Ἀσμοδαῖος*, 25.7.1876.
38. *Δημοσιεύματα Δημοκρατικοῦ Συλλόγου Ρήγα* (Ἀθήνα 1879), σ.4.
39. *Ἡ Ἐλπίς*, 11.9.1862· *Αἰών*, 16.7.1860.
40. *Ἄμυνα*, 17.9.1871.
41. *Ἡ Ἐλπίς*, 22.6.1851.

λαδικά ὅρια—, ἀλλά ἀντίθετα εἶχε παρασύρει τούς κατοίκους του σέ μιά δυσεπούλωτη διάσπαση:

Κατεσκευάσθη ἐν τῷ ἔθνει ὡρισμένη κοινωνική τάξις, εἰς τήν φυσιογνωμίαν τῆς ὁποίας οὔτε τό ἑλληνικόν οὔτε τό ἀλλότριον καθαρῶς διακρίνεται, ἀλλ' ἀδιάκριτον κράμα ἐθνικῆς γνησιότητος καί εὐρωπαϊκοῦ ψιμμυθίου. Ὑπό τήν ἐνίσχυσιν τοῦ πλούτου καί τήν προστασίαν τῆς ἐπισήμου ἐξουσίας, ἐπεκτείνασα τόν ἑαυτῆς κύκλον καταπληκτικῶς, κατέστρεψε τοῦ ἔθνους τήν ἐσωτερικήν ἑνότητα καί τό ὁμοιόμορφον εἰς τρόπον, ὥστε δύο ἀποτόμως διεστηκότες λαοί σχηματισθέντες ἐν αὐτῷ συγκρούονται πεισματωδῶς[42].

Σύμφωνα μ' αὐτή τήν ἄποψη, τή μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ δέν τήν ἄγγιξε ὁ νέος πολιτισμός, δέν τήν ἐπηρέασε κάν ἡ ἀπελευθέρωση, καί ἴσα ἴσα πού περιέπεσε σέ κακοδιοίκηση ἐπαχθέστερη ἀπ' ὅ,τι πρίν, ἀφοῦ ἀπό τήν περιφέρεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μεταπήδησε στά εὐσύνοπτα ὅρια ἑνός συγκεντρωτικοῦ κρατιδίου, ἀνίκανου παρά τόν συγκεντρωτισμό του νά θίξει στό ἐλάχιστο τήν παντοδυναμία τῶν τοπικῶν παραγόντων, τή ληστεία κλπ. Ὁ συγκεντρωτισμός γινόταν ἔτσι συνώνυμος μ' ἕναν παράλογο πόλεμο πού ἡ πρωτεύουσα, αὐτή ἡ *ἑστία τῶν Ἑλλήνων*[43], θεωρήθηκε ὅτι εἶχε κηρύξει ἀπό τήν πρώτη στιγμή ἐναντίον τῆς ἑλλαδικῆς ἐνδοχώρας[44].

Οἱ δριμεῖες ἐπιθέσεις κατά τῆς Ἀθήνας, ὡς πηγῆς ὅλων τῶν δεινῶν, ἐπισκιάζουν τίς, λιγοστές ἄλλωστε, ἀπόπειρες συνολικῆς ἀνάλυσης τῶν ἑλληνικῶν προβλημάτων. Στήν καλύτερη περίπτωση ἡ Ἀθήνα παρουσιαζόταν ἀποκομμένη ἀπό τόν ὑπόλοιπο ἑλληνισμό, κι ἄς εἶχε τόν τίτλο τῆς *πολυεφημεριδωτέρας πρωτευούσης τοῦ κόσμου*[45]. Μέ τόν καιρό διαμορφώθηκε

42. Γ. Ἀντωνόπουλος, *Οἱ ἐργάται τῆς ἐθνικῆς καταπτώσεως*, Ἀθήνα 1878, σ.7· πβ. Α. Σ. Βλάχος, «Περί νεωτέρας ἑλληνικῆς ποιήσεως», *Παρνασσός*, τ.Α' (1877), σ.329-330.

43. Π.χ. Σ. Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμοῦ», *Πανδώρα*, τ.ΙΖ', φυλλ.385, 1.4.1866, σ.2.

44. Βλ. *Ἡ νῆσος τῶν Πετσῶν*, 1850, σ.14· Π. Κορωναῖος, ὅ.π., σ.12-14· Π. Χαλκιόπουλος, ὅ.π., σ.14· Τάκερμαν 1877, σ.90.

45. Α.Γ.Η. (=Ἀγησίλαος Γιαννόπουλος), «Ἐπιστολιμαία διατριβή ἀντί

ένας τύπος 'Αθηναίου ανίδεου καί αδιάφορου πρός ότιδήποτε συνέβαινε έξω από τήν πόλη του, παρ'όλη του τήν «πολιτικοποίηση»:

> *'Εν 'Αθήναις καταγινόμεθα πολύ είς τά ήμερήσια πολιτικά, είς τά ν έ α (...). 'Εν γένει δ'ύπό τόν αττικόν ούρανόν γινόμεθα κοσμοπολΐται οί 'Αθηναΐοι, ασχολούμενοι έξ ίσου περί τε τά 'Ηπειρωτικά καί τά 'Ιαπωνικά*[46].

Στή χειρότερη όμως περίπτωση ή 'Αθήνα ήταν επιπλέον ή έδρα μιάς κακόβουλης 'Εξουσίας, *μιάς συμμορίας (...) ατομικών συμφερόντων καί πολιτικών ραδιουργιών*, ή οποία παρασιτούσε στό σώμα τού ελληνισμού:

> *'Ο λαός τής πρωτευούσης κατ' ουδέν διαφέρει τών λαών τών επαρχιών (...). Τί όμως είναι τό αλλοιούν εξαιρετικώς τήν όψιν τής πρωτευούσης καί διαστρέφον τό πραγματικόν φρόνημα αυτής; 'Ο πληθυσμός τών ουδεμίαν παραγωγικήν εργασίαν μετερχομένων (...), τών συνηθισάντων νά αποζώσιν έκ τού δημοσίου ταμείου, ουχί ολίγων δυστυχώς έν 'Ελλάδι αριθμουμένων, τών διερχομένων τάς ώρας αυτών ουχί έν εργοστασίω τινί, ουχί έν μελέτη, αλλ' έν τή απραξία, ή έν ταΐς αίθούσαις τών λεγομένων πολιτικών*[47].

'Οπωσδήποτε ή *φυγόπονος καί ήρεμος πόλις*[48], ή *πόλις τών εμπόρων*[49], ή *πόλις τών θεαμάτων*[50], ή *μικρολόγος πόλις*[51], *ήτις αντί ακροπόλεως τού ελληνισμού εγένετο ό τάφος*

προλόγου» στόν τόμο: Αίμιλίου Ζόλα, *Νάνα*, μυθιστόρημα πολύκροτον τής φυσιολογικής σχολής, μεταγλωττισθέν είς τήν ελληνικήν ύπό Φλόξ, 'Αθήνα 1880, σ.δ'. Πβ. *Κουμανούδης*, σ.826, λήμμα *πολυεφημέριδος*.

46. *Πανδώρα*, τ.Η', φυλλ.180, 15.9.1857, σ.281. Πβ. *Παλιγγενεσία*, 24.7.1871· *Νεολόγος 'Αθηνών*, 23.6.1874· *'Ασμοδαΐος*, 23.3.1875· Σοφία (=Α. Σ. Βλάχος), «'Αθηναϊκαί έπιστολαί», Β', *'Εστία*, τ.Ζ', άρ.180, 10.6.1879, σ.366.

47. *Αιών*, 26.5.1866.

48. *'Αττικόν 'Ημερολόγιον*, 1873, σ.436.

49. *Σ. Βασιλειάδης*, σ.1016.

50. *'Αττικόν 'Ημερολόγιον*, ό.π., σ.341.

51. 'Από τόν επικήδειο τού 'Αλ. Κουμουνδούρου γιά τόν Σ. Τρικούπη, *Παρθενών*, Β' (1873), φυλλ.Ι', σ.1222.

αὐτοῦ[52], πλήρωσε, κατά τούς κριτικούς της, τήν ταχεία της ἀνάπτυξη μ' ἕνα ρυθμό ἔκπτωσης ταχύτερο ἀπό τοῦ ὑπόλοιπου ἑλληνισμοῦ, φθάνοντας στό κατώτατο σημεῖο γύρω στά χρόνια 1880:

Αἱ σημεριναί Ἀθῆναι εἶναί τι ἴδιον εἰς τόν ἑλληνικόν κόσμον, διότι ἐν αὐτῇ συνέρχονται καί κατά τό μᾶλλον ἤ ἧττον συγχρωτίζονται τά πλέον ἑτερόκλητα καί ἑτερογενῆ στοιχεῖα. Πιθανόν νά ὑπάρχῃ ἑνότης ἐν τῷ ἔθνει τούτῳ (...), ἀλλ' ἄν τῷ ὄντι ὑπάρχῃ τοιαύτη ἑνότης, ὡς λέγουσιν, εἶναι αὕτη κατ' ἐξοχήν ἑ ν ό τ η ς ἐ ν τ ῇ π ο ι κ ι λ ί ᾳ (...). Ὁ ἀγνοῶν τόν τόπον τοῦτον δύναται ἐκ πρώτης ὄψεως νά νομίσῃ ἑαυτόν ἐν Εὐρώπῃ ἐν κοινωνίᾳ οὕτως εἰπεῖν κανονικῇ. Καί ὅμως ὅλον τό φαινόμενον ἐκεῖνο εἶναι παράστασις θεατρική, ὡς αἱ ἐπίσημοι κηδεῖαι ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, εἶναι φαντασμαγορία ὡς ἡ ἀπό τῶν μυθικῶν χρόνων καταγωγή τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων, ὡς αἱ ἀξιώσεις των ἐπ' ἀπαραμίλλῳ εὐφυΐᾳ, ὡς ἡ ἀκατάσχετος αὐτῶν δύναμις πρός κατάκτησιν μέρους τοῦ ἀρχαίου κόσμου[53].

Ἡ Ἀθήνα δηλαδή ἐξέφραζε μέ τόν παραστατικότερο τρόπο τό νόημα πού ἔλαβε ὁ ἐξευρωπαϊσμός στήν Ἑλλάδα: Δέν ἐπρόκειτο γιά ἐκσυγχρονισμό, ἀλλά γιά μιάν ἀπόλυτα ἐπιφανειακή ἀλλοίωση τῶν ἠθῶν, μιάν ἀβασάνιστη ξενοζηλία, τόν διαβόητο «πιθηκισμό» σ' ὅλες τίς πτυχές τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, τήν ὀλέθρια παρανόηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ[54].

Οἱ περιγραφές τῆς ἑλληνικῆς νόσου ἦταν συχνές, καί συχνές ἦταν καί οἱ κατά κανόνα ἰδιωτικές προτάσεις ἴασης. Ἀναζητοῦνταν τά αἴτια (π.χ. «φυγάδευση τῆς δικαιοσύνης»[55], καταπάτηση τοῦ συντάγματος[56], τό *κυβερνητικόν σύστημα*[57], ἀκό-

52. *Αἰών*, 16.7.1860.
53. *Ἀσμοδαῖος*, 14.12.1880.
54. Βλ. π.χ. *Εὐνομία*, 9.7.1863, Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.360-363, καί *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, ὅ.π., σ.340.
55. *Ἡ Ἐλπίς*, 22.6.1851.
56. *Αἰών*, 3.4.1848.
57. *Ἡ Ἐλπίς*, 21.8.1852· πβ. *Αἰών*, 29.10.1873.

μα καί ἡ ἀπουσία *μεσαίας κλάσεως*[58], καί ἀπό ἐκεῖ, οἱ συγκεκριμένοι, οἱ ἐπώνυμοι ἔνοχοι:

> *Ἰδού λοιπόν ὅλοι ἡμεῖς οἱ πέπονες Ἀχαιοί ἐπί ὁλοκλήρους δεκαετηρίδας ἀνταλλάξαντες ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῆς Ἑλλάδος τό «λέγεταί τι καινόν;» τῶν παλαιῶν Ἀθηναίων μέ τό «Τίς πταίει;» τῶν σημερινῶν, καί ζητοῦντες ἐν καθαρᾷ μεσημβρίᾳ τόν πταίστην, μέ δεμένους τούς ὀφθαλμούς, ὅπως εἰς τό παιγνίδιον τῆς τυφλομυίας*[59].

Καί βέβαια ἡ ἀπόδοση τῶν εὐθυνῶν γινόταν στά σκοτεινά, ἀφοῦ ἔλειπε ἡ ψυχραιμία καί ἡ ἔρευνα τῶν ἑλληνικῶν προβλημάτων εἶχε πρωτίστως συναισθηματικό καί ὄχι συστηματικό χαρακτήρα. Ὑπάρχει ὡστόσο ἕνας κοινός παρονομαστής: Εἴτε τά ἑλληνικά δεινά ἀποδίδονταν στήν εὐθύνη τῶν πολλῶν εἴτε στήν εὐθύνη τῶν ὀλίγων, εἴτε γινόταν λόγος γιά τόν πολιτικό εἴτε γιά τόν πνευματικό χῶρο, οἱ ἑρμηνεῖες βασίζονταν συνήθως στήν ἀντίθεση λαοῦ-Ἐξουσίας — ἕνας λαός πού λειτουργοῦσε ἐρήμην τῆς ἡγεσίας του, ἤ ἀντίστροφα μιά ἡγεσία πού λειτουργοῦσε ἐρήμην τοῦ λαοῦ. Ἡ Ἐξουσία, ἡ *ναρκωτική τῆς Ἐξουσίας χείρ*[60], παρέμενε ὁ ἐπικρατέστερος στόχος:

> *Ἄν ἡ Ἑλλάς ἡ βουτισθεῖσα εἰς τό αἷμα, ἡ σπαρεῖσα καθ' ὅλην αὐτῆς τήν ἐπιφάνειαν ὑπό ὀστέων τοσούτων ἐθνομαρτύρων (...), κατήντησε νά διοικῆται ἀπό Ρωμαίους,*

58. Μαντζαβῖνος 1876, σ.45.

59. Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.371. Γιά τήν ἔκφραση *τίς πταίει;* βλ. *Ἡ Ἐλπίς*, 19.8.1850· *Φῶς*, 29.8.1862· Δ. Βερναρδάκης 1866, σ.14· Τάκερμαν 1877, σ.91· πβ. τίτλο φυλλαδίου *Καί τίς δέν πταίει;* Ζάκυνθος 1875. Ὁ *Ἀσμοδαῖος*, 12.3.1875, συνοψίζει: *Ἀκολουθῶν καί ὁ Ἀσμοδαῖος τό ρεῦμα τοῦ συρμοῦ ἔκαμε τούς ἑξῆς ὑπολογισμούς ἐπί τῶν ἡμετέρων πραγμάτων μετά τήν ἀνάγνωσιν τοῦ περιωνύμου «Τίς πταίει» τοῦ κ. Τρικούπη. Α'. Ὅτι διά τοῦ πρός συζήτησιν τοῦ θέματος καταναλωθέντος ἐν Ἑλλάδι χαρτίου ἀπό τῶν χρόνων τοῦ Κυβερνήτου ἠδύναντο νά τυλιχθῶσιν ὅλα τῆς Χίου καί τοῦ Πόρου τά πορτοκάλλια. Β'. Ὅτι, ἄν ἐπρόκειτο πάντες οἱ πταίσαντες νά κρεμασθῶσι, τά δένδρα τοῦ ἀνακτορικοῦ κήπου δέν ἤθελον ἀρκέσει. Γ'. Ὅτι, ἄν εἰς ἁπλῆν μαστίγωσιν κατεδικάζοντο οἱ πταῖσται, ἔπρεπε νά ἐκδαρῶσιν ἐννεακόσιοι ὀγδοήκοντα τέσσαρες ἱπποπόταμοι πρός κατασκευήν τοῦ ἀπαιτουμένου ἀριθμοῦ μαστίγων.*

60. *Ἡ Ἐλπίς*, 1.2.1852· πβ. *Φῶς*, 14.7.1862.

Λούβρους καί Κωνσταντινίδας, ἐ ρ ρ έ τ ω τοιαύτη Ἑλλάς[61].

Ἀλλά καί αὐτή ἡ καταγγελλόμενη ἀντίθεση λαοῦ-Ἐξουσίας δέν ἦταν δυνατόν νά ἔχει τελείως σαφές περιεχόμενο. Ἡ λέξη *λαός* ἦταν ἐπίσης μιά λέξη σέ κατάχρηση, καί ὁ *Ραμπαγᾶς* δίνει μιά ἰδιαίτερα λεπτομερειακή περιγραφή μιᾶς ἀπό τίς σημασίες της στήν ἑλλαδική πολιτική:

Λαός εἶναι οἱ λεγόμενοι ἐπιτήδειοι, οἱ ὑπάλληλοι, οἱ βουλευταί, οἱ κομματάρχαι τῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὑπότροφοι, τό συγγενολόγιον, αἱ δοῦλαι, αἱ μαιτρέσαι, αἱ ἀνεψιαί σύζυγοι αἱ διορίζουσαι προξένους καί δασκάλους, τά μωρά, τά ὁποῖα διορίζουν κλητῆρας, οἱ συνταξιοῦχοι, ὅλοι οἱ ἐγγύθεν ἤ πόρρωθεν ἔχοντες σχέσιν μέ τό Κεντρικόν Ταμεῖον, ὅλοι οἱ ἔχοντες μέλλον ἐνταλματικόν, οἱ αὐλικοί, οἱ φίλοι τῶν αὐλικῶν, οἱ δημοσιογράφοι οἱ πωλοῦντες τά φύλλα των 10 δραχμάς είς τούς ἰδιώτας καί 30 είς δημόσια Γραφεῖα, οἱ Μπένσαι, οἱ σκαλίζοντες διά τῆς μύτης των δίκην πτύου νά ἀνεύρωσιν ἐγκλήματα, τά ὁποῖα ἐξαργυροῦσιν ἔπειτα είς εὐνοίας, ὅλοι τέλος οἱ οἰκονομούμενοι ἀπό τό δημόσιον, οἱ Περρωταί, οἱ πλουτίζοντες ἀπό ἐθνικάς γαίας, οἱ μεταβάλλοντες τήν ἐφεδρείαν είς ἐμπόριον, τό πέτσωμα είς βιομηχανίαν, οἱ σύντροφοι τοῦ λαθρεμπορίου, οἱ θερμασταί τῆς φυγοδικίας, ὅλαι αὐταί αἱ ἔντιμοι συντεχνίαι, οἱ χρυσοῖ καί ἀργυροῖ σύμβουλοι, οἱ ἔμποροι τῆς φιλογένειας, αἱ corporations *ὅπως λίαν εὐφυῶς-ἀγραμμάτως ὠνομάσθησαν οἱ Σύλλογοι ὑπό τοῦ κυρίου Θ. Δεληγιάννη, αὐτοί εἰσί λαός*[62].

Ὅμως ἀκόμα καί ὅποτε γινόταν ἡ διάκριση ἀνάμεσα στόν «λαό» τῆς στενά πολιτικῆς φρασεολογίας καί τόν ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἀφανή ἑλληνικό λαό, ἡ διάκριση μποροῦσε νά ἀποβεῖ είς βάρος του. Στό πνεῦμα τῆς γενικῆς ἀντίληψης γιά τήν ἔκπτωση τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ λαός-θύμα τῶν ἀρχόντων του μετατρεπόταν

61. *ΡΦ*, 12.12.1871.

62. *Ραμπαγᾶς*, 21.9.1878. Γιά τό ἥκιστα λαϊκό περιεχόμενο τοῦ «λαοῦ» πβ. *Ἀθηνᾶ*, 6.3.1852, καί *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 16.7.1875.

στόν εναλλακτικό ένοχο, χαρακτηριζόταν υπεύθυνος καί ταυτόχρονα θύμα τής ίδιας του τής αφάνειας, *ανεκτικός καί φιλήσυχος*[63], *υπό τόν μανδραγόραν τής αδιαφορίας κοιμώμενος*[64], ό *πειθηνιώτερος λαός τοῦ κόσμου*[65], ό *ἀροτήρ βοῦς, τόν ὁποῖον φορολογεῖ ὁ κύριος Τρικούπης*[66], γιά νά καταντήσει τελικά, στίς πιό απαισιόδοξες εκτιμήσεις τής δεκαετίας 1870, *ὁ κύριος* φταίχτης[67].

63. *'Ασμοδαῖος*, 12.1.1875. Πβ. *Εὐνομία*, 15.1.1863.
64. *ΡΦ*, 14.4.1873.
65. *'Η 'Ελπίς*, 16.8.1866. Πβ. Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.352: *ὁ εὐαγωγότερος τῆς ὑφηλίου*, καί *Δεληγεώργης*, σ.14: *εἰς ὑπερβολήν εὐάγωγος*.
66. *Ραμπαγᾶς*, ὅ.π.
67. Π.χ. *'Αν. Βυζάντιος* (1876), σ.262-263· *Εὔβοια*, 6.1.1877· *'Η Εὐθύνη*, 9.4.1877. Πβ. *Ρήγας*, 1.3.1877: *Πρέπει νά μάθῃ ἡ ἀείποτε περιφρονούμενη τελευταία τάξις, ὅτι ἔχει καί αὕτη καθήκοντα, ἅτινα, ὡς μή ὤφελλε, παρημέλησεν ἐπί πολύ, ἐπισύρασα οὕτω τάς μομφάς ἐκείνων, οἵτινες ἐπ' αὐτῆς καί μόνης συνηθίζουσι νά ἐπιρρίπτωσι τήν εὐθύνην τῆς πολιτικῆς καχεξίας καί χαυνότητος*. 'Από άλλη οπτική γωνία ό Είρηναῖος 'Ασώπιος, *'Αττικόν 'Ημερολόγιον*, 1884, σ.ξδ': *'Η ἐν παντί ἀπάθεια εἶναι τό χαρακτηρίζον σήμερον τόν νεώτερον Ἕλληνα, ὅστις στρέφει τά νῶτα πρός πᾶσαν δυσκολίαν, ὑπό τήν ἀπέλπιδα ταύτην ῥῆσιν χαρακούμενος: ἡ μ ε ῖ ς θ ά δ ι ο ρ θ ώ σ ω μ ε ν τ ό Ρ ω μ α ί ϊ κ ο!*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ

'Απομακρύνοντας τό *πρότυπον Βασίλειον* ἀπό τό ὄντως χαμηλό σημεῖο ὅπου παρασύρθηκε στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἐπιστρέφουμε καί πάλι στόν «προορισμό» του. 'Εδῶ, οἱ ἀλλεπάλληλες ἐκρήξεις ἀπαισιοδοξίας δέν ἔδειχναν νά πτοοῦν τήν ἑλληνική αὐτοπεποίθηση. Εἶναι μεγάλη ἡ ποικιλία τῶν χαρακτηρισμῶν ἐκείνων τοῦ Βασιλείου πού δηλώνουν τή βεβαιότητα ὑπέρβασης τῶν ὁρίων του: *ἐθνική φωλεά*[1], *σκηνή πρός κατασκήνωσιν τῆς ὅλης Ἑλλάδος*[2], *lieu de dépôt*[3], *ὁ σταθμός τοῦ ἑλληνισμοῦ*[4], κ.τ.τ. 'Απορροφώντας στό ἀκέραιο τόν προορισμό ὁλοκλήρου τοῦ ἔθνους[5], ἡ Ἑλλάδα γινόταν εἴτε ἡ ἑστία γιά τή διάδοση τῶν φώτων στούς ὑπόδουλους —*ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα τόν πολιτισμόν ἀπό τῆς Δύσεως εἰς τήν 'Ανατολήν*[6]— εἴτε τό ὁρμητήριο γιά τή μελλοντική ἀπελευθέρωση, *μοχλός καί ἔρεισμα τῆς ἐξεγέρσεως*[7]. Ὁ ἑλληνισμός εἶχε βρεῖ στήν 'Αθήνα τό νέο ἐθνικό του κέντρο:

1. Χρυσοβέργης 1853, σ.67.
2. *Φῶς*, 11.9.1862.
3. R. (=M. Ρενιέρης), «De l' impopularité de la cause grecque en Occident», *SpOr*, 26, 10/22.9.1854, σ.45.
4. 'Αγόρευση Α. Ρικάκη, συνεδρ. 25, 4.11.1876, ΕΣΒ, σ.172.
5. Πβ. *Αἰών*, 27.7.1860: *Περί ἑλληνικοῦ ἔθνους λοιπόν ὁμιλοῦντες, περί ἐντολῆς καί περί εὐθύνης τούτου πραγματευόμενοι, τήν ἐλευθέραν Ἑλλάδα καί τούς ἐλευθέρους Ἕλληνας ὀφείλομεν νά ἐννοῶμεν.*
6. Ι. Βαλασόπουλος 1861, σ.23.
7. *Ἡ 'Ελπίς*, 11.9.1862.

Καί ἡ ἔσω καί ἡ ἔξω Ἑλλάς, καί πᾶσα ἡ Ἰονία, ζῶσιν ἐν Ἀθήναις, ἀπ' αὐτῶν ἀρυόμεναι καί διδασκαλίας καί παραδείγματα, καί τρόπους, καί εἰς αὐτάς καί μόνας ἀτενίζουσαι τούς ὀφθαλμούς[8].

Τό ὅτι ἡ πρωτεύουσα ἑνός νεαροῦ κράτους τοῦ 19ου αἰώνα ἀνέλαβε καί τόν ρόλο τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου δέν ἦταν βέβαια παράδοξο. Ὡστόσο ἡ Ἀθήνα εἶχε δύο «ἐχθρούς» νά ἀντιμετωπίσει: τόν ἄγνωστό της κόσμο τῆς ἔξω ὁμογένειας, καί ἕναν ἐξίσου ἄγνωστό της κόσμο στήν ἑλλαδική ἐνδοχώρα, πού ἐπέμενε, σέ σειρά ζητημάτων, νά μοιράζεται μέ τούς ὑπόδουλους ἕναν προελλαδικό κώδικα συνεννόησης. Οἱ δύο κόσμοι εἶχαν κοινή «πρωτεύουσα», τήν Κωνσταντινούπολη, καί οἱ διαφορετικοί τρόποι μέ τούς ὁποίους ἀπειλοῦσαν τό κύρος τῆς Ἀθήνας μποροῦσαν νά καλυφθοῦν πίσω ἀπό τό ἴδιο σχῆμα, τήν ἀντιπαράθεση Ἀθήνας - Κωνσταντινούπολης. Τό πρόβλημα ἀποτυπώνεται ἐπιγραμματικά ἀπό τόν Παῦλο Καλλιγᾶ σέ ἀποστροφή του πρός τούς Ἑπτανήσιους πληρεξουσίους, κατά τίς ἐργασίες τῆς Ἐθνοσυνέλευσης τοῦ 1864:

Ὁ ἀχανής νοῦς σας εἰς ποῖον χάνι τῆς Κωνσταντινουπόλεως εὑρίσκει τό κέντρον τοῦ ἔθνους; (...) Φοβεῖσθε τήν ἀνεξαρτησίαν, δέν ἐσυνηθίσατε φαίνεται αὐτήν, ἀνάβητε εἰς τήν Ἀκρόπολιν ν' ἀναπνεύσητε τήν αὖραν τῆς ἐλευθερίας[9].

Ἡ μέριμνα γιά τήν προβολή τῶν ἀθηναϊκῶν πρωτείων ἐπιτρέπει στόν ὁμιλητή νά ἀντιπαραβάλει δύο τελείως ἄνισα μεγέθη: τήν πραγματική Κωνσταντινούπολη καί τήν ἰδεατή Ἀθήνα. Μέ τρόπο κομψό καί ἀλαζονικό, ὁ Καλλιγᾶς φαίνεται νά ὑπαινίσσεται ὅτι ἡ προάσπιση τοῦ μύθου τῆς Ἀθήνας πρέπει ἀναγκαστικά νά ἀποβαίνει εἰς βάρος τοῦ μύθου τῆς Κωνσταντινούπολης.

8. *Πανδώρα*, τ.Κ', φυλλ.457, 1.4.1869, σ.22.

9. Συνεδρ.288, 31.7.1864, ΕΒΣ, σ.327-328. Ἡ ἀγόρευση τοῦ Καλλιγᾶ ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς πολύ χρήσιμης γιά τό θέμα τῶν ἀθηναϊκῶν πρωτείων συζήτησης (ὅ.π., σ.301 κέ.), πού, μέ ἀφορμή τά δύο πρῶτα ἄρθρα τοῦ ὑπό ψήφισιν Συντάγματος, στράφηκε γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀφομοίωσης τῶν Ἑπτανήσων, σ' ἕνα κλίμα πού θύμιζε ἀρκετά ἐκεῖνο τῆς διαμάχης αὐτοχθόνων - ἑτεροχθόνων. Στίς σ.359-360, δηκτική ἀπάντηση τοῦ Κ. Λομβάρδου στόν Καλλιγᾶ, σχετικά μέ τήν ἑλλαδική ἐλευθερία.

'Αλλά ή πολιτική ρητορεία δέν άρκοῦσε νά άπαλλάξει τήν 'Αθήνα άπό τά προβλήματά της. 'Η όμογένεια άνέθεσε, ὅπως εἴδαμε ἤδη, στό νέο ἐθνικό κέντρο τήν ἰδεολογική της ἔκφραση, καί μέ δεδομένες τίς δύο διαστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, αὐτό σήμαινε τήν ἐκμαίευση μιᾶς ἀντιφατικῆς ἰδεολογίας, πού θά φιλοδοξοῦσε νά εἶναι ταυτόχρονα καί ἑλλαδική καί πανελλήνια. 'Από τήν ἄλλη μεριά, ἡ προελλαδική ἄποψη, τά λαϊκά, ὅπως ἀποκλήθηκαν, *ὀνειροπολήματα*[10], πού ἀφοροῦσαν ἄμεσα τό δεύτερο σκέλος τοῦ προορισμοῦ, τό ἀπελευθερωτικό, ἐξακολουθοῦσαν νά ὑφίστανται ἀνενόχλητα καί μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μιά ζωντανή του ἀμφισβήτηση καί —ἐφ' ὅσον ἀπαιτοῦνταν ἡ ἐνσωμάτωσή τους σέ ἐπίσημες ἐκδοχές τοῦ μέλλοντος τοῦ Βασιλείου— ἄλλη μιά βέβαιη πηγή ἀντιφατικότητας.

Γι' αὐτή τή λαϊκή ἄποψη ὅμως χρειάζεται ἐδῶ κάποια διευκρίνηση. Οἱ προελλαδικές ἀντιλήψεις δέν ἦταν δυνατόν νά ἀποτελοῦν ἕνα ὀρθολογικά συγκροτημένο σύστημα. Μπορεῖ ἁπλῶς νά γίνει λόγος γιά δύο πεδία μέσα στά ὁποῖα κινήθηκαν: τήν κλεφταρματολική παράδοση καί τό σύστημα τῶν παραδόσεων τῶν σχετικῶν μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Αυτά τά δύο ὅριζαν καί τό λαϊκό minimum καί maximum «ἐθνικῆς» ἀπελευθέρωσης, χωρίς νά ἐκδηλώνουν, χαρακτηριστικά, ἐνδιαφέρον γιά ἐνδιάμεσες φάσεις. Τήν ἀδιάλειπτη, πάλι, συνέχειά τους μέσα στό Βασίλειο θά τήν ἐπισημάνει κανείς μόνο ἄν στραφεῖ σέ δύο περιοχές περιθωριακές ἀπό τήν καθαρά ἐθνική ἄποψη: τή ληστρική παράδοση καί τά ἀγαθαγγελικῆς ἔμπνευσης κινήματα ἤ συνθήματα, σέ ἰδιαίτερη ἔξαρση κατά τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ περιοχές αὐτές ἀπό διαφορετικές ὁδούς καί μέ διαφορετικούς τρόπους ὑπονόμευαν ἤ ἐξέθεταν τό νέο ἐθνικό κέντρο· περισσότερο ὅμως μαρτυροῦσαν γιά τήν παρουσία μιᾶς ἀντικρατικῆς νοοτροπίας παρά γιά τή διαμόρφωση συγκεκριμένης, καί ἀντίπαλης πρός τίς ἐπίσημα εὐνοούμενες, ἄποψης σχετικά μέ τό ἐθνικό ζήτημα.

Ἔξω ἀπ' αὐτές τίς δύο περιοχές δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει ἀ-

10. Ν. Γ. Πολίτης, «Ἡ Ἁγία Σοφία ἐν ταῖς παραδόσεσι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ», *Παρθενών*, Γ' (1873), φυλλ.Γ', σ.1.

βίαστη λαϊκή συνέχεια, καθώς εἶχε μεσολαβήσει ὁ 'Αγώνας, κατά τόν ὁποῖο ἡ λαϊκή συνείδηση δέχθηκε ἔντονες λόγιες ἐπιδράσεις. Δέν εἶναι μόνο ὅτι ἡ ἑλληνική ἐπανάσταση προϋπέθετε ἐξίσου διαφωτισμό καί λαϊκή παράδοση, γαλλική ἐπανάσταση καί κλεφταρματολισμό[11]. Εἶναι ὅτι οἱ δύο προφανῶς ἀσυμβίβαστες μεταξύ τους ὁμάδες παραγόντων ἔφθασαν, στή διάρκεια τοῦ 'Αγώνα, νά συνυπάρχουν μέσα στήν ἴδια τή λαϊκή σκέψη. 'Ανεξάρτητα ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀντιλογιωτατισμοῦ ἤ τῆς ξενοφοβίας, ἀπό τό λαϊκό 1821 δέν ἦταν ἀποκλεισμένοι οὔτε οἱ ἀρχαῖοι, οὔτε τά *σοφά ἔθνη* τῆς Δύσης[12]. Τό ἴδιο ἰδιόρρυθμο ζευγάρωμα βρίσκεται, π.χ., πίσω ἀπό τό ζωηρό ἐκεῖνο μωσαϊκό ὀνομάτων στίς ντάπιες τοῦ Μεσολογγιοῦ: τοῦ 'Αγίου Νικολάου, τῆς Παναγίας, τοῦ Μονταλαμπέρ, τοῦ Ρήγα, τοῦ Σκεντέρμπεη, τοῦ Κανάρη, τοῦ Μπότσαρη, τοῦ Κοραῆ, τοῦ 'Ιγνατίου Οὐγγροβλαχίας, τοῦ Φραγκλίνου, τοῦ Γουλιέλμου Τέλλου[13]. Ὅμως οἱ καρποί τοῦ συγχρωτισμοῦ, στό πεδίο τῆς μάχης, Φιλελλήνων, λογίων καί ἀγράμματων ἀγωνιστῶν ἦταν βραχύβιοι. Ὅ,τι θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἁρμονική συνύπαρξη ἦταν μοιραῖο νά μετατραπεῖ σέ ἁπλή ἀσυναρτησία μετά τή λήξη τοῦ 'Αγώνα, ἀφοῦ τά ἑτερόκλητα στοιχεῖα δέν εἶχαν προλάβει νά ὁδηγηθοῦν οὔτε σέ σύνθεση οὔτε σέ πόλωση. Ὑπάρχει ἕνα «λαϊκό» 1821 μετά τήν ἵδρυση τοῦ Βασιλείου, ὄχι ὅμως

11. Πβ. R. (= Μ. Ρενιέρης), «Le dualisme grec», *SpOr*, 2, 10/22.9.1853, σ.41-42.

12. Βλ. *Τερτσέτης* 1, σ.72, ὅπου ἡ γνωστή παρατήρηση τοῦ Κολοκοτρώνη γιά τή Γαλλική ἐπανάσταση καί τόν Ναπολέοντα πού ἄνοιξαν *τά μάτια τοῦ κόσμου*. Στό ἴδιο ἐπίσης, σ.254, ἕνα χαρακτηριστικό ἀνέκδοτο γιά τή λαϊκή ἔκφραση τῆς «μετακένωσης»: *Περιηγητής Ἄγγλος εὑρισκόμενος εἰς τόν Πόρον, εἶπεν εἴς τινα χωρικόν Πoριώτην: Νά ἤξευρες τί ἄνθρωπος κοιμᾶται ἐδῶ (ἐννοοῦσε τόν Δημοσθένην). Ὁ χωρικός ξυπνητός τοῦ ἀπεκρίθη: Δέν εἶναι ἐδῶ, λείπει. —Ποῦ λείπει; Εἰς τήν Εὐρώπην καί μέρα μέ τήν ἡμέρα τόν περιμένομεν*. Πβ. καί *Gobineau*, σ.97-98.

13. Βλ. π.χ. *Ἑλληνικά Χρονικά*, 30.1.1824 (= ΤΑ 2, σ.43-44), καί *Κασομούλης*, Β', σ.93-100. Ὁ πλήρης κατάλογος τῶν ὀχυρῶν, στή μονογραφία τοῦ Πάνου Δ. Ντουλῆ, *Ὁ μηχανικός Μιχαήλ Πέτρου Κοκκίνης καί τά τείχη τοῦ Μεσολογγίου. Ἡ συμβολή του εἰς τήν ἄμυναν τῆς πόλεως, 1823-1826*, 'Αθήνα 1976, σ.48-51.

σάν αντίθεση πρός ένα «λόγιο» ή «επίσημο», αλλά σάν μονοπώλιο μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας, τοῦ ἄτακτου στρατιωτικοῦ στοιχείου, πού λίγες σχέσεις εἶχε μέ λαϊκές διεκδικήσεις.

Γιά τήν 'Αθήνα —τό νέο ἐθνικό κέντρο— ὁ βαθύπλουτος ὁμογενής πού παράγγελλε γραπτῶς, ἐπ' ἀμοιβῆ, τήν ἐπιστροφή τῶν Μουσῶν στή γενέτειρά τους, καί ὁ ἀγωνιστής, πραγματικός ἤ *καθ' ὑπόθεσιν*[14], πού ἀπαιτοῦσε ἀποζημίωση γιά τό αἷμα πού ἔχυσε σέ μιάν ἀπό νωρίς μυθική ἐπανάσταση, ἀποτελοῦσαν φορτία ἐξίσου δυσβάστακτα. Τό χάσμα ἀνάμεσά τους ἔπρεπε στήν 'Αθήνα ὄχι νά γεφυρωθεῖ (αὐτό ἦταν κάτι ἀδύνατον), ἀλλά νά συγκαλυφθεῖ· καί ἡ ἀσφαλέστερη μέθοδος συγκάλυψης —ἡ μόνη δυνατότητα παράκαμψης τῶν ἀντιφάσεων— ἦταν ἡ ἀοριστία καί ἡ ἀσάφεια. Ἡ αὐστηρή ἐπιτήρηση τῆς 'Αθήνας ἀπό τήν εὐρωπαϊκή διπλωματία δικαιολογοῦσε τήν ἀδυναμία ἐκπλήρωσης τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ προορισμοῦ· δέν ἀρκοῦσε ὅμως νά δικαιολογήσει τήν πλήρη ἀπουσία ἀπελευθερωτικοῦ προγράμματος στήν ἑλληνική ἐξωτερική πολιτική. Οἱ ἀνάγκες τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς δικαιολογοῦσαν τήν ὑπόδειξη στούς Ἕλληνες πολίτες ὅτι ἀπολάμβαναν τά ἀγαθά μιᾶς ὑπό ὅρους ἐλευθερίας ὅσο ἴσχυε ἡ *ἐθνική ῥήτρα*[15] ἤ *ὅρκος* τοῦ 1821· δέν ἀρκοῦσαν νά δικαιολογήσουν τήν ἀνάθεση ἀπελευθερωτικοῦ ἔργου σέ ληστανταρτικά σώματα. Ἡ λογική τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνικῶν κινημάτων τοῦ 19ου αἰώνα ἐπέτρεπε νά συμμερίζεται καί ἡ ἑλληνική πλευρά τήν αἰσιόδοξη ἀσάφεια ὡς πρός τόν προσδιορισμό τῆς «ἀποστολῆς» τοῦ κάθε ἔθνους· δέν ἔδινε ὅμως ἀπάντηση στό ἐρώτημα πῶς μεταμορφώθηκε σέ τεχνικό ὅρο γιά τήν περιγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ ἕνας τρόπος τοῦ λέγειν: ἡ Μεγάλη 'Ιδέα.

14. Κάρπος Παπαδόπουλος, *'Οδυσσεύς 'Ανδροῦτσος καί Γ. Βαρνακιώτης*, ἐπιμ. 'Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, ('Απομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21, ἀρ.12), 'Αθήνα (1957), σ.111.
15. *Α. Λεκατσᾶς*, σ.4, 47 κ.ά.

1. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΕΝΟΣ ΟΡΟΥ

᾿Από τήν ἐθνική συνθηματολογία τοῦ 19ου αἰώνα ἡ Μεγάλη ᾿Ιδέα εἶναι ἴσως ὁ μόνος ὅρος τοῦ ὁποίου σήμερα κατέχουμε, καθ᾿ ὅλες τίς ἐνδείξεις, τή ληξιαρχική πράξη γέννησης. Πρόκειται γιά τήν ἀγόρευση τοῦ ᾿Ιωάννη Κωλέττη στίς 14.1.1844, κατά τή συζήτηση στήν ᾿Εθνοσυνέλευση γιά τό ζήτημα τῶν ἑτεροχθόνων[1]. Βέβαια ἡ *παροιμιώδης καταστᾶσα Μεγάλη ᾿Ιδέα τοῦ μεγάλου πλάνου πρωθυπουργοῦ*[2] ὄχι μόνον ἐκείνη τήν ἡμέρα, ἀλλά σέ ὅλη του τή ζωή βρισκόταν «στήν καρδιά του καί στά χείλη του»[3]. Ὅμως ἡ ἔνταξή της σέ μιά συζήτηση μέ ἐξασφαλισμένη δημοσιότητα, ἡ ἀντιπαράθεση τῆς Μεγάλης ᾿Ιδέας πρός τόν «μικρό» αὐτοχθονισμό, ἡ ρητορική νίκη τοῦ Κωλέττη

1. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *«Τῆς Μεγάλης ταύτης ᾿Ιδέας» (Σχεδίασμα φιλολογικό)*, ἀνάτυπο ἀπό τό π. *᾿Ιατρολογοτεχνική Στέγη*, Ἄνοιξη 1970 (=Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*, σ.405-418 καί 596-598), καί τήν ἑνότητα «Ἡ Μεγάλη ᾿Ιδέα» ἀπό τό κεφ. «Ἡ ἰδεολογική δομή τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους» στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ᾿Εκδοτική ᾿Αθηνῶν, τ.ΙΓ΄, ᾿Αθήνα 1977, σ.467-468 (=Δημαρᾶς, ὅ.π., σ. 359-363).

2. *Αἰών*, 12.1.1849.

3. Α. (=Α. Ρ. Ραγκαβῆς), «Quinzaine politique du Spectateur», *SpOr*, 26, 10/22.9.1854, σ.68. Πβ. Δημ. Παπαντωνόπουλος, *Πεντηκονταετηρίς τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ ἔτους 1821*, ᾿Αθήνα 1871, σ.122-123, καί *Κυριακίδης*, Α΄, σ.565-567.

παρά τήν ἧττα τῆς ἑτεροχθονικῆς ἄποψης πού ὑποστήριζε — ὅλα αὐτά εὐνόησαν τήν ἐπιβίωση καί τήν ἴδια τή θεαματική μακροβιότητα πού ἡ ἱστορία ἐπιφύλαξε στήν ἔκφρασή του.

Δέν ὑπάρχει, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀνάλογη βεβαιότητα γιά τό περιεχόμενο τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ἑρμηνεῖες ἤ ὁρισμοί δόθηκαν πολλοί, ὄχι ὅμως καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Κωλέττη. Στήν ἐπίμαχη ἀγόρευση, ὅπως τουλάχιστον ἔχει παραδοθεῖ[4], ἡ Μεγάλη Ἰδέα δέν χρησιμοποιεῖται ὡς ὅρος, παρά μόνο στόν βαθμό πού ἡ σημασία της προϋποτίθεται ἀπόλυτα οἰκεία στό ἀκροατήριο. Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τήν ἀγόρευση εἶναι τό ὅτι σέβεται τίς ἀντιφάσεις στίς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς γιά τό ἐθνικό ζήτημα, καί συνεπῶς περιέχει καί ὅλα τά στοιχεῖα γιά τίς μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες τῆς ἔννοιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Τό κατ' ἐξοχήν «εὕρημα» —συνειδητό ἤ ἀσύνειδο— εἶναι ἡ ἐπαναλαμβανόμενη, περίτεχνη μετατόπιση ἀπό τήν «ἑλληνική» στήν «ἑλλαδική» ὀπτική γωνία: Ἔτσι, π.χ., δίνεται ἰσοτιμία στόν «ὅρκο» τοῦ 1821 καί στόν «ὅρκο» τοῦ 1843· στήν ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων καί στό ὑπό ψήφισιν Σύνταγμα, τό *εὐαγγέλιον τῆς πολιτικῆς ἡμῶν ὑπάρξεως*· στό κήρυγμα τοῦ Ρήγα καί στήν εὐρωπαϊκή συναίνεση γιά τήν ἑλληνική ἀνεξαρτησία· καί, τέλος, στούς δύο προορισμούς, δηλ. στόν φωτισμό τῆς Ἀνατολῆς —ἀπό τή σκοπιά τῆς Ἑλλάδας— καί στήν ἀπελευθέρωση τῶν *ὁμοδόξων χριστιανῶν* — ἀπό μιά προεπαναστατική σκοπιά[5]. Ἡ ἐπισημοποίηση τῶν ἀντιφάσεων στήν αἴθουσα τοῦ κοινοβουλίου, ὄχι βέβαια ὡς ἀντιφάσεων, ἀλλά ὡς μιᾶς σειρᾶς ἀπό αὐταπόδεικτες ἀλήθειες σέ συνειρμική διάταξη, δέν βοηθοῦσε στή λύση τους. Ὁ Κωλέττης δέν ἀποσκοποῦσε στό ξεκαθάρισμα ἰδεολογικῶν γρίφων, ἀλλά στήν ἐξυπηρέτηση μιᾶς συγκεκριμένης ἐπιχειρηματολογίας, μέ προφανή στόχο τό εὐνοϊκό ἀποτέλεσμα τῆς ἐπικείμενης ψηφοφορίας. Ὁ Κωλέττης *ἀνάγκην εἶχε τοῦ νά σαγηνεύσῃ τά πνεύματα πολιτικῶς*[6], καί συνεπῶς ἡ ἀσάφεια στήν ὁποία τόν παρέσυρε ἡ συνε-

4. Γιά τήν παράδοση τοῦ κειμένου βλ. Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*, σ.406-407. Ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ἡ ἐκδ. *Πρακτικά* 1844.

5. Βλ. *Πρακτικά* 1844, σ.190-194.

6. *Αἰών*, 13.9.1847. Οἱ κατηγορίες βέβαια τοῦ *Αἰῶνος* στρέφονται πρός

χής μετατόπιση τῆς ὀπτικῆς γωνίας του ἦταν πολύ χρήσιμη. Τό ὅτι μέσα σ' αὐτήν τήν ἀσάφεια ἀκριβῶς πολιτογραφήθηκε ὡς ὅρος καί ἡ Μεγάλη 'Ιδέα, ἦταν μιά ἐξέλιξη πού ἐνδεχομένως οὔτε ὁ ἴδιος μποροῦσε νά προβλέψει.

Πράγματι, ἐνῶ εἶναι ἀναμφισβήτητη ἡ ἄρρηκτη σύνδεση τῆς Μεγάλης 'Ιδέας μέ τό ἄτομο ἑνός πολιτικοῦ ἡγέτη, εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητη ἡ ἄμεση εὐρύτατη ἀπήχηση τῆς ἀγόρευσης τῆς 14.1.1844 στό ἑλληνικό κοινό, πολύ πέρα ἀπό τά στενά ὅρια τῆς Μοσχομάγκας. Ἡ Μεγάλη 'Ιδέα

ἠλέκτρισε πολλούς, μόλις ἐξέφυγεν ὀλίγους[7].

Γιά τήν ἀπήχηση αὐτή μαρτυρεῖ ἐξάλλου καί ἡ εὐκολία μέ τήν ὁποία ἡ Μεγάλη 'Ιδέα ἀποσυνδέθηκε ἀπό τόν Κωλέττη: Ἡ πατρότητά του εἶχε περιέλθει σέ ἀφάνεια ἤδη στά χρόνια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου[8]. Μέ τόν καιρό ἡ Μεγάλη 'Ιδέα ἔγινε, στό δημοσιογραφικό τουλάχιστον ἰδίωμα, τόσο αὐτονόητα κτῆμα ὁλόκληρου τοῦ ἔθνους, ὥστε τόν καθοριστικό ρόλο τοῦ Κωλέττη νά τόν θυμοῦνται πιά μόνο οἱ εἰδήμονες[9]. Ὁ Κωλέττης ἔμεινε στήν ἱστορία εἴτε ὡς ἡγέτης πού τάχθηκε στήν ὑπηρεσία τῆς

ἄλλες κατευθύνσεις, σύμφωνες μέ τό γενικότερο πνεῦμα τῆς ἐφημερίδας: Ὁ Κωλέττης στό σημεῖο αὐτό κατηγορεῖται ὅτι ἐνεργοῦσε γιά λογαριασμό τοῦ καθολικισμοῦ.

7. Ὅ.π., 10.9.1847. Γιά τήν ἀπήχηση τῆς ἀγόρευσης πβ. *Σελίδες τινές τῆς ἱστορίας τοῦ Βασιλέως Ὄθωνος*, 'Αθήνα 1898, σ.329.

8. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι οἱ ἀπολογητές τοῦ ἑλληνισμοῦ κατά τόν Κριμαϊκό πόλεμο χρησιμοποίησαν αὐτή τήν πατρότητα τοῦ Κωλέττη σάν ἀπόδειξη γιά τό ὅτι ὁ ἑλληνικός λαός δέν «ρώσιζε», ἀφοῦ ὁ Κωλέττης ἦταν ἀρχηγός τοῦ «γαλλικοῦ» κόμματος. Βλ. π.χ. A. P. Ραγκαβῆς, ὅ.π., καί D. (=Ν. Δραγούμης), «Situation des partis en Grèce», *SpOr*, 27, 25.9/7.10.1854, σ.151 κέ.· πβ. *Ἡ 'Ελπίς*, 7.3.1867.

9. Πβ. *Κ. Παπαρρηγόπουλος* (πρόλογος στόν τ.Α' τῆς β' ἔκδοσης τῆς *'Ιστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, 1881), σ.90: *'Εν τῷ μέσῳ ὅμως τῆς ἀδρανείας ταύτης καί ἀβουλίας ἀνεφάνη ἡ «Μεγάλη 'Ιδέα» τοῦ 'Ιωάννου Κωλέττη, ἀντί τῆς ὁποίας ἔμελλε μετ' οὐ πολύ νά ἐπικρατήσῃ ὁ «ἑλληνισμός».* Πρέπει νά ἐπισημανθεῖ τόσο ἡ ἀνακρίβεια ὅσο καί ἡ ἀκρίβεια στήν πρόταση αὐτή τοῦ Παπαρρηγόπουλου. 'Από τή μιά μεριά, ἀρκεῖ γιά νά τή διαψεύσει ἡ ἀμείωτα ὑψηλή συχνότητα τοῦ ὅρου «Μεγάλη 'Ιδέα» πολλές δεκαετίες μετά τόν θάνατο τοῦ Κωλέττη. 'Από τήν ἄλλη πάλι, εἶναι γεγονός ὅτι στό καθαυτό λόγιο ἰδίωμα ἡ Μεγάλη 'Ιδέα ποτέ δέν ἀπέκτησε τό «κῦρος» πού εἶχε στό δη-

Μεγάλης 'Ιδέας είτε αντίθετα ως δημαγωγός της[10], όπως αργότερα ό "Οθων καί ό Κουμουνδοῦρος. Καί ἄν εἶναι δύσκολο νά ἐξαχθεῖ ὁρισμός τῆς Μεγάλης 'Ιδέας ἀπό τά ὅσα εἶπε ὁ Κωλέττης στήν ἀγόρευσή του, αὐτό ἰσχύει πολύ περισσότερο γιά τά μεταγενέστερα χρόνια, ἀφοῦ πλέον εἶχε γίνει ἡ *idée fixe*[11] τῶν Ἑλλήνων.

Στήν ἀρχική ἀπήχηση ὁπωσδήποτε συνετέλεσαν καί ἡ γνωστή ρητορική δεινότητα τοῦ Κωλέττη καί τό ἴδιο τό εὐαίσθητο θέμα τῆς συζήτησης στήν 'Εθνοσυνέλευση. Γεγονός εἶναι ὅτι οἱ ἀκροατές του ἄκουσαν κάτι παραπάνω ἀπ' ὅσα εἶπε στήν πραγματικότητα. Ἡ περιγραφή, π.χ.: *ἓν πλάνον κήρυγμα περί κατακτήσεως τῶν 'Ινδιῶν*[12], καθόλου δέν ταιριάζει μέ τόν ἥκιστα ἐπιθετικό τόνο τῆς ἀγόρευσης· ὁ Κωλέττης δέν ἀναφέρεται κάν στήν Ἁγία Σοφία ἤ στήν Πόλη, πού ἀπό τήν ἀρχή τοποθετήθηκαν στό κέντρο τῆς Μεγάλης 'Ιδέας. 'Απ' αὐτήν τήν ἀπο-

μοσιογραφικό. Ἡ ἀπουσία τοῦ ὅρου σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἔκδοσης τῆς *Πανδώρας* (1850-1872) δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Σημείωσα τρεῖς ἀναφορές. Οἱ δύο σέ κείμενα ὄχι τυπικά: τοῦ Ἑπτανήσιου Θ. Καρούσου, «Τίνα τά κέντρα τῆς ἐθνικῆς ἑνώσεως», τ.Ε', φυλλ.99, 1.5.1854, σ.66, καί τοῦ «φιλορθόδοξου» Γ. Α. Μαυροκορδάτου, «Ἡ ἀδελφική ἀγάπη», τ.ΣΤ', φυλλ.125, 1.6.1855, σ.119. Ἡ τρίτη, ἀπό τίς «'Εφημερίδες» τοῦ π., τ.ΙΔ', φυλλ. 331, 1.1.1864, σ.512, σέ μιά ἐμφανῶς εἰρωνική χρήση: *Πλήν τῆς Τουρκίας ἠρεμούσης καί μετά μειδιάματος στρεφούσης τό βλέμμα πρός τήν Δύσιν, πᾶσα ἡ λοιπή Εὐρώπη ταράσσεται (...), καί ἡ Ἑλλάς, ἡ μήτηρ τῶν ἡρώων καί τῶν σοφῶν, τῶν φιλελευθέρων καί τῶν ἀρειμανίων, συγκροτεῖ ὑπέρ τῆς Μεγάλης 'Ιδέας σταυροφορίαν φοβεράν, ἧστινος τά προοίμια εἶναι ἡ διαίρεσις τοῦ ἔθνους, ἡ ἐξασθένισις τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας*, κλπ. Χρήσιμη εἶναι ἐδῶ ἡ περίπτωση τοῦ Ν. Δραγούμη, ἄν ἀντιπαρατεθεῖ ἡ «πατριωτική» εἰκόνα τοῦ Κωλέττη στό ἄρθρο τοῦ 1854 (βλ. σημ.8), μέ τήν ἀρνητική του εἰκόνα στίς 'Ιστορικές 'Αναμνήσεις (*Ν. Δραγούμης*, Α', σ. 227 κέ.), καί κυρίως μέ τό γεγονός ὅτι τό σχετικό ἀπόσπασμα πού δημοσιεύεται στήν *'Εστία*, τ.Ε', ἀρ.109, 29.1.1878, σ.65-67, μέ τόν τίτλο «Χαρακτηρισμός τοῦ Ι. Κωλέττου», σταματᾶ ἀκριβῶς πρίν ἀπό τήν, ἔμμεση ἔστω, μνεία τῆς Μεγάλης 'Ιδέας (ὅ.π., σ.231-232).

10. Π.χ. *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.312.

11. A. Papadopoulo Vretos, *De l' idée dominante des Grecs sur la conquête de Constantinople*, 'Αθήνα 1854, σ.4.

12. *Αἰών*, 15.5.1848. Γιά τή γενικότητα τοῦ ὅρου πβ. Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.411-412.

φη ἡ ἀγόρευση ἦταν ἐπιτυχής: προσέλκυση τοῦ κοινοῦ διά μεταθέσεως τοῦ προβλήματος, πού ἦταν, ὅπως εἴδαμε, ἡ διεκδίκηση τῆς ἐξουσίας μέσα στό ἑλληνικό κράτος. Τό ὅτι ἡ λύση τοῦ προβλήματος δέν συνοδεύτηκε καί ἀπό τήν κατάργηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας, σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε καί ἄλλο κενό, πέρα ἀπό τίς ἀνάγκες τῆς συγκεκριμένης συζήτησης, πού ἡ Μεγάλη Ἰδέα, μιά ἔκφραση μέ κύριο γνώρισμα τή γ ε ν ι κ ό τ η τ α, κάλυφε ἀποτελεσματικά.

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Κωλέττη μπορεῖ ἐδῶ νά φανεῖ χρήσιμη. Ἡ περίπτωσή του, διόλου τυπική, ἦταν δυνατόν νά δημιουργήσει τήν ἐντύπωση μιᾶς ἄκοπης σύνθεσης τῶν ἀντιθέσεων πού δίχαζαν τόν ἑλληνικό κόσμο:

> *Ὁ Ἰωάννης Κωλέττης (...) ἦν ἀληθής προσωποποίησις τῆς συγχρόνου Ἑλλάδος, ἡ φυσιογνωμία καί ὁ χαρακτήρ αὐτοῦ ἀπετέλουν λίαν περίεργον κρᾶμα τῶν συνεστώτων αὐτό διαφόρων στοιχείων. Πρός τῷ ἀρηΐῳ ἤθει, τῷ δυσπροσίτῳ καί ποιητικῷ πνεύματι, ἐπί πᾶσι δέ πρός τῇ τοῦ π α λ λ η κ α ρ ί ο υ μεγαλαυχίᾳ, ἦνου τό ἐπιφυλακτικόν, τήν σύνεσιν καί τήν λεπτότητα τοῦ διπλωμάτου. Δέν δύναται νά θεωρηθῇ (...) οὔτε ὡς Ἕλλην τῶν παλαιῶν χρόνων, οὔτε ὡς ἀπόλυτος ἀπομιμητής τῆς πεπολιτισμένης Εὐρώπης, ἀλλ' ἐξεναντίας ἦν ἀληθής Ἕλλην τῶν νεωτέρων χρόνων*[13].

Βέβαια λόγος γιά σύνθεση δέν μπορεῖ νά γίνει μιᾶς καί τά στοιχεῖα πού συνδυάζονταν στή φυσιογνωμία τοῦ Κωλέττη δέν εἶχαν βρεῖ ὁλοκληρωμένη ἔκφραση. Ἡ ἀτελής θητεία του στό διαφωτισμό δέν ἀρκοῦσε νά τοῦ ἐξασφαλίσει τόν τίτλο τοῦ λογίου· ἡ συμμετοχή του στόν Ἀγώνα —στή σκιά τῆς ἐπανάστασης, ἀλλά στό ἐπίκεντρο τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων— δέν ἀρκοῦσε νά τοῦ ἐξασφαλίσει τόν τίτλο τοῦ ἀγωνιστῆ· ἡ ἐμμονή στήν ἐθνική ἐνδυμασία δέν σήμαινε τόσο προσήλωση στήν παράδοση —ὁπωσδήποτε ὄχι ἀντιδυτισμό—, ὅσο ὑπογράμμιση ἑνός ρόλου πού ἀπό νωρίς ὑποδύθηκε μέ ἐπιτυχία, τοῦ ρόλου

13. Θ. Ι. Τυπάλδος, «Ἰωάννης Κωλέττης», *Παρθενών*, Β' (1873), φυλλ. ΙΒ', σ.1536.

τοῦ ἡγέτη τοῦ ρουμελιώτικου στρατιωτικοῦ στοιχείου. Ἀλλά καί μόνες οἱ δύο ταυτόχρονες ὀνομασίες τοῦ «κόμματός» του, *ἐθνικόν* καί *γαλλικόν*, μοιραῖα κλονίζουν τήν ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τοῦ *ἀληθοῦς Ἕλληνος*[14]. Μιά τέτοια εἰκόνα ὡστόσο ἀναγνωρίζει στόν Κωλέττη τό δικαίωμα νά ἰσοπεδώνει ἀλληλοσυγκρουόμενες ἔννοιες, καί τήν ἱκανότητα νά τίς χρησιμοποιεῖ μέ πειστικό τρόπο.

Ἡ ἴδια ἡ πολιτεία τοῦ Κωλέττη ὡς πρός τό ἐθνικό ζήτημα κατά τό διάστημα τῆς τριετοῦς παντοδυναμίας του, ἀπό τό 1844 ὥς τόν θάνατό του τό 1847, συνέβαλε δραστικά ὥστε ἡ Μεγάλη Ἰδέα νά καθηλωθεῖ στήν ἀρχική της γενικότητα. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ μερική σύμπτωση ἀνάμεσα σέ δύο σχετικές περιγραφές, ἀπό σύγχρονο πολέμιο καί ἀπό μεταγενέστερο ὑμνητή ἀντίστοιχα:

Ποῖός ποτε πρωθυπουργός διεκρίθη τόσῳ ἰσχυρός ἔσω καί ἔξω (...) ; Αὐτός ἐλατρεύετο παρά τῆς Αὐλῆς ὡς μόνον ἑδραῖον ὄργανον τῆς μοναρχίας, παρ' ἡμῶν ὡς κεφαλή τῆς Μοσχομάγκας, παρ' ὅλων τῶν ὁμογενῶν ὡς ἀγύρτης τῆς Μεγάλης Ἰδέας περί τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, παρά τῶν Ἰονίων ὡς ἀντιαγγλιστής, παρά τῶν Γερμανῶν ὡς ἀντισεπτεμβριανός, παρά τοῦ Φιλίππου τῶν Γάλλων ὡς ὅλως ἀντισυνταγματικόν καί ξενίζον πνεῦμα[15].

Πρίν ἤ μεγεθύνῃ τήν σφαῖραν τῶν ἰδεῶν του διά τῆς σπουδῆς τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, ὁ Κωλέττης κατεῖχεν, ὡς ἐξ ἐνστίκτου, ἀκριβῆ καί ἀληθῆ γνῶσιν τῶν γενικῶν τῆς πατρίδος του συμφερόντων· ὅθεν εἴδομεν αὐτόν ἀγωνιζόμενον πάντοτε νά ὁδηγῇ τό πνεῦμα καί τάς πράξεις τῶν παλληκαρίων του εἰς αἴσθημα εὐρέως ἐθνικόν, δηλαδή εἰς τό αἴσθημα τῶν συμφερόντων ὁλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος, καί συγχρόνως εἰς τάς μοναρχικάς καί γαλλικάς ἰδέας, ὡς τάς μόνας, δι' ὧν ἐνόμιζεν ὅτι ἤθελε κατορθωθῇ

14. *Γκενεράλ Κωλετής* καί *Κωλέτ πασάς* εἶναι τά παρωνύμια τοῦ Κωλέττη πού ἀντιστοιχοῦν στίς δύο «ἀντιφατικές» του διαστάσεις: βλ. *Μακρυγιάννης*, Β', σ.186, σημ.1.

15. *Αἰών*, 25.8.1848· τό πρῶτο πληθυντικό, ἐπειδή τά λόγια αὐτά τοποθετοῦνται στό στόμα τοῦ «Μοσχομαγκίτη».

ἡ ἀνάπλασις καί ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἑλληνικῆς ἰσχύος[16].

Οἱ διαφορετικές γραμμές ἀφοροῦν μόνιμα καί σημαντικά στοιχεῖα στήν ἐξέλιξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας: Στήν πρώτη περίπτωση, ἡ Μεγάλη Ἰδέα ὡς *τό τέχνασμα καί τό παίγνιον ἐκείνων, οἵτινες θέλουσι νά καταλαμβάνωσι δι' αὐτῆς τήν ἀρχήν*[17]· στή δεύτερη, ἡ ἰδιοποίηση τῆς ὑπόθεσης τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἀπό τούς προστατευόμενους τοῦ Κωλέττη, τά *παλληκάρια*. Πιό σημαντική ὅμως ἀκόμα εἶναι ἡ σύμπτωση: Ἀφ' ἑνός ἡ θεώρηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό ὁποιαδήποτε ἀπελευθερωτική πολιτική· ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰδιότυπη σχέση της μέ τήν εὐρωπαϊκή διπλωματία.

Εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρον τό πῶς ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἔρχεται νά ἐνταχθεῖ στό γενικότερο πλαίσιο τῶν σχέσεων μέ τήν Εὐρώπη. Πολύ πρίν ἀπό τόν Κωλέττη, ἡ ἐξάρτηση τῆς τύχης τῆς Ἑλλάδας ἀπό τήν εὐρωπαϊκή βούληση ἦταν γνωστή, ὅπως ἀκριβῶς τήν ἐξέθεσε ὁ Καποδίστριας στόν «θερμοκέφαλο» Χριστόδουλο Χατζηπέτρο, τόν Ἰούλιο τοῦ 1828:

> —*Ἄ, ἄ! λέγει: «Ποῦ πᾶς κουτσοπέτεινε; —Πάγω στήν Πόλιν. —Σάν σ' ἀφήνουν (λέγει), κάνεις καί παρεκεῖ». Ἔτζι τό ἐπάθαμεν καί ἡμεῖς. Καλόν εἶναι αὐτό ὁπού λέγετε, ἀλλά καί ἕως τήν Κωνσταντινούπολιν νά πηγαίνωμεν, Κύριοι, πάλιν θά μᾶς γυρίσουν ὀπίσω. Διότι ἡ ὑπόθεσις τῆς πατρίδος μας θά ὁρισθῆ πλέον ὄχι μέ τόν πόλεμον ἡμῶν, παρά μέ τό (...) κονδύλι*[18].

Αὐτή ἡ συνείδηση τῆς ἔκτασης στήν ὁποία ὅριζαν τά ἑλληνικά πράγματα οἱ Μεγάλες Δυνάμεις δέν ἔλειψε ποτέ[19], καί ὁ μεγαλοϊδεάτης Κωλέττης δέν ἐπιχείρησε νά τήν ἀμφισβητήσει. Ὁ φουστανελοφόρος πρωθυπουργός, ὑπουργός Ἐξωτερικῶν, Ἐσωτερικῶν, Παιδείας, πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑται-

16. Θ. Ι. Τυπάλδος, ὅ.π., *Παρθενών*, Γ', (1873), φυλλ. 29, σ.167.
17. *Εὐνομία*, 2.8.1863.
18. Ἀπό συνομιλία Καποδίστρια - Χατζηπέτρου τόν Ἰούλιο τοῦ 1828, ὅπως τή μεταφέρει ὁ *Κασομούλης*, Γ', σ.105.
19. Ἀπό τίς πάμπολλες σχετικές ἀναφορές ἂς ἀρκεστοῦμε στή χαρακτηριστική διατύπωση τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη, ἀπό ἀγόρευσή του στή Βουλή, συνεδρ.43, 31.11.1867, ΕΣΒ, σ.391: *Τό ἀνατολικόν ζήτημα δέν εἶναι διά τούς ὀδόντας μας.*

ρείας καί ἡγέτης τοῦ *γαλλικοῦ* κόμματος, δέν ἔσπευσε, ἀναλαμβάνοντας τήν ἐξουσία, νά διευκρινίσει στήν π ρ ά ξ η τί ἀκριβῶς ἐννοοῦσε μέ τό κήρυγμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ὑπῆρχαν βέβαια οἱ καπετάνιοι, παντοδύναμοι κατά τήν τριετία του, πού στά πλαίσια τῆς «ἐλεγχόμενης παρανομίας», μέ τήν ὁποία ὁ Κωλέττης ἐπιδίωκε τή σταθερότητα τῆς κυβέρνησής του, μποροῦσαν νά ἐπιχειροῦν ἐξόδους στό τουρκικό ἔδαφος — ὄχι πάντως μέ ἀπελευθερωτικούς σκοπούς[20]. Πέρα ἀπ' αὐτούς, ὑπῆρχε μιά κυβέρνηση δεσμευμένη νά τηρήσει καλή διαγωγή ἀπέναντι στούς ἰσχυροτέρους της. Εἶναι γνωστές οἱ διαβεβαιώσεις πού μέ κάθε εἰλικρίνεια ἀπηύθυνε ὁ Κωλέττης στόν πολιτικό του φίλο Γκιζώ, τό 1844:

Μετά λύπης εἶδον ὅτι ὑμεῖς φοβεῖσθε μή ἐπί τῆς κυβερνήσεώς μου γίνηταί τι κίνημα ἐναντίον τῶν ὀθωμανικῶν ὁρίων. Καθῆκόν μου θεωρῶ νά διαλύσω τούς φόβους ὑμῶν τούτους. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἐνόμισα πάντοτε καί νομίζω ἔτι νῦν, ὅτι τά ὅρια τῆς Ἑλλάδος δέν ἀποτελοῦνται ἀπό τοῦ ὄρους Ὄθρυος καί ὅτι δεσμός τις ἰσχυρός ἥνου καί ἑνοῖ τάς εἰς τήν Τουρκίαν ὑποτεταγμένας ἐπαρχίας εἰς τάς ἐπαρχίας ἐκείνας, αἵτινες εἶχον τό εὐτύχημα νά κηρυχθῶσιν ἀνεξάρτητοι. Ὁ προορισμός τῆς Ἑλλάδος εἶναι εὐρύτερος τοῦ διά τοῦ πρωτοκόλλου ὁρισθέντος αὐτῇ. Τοιαύτη εἶναι ἡ πίστις μου· ἀλλ' οὐδέποτε διενοήθην ὅτι ὁ προορισμός οὗτος ἔδει νά ἐκπληρωθῇ δι' εἰσβολῆς εἰς τό ὀθωμανικόν κράτος ἤ διά προσηλυτισμοῦ ἐνόπλου. Ἐλεύσεται ἡμέρα, καθ' ἥν μόνη ἡ τῶν πραγμάτων δύναμις θά πράξῃ ὅ,τι ἡμεῖς δέν δυνάμεθα νά πράξωμεν σήμερον ἄνευ ἀνατροπῆς γενικῆς δυναμένης νά παρασύρῃ καί τό βασίλειον τῆς Ἑλλάδος. Εἰμί λοιπόν θιασώτης τοῦ καθεστῶτος[21].

20. Γιά τήν «ἐλεγχόμενη παρανομία» καί γενικά τίς σχέσεις τοῦ Κωλέττη μέ τούς καπετάνιους βλ. Κολιόπουλος, σ.41-44. Βλ. ἐπίσης τό σχετικό κεφ. τοῦ Ν. Διαμαντούρου στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π., σ.117-132. Παραστατική περιγραφή τῆς πολιτικῆς Κωλέττη ἀπό τόν *Ν. Δραγούμη*, Α', σ.105.

21. Ἔτσι στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π., σ.123. Πβ. Ἐπαμ. Ι. Μάλαινος, *Ἰωάννης Κωλέττης*, Ἀθήνα 1969, σ.88 κέ., καί *Thouvenel*, σ.107-109.

Ἐκεῖνο πού ἔχει ἐδῶ σημασία εἶναι ὅτι ἡ Μεγάλη Ἰδέα, τῆς ὁποίας, πρέπει νά σημειωθεῖ, ὁ Κωλέττης παρέμεινε μέχρι τέλους ἀναμφισβήτητα ζηλωτής, δέν ὑποβάλλει καμιά ἀνάγκη λήψης συγκεκριμένων μέτρων γιά τήν ἐκπλήρωσή της. Ἡ βεβαιότητα τῆς ἐκπλήρωσης συνυπάρχει μέ τήν ἐπίγνωση τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους νά κάνει ὁτιδήποτε γιά τήν προώθησή της, μέ τήν παράδοξη συνέπεια τῆς ἀποσύνδεσης τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἀπό τό ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς[22]. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων θά πραγματοποιηθεῖ «ἀπό μόνη της», σάν κάθε ἄλλη ἀναγκαιότητα, ἐπανέρχεται πολύν καιρό μετά τόν θάνατο τοῦ Κωλέττη — καί, κοντά σ' αὐτήν, ἡ ἀπαραίτητη γελοιοποίησή της:

Τί λοιπόν φωνασκοῦμεν σήμερον περί ἐκτάσεως τῶν ὁρίων μας, ἀφοῦ ἄχρι τοῦδε οὐδέν ἐπράξαμεν, οὐδέν πράττομεν, ἵνα διά πανδήμου, δι' ἐπισήμου τρόπου καταφανῇ τό ἀναπόφευκτον τῆς ἐπεκτάσεως ταύτης, ἵνα μή φθίνηται τό ψωροβασίλειόν μας (...); Μία τῶν ἀθηναϊκῶν ἐφημερίδων ἔγραφε πρό τινων ἡμερῶν ὅτι «π έ ς π έ ς θά γίνῃ»· ἤ ὅπως λέγει ἑτέρα κοινή παροιμία «τ ό ψ ε ῖ ψ ε ῖ γ ί ν ε τ α ι ψ ε ῖ ρ α»· πιστεύομεν ὅμως ὅτι ἐπί τρεῖς ἡμέρας νά κλεισθῇ τις ἐν τῷ δωματίῳ του καί ἐπί τρεῖς ἡμέρας νά λέγῃ «θ ά φ ά γ ω θ ά φ ά γ ω θ ά φ ά γ ω» καί μή φροντίζων περί τῆς τροφῆς του, δέν θά φάγῃ ἐπί τέλους, ἀλλά θ' ἀποθάνῃ τῆς πείνης[23].

Ἕνας ἀπό τούς κοινότερους χαρακτηρισμούς τῆς Μεγάλης Ἰδέας —«ὄνειρο»[24]— ἐπιβεβαιώνει τή συλλογική αὐτή ἐπανάπαυση πού σατιρίζεται ἐδῶ. Πέρα ἀπό τήν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἀ-

22. Εἶναι ἐδῶ διαφωτιστικές οἱ κατά καιρούς συζητήσεις στή Βουλή γιά τό ζήτημα τῆς σ κ ο π ι μ ό τ η τ α ς τῶν πρεσβειῶν τῆς Ἑλλάδας στό ἐξωτερικό: βλ. π.χ. συνεδρ.11, 29.12.1866, ΕΣΒ, σ.32-40· συνεδρ.78, 18.10.1868, ὅ.π., σ.396-403· συνεδρ.15, 5.12.1868, ὅ.π., σ.73-76· συνεδρ.60, 5.7.1873, ὅ.π., σ.336-343. Πβ. σχόλιο *Πανδώρας*, τ.ΙΓ', φυλλ.311, 1.3.1863, σ.589.

23. *Ἡ Ἐλπίς*, 26.7.1866. Πβ. *Ἀσμοδαῖος*, 10.8.1875· Π. Γ. Πολίτης 1879, σ.6.

24. Π.χ. Λεβίδης 1856, σ.67, 97· *Συγγρός*, Α', σ.95· *Εὐνομία*, 23.4.1863.

νάγκη νά πεισθεῖ ἡ Εὐρώπη γιά τά ἑλληνικά ἐθνικά δίκαια ἐπισκιάζει τήν ἀνάγκη νά δραστηριοποιηθεῖ ἡ Ἑλλάδα[25], ὑπάρχει μιά ἄλλη ὄψη τῆς σχέσης μέ τήν Εὐρώπη (στά ἴδια πάντα συμφραζόμενα) πού οἱ ἀρχές της μποροῦν καί πάλι νά ἐντοπισθοῦν στήν περίπτωση τοῦ Κωλέττη: Στό γεγονός δηλαδή ὅτι κατόρθωσε νά καταστήσει τήν προσήλωσή του στή Μεγάλη Ἰδέα ἀπόλυτα σεβαστή στούς Γάλλους φίλους του — καί τίποτα πέρα ἀπ' αὐτό. Μπορεῖ στήν Εὐρώπη νά δίνεται τό δικαίωμα νά παρατηρεῖ καί νά κρίνει τήν ἑλληνική πραγματικότητα· ὑπάρχει ὅμως ταυτόχρονα καί ἡ ἐντύπωση ὅτι τό «ὄνειρο» τῆς Μεγάλης Ἰδέας βρίσκεται ἔξω ἀπό τή δικαιοδοσία της, μιά καθαρά ἰδιωτική ἑλληνική ὑπόθεση:

Ἡ γηραιά Εὐρώπη μᾶς χειροκροτεῖ, μᾶς ζηλεύει καί μακαρίζει τούς Ἕλληνας ἐπί τῇ ταχείᾳ αὐτῶν διανοητικῇ προόδῳ· ἡμεῖς δέ σεμνυνόμεθα, ἐξογκούμεθα καί ὀνειρευόμεθα γλυκύτατα ἐνύπνια μέ τό «Κούνια Μανώλη, νά πᾶμε στήν Πόλη»[26].

Πίσω βέβαια ἀπό τή σαρκαστική αὐτή περιγραφή μιᾶς «εἰδυλλιακῆς» σχέσης Ἑλλήνων καί Εὐρωπαίων, ὑπάρχει ἡ διαπίστωση γιά τό ἀντίθετο. Οἱ Εὐρωπαῖοι ἐπικριτές δέν δίσταζαν νά ἀμφισβητήσουν τό ἑλληνικό ὄνειρο, θεωρώντας ὅτι ἡ χαρακτηριστική ἀντίφαση στή Μεγάλη Ἰδέα —βεβαιότητα πραγματοποίησης/ἀδυναμία πραγματοποίησης— εἶχε ὄχι δραματικό, ἀλλά κωμικό περιεχόμενο:

Τίνος τῶν ἡμετέρων τό οὖς δέν περιεβομβήθη ἀπειράκις ἀπό τάς μυριοτρόπως ποικιλλομένας ἐκφράσεις, δι' ὧν μᾶς οἰκτείρουσι, πρό πάντων διά τό αἰώνιον ὄ ν ε ι ρ ο ν τῆς δλοσχεροῦς ἡμῶν ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως, ὡς ἄν ἦτο φυσικῶς δυνατόν, πᾶς Ἕλλην ἐξ Ἕλληνος γεννηθείς καί Ἑλληνίδος γάλα θηλάσας, πρός χάριν μόνον τῆς Εὐ-

25. Πβ. R. (= Μ. Ρενιέρης), «De l' impopularité de la cause grecque en Occident, *SpOr*, 35-36, 10/22.2.1855, σ.355: Il s' agit de triompher, non pas dans les plaines de la Macédoine ou de la Thrace, mais dans la conscience de l' Europe!

26. Θ., «Ἐγχειρίδιον συστηματικῆς ἀνατομίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπό Παύλου Ἰωάννου (...)», *Χρυσαλλίς*, τ.Γ', φυλλ.69, 15.11.1865, σ.652.

ρώπης καί ἵνα μή οἰκτίρηται ὑπ' αὐτῆς νά παύση (...) τοῦ νά ὀνειρεύηται ἐφ' ὅρου ζωῆς του τό ἡδύ τοῦτο καί βιοπάροχον ὄνειρον[27].

Ἐπρόκειτο ἄλλωστε γιά εἰρωνεία πού, ὅπως παρατηροῦσε ὁ Τάκερμαν, τή συμμερίζονταν καί οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες:

> (Ὁ Ἕλλην) *δύναται ἐν τῇ ἀνυπομονησίᾳ του ν' ἀποκαλέση* (τήν Μεγάλην Ἰδέαν) *χίμαιραν καί νά προσθέση τόν εἰρωνικόν αὐτοῦ γέλωτα πρός τόν τῶν ξένων, ἀλλ' ἡ καρδία του ἐσωτερικῶς φιλεῖ καί πιστεύει εἰς τήν ἰδέαν ταύτην, ἄν ὄχι εἰς τό δυνατόν τῆς πραγματοποιήσεώς της, τοὐλάχιστον ὡς εἰς δόγμα τῆς πολιτικῆς καί θρησκευτικῆς αὐτοῦ πίστεως. (...) Ὅσῳ συχνά καί ἄν σοί ἐπαναλάβη Ἕλλην τις κατ' ἰδίαν, ὅτι οἱ συμπατριῶταί του κατατρίβουσι μάτην τήν δραστηριότητά των, ἐπιδιώκοντες ὀνείρους, ἐνῷ ἠδύναντο κάλλιον νά χρησιμοποιήσωσιν αὐτήν, σπουδάζοντες νά ρυθμίσωσι τά ἐσωτερικά των, δέν θά τολμήση οὗτος νά συμβουλεύση τινά νά ἐγκαταλείψη τήν Μεγάλην Ἰδέαν, οὐδ' αὐτός δ' ὁ ἴδιος πιστεύει ἐνδομύχως ὅτι εἶναι ἐγκαταλειπτέα*[28].

Ἡ ἑλληνική εἰρωνεία μάλιστα προηγήθηκε τῆς εὐρωπαϊκῆς: Ἦταν ἡ μόνη πού πρόλαβε νά γνωρίσει ὁ Κωλέττης[29]. Ἡ διαφορά ἦταν ὅτι οἱ ἀνάγκες τῆς ἑκάστοτε ἀντιπολίτευσης ἔτειναν νά μή θίγουν τήν «καθολικότητα» τῆς Μεγάλης Ἰδέας, πού ὁ ἴδιος ὁ Κωλέττης εἶχε ὑποβάλει μέ τήν ἀγόρευσή του· ἐνῶ τά ὅρια τῆς εὐρωπαϊκῆς εἰρωνείας βρίσκονταν στήν ἀκριβῶς ἀντίθετη κατεύθυνση: Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις μποροῦσαν πάντα νά δώσουν στούς Ἕλληνες νά καταλάβουν ὅτι ἀπό ἕνα σημεῖο καί ἔπειτα τό ἑλληνικό «ὄνειρο» ἦταν πέρα ἀπό ἀστεῖο, ἁπλῶς ἐνοχλητικό — ὁπότε τό αἰώνιο ζήτημα τῆς πειθοῦς τῆς Εὐρώπης ἔμπαινε, γιά μιάν ἀκόμα φορά, στήν ἡμερήσια διάταξη:

> *Ἀλλ' ἄν ἡ Δύσις ἀπαιτῇ νά παραιτήσωμεν διά παντός τήν ἐπιθυμίαν τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ λεγομένου «ὁ-*

27. Στ. Α. Κουμανούδης, «Παιδαγωγία τῶν μεγάλων», *Φιλίστωρ*, τ.Γ', τχ.3, Μάρτιος 1862, σ.267.
28. Τάκερμαν 1877, σ.29.
29. Βλ. Δημαρᾶς, ὅ.π., σ.413-414.

νείρου» μας (...), ή άπαίτησις αὕτη άντιβαίνει είς τούς νόμους τῆς φύσεως, τούς όποίους ή χείρ τῶν θνητῶν δέν δύναται ν' άλλοιώση· άλλ' έκτός τούτου ή άπαίτησις αὕτη περιέχει άντίφασιν πρός τόν, τόσον άξιέπαινον, περί πολιτισμοῦ τῆς 'Ανατολῆς πόθον τῆς Δύσεως, πρός τήν τόσον συνετήν καί πατρικήν συμβουλήν της νά συντρέξωμεν είς τήν ανάλαμψιν τῶν ώραίων τεχνῶν καί έπιστημῶν· περιέχει έπί τέλους άντίφασιν πρός τήν καθ' έκάστην έπαναλαμβανομένην πρός ήμᾶς προτροπήν νά ζητῶμεν έν τῆ Δύσει τήν εὐδαιμονίαν καί τό μέλλον τῆς πατρίδος μας (...)[30].

Βέβαια καί ή εύρωπαϊκή άρνητική στάση εἶχε καί τή «θετική» της πλευρά, άφοῦ έξυπηρετοῦσε τήν ἴδια ἔννοια τῆς καθολικότητας τῆς Μεγάλης 'Ιδέας. Ἄν ὅμως γιά τίς Μεγάλες Δυνάμεις αὐτό ἦταν ἕνα πρόχειρο πρόσχημα ένοχοποίησης όλόκληρου τοῦ έλληνικοῦ λαοῦ σέ περιόδους ὄξυνσης τοῦ 'Ανατολικοῦ Ζητήματος —ὅπως άποδείχθηκε γιά πρώτη φορά σέ τόση ἔκταση στή διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου—, γιά τούς Ἕλληνες ή καθολικότητα τῆς Μεγάλης 'Ιδέας ἦταν συμπληρωματική τῆς άοριστίας της: ἕνα ἄλλοθι, μιά θαυματουργή γέφυρα τῶν άντιθέσεων, μιά μετάθεση στό ἄδηλο μέλλον τῆς λύσης ὄχι μόνο τοῦ άλυτρωτικοῦ ζητήματος —πού ἄλλωστε ή Μεγάλη 'Ιδέα δέν τό άφοροῦσε ρητά καί άποκλειστικά—, άλλά τοῦ συνόλου τῶν έλληνικῶν προβλημάτων[31].

Ἔτσι δέν μπορεῖ νά έκπλήσσει τό ὅτι παράλληλα μέ τό είδικό περιεχόμενο πού κατά καιρούς ἔλαβε ή Μεγάλη 'Ιδέα, σύμφωνα μέ τίς άνάγκες τῆς έσωτερικῆς πολιτικῆς ἤ τῆς διπλωματίας, διατηρήθηκε πάντα ή γραμμή τῆς άοριστίας πού έγκαινίασε ό Κωλέττης. Δέν ἔπαψε ποτέ ή Μεγάλη 'Ιδέα νά χρησιμοποιεῖται άπόλυτα, ἤ μέ προσδιορισμούς πού δέν ἔθιγαν τή γενικότητα: *Μεγάλη 'Ιδέα περί τῆς έλληνικῆς φυλῆς*, *Μεγάλη 'Ιδέα τοῦ Γένους*, *Μεγάλη 'Ιδέα τῆς έθνικῆς ένότητος*[32], κλπ.

30. Λεβίδης 1856, σ.97.
31. Γιά τήν «άταξικότητα» τῆς Μεγάλης 'Ιδέας βλ. π.χ. R.(=M. Ρενιέρης), «De la société grecque», *SpOr*, 5, 26.10/7.11.1853, σ.167· Levidis 1863, σ.24, 28· Τάκερμαν 1877, σ.98.

Ἡ Μεγάλη Ἰδέα, πού μποροῦσε νά περικλείσει ὅλα τά ζητούμενα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου —τήν ἐθνική ἑνότητα, τήν ἀπελευθέρωση, τήν παιδεία, τήν πρόοδο—, μετατρεπόταν ἔτσι σέ ἕνα ἀκόμα στοιχεῖο μοναδικότητας: Ὅλοι οἱ λαοί εἶχαν, ἴσως, τή μεγάλη ἰδέα τους[33]· μόνο οἱ Ἕλληνες εἶχαν Μεγάλη Ἰδέα.

Μόνον τῶν ἐπί γῆς ἀκμασάντων ποτέ ἐθνῶν τό ἑλληνικόν ἔθνος παριστᾷ τό θαυμάσιον τοῦτο φαινόμενον τῆς ἀδιαλείπτου καί παντοιοτρόπου προσηλώσεως εἰς μίαν καί μεγάλην ἐθνικήν ἰδέαν. Ἐν οὐδεμιᾷ ἐποχῇ οὐδέν μόριον τοῦ ἑλληνισμοῦ, οὐδεμία τάξις, ἐπί χώρας ἤ μακράν ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῆς οἰκουμένης, ἔλλειψε νά στρέφηται καί ν' ἀποβλέπῃ πρός αὐτήν, ὡς πρός πόλον, νά ἑλκύηται τό πνεῦμα καί ὁ βίος ὑπ' αὐτῆς ὡς ὑπό παγκοσμίου μαγνήτου αἱ μαγνητικαί βελόναι τῶν πυξίδων. Πᾶσα ἑλληνική χώρα, πᾶσα σύστασις Ἑλλήνων, πᾶς Ἕλλην εἰς τό ἄκρον τοῦ ἄκρου τῶν ἐπιθυμιῶν του, τῶν τάσεων, τῶν ἔργων, τῶν κατορθωμάτων, ἔχει ἐξηρτημένην καί τήν ἰδέαν τοῦ μεγαλείου τῆς πατρίδος, τοῦ Γένους, πρός ἥν σπεύδει νά φθάσῃ ὡς πρός τό ἰδανικόν τέρμα τοῦ βίου αὐτοῦ, τοῦ βίου τοῦ ἔθνους του[34].

Στίς ἑπόμενες ἑνότητες θά περιγραφοῦν οἱ τρεῖς διαδοχικές φάσεις στίς ἑρμηνεῖες πού γνώρισε ἡ Μεγάλη Ἰδέα τόν 19ο αἰώνα[35]. Στήν πρώτη φάση, ὡς ἐθνικό κέντρο ἐξακολουθεῖ νά ἐννοεῖται ἡ Κωνσταντινούπολη, καί τό κυρίαρχο ὅραμα εἶναι ἡ

32. Ἐνδεικτικά: *Αἰών*, 10.9.1847 καί 1.1.1848· Θ. Καροῦσος, ὅ.π.· R. (=Μ. Ρενιέρης), ὅ.π., *SpOr*, 11, 26.1/7.2.1854, σ.366. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἰδιόρρυθμη διατύπωση τοῦ A. Bernardakis 1870, σ.72: Μεγάλη Ἰδέα εἶναι τό πρόγραμμα τοῦ 1821, *réduit en simple idée.*

33. Π.χ. *Ἡ Ἐλπίς*, 14.2.1868: *μεγάλη ἰδέα ὑπό τοπικήν μορφήν*. Πβ. Λεβίδης 1856, σ.67· *Παλιγγενεσία*, 19.8.1871. Σχετική καί ἡ συχνή ἔκφραση *Μεγάλη Ἰδέα τῶν ἐθνικοτήτων*, π.χ. *Αἰών*, 15.9.1848.

34. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 19.7.1875. Πβ. καί τή γνωστή περιγραφή τῆς Μεγάλης Ἰδέας σάν «συνθηματικοῦ» χαρακτηριστικοῦ τῶν Ἑλλήνων, *Ροΐδης*, Β', σ.26 (1871).

35. Βλ. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ.ΣΤ' (συμπλήρωση Π. Καρολίδη), ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, Ἀθήνα 1932, σ.390-393.

'Ανατολική ή 'Ελληνική Αὐτοκρατορία. Στή δεύτερη, τήν ὁποία ἐπισημοποιεῖ ἡ ἔλευση τοῦ Γεωργίου καί ἡ πρώτη προσαύξηση τοῦ Βασιλείου μέ τήν Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων, ἐθνικό κέντρο εἶναι πιά ἡ Ἀθήνα, καί ἐπιδίωξη ἡ ἐπέκταση τῶν ἑλληνικῶν συνόρων. Στήν τρίτη, πού ἔρχεται μέ τή συνειδητοποίηση, γύρω στά 1870, τῆς ἀλλαγῆς τῆς θέσης τῆς ὁμογένειας στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία, γίνεται προσπάθεια συμβιβασμοῦ τῶν δύο κέντρων, πίσω ἀπό τό σχῆμα τοῦ ἑλληνοθωμανισμοῦ. Οἱ ἀντίστοιχες κρίσεις πού «δοκιμάζουν» τό Βασίλειο στήν καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς φάσεις εἶναι ὁ Κριμαϊκός πόλεμος, ἡ Κρητική ἐπανάσταση καί ἡ κρίση τοῦ 1875-1878.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειωθεῖ ὅτι καμιά ἀπό τίς νέες φάσεις δέν καταργεῖ τήν προηγούμενη καί ὅτι —ἀκόμα σημαντικότερο— πάντα, καί στή στενότερη δυνατή ἑρμηνεία τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὑπάρχει ἡ δυνατότητα προσφυγῆς στό ἀφηρημένο σχῆμα, στήν ἀπόλυτη χρήση τοῦ ὅρου. Πρίν ἀπό ὁποιαδήποτε συζήτηση τῶν ἑρμηνειῶν της, ἀξίζει νά παρατεθεῖ ἡ διάκριση μεταξύ *οὐσίας* καί *ἐκδηλώσεων* τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τήν ὁποία κάνει ὁ Χαρίλαος Τρικούπης στά 1875:

> *Πολιτική εἰρηνόφιλος ἤ φιλοπόλεμος, ἐνεργείας ἤ ἀπραξίας, φιλίας ἤ δυσπιστίας πρός τήν Πύλην, συμμαχίας ἤ οὐδετερότητος ἀπέναντι τῶν ἄλλων χριστιανικῶν λαῶν τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, πάντα ταῦτα δέν ἀποτελοῦσι ἀρχάς αὐθυπάρκτους, ἀλλ' εἶναι ἀποτελέσματα τῆς ἐπιδράσεως τῶν περιστάσεων εἰς τήν ἑνιαίαν ἐθνικήν τοῦ ἑλληνισμοῦ ἰδέαν. Πρός τῆς ἰδέας ταύτης τήν πραγματοποίησιν βαδίζει στερρῷ τῷ ποδί ἡ Ἑλλάς, ὁτέ μέν διά ταύτης, ὁτέ δέ δι' ἐκείνης τῆς πολιτικῆς.*

Ἡ διάκριση αὐτή τῆς ἐθνικῆς ἰδέας *ἀπό τῶν κατά τάς περιστάσεις ἐκδηλώσεων αὐτῆς* ἐπιτρέπει στόν Τρικούπη νά παραμείνει πιστός καί στήν «οὐσία»:

> *Ἐθνική τοῦ ἑλληνισμοῦ ἰδέα εἶνε ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ἑλληνικῆς χώρας καί ὁ καταρτισμός ἑνιαίου ἑλληνικοῦ κράτους περιλαμβάνοντος ἅπαν τό ἑλληνικόν ἔθνος (...). Οὐδεμίαν θά εἶχεν ἔννοιαν ἡ ἀνίδρυσις βασιλείου, οἷα ἡ νῦν Ἑλλάς, ἄν δέν ἐθεωρεῖτο αὕτη πυρήν καί πρόδρομος τῆς ἐν τῷ πληρώματι τοῦ χρόνου συμπήξεως ἅπαντος τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐν κράτει ἐλευθέρῳ —*

καί στίς «περιστάσεις»:

> *Ἡ εἰρηνική καί φιλία πρός τήν Τουρκίαν πολιτική ἀνεγνωρίσθη παρά τοῦ ἔθνους ὁλοκλήρου ὡς ἡ μόνη συντελεστική πρός τήν ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐθνικῆς ἰδέας*[36].

Παρά τό ὅτι μιά παρόμοια ἐπιχειρηματολογία δύσκολα θά εἶχε ἐξασφαλίσει στόν Κωλέττη τόν τίτλο τοῦ πατέρα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, στήν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς διάκρισης βρίσκεται ὡστόσο ὁ ἴδιος, μέ τήν ἀποσύνδεση τῆς «ἀποστολῆς» ἀπό τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ Βασιλείου, τήν ὁποία καθιέρωσε, ἄν ὄχι ἐπιχειρηματολογώντας, πάντως στήν πράξη. Ἡ διαφορά εἶναι πώς ὅ,τι θά σκανδάλιζε τό κοινό τοῦ Κωλέττη στήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1844, εἶχε γίνει πιά, στά χρόνια τοῦ Τρικούπη, μιά οἰκεία ἄποψη.

36. *Ὥρα*, 2.7.1876 = *Χ. Τρικούπης*, σ.690-691.

2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Ὅταν τό 1840 ὁ ὑπουργός Ἐξωτερικῶν τοῦ Βασιλείου, Κ. Ζωγράφος, πρῶτος Ἕλληνας πολιτικός πού τιμήθηκε μέ τουρκικό παράσημο, ἐπέστρεφε ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη μέ τό κείμενο μιᾶς ἑλληνοτουρκικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης, εἶχε νά ἀντιμετωπίσει στήν Ἀθήνα ἕνα ἀγανακτισμένο πλῆθος πού τόν προπηλάκισε, τόν λιθοβόλισε σάν προδότη, καί ἔθεσε τέρμα στήν πολιτική του σταδιοδρομία. Οἱ βίαιες ἐπικρίσεις δέν ὀφείλονταν τόσο στούς δυσμενεῖς ὅρους τῆς συνθήκης, ὅσο στό ἴδιο τό γεγονός τῆς διαπραγμάτευσης μέ τό ὀθωμανικό κράτος. Ἄν τό ἐπεισόδιο αὐτό ἀντιπαρατεθεῖ μέ τήν ἀνώδυνη, τελικά, ὑπογραφή τῆς συνθήκης, δεκατέσσερα ὁλόκληρα χρόνια ἀργότερα, ἀλλά στή διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, σέ περίοδο δηλαδή πολύ πιό δικαιολογημένης ἐθνικῆς ἔξαρσης, γίνεται σαφές ὅτι ἀποκλειστικός ὑπαίτιος τῆς ἀποτυχίας τοῦ Ζωγράφου ἦταν ἡ ἐποχή στήν ὁποία πραγματοποιήθηκε ἡ ἀποστολή του[1].

Πραγματικά, ἡ πρώτη δεκαετία τῆς ζωῆς τοῦ Βασιλείου,

1. Γιά τήν ἀποστολή Ζωγράφου βλ. *Κυριακίδης*, Α΄, σ.424-439, καί Petropulos, σ.352-354. Ἡ πρώτη ἑλληνοτουρκική συνθήκη, «ἐμπορίου καί ναυτιλίας», ὑπογράφηκε στήν Κάνλιτζα στίς 27.5.1855: βλ. *Κυριακίδης*, Α΄, σ.666-672.

πού ἔκλεισε μέ τήν κρίση τοῦ 1839-1841, ἀφήνει τήν ἐντύπωση μιᾶς ἔντονης αἰσιοδοξίας σχετικά μέ τίς προοπτικές ἐπίλυσης τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος. Θά ἔλεγε κανείς ὅτι ἡ μονιμότητα τῶν ἑλληνικῶν συνόρων δέν συνειδητοποιήθηκε παρά μέ τό τέλος τῆς κρίσης. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1833, λίγους μῆνες μετά τήν ἄφιξή του στήν Ἑλλάδα, ὁ Ὄθων ἐπιχειρεῖ τήν «ἐκστρατεία» του στή Σμύρνη, προκαλώντας τίς ἐνθουσιώδεις ἐκδηλώσεις τῶν Ἑλλήνων τῆς πόλης αὐτῆς[2]. Τό 1834 ὁ Κωλέττης προτείνει νά μήν ἀποκτήσει ἡ Ἑλλάδα ἐπίσημη πρωτεύουσα, ἀφοῦ ἡ πραγματική πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη[3]. Στόν πρῶτο ἑορτασμό τῆς 25ης Μαρτίου, τό 1838, κυριαρχεῖ τό σύνθημα: «στήν Πόλη!»[4]. Στήν εἴδηση τοῦ θανάτου τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ (1839), ὁ Ὄθων εἶναι ἕτοιμος νά πάει στήν Κωνσταντινούπολη καί νά στεφθεῖ αὐτοκράτορας, καί τόν ἀποτρέπει μόλις —ἰσχυρίζεται ὁ Λεβίδης— τό ἐπιχείρημα ὅτι τό μοναδικό ἀτμόπλοιο τοῦ Βασιλείου βρισκόταν ὑπό ἐπισκευήν[5]. Τήν ἴδια ἐποχή ὁ Φαναριώτης Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, πρώτη καί τελευταία φορά στή ζωή του, καταστρώνει σχέδια ἐξέγερσης τῶν ὑποδούλων[6]. Ἡ ἀνατολική κρίση γέν-

2. Ὅ.π., σ.392-401. Πβ. Danova, σ.72-73.

3. Βλ. Παναγιώτης Σοῦτσος, *Λόγος ἐπιτάφιος ἐκφωνηθείς ἐπί τοῦ τάφου τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου τήν α'*. Σεπτεμβρίου 1847, Ἀθήνα 1847, σ.6· πβ. Δημήτριος Ἡλιόπουλος, *Ἰωάννης Κωλέττης. Μελέτη ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ τῇ 10 Μαρτίου ἐ.ἔ.*, Ἀθήνα 1890, σ.47, καί Petropulos, σ.509-510. Ἡ διάχυτη ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἀθήνα ἦταν ἡ προσωρινή μόνο πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνισμοῦ φαίνεται παραστατικά στήν ἀπροθυμία τῶν ὁμογενῶν νά χτίσουν ἐκεῖ μόνιμη κατοικία: βλ. π.χ. *Κυριακίδης*, Α', σ.619· Ἀνδρέας Σπ. Σκανδάμης, *Σελίδες πολιτικῆς ἱστορίας καί κριτικῆς. Ἡ τριακονταετία τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος 1832-1862*, Ἀθήνα χ.χ., σ.14· Φρειδ.Τίρς, *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια*, ὅ.π., τ.Α', σ.212. Εἰδικότερα γιά τή στάση τοῦ Ὄθωνα πβ. Α. Ν. Βερναρδάκης, *Τό μέλλον τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1905, σ.25: *Ὅταν (...) ἡ τουρκική κυβέρνησις ἐπρότεινε νά προσφέρῃ εἰς τήν Ἑλλάδα οἰκόπεδον δι' οἰκοδομήν πρεσβείας ἐν Κωνσταντινουπόλει (...), ὁ Ὄθων ἠρνήθη φοβούμενος μήπως διά τῆς πράξεώς του ταύτης ἀναγνωρίσῃ τήν κυριαρχίαν τῆς Τουρκίας ἐν Κωνσταντινουπόλει!*

4. *Κυριακίδης*, Α', σ.590.

5. Levidis 1863, σ.6.

6. Βλ. *Α. Ραγκαβῆς*, Β', σ.91-94. Πβ. ἐπίσης *Ν. Δραγούμης*, Α', σ.88,

νησε πολλές ἐλπίδες στόν ἑλληνικό κόσμο, πού ὅμως ξεθύμαναν ἀπότομα τό 1841, καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποκαταστάθηκε πίσω στή μυθική περιοχή της, τήν τελείως ἄσχετη ἀπό τήν ὑπαρκτή πρωτεύουσα τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σύμφωνα μέ τή χαρακτηριστική, μεταγενέστερη (1865) διατύπωση:

'Αφαιρεθείσης ἐκ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς ἁγίας Σοφίας, τοῦ πολιτικοῦ τούτου καί αἰσθηματικοῦ κέντρου τοῦ ὀρθοδόξου ἑλληνισμοῦ, ἡ πόλις ἐκείνη, ἀποβάλλουσα τόν χαρακτῆρα καί τήν ἐντολήν καί τόν προορισμόν αὐτῆς, ἀποβαίνει ἀμέσως ἀνατολική τις καί μόνον ἀγορά, ὑπό τοῦ φραγκισμοῦ νενοθευμένη[7].

Πόσο ὅμως ἄθικτο μποροῦσε νά ἔχει ἀφήσει τόν λαϊκό μύθο ἡ ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου; 'Οπωσδήποτε διατηρήθηκε ἡ ἀοριστία του: 'Ο λαός δέν θρήνησε τήν κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἀσήμαντων ἄλλωστε ὁρίων τό 1453, ἀλλά τήν ἅλωση τῆς Πόλης, κέντρου μιᾶς ἐπικράτειας μέ μυθικά ὅρια — τήν Κόκκινη Μηλιά. Ὅσο ἡ Πόλη ἔμενε ὑπόδουλη, ἡ ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἦταν ἄγνωστη ἤ ἀδιάφορη:

Εἰς τήν Πόλη ἔχουν φυλαμένη μία πλάκα μαρμαρένια πολύ μεγάλη, καί μές σ' αὐτήν εἶναι σημειωμένα ὅλα τά χωριά, καί ὅλα τά χωράφια ἀκόμη, μέ τά σύνορά τους, μέ ὅλα[8].

'Αντίθετα, στό περιεχόμενο ὑπῆρχε διαφοροποίηση. Ἄν ἡ λαϊκή Πόλη ἦταν σύμβολο ὄχι μόνο θρησκευτικό, ἀλλά καί ἀπελευθερωτικό, στήν «ἑλλαδική» Πόλη τόν ἀπελευθερωτικό συμβολισμό ὑποκαθιστοῦσε ὁ πολιτικός — ἡ μοναρχική ἰδέα. 'Ο Παπαρρηγόπουλος εἶναι σ' αὐτό τό σημεῖο ἰδιαίτερα σαφής:

'Ολόκληρος ὁ μεσαιωνικός ἡμῶν βίος περί δύο περιεστρέφετο πόλους, τήν μοναρχίαν καί τήν ἐκκλησίαν· (...) τῆς

ὅπου περιγραφή «φαναριώτικης» αἰσιοδοξίας στά χρόνια τοῦ Κυβερνήτη, καί *παραπάνω*, σ. 83, σημ.43.

7. *Τά κατά Γρηγόριον Ε'*, Α', σ.ιγ'.

8. Παράδοση ἀπό τό Γραμματικό 'Αττικῆς, Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις*, μέρος Α', 'Αθήνα 1905 (φωτοανατ. 1965), σ.20. Βλ. καί τό σχόλιο τοῦ Πολίτη, ὅ.π., μέρος Β', σ.655.

ἐκκλησίας κιβωτός ὑπῆρξεν ἡ ἁγία Σοφία, καί (...) ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ ὡς ἐν βουλευτηρίῳ τινί ἀπεφασίσθησαν καί ἐδραματουργήθησαν αἱ τύχαι τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐπί χιλίους ὅλους ἐνιαυτούς[9].

Ἡ Κωνσταντινούπολη ἐξυπηρετοῦσε ἔτσι τήν ἄποψη ὅτι ὁ ἑλληνικός λαός ἔτρεφε μιά ἔμφυτη προτίμηση στό μοναρχικό πολίτευμα, ὅτι ἦταν φύσει βασιλικός. Ἡ ἄποψη αὐτή, πού ἀπέριπτε ὡς ἀνάξιες λόγου τίς δημοκρατικές τάσεις στόν Ἀγώνα, καί θεωροῦσε ἐπαρκές ἐπιχείρημα τήν μακρά ἀπουσία δημοκρατικοῦ κόμματος ἤ ρεύματος στήν Ἑλλάδα[10], μποροῦσε νά διατυπωθεῖ προσεχτικά, μέ τρόπο πού, μή θίγοντας τήν ἑλληνική ἰδιαιτερότητα, νά συνδέει τό πολίτευμα τῆς Ἑλλάδας μέ τίς «ἐθνικές παραδόσεις»:

Παρά δέ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ ὑπάρχει ἐνσεσαρκωμένη οὕτως εἰπεῖν ἰδέα τις περί βασιλείας πάντη διάφορος ἐκείνης, ἥν ἐμόρφωσεν ἡ συνταγματική ἐπιστήμη[11].

Ἀπό αὐτήν τήν ὀπτική γωνία, προορισμός τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, προορισμός τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, καί προορισμός τοῦ ἑλληνικοῦ θρόνου, ταυτίζονταν πλήρως μεταξύ τους. Ὁ θρόνος, ὄχι μόνο σύμβολο ἐθνικῆς ἑνότητας, ἀλλά καί ἐντολοδό-

9. Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Περί τῆς στάσεως τῆς λεγόμενης τοῦ Νίκα καί περί τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας», *Πανδώρα*, τ.ΙΣΤ΄, φυλλ.382, 15.2.1866, σ.11.

10. Βλ. π.χ. *Σ. Τρικούπης*, Β΄, σ.140, καί, ἀπό τήν πλευρά τῶν ὀπαδῶν τῆς δημοκρατίας, *Ἐργάτης*, 30.8.1875: *Παρ' ἡμῖν δυστυχῶς (...) ὑπάρχουσι πολλοί δημοκρατικοί, ἀλλά δημοκρατικόν κόμμα, κατά τήν ἀληθῆ σημασίαν τῆς λέξεως, δέν ὑπάρχει. Διεσπαρμένοι ἀνά πᾶσαν τήν Ἑλλάδα, ἀγνοοῦντες ὁ εἷς τόν ἄλλον, ἄνευ κέντρου, ἄνευ δεσμοῦ, ἄνευ συνεννοήσεως, πῶς εἶναι δυνατόν νά ἐνεργήσωμεν ἀποτελεσματικῶς; Τοῦτο γιγνώσκουσι κάλλιστα οἱ ἐναντίοι, καί διά τοῦτο μᾶς χλευάζουσι* (...). Πβ. καί ἀπάντηση Γ. Φιλάρετου, *Εὔβοια*, 12.12.1876.

11. *Βαλαωρίτης*, σ.400. Γιά τήν ἰδιορρυθμία τῆς ἑλληνικῆς μοναρχίας πβ. τήν ἀγόρευση τοῦ Τ. Φιλήμονος σέ σχετική συζήτηση στή Βουλή, συνεδρ.53, 17.9.1868, ΕΣΒ, σ.26. Γιά τήν ἔννοια, πάντως, τοῦ «λαϊκοῦ μοναρχισμοῦ» εἶναι χρήσιμη ἡ περίπτωση τῆς Ρωσίας: βλ. Abbot Gleason, *Young Russia. The Genesis of Russian Radicalism in the 1860s*, Chicago-London 1980, σ.7 κέ.

χος τῶν Ἑλλήνων γιά τήν ἐκπλήρωση τῶν στόχων τοῦ 1821[12], καθιστοῦσε αὐτονόητο τό πολιτικό σχῆμα τῆς μελλοντικῆς γενικῆς ἀπελευθέρωσης. «Ποτέ δέν ἀκούσαμε νά γίνεται λόγος γιά βυζαντινή δημοκρατία», σχολίαζε ἐπεξηγώντας τήν ἔννοια τῆς αὐτοκρατορίας ὁ «Θεατής τῆς Ἀνατολῆς»[13]. Παρά τούς ἀγαθαγγελικούς τόννους, τό σύνθημα τῆς «Ἀνατολικῆς» ἤ «Ἑλληνικῆς» Αὐτοκρατορίας δέν μποροῦσε, ἀπό μόνο του, νά ὑπονομεύσει τή θέση τῆς βαυαρικῆς δυναστείας, καί ὁ Ὄθων δέν εἶχε λόγους νά μήν τό υἱοθετήσει.

Πρώτη εὐκαιρία γιά τή γενικευμένη προβολή τοῦ συνθήματος τῆς Αὐτοκρατορίας, ὡς συνθήματος ἀπελευθερωτικοῦ καί ὡς ἰδανικῆς προοπτικῆς ἐπίλυσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, δόθηκε μέ τόν Κριμαϊκό πόλεμο, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἦταν ἡ πρώτη δοκιμασία, στήν πράξη, τῶν ἀπελευθερωτικῶν δυνατοτήτων τοῦ Βασιλείου. Μιά ὑπερθετική διατύπωση τῶν ἑλληνικῶν προσδοκιῶν ἀπό αὐτή τήν κρίση βρίσκεται στή γνωστή προκήρυξη τοῦ Σπύρου Καραϊσκάκη, τήν 31.1.1854, ἀπό τό στρατόπεδο τοῦ Πέτα:

> *Ἀποθνήσκων ὁ πατήρ μου ἔκραξε Ἀλτροῦτε τάς Ἀθήνας'· ἀφείς δέ μόνον κληροδότημα εἰς ἐμέ τήν μαχαίραν αὐτοῦ ἐξέπνευσε. Λαβών τό κληροδότημα τοῦ πατρός μου καί τάς μέν Ἀθήνας εὑρών ἐλευθέρας, τήν γῆν δέ τῆς γεννήσεώς του δούλην, ἔδραμον πρός ὑμᾶς, ὦ λαέ τῆς Ἠπείρου, καί τήν σημαίαν τῆς ἐλευθερίας ὕψωσα μεθ' ὑμῶν. Ἕλληνες, ὁ δεύτερος τουρκικός πόλεμος ἄρχεται (...). Ἡ ἑνότης τοῦ γένους ἔστω τό σύνθημα ἡμῶν. Ἑλληνική Αὐτοκρατορία ἤ θάνατος, ἔστω ἡ φωνή τῶν δέκα ἑκατομμυ-*

12. Βλ. π.χ. *Αἰών*, 28.9.1860· *Παμπούκης*, σ.112· *Φῶς*, 11.7.1862· *Παλιγγενεσία*, 4.10.1871.

13. R. (=Μ. Ρενιέρης), «De la société grecque», *SpOr*, 5, 26.10./7.11.1853. σ.167. Εἶναι ἐξάλλου χαρακτηριστικό ὅτι προκειμένου περί τοῦ κύρους τῆς μοναρχίας οἱ ἐξ ὁρισμοῦ ἀντιβυζαντινοί Βαυαροί δέν δίσταζαν νά στραφοῦν στό Βυζάντιο: Ὅπως παραδίδει ὁ *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.22, ἐν ὄψει τῆς στέψης τοῦ Ὄθωνα καί σύμφωνα μέ τήν ἐπιθυμία τοῦ Λουδοβίκου τῆς Βαυαρίας, *ἀνηρευνήθησαν τά ἐν Βυζαντίῳ τελούμενα πρό τῆς ἁλώσεως*. Βλ. καί *παραπάνω*, σ. 178.

ρίων Ἑλλήνων, Σέρβων καί Βουλγάρων κατά τήν Εὐρώπην καί τῶν τεσσάρων ἑκατομμυρίων Ἑλλήνων κατά τήν Ἀσίαν. Ἡ φωνή αὕτη μετά τῶν ἀνέμων ἡνωμένη εἴθε φθάσοι μέχρι τῶν πρωτευουσῶν πόλεων τῆς Γαλλίας, Αγγλίας, Ρωσίας, Αὐστρίας καί Πρωσίας, καί εἴθε κάμψοι τούς Δυνατούς[14].

Δέν ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἀπήχηση πού μποροῦσε νά ἔχει στούς Ἠπειρῶτες ἡ ἀδιανόητη στόν Ἀγώνα διάζευξη: «Ἑλληνική Αὐτοκρατορία ἤ θάνατος», ἀλλά τό ἴδιο τό γεγονός ὅτι ὁ Καραϊσκάκης τήν ἐπικαλεῖται. Ἡ μεταφορά τοῦ κλίματος τῶν στηλῶν τοῦ *Αἰώνα* στό πεδίο τῆς μάχης εἶχε ὁπωσδήποτε κάτι τό παράδοξο: Χρειαζόταν φαντασία γιά νά ἀποδοθεῖ στό σύνθημα τό ἄμεσα ἀπελευθερωτικό περιεχόμενο πού ἀπαιτοῦσαν οἱ περιστάσεις. Μετά ἀπό μιά εἰκοσιπενταετία ἐλεύθερης ζωῆς καί προβληματισμοῦ τῶν λογίων σχετικά μέ τόν «προορισμό» καί τήν «ἑνότητα» τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἡ «Αὐτοκρατορία» ἦταν ἡ μόνη ἀπελευθερωτική φόρμουλα πού τό Βασίλειο ἦταν σέ θέση νά παρουσιάσει στούς ὑπόδουλους. Ἡ ἐπέτειος τῶν 400 χρόνων ἀπό τήν Ἅλωση ἐξασφάλιζε βέβαια στό σύνθημα μιάν ἰδιότυπη ἐπικαιρότητα. Ἀλλά ἡ ἀναμφισβήτητα εὐρεῖα διάδοση ἰδεῶν θρησκευτικῆς-μεσσιανίζουσας ἀπόχρωσης μέ τήν εἴσοδο στή δεκαετία 1850, ἀποκτᾶ σημασία ἀκριβῶς ἀπό τό ὅτι δέν προσκρούει σέ καμιά ἀντίσταση στίς γραμμές τῆς λογιοσύνης: σάν νά μήν ὑπῆρχε ἐναλλακτική λύση. Ἄν ὁ Παπουλάκος θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἰδεολογικά σαφής ἤ προβλέψιμος, αὐτό δέν ἰσχύει γιά τούς πρωταγωνιστές, π.χ., τοῦ πλήθους τῶν πνευματικά ἀκέφαλων μικροσυνομωσιῶν κατά τό 1852[15]. Ἐ-

14. Ἔτσι στήν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π., σ.150-151· βλ. καί Κολιόπουλος, σ.80-81. Γιά τίς προσδοκίες πού γέννησε ὁ Κριμαϊκός πόλεμος π.χ. Νάζος 1855, σ.5-6· *Χιώτης*, Β΄, σ.323. Γιά τήν ὀργανωμένη ὑποκίνηση τοῦ συνθήματος τῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι ἀσφαλῶς ἀξιοσημείωτο τό γεγονός ὅτι στά 1853 διανέμονται προκηρύξεις γιά τήν ἀνασύσταση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, γραμμένες σέ ἑλληνική καί γ α λ λ ι κ ή γλώσσα: βλ. Δόμνα Δοντᾶ, *Ἡ Ἑλλάς καί αἱ Δυνάμεις κατά τόν Κριμαϊκόν πόλεμον*, Θεσσαλονίκη 1973, σ.58-59.

15. Τά γεγονότα τοῦ 1852 βρίσκονται παραστατικά συμπυκνωμένα στίς «Δεκαπενθημερίδες» τοῦ π. *Ἡ Μνημοσύνη*, τ.Α΄, τχ.Α΄-ΙΔ΄, σ.23, 47-

κεῖνο πού χαρακτηρίζει, μεταξύ ἄλλων, τήν κρίση τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, εἶναι ἡ πλήρης ἀποχή τοῦ συνόλου σχεδόν τῆς ἡγεσίας τοῦ ἑλλαδικοῦ λόγιου κόσμου ἀπό τόν γενικό ἀναβρασμό μέσα στό Βασίλειο. Ὁ ἀφοπλιστικά εἰλικρινής ἀπομνημονευματογράφος Σπυρίδων Πήλικας, ὑπουργός Δικαιοσύνης κατά τήν κορύφωση τῆς κρίσης, τό διατύπωσε σάν προσωπικό του παράπονο:

Καί ἡ ψυχρότης καί ἡ ἀδιαφορία των, ὑπῆρξε πολύ πλέον ἐπιζήμιος (...) ὅτε ἤρχισε τό κίνημα τῆς ἠπειροθεσσαλικῆς ἐπαναστάσεως. Καί τότε ἀκόμη ἀκολουθοῦσαν χωρίς διακοπήν, ἤ μέ μικράν διακοπήν, τάς συνήθεις ἐργασίας τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς, ἐνῷ ὅλη ἡ κοινωνία ἀπό τά βάθη της συνεκινεῖτο καί ἦλθε καιρός κινδύνου καί αὐτῆς τῆς ἀνεξαρτησίας μας. Οὕτως, ἐνῷ ὅλαι αἱ τάξεις τῆς κοινωνίας ἐκινοῦντο, αὐτή, ἡ μόνη ἀξία σχετικῶς νά ἔχῃ εἰς χεῖράς της τήν ἐξουσίαν (...), ἔμενε μακράν τῶν πραγμάτων (...)[16].

Μολονότι ὑπῆρχαν καί ἐδῶ ἐξαιρέσεις, οἱ λόγιοι ἀπεῖχαν· κι αὐτό φαίνεται καθαρότερα ἄν ἡ ἀποχή ἀντιπαρατεθεῖ πρός τήν ἔντονη παρουσία τοῦ λόγιου κόσμου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στό ἐπίκεντρο τῆς κρίσης τοῦ 1875-1878[17]. Ἄν μοναδική πηγή γιά τήν ἐποχή τοῦ Κριμαϊκοῦ ἦταν ἡ *Πανδώρα*, περιοδικό πού φιλοξενοῦσε τούς ὀνομαστότερους λόγιους, θά εἶχε μείνει ἀσφαλῶς ἄγνωστη ἡ κρίση πού συγκλόνισε τήν Ἑλλάδα στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα — ἐκτός ἄν λάβει κανείς ὑπόψη τήν ἔμμεση μαρτυρία τῆς Ἀγγελίας τῆς 1.2.1854, στήν ὁποία οἱ *φίλοι τῆς*

48, 68-70, 93-95, 117-119, 240-141, 165-167, 191-192, 215, 238-239, 263, 310-311 καί 333-334. Γιά τό μεσσιανικό κλίμα τοῦ 1852 βλ. *Ἐφημερίς τοῦ Λαοῦ*, 23.1.1852· γιά τήν ὑπόθεση Ἰωνᾶ Κίγκ καί τόν *ξενηλασίας πυρετόν*, *Ἀθηνᾶ*, 26.2.1852· γιά τίς ὑποθέσεις Πανᾶ - Βαφειαδάκη, Λεωνίδα Βούλγαρη, Μακρυγιάννη, *Αἰών*, 9.4.1852. Τό προκριμαϊκό κλίμα περιγράφεται ἀπό τόν *Ν. Δραγούμη*, Β', σ.158-160.

16. *Πήλικας*, σ.82.

17. Ἀξίζει ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ διετία 1853-1854 εἶναι μέν ἀξιομνημόνευτη στήν ἱστορία τοῦ ἑλλαδικοῦ λόγιου κόσμου, ἀλλά γιά τελείως διαφορετικούς λόγους: εἶναι ἡ ἐποχή τῶν ἔντονων πολεμικῶν γύρω ἀπό τούς ποιητικούς διαγωνισμούς (βλ. Moullas, σ.83-99).

ἐθνικῆς προόδου καλοῦνται νά βοηθήσουν τό περιοδικό

κατά τάς ἐνεστώσας μάλιστα περιστάσεις τῆς Ἀνατολῆς, καθ' ἅς τά συμφέροντα τῆς Π α ν δ ώ ρ α ς προσεβλήθησαν δεινῶς[18].

Ἡ συμμετοχή τῶν λογίων οὐσιαστικά ἐξαντλοῦνταν στά κομψά ἄρθρα πού δημοσιεύονταν σ χ ε δ ό ν ἀνώνυμα στόν Spectateur de l'Orient, γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἑλληνικῆς ὑπόθεσης ἐνώπιον τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης[19], μέ ἐπιχειρήματα πού μοιραῖα, λόγω γλώσσας, δέν θά μποροῦσαν νά συγκινήσουν τό εὐρύτερο ἑλληνικό κοινό.

Ἡ ἀναφορά σ' αὐτήν τήν ἀποχή τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας γίνεται γιατί ὁ δημοσιογραφικός θ ό ρ υ β ο ς, σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς κρίσης, κατά κάποιον τρόπο ἐπισκιάζει τή χαρακτηριστική πενία τοῦ ἑλληνικοῦ κινήματος, πού κατέληξε σέ μιά ἧτ-

18. *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.93, 1.2.1854, σ.573. Στήν «κρίσιμη περίοδο» γιά τήν ἑλληνική συμμετοχή στόν Κριμαϊκό πόλεμο, δηλαδή στόν χρόνο πού μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στόν Μάϊο τοῦ 1853 (διακοπή ρωσοτουρκικῶν σχέσεων) καί τόν Μάϊο τοῦ 1854 (τέλος τοῦ ἑλληνικοῦ κινήματος καί ἀρχή ἀγγλογαλλικῆς Κατοχῆς), τά δημοσιεύματα τῆς *Πανδώρας* πού ἔχουν σχέση —ἔμμεση πάντα— μέ τήν κρίση εἶναι ὁρισμένες βιβλιοκρισίες, ἀπολογητικοῦ κυρίως χαρακτήρα: βλ. τ.Δ', φυλλ.78, 15.6.1853, σ.145-148· φυλλ.79, 1.7.1853, σ.162-174· φυλλ.80, 15.7.1853, σ.201-204· φυλλ.81, 1.8.1853, σ.229-231· φυλλ.95, 1.3.1854, σ.614-617. Ἡ «ἔμμεση ἀναφορά» κατά κανόνα συνίσταται σέ εὐχές νά μεταστραφεῖ ἡ Εὐρώπη ὑπέρ τῆς Ἑλλάδας, ἤ σέ αἰσιοδοξία γιά τό ἑλληνικό μέλλον, π.χ. ὅ.π., σ.230-231: *Τοιοῦτον τό ἑλληνικόν ἔθνος, δύναται ἡσύχως καί μετά πεποιθήσεως νά περιμένῃ τήν νέαν παρασκευαζομένην τύχην αὐτοῦ* (...).

19. Τό πρῶτο τεῦχος τοῦ *SpOr* ἔχει ἡμερομηνία 26.8/9.9.1853. Ἡ ἐμφανής σιωπή τῆς *Πανδώρας* μετά τόν Αὔγουστο τοῦ 1853 (βλ. προηγούμενη σημ.) ἔχει ἀσφαλῶς σχέση μ' αὐτήν τήν ἔκδοση: γίνεται μιά σαφής, ἄς εἶναι καί περίεργη, διάκριση μεταξύ «ἑλληνικῆς» καί «εὐρωπαϊκῆς» κοινῆς γνώμης. Ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀνωνυμία, ἐκτός ἀπό τίς συνεργασίες στό γαλλικό ἔντυπο (πού κατά κανόνα ὑπογράφονται μέ ἀρχικά), ἀνώνυμα ἤ μέ ἀρχικά δημοσιεύονται καί τά σχετικά ἄρθρα τῆς *Πανδώρας*, ἀνώνυμα καί τά δύο μείζονα ἔργα, στή διάρκεια τῆς κρίσης, γιά τό ἐθνικό ζήτημα: οἱ *Νύξεις πρός λύσιν τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος*, τοῦ Λ. Μελᾶ (1853), καί *Ἑλληνισμός ἤ ρωσσισμός;* τοῦ Κ.Δόσιου (1854). Ἡ ἀνωνυμία βέβαια αὐτή συχνά εἶναι διαφανής, ὡστόσο δέν μπορεῖ κανείς νά μήν παρατηρήσει ὅτι οἱ ὑπερασπιστές τοῦ ἑλληνισμοῦ σάν νά ἀποφεύγουν νά ἐκτίθενται.

τα τῆς Ἑλλάδας συντριπτικά δυσανάλογη σέ σχέση μέ τά ὅσα εἶχε πράγματι διακυβεύσει. Ἄν ἀπό τήν ἰδεολογική περάσουμε στήν πολιτική κάλυψη τοῦ κινήματος, τά πράγματα παίρνουν ξεκάθαρη ὄψη: «Ὄργανα» τῆς θείας Πρόνοιας σ' αὐτή τή «δεύτερη πράξη» τοῦ 1821 ἦταν δύο, καί βρίσκονταν στούς ἀντίποδες· ἀπό τή μιά μεριά οἱ μεγαλοϊδεάτες Ὄθων καί Ἀμαλία, καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ καπετάνιοι[20]. Παρά τό ὅτι οἱ ἐχθροπραξίες στήν Ἤπειρο, Θεσσαλία καί Μακεδονία δέν διήρκεσαν πολύ —ἀπό τόν Ἰανουάριο ὥς τόν Μάιο τοῦ 1854—, ἡ κρίση ἀναμενόταν ἀπό τό 1852 ἀκόμα, καί πάντως ἀπό τά μέσα τοῦ 1853 τό ζήτημα τῆς πολεμικῆς προπαρασκευῆς τῆς Ἑλλάδας εἶχε γίνει συχνό ἀντικείμενο συζητήσεων[21]. Ἡ μακρόβια ἀλλά συνεχῶς ἀνασχηματιζόμενη κυβέρνηση Κριεζῆ (Δεκέμβριος 1849 - Μάιος 1854) παρουσιάζει μιά εἰκόνα ἀσφαλῶς ὄχι ἑνιαία, ἀλλά οὔτε καί ἀκριβῶς διχασμένη. Τό μόνο ἀδιάβλητο στοιχεῖο πού ἕνωνε τούς ὑπουργούς μεταξύ τους ἦταν ἡ ἰδιότητα τῶν *ἀφωσιωμένων* στήν Αὐλή. Πίσω ἀπό τήν *φαινομενικήν σύμπνοιαν* κρυβόταν ποικιλία συμφερόντων, πού ἔφερναν κάθε τόσο στήν ἐπιφάνεια οἱ βίαιες διαμάχες γιά θέματα «ἐσωτερικῆς πολιτικῆς» — θέματα δηλαδή πού σχετίζονταν μέ τήν πολιτική ἐπιρροή τῶν ἐνδιαφερομένων[22]. Πρόγραμμα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς δέν ὑπῆρχε, καί δέν μπορεῖ κανείς νά μιλήσει γιά διαφορετικές γραμμές στόν χειρισμό τῶν «ἐθνικῶν», ἐφ' ὅσον ἡ γραμμή τοῦ Ὄθωνα, μπροστά στήν ὁποία οἱ ὑπουργοί ἔσπευδαν πάντα νά ὑποχωροῦν, τούς ἦταν ἐν μέρει μόνο γνωστή[23].

Στό ὑπουργικό συμβούλιο πού συγκλήθηκε ὅταν ἔφθασε στήν Ἀθήνα ἡ εἴδηση τῆς ἐξέγερσης στό Ραδοβίτσι (Ἰανουάριος 1854), ὁ Ὄθων συμφώνησε μέ τούς ὑπουργούς του στό ὅτι τό

20. Γιά τή συμμετοχή τῶν καπετάνιων βλ.Κολιόπουλος, σ.77 κέ. καί 342, σημ.56, ὅπου συγκεντρωμένη ἡ σχετική βιβλιογραφία.

21. Πβ. *Πήλικας*, σ.37-39.

22. Χαρακτηριστική περίπτωση ἡ «διαφωνία» καί τελικά παύση τῶν Σπυρομήλιου καί Χρηστίδη, ὅ.π., σ.61 καί 65-66. Ἡ ἔκφραση *φαινομενική σύμπνοια*, ὅ.π., σ.94.

23. Γιά τήν ἀπουσία προγράμματος καί τήν ἔλλειψη ἐνημέρωσης, ὅ.π., σ.38 κέ., 202-203.

ἑλληνικό κράτος ἔπρεπε νά ὑποθάλψει τό κίνημα τῶν ἔξω Ἑλλήνων *μυστικῶς καί μέ φρόνησιν*, γιά νά μήν ἐκτεθοῦν οἱ ἐλεύθεροι Ἕλληνες στίς Μεγάλες Δυνάμεις[24]. Ἡ πράξη ἀπέδειξε ὅτι ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ἀπό τούς ὁποίους τό κίνημα ἔπρεπε νά προστατευθεῖ μέ τήν τήρηση μυστικότητας, συγκαταλέγονταν καί οἱ ἴδιοι οἱ ὑπουργοί τοῦ Ὄθωνα. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως μεριά, ἡ τήρηση μυστικότητας μπροστά στήν ἴδια τήν ἑλλαδική κοινή γνώμη —τήν ἤδη ἐρεθισμένη— ἦταν ἐπίσης ἀσύμφορη, κι ἔτσι ἡ «διαρροή» πληροφοριῶν ἦταν κι αὐτή στήν ἡμερήσια διάταξη. Ἀπό ἄποψη ἐνημέρωσης οἱ πρέσβεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἦταν πιό εὐνοημένοι ἀπό τά μέλη τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης:

> *Ὅ,τι ἐπράττετο καί ἐγνωμοδοτεῖτο, τά ἐμάνθανε τό κοινόν καί οἱ ξένοι πρέσβεις, οἱ ὁποῖοι οὕτω ἐλάμβανον ὅλα τά ἐνδόσιμα, πῶς νά ῥαδιουργήσουν τήν ἐπανάστασιν, ὥστε ν' ἀποτύχῃ, πῶς νά τήν συκοφαντήσουν εἰς τάς Αὐλάς των καί νά μορφώσουν τήν κακήν περί αὐτῆς γνώμην τῆς Εὐρώπης*[25].

Ὁ Ὄθων ἐγκαινίαζε λοιπόν ὅ,τι ἀργότερα θά καταγγελλόταν ὡς *πολιτική μυστικισμοῦ*[26], ἐνῶ ταυτόχρονα γεννιόταν ἄλλος ἕνας κοινός τόπος σ' αὐτήν καί σέ ἑπόμενες κρίσεις: ἡ ἰδιοτελής παραβίαση τῆς ἐθνικῆς ἐχεμύθειας, μέ ὀλέθριες συνέπειες γιά τήν ἑκάστοτε φάση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος.

Βέβαια ἀπό τήν ἰδιόμορφη αὐτή μυστική πολιτική ἐξαιροῦνταν ὁ ἰσχυρός τῆς ἡμέρας, ὁ ὑπουργός Στρατιωτικῶν Σχαρλάτος Σοῦτζος, ὁ ὁποῖος, μαζί μέ τούς ὑπόλοιπους συναφεῖς «συμβούλους» τοῦ βασιλιᾶ, κρατοῦσε στά χέρια του τήν ἑλληνική ἐξωτερική πολιτική σ' ὅλο τό διάστημα τῆς κρίσης[27]. Ἡ ξεχωριστή αὐτή θέση του μέσα στό ὑπουργικό σῶμα δέν ὀφειλόταν στό ὅτι ἦταν πιό *ἀφωσιωμένος* ἀπό τούς συναδέλφους του. Περισσότερο τόν ὠφέλησαν ἐδῶ οἱ γνωστές διασυνδέσεις του μέ τούς πρωταγωνιστές τοῦ κινήματος — ὁπλαρχηγούς καί ἐθελοντές,

24. Ὅ.π., σ.140.
25. Ὅ.π., σ.142.
26. *Ἀθηνᾶ*, 2.7.1862.
27. Γιά τό «ἐπιτελεῖο» τοῦ Ὄθωνα βλ. Δοντᾶ, ὅ.π., σ.111-112.

σέ μικρότερο ἤ μεγαλύτερο βαθμό χειραφετημένους ἀπό τόν ἑλληνικό νόμο. Πέρα ἀπ' αὐτό οἱ δυνατότητές του ἦταν περιορισμένες· ὁ ἴδιος δυσκολευόταν νά δώσει μιά σ υ ν ο λ ι κ ή καί ἐμπεριστατωμένη εἰκόνα τοῦ κινήματος, στοῦ ὁποίου τά παρασκήνια θά πρέπει νά ἦταν ἕνας ἀπό τούς πιό μυημένους[28].

Τό κίνημα χαρακτηρίστηκε *μισόν, νόθον, ψευδές πρᾶγμα*[29]. Οἱ ὑποψίες γιά τόν ἐκφυλισμό του ὑπῆρχαν πολύ πρίν οἱ Δυνάμεις ἐπιβάλουν τήν ἐπίσημη λήξη, ἐπιτυγχάνοντας τήν κατά κράτος ὑποχώρηση τοῦ Ὄθωνα στίς ἀξιώσεις τους καί τήν ἐγκατάσταση κυβέρνησης τῆς ἀπόλυτης ἀρεσκείας τους, τοῦ διαβόητου *ὑπουργείου τῆς κατοχῆς*. Σημεῖο πρός σημεῖο, τά πράγματα διέψευσαν τή φλογερή προκήρυξη τοῦ Καραϊσκάκη. Ἡ Ἑλλάδα, βεβαιωμένα πιά ἀνέτοιμη γιά ἕνα μεγάλο ἐθνικό πόλεμο, εἶχε ἀποδείξει ὅτι μποροῦσε ἴσως νά συμβάλει στήν ὑποκίνηση ἤ τήν κατάπνιξη μιᾶς ἐξέγερσης στόν ὑπόδουλο ἑλληνισμό, ὄχι ὅμως καί στήν ὀργάνωσή της. Παρά τή μεγάλη ἐκπροσώπηση τῆς γενιᾶς τοῦ 1821 ἤ τῶν ἄμεσων ἀπογόνων τῶν ἀγωνιστῶν, τό 1854 δέν εἶχε σχέση μέ τό 1821: Αὐτό φαινόταν ὄχι μόνο ἀπό τήν περιορισμένη κλίμακα τῶν ἐπιχειρήσεων ἤ τήν ἀδιαφορία τῶν ὑπόλοιπων βαλκανικῶν λαῶν, ἀλλά καί ἀπό τή στενή σύνδεση τῆς κρίσης μέ τό πρόβλημα τῆς ληστείας ἤ ἀπό τήν ἀνάδυση μιᾶς μορφῆς ἐθνικῆς δραστηριότητας πού θά ἐμφανιστεῖ καί ἀργότερα — ἐκείνης πού κάλυπτε ἐπιδιώξεις καθαρά κερδοσκοπικοῦ χαρακτῆρα[30].

Δέν εἶναι λοιπόν τυχαῖο ὅτι μέ ἀφορμή τόν Κριμαϊκό πόλεμο εἶναι πού ἀρχίζει νά γίνεται λόγος γιά φυγάδευση, νόθευση ἤ

28. *Πήλικας*, σ.216: *Καί ἀπευθυνόμενος ὁ Βασιλεύς πρός τόν Σοῦτζον, ἤρχισε νά τοῦ ζητῇ διαφόρους λεπτομερεῖς πληροφορίας περί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν, τῆς ποσότητος τῶν πολεμοφοδίων, τῶν μέσων καί τοῦ τρόπου τῆς μεταφορᾶς αὐτῶν, τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας καί περί τοῦ πληθυσμοῦ ἐν γένει τῶν ἔξω ἐπαρχιῶν, ἰδίως τῶν Χασιῶν καί τῶν Γρεβενῶν. Ὁ δυστυχής ὁ Σοῦτζος μοῦ ἐπροξένει λύπην, διότι δέν εἶξευρε τί νά ἀπαντήσῃ.*

29. Ὅ.π., σ.204. Πβ. *Ἀθηνᾶ*, 29.10.1862: *Δέν ἔχουσι παντάπασιν ἄδικον οἱ ὑποστηρίζοντες ὅτι τά πάντα ἐγένοντο πρός τόν σκοπόν τοῦ νά ἀποτύχωσι τά κινήματα αὐτά* (τοῦ 1854).

30. Βλ. *Πήλικας*, σ.236· *Ἀθηνᾶ*, 27.6.1862· *Θ.Ρηγόπουλος*, σ.181.

καί θάνατο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, δέκα δηλαδή χρόνια μόλις μετά ἀπό τήν ἐπίσημή της γέννηση[31]. Πράγματι ὁ μόνος τρόπος νά ἀνακτηθεῖ ἡ ἐθνική αὐτοπεποίθηση ἦταν ἡ προσφυγή σ' ἕνα σχῆμα πού ἤδη συναντήσαμε: τή διάκριση ἀνάμεσα στήν «ἐπίσημη» καί τήν «ἰδιωτική» Ἑλλάδα. Ἔκφραση αὐτῆς τῆς διάκρισης ἦταν ὄχι μόνο ἡ ἰδεολογία τῶν *ἀτάκτων κινημάτων*, πού θόλωνε τήν φυσιολογική πόλωση ἀνάμεσα στούς ὀπαδούς τῆς ἐνεργητικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καί ἐκείνους τῆς *ἀψόγου στάσεως*, ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ δημοσιογραφική ὑπεράσπιση τῆς ἑλληνικῆς ὑπόθεσης, ἡ ὁποία ἀναδείκνυε τούς δημοσιογράφους σέ ἰδιῶτες διπλωμάτες, πού δέν ἔρχονταν νά ἐνισχύσουν ἤ νά ἀντιπολιτευθοῦν μιά συγκεκριμένη πολιτική, ἀλλά ἀκριβῶς νά ἀναπληρώσουν τήν ἔλλειψή της· πράγμα πού φυσικά σήμαινε πλήρη ἐλευθερία στή διατύπωση τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων[32].

Τό σύνθημα τῆς «Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας» δέν ἐγκαταλείφθηκε τελείως μετά τή λήξη τῆς κρίσης. Στή διάρκειά της ἄλλωστε εἶναι πού δόθηκαν οἱ πρῶτες ἐκλογικευτικές ἑρμηνεῖες, ἐκεῖνες δηλαδή πού ἀποσκοποῦσαν στόν κατευνασμό τῆς δυτικῆς ρωσοφοβίας, ἑτοιμάζοντας ἔτσι τήν προσαρμογή τοῦ συνθήματος στίς μεταχριμαϊκές συνθῆκες[33]. Ἀπό ὅλες τίς προοπτικές ἐπίλυσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἡ Αὐτοκρατορία συγκέντρωνε τίς λιγότερες πιθανότητες πραγματοποίησης· εἶχε ὅμως γιά τήν ἔκφραση τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὅλα τά πλεονεκτήματα πού ὑποσχόταν ἡ σύνδεση μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Παρά τή διάψευσή της στήν πράξη, ποτέ δέν ἔλειψε ἡ πεποίθηση ὅτι τό 1821 ἦταν δυνατόν νά συνεχιστεῖ ἀπό κεῖ ἀκριβῶς πού

31. Βλ. π.χ. Γ. Α. Μαυροκορδᾶτος, «Ἡ ἀδελφική ἀγάπη», *Πανδώρα*, τ.Ε', φυλλ.125, 1.6.1855, σ.119· *Παμπούκης*, σ.100· Moraïtinis 1877, σ.584-585· *Finlay*, 2, σ.230-231· Στ. Ξένος 1881, σ.XL.

32. Ἡ ἀρθρογραφία τοῦ *SpOr* εἶναι χαρακτηριστικότατο δεῖγμα αὐτῆς τῆς «ἰδιωτικῆς» ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Γιά τή λογική τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας σέ μιά ἐπίσημα ἀδρανή πολιτική βλ. π.χ. *Πήλικας*, σ.163-164.

33. Γιά τήν ἀντιρωσική ἐκδοχή τῆς Αὐτοκρατορίας βλ. π.χ. Δόσιος 1854, σ.οδ'-οε'· *Πανδώρα*, τ.Δ', φυλλ.78, 15.6.1953, σ.145 κέ. Ἐνδιαφέρουσα ἡ ἄποψη τοῦ Β.(=Γ. Βασιλείου), «A la Revue des Deux Mondes», *SpOr*, 8, 10/22.12.1853, σ. 284, ὅπου ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία παρουσιάζεται σάν κοινό ἰδεῶδες τοῦ «ἀνατολικοῦ» καί τού «δυτικοῦ» κόμματος.

διακόπηκε· καί στό τέλος τοῦ 1821 βρισκόταν πάντα ἡ Πόλη, συναπαρτίζοντας μαζί του τόν *θεμέλιον λίθον τῆς Μεγάλης Ἰδέας* [34]. Ἡ *σημαία τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου* καί ἡ *σημαία τοῦ Κολοκοτρώνη* εἶχαν κριθεῖ ταυτόσημες[35], καί ἡ ἔννοια τῆς παλιγγενεσίας παρέμενε ἀδιάσπαστα συνδεδεμένη μέ τήν Ἅλωση:

Ἡ Μεγάλη αὕτη Ἰδέα εἶναι ἡ ψυχή τῆς Ἑλλάδος, χωρισθεῖσα τοῦ σώματος αὐτῆς μέ τήν ἐκπνοήν τοῦ τελευταίου Κωνσταντίνου θανατωθέντος παρά τοῦ Μωάμεθ τοῦ δευτέρου[36].

Πολλές δεκαετίες μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἡ Ἀθήνα ἐξακολουθοῦσε νά χαρακτηρίζεται «προσωρινό κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ», καί ἡ ἴδια ἡ κριτική στάση ἀπέναντι στό Βυζάντιο δέν ἀπέκλειε ἀπαραίτητα τήν ἄποψη ὅτι τό πραγματικό κέντρο βρισκόταν στήν Κωνσταντινούπολη:

Ἡ μεγάλη, ἡ πλουσία, ἡ πολυάνθρωπος Ἑλλάς δέν εἶναι τό κατεσκληκός ψιχίον, οὗτινος τήν ἀνεξαρτησίαν ἐπεκύρωσεν ἡ διπλωματία, ἀλλ' ἐκείνη τῆς ὁποίας ἡ ἕδρα πρό αἰώνων ἱδρύθη καί ὑπάρχει σήμερον καί ἔσεται διά παντός ἐν τῇ πόλει τοῦ Κωνσταντίνου[37].

Ἀπό αὐτήν τήν ὀπτική γωνία ὁ λόγος ὑπάρξεως τοῦ Βασιλείου ἐντοπιζόταν στήν προοπτική ὄχι τῆς αὔξησης, ἀλλά τῆς κατάργησής του, ὅπως π.χ. ἔθετε τό ζήτημα ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαω-

34. Γ. Μαυροκορδᾶτος, *Περί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Φυλλάδιον πρῶτον*, Ἀθῆνα 1852, σ.6.

35. *Τερτσέτης* 2, σ.24.

36. *Ἡ Ἐλπίς*, 14.2.1868. Εἶναι γνωστό ὅτι αὐτή ἡ ἔννοια τῆς Μεγάλης Ἰδέας εἶναι καί ἡ ἐπικρατέστερη, καί ξεπερνάει βέβαια τά ὅρια τοῦ 19ου αἰώνα. Βλ. π.χ. τόν ὁρισμό πού δίνει ὁ Ν. Γ. Πολίτης, ὅ.π., Β', σ.659: *Ἡ μεγάλη λεγομένη ἰδέα, ἡ ἀποτελοῦσα τό ἐθνικόν ἰδεῶδες τῶν Ἑλλήνων ἀπό τῆς καταλύσεως τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας μέχρι τοῦ νῦν, εἶναι ἡ συγκεφαλαίωσις τῶν ἐθνικῶν πόθων καί ἐλπίδων, ἀπαυγασμάτων τῆς πεποιθήσεως ἐκείνης, ὧν κορωνίς θεωρεῖται ἡ ἀνάκτησις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καί ἡ ἀπόδοσις τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς τήν ὀρθόδοξον χριστιανικήν λατρείαν.*

37. Ν. Δ(ραγούμης), «Ἐπιστολή Η'» (ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη), *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.353, 15.12.1864, σ.453. Γιά τήν Ἀθήνα ὡς προσωρινό κέντρο καί μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο (πβ. *παραπάνω*, σημ.4) βλ. π.χ. Ν. Τ. Βούλγαρις, «Περί τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων», *Αἰών*, 18.1.1861· 10, 22.6.1865, ΕΣΒ, σ.89· Σεϊζάνης 1879, σ.6.

ρίτης σέ ἐμπνευσμένη του ἀγόρευση στίς 18.1.1867: Τό Βασίλειο ἦταν ἡ *στενόχωρος εἱρκτή τῆς ψυχῆς τῆς Ἑλλάδος, τό ζοφερόν καταγώγιον, ὅπου ἄσπλαγχνοι δεσμοφύλακες προσεπάθησαν νά τήν θάψωσι*[38].

Ἀκόμα καί ὁ βασιλιάς Γεώργιος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνάρρηση στόν θρόνο συνδέθηκε μέ τήν ἐπίσημη ἐγκατάλειψη κάθε ἀπελευθερωτικῆς δραστηριότητας τοῦ Βασιλείου, ἔδωσε στόν διάδοχό του τό φορτισμένο ὄνομα Κωνσταντῖνος· ἀσχέτως ἄν ἡ ἀπαίτησή του νά ἀποδοθεῖ στό βρέφος ὁ τίτλος τοῦ *δουκός τῆς Σπάρτης*, δήλωνε ξεκάθαρα ἑλλαδικές καί «ξενικές» προτεραιότητες, πού ἀναιροῦσαν τό νόημα αὐτῆς τῆς ἐπιλογῆς του[39].

38. *Βαλαωρίτης*, σ.440.

39. Γιά τόν διάδοχο βλ. π.χ. *Αἰών*, 22.7.1868· *Συγγρός*, Β', σ.173· Γ. Θεόφιλος, *Ἐπίτομος ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα ²1873, σ.181. Γιά τόν τίτλο *δούξ τῆς Σπάρτης* βλ. τή σχετική συζήτηση στή Βουλή, συνεδρ.53, 17.9.1868, ΕΣΒ, σ.21-35. Χαρακτηριστική, γιά τήν ἀντίθεση τῶν νοοτροπιῶν, ἡ στιχομυθία στή σ.29: Φιλήμων: (...) *Ὁ τίτλος τοῦ Δουκός (...) δέν ἀντιπροσωπεύει τό μεγαλεῖον τῶν βασιλέων τῆς Σπάρτης, τήν ἀρχαίαν καί ἑλληνικῆς καταγωγῆς εὐγένειαν, ἀλλά ἀριστοκρατίαν βάρβαρον καί ἀλλόφυλον (...). Ναί! ὑπάρχει μία ἑλληνική εὐγένεια· (...) ἀλλ' ἡ εὐγένεια αὕτη εἶναι ἡ τῶν μαχητῶν τοῦ ὑπέρ ἀνεξαρτησίας πολέμου, τέκνων τοῦ λαοῦ (...)*. Ὑπουργός τῶν ἐξωτερικῶν (Θ. Δηλιγιάννης): *Θέλετε λοιπόν νά λάβῃ τόν τίτλον «Καπετάν Κωνσταντῆς»;* Φιλήμων: (...) *Ἄς εἶναι βέβαιος ὁ κ. ὑπουργός, ὅτι ἐάν εὐτυχήσῃ ὁ Κωνσταντῖνος νά ὁδηγήσῃ τούς Ἕλληνας εἰς τήν Ἤπειρον καί τήν Θεσσαλίαν, κλπ.*

3. ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Παρά τίς συνεχεῖς διαβεβαιώσεις τῶν Ἑλλήνων ὅτι μιά πολιτική ἐνθάρρυνσης τῶν ἐθνικῶν ἐξεγέρσεων στίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες δέν σήμαινε καί τόν «ρωσισμό» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἦταν σαφές ὅτι στήν ἀναμέτρηση τῶν δυτικῶν Δυνάμεων μέ τή Ρωσία κατά τόν Κριμαϊκό πόλεμο, ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἁπλούστατα βρεθεῖ στό λάθος στρατόπεδο. Ἡ παρακοή αὐτή τῶν Ἑλλήνων τιμωρήθηκε σκληρά, ὄχι μόνο μέ τήν ἀγγλογαλλική κατοχή, ἀλλά καί μέ μιά συμπτωματική θεομηνία, τή χολέρα, πού ἀποδεκάτισε τόν πληθυσμό τῆς πρωτεύουσας. Τό συνέδριο τῶν Παρισίων ἐπισφράγισε τόν θρίαμβο τοῦ δόγματος τῆς ὀθωμανικῆς ἀκεραιότητας· ἡ προσβολή τῆς ἑλλαδικῆς ἀκεραιότητας παρατάθηκε γιά ἕναν σχεδόν ὁλόκληρο χρόνο, ὥς τόν Φεβρουάριο τοῦ 1857, ὁπότε ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποχώρηση τῶν ξένων στρατευμάτων ἀπό τόν Πειραιᾶ. Γιά τόν βασιλιά Ὄθωνα εἶχε πιά ἀρχίσει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση. Ἐγκαταλειμμένος ἀπό τίς Δυνάμεις —καί ἀπό τήν ἔξω ὁμογένεια[1]— παρασύρθη-

1. Πβ. *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.173· *Δεληγεώργης*, σ. 70· ἐκθέσεις Ρώσων προξένων ἀπό τά Γιάννινα καί τό Μοναστήρι πρός τόν Ἰγνάτιεφ, τό 1862, στόν τόμο: V. N. Kondratjeva - Nikola Petrović (ἐπιμ.), *Ujedinjena omladina srpska i njeno doba, 1860-1875. Gradja iz sovjetskih arhiva*, N.Sad 1977, σ. 21-26.

κε ἀπό τήν ἀντιδυναστική δίνη, πού τά βίαια ἀστυνομικά μέτρα, στά ὁποῖα προσέφυγε κατά τό τέλος τῆς βασιλείας του, δέν μπόρεσαν νά ἀναχαιτίσουν.

Μαζί μέ τόν Ὄθωνα καί ἡ Μεγάλη Ἰδέα ἔμπαινε σέ περίοδο δοκιμασίας. Ἡ «προδοσία» τῆς ἐθνικῆς ὑπόθεσης ἀπό τό βασιλικό ζεῦγος καί τούς *ἀφωσιωμένους* τῆς Αὐλῆς ἀπέκτησε τόσο κεντρική θέση στήν ἀντιοθωνική ἐπιχειρηματολογία, ὥστε τό σύνθημα νά κινδυνεύσει νά χάσει γιά πάντα κάθε ἴχνος ἀξιοπιστίας. Ἡ παταγώδης ἀποτυχία τῆς ὀθωνικῆς πολιτικῆς στόν Κριμαϊκό πόλεμο ἦταν ἡ ἀφορμή γιά νά δοθεῖ στήν «προδοσία» ἀναδρομική ἰσχύς, καί ἡ Μεγάλη Ἰδέα νά μετατραπεῖ

> *εἰς φοβεράν δίστομον μάχαιραν, μέ τήν ὁποίαν σφαγιάζονται ἐπί τριάκοντα ἔτη αἱ ἐλευθερίαι τῆς πατρίδος καί δολοφονεῖται τό μέλλον αὐτῆς*[2].

Γεγονός παραμένει ὡστόσο ὅτι ὁ ὅρος ἐπέζησε τῆς βαυαρικῆς δυναστείας, καί σ' αὐτό συνετέλεσε καί ἡ ὑψηλή θέση πού τοῦ ἐπιφυλάχθηκε, τήν ἴδια ἐποχή, στό ἑπτανησιακό ἐθνικό ἰδίωμα[3], καί ἡ ἐπικαιρότητα στήν ὁποία διατήρησαν τό ἐθνικό ἤ ἀλυτρωτικό ζήτημα οἱ μετακριμαϊκές εὐρωπαϊκές ἐξελίξεις[4], καί ὁ περιστασιακός χαρακτήρας τοῦ ἑλληνικοῦ ἀντιμεγαλοϊδεατισμοῦ, πού συνέπεσε μέ τίς χρυσές ἡμέρες τῆς ἀγγλικῆς ἐπιρροῆς στήν Ἑλλάδα[5]. Πράγματι γιά τήν ἀγγλόφιλη παράταξη οἱ κίνδυνοι

2. *Ἀθηνᾶ*, 27.6.1862.

3. Γιά τήν ἑπτανησιακή σημασία τῆς Μεγάλης Ἰδέας (= ἕνωση μέ τήν Ἑλλάδα), π.χ. *Βαλαωρίτης*, σ. 341· Ι. Α. Τυπάλδος, «Ἡ Ἕνωσις τῶν Ἰονίων νήσων μετά τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος», *Χρυσαλλίς*, τ.Α', φυλλ.17, 1.9.1863, σ.518.

4. Ἡ ἀπήχηση, εἰδικότερα, τοῦ ἰταλικοῦ ἑνωτικοῦ κινήματος στήν Ἑλλάδα ἦταν τόσο ἔντονη, ὥστε μπορεῖ κανείς νά τή θεωρήσει ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικότερα στοιχεῖα τῆς μετακριμαϊκῆς ἀντιδυναστικῆς ἀτμόσφαιρας. Τό 1859 οἱ Ἀθηναῖοι ἔφτασαν στό σημεῖο νά διοργανώσουν δοξολογίες γιά τήν ἐπίτευξη τῆς νίκης Γάλλων καί Σαρδηνίων: Κ. Μάγερ, *Δεληγεώργης*, Ἀθήνα 1963, σ.88. Γιά τό ὅλο ζήτημα βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ ἰταλική ἑνοποίηση καί ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, Ἀθήνα (1985), σ.103 κέ.

5. Ἕνας ἀπρόβλεπτος παράγοντας (Σπόννεχ) συνετέλεσε ὥστε τή φιλοαγγλική ὑστερία (ἐκλογή Ἀλφρέδου) νά διαδεχθεῖ μία νέα περίοδος ἀβεβαιότητας ὡς πρός τούς συσχετισμούς τῶν Δυνάμεων, ἀμέσως μετά τήν ἔλευση τοῦ Γεωργίου. Βλ. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Θεσσαλονίκη 1966, σ.16 κέ.

ἀπό τήν ἀμείωτη δημοτικότητα τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἐξακολουθοῦσαν νά ὑπάρχουν καί παρά τήν Ἔξωση:

Ἀλλά μένει ἡμῖν ἡ καθολική λέπρα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἧς τό γόητρον ἕλκει τά ὄμματα πάντων ἐκ τῶν πρό ποδῶν κειμένων εἰς τά πόρρω καί οὕτως ἐν ἀμφοτέροις ἀποτυγχάνομεν· θέλομεν νά ὑπερπηδήσωμεν ἄβυσσον ἀνυπέρβλητον εἰς ἥν πάντως θά ἐμπέσωμεν κατά τό πρῶτον ἡμῶν τόλμημα, ἄν δέν λάβωμεν τήν ἀληθῆ καί εὐθεῖαν ὁδόν, ἥν τό συμφέρον ἡμῶν ἐπιδεικνύει, ἄν δέν ἀποπέμψωμεν τούς θορυβοῦντας τά ὄμματα ἡμῶν διά τῆς λάμψεως τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἵνα εὐκολώτερον μᾶς συνωθήσωσιν εἰς τό βάραθρον καί τήν καταστροφήν, καί ἄν δέν κηρύξωμεν ὡς ἐχθρούς τῆς πατρίδος τούς ὑπηρέτας τούτους ξένων σκοπῶν καί ξένων συμφερόντων[6].

Ὁ ἀντιμεγαλοϊδεατισμός, πάλι, δέν ἦταν πάντα ἀμιγής καί ἀπόλυτος: Ἀκόμα καί ὁ διαβόητος, στήν ἐποχή του, πολέμιος τῆς Μεγάλης Ἰδέας, Ὀδυσσεύς Ἰάλεμος, κάνει τή διάκριση μεταξύ «καλῆς» καί «κακῆς», δηλ. ὀθωνικῆς χρήσης της, περιγράφοντάς την ὡς

τό πολυτιμώτερον μέταλλον, τό ὁποῖον μετεχειρίσθησαν ὡς εὐτελές χαλκοῦν νόμισμα διά ν' ἀγοράσωσι συνειδήσεις καί πεποιθήσεις[7].

Ὁ συμβιβασμός ὅμως τοῦ ἀντιοθωνισμοῦ μέ τήν Μεγάλη Ἰδέα ὑπαγόρευε αὐτονόητα καί τήν προσαρμογή τοῦ περιεχομένου τοῦ ὅρου στίς νέες συνθῆκες, τίς δυσμενεῖς, ἄν ὄχι γιά τό ἑλληνικό στοιχεῖο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, πάντως γιά τούς Ἑλλαδίτες.

Ἡ ταπείνωση τῆς Ἑλλάδας στόν Κριμαϊκό πόλεμο ἀφαιροῦσε τήν ἀληθοφάνεια ἀπό τόν ρόλο τοῦ ἐπίδοξου γενικοῦ ἐλευθερωτῆ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, ἐνῶ ἡ Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων, πού συγχρονίστηκε μέ τήν ἐγκατάσταση τῆς νέας δυναστείας στήν Ἀθήνα, ἔδινε ζωή στή λιγότερο δημοφιλή προοπτική τῆς βαθμιαίας ἐκπλήρωσης τῶν ἐθνικῶν πόθων. Ἡ προο-

6. *Ἡ πολιτική τῆς Ἑλλάδος*, χ.τ.χ.χ. (1862;), σ.21.
7. Συνεδρ.35, 28.1.1863, ΕΕΣ, σ.408.

πτική αὐτή θά ἦταν ἴσως ἡ λύση σ' ἕνα δίλημμα πού εἶχε τεθεῖ ἀπό παλαιότερα, ἀνάμεσα στήν ἐσωτερική ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί τόν ἀπελευθερωτικό του προορισμό. Τό δίλημμα ἦταν οἰκεῖο ἤδη κατά τήν γέννηση τῆς Μεγάλης 'Ιδέας, καί εἶναι γνωστό ὅτι ἕνας ἀπό τούς λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ Κωλέττης καί Μαυροκορδάτος τοποθετήθηκαν στούς ἀντίποδες ἦταν οἱ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀπόψεις τους σ' αὐτό τό θέμα:

('Ο Κωλέττης) *πολύ πλέον ἐμερίμνα περί τοῦ μεγάλου ἐθνικοῦ μέλλοντος ἤ περί τῆς τακτικῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐσωτερικῶν καί προσωπικῶν ἐλευθεριῶν,* (ὁ Μαυροκορδάτος) *δ' ἐξ ἐναντίας ἔλεγεν ὅτι, ἵνα φθάσωμεν εἰς τό ἐθνικόν μεγαλεῖον, ἀνάγκη νά μεριμνήσωμεν πρῶτον περί τῶν ἔσω*[8].

'Ωστόσο στίς ἡμέρες τους τό δίλημμα δέν εἶχε ἀκόμα ἀποκτήσει τή μετακριμαϊκή σαφήνεια, καθώς οὔτε ὁ Μαυροκορδάτος ἀπέκλειε τό ἐνδεχόμενο νά ἀναλάβει ἡ 'Ελλάδα ἔνοπλη δράση[9], οὔτε ὁ Κωλέττης, ὅπως εἴδαμε, ὑπερέβαλλε στήν ἀπελευθερωτική του πολιτική[10]. Μόνο μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο οἱ δύο διαφορετικές πολιτικές μπόρεσαν νά ἰδωθοῦν ὡς δύο ἀλληλοαποκλειόμενες πορεῖες, πού ὁδηγοῦσαν ἀντίστοιχα στή μόνη σωτηρία τοῦ Βασιλείου καί στήν καταστροφή του. Γιά τούς ζηλωτές τῆς γενικῆς ἀπελευθέρωσης βάραινε τώρα πιά τό ἐπιχείρημα ὅτι τό 1854 ἡ 'Ελλάδα δέν ὑπέστη μιά ἁπλή ἧττα, ἀλλά ἀπέδειξε μέ ἀκλόνητο τρόπο τήν ὁλοσχερή της ἀδυναμία νά κρατηθεῖ σέ μιά θέση πού οἱ προστάτιδες Δυνάμεις δέν τῆς παραχωροῦσαν, καί οἱ ὑπόλοιποι ἀνατολικοί λαοί δέν εἶχαν λόγους νά τῆς ἀναγνωρίζουν. 'Ο ἴδιος ὁ Ὄθων ἦρθε, πολύ ἀργά γι' αὐτόν, στά λόγια τῶν ἀντιπάλων του:

'Η 'Ελλάς ἠμπορεῖ νά ὠφεληθῇ, ἄν διά καλῆς ἐσωτερικῆς

8. *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.173.

9. Βλ. τό γνωστό ὑπόμνημα τοῦ Μαυροκορδάτου (1848), ὅ.π., σ.117-128.

10. 'Οπωσδήποτε ὁ Κωλέττης τῆς Μεγάλης 'Ιδέας δέν ἀποφεύγει τούς κοινούς τόπους τῶν ὀπαδῶν τῆς ὑλικῆς ἀνάπτυξης. Βλ., π.χ., ἀγόρευσή του στά *Πρακτικά* 1845, σ.2381 (συνεδρ.ΣΚΑ', 11.9.): *'Η ναυτιλία, τό ἐμπόριον, ἡ βιομηχανία, ἡ γεωργία θέλουσιν ἀναπτύξει τάς δυνάμεις μας διά τῶν ὁποίων θέλομεν βαδίσει εἰς τόν προορισμόν μας.*

διοικήσεως πείση τήν Εὐρώπην, ὅτι εἶναι ἀξία νά διαδεχθῇ ἐν τῇ Ἀνατολῇ τήν ὑπάρχουσαν φυλήν[11].

Παρότι ἡ στροφή πρός τήν ὑλική πρόοδο δημιουργοῦσε μοιραῖα ἀντιμεγαλοϊδεατικούς συνειρμούς, ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νά προβληθεῖ ἡ ἀπόφαση τῆς ἀποχῆς ἀπό κάθε ἀπελευθερωτική ἐνέργεια σάν ἐναλλακτική λύση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἐξίσου νόμιμη συνέχεια τοῦ 1821 μέ ὁποιαδήποτε ἔνοπλη δράση, ἀλλά πιό ρεαλιστική καί προπαντός ἀκίνδυνη. Ἡ σύσταση ἑνός εὐρωπαϊκοῦ κράτους βρισκόταν ἀνάμεσα στούς στόχους τοῦ 1821, καί μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ὁ μόνος στόχος τοῦ ὁποίου ἡ πραγματοποίηση περνοῦσε ἀπό τό χέρι τῶν Ἑλλήνων — πράγμα πού ἔκανε ἀκόμα πιό ἀσυγχώρητη τήν παραμέληση τῆς ἀνάπτυξης τῶν «ἐθνικῶν δυνάμεων» ὑπό τό πρόσχημα τοῦ προορισμοῦ τοῦ Βασιλείου ἔξω ἀπό τά σύνορά του. Οἱ δεσμεύσεις πού ἡ ἑλληνική πολιτική ἡγεσία ἦταν ἀναγκασμένη νά ἀναλάβει ἀπέναντι στίς Δυνάμεις, ἔπαιρναν ἔτσι τή μορφή συνειδητῆς ἐθνικῆς ἐπιλογῆς. Ἡ ἄφιξη τοῦ βασιλιᾶ Γεωργίου ἔδωσε τήν εὐκαιρία καί γιά τόν ἐπίσημο «ἀναπροσδιορισμό» τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου. Τό *πρότυπον Βασιλείου ἐν τῇ Ἀνατολῇ*, ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη, δέν ἦταν παρά μιά εὔσχημη ἀναγνώριση ὁριστικότητας στίς ἀποφάσεις τῶν Δυνάμεων γιά τήν Ἑλλάδα — εὔσχημη, γιατί δέν ἐρχόταν σέ σύγκρουση οὔτε μέ τόν σχετικό στόχο τοῦ 1821 οὔτε μέ τήν ἐξίσου νόμιμη δεύτερη ἐκδοχή τοῦ προορισμοῦ, τόν φωτισμό τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ Ἀθήνα ἔβγαινε ἀναγκαστικά ἐνισχυμένη:

> *Ἡ δέ πρωτεύουσα τῆς Ἑλλάδος, αἱ Ἀθῆναι, εἶναι ἑστία καί κέντρον φωτισμοῦ καί πολιτισμοῦ δύο, οὕτως εἰπεῖν, ὁμοκέντρων κρατῶν, τοῦ κράτους τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος, καί τοῦ μεγάλου κράτους τῶν εἰς τήν δούλην ὁμογενῶν*[12].

11. Συνομιλία Ὄθωνα - Δεληγεώργη τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1860: *Δεληγεώργης*, σ.30 (πβ. Κ. Μάγερ, ὅ.π., σ.202).

12. *Ἀθηνᾶ*, 11.11.1861. Γιά τήν Ἀθήνα ὡς «πολιτική μητρόπολη» τῆς Ἀνατολῆς, Ν. Ι. Σαρίπολος, «Λόγος ἐκφωνηθείς τήν 24 Μαΐου 1868 ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν εἰς τήν κηδείαν τοῦ ἀοιδίμου ἀντιστρατήγου Ἰω. Θ. Κολοκοτρώνου», *Αἰών*, 30.5.1868.

'Απ' αὐτήν τήν ὀπτική γωνία ἡ 'Αθήνα ἔπαυε νά εἶναι τό «προσωρινό κέντρο» τοῦ ἑλληνισμοῦ, καί ἐκφραζόταν, ὅπως εἶχε τό δικαίωμα, σάν ὁριστική πρωτεύουσα ἑνός ἕτοιμου κράτους· ἀπό τήν ἴδια ὀπτική γωνία οἱ ἐθνικές ἐπιδιώξεις μποροῦσαν νά διατυπωθοῦν μέ βάση τίς ἑλλαδικές ἀνάγκες.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἐδῶ εἶναι ἡ ἀλλαγή στήν ἀντιμετώπιση τοῦ ζητήματος τῶν συνόρων. Εἶναι φανερή ἡ γενικευμένη μετατόπιση ἀπό τήν ἄποψη πού θεωροῦσε τή στενότητα τῶν ὁρίων παράγοντα διαιρετικό τῆς ἐθνότητας, σ' ἐκείνην πού τή θεωρεῖ παράγοντα ἀσφυξίας τοῦ Βασιλείου καί κύριο αἴτιο τῆς καχεξίας του. Βέβαια ἡ σύνδεση τοῦ προβλήματος τῶν συνόρων μέ τίς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἤ τῆς ἑλληνικῆς μοναρχίας ἦταν οἰκεία καί πρίν ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο, σύμφωνα, π.χ., μέ τή λογική πού ἐξέθετε ὁ Κ. Λεβίδης τό 1850:

> *Ἄν* (αἱ Δυνάμεις) *θέλωσι τήν μοναρχίαν ἐν Ἑλλάδι, ἄς δώσωσιν εἰς τήν Ἑλλάδα τοιαῦτα ὅρια, ὥστε νά δύνηται νά τρέφῃ τήν μοναρχίαν, καί νά τήν διατηρῇ ἀξιοπρεπῶς· δέν εἴμεθα τόσον ἀνόητοι, ὥστε ἐν μέσῳ βαθυτάτης εἰρήνης τῆς Εὐρώπης, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ συνασπισμοῦ τῶν ἡγεμόνων διά νά ἀλυσσοδέσωσι τούς λαούς, νά ὀνειροπολῶμεν τῆς Μεγάλης 'Ιδέας τήν πραγματοποίησιν· πιστεύομεν ὅμως, ὅτι ἐν βαθυτάτῃ εἰρήνῃ καί χωρίς νά προσβληθῶσι τά δικαιώματα τρίτων, ἡ Ἑλλάς δύναται νά λάβῃ ἔκτασιν ὁρίων*[13].

Ἡ διαφορά ἀπό μεταγενέστερες ἐκτιμήσεις ἔγκειται ἀκριβῶς στή διαφοροποίηση ἀνάμεσα στή Μεγάλη 'Ιδέα καί τήν ἐπέκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο ἡ μέχρι τότε ἀνεξέλεγκτη Μεγάλη 'Ιδέα συγκαταβαίνει νά συνδιαλλαγεῖ μέ τό ἐφικτό καί τό διπλωματικῶς ἀνεκτό, καί ἔτσι ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά ἀπροκάλυπτα πλέον στενά ἑλλαδικούς ὁρισμούς τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης 'Ιδέας:

> *Δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξῃ ὅπως πρέπει καί νά εὐδαιμονήσῃ ἡ νῦν ἐλευθέρα Ἑλλάς, ἐάν δέν συμπεριληφθῶσιν εἰς αὐτήν καί ἄλλαι προσοδοφόροι ἐπαρχίαι ἐκ τῶν ἐπα-*

13. *Ἡ 'Ελπίς*, 19.9.1850.

ναστατησασῶν, καί ἰδίως τῆς ἐλαιοτρόφου Κρήτης, τῆς σιτοτρόφου Θεσσαλίας καί τῆς κτηνοτρόφου Ἠπείρου, ὅπου τό ἑλληνικόν στοιχεῖον ὑπερέχει μεγάλως τοῦ ὀθωμανικοῦ· ὥστε ἡ λεγομένη Μ ε γ ά λ η Ἰ δ έ α ἐκ τοιούτων ἰσχυρῶν αἰτίων ἐγεννήθη καί ἐκ τοιούτων αἰτιῶν ἐνεσαρκώθη εἰς τό ἔθνος ὁλόκληρον, καί σήμερον κατήντησε μεγάλη καί ἀναπόφευκτος ἀνάγκη[14].

Εὔγλωττη ἔνδειξη γιά τή διάδοση αὐτῆς τῆς ἑλλαδικῆς ὄψης τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος εἶναι τό γεγονός ὅτι ἐπηρέασε ἀκόμα καί τή θεώρηση τῆς Ἕνωσης τῶν Ἑπτανήσων, ὅπως ἐπισημαίνει ἡ παρακάτω διαμαρτυρία:

Πιστεύομεν ὅτι καί ἐνταῦθα εὑρίσκονται ἴσως τινές, οἱ ὁποῖοι ἐπεθύμουν νά εἶναι ἡ Ἑλλάς μικρός τις βῶλος γῆς διά νά τήν θέσωσιν ἐντός τοῦ μικροῦ των θυλακίου ὁλόκληρον (...). Τοιούτους τινάς ἠκούσαμεν, τῇ ἀληθείᾳ, προκειμένου λόγου περί Ἑπτανήσου, ἥν οἱ πατριῶται οὗτοι θεωροῦσιν ἤδη ξηράν καί ἄγονον, νά λαλῶσι περί τῆς ἐριβώλακος Θεσσαλίας καί νά μεγαλύνωσι τάς ἐκτεταμένας καί εὐφόρους πεδιάδας της. Ἐπιθυμοῦν δηλαδή μᾶλλον ἔκτασιν γῆς παρά πλῆθος κατοίκων, ὡς ἡ Ἑλλάς νά μήν εἶχε καί ἤδη ἀρκετάς ἐρήμους (...). Ἐπί τέλους, ἅπαντες παραδεχόμεθα καί πρεσβεύομεν ὅτι ἡ ἑλληνική πολιτική οὐδεμία ἄλλη ὀφείλει νά εἶναι, εἰμή ἡ ἀφορῶσα εἰς τήν συνένωσιν ἁπάσης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς[15].

Οἱ ὑπομνήσεις γιά τά ἀόριστα ἐθνικά μέγιστα παραμένουν σέ ὑψηλή συχνότητα, ὑπάρχει ὅμως μιά σαφής ἑλλαδική γραμμή, στήν ἄκρη τῆς ὁποίας βρίσκεται ἡ εἰρωνικά ἀπομυθοποιητική ταύτιση, ἀπό τόν Ροΐδη (1866), τῆς Μεγάλης Ἰδέας μέ τήν *ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἠπείρου καί τῆς Θεσσαλίας*[16].

Ἀπό τό τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου ὥς τήν κρίση τοῦ 1875-1878, δύο εἶναι οἱ ἐξελίξεις πού ἐνδιαφέρουν ἄμεσα τό ἑλληνικό ἐθνικό ζήτημα: ἡ Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων καί ἡ Κρητική ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται

14. *Ἀθηνᾶ*, 7.3.1863.
15. *Εὐνομία*, 9.4.1863.
16. *Ροΐδης*, Α΄, σ.75 (ἀπό τήν *Πάπισσα Ἰωάννα*).

γιά ἐθνικά κινήματα μέ προϊστορία ὡς ἕνα πολύ μεγάλο βαθμό ἀνεξάρτητη ἀπό τό ἑλληνικό κράτος: Τό ἑπτανησιακό κίνημα τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας 1850 προϋποθέτει ἕνα ὑπόβαθρο κοινωνικῶν ἀγώνων, ἐνῶ ἡ Κρητική ἐπανάσταση τοῦ 1866 προϋποθέτει μιά μακρά τοπική παράδοση ἐξεγέρσεων κατά τῆς Πύλης. Καί στά δύο, τό κυρίαρχο σύνθημα ἦταν Ἕνωση μέ τήν Ἑλλάδα. Ἡ διαφορά ἔγκειται στή διαφορετική διπλωματική κατάληξη τῶν κινημάτων —εὐνοϊκή στήν περίπτωση τῶν Ἑπτανήσων, δυσμενής στήν περίπτωση τῆς Κρήτης— καί, κυρίως, στή διαφορετική μορφή τῆς ἑλλαδικῆς συμμετοχῆς: Στά Ἑπτάνησα ἡ ἑλλαδική συμμετοχή ἀποδείχθηκε ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς δυναστικῆς κρίσης, ἐνῶ ἡ Κρήτη ἀποτέλεσε γιά τήν Ἑλλάδα μιά πρόκληση ἀνάλογη μέ ἐκείνην τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου.

Ἡ Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων ἦταν μιά ἀπό μηχανῆς ἐπιβεβαίωση γιά τήν ὀρθότητα τῆς πολιτικῆς τῆς εἰρηνικῆς ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Βασιλείου. Τά Ἑπτάνησα, τό δῶρο αὐτό τῆς Μεγάλης Βρεττανίας πρός τή νέα ἑλληνική δυναστεία, μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν ἐπαρκής ἀπόδειξη τοῦ ὅτι τό *πρότυπον Βασίλειον* δέν σήμαινε παραίτηση ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν ἐθνικῶν πόθων, ἀσχέτως ἄν ταυτόχρονα ἐπαλήθευε τή σημασία τῆς εὐρωπαϊκῆς συναίνεσης γιά κάθε προώθηση τοῦ ζητήματος. Ἡ σημασία τῆς εὐρωπαϊκῆς συναίνεσης, πάλι, δέν προσανατόλιζε πρός τή συστηματική καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας στά πλαίσια μιᾶς φιλειρηνικῆς πορείας, ἀλλά ἀντίθετα μετατρεπόταν σέ βασικό ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς ἄποψης πού —σιωπηρά— θεωροῦσε περιττή τή διαμόρφωση μιᾶς σ υ ν ε π ο ῦ ς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς οἱ Μεγάλες Δυνάμεις θά εἶχαν πάντα τόν τελευταῖο λόγο. Ὑπῆρχε σαφής ἀπόσταση ἀνάμεσα στόν μεγαλοϊδεάτη Κωλέττη, πού εἶχε ἐγκαινιάσει τήν τακτική τῆς ἀποδέσμευσης τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀπό τό ἀλυτρωτικό, καί τούς ἐπιγόνους του, πού ἔφθασαν ν' ἀποδώσουν στήν ἀπουσία ἑλληνικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τόν χαρακτήρα ἀναγκαιότητας:

Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες ὡς μικροί καί ἀδύνατοι δέν εἴμεθα οἱ ἀποκλειστικοί κύριοι τῆς τύχης ἡμῶν, δέν ἐξουσιάζομεν τάς περιπετείας τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου, δέν δυνάμεθα νά ἔχωμεν πρωτοβουλίαν πολιτικήν ἐπί τῆς ἰδίας ἡμῶν τύχης, καί οὔτε νά πείσωμεν οὔτε νά ἐκβιάσωμεν δυνάμεθα τήν διπλωματίαν τῆς Εὐρώπης (...). *Ἄρα καθ' ἡμᾶς ἡ*

Ἑλλάς δέν ἔχει καί δέν δύναται νά ἔχῃ κυρίως εἰπεῖν, ὡς κράτος, ἐξωτερικήν πολιτικήν, δέν ἔχει καί δέν δύναται νά ἔχῃ διπλωματίαν. Ἡ Ἑλλάς δέν ἔχει καί δέν δύναται νά ἔχῃ εἰμή τήν πολιτικήν, ἥν εἶχον οἱ προπάτορες ἡμῶν εἰς τάς ἐν Τροιζῆνι συνελεύσεις αὐτῶν, οἵτινες συνέταττον ὑπό τήν σκιάν τῶν πλατάνων τάς ἀναφοράς, τάς ἱκετηρίους, τάς ὁποίας διεβίβαζον εἰς τάς διαφόρους τῆς Εὐρώπης αὐλάς[17].

Ἡ Ἕνωση τῶν Ἑπτανήσων ἦταν ὁ *πρῶτος κρίκος τῆς ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως*[18] καί εἶχε πραγματοποιηθεῖ μέ τόν πιό ἀνώδυνο γιά τήν Ἑλλάδα τρόπο, δίνοντας βάση στίς ἑλληνικές προσδοκίες ὅτι ἡ Εὐρώπη ἀργά ἤ γρήγορα θά πειθόταν καί γιά τίς ὑπόλοιπες ἐθνικές ἐκκρεμότητες. Αὐτή ἡ σχεδόν προγραμματισμένη ἀνεπάρκεια —ἡ μοιρολατρική ἀντίληψη— τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἀφαιρεῖ ἀρκετό ἀπό τό νόημα τῆς συχνῆς σύγκρουσης ἀνάμεσα στήν «πολιτική τῆς Μεγάλης Ἰδέας» καί ἐκείνην τῆς «ἐσωτερικῆς ὀργάνωσης». Ὥς τή δεκαετία 1880, τήν εἴσοδο δηλαδή στήν τρικουπική περίοδο, παρά τή συνεχιζόμενη «δημοσιογραφική» διαπραγμάτευση τῶν Ἑλλήνων μέ τήν Εὐρώπη, ἡ ἐπίσημη Ἑλλάδα παρουσιαζόταν χωρίς ξεκάθαρες καί ἱεραρχημένες ἐθνικές ἐπιδιώξεις. Ἡ σύγκρουση *ἀρειμανίων* καί οὐδετερόφιλων ἦταν βέβαια δυνατό νά βιωθεῖ ὡς πραγματικός ἐθνικός διχασμός[19]· ἀλλά σέ κυβερνητικό ἐπίπεδο ἡ καθεμιά πολιτική ἀποτελοῦσε, τό πολύ, τό ἄλλοθι γιά τήν ἀποτυχία τῆς ἄλλης. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν, σέ ὧρες κρίσεις τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, προβλέψιμο: *κυβερνήσεις ἐσωτερικῆς ἐξεγέρσεως καί ἐξωτερικοῦ ληθάργου*[20] — τό ἀκριβῶς ἀντίθετο δηλαδή ἀπό τό ἐπιθυμητό σέ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς δύο τάσεις. Μιλώντας γιά τό πρόβλημα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, καί ἐπιχειρηματολογώντας ὑπέρ τῆς ἐπέκτασης τῶν ὁρίων, ὁ Κ. Λομβάρδος, στήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1864, περιέγραφε παραστατικά τό δίλημμα σάν ἕναν φαῦλο κύκλο:

17. *Ἡ Εὐθύνη*, 17.4.1876. Πβ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 23.1.1876: *Τό ἑλληνικόν ἔθνος (...) ὁτέ μέν ὑπῆρξεν ὑποχείριον ξένων ἐπιρροῶν, ὁτέ δέ ἄθυρμα τῆς ἐγωιστικῆς ἀμαθείας τοῦ ἐπί τῶν ἐξωτερικῶν ὑπουργοῦ.*

18. *Ν. Σαρίπολος*, σ.79. Πβ. *Ἡ Ἐλπίς*, 30.8.1866.

19. Γιά τήν ἔκφραση *ἀρειμάνιοι* βλ., π.χ., *Ἡ Ἐλπίς*, 5.7.1866, καί *Ἀσμοδαῖος*, 24.8.1875.

20. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.338.

Ὁποιονδήποτε καί ἄν φέρωμεν εἰς τήν Ἑλλάδα νά μᾶς ὀργανίσῃ ποτέ δέν θά ἠμπορέσῃ νά βελτιώσῃ τήν κατάστασιν τοῦ τόπου τούτου, καθώς τήν ἐπιθυμοῦμεν, ἕως οὗ ὁ τόπος στενάζῃ ἐντός τῶν στενῶν ἐκείνων ὁρίων (...)· δέν ἐπροκηρύξαμεν οὔτε προκηρύσσομεν ἐκστρατείας καί ἄλλας ἐπιχειρήσεις ἀνοήτους (...), ἀλλά πρεσβεύομεν ὅτι πρέπει νά ὑποστηρίξωμεν τό δικαίωμά μας κατέναντι τῆς Εὐρώπης μετά τῆς παρρησίας ἐκείνης, ἥτις ἀνήκει εἰς τόν ἀδικούμενον ἀδύνατον κατέναντι τοῦ ἀδικοῦντος ἰσχυροῦ, πρέπει νά δείξωμεν ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ τόπου τούτου δέν δύναται νά φθάσῃ ποτέ εἰς τό σημεῖον ἐκεῖνο, εἰς τό ὁποῖον λέγουν ὅτι ἐπιθυμοῦν νά φθάσωμεν, ἐάν δέν πλατύνωμεν, ἐάν δέν μεγαλώσωμεν, ἐάν δέν αὐξήσουν τά ὅριά μας. — Π ο λ ύ κ α λ ά θά μοῦ εἰπῆτε ἴσως, ἀ λ λ ά δ έ ν ἠ μ π ο ρ ο ῦ μ ε ν ν ά μ ε γ α λ ώ σ ω μ ε ν ἐ ά ν δ έ ν κ α λ λ ι τ ε ρ ε ύ σ ω μ ε ν, καί ἐγώ σᾶς ἀπαντῶ, δέν ἠμποροῦμεν νά καλλιτερεύσωμεν ἐάν δέν μεγαλώσωμεν, καί ἰδού ὁ φαῦλος κύκλος, εἰς τόν ὁποῖον εὑρισκόμεθα[21].

Ἐξωτερικές περιστάσεις μποροῦσαν πάντα νά διαταράξουν τήν ἠρεμία αὐτοῦ τοῦ κύκλου. Ἡ Κρητική ἐπανάσταση θύμισε, ἔξαφνα, στό Βασίλειο τόν ρόλο τοῦ ἀπελευθερωτῆ. Τό μήνυμα κινήθηκε μέ χαρακτηριστική βραδύτητα: Ἕνα μόλις μήνα πρίν ἀπό τήν ἐπίσημη ἔναρξη τῆς ἐπανάστασης, τόν Αὔγουστο τοῦ 1866, καί ἐνῶ τά πάντα ἔδειχναν νά ὁδηγοῦν σέ κρίση, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη - Δεληγεώργη ἀποφάσισε δραστικές περικοπές στούς προϋπολογισμούς τῶν ὑπουργείων Στρατιωτικῶν

21. Συνεδρ.290, 3.8.1864, ΕΕΣ, σ.359. Γιά τόν «φαῦλο κύκλο» βλ. ἐπίσης *Ἀσμοδαῖος*, 10.8.1875, καί τή νηφάλια ἀνασκόπηση τοῦ Δ. Βικέλα, «Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος. Ἀναμνήσεις», *Ἑστία*, τ.ΙΣΤ', ἀρ. 398, 14.8.1883, σ.513: *Ἀπό τῆς ἱδρύσεως αὐτοῦ τό μικρόν ἑλληνικόν κράτος διακυμαίνεται ἐντός τοῦ διλήμματος τῆς ἐσωτερικῆς διαπλάσεως καί τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς του. Οἱ ἀναπόφευκτοι ἐξωτερικοί περισπασμοί ἐδυσχέραινον τήν ἐντός διαρρύθμισιν, οἱ δέ παρακολουθοῦντες τήν ἐσωτερικήν διάπλασιν περισπασμοί παρέλυον ἐξ ἀνάγκης τήν διά τά ἐκτός ἀναγκαίαν ἰσχύν. Αὕτη ἐν συνόψει ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος κατά τήν λήγουσαν πεντηκονταετίαν.*

καί Ναυτικῶν[22]. Γρήγορα, ὡστόσο, ἡ Ἑλλάδα παρασύρθηκε ἀπό τά πράγματα καί τό κρητικό πρόβλημα ἀπορρόφησε τόν ἑλληνικό κόσμο γιά μιά ὁλόκληρη σχεδόν τριετία, περισσότερο δηλαδή ἀπό ὁποιαδήποτε προηγούμενη ἤ ἑπόμενη ἐξωτερική κρίση.

Ὑπῆρχαν ἀρκετές ὁμοιότητες μέ τήν κρίση τοῦ 1854. Οἱ ἐθνικές ἐξάρσεις σ' ὅλη τή διάρκεια τοῦ κρητικοῦ ἀγώνα ἤ ἡ ἐθνική ταπείνωση στή λήξη του, ἦταν φαινόμενα ἤδη οἰκεῖα στή μετακριμαϊκή Ἑλλάδα. Γιά μιά ἀκόμα φορά θεωρήθηκε ὅτι εἶχε ἀρχίσει *ἡ δευτέρα πρᾶξις τοῦ μεγάλου δράματος τοῦ 1821*[23], καί μποροῦσε νά πεῖ κανείς ὅτι οἱ ἀντιστοιχίες ἦταν πράγματι περισσότερες ἀπ' ὅ,τι στήν προηγούμενη κρίση: Ἐκτός ἀπό τή γενική κινητοποίηση τοῦ ἑλληνισμοῦ, σημειώθηκε καί κάποια βαλκανική κινητοποίηση (μέ τή συμμετοχή, π.χ., Μαυροβουνίων ἐθελοντῶν ἤ τίς ἑλληνοσερβικές διαπραγματεύσεις), ἀκόμα καί μιά φιλελληνική στροφή τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινῆς γνώμης[24]. Τό κυρίαρχο τώρα σύνθημα *Ἕνωσις ἤ θάνατος*[25] ἦταν πειστικότερα ἀπελευθερωτικό ἀπ' ὅ,τι τό *Αὐτοκρατορία ἤ θάνατος*, καί ἡ ἴδια ἡ σοβαρότητα καί διάρκεια τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων ἀναδείκνυαν τόν κρητικό ἀγώνα πιό ἐπάξιο διάδοχο τοῦ 1821 σέ σύγκριση μέ τήν ἐφήμερη ἑλληνική συμμετοχή στήν κρίση τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου. Ἡ συρροή ἐξάλλου Κρητῶν προσφύγων στήν Ἀθήνα ἀποτελοῦσε τή ζωντανή σύνδεση μέ τήν ἐπανάσταση, πού ἐνίσχυε καί τήν ἑλλαδική ἐνοχή καί τήν ἑλλαδική ὑπεροψία, προσθέτοντας στήν ἤδη γνωστή μας εἰκόνα τοῦ «παραγκωνισμένου ἀγωνιστῆ» ἐκείνην τοῦ «ἐξαθλιωμένου πρόσφυγα»[26].

22. Βλ. *Κυριακίδης*, Β', σ.371.
23. *Ἡ Ἐλπίς*, 6.9.1866.
24. Βλ. *Αἰών*, 10.10.1866, καί σχετικά ἔγγραφα στόν Τσιριντάνη, Α', σ.596-599 (κινητοποίηση τοῦ ἑλληνισμοῦ), 544-546 (ἀπήχηση Ἀρκαδιοῦ), 551-553 (ξένοι ἐθελοντές), 693-694 (γαριβαλδινοί), 622 (εὐρωπαϊκή κοινή γνώμη). Πβ. ὡστόσο καί τίς ἀπαισιόδοξες διαπιστώσεις τοῦ Λ. Μελᾶ, μέλους τῆς Κεντρικῆς ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς, στά τέλη τοῦ 1868, ὅ.π., σ.359, καί Γ', σ.446.
25. Ὅ.π., Α', σ.370-373, καί Β', σ.577.
26. Γιά τό ζήτημα τῶν προσφύγων βλ. συνεδρ.39, 13.7.1868, ΕΣΒ, σ.102

'Από τήν ἄλλη μεριά, οἱ ὅποιες ὁμοιότητες ἀνάμεσα στίς κρίσεις 1854 καί 1866-1869 ὑποχωροῦσαν μπροστά σέ ἐξίσου ὀφθαλμοφανεῖς διαφορές. Ὅπως καί στόν Κριμαϊκό, ἡ Ἑλλάδα ἀκολούθησε μιά πολιτική ἐπίσημης ἀποχῆς, πού συνδυαζόταν μέ τήν ἀνεπίσημη ἐνίσχυση, ἤ «μή παρεμπόδιση» τῆς ἐνίσχυσης τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης. Ἀλλά ἡ ἀπόσταση ἀπό τούς πέντε μῆνες πού κράτησαν οἱ ἐχθροπραξίες τό 1854 ὥς τήν κρητική τριετία εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἁπλή χρονική διαφορά, καί ὁ ἡρωισμός τῶν Κρητῶν δέν ἀρκεῖ γιά νά τή δικαιολογήσει. Πράγματι, ἡ παράταση τῆς κρίσης πολύ πέρα ἀπό τά ὅρια ἀντοχῆς τοῦ κρητικοῦ λαοῦ —καί φυσικά πολύ πέρα ἀπό τά ὅρια τῶν ἑλλαδικῶν δυνατοτήτων— ἦταν ἡ μόνη οὐσιαστικά συμβολή τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων στόν κρητικό ἀγώνα:

'Από τήν ἔκρηξη τῆς ἐπανάστασης ὥς τόν Φεβρουάριο τοῦ 1869, ὁπότε ἡ Ἑλλάδα ἀποδέχθηκε τό «πρωτόκολλο» τῶν Δυνάμεων, *διά τοῦ ὁποίου κατεδικάσθη ἐπισήμως τό μέλλον τοῦ ἑλληνισμοῦ*[27], στήν Ἀθήνα πέντε διαφορετικές κυβερνήσεις ἀνέλαβαν τήν ἐξουσία, πού ἐκπροσωποῦσαν κάθε δυνατή ἀπόχρωση ἐξωτερικῆς πολιτικῆς[28]. Τήν ἀπαιτούμενη συνέχεια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς σ' αὐτήν τήν κρίσιμη γιά τήν Ἑλλάδα περίοδο τήν ἐξασφάλισε ἕνας ἰ δ ι ω τ ι κ ό ς φορέας, ἡ

κέ.· *Τά σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπί τῆς Κρητικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1866-67-68*, ὑπό μέλους τινός τῆς Ἐπαναστάσεως, οὗ τήν διαμονήν ἐν Τουρκίᾳ ἤδη ὁ Σουλτάνος ἀρνεῖται (1871), σ.40-41· Τσιριντάνης, Γ', σ. 193 κέ., 202 κέ., 249.

27. *ΡΦ*, 30.12.1871. Βλ. τό κείμενο τῆς «Δήλωσης» τῶν Μεγάλων Δυνάμεων πρός τήν ἑλληνική κυβέρνηση, μέ τήν ὁποία ὁλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες τῆς Διάσκεψης τῶν Παρισίων (8.1.1869), Τσιριντάνης, Γ', σ.645-646· ἡ ἐπίμαχη περικοπή: *Ἡ Διάσκεψις δηλοῖ ὅτι ἡ ἑλληνική κυβέρνησις εἶναι ὑποχρεωμένη νά τηρῇ εἰς τάς σχέσεις αὐτῆς μετά τῆς Τουρκίας τούς κοινούς εἰς ὅλας τάς κυβερνήσεις κανόνας συμπεριφορᾶς, καί νά ἱκανοποιήσῃ οὕτω τάς ἀξιώσεις τάς διατυπωθείσας διά τῆς Ὑψηλῆς Πύλης διά τό παρελθόν, καθησυχάζουσα αὐτήν συγχρόνως διά τό μέλλον.*

28. Κυβέρνηση Δ. Βούλγαρη - Ἐπ. Δεληγεώργη, ἀπό 9.6.1866· Ἀλ. Κουμουνδούρου - Χ. Τρικούπη, ἀπό 18.12.1866· Π. Μωραϊτίνη - Π. Δεληγιάννη, ἀπό 20.12.1867· Δ.Βούλγαρη - Π. Δεληγιάννη, ἀπό 25.1.1868· Θ. Ζαΐμη - Θ. Δηλιγιάννη, ἀπό 25.1.1869· γιά τίς ὑπουργικές αὐτές μεταβολές βλ. *Κυριακίδης*, Β', σ.370, 424, 425 καί 443.

Κεντρική ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπή [29], πού ἀποτέλεσε καί τόν «νοῦ» τῆς ἐπανάστασης. Βέβαια ἡ πολιτική τῆς Ἐπιτροπῆς μόνο χάρη στήν ἀντίθεση μέ τήν ἐπίσημη ἀσυνέχεια μπορεῖ νά περιγραφεῖ μέ τή λέξη «συνέχεια»· ἡ σταθερότητα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς ἐκ τῶν ὑστέρων ἀποδείχθηκε ἁπλή ἀκαμψία. Ἀπό τή στιγμή πού ἀποφάσισε νά συστήσει στούς Κρητικούς τήν κήρυξη τῆς ἐπανάστασης[30] ὥς τή στιγμή τοῦ ἀπολογισμοῦ της[31], ἕνας ἦταν ὁ στόχος γύρω ἀπό τόν ὁποῖο στράφηκαν ὅλες οἱ προσπάθειες: ὁ ἀγώνας νά συνεχιστεῖ πάσῃ θυσίᾳ —ἀναγκαστικά, τοῦ κρητικοῦ λαοῦ— ἐν ὄψει ἐξελίξεων πού ἡ Ἐπιτροπή διακήρυσσε ἐπί τρία ὁλόκληρα χρόνια ὅτι ἐπίκεινται — εἴτε αὐτές ἀφοροῦσαν τή γενίκευση τῆς ἐπανάστασης στήν Ἀνατολή εἴτε τήν εὐνοϊκή ἐπέμβαση τῶν Μεγάλων Δυνάμεων[32]. Τό γεγονός ὅτι ἡ ἐπανάσταση πέρασε μιά σοβαρότατη

29. Γιά τήν ἵδρυση τῆς Κεντρικῆς ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς τόν Ἰούλιο τοῦ 1866, βλ. Τσιριντάνης, Α', σ.307-310.

30. Κεντρική Ἐπιτροπή πρός τή Γενική Συνέλευση τῶν Κρητῶν, Ἀθήνα 20.8.1866, ὅ.π., σ.346-347.

31. Βλ. ἀπόφαση διάλυσης τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς σέ σχέδιο ἐπιστολῆς πρός τόν πρωθυπουργό, τέλη Ἰανουαρίου 1869, καί Διάγγελμα Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς *πρός τούς ἁπανταχοῦ Ἕλληνας*, 30.1.1869, ὅ.π., Γ', σ.675-678.

32. Βλ. χαρακτηριστικά ἔγγραφα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς πρός τή Γενική Συνέλευση τῶν Κρητῶν, πού παραθέτει ὁ Τσιριντάνης: 27.8.1866 (Α', σ. 384)· 22.10.1866 (Α', σ.486): *Ἄν καί ἡμεῖς ἐβλέπομεν ὅτι τά δεινά ταῦτα είς μάτην ὑποφέρονται, ὅτι ἡ παράτασις τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἀνωφελής, ὅτι οὐδεμία σώζεται ἐλπίς, ἡμεῖς αὐτοί ἠθέλομεν σᾶς συμβουλεύσει νά θέσετε τέρμα εἰς τόν ἀγῶνα* (...). *Ἠθέλομεν ὅμως σᾶς προδώσει συμβουλεύοντες τοῦτο καθ' ἥν στιγμήν ἐξ ὅλων τῶν μερῶν μᾶς γράφουν διαβεβαιοῦντες ὅτι αἱ χρηστότεραι γεννῶνται ἐλπίδες ὑπέρ ὑμῶν* (...)· 12.11. 1866 (Α', σ.535): *Ἐλυπήθημεν βλέποντες ὅτι ὁ λαός τῆς Κρήτης ἤρχισε νά ἀποθαρρύνεται* (...). *Ἡ Κρήτη τανῦν μετ' ὀλίγων μηνῶν πόλεμον, ὅπως ἡ Ἑλλάς εἰς τά 1826 μετά ἐτῶν δεινοπαθήματα θέλει ἴδει αἴφνης τόν θεῖον δάκτυλον κινούμενον πρός σωτηρίαν της*· 13.3.1867 (Β', σ.111-112): *Οἱ ἡρωικοί ἀγῶνες τοῦ κρητικοῦ λαοῦ προσεχῶς στεφανοῦνται. Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς ἡρωικῆς Κρήτης, ἡ μετά τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος ἕνωσις αὐτῆς ἀπεφασίσθησαν ἤδη παρά τῶν πέντε Μεγάλων Δυνάμεων τῆς Εὐρώπης* (...). *Τοῦτο δέ θέλομεν κατορθώσει ἄν διατηρήσωμεν ἐπί τινα ἔτι χρόνον ἀκμαίαν καί ζωηράν τήν ἐπανάστασιν*· 20.5.1867 (Β', σ.279):

κρίση δυό μόλις μῆνες μετά τό ξέσπασμά της, στάθηκε ἡ ἀφορμή νά ἐκδηλωθεῖ ἀπό πολύ νωρίς ἡ διάσταση πολιτικῆς καί στρατιωτικῆς ἡγεσίας, πού παρέμεινε ὥς τό τέλος ἕνα ἀπό τά κεντρικότερα προβλήματα στήν ἱστορία τῶν *Κρητικῶν*, καί ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά διατυπωθοῦν βαριές κατηγορίες καί ἀπό τίς δύο πλευρές: Ἡ μόνιμη ἔνσταση τῶν ἀγωνιστῶν ἦταν ὅτι οἱ ἀθηναϊκές συμβουλές δέν συνοδεύονταν ἀπό μιά ἐξίσου πλουσιοπάροχη ὑλική ἐνίσχυση τοῦ ἀγώνα, ἐνῶ ἀντίστοιχα στήν Ἀθήνα ἡ κάθε ὑποχώρηση τῶν ἀγωνιστῶν στό πεδίο τῆς μάχης τούς μετέτρεπε ἀβασάνιστα σέ προδότες τοῦ ἔθνους[33].

Θαρρεῖτε (...), τό τέρμα τοῦ ἀγῶνος προσεγγίζει· 23.9.1867, (Β', σ.542): *Μή περιμένετε τάς προτάσεις* (τοῦ Ἀαλῆ πασᾶ) *οὐδέ τά κινήματά του (...), ἀπαντήσατε εἰς πᾶσαν πρότασιν «Ἕνωσις ἤ θάνατος», ὅπερ ἀνεγράψατε ἀνεξαλείπτοις γράμμασιν ἐπί τῆς κρητικῆς σημαίας·* 21.10. 1867 (Β', σ.629): *Πρέπει μεθ' ὅλης τῆς ὑπομονῆς νά ὑποστῆτε τά παρόντα δεινά διά τήν μέλλουσαν εὐημερίαν τῆς πατρίδος καί διά τήν δόξαν ὑμῶν·* 4.5.1868 (Γ', σ.146): *Καί νομίζουν λοιπόν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί (...), ὅτι ἔπεσεν εἰς τηλικοῦτον βαθμόν τό ἡρωικόν θάρρος τῶν Κρητῶν, ὥστε νά ἐγκαταλείψωσι τόν εὐκλεῆ αὐτῶν ἀγῶνα (...); Καί πότε; Καθ' ἥν ἐποχήν ἡ ἐπανάστασις ἀληθῶς ἀκμάζει, οἱ δέ λαοί τῆς Ἀνατολῆς συγκινοῦνται καί προπαρασκευάζονται, ἐπίσημα δέ πρόσωπα ἀγαπῶντα τήν Κρήτην καί εἰλικρινῶς ὑπέρ αὐτῆς ἐνεργοῦντα, μᾶς ἐκφράζουν τήν πεποίθησιν ὅτι ἐντός ὀλίγων μηνῶν ὁ κρητικός ἀγών θέλει στεφθεῖ διά τῆς λαμπροτέρας ἐπιτυχίας·* 8.6.1868 (Γ', σ.184): *Ἡ ἐπιτυχία τοῦ κρητικοῦ ἀγῶνος ἐξαρτᾶται ἐκ μόνης τῆς καρτερικῆς αὐτοῦ παρατάσεως ἐπί τινας εἰσέτι μῆνας·* 8.9.1868 (Γ', σ.272-273): *Μετά λύπης μανθάνομεν ὅτι ἐγεννήθη διαίρεσις (...) ἀφορῶσα τήν περί ἑνώσεως τῆς Κρήτης μετά Ἑλλάδος ἤ τόν σχηματισμόν αὐτῆς εἰς Ἡγεμονίαν. Τοιαύτη διαίρεσις (...) εἶναι ὀλεθρία καί πρέπει νά ἀποσκορακισθῆ ὅσον τό τάχος, καί νά ἐνασχοληθῶμεν ὅλοι μέ τόν ζῆλον καί τήν ἀφοσίωσιν, ἅτινα διέκρινον μέχρι σήμερον τόν κρητικόν λαόν, εἰς τήν παράτασιν τοῦ ἀγῶνος·* 5.10.1868 (Γ', σ.348-349): *Δείξατε ὅμως ὅτι εἶσθε ζῶντες ἄν θέλετε τήν ἐντεῦθεν συνδρομήν·* τέλος, τό θριαμβευτικό ἔγγραφο τῆς 30.11.1868 (Γ', σ.485-486), ἀμέσως δηλαδή μετά τή ρήξη Ἑλλάδας - Τουρκίας.

33. Γιά τήν ἀντικρητική ἔκρηξη στήν Ἑλλάδα μετά τήν ἧττα στόν Βαφέ (Ὀκτώβριος 1866), Τσιριντάνης, Α', σ.503 κέ. Γιά τή διάσταση ἑλλαδικῆς πολιτικῆς καί κρητικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, Α', σ.308, Β', σ.496 κέ., Γ', σ.414-416. Ἐνδεικτικά, ἀπό ἐπιστολή τοῦ Παρθένιου Περίδη πρός Μίνωα Μπογιατζόγλου, Γάραζο Αὐλοποτάμου 8.6.1868 (Γ', σ.185): *Σᾶς προλέγω μετά λύπης μου ὅτι ἄν δέν αὐξηθῶσι τά μέσα πρός διατήρησιν τοῦ ἀγῶ-*

Ὡστόσο ἐνίσχυση ὑπῆρξε, καί χωρίς αὐτήν εἶναι ἄγνωστο πῶς θά ἐξελίσσονταν τά πράγματα. Κατ' ἀρχήν ἡ σημασία καί μόνο τῶν συστάσεων γιά παράταση τοῦ ἀγώνα καί τῆς συνεχοῦς ἐνθάρρυνσης τῶν ἀγωνιστῶν ἀπό τήν Ἀθήνα δέν μπορεῖ νά ὑποτιμηθεῖ. Γιά ὅλο τό διάστημα τῆς κρίσης ἡ Ἑλλάδα ἦταν μιά κύρια πηγή πληροφοριῶν σχετικά μέ τά διπλωματικά παρασκήνια, τίς διαθέσεις τῶν Δυνάμεων, τῶν ἔξω Ἑλλήνων ἤ τῶν ὑπόλοιπων ἀνατολικῶν λαῶν, καί ἡ σταθερή ἑλλαδική αἰσιοδοξία εἶχε ἀσφαλῶς τό ἀποτέλεσμά της. Πάντως δέν λείπουν καί οἱ ὑποψίες γιά τή σκόπιμη παραπλάνηση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ ἀπό τούς Ἑλλαδίτες συμβούλους του, καί σ' αὐτό τό πλαίσιο θά πρέπει, π.χ., νά θεωρηθεῖ ἡ ἀποστολή ἐκπροσώπων τῆς Συνέλευσης τῶν Κρητῶν στήν Ἀθήνα, τόν Αὔγουστο τοῦ 1867, μέ σκοπό νά διερευνηθεῖ ἀπό π ρ ῶ τ ο χέρι ἡ διπλωματική θέση τοῦ κρητικοῦ ζητήματος[34].

νος, μέχρις ὅτου λάβῃ ἡ Πατρίς τό ποθούμενον ἀποτέλεσμα, ἡ ἐπανάστασις πίπτει ταχέως· πεσούσης δέ θά ἐγερθῇ αἰώνιον μῖσος μεταξύ ἐλευθέρων Ἑλλήνων καί Κρητῶν, διότι ἡ Ἑλλάς ἠπάτησε τήν Κρήτην (...) ὅτι τήν ἄνοιξιν θά ἐπαναστατήσῃ ἡ Ἠπειροθεσσαλία καί ἡ Σερβία καί ὅτι ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας ἡ Ἑλλάς θά ρίψῃ τόν περί τῶν ὅλων κῦβον· ἀλλ' ὑπέρ τῶν ὅλων κῦβος ρίπτεται ἤδη ὑπό τῶν ἀξιωματικῶν καί τοῦ στρατοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς τά καφενεῖα, τά χαυτεῖα καί τά ζαχαροπλαστεῖα τῶν Ἀθηνῶν καί τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Ἑλλάδος. (...) Ὑμεῖς δέ στοιχηματίζετε τήν κεφαλήν σας διότι τήν ἔχετε ἐν ἀσφαλείᾳ.

34. Ὅ.π., Β', σ.477. Ὡστόσο κοντά στήν παραπλάνηση τοῦ κρητικοῦ λαοῦ καταγγέλλεται καί ἡ παραπλάνηση τοῦ λαοῦ τῆς Ἑλλάδας: βλ., π.χ., ἔκθεση ὑποπροξένου Ι. Μπαρουξάκη πρός ὑπουργό Ἐξωτερικῶν Ἐπ. Δεληγεώργη, Ἡράκλειο 19.9.1866 (Ἐλ. Πρεβελάκης - Β.Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη (ἐπιμ.), *Ἡ Κρητική Ἐπανάστασις. Ἐκθέσεις τῶν ἐν Κρήτῃ προξένων τῆς Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1967, σ.125): *Εἶναι δέ ἀδιάφορον ἐάν τά πράγματα δέν συνᾴδωσι μέ τήν ποιητικήν φαντασίαν ἀνθρώπων τινῶν οἵτινες ἀπό ἄλλους ἴσως σκοπούς ὁρμώμενοι προσπαθοῦν νά ὠφελῶνται μέ κενάς πράξεις καί νά ὑποβάλλωσι τήν Κυβέρνησιν εἰς ἀνήσυχον θέσιν. Δέν εἶναι ποσῶς ἀληθές ὅτι πεντακόσιοι γέροντες, παιδία καί γυναῖκες κατεσφάγησαν εἰς ἕν σπήλαιον, ὅπου εἶχον κρυβῆ. Ἀλλ' οὔτε καί ἱερός λόχος, ἐκ μαθητῶν μᾶλλον συγκείμενος, ἔλαβέ ποτε μέρος καί ἰδίως κατά τήν μάχην τήν συναφθεῖσαν εἰς Ἅγιον Μύρωνα, ὅπως ἀνέφερον ἐφημερίδες τινές τῆς πρωτευούσης (...). Ἡ ἐπανάστασις τῆς Κρήτης δέν βοηθεῖται μέ πλάσματα ποιητικῆς φαντασίας, ἀπαιτεῖ πράγματα (...).*

Όσον ἀφορᾶ πάλι τήν ὑλική ἐνίσχυση τοῦ ἀγώνα, αὐτή ἀποδείχθηκε μέν ἀνεπαρκής σέ τρόφιμα καί πολεμοφόδια[35], ἀλλά ἀποφασιστική σέ ἔμψυχο ὑλικό. Όπως καί στόν Κριμαϊκό, οἱ ἐθελοντές εἶναι καί πάλι βασικοί συντελεστές τοῦ κινήματος, τώρα ὅμως ἡ ὀργανωμένη ἀποστολή ἐθελοντῶν προδίδει συχνά τήν ἑλλαδική πρόθεση τῆς παράτασης μιᾶς ἐπανάστασης πού εἶναι ἕτοιμη νά σβήσει, στήν προοπτική ὄχι τῆς ἀπελευθέρωσης μέ τά ὅπλα, ἀλλά τῆς διατήρησης μιᾶς διπλωματικά ἀξιοποιήσιμης «ἐπαναστατικῆς» φλόγας. Εἶναι γνωστό ὅτι ἀπό νωρίς οἱ ἐθελοντές ἔπαψαν νά εἶναι εὐπρόσδεκτοι στήν Κρήτη, κι ὁ λόγος ἦταν ὅτι πέρα ἀπό ἁγνούς πατριῶτες τά ἐθελοντικά σώματα περιελάμβαναν καί ἕναν μεγάλο ἀριθμό κάθε εἴδους τυχοδιωκτικῶν στοιχείων, *μπουλούκια ρεδίφηδες* πού ἡ παρουσία τους στήν Κρήτη μόνο ἀρνητικές ἐπιπτώσεις μποροῦσε νά ἔχει[36]. Δέν χωράει ἀμφιβολία ὅτι ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀνίσχυρη νά ἀναχαιτίσει αὐτό τό συνεχές ρεῦμα πρός τήν Κρήτη· δέν εἶναι ὅμως τό ἴδιο βέβαιο ἄν εἶχε πράγματι καί τή διάθεση νά τό ἀναχαιτίσει.

Οἱ ἐθελοντές ἦταν ὁ ζωντανός συνδετικός κρίκος τόσο ἀνάμεσα στήν «οὐδετερόφιλη» καί τή «φιλοπόλεμη» πολιτική, ὅσο καί ἀνάμεσα στήν ἐξωτερική καί τήν ἐσωτερική. Ἡ ἄδοξη δεύτερη ἐκστρατεία τοῦ σώματος τοῦ Πετροπουλάκη, στήν ὁποία δόθηκε μιά μοιραία δημοσιότητα, ὀφειλόταν στόν «φιλειρηνι-

35. Τήν εὐθύνη τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ ἀνέλαβε ἡ ἐν Σύρῳ ἐπί τῶν ἀποστολῶν Ἐπιτροπή, ἕνα εἶδος παραρτήματος τῆς Κ. Ἐπιτροπῆς, πού συστάθηκε τόν Αὔγουστο τοῦ 1866 (ὅ.π., Α', σ.311-313). Τό ζήτημα αὐτό ἦταν μιά ἀπό τίς μόνιμες ἀφορμές προστριβῶν ἀνάμεσα στούς ἐπαναστάτες καί τούς πολιτικούς. Γιά τή φημολογία περί καταχρήσεων τῆς Ἐπιτροπῆς Σύρου, ὅ.π., Β', σ.115-118 καί 342-345.

36. Ἡ ἔκφραση *μπουλούκια ρεδίφηδες* εἶναι τοῦ Μίνωα Μπογιατζόγλου σέ ἐπιστολή του πρός Μ. Ρενιέρη, Σύρα 10.12.1866, ὅ.π., Α', σ.529· γιά τό ποιόν τῶν ἐθελοντῶν, ὅ.π., Β', σ.318, 347-348, 490-492 κ.ἀ., καί *Τά σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι...*, ὅ.π., σ.15. Σημαντικές ἀποστολές ἐθελοντῶν ἔγιναν ἀμέσως μετά τόν Βαφέ: Τσιριντάνης, Α', σ.534· σέ κρίσιμη στιγμή καί ἡ πρώτη ἀποστολή Πετροπουλάκη, τόν Δεκέμβριο τοῦ 1866 (Α', σ.621), καί ἡ θεατρική δεύτερη ἀποστολή, τόν Νοέμβριο τοῦ 1868 (Γ', σ. 430 κέ.). Πβ. καί ἔκθεση Μπαρουξάκη πρός Δεληγεώργη, Ἡράκλειο 9.1.1867: Πρεβελάκης - Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, ὅ.π., σ.223-225.

κό» Δημήτριο Βούλγαρη[37]. Ἡ προσφυγή στούς ληστές τῆς Στερεᾶς γιά τή στρατολόγηση ἐθελοντῶν βρισκόταν στό μεταίχμιο ἐξωτερικῆς καί ἐσωτερικῆς πολιτικῆς: Ἀπάλλασσε μέν βραχυπρόθεσμα τή Στερεά ἀπό τήν παρουσία τους, κάθε ἄλλο ὅμως παρά προωθοῦσε τόν ἴδιο τόν κρητικό ἀγώνα[38]. Ἡ ἰδιόρρυθμα ὁμοιόμορφη τακτική τῶν διαδοχικῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων, πού ἀργότερα περιγράφηκε μέ τόν ὅρο *είρηνοπόλεμος*[39], καλύπτει αὐτά καί πολλά ἄλλα παρόμοια παραδείγματα. Ἐκεῖνο πού πρέπει νά σημειωθεῖ εἶναι ὅτι σ' αὐτήν κατέφευγαν οἱ ἑλληνικές κυβερνήσεις ὄχι γιά νά ξεπεράσουν ἤ νά ἀντιμετωπίσουν τίς γνωστές ἑλλαδικές ἀδυναμίες, οἰκονομικές, στρατιωτικές ἤ διπλωματικές, ἀλλά γιά νά ἀντλήσουν ἀπ' αὐτές δύναμη — ἐπισφαλή ἀναγκαστικά. Γιά τούς πολιτικούς πού ἁμιλλῶνται ἀλλήλους στόν πατριωτισμό, ὑπάρχει συχνά κάποιο ἐμφανές σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στόν πατριωτισμό τους καί τά πολιτικά ἤ κομματικά τους συμφέροντα. Ἡ δημαγωγική ἐκμετάλλευση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, πού εἶχε προσαφθεῖ στόν Ὄθωνα καί τούς ὀπαδούς τῆς πολιτικῆς του, καταμαρτυροῦνταν καί στούς πολιτικούς τοῦ 1866-1869· σ' αὐτήν τήν κατηγορία ἐρχόταν νά προστεθεῖ μιά νέα: οἱ ε ὐ θ ύ ν ε ς τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιά τήν ἐσκεμμένη παράταση μιᾶς χαμένης ὑπόθεσης, πού τίς συνέπειές της τίς πλήρωσε ὁ κρητικός λαός στή διάρκεια καί μετά τή λήξη τῆς κρίσης[40].

Τό σημαντικό εἶναι ὅτι τίς εὐθύνες τίς χρεώθηκαν ὅλοι οἱ πολιτικοί, καί ὄχι μόνο ἡ Κεντρική Ἐπιτροπή, κάτι πού ἀποδυναμώνει τίς ἀναμφισβήτητες κομματικές συμπάθειες τῶν μελῶν της. Περισσότερο ἀπό κομματικό ὄργανο, ἡ Ἐπιτροπή ἀποκτᾶ σημασία ὡς ἀπόσταγμα ἑλλαδικότητας, πρός τήν κατεύθυνση πού δηλώνει ἡ παρακάτω καταγγελία:

37. Γενικότερα γιά τήν ἔλλειψη μυστικότητας στήν πατριωτική δραστηριότητα, π.χ. Τσιριντάνης, Α', σ.593, καί *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.ΣΤ'-Ζ', 15.8.1870, σ.203.

38. Βλ. Κολιόπουλος, σ.150-151.

39. Πρόκειται γιά προσφιλή ὅρο τοῦ Γ. Φιλάρετου, π.χ. *Εὔβοια*, 3.11.1877. Πβ. *Κουμανούδης*, σ.331, λήμματα *είρηνοπόλεμος*, *είρηνοπολεμικός*, καί σ.821, λήμματα *πολεμοειρηνικός*, *πολεμοφενάκη*.

40. Βλ. π.χ. *ΡΦ*, 25.3.1872.

Οἱ νομικοί, οἱ τραπεζῖται, οἱ ἰατροί, καί οἱ ὀνόματι οἰκονομολόγοι τέλος πάντων, διεύθυνον τάς στρατιωτικάς ἐργασίας τῆς ἐπαναστάσεως. Οἱ ἀγνοοῦντες καθ' ὁλοκληρίαν τήν Κρήτην καί τούς Κρῆτας, τήν Τουρκίαν καί τούς Τούρκους, οἱ μή πατήσαντες κἄν ποτέ τό ἔδαφος τῆς Κρήτης καί τῆς Τουρκίας, διεύθυνον τήν ἐπανάστασιν. Ἠγνόουν αὐτήν ταύτην τήν τοπογραφίαν τῆς Κρήτης[41].

Ἡ ταξική σύνθεση τῆς Ἐπιτροπῆς ὅπως περιγράφεται ἐδῶ εἶναι ἐκείνη πού θά εὐχόταν νά ἀντικρύζει κάθε ἱστορικός τῶν ἐθνικῶν κινημάτων τοῦ 19ου αἰώνα — μέ τή διαφορά ὅτι ἡ σύνθεση αὐτή δ έ ν ἀ φ ο ρ ᾶ τό κίνημα τῆς Κρήτης. Ἡ σύνθεση εἶναι ἀδιάφορη ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα, καί ἡ ἴδια ἡ ἐπιλογή τῆς Μεγάλης Ἰδέας προβάλλεται κάτω ἀπό ἕνα χραυγαλέα ἑλλαδικό φῶς: Τό σύνθημα *Ἕνωσις ἤ θάνατος*, δίνει μέν στήν Ἑλλάδα τό δικαίωμα τῆς σταδιακῆς ἐπαύξησης τῶν ὁρίων της, ὄχι ὅμως καί στούς ἔξω Ἕλληνες τό δικαίωμα νά βελτιώσουν βαθμιαῖα τή θέση τους, εἴτε παραμένοντας στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία εἴτε διεκδικώντας τήν αὐτονομία[42].

Ὁπωσδήποτε, ἡ ἀπόδοση τῆς «εὐθύνης» γιά τήν παράταση καί τελική συντριβή τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης στή συνεχή ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στή φιλοπόλεμη τάση (πού ὑπαγόρευε, π.χ., ὁ «πατριωτισμός») καί τή φιλειρηνική (πού ὑπαγόρευε ἡ ἐξάρτηση ἀπό τίς Μεγάλες Δυνάμεις ἤ ἡ συνείδηση τῆς ἑλλαδικῆς ἀνεπάρκειας) θά σκοντάψει στήν ἑλλαδικότητα. Οἱ πρόωρες ἐκλογές τῆς ἄνοιξης τοῦ 1868 δέν μποροῦν νά ἰδωθοῦν ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς κρίσης. Σ' ἕνα ὄργιο βίας καί νοθείας, οἱ ἐκλογές ἀνέδειξαν πανίσχυρο τόν Δημήτριο Βούλγαρη, ἀποκλείοντας ἀπό τή Βουλή προσωπικότητες πολύτιμες γιά τήν κρίσιμη αὐτή περίοδο, ὅπως ὁ Κουμουνδοῦρος καί ὁ Χαρίλαος

41. *Τά σφάλματα τῶν ἐν Ἑλλάδι...*, ὅ.π., σ.27.

42. Γιά τήν ἐπιμονή στό σύνθημα, Τσιριντάνης, Β', σ.146-149, καί Γ', σ.66 κέ. (πβ. *παραπάνω*, σημ. 26). Γιά τό χρητικό δίλημμα βλ. ἐπιστολή Στ. Παπαδάκη πρός Λόγιο Γεωργιάδη, Κερά Πεδιάδος 18.7.1866, ὅ.π., σ. 252: *Ἡμεῖς ἔχομεν ἀπόφασιν νά πᾶμεν μέ τό μανάκι μας* (ἐνν. νά ἑνωθοῦμε μέ τήν Ἑλλάδα), *μά σάν δέν δυνάμεθα, ἄς εἶνε καί Ἡγεμονία, παρακάτω ὅμως ὄχι.*

Τρικούπης. Δέν ἐπρόκειτο γιά νίκη τῆς εἰρηνόφιλης παράταξης ἐπί τῆς φιλοπόλεμης, ἀλλά γιά ἁπλή ὑπερίσχυση τῆς στυγνῆς ἑλλαδικῆς λογικῆς, σύμφωνα μέ τή μελαγχολική ἐκτίμηση τοῦ Ἀναστασίου Βυζαντίου:

Ποίαν πτῶσιν πάσχει τις ἐρχόμενος μακρόθεν πλήρης μεγάλων ἐθνικῶν ἰδεῶν καί φανταζόμενος ὅτι ἐνταῦθα, εἰς τόν ὀμφαλόν τοῦτον τοῦ ἑλληνισμοῦ, θά ψηλαφήσῃ, οὕτως εἰπεῖν, τάς ἰδέας ταύτας (...). Ὅταν ἀναγιγνώσκῃ τις τί ὑποφέρουσι καί τί πράττουσιν οἱ ἥρωες τῆς Κρήτης, φρίττει βλέπων ὅτι ἡ μεγαλομάρτυς ἐκείνη νῆσος μόλις παροδικήν θέσιν κατέχει εἰς τάς σκέψεις καί τάς ἐνεργείας τῶν μεγάλων πολιτικῶν τῆς Ἑλλάδος. «Ἡ Κρήτη πεινᾷ· ἡ Κρήτη νικᾷ» εἶναι ἐπιφωνήματα δονοῦντα μετρίως τάς χορδάς τῆς καρδίας μας· τό οὐσιῶδες εἶναι νά μή πεινάσωσιν οἱ ρυπαροί ραβδοῦχοι τῶν κομμάτων καί νά νικήσῃ ὁ Κύριος Ρούκης, ἤ ὁ Κύριος Κορυζῆς![43]

Καί ἐνῶ ὁ Βούλγαρης, μέ μιά σπασμωδική καί θορυβώδη ἐπιθετική πολιτική προσπαθεῖ νά ἐξουδετερώσει τήν ἐξωκοινοβουλευτική ἀντιπολίτευση τοῦ Κουμουνδούρου, κηρυγμένου θεματοφύλακα τῆς Μεγάλης Ἰδέας [44], μέσα στή Βουλή ἡ Ἑλλάδα τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας 1860 παρουσιάζεται ὅσο ποτέ ἀπαράσκευη γιά στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις. Ἡ ἀνησυχαστική διαπίστωση κατά τή συζήτηση γιά τόν προϋπολογισμό τοῦ 1868 δέν ἦταν ὅτι στρατός δέν ὑπῆρχε, ἀλλά ὅτι ἀντίθετα ὑπῆρχε — ἕνας ἀνοικονόμητος στρατιωτικός μηχανισμός σέ προφανή παρέκκλιση ἀπό τόν ἐθνικό του προορισμό. Σύμφωνα μέ τόν Δεληγεώργη, ἕναν μόνο προορισμό μποροῦσε νά ὑπηρετήσει, *τόν τῆς δημοσίου ἀσφαλείας καί τῆς εἰσπράξεως τῶν φόρων* [45]. Σύμφωνα μέ τόν πολύ κατηγορηματικότερο Δόσιο, ὁ στρατός εἶχε ἁπλῶς συμβάλει στή διαίρεση τοῦ ἔθνους:

Εἰς τιμαριώτας, θεωροῦντας τήν Ἑλλάδα ὡς χώραν δο-

43. *Ἀν. Βυζάντιος* (1868), σ.98.

44. Π.χ. *Ἡ Κόλασις*, 23.3.1868. Γιά τήν «πολιορκία» τῆς Μεγάλης Ἰδέας (δηλ. τοῦ Κουμουνδούρου) στή Ζαρνάτα, βλ. συνεδρ.18, 8.12.1868, ΕΣΠ, σ.129.

45. Συνεδρ.80, 20.10.1868, ὅ.π., σ.430.

ρυάλωτον, καί εἰς εἵλωτας, εἰς ραγιάδας, οἵτινες ἐξακολουθοῦν νά ἔχωσι τόν ἀβδηρητισμόν νά λέγωσιν εἰς κάθε περίστασιν: «Ἕλληνος τράχηλος ζυγόν δέν ὑπομένει», ἐνῷ κλίνουν ἀπό ἡμέρας εἰς ἡμέραν βαθύτερον ὑπό τόν ζυγόν τόν πλέον ἐπονείδιστον, τόν ζυγόν ἐκεῖνον, ὅστις χαρακτηρίζει τήν παρακμήν καί τήν σῆψιν τῶν κοινωνιῶν, τόν ζυγόν τῆς σ τ ρ α τ ο κ ρ α τ ε ί α ς. Τήν στρατοκρατείαν ἠνέχθησαν πρός στιγμήν καί ἄλλα ἔθνη, ἀλλά πάντοτε μετά μεγάλους πολέμους καί ἐκ μέρους στρατῶν, οἵτινες ἐπανήρχοντο δαφνοστεφεῖς ἀπό τά πεδία τῆς δόξης. Ὁ ἑλληνικός στρατός εἰς τοιαῦτα πεδία δέν εὑρέθη ποτέ, οὔτε θά εὑρεθῇ, οὔτε εἶναι εἰς θέσιν νά πολεμήσῃ, ἀλλ' οὔτε κἄν τό ὄνομα στρατός δύναται νά φέρῃ (...), ὅπως ἐννοεῖται τήν σήμερον ἡ λέξις αὕτη ἐν τῇ πεπολιτισμένῃ Εὐρώπῃ[46].

Γεγονός εἶναι ὅτι στό ἑξῆς τό ζήτημα τῶν *ἐκτάκτων παρασκευῶν* θά γίνει ἕνα ἐπανερχόμενο μοτίβο στίς συζητήσεις τῶν προϋπολογισμῶν. Μιά δεκαετία ἀργότερα, στή διάρκεια τῆς κρίσης τοῦ 1875-1878, ὁ *Ἀσμοδαῖος* θά κάνει τή δική του ανασκόπηση γιά τή στρατιωτική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας:

Ἡ Ἑλλάς ἡ ἔχουσα κατοίκους ἕν καί ἥμισυ ἑκατομμύριον καί δαπανῶσα πρός συντήρησιν τοῦ στρατοῦ αὐτῆς ἕνδεκα ἑκατομμύρια κατ' ἔτος, ἔπρεπε νά ἔχῃ στρατόν ἐξ ἀνδρῶν τ ρ ι ά κ ο ν τ α χ ι λ ι ά δ ω ν, ὑπηρετούντων μονίμως ἤ ἐν ἐφεδρείᾳ ὅπως καί ἐφ' ὅσον ἐν τοῖς ἄλλοις τόποις, δυναμένων νά συναθροισθῶσι καί νά ἐκστρατεύσωσι ἐντός τοῦ αὐτοῦ ἀριθμοῦ ἡμερῶν, ὡπλισμένων ὡς ἐκεῖ, ἐχόντων κανονοστοιχίας, ἵππους, πολεμοφόδια, ἀποθήκας καί ὁπλοποιεῖα ὅσα οἱ ἄλλοι, διότι πάντα ταῦτα περιλαμβάνονται ἐν τῷ προϋπολογισμῷ τῶν ἄλλων ἐθνῶν (...). Εἰς ταῦτα πάντα πρέπει νά προσθέσωμεν ὅτι τόν ἀνωτέρω ἀριθμόν τριακοντακισχιλίων ἀνδρῶν καί τό ἀνάλογον ποσόν ἵππων, κανονίων καί παντός χρησίμου, ἐδι-

46. Συνεδρ.83, 23.10.1868, ὅ.π., σ.490. Γιά τή λ. *στρατοκρατία* πβ. *Αἰών*, 12.6.1848: *Ἡ Ἑλλάς μεσοβασιλεύεται ὑπό τῆς στρατοκρατίας.*

καιούμεθα νά ἔχωμεν ἄνευ ἐκτάκτων παρασκευῶν, ἄνευ Μεγάλης Ἰδέας, ἄνευ πατριωτισμοῦ, ἄνευ θυσιῶν, ἄνευ φαλάγγων, ἐκγυμνάσεως μαθητῶν, γενικοῦ ἐξοπλισμοῦ, ἐνθουσιασμοῦ ἤ ἐθνοφυλακῆς, ἀλλά μόνον καί μόνον ὡς ἀντάλλαγμα τῶν χρημάτων, τά ὁποῖα κατ' ἔτος ψηφίζει ἡ Βουλή καί δαπανᾶ τό ὑπουργεῖον πρός συντήρησιν ἑπτάκις χιλίων κατά τόν «Αἰῶνα» στρατιωτῶν, ἐννεακοσίων ἀξιωματικῶν, δισχιλίων ὑπαξιωματικῶν, κενῶν ἀποθηκῶν, ἑκατόν πεντήκοντα χωλῶν ἵππων, πυρίτιδος οὐδέ κόκκου καί ἄλλου ὑλικοῦ ἔτι ὀλιγωτέρου (...). *Εἰς τό ἔθνος καί τόν ἑλληνισμόν συμφέρει νά ἔχῃ στρατιώτας, εἰς δέ τόν ἑκάστοτε ὑπουργόν ν' ἀπαλλάττῃ κληρούχους καί νά πλάττῃ ἀξιωματικούς* [47].

47. *Ἀσμοδαῖος*, 2.5.1876.

4. ΕΛΛΗΝΟΘΩΜΑΝΙΣΜΟΣ

Ἡ ἧττα τῶν Ἑλλήνων στήν Κρητική ἐπανάσταση εὐνόησε ἕνα κλίμα πού ἀπό πολλές ἀπόψεις θύμιζε ἐκεῖνο τῆς κριμαϊκῆς ἥττας. Οἱ ὀπαδοί τῆς Μεγάλης Ἰδέας βρέθηκαν καί πάλι στή μειοψηφία, ἡ ἀπώλεια χρόνου στό ζήτημα τῆς ὑλικῆς προόδου τοῦ Βασιλείου βρέθηκε καί πάλι στήν ἐπικαιρότητα[1]. Ἡ ἀπογοήτευση ὅμως αὐτή τή φορά ἔμεινε ἀδέσποτη. Δέν ὑπῆρχε ἐξιλαστήριο θύμα· μιά δεκαετία στάθηκε ἀρκετή ὥστε ἡ *χρυσῆ νεολαία* τοῦ ἀντιδυναστικοῦ ἀγώνα νά φθαρεῖ καί νά ἀφομοιωθεῖ στό σύστημα πού εἶχε ἀμφισβητήσει, καί ἡ μόνη νέα δύναμη πού ἐμφανίστηκε ἦρθε ἀπ' ἔξω: Στήν Ἀθήνα πραγματοποιήθηκε, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἄμεση γνωριμία τῶν Ἑλλαδιτῶν μέ τούς ὁμογενεῖς. Εἴμαστε στά πρόθυρα τοῦ κερδοσκοπικοῦ πυρετοῦ κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας 1870, καί ἡ ἔμφαση στήν ἀνάγκη τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης παίρνει μιά νέα ἀπόχρωση:

> *Αἱ γνῶμαι διαιροῦνται εἰς μεγάλα κεφάλαια: α ὔ ξ η σ ι ς ὁ ρ ί ω ν, π α ι δ ε ί α, ἠ θ ι κ ο π ο ί η σ ι ς κ.λ.π., ἀντί τῶν ὁποίων, ἄς προτιμήσωμεν (...) νά ἀναγράψωμεν τόν π λ ο ῦ τ ο ν*[2].

1. Πβ. Τάκερμαν 1877, σ.101, καί *Συγγρός*, Γ', σ.264.
2. Ν. Δ. Λεβίδης, «Λόγος ἐκφωνηθείς ἐν τῇ ρμ' νυκτερινῇ συνεδριάσει τοῦ

Τό ὅτι ἡ βάση γιά τήν ἀναπάντεχη αὐτή ἑλλαδική αἰσιοδοξία δέν βρισκόταν μέσα στήν Ἑλλάδα, ἦταν ἐπίσης γνωστό. Ἡ *ἀμφιθαλής ἀδελφή*[3] τῆς Ἀθήνας, ἡ Κωνσταντινούπολη, ἔδειχνε νά ἔχει πάρει τήν ὑπόθεση τῆς ἑλλαδικῆς ἀνάπτυξης στά χέρια της:

Ἀφοῦ αἱ Ἀθῆναι δέν εἶναι εἰς τάς Ἀθήνας, ἄς τάς ζητήσωμεν εἰς Κωνσταντινούπολιν[4].

Βέβαια ἡ πρωτεύουσα τοῦ Βασιλείου δέν ἦταν δυνατόν νά καταργηθεῖ ἀπό κέντρο —προσωρινό ἤ οριστικό— τοῦ ἑλληνισμοῦ· αὐτό θά ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν παραίτηση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀπό τούς ὑπηκόους του. Ἀλλά στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα ἦταν πιά σαφές ὅτι τό παλαιότερο κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ Κωνσταντινούπολη, ὄχι μόνο δέν εἶχε ἐκτοπιστεῖ ἀπό τό νεότερο, ἀλλά ἀντίθετα παρουσίαζε μιά εἰκόνα ἀκμῆς, πού δέν συγκρινόταν μέ τῆς Ἀθήνας· μιά οἰκονομική εὐρωστία, πού στά τέλη ἰδίως τῆς δεκαετίας 1870 ἦρθε νά τήν ἐνισχύσει μιά ἀξιόλογη πνευματική κίνηση[5]. Οἱ λόγιοι τῆς Κωνσταντι-

Φιλολογικοῦ Συλλόγου Ὁ Παρνασσός τῇ 17 Νοεμβρίου 1869», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ.ΙΒ', 30.10.1870, σ.345.

3. Σ. Οἰκονομόπουλος, «Λόγος ἐκφωνηθείς τήν 25 Μαρτίου 1850 ἐν ἁγίᾳ Λαύρᾳ», *Ἡ Ἐλπίς*, 3.4.1850.

4. *Ἀν. Βυζάντιος* (1870), σ.116. Τήν δυσμενή γιά τήν Ἀθήνα σχέση της μέ τήν Κωνσταντινούπολη σχολιάζει ἤδη ὁ Ν. Δ(ραγούμης), «Ἐπιστολή Ε'» (ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη), *Πανδώρα*, τ.ΙΕ', φυλλ.351, 1.1.1864, σ.383.

5. Γιά τήν ἐπανασύνδεση οἰκονομικῆς - πνευματικῆς ἀκμῆς στόν ἔξω ἑλληνισμό βλ. *Συνέδριον Συλλόγων*, σ.113. Ἐνδεικτική τῆς ἀλλαγῆς τῶν καιρῶν εἶναι ἡ ἀποποίηση ἕδρας στό ἀθηναϊκό πανεπιστήμιο ἀπό τόν πρόεδρο τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, Ἡρακλῆ Βασιάδη: βλ. Ματθαῖος Κ. Παρανίκας, *Σχεδίασμα περί τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπό ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος*, Κωνσταντινούπολη 1857, σ.ε'. Ἄς σημειωθοῦν ἐπίσης, σάν διαφορετικές δυνατότητες, δύο διαμετρικά ἀντίθετες στάσεις τῆς Ἀθήνας ἀπέναντι στήν πνευματική ἀνάπτυξη τῆς Κωνσταντινούπολης· ἀπό τή μιά μεριά, τό ἀνεπαίσθητα ὑπεροπτικό ἀνυπόγραφο σημείωμα τῆς *Πανδώρας*, τ.ΙΖ', φυλλ.386, 15.4.1866, σ.54: *Οὐδείς δέ πλέον ἡμῶν σκιρτᾷ, οὐδ' αἰσθάνεται ἀναπτερούμενον τό φρόνημα βλέπων ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις ἁμιλλᾶται κατά τόν ὑπέρ παιδείας ζῆλον πρός τάς Ἀθήνας, καί οὐδείς πλέον ἡμῶν εὔχεται ἵνα ἴδῃ καί αὖθις αὐτήν πρω-*

νούπολης μπορεῖ νά εἶχαν στενή συγγένεια μέ τούς ἑλλαδικούς, ὅμως διαφοροποιοῦνταν σημαντικά ἀκριβῶς λόγω τῆς θέσης τους: Καί πιό κοντά στά κέντρα ἀποφάσεων βρίσκονταν, καί αὐξημένες ἦταν οἱ δυνατότητες ἐπιρροῆς τους στούς ὑπόδουλους. Ἐπιπλέον, ἀφετηρία καί προϋπόθεση τῆς πνευματικῆς αὐτῆς ἀκμῆς ἦταν ἡ προοπτική τῆς ἐπιβίωσης μιᾶς μεταρρυθμισμένης Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὁπωσδήποτε, ἡ Κωνσταντινούπολη πού προέκυπτε ἀπό τή συμμόρφωση τῶν ἰσχυρῶν Ἑλλήνων τῆς Διασπορᾶς μέ τούς προσανατολισμούς τῶν Δυνάμεων δέν εἶχε καμία σχέση μέ τή μυθική Πόλη, ἀπό τήν ἑλλαδική τουλάχιστον σκοπιά:

> *Μακρόθεν μαρμαίρουσα, χαριτόβρυτος, παραδείσιος· εἰσέρχεσαι ὅμως εἰς αὐτήν καί πατεῖς μιάσματα, καί βλέπεις μορφάς δυσειδεῖς καί ἀποτροπαίους, καί αἰσθάνεσαι ἀηδίαν ὁμοῦ καί φρίκην*[6].

Στήν «ὁμογενική» Κωνσταντινούπολη θά χαραζόταν πράγματι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στό ὅραμα καί στήν πραγματικότητα. Ἡ ὁμογενική ἀπάντηση στήν ἑλλαδική Μεγάλη Ἰδέα ἦταν τό δόγμα τοῦ ἑλληνοθωμανισμοῦ, πού δέν ἦταν ἄλλο ἀπό μεταφορά στό ἐθνικό ἰδίωμα τοῦ δόγματος τῆς ἀκεραιότητας τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: Γιατί ἑλληνοθωμανισμός ἦταν ἕνα σχῆμα πού ἐπέτρεπε τήν ἀξιοποίηση —συνεπῶς καί τήν ἀποδοχή— τῆς προοπτικῆς τῶν μεταρρυθμίσεων, καί ἡ ἀποδοχή τῆς προοπτικῆς αὐτῆς προϋπέθετε α ὐ τ ο ν ό η τ α τήν ἀποδοχή τοῦ δόγματος τῆς ἀκεραιότητας[7]. Ἐμπλουτισμένη ἀπ' ὅσα

ταγωνιστοῦσαν ἐν Ἀνατολῇ κατά τόν πολιτισμόν, ὡς καί μέχρι τοῦ 1821 ἔτους. Ἀπό τήν ἄλλη, ἡ πλεγματική διαπίστωση τοῦ Μ. Π. Λάμπρου, «Ἀνάλυσις τῆς ἐπετηρίδος τοῦ Συλλόγου πρός ἐνθάρρυνσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Γαλλίᾳ», *Ἰλισσός*, Γ', φυλλ. Δ', 30.6.1870, σ.110: *Δέν εἶναι ὅμως λυπηρόν ἀφ' ἑτέρου, κύριοι, ὕστερον ἀπό τόσους ἀγῶνας καί κόπους νά λαμβάνηται ὡς πρότυπον γλώσσης ἑλληνικῆς ὁ λόγος τοῦ προέδρου τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῆς Κωνσταντινουπόλεως; Καί διατί; Πικρόν ἀλλ' ἀληθές· διότι ἔχομεν πανεπιστήμιον καί δέν ἔχομεν συγγράμματα, διότι ἔχομεν καθηγητάς καί δέν ἔχομεν γλῶσσαν, ἄν δ' ἔχωμεν καί ἐπιστήμας, βεβαίως ἐξ αὐτῶν ἡ φιλολογία ἐξαιρεῖται.* Βλ. καί *παραπάνω*, κεφ. Β', 3.

6. *Σ. Βασιλειάδης*, σ.904.
7. Πβ. Βλ. Γαβριηλίδης 1869, σ.70: *Τό πολιτικόν τοῦτο δόγμα* (ἀκεραιό-

στοιχεῖα εἶχαν ἐντωμεταξύ συγκεντρωθεῖ σχετικά μέ τήν ἀπορροφητική δύναμη τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀνασυρόταν στήν ἐπιφάνεια ἡ προεπαναστατική φαναριωτική δυνατότητα, καί ἡ Κωνσταντινούπολη ἀποκτοῦσε τήν «ἄλλη ὄψη» της:

Εἶναι ἡ πόλις τῶν ἀθεμίτων γάμων καί τῶν βδελυρῶν μίξεων. Ὅ,τι ἀλλαχοῦ ἀφηνιᾷ καί διΐσταται ἐκεῖ ἡμεροῦται καί προσζεύγνυται. (...) Ἐκεῖ ἡμέραν τινά ἐγεννήθη καί τό τέρας, ὅπερ σήμερον οἱ σοφοί, ἄλλοι μέν ἀποκαλοῦσι γραικορρωμαϊκόν πολιτισμόν, ἄλλοι δέ γραικορρωμαϊκήν βαρβαρότητα (...). Μετά πεντακόσια ἔτη ἔχομεν πάλιν νέα γενέθλια! (...) Δεύτερον ὅμοιον καί χειρότερον τέρας, ὅπερ, μετά πάροδον αἰώνων, οἱ μέλλοντες Παπαρρηγόπουλοι ἑτοιμάζονται, δέν ἀμφιβάλλομεν, νά βαπτίσωσιν ἑλληνοτουρκικόν πολιτισμόν (...). Καί τό μοιχίδιον τοῦτο ψελλίζει τουρκικάς ἰδέας διά γλώσσης ἑλληνικῆς· πρός τούς Τούρκους λέγει ὅτι εἶναι Τοῦρκος καί πρός τούς Ἕλληνας ὅτι εἶναι Ἕλλην· ἀγωνίζεται νά φθείρῃ προαιωνίους ἀναμνήσεις καί νά ἄρῃ φραγμούς ζυμωθέντας δι' αἵματος καί ἀποταμιεύει διά τάς μελέτας τῶν σοφῶν εἰς τά μουσεῖα νέους πανδέκτας καί νέα φιλολογικά ἀριστουργήματα, τά Χάττι Χουμαγιούν, τά Συντάγματα τοῦ Μιδαάτ καί τούς ρητορικούς λόγους τοῦ κ. Σουλίδου [8].

Ἡ ἑλληνοθωμανική προοπτική εἶχε ἀρχίσει νά διαγράφεται ἤδη ἀπό τό τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, πού ἀποτέλεσε, καί ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη, βαθιά τομή στίς σχέσεις μέσα καί ἔξω Ἑλλήνων. Ἡ ἰδεολογική κάλυψη τῆς ὀθωμανικῆς νομιμότητας, μέ τήν ὁποία ὁλοένα στενότερα συνδέθηκαν τά συμφέροντα τῆς ὁμογένειας, ἔγινε βέβαια αἰσθητή ὡς ἀνάγκη καί στήν ἴδια

της τῆς Τουρκίας) *ἔστω διά τήν Ἀνατολήν ὁ πολικός ἀστήρ, πρός ὅν βλέμμα σεβασμοῦ καί λατρείας νά στρέφῃ.* Ἄς σημειωθεῖ ὅτι δέκα χρόνια πρίν ὁ *Δεληγεώργης*, σ.110, εἶχε συνδέσει τό ἴδιο δόγμα μέ τή σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους: *Ἡ βοήθεια, ἥν παρέσχεν ἡ Εὐρώπη πρός ἀπελευθέρωσίν μας, δέν προῆλθεν ἐκ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ πρός τάς ἀρχαιότητας, ἀλλά πρός τόν σκοπόν τοῦ ν' ἀναπτυχθῇ ἐπί μᾶλλον ἡ ἀρχή τῆς ἀκεραιότητος τῆς Τουρκικῆς χώρας διά τῆς ἱδρύσεως πυρῆνος ἐν τῷ μέσῳ αὐτῆς, προωρισμένου νά ὑπεκκαύσῃ τόν ἐν Ἀνατολῇ πολιτισμόν.*

8. *Ἀν. Βυζάντιος* (1878), σ.212.

τήν Ἑλλάδα, κι αὐτό ἦταν φυσιολογικό ἐπακόλουθο καί τῆς κόπωσης ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο καί τίς συνέπειές του, καί τῆς κάθετης ἀνόδου τῆς ἀγγλικῆς ἐπιρροῆς γύρω στά χρόνια τῆς Ἔξωσης. Ἀπό τό 1863 ἀκόμα, ὁ Ἱκέσιος Λάτρης ἔγραφε σέ ἀνοιχτή του ἐπιστολή ἀπό τόν Πειραιά πρός τόν Νομάρχη Σμύρνης:

Συνιστῶντες τοῖς Ἕλλησι καί τοῖς Ὀθωμανοῖς ἐκ πολλοῦ τήν φιλικήν ἁρμονίαν τῶν δύω αὐτῶν συγγενικῶν καί συνοίκων καί ὁμοτύχων λαῶν, οὖσαν καί ἄλλως χρησιμωτάτην πρός ἀμφοτέρους, μάλιστα δέ πρός τούς Ὀθωμανούς ἐάν σωφρωνῶσιν, θαυμάζομεν εὐλόγως πῶς ἡ σωτήριος αὕτη γνώμη δέν εἰσεχώρησεν ἕως τώρα μεταξύ τῶν Ὀθωμανῶν τόσον, ὅσον μεταξύ τῶν Ἑλλήνων. Δέν ἀγνοοῦμεν ὅτι ὁ νῦν Σουλτάνος, νουνεχής ὤν καί γενναῖος, ἀσπάζεται ὁπωσοῦν τήν πολιτικήν ταύτην ἰδέαν καί ὅτι πολλοί τῶν νεωτέρων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους ὑπηρετῶν, Ὀθωμανῶν καί Εὐρωπαίων, νοοῦσιν ἀρκούντως ὅτι τό κράτος αὐτό, ἔχον ἐξ ἀρχῆς σαθράς καί προσκαίρους βάσεις (διό ἐχρειάσθη καί χρειάζεται εἰσέτι μεγάλας μεταρρυθμίσεις) οὐδαμῶς ἄλλως παρατείνεται, ὠφελούμενον ὁπωσδήποτε, ἐντός μάλιστα τῶν ἑλληνικῶν τόπων, εἰμή γενόμενον πραγματικῶς Ἑ λ λ η ν ο θ ω μ α ν ι κ ό ν ἤ Ὀ θ ω μ α ν ε λ λ η ν ι κ ό ν[9].

Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἱκέσιος Λάτρης εἶναι Σμυρνιός ὁ ἴδιος, ἐξηγεῖ κάπως τό ὀξύμωρο τῶν συστάσεων αὐτῶν τῆς Ἑλλάδας πρός τήν ὁμογένεια. Ὡστόσο ἀκόμα καί ἡ πιό διαφανῶς ἑλλαδική σκοπιά, ἐκείνη δηλαδή πού ἐπισημαίνει τήν ἀναγκαιότητα τῆς φιλειρηνικῆς προοπτικῆς τοῦ «προτύπου Βασιλείου», προϋποθέτει ἐξίσου τόν συμβιβασμό τοῦ ἐκπολιτιστικοῦ προορισμοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μέ τό Τανζιμάτ, καί γενικότερα τόν συμβιβασμό τοῦ ἐθνικοῦ προβληματισμοῦ μέ τήν κατεστημένη τάξη τῶν πραγμάτων — ἕναν συμβιβασμό συχνά συγκαλυμμένο πί-

9. *Εὐνομία*, 3.9.1863. Πβ. *Αἰών*, 20.7.1860: ***Τό κράτος τοῦτο σῴζεται διαρκέστερον καί ἰσχυρότερον, ὡς Ἑλληνοθωμανικόν, ἤ Ὀθωμανελληνικόν, ἐν ἰσονομίᾳ καί δικαιοσύνῃ πρός ἁπάσας τάς φυλάς καί θρησκείας.***

σω ἀπό τίς γνωστές προσδοκίες γιά τήν τελική ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στήν Ἀνατολή.

Ἀσφαλῶς δέν ἐπρόκειτο γιά ἁπλή ἀναβίωση τῆς προεπαναστατικῆς «ἑλληνοθωμανικῆς» δυνατότητας. Ὁ συσχετισμός τῶν δυνάμεων εἶχε ἀνατραπεῖ. Τό Τανζιμάτ δέν χαριζόταν σέ καμιά ἐθνότητα, καί παρά τήν οἰκονομική τους ἰσχύ οἱ Ἕλληνες ἔπαυαν πιά νά εἶναι οἱ αὐτονόητοι κύριοι τῶν Βαλκανίων. Ἕνας ἰσχυρός ἀντίπαλος, τό βουλγαρικό ἐθνικό κίνημα, παρουσιαζόταν στό προσκήνιο, καί ἡ ἀντιπαράθεση ἦταν ἀναπόφευκτη, καθώς οἱ ἐπιδιώξεις ἦταν κοινές σέ κοινά πλαίσια: ἐθνική προπαγάνδα (εἴτε στήν προοπτική τῆς ἀπελευθέρωσης εἴτε στήν προοπτική τῆς ἐνίσχυσης τοῦ ἀντίστοιχου ἐθνικοῦ στοιχείου στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία) καί διεκδίκηση τῆς ὀθωμανικῆς εὔνοιας (εἴτε γιά τήν ἐξασφάλιση ἐξουσίας στόν ὀθωμανικό κρατικό μηχανισμό εἴτε γιά τήν ἐκμαίευση παραχωρήσεων)· ἐπιπλέον, μιά βασική προϋπόθεση γιά τή βουλγαρική ἐθνική ἀναγέννηση, ἡ ἐπιθυμία χειραφέτησης ἀπό τήν ἑλληνική κηδεμονία, προμήνυε διαιώνιση τῆς σύγκρουσης, καθώς μοιραῖα ὑποδαύλιζε καί τόν ἑλληνικό ἀντισλαβισμό.

Ἀλλά καί χωρίς τόν ἀντισλαβισμό, οἱ ἰσχυροί Ἕλληνες τῆς Αὐτοκρατορίας δέν ἐκπλήρωναν πιά τή βασική ὑπερεθνική προϋπόθεση πού ἐκπλήρωναν προεπαναστατικά, ὅταν ἀκόμα ἡ ἑλληνική γλώσσα ἦταν ὄχι μόνο ἐθνικό ὄργανο, ἀλλά καί ταξική σύμβαση, σύμβολο ἔνταξης σέ μιά ἀνερχόμενη ἀστική τάξη χωρίς ρητή ἐθνική ἀποκλειστικότητα[10]. Αὐτό αὐτομάτως ἔπαυε νά ἰσχύει ἀπό τή στιγμή πού ἐμφανίστηκαν στά Βαλκάνια ἐθνικές ἀστικές τάξεις, ἡ ἔμπρακτη δηλαδή ἀμφισβήτηση τῆς ὑπερεθνικότητας τῆς ἑλληνικῆς. Καί μόνο ὅμως τό γεγονός ὅτι ἡ ἴδια ἡ ὁμογένεια εἶχε παραχωρήσει γιά δεκαετίες στήν

10. Βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Νέα Ὑόρκη 1958, σ. 146-148, 222-224, 367, καί τή σύγχρονη μαρτυρία τοῦ Vladan Djordjević, *Uspomene. Kulturne slike iz druge polovine devetnaestoga veka*, I, N. Sad 1927, σ.62, 104-105, ὅπου ἡ ἑλληνική γλώσσα φαίνεται νά διατηρεῖ τήν αἴγλη της ὥς καί στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1850. Γιά τήν ἀπώλεια τῆς ὑπερεθνικότητας μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους πβ. Georg Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas*, Μόναχο-Βιέννη 1976, σ. 371-372.

'Αθήνα τό μονοπώλιο στήν ἐθνική ἰδεολογία, ἦταν ἀρκετά ἰσχυρό πλῆγμα γιά τήν ἑλληνική ὑπερεθνικότητα, ἀπό τήν ὁποία ἴσα ἴσα μποροῦσε νά ἐξαχθεῖ ἡ ἀσαφής στήν 'Ελλάδα ταξική σύνδεση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης: ἔγινε ἤδη λόγος γιά τή μετατροπή τῶν ἀμυντικῶν ἑλλαδικῶν «ὅπλων» (γλώσσας, θρησκείας κλπ.) σέ ἐπιθετικά ἔξω ἀπό τήν 'Ελλάδα, καί εἶναι γνωστοί οἱ σχετικοί ἰδεολογικοί ἀκροβατισμοί, χάρη στούς ὁποίους ἡ ταξική ὑπεροχή τῶν 'Ελλήνων μετατρέπεται σέ ἀπόδειξη τῆς ἐθνικῆς κατωτερότητας τῶν ὑπόλοιπων ὑπόδουλων λαῶν, ἤ ἀντίστροφα ἡ ταξική κατωτερότητα τῶν ὑπόλοιπων σέ ἀπόδειξη τῆς ἐθνικῆς ὑπεροχῆς τῶν 'Ελλήνων[11].

'Ενῶ λοιπόν, προεπαναστατικά, ἦταν δυνατό νά θεωρηθεῖ δεδομένη ἡ πολυεθνική ἁρμονία καί ἡ θέση ἰσχύος τῶν 'Ελλήνων καί ἑλληνοφώνων στά Βαλκάνια, καί πάνω σ' αὐτά νά οἰκοδομηθεῖ μιά «φιλελληνική» ἀναγκαιότητα πού θά προωθοῦσε καί θά ὁλοκλήρωνε τόν ἐξελληνισμό τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (κράτους καί ἐθνῶν), τό νέο ἑλληνοθωμανικό σχῆμα δέν μποροῦσε νά σημαίνει πολλά περισσότερα ἀπό τήν προοπτική συγκυριαρχίας 'Ελλήνων καί Τούρκων: ὄχι διάβρωση τῆς Αὐτοκρατορίας ἐκ τῶν ἔνδον, ἀλλά ἐνσωμάτωση τῶν 'Ελλήνων στόν ὀθωμανικό κρατικό μηχανισμό· ὄχι ἐπίλεκτα μέλη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητας οἱ ὁμογενεῖς, ἀλλά προνομιοῦχοι 'Οθωμανοί ὑπήκοοι. Οἱ ἑλληνικῆς καταγωγῆς, π.χ., διπλωμάτες πού χρησιμοποιοῦνταν γιά τόν χειρισμό ἑλληνικῶν ὑποθέσεων, εἴτε ὡς πρόξενοι εἴτε ὡς ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, καί πού συνδέθηκαν μέ ἀρκετές ταπεινωτικές γιά τό Βασίλειο στιγμές, ὁδηγοῦσαν, στήν 'Αθήνα, σέ ἀναπόφευκτες συγκρίσεις:

Τό ἑλληνικόν στοιχεῖον ἐπικρατεῖ μέν καί σήμερον (1867) *μᾶλλον τῶν λοιπῶν φυλῶν παρά τῇ ὀθωμανικῇ κυβερνήσει· ἀλλ' οἱ ἐν τῇ ὀθωμανικῇ ἐπικρατείᾳ διατελοῦντες Ἕλληνες δέν εἶναι πλέον οἱ πρό τῆς ἐποχῆς τοῦ 1821 προστατεύσαντες τόν ἑλληνισμόν* (...), *εἶναι ἁπλῶς*

11. Γιά τόν συνδυασμό ἐθνικῆς καί ταξικῆς ἀντιπάθειας βλ. *Συγγρός*, Γ', σ. 286· Βλ. Γαβριηλίδης 1869, σ.71· (Βλ. Σκορδέλης), «Τά παράδοξα», *Εὐνομία*, 26.4.1863· *Ἔκθεσις ΣΔΕΓ* 1878, σ.6-7.

Τοῦρκοι καθ' ὅλην τῆς λέξεως τήν ἔννοιαν πρεσβεύοντες τό χριστιανικόν θρήσκευμα[12].

Τί σήμαινε γιά τό ἑλληνικό κράτος τό ἐνδεχόμενο ἐπιτυχίας τοῦ ἑλληνοθωμανικοῦ σχήματος; Τί θά γινόταν ὁ πολιτιστικός προορισμός του ἄν ἡ πνευματική προέλαση τοῦ ἑλληνισμοῦ μποροῦσε νά πραγματοποιηθεῖ καί χωρίς τά ἑλλαδικά φῶτα; Τί θά γινόταν ὁ πολιτικός του προορισμός ἄν τό συντριπτικά μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀναζητοῦσε καί ἔβρισκε τήν εὐημερία του μέσα στό δόγμα τῆς ἀκεραιότητας τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας; Ὥς ποιό σημεῖο ἡ ἔμφαση στήν ἀνάγκη τῆς εἰρηνικῆς ἀνάπτυξης τοῦ Βασιλείου συγκάλυπτε τήν ἀδυναμία ἀνάληψης ἀπελευθερωτικῆς δράσης, καί ἀπό ποιό σημεῖο καί πέρα τή βαθιά διάσταση ἀνάμεσα στούς μέσα καί τούς ἔξω Ἕλληνες; Καί πόσο δεδομένη ἦταν ἡ ἀντιδημοτικότητα τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης;

Ἡ ἐποχή δέν ἦταν κατάλληλη γιά τέτοιου εἴδους ἐρωτήματα, καί πολύ λιγότερο γιά τίς ἀπαντήσεις τους. Γύρω στά 1870 τό ἠθικό τῶν Ἑλλαδιτῶν εἶχε κάθε λόγο νά εἶναι πεσμένο (Κρητικά, Δήλεσι), καί οἱ ὑπέρμετρες ἐλπίδες πού γέννησε ἡ ἔντονη δραστηριότητα τῶν ὁμογενῶν στήν Ἀθήνα ἦταν ἕνας εὐπρόσδεκτος ἀντιπερισπασμός. Ἡ εὐημερία τῶν ἔξω Ἑλλήνων ἄραγε δέν ἀντανακλοῦσε καί στούς μέσα; Οἱ ὁμογενεῖς —ὅπως ἄλλωστε καί οἱ Δυνάμεις— δέν ζητοῦσαν ἀπό τήν Ἑλλάδα παρά μιά προσεχτική πολιτική, μιά στοιχειώδη σταθερότητα καί τήν κατηγορηματική παραίτηση ἀπό κάθε ἐπεκτατική βλέψη. Στούς πολιτικούς ἀπέμενε νά ἐπισημάνουν τήν «ἐθνική ἀναγκαιότητα» αὐτῆς τῆς πορείας, καί ἔτσι ἀρχίζει ἕνας νέος κύκλος ἑρμηνειῶν τῆς Μεγάλης Ἰδέας:

Εἰς τά στέρνα τοῦ λαοῦ ἐρριζώθη μία νέα ΜΕΓΑΛΗ ἀληθῶς ἰδέα· ὅτι ἡ Ἑλλάς δύναται καί ὀφείλει νά πράξῃ σή-

12. *Ἡ Ἐλπίς*, 15.11.1867. Κ. Μουσοῦρος, Φωτιάδης μπέης, Κ.'Αδοσίδης, Σάββας πασᾶς, εἶναι μερικά ἀπό τά ὀνόματα πού συνδέονται μέ δυσάρεστα περιστατικά τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας. Γιά τό ζήτημα τῶν «'Οθωμανῶν» Ἑλλήνων βλ. Ἀλέξης Ἀλεξανδρῆς, «Οἱ Ἕλληνες στήν ὑπηρεσία τῆς 'Οθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, 1850-1922», *ΔΙΕΕ*, τ.ΚΓ' (1980), σ.365-404.

μερον διά τῆς εἰρήνης καί τῶν φώτων ὅ,τι οἱ πατέρες ἡμῶν κατώρθωσαν διά τοῦ σιδήρου, καί ὅτι τῆς εἰρήνης οἱ ἀγῶνες χάριν τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος δέν εἶναι ὀλιγώτερον ἔνδοξοι ἤ ὀλιγώτερον ἐπίμοχθοι τῶν διά τοῦ χάλυβος. Ἡ δέ γείτων χώρα αἰσθανθεῖσα ὅτι ἡ μεγάλη αὕτη ἰδέα εἶναι ἀπόρροια τῶν αἰσθημάτων οὐχί μιᾶς μερίδος, ἀλλά πάντων τῶν πολιτῶν, ὤρεξεν ἡμῖν τήν δεξιάν. Εὐχόμεθα δ' ἵνα μετ' εἰλικρινείας καί ἀπό κοινοῦ μεθ' ἡμῶν ἐργασθῇ ὑπέρ τῆς αὐτῆς μεγάλης ἰδέας πρός εἰρηνικήν ἀνάπτυξιν, διά τῆς ἐλευθερίας καί ἰσονομίας, πάντων τῶν ὑπό τό σκῆπτρον αὐτῆς ἀδελφῶν ἡμῶν[13].

Αὐτά γράφει ὁ *Νεολόγος Ἀθηνῶν* τόν Μάρτιο τοῦ 1875, ἔξι χρόνια μετά τά Κρητικά, στίς παραμονές τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς κρίσης. Τόν ἑπόμενο χρόνο ἡ ἴδια ἐφημερίδα θά διαγράφει καί τήν ἀκριβή διαδρομή αὐτῆς τῆς ἰδέας:

Ἡ νέα αὕτη πολιτική (...) ὑποδειχθεῖσα μετ' ἐπιμονῆς ὑπό τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τύπου καί τῶν μεγάλων κυβερνήσεων ἐννοήθη ἐπί τέλους ὑπό τῶν Ἑλλήνων καί ἐγένετο δεκτή μετά στοργῆς. Πρῶτον ἠσπάσθησαν αὐτήν οἱ ἔξω Ἕλληνες, ἰδίως οἱ ἐν Βυζαντίῳ, εἶτα δέ τό ἔθνος ὁλόκληρον, ὅπερ τήν ἐπέβαλεν εἰς τήν κυβέρνησιν[14].

Παραβλέποντας, εὐνόητα, *τό ἔθνος ὁλόκληρον*, ἀξίζει νά συγκρατήσουμε τήν κατεύθυνση: Εὐρώπη-Κωνσταντινούπολη-Ἀθήνα. Ὁ ἀρθρογράφος δίνει ἄθελά του μιά παραστατική περιγραφή τῆς πλήρους ἔλλειψης ἐλευθερίας κινήσεων ἀπό τήν ἑλλαδική πολιτική ἡγεσία.

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι στίς νέες συνθῆκες —στήν ἔξωθεν

13. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 29.3.1875. Πβ. *Ἡ Εὐθύνη*, 9. καί 17.4.1877, ὅπου ἔντονη κριτική αὐτῆς τῆς ἄποψης καί διαχωρισμός της ἀπό τή Μεγάλη Ἰδέα, καί Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.394.

14. 27.4.1876. Πβ. ἀγόρευση Καράπαυλου, συνεδρ.22, 1.11.1876, ΕΣΒ, σ.134: *Καί ὕστερον ἀπό τεσσαρακονταετεῖς ἀγῶνας καθιερώθη νέα τις πολιτική, ἡ πολιτική τῆς εἰρήνης πρός τήν γείτονα δύναμιν, καί ἐπιστεύθη καί ἀνεβιβάσθη ὡς δόγμα φρονίμου πολιτικῆς ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ πρός τήν Τουρκίαν φιλία ἤθελε φέρει τήν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἀνατολῆς.* Ὁ ἴδιος πιό κάτω περιγράφει τήν ἴδια πολιτική ὡς *πολιτικήν, τήν ὁποίαν αὐτό τό ἔθνος ἐφάνη παραδεχόμενον, καί αὐτή ἡ Εὐρώπη ἐπέτασσεν.*

πρόκληση— ἡ Ἑλλάδα ἀνταποκρίθηκε: Αὐτό τό νόημα ἔχουν τόσο ἡ ἵδρυση τοῦ Συλλόγου πρός Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων (1869) ὅσο καί ἡ διακήρυξη τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης ἐπί πρωθυπουργίας Δεληγεώργη (1873). Ἔγινε ἤδη λόγος γιά τόν ἀθηναϊκό Σύλλογο, ὡς φορέα ἑλληνικῆς παιδείας πού ἡ δραστηριότητά του θά πρέπει νά θεωρηθεῖ σέ συνάρτηση μέ ἐκείνην τοῦ Ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικοῦ Συλλόγου. Ἐδῶ μπορεῖ νά προστεθεῖ σάν χαρακτηριστικό παράδειγμα γιά τήν ὑπερίσχυση τῆς «ὁμογενικῆς» σέ σχέση μέ τήν «ἑλλαδική» λογική, τό γεγονός ὅτι ἡ δικτύωση τοῦ Συλλόγου πρός Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἔξω ἀπ' τήν Ἑλλάδα ἀκολουθεῖ τίς ὁμογενικές προτεραιότητες. Ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται γιά τήν ἐθνικά ἀπειλούμενη Μακεδονία καί τήν οἰκονομικά ἀνθηρή Μικρά Ἀσία, ἐνῶ οἱ πρωταρχικῆς σημασίας γιά τήν Ἑλλάδα ὅμορες ἐπαρχίες τίθενται ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη στό περιθώριο. Ἐκπαιδευτική μέριμνα δηλαδή δέν καταβάλλεται ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχουν οἱ ρεαλιστικότερες ἐλπίδες ἐνσωμάτωσης στό ἑλληνικό κράτος. Τό ἴδιο χαρακτηριστικά, στήν Κωνσταντινούπολη εἶναι πού θά ἱδρυθοῦν καί Θεσσαλικός καί Ἠπειρωτικός Σύλλογος[15].

Ὅσο γιά τόν Ἐπαμεινώνδα Δεληγεώργη, πού ταυτίστηκε, ἴσως ἄδικα, περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο πολιτικό ἡγέτη μέ τήν φιλοτουρκική (καί ἀντισλαβική) γραμμή μέσα στό Βασίλειο[16], εἶναι καί ἐδῶ χρήσιμες οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἀναστασίου Βυζαντίου στή νεκρολογία πού ἔγραψε γι' αὐτόν, ἐγκωμιαστική σ' ὅλα τά ὑπόλοιπα σημεῖα:

15. Βλ. *Ἔκθεσις ΣΔΕΓ* 1878, σ.29-45, καί *Συνέδριον Συλλόγων*, σ.157-159, ὅπου στοιχεῖα γιά τή δικτύωση καί τίς προτεραιότητες τοῦ Συλλόγου πρός Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Γιά τόν Ἠπειρωτικό καί τόν Θεσσαλικό Σύλλογο βλ. *Chassiotis*, σ.463-464. Σχετικά μέ τό μεγαλύτερο, γενικά, ἀθηναϊκό ἐνδιαφέρον γιά τή Μακεδονία καί τή Θράκη παρά γιά τίς ὅμορες ἐπαρχίες πβ. ἔκθεση τοῦ Ρώσου ἀπεσταλμένου Σαβούρωφ πρός τόν Γκόρτσακωφ, Ἀθήνα 5.4.1877, *Osvoboždenie Bolgarii ot Tureckogo iga*, τ.1, Μόσχα 1961, σ.639.

16. Γιά τήν πολιτική τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης βλ. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1853-1875*, Θεσσαλονίκη 1966, σ.157 κέ. Κριτική της, π.χ. *Παλιγγενεσία*, 26.9.1870· *Αἰών*, 13.9. καί 6.12.1873· Σεϊζάνης 1879, σ.66-67.

Αὐτός δέν ἠνέχθη μόνον, ἀλλ' ἐνομιμοποίησεν, οὕτως εἰ πεῖν, τήν ἀπραξίαν τῆς Ἑλλάδος. Δημιουργήσας, ὡς ἔξοχόν τι ἐπινόημα πολιτικῆς σοφίας, τήν κατάρατον ἑλληνοτουρκικήν συμμαχίαν, ἔδωκε πρόσχημά τι φιλοπατρίας εἰς τήν τοπικήν φιλαρέσκειαν τοῦ ἐν Ἑλλάδι φατριασμοῦ καί εἰς τά ποταπά συμφέροντα βυζαντινῶν ἐμπορευομένων τήν δουλείαν. Ἡ ἰδέα ὅτι πρέπει νά συζήσωμεν μετά τῶν Τούρκων, ὅτι πᾶς κατ' αὐτῶν ἀγών εἶναι πόλεμος ἐμφύλιος, ὅτι ἄλλοι εἶναι οἱ ἐχθροί, καθ' ὧν πρέπει νά στρέψωμεν τά ὅπλα, κατέστη εἶδός τι εὐαγγελίου, ὅπερ διέφθειρεν ἐπί τέλους καί ἐλευθέρους καί δούλους καί παρέστησεν οἷον παρέστησε τόν ἑλληνισμόν ἐπί τῆς κυριωτάτης φάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος. Τό σπέρμα τῶν συμφορῶν τοῦ 1878 πρέπει νά ἀναζητηθῇ κατά τάς ἀνταλλαγάς τῶν παρασήμων τοῦ 1873[17].

Ὁ Δεληγεώργης ὅμως, πού ξεκινώντας ἀπό ἡγέτης τῆς *χρυσῆς νεολαίας*, κατέληξε φιλότουρκος, δέν παλινωδοῦσε ἀκριβῶς. Οἱ πλαστές πολώσεις πού ὑπέθαλπε τό ἑλλαδικό κλίμα καλύπτουν τό ὁμογενικό νῆμα πού ἐξασφάλιζε τή συνοχή ἀνάμεσα στήν ἀντιοθωνική πολιτεία του, τόν φιλοτουρκισμό καί ἀντισλαβισμό του, καί τήν «ἐθνικά ὑπερήφανη» στάση στό Λαυρεωτικό.

17. *Ἀν. Βυζάντιος* (1879), σ.35. Τόν ὄψιμο φιλοτουρκισμό πάντως τοῦ Δεληγεώργη θά πρέπει νά τόν δοῦμε ὡς τό ἀδιέξοδο ὅπου τόν ὁδήγησε ὁ πολύ βίαιος ἀντισλαβισμός του. Πολύ πρίν τεθεῖ ζήτημα ἑλληνοτουρκικῆς συμμαχίας, ὁ Δεληγεώργης ἦταν ἀπό τούς λίγους πού διέκριναν τόσο εὐκρινῶς στό πρόγραμμα τῶν μεταρρυθμίσεων τῆς Τουρκίας τό τέλος τῆς ἑλληνικῆς ὑπεροχῆς, σύμφωνα μέ τή λογική πού ἐξέθεσε σέ ἀγόρευσή του στή Βουλή, ἀναδημοσιευμένη στήν *Ἀθηνᾶ*, 2.6.1860: *Ἡ Εὐρώπη ἤλπιζεν ἤ, καί ἄν αὐτή δέν ἤλπιζεν, ἡ Ἑλλάς ὤφειλε νά κατασταθῇ ὁ φάρος τῆς Ἀνατολῆς* (...). *Δέν εἶναι ἴσως τολμηρόν νά εἴπω, ὅτι ἄνευ τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου ἡ ἀναμόρφωσις τῆς ἀνατολῆς ἦτο ἀδύνατος. Ἡ κατάστασις τῆς χώρας ταύτης εἶναι φανερά διαμαρτύρησις κατά τῆς ἰδέας, ὅτι ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός ἠδύνατο διά μιᾶς νά μεταφυτευθῇ εἰς αὐτήν, χωρίς, ὡς διά γεφύρας, νά διέλθη διά τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.* (...) *Ἡ Εὐρώπη ἐξέπεσεν εἰς τό μέσον «νά ἐκπολιτίσῃ τήν Ἀνατολήν» πέμπουσα τούς θεσμούς αὐτῆς. Τούς ἔπεμψεν, ἀλλά τό μόνον ἀποτέλεσμα ὅπερ ἐπῆλθεν εἶναι ἡ διάλυσις τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας, τοῦ πυρῆνος τῆς ἀναμορφώσεως.*

Ἡ φάση δημοτικότητας τῆς ἑλληνοθωμανικῆς προοπτικῆς στήν Ἀθήνα δέν πρέπει νά διήρκεσε πέρα ἀπό τό 1873 — ἄν βέβαια ὑπῆρξε κάν στό βαθμό πού τῆς ἀποδίδεται. Τίς ἐλπίδες πού γέννησε ἡ παρουσία τῶν ὁμογενῶν διαδέχθηκε ἡ κατακόρυφη ἀπογοήτευση, καί τήν ἀπογοήτευση διαδέχθηκε ἡ καταφορά ἐναντίον τῶν ὁμογενῶν. Μετά ἀπό μιά βαθιά κοινοβουλευτική κρίση, τά Στηλιτικά, τό *Τίς πταίει;* τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, ἡ Ἑλλάδα, καταπονημένη ὅσο ποτέ ἄλλοτε στό παρελθόν, καλοῦνταν νά ἀντιμετωπίσει μιά νέα ἀνατολική κρίση, τήν κρίση τοῦ 1875-1878, τήν πρώτη ἀπό τήν ἐποχή τῆς σύστασης τοῦ Βασιλείου πού θά ὁδηγοῦσε σέ σημαντικές μεταβολές στήν Ἀνατολή[18]. Μέσα στή σύγχυση πού εἶχαν προετοιμάσει οἱ ἐξελίξεις μιᾶς ὁλόκληρης δεκαετίας, δέν μπορεῖ νά ἐκπλήσσει τό ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἄργησε νά ἀντιληφθεῖ ὅτι ἐπρόκειτο κάν γιά κρίση[19]. Ἡ ἐξέγερση στήν Ἑρζεγοβίνη θεωρήθηκε ἀρχικά μιά μακρινή καί ἀδιάφορη, «σλαβική» ὑπόθεση, πού ἀφοροῦσε τά «ἐσωτερικά» τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας[20]. Ἡ γενίκευση καί παράταση τῆς κρίσης ἦταν ἀναπάντεχη, ὅσο ἀναπάντεχη ἦταν καί ἡ ἀμεσότητα τῆς προοπτικῆς ἐπίλυσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος μετά ἀπό δεκαετίες στασιμότητας, ἐρήμην βέβαια τῆς Ἑλλάδας πού ἀδρανοῦσε. Ἐπαναλήφθηκαν φαινόμενα γνωστά καί ἀπό τά Κρητικά: ἀλλεπάλληλες κυβερνήσεις, διάσταση φιλοπολέμων καί οὐδετερόφιλων, ὀχλαγωγίες καί συλλαλητήρια, ἔντονη δραστηριοποίηση ἰδιωτῶν, ἐπίσημη ἀπάθεια, ταυτόχρονη καταδίκη καί ἄνθηση τῶν «ἀτάκτων κινημάτων»[21]. Οἱ

18. Βλ. E. Kofos, *Greece and the Eastern Crisis 1875-1878*, Θεσσαλονίκη 1975.
19. Πβ. Στ. Ξένος 1881, σ.XLIII.
20. Βλ. π.χ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 14.7.1875.
21. Χαρακτηριστική περιγραφή τῆς ἑλληνικῆς ἀτμόσφαιρας δίνει ἡ *Εὐθύνη*, 9.4.1877: *Ὁ ὑπό ἀκαίρου καί σκληροῦ ὀνείρου κατατρυχόμενος Ἕλλην ἐξύπνησε μέν ἐπ' ὀλίγον ἐν τῇ Πνυκί* (ἐνν. τά συλλαλητήρια), *ἀλλά μόνον διά νά προφέρῃ ὀλίγας σπασμωδικάς καί ἀκαταλήπτους πρός τούς φίλους του Εὐρωπαίους λέξεις· ἀλλά καί πάλιν ἐκοιμήθη νανουριζόμενος ἀδιακόπως ὑπό τῶν ἀγυρτικῶν καί παιδαριωδῶν γυμνασμάτων τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀνδρῶν. Ἐνῷ ἡ καταιγίς ἔτι ἐμυκᾶτο περί αὐτόν, οὗτος ἐπηρρεαζόμενος φαίνεται ὑπό τοῦ βυζαντινοῦ αἵματος τό ὁποῖον ἀνόθευτον κυκλοφο-*

διαφορές ἦταν πρός τή μεγαλύτερη σπασμωδικότητα. Ἡ κεντρική φυσιογνωμία σ' αὐτήν τήν κρίση, ὁ Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος, ἀποκαλύπτει δύο πρόσωπα, ἕνα «ἰδιωτικό» καί ἕνα «ἐπίσημο», πού στήν πράξη ἀλληλοαναιροῦνται[22]. Οἱ ἰδιῶτες, παρόντες στόν Κριμαϊκό, παρόντες —ὀργανωμένοι πιά— καί στήν Κρητική ἐπανάσταση, στήν κρίση τοῦ 1875-1878 δείχνουν νά κρατοῦν τήν κατάσταση ὑπό τόν ἀποκλειστικό τους ἔλεγχο, καθώς καλύπτουν ὅλο τό φάσμα ἀπό τήν ἡμιεπισημότητα τῶν ἐπιτροπῶν ὥς τήν τελείως ἀνεξέλεγκτη δραστηριότητα τῶν ἀνταρτικῶν σωμάτων[23]. Οἱ λόγιοι, ἀπόντες στόν Κριμαϊκό καί διακριτικά μόνο παρόντες στήν Κρητική ἐπανάσταση, χωρίς νά τάσσονται ὑπέρ τοῦ πολέμου, ἔχουν τόν κύριο λόγο στά πολεμοχαρή συλλαλητήρια[24], μέ ἀποκορύφωμα τή διεκδίκηση

ρεῖ ἀκόμη εἰς τάς φλέβας του, ἔχαινε ἀκροώμενος καί ἀναγινώσκων τάς ἀλλοπροσάλλους καί ταχυδακτυλουργικάς ἀγορεύσεις τοῦ Κουμουνδούρου, τήν γλυκεῖαν ἀπαγγελίαν τῶν ἀποστηθιζομένων ἀνουσίων θεμάτων τοῦ Δεληγεώργη, καί ἐτέρπετο ἐπί τῇ φλεγματώδει καί πονηρᾷ μεθόδῳ δι' ἧς ὁ Τρικούπης προσπαθεῖ νά κατατρίψῃ ἀμφοτέρους διά τῶν ἰδίων μέσων, λίαν ἀκαίρως καθ' ἡμᾶς δοκιμάζων τήν διά τῶν συνταγματικῶν μέσων ὡρίμανσιν τοῦ Κυβερνητικοῦ Ζητήματος. Παρόμοια καί ἡ *Εὔβοια*, 1.1.1876. Γιά τήν ἠρεμία κάτω ἀπό τήν ταραγμένη ἀτμόσφαιρα βλ. Driault-Lhéritier, III, σ.389, καί *Ροΐδης*, Β', σ.360-361 (1879): *Ἐνῷ ἡ ἡμετέρα Κυβέρνησις καί ὁλόκληρον τό διπλωματικόν σῶμα ἔτρεχε καί συνεκινεῖτο, ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις ἄνθρωπος ἀμέριμνος καί ἡσυχάζων* (...). *Ὁ ἄνθρωπος οὗτος ἦτο ὁ κ. Φωτιάδης* (πρέσβης τῆς Τουρκίας).

22. Παραδείγματα: Eli Skopetea, «Grčka i saradnja na Balkanu (1875-1878): slučaj Leonide Vulgarija», *Istorijski časopis*, 28 (1981), σ.94-96.

23. Κύριοι «διάδοχοι» τῆς Κεντρικῆς ὑπέρ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς σ' αὐτήν τήν κρίση εἶναι ὁ σύλλογος Ἀδελφότης (ἵδρ. ἄνοιξη 1876, βλ. *Στοά*, 9.5.1876) καί ἡ Γενική Κεντρική Ἐπιτροπή ἐν Ἀθήναις ὑπέρ τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, γνωστότερη ὡς Ἐθνική Ἄμυνα (ἵδρ. τέλη 1876, βλ. *Εὔβοια*, 23.12.1876), πού συγχωνεύθηκαν σέ μιά Κεντρική Ἐπιτροπή τόν Ἰούλιο τοῦ 1877 (ὅ.π., 21.7.1877), ἡ ὁποία εἶχε τόν κύριο λόγο στόν συντονισμό τῆς ἀποστολῆς ἐθελοντικῶν σωμάτων καί τοῦ ἀνεφοδιασμοῦ. Σέ σύγκριση ἰδίως μέ τίς προηγούμενες κρίσεις ἐντυπωσιάζει ἡ λόγια συμμετοχή: ἐκτός ἀπό μέρος τοῦ παλαιοῦ ἐπιτελείου τοῦ *Le Spectateur de l' Orient* (Μ. Ρενιέρης, Κ. Παπαρρηγόπουλος, Γ. Βασιλείου), ἄς σημειωθοῦν οἱ Π. Καλλιγᾶς, Ν. Δαμασκηνός, Ν. Κωστῆς, Ι. Πανταζίδης, Θ. Ἀφεντούλης, Στ. Δραγούμης.

24. Τά δύο μείζονα συλλαλητήρια εἶναι τῆς Πνύκας στίς 19.9.1876, πού

πάλι φορές, ὅμως, οἱ διαφορές ὑποχωροῦν μπροστά στίς ὁμοιότητες. Στήν παρακάτω περικοπή, ἀπό διάλεξη τοῦ φιλελεύθερου Μ. Σάπτσανιν μέ τίτλο «Ἡ καλλιέργεια τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος» (1872), λίγα εἶναι τά σημεῖα πού ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ ὁμιλῶν βρίσκεται ὄχι στήν Ἀθήνα, ἀλλά στό Βελιγράδι:

Στίς ἱστορίες πολλῶν λαῶν γύρω μας δέν ὑπάρχουν, θαρρῶ, τόσο πικρές καί ὀδυνηρές στιγμές ὅπως αὐτές πού ἔχει νά παρουσιάσει ἡ ἱστορία τοῦ σερβικοῦ λαοῦ. Εἴτε ἐπειδή κατέχω τήν ἱστορία τοῦ λαοῦ μας καλύτερα, εἴτε ἐπειδή ὁ λαός μας βρίσκεται στήν πύλη ἀνάμεσα στή Δύση καί στήν Ἀνατολή, πάντως νομίζω πώς τόσες ἦταν οἱ συμφορές καί τά σκοτάδια πού ἔπρεπε νά περάσει, ὥστε θά ἄξιζε νά τόν θαυμάσει κανείς ἔστω καί μόνο γιά τό ὅτι (ὅ μή γένοιτο) δέν ἀφανίστηκε σ' αὐτές τίς τιτανομαχίες (...). Θά ἦταν ἁμαρτία καί νά σκεφτοῦμε ἀκόμα ὅτι αὐτός ὁ λαός, πού τόσα ὑπέφερε καί πού, ἰδού, ἔχει δώσει μόνος του ἀρκετά τεκμήρια εὐγένειας καί ἀγάπης γιά τήν ἐλευθερία καί τήν παιδεία, ὅτι αὐτός, λέω, ὁ λαός μπορεῖ νά κρύβει στούς κόλπους του τέτοιους γιούς καί τέτοιες θυγατέρες, πού νά γνωρίζουν ἀνεπαρκῶς ἤ ἐλάχιστα τό παρελθόν καί τό παρόν του (...). Κι ὡστόσο, εἶμαι πεπεισμένος, ἀπό μέρα σέ μέρα αὐξάνει ὁ ἀριθμός ἐκείνων (...) πού λίγη ἀγάπη καί προσοχή ἀφιερώνουν στά βιβλία τους, στή γλώσσα τους, στίς ἠθικές ἀξίες καί τά θρησκευτικά ἤθη τοῦ τόπου τους, βρίσκοντας ὅτι ὅλα αὐτά οἱ Γερμανοί καί οἱ ἄλλοι ξένοι τά ἔχουν καλύτερα (...). Στίς πολιτικές μας ἐφημερίδες θά βρεῖτε συχνά περισσότερα στοιχεῖα γιά τό ζήτημα τῆς Ἀλαμπάμας, γιά τίς ἐπαναστάσεις τῆς Ἰσπανίας, κι ἄν ὄχι ἀκριβῶς αὐτά, τότε ἤ μεταφράσεις «σκανδαλιστικῶν» ἀφηγημάτων, ἤ μεταφράσεις ἄρθρων πού ὁ

γικό ἔργο *Matica Srpska 1826-1926*, N.Sad 1927, σ.89. Ἡ ἔκφραση Matica srpska, τίτλος ἑνός ἀπό τούς κεντρικούς θεσμούς στην πολιτιστική ζωή τῶν Σέρβων (ἵδρ. Πέστη 1826), εἶναι, ὅπως καί τόσες ἄλλες ἐθνικά φορτισμένες ἐκφράσεις, τελείως ἀδύνατο νά μεταφραστεῖ χωρίς νά χάσει ἀπό τή σοβαρότητά της. Προτιμήθηκε ἐδῶ ἡ λ. «μέλισσα» ἀπό τά ἀκριβέστερα «βασίλισσα τῶν μελισσῶν» ἤ καί «νερομάνα».

συγγραφέας τους τά προορίζει γιά τό δικό του κοινό, καί όχι γιά σᾶς (...). Καί ὑπάρχουν ἀκόμα, πιστέψτε με, ἀρκετοί πού δέν ξέρουμε καλά καλά οὔτε πόσες εἶναι οἱ σλαβικές ὁμάδες, καί πῶς ὀνομάζονται ἀκριβῶς, καί δέν ἔχουμε κάν καταγράψει σχολαστικά ὅλα τά σερβικά ἐδάφη. (...) Καί εἶναι ἀλήθεια ὅτι πολλοί ἀπό μᾶς ὅταν ἐρχόμαστε σ' ἐπαφή μέ ξένους, ἀμέσως μέ τήν πρώτη τους δυσμενή παρατήρηση ἀρχίζουμε νά ἐλεεινολογοῦμε τήν κατάσταση τῆς κοινωνίας μας: ὅτι, π.χ., ἐδῶ λίγη φροντίδα καταβάλλεται γιά τήν παιδεία, λίγο ἐκτιμᾶται ἡ τέχνη, ὅτι ὁ καθένας κοιτάει πῶς νά ἐξαπατήσει τόν ἄλλον (...), κλπ. κλπ.[3]

Εἶναι ἀπό τήν ἄλλη μεριά αὐτονόητο, γιά τήν ἐποχή πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὅτι τά πυκνά δείγματα τέτοιου εἴδους κριτικῆς ἐναλλάσσονται μέ δείγματα τῆς ἐπίσης οἰκείας μας ἐθνικῆς αὐτοπεποίθησης, πού ἄλλωστε εἶναι καί πιό ἐπιρρεπής στήν παραγωγή κοινῶν τόπων ἀπό τήν «ἐθνική ἀνασφάλεια»: Τό σερβικό ἔθνος δέν κρίνει τόν ἑαυτό του λιγότερο μοναδικό ἀπό τό ἑλληνικό, ἡ Σερβία μπορεῖ νά ὑπερηφανευθεῖ, ὅπως καί ἡ Ἑλλάδα, γιά τήν πρωτοφανῶς ταχεία της πρόοδο στόν πολιτισμό, ὁ *Θεός τῆς Ἑλλάδος* ἔχει τό ἀκριβές του ἀντίστοιχο στόν «σερβικό Θεό», κλπ[4]. Συμπτώσεις πού βέβαια δέν ἐκπλήσσουν, ἄν λάβει κανείς ὑπόψη τήν ἐγγενή ἐκφραστική πενία τῶν ἐθνικῶν ἰδιωμάτων[5], καί πού, πάντως, ἀπέχουν πολύ ἀπό τήν πλήρη ἐξομοίωση τοῦ σερβικοῦ μέ τόν ἑλληνικό ἐθνικισμό, σέ ὅλες τους τίς ἐκδηλώσεις. Ἡ ταυτότητα —κάποτε— στήν ἔκφραση δέν θά πρέπει νά ἐπισημαίνεται ἐν κενῷ, ἀποκομμένη ἀπό τίς σημαντικές διαφορές στό κοινωνικο-οικονομικό πεδίο. Οἱ διαφορές αὐτές, πάλι, ἀπαγορεύουν μέν τήν βῆμα πρός βῆμα σύγ-

3. M. P. Šapčanin, «Gajenje narodnog osećanja», *Mlada Srbadija*, ἔτ.III (1872), ἀρ.47, σ.739.

4. Βλ. π.χ. *Srbske novine*, 12.3.1859, καί Jovan Skerlić, *Omladina i njena književnost (1848-1871). Izučavanja o nacionalnom i kulturnom romantizmu kod Srba*, β' ἔκδ., ἐπιμ. Vlad. Ćorović, Βελιγράδι 1926, σ.327.

5. Πβ. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ὀξφόρδη 1983, σ.123 κέ.

ἀπό τόν Σύλλογο πρός Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων τῆς ἐκπροσώπησης τῆς Ἑλλάδας στό Συνέδριο τοῦ Βερολίνου[25]. Ἐνεργοποιοῦνται ὅλων τῶν εἰδῶν τά συνθήματα, ἡ Αὐτοκρατορία, ἡ προσάρτηση Ἠπείρου καί Θεσσαλίας, τά ἐμπρηστικά: *Ἤ εἰς Ἀθήνας ἤ εἰς τά σύνορα* καί *Ἤ 1821 ἤ 1789* τοῦ Γ. Φιλάρετου[26], τό μαγικό ὑποκατάστατο τῆς δράσης: *Παρασκευαί!*[27] Ἀλλά ἡ αἰσιοδοξία εἶχε πλέον ἐκλείψει,

μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ «πανεπιστημιακό» (προΐσταται ὁ πρύτανης Ι. Παπαδάκης καί ἀγορεύουν οἱ καθηγητές Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἐμμ. Κόκκινος καί Ν. Δαμαλᾶς), καί τοῦ Παναθηναϊκοῦ Σταδίου στίς 22.5.1877, μέ πρωταγωνιστές τόν ἱστορικό Γ. Κρέμο, τόν ἀρχιμανδρίτη Π. Περίδη, τούς καθηγητές Θ. Ἀφεντούλη καί Ν. Δαμασκηνό καί τόν δημοσιογράφο Α. Βαμπᾶ. Τό δεύτερο αὐτό συλλαλητήριο ἔπαιξε πρωτεύοντα ρόλο γιά τόν σχηματισμό τῆς οἰκουμενικῆς κυβέρνησης. Βλ. *Κυριακίδης*, Β΄, σ.552 καί 558-559. Γιά διαφορετικές ἐκτιμήσεις σχετικά μέ τήν ὀργανωμένη αὐτή παρουσία τῆς κοινῆς γνώμης στήν Ἀθήνα καί σέ ἄλλες πόλεις τῆς Ἑλλάδας βλ. Μαντζαβῖνος 1876, σ.23-28 (κεφ. *Αἱ διαδηλώσεις*)· *Ἀν. Βυζάντιος* (1876), σ.291-292· *Ἡ Εὐθύνη*, 6.10.1876· *Ἡ Εὔβοια*, 29.4. καί 23.9.1876, 26.5. καί 1.12.1877· *Ἐπόπτης*, 9.10.1876· *Ρήγας*, 28.5.1877· *Χ. Τρικούπης*, σ. 223-224. Ἄς προστεθεῖ τέλος καί ἡ τελευταία —ἀκέφαλη πιά— διαδήλωση τῆς 12.1.1878, κατά τήν ὁποία ὁ ὀργισμένος ὄχλος λιθοβόλησε τά σπίτια τῶν κομματαρχῶν, Κουμουνδούρου, Ζαΐμη, Δεληγεώργη καί Τρικούπη: *Κυριακίδης*, ὅ.π., σ.568-569· *Χ. Τρικούπης*, σ.879 κέ. Π. Γ. Πολίτης 1879, σ.15.

25. Βλ. *Α. Ραγκαβῆς*, Δ΄, σ.240.

26. Προμετωπίδες στήν *Εὔβοια*, ἀπό 8.12.1877 καί 7.9.1878 ἀντίστοιχα.

27. Ἀπό τά συχνότερα συνθήματα στή διάρκεια τῆς χρίσης αὐτῆς. Βλ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Τά μετά τόν Ὄθωνα*, Ἀθήνα 1898, σ.389, ὅπου ἡ διατύπωση Κουμουνδούρου: *Παρασκευαί τακτικαί, παρασκευαί ἔκτακτοι, παρασκευαί συντόνως, παρασκευαί δραστηρίως*. Πβ. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1883, σ.12: *Π α ρ α σ κ ε υ ά ς, π α ρ α σ κ ε υ ά ς, ἔκραζον τήν πρωΐαν αἱ ἐφημερίδες, π α ρ α σ κ ε υ ά ς, π α ρ α σ κ ε υ ά ς, ἐπανελάμβανον αἱ πλατεῖαι δίκην ἠχοῦς τό ἀπόγευμα, διά τῶν ὑπαιθρίων ρητόρων. Π ρ έ π ε ι ν ά π α ρ α σ κ ε υ α σ θ ῆ τ ό ἔ θ ν ο ς ἐ κ τ ῶ ν ἐ ν ό ν τ ω ν, ἐδογμάτιζον οἱ δάσκαλοι —τίς θά τό ἔλεγεν;— εἰς ὑπαιθρίους ἀγορητάς ἐλέῳ ἑλληνισμοῦ μεταποιηθέντες. «Τί εἶναι αὐτά τά ἐνόντα, πού λέει αὐτός, κύρ λοχία;» ἠρώτα στρατιώτης λοχίαν ἐκεῖ παρατυχόντα. —«Στρατιώτης ἄνθρωπος καί νά μή 'ξεύρῃς τί εἶναι τά ἐνόντα, 'ντροπή σου! (...)». Καί τό δασκαλικόν ἐ κ τ ῶ ν ἐ ν ό ν τ ω ν ἐγένετο πολέμου ἀρειμάνιον σύνθημα.*

καί ἡ θλιβερή ἔκβαση σχεδόν ἀναμενόταν. Ἐκμαίευσε μέν ἡ Ἑλλάδα, μέ χίλιους κόπους, ἕνα «δῶρο» ἀπό τίς Δυνάμεις, ἕνα *εὔσημον εὐταξίας*[28], τήν προσάρτηση Ἠπείρου καί Θεσσαλίας, πού ἐπιτεύχθηκε τό 1881, ἀλλά ὄχι πιά ἀνώδυνα ὅπως τά Ἑπτάνησα:

Ἔχομεν τήν Θεσσαλίαν! Ὤ τό μέγα πρᾶγμα, εἰς ἀντιστάθμισιν 300.000.000 καί τόσης αἰσχύνης, εἰς ἀντιστάθμισιν τῆς καταστροφῆς τόσων οἰκογενειῶν καί τόσων πολεμοφοδίων, τόσων μισθῶν εἰς ἀνταποκριτάς διασαλπίζοντας τό φιλοπολεμικόν μας ἦθος, ἀποδειχθέν δογματικόν, καί τόσων λόγων, λόγων, λόγων καί γραφῶν! Καί ἔτι πλέον, ἔχομεν τήν Θεσσαλίαν μεῖον τά βακούφια (...), τήν Θεσσαλίαν μεῖον τάς βοσκάς αὐτῆς, τήν Θεσσαλίαν μόλις ἐπαρκοῦσαν νά πληρώνῃ τόκους τῶν χρεῶν ὅσα θά μᾶς ἀναλογήσουν, τήν Θεσσαλίαν κτῆμα τοῦ Σουλτάνου ὑπ' ἐνοίκιον εἰς τούς Σωτηροπούλους, Παπαμιχαλοπούλους, οὔλους, οὔλους, καί ἑτοίμους νά κηρυχθῶσι καί εἰς κατάστασιν πτωχεύσεως![29]

Τό ἐθνικό κέντρο βγῆκε ἀπό τήν κρίση ἔχοντας ἐκτεθεῖ ἐνώπιον τῶν ὑπηκόων του καί τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ καί ἔχοντας ὑποβληθεῖ σέ κυριολεκτικό διπλωματικό ἐξευτελισμό, σέ πολύ μεγαλύτερο μάλιστα βαθμό ἀπ' ὅ,τι θά δικαιολογοῦσαν οἱ πάντα παροῦσες πιέσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ποτέ ἄλλοτε τό ἐθνικό ζήτημα δέν θεωρήθηκε τόσο στενά συνδεδεμένο μέ τά «πολιτικά» τῆς Ἑλλάδας· δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι αὐτή τή φορά δέν λειτούργησαν τά ἐξωτερικά σάν ἀντιπερισπασμός ἀπό τά ἐσωτερικά, ἀλλά, ἀντίστροφα, τά ἐσωτερικά σάν ἀντιπερισπασμός ἀπό τά ἐξωτερικά:

Ἑλληνική ἐπανάστασις τοῦ 1878 εἶναι αὐτό τοῦτο τό 1854 σύν (+) τῇ προόδῳ πολιτικῆς κακοηθείας ἐτῶν 24, ἐφηρμοσμένης κατά τό ὑπόδειγμα καλπονοθευτικῶν ἐκλογῶν ὑπό τήν ἀνωτέραν διεύθυνσιν τοῦ ὑπουργείου Κουμουνδούρου, καί μεῖον (−) τῇ βοηθείᾳ τῶν ἀνδρῶν τοῦ 1821, οἵτινες συνέπραττον τότε καί ἀν-

28. *Εὔβοια*, 6.1.1877.
29. *Ἀσμοδαῖος*, 17.5.1881. Πβ. Στ. Ξένος 1881, σ.XLII-XLIII.

τεκατεστάθησαν σήμερον κατά τό πλεῖστον ὑπό κομματαρχίσκων, παρέχουσα ὅμως ὡς ἐξαγόμενον ἐλπίδας πλειοτέρας ἕνεκεν τῶν ἁμαρτιῶν τῆς Τουρκίας καί χάριν τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων[30].

30. *Εὔβοια*, 13.4.1878. Πβ. *Ραμπαγᾶς*, 10.9.1878.

5. ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΛΑΟΙ

Α. ΑΝΤΙΣΛΑΒΙΣΜΟΣ

Σέ ὅλες της τίς ἐκδοχές, ἡ Μεγάλη 'Ιδέα σήμαινε ὁπωσδήποτε ἐπικράτηση τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου στήν 'Ανατολή, εἴτε μέ ἐπανάσταση εἴτε μέ εἰρηνικά μέσα. 'Απέναντι στούς ὑπόλοιπους βαλκανικούς λαούς τηροῦνταν εἴτε ἡ γραμμή τῆς ἄγνοιας εἴτε ἡ γραμμή τῆς ὑπεροψίας, πού βασίζονταν, καί οἱ δύο, στή βεβαιότητα τῆς ἑλληνικῆς ὑπεροχῆς. Τόσο τό ἐνδεχόμενο τῆς ἀντιπαράθεσης ὅσο καί τό ἐνδεχόμενο τῆς συνεργασίας μεταξύ τῶν λαῶν θεωροῦνταν ὑπό τό πρίσμα τῆς ἴδιας βεβαιότητας. Τήν αἴσθηση τῆς ἐθνικῆς ὑπεροχῆς τή μοιράζονται βέβαια, στίς ἐξάρσεις τους τουλάχιστον, ὅλοι οἱ ἐθνικισμοί. 'Ωστόσο ὁ ἀντισλαβισμός πού ἀπό νωρίς ἀναπτύχθηκε στήν 'Ελλάδα τοῦ 19ου αἰώνα δέν καλύπτεται ἀπόλυτα ἀπό τήν κοινή αὐτή τάση. Παρά τό ὅτι οἱ Σλάβοι καί οἱ Ἕλληνες δέν ἐξαντλοῦσαν τήν ἐθνική πραγματικότητα τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου, ἡ ἔνταση μέ τήν ὁποία συγκρούσθηκαν τό ἑλληνικό καί τό βουλγαρικό ἐθνικό κίνημα ἀνάγει τήν ἀντίθεση Σλάβων καί 'Ελλήνων στά Βαλκάνια στό κεντρικότερο πρόβλημα τῶν ἐνδοβαλκανικῶν σχέσεων.

'Αντισλαβισμός εἶχε ἐκδηλωθεῖ στήν 'Ελλάδα πρίν ἀκόμα ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο, στίς χρυσές ἡμέρες τῶν τριῶν κομμά-

των, τοῦ ἀγγλικοῦ, τοῦ γαλλικοῦ και του ρωσικοῦ[1]. Ἀπό τή στιγμή πού ὑπῆρχε «ρωσικό» ρεῦμα, ἦταν ἐπόμενο νά ὑπάρχει καί «ἀντιρωσικό». Καθώς οἱ Ἕλληνες ἀργοῦν νά ἀντιληφθοῦν τήν παρουσία ἑνός αὐθύπαρκτου σλαβικοῦ κόσμου ἔξω ἀπό τόν ρωσικό, δέν μπορεῖ κανείς νά μιλήσει γιά καθαρό ἀντισλαβισμό —ἔννοια πού μοιραῖα συνεπάγεται φυλετική διάκριση—, ἀλλά γιά ἀντιρωσισμό, πού μέ τή σειρά του δέν σχετίζεται τόσο μέ τό ζήτημα τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης, ὅσο μέ τό γενικό πλέγμα τῶν σχέσεων τῶν Ἑλλήνων μέ τή δυτική Εὐρώπη. Ἡ πρώιμη ἀντιρωσική ἐκδοχή τοῦ ἀντισλαβισμοῦ στήν Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ὥς ἕνα βαθμό ἀντανάκλαση τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ρωσοφοβίας, πού ἐπικρατεῖ κατά τήν προκριμαϊκή περίοδο καί κορυφώνεται στόν Κριμαϊκό πόλεμο. Ἀλλά οἱ Ἕλληνες συχνά ὑπερθεματίζουν, κι ἔχουν λόγους γι' αὐτό: Ἡ ρωσοφοβία ἦταν στή Δύση ἡ ὀπτική ἐκείνη γωνία ἀπό τήν ὁποία κρίνονταν καί καταδικάζονταν οἱ ἐθνικές διεκδικήσεις τῶν ὑπόδουλων χριστιανικῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὅ,τι ἐξασφάλιζε τήν ἰδιορρυθμία τῆς Ρωσίας ὡς Μεγάλης Δύναμης —ὁ

1. Βασική ἔκφραση τοῦ προκριμαϊκοῦ ἀντισλαβισμοῦ εἶναι τό ὑπόμνημα Μαυροκορδάτου, τοῦ 1848: βλ. *Ν. Δραγούμης*, Β', σ.120-121. Καθώς τό ὑπόμνημα δέν ἔχει καμία σχέση μέ τίς μεταγενέστερες ἀντισλαβικές ὑπερβολές, στήν πραγματικότητα ὁ μόνος λόγος γιά τόν ὁποῖο θά μποροῦσε νά χαρακτηριστεῖ ἀντισλαβικό εἶναι τό γεγονός ἁπλῶς ὅτι διαφοροποιεῖται ἀπό τήν ἐπικρατέστερη ἄποψη —πρίν ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο— πού βλέπει τούς ὑπόδουλους χριστιανούς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας σάν ἕνα ἀσαφῶς ἑνιαῖο σύνολο. Δέν συμβαίνει τό ἴδιο μέ τόν ἀντιρωσισμό, ὁ ὁποῖος ἀπαντᾶ ἔντονος καί σαφής πρίν ἀκόμα ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ Βασιλείου. Προσπερνώντας τά χρόνια τοῦ Ἀγώνα, στά ὁποῖα εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο —ἄν ὄχι τελείως ἀδύνατο— νά ξεχωρίσει κανείς τό μακροπρόθεσμο συμφέρον ἤ τό ἀπώτερο ὅραμα ἀπό τήν ἄμεση ἀνάγκη (ἀρκεῖ γιά παράδειγμα ἡ διαβόητη πράξη «πωλήσεως» τῆς Ἑλλάδας στή Μ. Βρετανία τό 1825), θά πρέπει νά τοποθετήσουμε τήν ἀρχή τοῦ «καθαυτό» ἀντιρωσισμοῦ στήν καποδιστριακή περίοδο. Ὁ Καποδίστριας πράγματι, ἐπιδιώκοντας νά ἐξουδετερώσει τά «κόμματα» πού βρῆκε στήν Ἑλλάδα, ταυτίστηκε μέ ἕνα ἀπ' αὐτά, τό ρωσικό (βλ. Petropulos, σ.111), ἔτσι ὅμως, ἀντί νά εἰρηνεύσει τά κομματικά πάθη, σχεδόν ἐξώθουσε τούς ἀντιπάλους του στόν ἀντιρωσισμό· γιά τόν συνδυασμό ἀντικαποδιστριασμοῦ - ἀντιρωσισμοῦ βλ., π.χ., Χρ. Κωνσταντινόπουλος, *Ἀντικαποδιστριακές σάτιρες. Ἀνέκδοτα κείμενα*, Ἀθήνα 1972, σ.15 κέ.

μύθος τῆς «ὁμοδοξίας»[2], ὁ συχνός συνδυασμός ρωσοτουρκικών πολέμων καί ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων στά Βαλκάνια—, μποροῦσε νά ὁδηγήσει τούς Δυτικοευρωπαίους στό συμπέρασμα ὅτι κάθε ἀπελευθερωτική ἐνέργεια στόν χῶρο αὐτόν σφραγιζόταν ἀναγκαστικά μέ τό στίγμα τοῦ ρωσισμοῦ, καί τό συμπέρασμα ἐνίσχυε τήν πεποίθηση ὅτι μόνο ἡ Ρωσία ἦταν σέ θέση νά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν κατάρρευση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Γιά τήν Ἑλλάδα, πού γνώρισε καλά τίς συνέπειες τῆς *ὀλεθρίας εὐρωπαϊκῆς προλήψεως*[3] καί πού ἦταν, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ὑπόλογη στήν Εὐρώπη, ἡ κατηγορία τοῦ ρωσισμοῦ ἦταν μιά ἀκόμα κατηγορία πού ἔπρεπε νά ἀποσεισθεῖ. Ὄχι μόνο στή διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, ἀλλά καί στίς μεταγενέστερες κρίσεις, ἡ ἔκθεση στήν Εὐρώπη τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν δικαίων συνοδευόταν ὄχι σπάνια καί ἀπό τήν κατηγορηματική ἄρνηση αὐτῆς τῆς κατηγορίας: Υἱοθετοῦνταν ἔτσι ἀνεπαίσθητα καί ἀπό τούς Ἕλληνες ἡ σύνδεση τῆς ἐπαναστατικῆς προοπτικῆς μέ τήν ἐξυπηρέτηση ρωσικῶν συμφερόντων. Ἐννοεῖται ὅτι γιά τήν πρώιμη ἀνάπτυξη τοῦ ἀντισλαβισμοῦ ἔπαιξε σημαντικό ρόλο καί ὁ ἀνεξάρτητος ἀπό τήν ἐκστρατεία πειθοῦς τῶν δυτικῶν Δυνάμεων ἀντιφαλμεραϋερικός ἀγώνας[4].

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὑπῆρχε στήν Ἑλλάδα συγκεκριμένος φορέας ρωσικῆς ἐπιρροῆς, τό ρωσικό κόμμα, καθοριστικῆς ἐπίσης σημασίας γιά τή διαμόρφωση τῆς ἀντισλαβικῆς στάσης. Οἱ ὀπαδοί τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, εἰσάγοντας μιά πλασματική, ὅπως εἴδαμε, ἀντίθεση Ἀνατολῆς - Δύσης, καί ἐξιδανικεύοντας τήν ἐποχή τοῦ Κυβερνήτη Καποδίστρια, θεωροῦσαν τή Ρωσία ὄχι μόνο πιστό ὑπερασπιστή τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων, ἀλλά καί μόνιμη ἐγγύηση ἐνάντια στούς κινδύνους τοῦ δυτικισμοῦ καί τῆς παρέκκλισης ἀπό τίς ἐθνικές παραδόσεις. Οἱ ὑποστηρικτές τῆς ἀντιρωσικῆς ἄποψης, ἀντίθετα, βρίσκοντας συντριπτικές τίς ἐνδείξεις γιά τίς ἀνθελληνικές ρωσικές βλέψεις, πίστευαν ὅτι ἡ Ρωσία ὄχι μόνο δέν ἦταν δυνατόν νά ἐνδιαφέρεται γιά τήν

2. Πβ. Δόσιος 1854, σ.μη΄-μθ΄.

3. *Ἡ Ἐλπίς*, 12.4.1852. Γιά τή μόνιμη καχυποψία τῆς Εὐρώπης σχετικά μέ τόν «ρωσισμό» τῆς Ἑλλάδας βλ. καί A. Bernardakis 1870, σ.69.

4. Βλ. *παραπάνω*, σ.186.

ἀπόδοση τῆς Κωνσταντινούπολης στούς Ἕλληνες, ἀλλά ἴσα ἴσα τήν ἐποφθαλμιοῦσε γιά τόν ἑαυτό της: Αὐτή ἦταν ἡ *μεγάλη ἰδέα* τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ, ὅπως θά ἐπισημάνει, πολύ ἀργότερα (1876), ὁ *Νεολόγος Ἀθηνῶν*[5]. Ἡ Ἑλλάδα λοιπόν ἐξυψωνόταν, ἔμμεσα βέβαια, στήν περιωπή τοῦ συνδιεκδικητῆ πλάι σέ μιά Μεγάλη Δύναμη· συνδιεκδικητῆ πού μάλιστα, ὅταν ὁ λόγος περί «πολιτισμοῦ», μποροῦσε νά θεωρήσει δεδομένη τήν ἀνωτερότητά του, σύμφωνα μέ τή μεταγενέστερη χαρακτηριστική διατύπωση τοῦ Ἐπ. Δεληγεώργη, πού ἱεραρχεῖ κατηγορηματικά Ἀνατολή καί Δύση, μέ τήν Ἑλλάδα ὡς τόν ἀπαραίτητο διάμεσο:

Μόνος ὁ ἑλληνισμός εἶναι ὁ πλησιέστερος αὐτοῖς (τοῖς ἀνατολικοῖς λαοῖς) *πολιτισμός, διότι εἶναι πολιτισμός τῆς Ἀνατολῆς· τά ἔθνη ἐκεῖνα προορισμόν ἔχουσιν οὐχί νά ἀποκτήσωσι τόν πολιτισμόν τῶν Παρισίων, ἀλλά τῶν Ἀθηνῶν, καί πρέπει φυσικῷ τῷ λόγῳ, ἀφ' οὗ τόσον μακράν ἀπέχουσι, τόσον κατώτεροι εἶνε τοῦ ἐν Ἀθήναις πολιτισμοῦ, νά παρακολουθῶσιν αὐτόν, διότι πᾶς ἀνώτερος βαθμός τοῖς εἶνε ἀνέφικτος, ἀφ' οὗ καί αὐτός τοῖς εἶνε τόσον ἀκανθώδης. Καί μεθ' ὅλα ταῦτα δέν παροτρύνονται εἰς τόν πολιτισμόν τῶν Παρισίων, ἀλλά τοῦ Κέρτς καί τῆς Βεσσαραβίας*[6].

5. 2.2.1876. Γιά τή σύνδεση Ρωσίας - Κωνσταντινούπολης πβ. ἄρθρο τοῦ Δεληγεώργη στό *Πανελλήνιον*, 29.6.1854: *Πρέπει νά μή ἀντιπολιτεύηται* (ἡ Ἑλλάς) *τάς Δυνάμεις τῆς Δύσεως, οὐδέ ν' ἀντιπράττῃ εἰς τούς σκοπούς αὐτῶν. Πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ τήν πολιτικήν των, νά ὠφεληθῇ ὅσον τό δυνατόν πλειότερον ἀπό τήν εὔνοιαν, τήν ὁποίαν πρός αὐτήν ἔδειξαν καί πάλιν θά δείξουν* (...). *Πρέπει νά περιορισθῇ εἰς ἀγῶνα θεμιτόν, εἰς στάδιον φρονήσεως· πρέπει ὅλοι οἱ Ἕλληνες νά πείσουν τόν πεφωτισμένον κόσμον, ὅτι* (...) *ἡ Ἑλλάς καί διά τά δικαιώματά της καί διά τάς ἐλπίδας τάς ὁποίας εἰς τόν κόσμον παρέχει, πρέπει νά ὀνομασθῇ ὁ μόνος κληρονόμος τῆς γηραιᾶς Τουρκίας* (...). *Ἡ Ἑλλάς δέν πρέπει νά ρωσσίζῃ, διότι τῆς Ρωσσίας τό ὄνειρον εἶναι ἡ Κωνσταντινούπολις.* Ἄς σημειωθεῖ, γιά τήν κατανόηση τῆς λογικῆς τοῦ Δεληγεώργη, ὅτι τό 1854 δέν φέρνει μόνο τήν ἀγγλογαλλική Κατοχή, ἀλλά καί τίς περίφημες ἀποκαλύψεις γιά τίς ἀνθελληνικές βλέψεις τοῦ τσάρου Νικολάου: βλ. Δόσιος 1854, πού εἶναι καί τό κυριότερο ἀντιρωσικό κείμενο στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα (πβ. *Συγγρός*, Γ', σ.259-260).

6. *Δεληγεώργης*, σ.138-139. Πβ. Βλ. Γαβριηλίδης 1869, σ.9.

Ὁ Δεληγεώργης ἐδῶ δέν ἀπομακρύνεται ἀπό τήν πρώτη —καί οὐσιαστικά μοναδική— σημασία τοῦ πανσλαβισμοῦ στήν Ἑλλάδα: Πανσλαβισμός ἦταν ὁ ρωσικός πολιτικός ἤ πολιτιστικός ἐπεκτατισμός στήν Ἀνατολή, καί ἕνας συνεπής δυτικιστής μποροῦσε νά τόν φέρνει ἀντιμέτωπο μέ τόν ἑλληνισμό καί πρίν ἀπό τόν Κριμαϊκό πόλεμο. Ἔτσι διαβάζει κανείς, π.χ., στήν *Ἐλπίδα* τῆς 19.4.1852:

> *Ἐν ὅσῳ ἡμεῖς βλέπομεν τήν Ρωσσίαν ἑτοίμην νά καταβροχθίσῃ εἰς πρώτην εὐκαιρίαν τήν Βυζαντινήν αὐτοκρατορίαν (...), ἐν ὅσῳ ἔχοντες σῴας τάς φρένας κατανοοῦμεν, ὅτι ὁ Πανσλαβισμός αὐτῆς εἶναι τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὁ ἀκοίμητος ἐχθρός, βεβαίως δέν δυνάμεθα νά συμφωνήσωμεν μ' ἐκείνους, οἵτινες ὑπό μωρίας τυφλούμενοι δέν βλέπουσι, καί δέν ἀκούουσι τόν κλύδωνα, ὅστις ἐπαπειλεῖ τόν Ἑλληνισμόν, καί ὑποθέτουσιν ἐν τῇ πολιτικῇ ἀπειρίᾳ των, ὅτι οἱ διευθύνοντες τάς τύχας τῶν ἐθνῶν τήν ταυτότητα ἤ τήν διαφοράν τῆς θρησκείας ἔχουσιν ὡς μέτρον συμπαθείας ἤ ἀντιπαθείας (...) !! (...) Ἡ πολιτική πεποίθησίς μας ἦτο, εἶναι καί θέλει εἶσθαι νά ἐπιζητῶμεν τήν φιλίαν τῆς Ἀγγλίας (...), ὥστε νά ἐπανέλθῃ ἡ ἀγγλική κυβέρνησις εἰς τήν μεγάλην ἐκείνην ἰδέαν, τήν ὁποίαν εἶχεν ὁ ἀείμνηστος Γεώργιος Κάνιγκ, ὅτι τό στοιχεῖον, τό ὁποῖον ἐν τῇ Ἀνατολῇ δύναται νά ἀντιπράξῃ εἰς τά σχέδια τῆς Ρωσσίας, τό ὁποῖον ἐν καιρῷ τῷ δέοντι δύναται νά θέσῃ φραγμόν εἰς τήν ἀδηφάγον πολιτικήν τοῦ πέλωρος, τοῦ κρατοῦντος εἰς διηνεκῆ δύσπνοιαν τά ἔθνη τῆς Εὐρώπης, δέν εἶναι ἄλλο, παρά τό ἑλληνικόν στοιχεῖον*[7].

Σ' αὐτή τήν ἐπιχειρηματολογία ἡ φιλορωσική ἄποψη δέν μποροῦσε μέν νά ἀντιτάξει ἀπτές ἀποδείξεις τσαρικοῦ φιλελληνισμοῦ, εἶχε ὅμως τή δυνατότητα προσφυγῆς στήν ὀρθοδοξία, τῆς ὁποίας αὐτοαναγορευόταν μοναδικός θεματοφύλακας, καί σ'

7. Γιά τή διάζευξη: ἑλληνισμός - πανσλαβισμός βλ. καί Δόσιος 1854, σ.ϰζ', καί Levidis 1863, σ.96. Ἡ λέξη *πανσλαβισμός*, στόν *Αἰῶνα*, 17.8.1860. Κριτική τοῦ «τετράπτυχου» *παρρουμανισμός*, *πανελληνισμός*, *πανσλαβισμός*, *πανοθωμανισμός*, στόν *Ρήγα*, 15.2.1877.

αὐτό τό πλαίσιο ἡ Ρωσία ἁπλῶς συμβόλιζε τήν ἀντίσταση τῆς ὀρθοδοξίας κατά τῆς Δύσης. Ἡ ἄποψη αὐτή μπορεῖ νά χώλαινε ὡς πρός τή νηφαλιότητα ἤ τή λογική, εἶχε ὅμως μεγαλύτερες ἀξιώσεις δημοτικότητας, καθώς ὑπῆρχε πράγματι ἕνας ἀόριστος λαϊκός φιλορωσισμός[8] —κράμα θρησκείας, ἀπελευθέρωσης καί ἀντικρατικῶν διαθέσεων—, πού αὐτονόητα δέν συνέπιπτε μέ τά ὅρια τοῦ Ναπικοῦ κόμματος. Ὁ ἴδιος ὁ *Αἰών*, γνωρίζοντας καλά ὅτι τό Ναπικό κόμμα ἀνῆκε ἐξίσου ὅσο καί τά ἄλλα δύο στό ἑλλαδικό κατεστημένο, ἔβλεπε διάσταση ἀνάμεσα σ' αὐτό καί τούς «φυσικούς» ὀπαδούς του (1848):

Ὁ Ναπισμός ἐχρησίμευσεν εἰς πολλούς, μικρούς καί μεγάλους, οὐχί ὡς ἰδέα πολιτική, οὐχί ὡς ἀρχή ἐθνική ὑπέρ τοῦ ὄχλου, ἀλλ' ὡς μέσον προσωπικοτήτων, ὡς γέφυρα πρός τήν Ἐξουσίαν καί μεταλλεῖον συμφερόντων· (...) *τοῦ Ναπισμοῦ ἀπολέσαντος τήν καταγωγήν, τήν ἰδέαν καί τόν προορισμόν ἑαυτοῦ, συνεναυάγησεν καί συναπωλέσθη ὁ ἐθνικός χαρακτήρ τῶν δύω τρίτων τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀφ' ὧν συνίστατο οὗτος. Μωροί, ὅσοι καπηλεύονται εἰσέτι καί νῦν τά ναυάγια τῆς πολιτείας*[9].

Ἡ ἀντίθεση ὅμως πανσλαβισμοῦ καί ἑλληνισμοῦ, πού ἐπικαλοῦνταν ἡ ἀντιρωσική ἄποψη, καί ἡ ἀντίθεση ὀρθοδοξίας καί δυτικισμοῦ, πού ἐπικαλοῦνταν ἡ φιλορωσική, δέν μποροῦσαν, ἀπό τή μιά μεριά, νά ἔρθουν σέ ἀπευθείας ἀντιπαράθεση μεταξύ τους γιατί ἁπλούστατα ἀνῆκαν σέ διαφορετικά συμφραζόμενα ἡ καθεμιά· ἀπό τήν ἄλλη μεριά, πρόδιδαν καί οἱ δύο τό ἴδιο μιά πολύ ἀσαφή ἀντίληψη γιά τήν παρουσία τοῦ σλαβικοῦ κόσμου στήν Ἀνατολή[10].

8. Πβ. *Finlay*, 2, σ.220.

9. *Αἰών*, 18.8.1848.

10. Εἶναι ἐδῶ ἀπαραίτητη ἡ ὑπενθύμιση ὅτι οἱ παρατηρήσεις αὐτές ἀφοροῦν τήν Ἀθήνα καί ὄχι ὁλόκληρο τόν ἑλληνικό κόσμο. Στά Ἑπτάνησα, λογουχάρη, εἶναι δυνατός ὁ συνδυασμός φιλορθοδοξίας καί ἀντισλαβισμοῦ: βλ. π.χ. *Εὐνομία*, 15.10.1863, καί τό κείμενο τῆς παραίτησης τῶν Ἰακωβάτων, Χαραλάμπη καί Γεωργίου, συνεδρ.4, 4.10.1867, ΕΣΒ, σ.5. Γιά μιά χαρακτηριστική ἔκφραση κερκυραϊκῆς σλαβοφοβίας βλ. *Καποδίστριας*, 14.4.1872: οἱ δύο *φοβεροί ἐχθροί* τοῦ ἑλληνισμοῦ εἶναι ὁ ἰησουητισμός καί ὁ πανσλαβισμός (πβ. καί ἀπάντηση *ΡΦ*, 20.4. καί 3.8.1872). Μιά τέτοια ἄ-

Ὁ Κριμαϊκός πόλεμος ἦταν ἡ ἀποφασιστική καμπή γιά τή γνωριμία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μέ τά γειτονικά του, γιατί ἀπέδειξε μ' ἕναν τρόπο πού δέν χωροῦσε διάψευση ὅτι τά συμφέροντα τῶν ὑποδούλων τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας δέν ἦταν ἐκεῖνα πού θεωροῦσε δεδομένα ἡ φιλοπόλεμη μερίδα στήν Ἑλλάδα, ἀφοῦ τίποτα τό ἀντίστοιχο μέ τήν κινητοποίηση τοῦ Ἀγώνα δέν σημειώθηκε τό 1854. Ἐπιπλέον ὁ φιλορωσισμός δέχεται βαρύ πλῆγμα. Στό ἑξῆς δέν παύει βέβαια νά συνδέεται ἀόριστα μέ τήν προοπτική τῆς γενικῆς ἀπελευθέρωσης τῆς Ἀνατολῆς, ἡ ἤδη ὑποτυπώδης ὅμως ἐπιχειρηματολογία του στερεῖται ὁριστικά τή δυνατότητα ἐμπλουτισμοῦ ἤ ἀνανέωσής της, κι αὐτό σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀντιρωσισμό, γιά τόν ὁποῖο ἀρχίζει περίοδος σταθερῆς ἀνόδου. Ὁ θρίαμβος τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς στήν Ἑλλάδα ἀφήνει στόν ἀντιρωσισμό ἕνα πεδίο τελείως ἐλεύθερο, ἐνῶ ἡ σύμπτωση τῆς ἔγερσης βουλγαρικοῦ ζητήματος ἀμέσως μετά τόν Κριμαϊκό δίνει τήν ἀπαραίτητη ἀφορμή γιά τήν ἀμετάκλητη πλέον μετατροπή τοῦ ἀντιρωσισμοῦ σέ ἀντισλαβισμό[11].

Τό βουλγαρικό ἐθνικό κίνημα ἐμφανιζόταν πράγματι ὡς ἡ ἐνσάρκωση τοῦ φάσματος τοῦ πανσλαβισμοῦ ἐκείνου πού οἱ θιασῶτες τῶν δυτικῶν Δυνάμεων ἐπέσειαν στούς ρωσόφιλους πολύ πρίν ἀντιληφθοῦν παρουσία βουλγαρικοῦ ἔθνους στά Βαλκάνια. Τήν ἐξίσωση: «σλαβικός κίνδυνος = ρωσικός κίνδυνος» ὑποκατέστησε ἡ πειστικότερη, ἀπό τά πράγματα, ἐξίσωση «σλαβικός κίνδυνος = βουλγαρικός κίνδυνος», καί ἀπό ἐκεῖ καί πέρα οἱ Βούλγαροι μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν ἁπλῶς καί ἀποκλειστικά τυφλά ὄργανα τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς. Ὑπῆρχε ἐξάλλου διάχυτη ἡ προκατάληψη ὅτι οἱ Βούλγαροι δέν συγκέντρωναν κάν τά προσόντα νά ἀποτελέσουν ἔθνος, καί ὅτι συνεπῶς τό ἴδιο τό ἐθνικό τους κίνημα ἦταν ὑποβολιμαῖο:

Διά μυρίων μέσων προσπαθεῖ (ἡ Ρωσία) *νά ἐμπνεύσῃ εἰς*

ποψη θά ἦταν δύσκολο νά διατυπωθεῖ στήν Ἀθήνα, ὅπου —σύμφωνα μέ τόν τύπο τῶν ἑλλαδικῶν πολώσεων— ἀντιρωσισμός σήμαινε αὐτόματα φιλοδυτισμό, καί ἀντίστροφα.

11. Γιά τό βουλγαρικό ζήτημα βλ. Domna Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Θεσσαλονίκη 1966, σ.195 κέ.

τούς ἀδελφούς μας Μυσούς καί Παίονας ἤγουν Βουλγάρους τήν ἰδέαν ὅτι ἀποτελοῦσιν ἴδιον ἔθνος[12].

Ἡ ἄποψη αὐτή ξεκινοῦσε ἀπό μιά σφαλερή ἀναδρομική ἑρμηνεία τῆς βουλγαρικῆς συμμετοχῆς στόν Ἀγώνα καί τῆς μετεπαναστατικῆς ἀπορρόφησης τῶν Βαλκανίων ἀγωνιστῶν στήν ἑλλαδική κοινωνία. Τό ὅτι τό ἐπίθετο «Βούλγαρης» δήλωνε ἀρχικά τόπο καταγωγῆς, κάλυπτε δηλαδή ἐξίσου σλαβόφωνους καί ἑλληνόφωνους —ταυτισμένους ἐξίσου μέ τήν ὑπόθεση τοῦ Ἀγώνα—, οἱ μέν Βούλγαροι εἶχαν κάθε συμφέρον νά τό ξεχάσουν· οἱ Ἕλληνες τό ἀνῆγαν σέ ἀπόδειξη τῆς ἀπουσίας βουλγαρικῆς ἐθνικῆς συνείδησης εἰς τό διηνεκές, μετατρέποντας σέ ἐθνική ἀδιαλλαξία τήν εὐνόητη, κατά τά πρῶτα μετεπαναστατικά χρόνια, ἀδιαφορία ὡς πρός τήν ἐθνική φυσιογνωμία τῶν Βουλγάρων· μιά ἀδιαφορία πού ἐκδηλωνόταν εἴτε μέ πλήρη ἄγνοια, ὅπως, π.χ, στήν περίπτωση τοῦ «Βούλγαρου» τοῦ Μ. Χουρμούζη, τοῦ ὁποίου ἡ παρεφθαρμένη γλώσσα δέν «σλαβοφέρνει», ἀλλά «τουρκοφέρνει»[13], εἴτε μέ συνδυασμούς ὀξύμωρους (γιά τά μεταγενέστερα κριτήρια), ὅπως, π.χ., ἡ Ἕνωση καί οἱ διεκδικήσεις τῶν *Θρακοβουλγάρων*, μέ μέλη καί Ἕλληνες καί Βούλγαρους, καί μέ σκοπιμότητες σαφῶς πολιτικές καί πάντως ὄχι ἐθνικές[14]. Ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ Βούλγαροι δέν μποροῦσαν νά ἀποτελοῦν ξεχωριστό ἔθνος ἦταν ἀπό μιά ἄποψη ἡ ἔκφραση τῆς ἑλληνικῆς ἔκπληξης στήν ἐμφάνιση τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Ἀπό τή στιγμή ὅμως πού διατυπώθηκε, ἀποδείκνυε φαινομενικά μόνο ἀντίθετη καί κενή περιεχομένου τήν ἀντίληψη σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἦταν δυνατή,

12. *Ἀθηνᾶ*, 2.2.1861. Πβ. *Συγγρός*, Γ', σ.279.

13. Βλ. Μ. Χουρμούζης, *Ὁ τυχοδιώκτης*, Ἀθήνα 1978 (α' ἔκδ. 1835), σ.150-151.

14. Γιά τό ζήτημα τῶν «Θρακοβουλγάρων», πού ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρον παράδειγμα δραστηριότητας ἑτεροχθόνων ἀγωνιστῶν στήν ὀθωνική Ἑλλάδα, βλ. *Αἰών*, 1.1.1848· *Ἡ Ἐλπίς*, 24.3.1851· Ἀριστείδης Χρυσοβέργης, *Ἀπάντησις ἐπί τῶν δύο ἄρθρων τοῦ Αἰῶνος Ἡ Ἑταιρία, κατά τοῦ συνοικισμοῦ τῶν Θρακο-Βουλγαρο-Σέρβων*, Ἀθήνα 1847· Α. Χ(ρυσοβέργης), «Θρακοβουλγαρικά», *Ἕνωσις* Ἑρμουπόλεως, 20.8., 3., 10. καί 24.9., 8. καί 22.10., 5. καί 19.11., 17.12.1852· 7. καί 21.1., 4. καί 18.2., 12. καί 26.3., 23.4.1853.

χάρη στήν έκπολιτιστική δύναμη τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ἰσότιμη ἔνταξη τῶν Βουλγάρων στό ἑλληνικό ἔθνος: Ἕνα πολύ εὔγλωττο παράδειγμα ἐδῶ εἶναι τό σκάνδαλο πού ξέσπασε μέ τή βράβευση τοῦ Σταυρίδη/Πάρλιτσεφ στόν ποιητικό διαγωνισμό τοῦ 1860[15].

Τό βουλγαρικό ζήτημα μοιραῖα ἐνέτεινε τή σύγχυση στήν ἤδη συγκεχυμένη εἰκόνα τῆς βαλκανικῆς ἐθνικῆς πραγματικότητας — κάτι πού ἰσχύει τόσο γιά τούς ἀντισλάβους, ὅσο καί γιά ὅσους ἦταν ὑποχρεωμένοι, σάν ρωσόφιλοι, νά τηρήσουν μετριοπαθέστερη στάση ἀπέναντι στίς βουλγαρικές προκλήσεις. Ὁ *Αἰών*, π.χ., ἀπό τή μιά μεριά κάνει τή διάκριση μεταξύ νομίμου καί μή πανσλαβισμοῦ (πού τήν ἐφαρμόζει ὅμως καί στόν *πανελληνισμόν*) καί, κηρύσσοντας τήν *περί βουλγαρισμοῦ* ἰδέα *γέννημα τῆς Δύσεως* καί ὄχι τῆς Ρωσίας, ὑπογραμμίζει ὅτι οἱ Βούλγαροι τοῦ 1860 δέν ζητοῦν τίποτα περισσότερο ἀπό τούς πάλαι ποτέ ζηλωτές τοῦ ἑλλαδικοῦ αὐτοκεφάλου, καί μάλιστα ἀντιγράφουν τά ἐπιχειρήματά τους. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἀρνεῖται νά δεῖ Σλάβους ἐντεῦθεν τοῦ Αἵμου, οὔτε μπορεῖ νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν πεποίθηση γιά τήν ἀπορροφητικότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ, καί ἀρκεῖται νά καταδικάσει τήν πολιτική τῆς συστηματικῆς *ἐνεργείας πρός ἀφελληνισμόν* (= ἐξελληνισμό), ἐπιρρίπτοντας στό ἑλλαδικό κέντρο τήν ἀποκλειστική εὐθύνη γιά τήν ἀποξένωση τῶν Σλάβων ἀπό τούς Ἕλληνες[16]. Ἐνῶ δηλαδή θεωρεῖ δεδομένο ὅτι οἱ Βούλγαροι ἔχουν ὅπως ὅλοι οἱ λαοί τό δικαίωμα νά διεκδικήσουν σάν ξεχωριστό ἔθνος μιά ξε-

15. Βλ. Moullas, σ.171 κέ. Πβ. Grigor S. P'rličev, *Avtobiografija*, ἐπιμ. P. N. Oreškov, Σόφια 1929, σ.69-78.

16. *Αἰών*, 5.8.1860. Ἡ ἴδια ἐφημερίδα, 16.7.1860, κατηγορεῖ τήν ἐξουσία ὅτι χρησιμοποιεῖ τόν πανσλαβισμό ὡς πρόσχημα γιά τήν ἀδράνειά της: *Ὡς καί ἄλλοτε ἐπετέθη κατ' ἄλλων Δυνάμεων, καί εἰς τήν ἀντίπραξιν αὐτῶν ἠθέλησε ν' ἀποδώσῃ τήν ἀποτυχίαν τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος, καλύψῃ δέ ὑπό τήν ἐπέμβασιν τούτων τήν ἀνικανότητα καί τήν ραθυμίαν του, οὕτω καί σήμερον, τό σύστημα, ὅπως ἐκφύγῃ τήν ἐτυμηγορίαν τοῦ ἔθνους, ὅπως μεταστρέψῃ τήν προσοχήν αὐτοῦ ἀπό τῆς πραγματικῆς πηγῆς τοῦ κακοῦ, ἥτις ἐστίν αὐτό τοῦτο, ἐπετέθη κατά τῆς Ρωσσίας, ἔρριψεν ἐν μέσῳ τόν Πανσλαβισμόν* (...). *Πρός Θεοῦ!* (...) *Ἡ διπλωματία τῶν τριῶν Δυνάμεων, εἶναι ἆρά γε ἐκείνη, ἥτις ἐμπόδισε τήν ἐξουσίαν τῶν Ἀθηνῶν νά διαγράψῃ ἐθνικήν πολιτικήν;*

χωριστή πολιτική έκφραση, συγχρόνως δηλώνει ότι τέτοιο ζήτημα δέν θά ἐτίθετο ἄν ἡ Ἀθήνα εἶχε ἔγκαιρα μεριμνήσει. Τόσο λοιπόν ἡ φιλορωσική ἄποψη, πού ὑποτιμᾶ τή σημασία τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικοῦ κινήματος, ὅσο καί ἡ ἀντισλαβική, πού ἐξ ὁρισμοῦ τήν ὑπερτιμᾶ, προδίδουν τήν ἴδια ἀμηχανία στήν ἀντιμετώπισή του.

Οἱ ἐξελίξεις, ὡστόσο, στό ἑλληνικό ἐθνικό ζήτημα ἀπέβαιναν σταθερά ὑπέρ τῶν ἀντισλαβιστῶν. Μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο, μετά τό Ἐξαρχικό πρόβλημα, ἡ ἀποτυχία τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης ἦταν στά χέρια τους ἕνα ἀκόμα ὅπλο: Ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου μέ τή Ρωσίδα Ὄλγα δέν εἶχε καμιά ἀπολύτως εὐνοϊκή ἐπίπτωση στό κρητικό ζήτημα, ἐνῶ τήν ἴδια ἐποχή πού οἱ Ἕλληνες δοκιμάζονταν, οἱ Σέρβοι εἶχαν, μέ τήν ἀποχώρηση τῶν Τούρκων ἀπό τά σερβικά φρούρια, μία σημαντική διπλωματική ἐπιτυχία. Ἀπροκάλυπτα πλέον μετά τά Κρητικά, οἱ ἀντισλαβιστές θά ταυτιστοῦν γιά πολύν καιρό μέ τή γραμμή τῆς ἐθνικῆς ἀπραξίας. Τό βουλγαρικό σχίσμα, γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ ὁποίου ἡ κυβέρνηση Δεληγεώργη θά κάνει ὅ,τι μπορεῖ, συμπίπτει μέ τή διακήρυξη τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης. Αὐτό πού παρουσιαζόταν ὡς «διμέτωπος ἀγώνας», ἀγώνας δηλαδή τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐναντίον καί Τούρκων καί Βουλγάρων, πρόβαλλε μιά καιροσκοπική ἱεράρχηση τῶν κινδύνων —πρῶτα οἱ Βούλγαροι καί ἔπειτα οἱ Τοῦρκοι—, καί ἐξωράιζε τήν ἐπίσημη φιλοτουρκική πολιτική[17].

Ἀλλά στή μεγάλη κρίση τοῦ 1875-1878, ὁ ἀντισλαβισμός ὑπό τήν πίεση τῆς κοινῆς γνώμης ἀναγκάστηκε νά ὑπηρετήσει καί τήν οὐδετερόφιλη καί τήν φιλοπόλεμη πολιτική, ἐκπληρώνοντας διαδοχικά μιά διπλή λειτουργία, καί ὡς ἄλλοθι ἀδράνειας καί ὡς σύνθημα δράσης: *ἔνοπλος οὐδετερότης!*[18] Ὅταν τελικά ὁ ἑλληνικός στρατός ἐπιχείρησε, τήν δωδεκάτη ὥρα, τήν πρώτη του ἔξοδο ἀπό συστάσεως τοῦ Βασιλείου, οἱ προσδοκίες ἀπό τήν ἑλληνική συμμετοχή στήν κρίση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος ἦταν οἱ μετριοπαθέστερες ὄχι μόνο σέ σύγκριση μέ

17. Γιά τόν «διμέτωπο ἀγώνα» βλ. π.χ. *Νέα Γενεά*, 1.4.1867, καί *Ρήγας*, 15.4.1877.
18. Π.χ. *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.212.

τό απόμακρο 1821, άλλά καί μέ τόν Κριμαϊκό πόλεμο καί μέ τήν Κρητική επανάσταση: όχι συμπαράσταση στούς άγωνιζόμενους άδελφούς, όχι απελευθέρωση τών υποδούλων, άλλά δημιουργία «έλληνικού ζητήματος»[19], ώστε νά ληφθούν υπόψη καί οί Έλληνες κατά τίς άνακατατάξεις στήν άπροσδόκητα καταρρέουσα Όθωμανική Αυτοκρατορία. Κάνοντας τόν άπολογισμό τής άντισλαβικής-φιλοτουρκικής πολιτικής, ό Άναστάσιος Βυζάντιος έγραφε, αμέσως μετά τό Συνέδριο τοῦ Βερολίνου:

Ίδέτε ποῦ κατηντήσαμεν άπό τοῦ 1821 μέχρι σήμερον! Πᾶσα δεκαετία παρελθοῦσα περιέκοψε καί τάς έλπίδας καί τό γόητρόν μας. Ποῦ ήσαν τά όρια τής ιδανικής Ελλάδος πρό πεντήκοντα έτών; Ποῦ είναι σήμερον; Ό Ρήγας έβλεπε μέχρι τοῦ Ίστρου καί μέχρι τής Έρυθρᾶς. Πρό δέκα άκόμη έτών ήλπίζομεν ότι μᾶς έμενεν ό Αίμος. Σήμερον δυσπιστοῦμεν καί περί τοῦ Όλύμπου καί περί τών Άκροκεραυνίων. Καί έπειτα λέγομεν ότι έχομεν καιρόν; Άλλ' αυτός είναι ό μέγας ήμών προδότης! (...) Είθε νά μήν έλθη ποτέ ήμέρα, καθ' ήν νά κλαύσωμεν πικρῶς άναπολοῦντες καί τό 1878! Διότι είναι προφανής ή κατιοῦσα αΰτη κλίμαξ, άντιθέτως πρός τήν πάροδον τών έτών. Τά όρια τής ιδανικής Ελλάδος πλησιάζουσι βαθμηδόν πρός τά όρια τής πραγματικής. Άπωλέσαμεν μικρόν κατά μικρόν Σέρβους, Ρωμούνους καί Βουλγάρους· καί ήδη φεῦ! κινδυνεύομεν νά άπολέσωμεν καί τούς Άλβανούς, τουτέστι τούς θυρωρούς τοῦ οίκου μας! Αυτά έκερδήσαμεν άναβάλλοντες! Αυτός είναι ό καιρός, τόν όποῖον έχομεν![20]

Πράγματι ό έλληνικός άντισλαβισμός, ό όποῖος άπό τήν άρχή τής κρίσης εἶχε παρεμποδίσει τήν τήρηση καί μιᾶς σαφῶς φιλοπόλεμης καί μιᾶς σαφῶς ουδετερόφιλης στάσης, άπομυθοποιεῖται κατά τόν όδυνηρότερο ώς τότε τρόπο μέ τό Συνέδριο τοῦ Βερολίνου. Ή διπλωματία άπλῶς υπενθύμιζε στούς Έλληνες ότι άλλες ήταν οί συνθῆκες τοῦ 1856 καί άλλες τοῦ 1878, καί

19. Πβ. *Άσμοδαῖος*, 8.2.1881.
20. *Άν. Βυζάντιος*, σ.216-217.

ὅτι ἡ σλαβοφοβία τῆς Δύσης στή διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου δέν ἦταν δυνατόν νά τή δεσμεύει αἰώνια ἀπέναντι στήν Ἑλλάδα. Ἄν ἡ ἔξοδος ἀπό τήν οὐδετερότητα ἦταν ἀφορμή γιά ζοφερές σκέψεις σχετικά μέ τήν ἑλλαδική διπλωματική καί στρατιωτική ἀνεπάρκεια, ἡ ἴδια ἡ οὐδετερότητα τοῦ Βασιλείου, ἡ κατά κανόνα ἐπιθυμητή στίς Δυνάμεις, δέν ἦταν παρά ἕνα *νόμισμα ἄνευ ἀνταλλακτικῆς ἀξίας*[21].

21. *Ρήγας*, 4.1.1877. Πβ. *Ἀσμοδαῖος*, 9.11.1880: *Ἡ Ἑλλάς εἶναι ὁ τόπος τῆς ὀπτικῆς ἀπάτης, τῶν πλέον παραδόξων φαινομένων, τῆς πλάνης τῶν αἰσθητηρίων. Ἡ Ἑλλάς ἀπατᾷ τήν Εὐρώπην, καί ἡ Εὐρώπη ἀπατᾷ τήν Ἑλλάδα. Ἐκ δέ τῆς ἀμοιβαίας ταύτης καί συνεχοῦς ἀπάτης προέκυψεν ἡ ἀποκατάστασις τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἡ προσάρτησις τῆς Ἑπτανήσου, καί τά δύο πρωτόκολλα τοῦ Βερολίνου* (...). *Ἡ Ἑλλάς ἠπάτησε τήν Εὐρώπην, ὅτι ἐκ τῆς οὐδετερότητός της ἐξήρτητο ἡ σωτηρία τῆς Τουρκίας καί τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας, καθ' ἅ ἐβεβαίωσεν ἀφελῶς ὁ Γλάδστων πρός τούς ἀντιπροσώπους τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου. Ὁ δέ κ. Γλάδστων καί ἡ Εὐρώπη ἠπάτησαν τήν Ἑλλάδα κατά τήν τελευταίαν Σύνοδον τοῦ Βερολίνου ὅτι τό ζήτημα τῶν ὁρίων λύεται ὁριστικῶς* (...). *Τώρα πάλιν εἶναι ἡ σειρά μας ν' ἀπατήσωμεν ἡμεῖς. Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἀλληλαπάτη αὕτη θ' ἀπολήξῃ ἐπιτέλους εἰς τήν προσάρτησιν τῆς Ἠπείρου καί Θεσσαλίας.*

Β. ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Παρά τήν ὑπερβάλλουσα αἰσιοδοξία καί τήν ἀκλόνητη αὐτοπεποίθηση τῶν ζηλωτῶν τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας, ἡ προοπτική αὐτή εἶναι ἀξιοσημείωτη περισσότερο γιά τήν ἀπουσία της, παρά γιά τήν περιορισμένη διάδοσή της στήν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ *γενναία δωρεά* τοῦ κνέζ Μίλος, τό 1837, χάρη στήν ὁποία λύθηκε τό οἰκονομικό ἀδιέξοδο στίς ἐργασίες οἰκοδόμησης τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου[1], ἦταν οὐσιαστικά ἡ τελευταία ἀναλαμπή μιᾶς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία ἡ βαλκανική συνεργασία —στήν ἀνέφελη ἐκδοχή πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ κατά τόν Ἀγώνα— μποροῦσε ἀκόμα νά διατηρεῖ κάποια πιθανοφάνεια. Ὁ ἴδιος ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἑρμηνεύθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων ἡ κίνηση τοῦ Μίλος μαρτυροῦσε γιά τή λήξη αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Γιά τήν ἑλληνική λογική, ὁ Σέρβος ἡγεμόνας εἶχε καταθέσει τή δωρεά του ὁρμώμενος ὄχι ἀπό πνεῦμα ἀνιδιοτελοῦς συμπαράστασης πρός τούς Ἕλληνες, ἀλλά ἀπό τήν ἐπιθυμία νά προβεῖ στήν ἔμπρακτη ἀναγνώριση τῶν ἀθηναϊκῶν πρωτείων. Ἀξίζει ἐξάλλου νά ξανατονιστεῖ ὅτι ἡ ὀπτική αὐτή γωνία δέν πρό-

1. Βλ. *Ι. Πανταζίδης*, σ.27, καί Σ. Β. Κουγέας, «Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Ὄθωνος διά τό Πανεπιστήμιον», *Νέα Ἑστία*, ἔτ. ΙΑ' (1937), τχ. 263, σ.1796-1797.

διδε ἀπαραιτήτως μιά ἀντισλαβική στάση, καθώς οἱ ὀπαδοί τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας δέν εἶχαν λιγότερο ἀξεκαθάριστες ἀντιλήψεις γιά τούς γειτονικούς λαούς τῆς Ἑλλάδας ἀπ' ὅ,τι οἱ πολέμιοί της. Ἀκόμα καί ἡ ἐπιβίωση τῆς φιλορωσικῆς στάσης δέν συνοδεύθηκε ποτέ ἀπό μιά συστηματικότερη προσπάθεια γνωριμίας μέ τή ρωσική πραγματικότητα· εἶναι γνωστό ὅτι στή μεταχριμαϊκή Ἀθήνα ἦταν δυνατή ἡ ἐκμάθηση τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν, τόσο ὅμως ἡ ρωσική ὅσο καί, ἐννοεῖται, οἱ γλῶσσες τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἦταν σχεδόν ἐξωτικές[2].

Ἡ ἔλλειψη σαφοῦς διαχωριστικῆς γραμμῆς μεταξύ «φιλοβαλκανικῆς» καί «ἀντιβαλκανικῆς» ἄποψης φαίνεται ἀκόμα καθαρότερα ἄν ληφθεῖ ὑπόψη τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Ρήγας, κορυφαῖος πρόδρομος τῆς ἰδέας τῆς συνεργασίας ἀνάμεσα στούς ἀνατολικούς λαούς, δέν μονοπωλήθηκε ἀπό τούς ὀπαδούς τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας. Ὁ «Ρήγας» τῆς δεκαετίας 1870, ἐκτός ἀπό τήν ἰδέα τῆς συνεργασίας, ἐξυπηρετοῦσε πολλές καί διάφορες ἀπόψεις πού ἐπικρατοῦσαν ἀκριβῶς κατά τή δεκαετία 1870 καί συνεπῶς δέν μποροῦσαν νά ἰσχύουν στά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Ἡ «ἑλληνικότητα» τοῦ σχεδίου τοῦ Ρήγα ἔδινε τό πρόσχημα γιά ποικίλες παρερμηνεῖες:

> *Ὁ ἀνήρ ἐκεῖνος ὑπῆρξεν ὁ τριφυής μέγας πρόδρομος τῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ παλιγγενεσίας, παρέστησε πρῶτος καί ἐν θαυμασίᾳ πληρότητι τήν τριπλῆν δύναμιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, τά γράμματα, τήν προσωπικήν ἀνδρείαν καί τήν πολιτικήν, ἀρδευόμενα πάντα ὑπό τοῦ ποιητικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὅστις ὑπῆρξε καί ὑπάρχει τό μέγα γνώρισμα, ἡ μεγάλη ἀρετή καί τό μέγα μειονέκτημα τῆς νεοελληνικῆς φυλῆς. Ὁ ἀνήρ λοιπόν ἐκεῖνος, ὅστις πρῶτος ἐμπράκτως ἔλυσε τά δεσμά τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν Ἑλλήνων, καί ὅστις ἔζησε καί ἐνήργησεν ἐν ἐποχῇ ἐπιδεχομένῃ πᾶσαν ὑπερφίλαυτον ἀποκλειστικότητα, διά διακρίσεως φυλῆς καί φυσικῶν ὁρίων, συνεκάλεσε διά τῆς μεγάλης αὐτοῦ φωνῆς (...) πάντας εἰς τήν ἀπελευθέρωσιν (...). Τήν*

2. Πβ. Ἀναστάσιος Ν. Γούδας, *Τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1876, σ.26.

πολιτικήν τοῦ Ρήγα, κυρίως εἰπεῖν τήν ἑλληνικήν πολιτικήν, διότι καί ὁ Ρήγας ἐκ τῶν ἐθνικῶν διαθέσεων ἠρύσθη τά στοιχεῖα, ἠκολουθήσαμεν πάντες οἱ Ἕλληνες ἔκτοτε, μέχρι χθές καί πρώην, δυνατόν εἰπεῖν μέχρι σήμερον [3].

Τό γεγονός ὅτι τό ἄρθρο τοῦ *Νεολόγου Ἀθηνῶν*, ἀπ' ὅπου εἶναι παρμένο τό παραπάνω ἀπόσπασμα, γράφηκε γιά νά ἐκτεθοῦν οἱ λόγοι πού, τό 1875, ἐμποδίζουν τούς Ἕλληνες νά συμπαρασταθοῦν στούς ἀγωνιζόμενους Ἑρζεγοβίνιους, ἀρκεῖ γιά νά ἀμφισβητήσει τήν ἀκρίβεια τῶν ὅσων λέγονται ἐδῶ γιά τήν ἀδιάσπαστη συνέχεια τῆς *ἑλληνικῆς πολιτικῆς* ἀπό τά χρόνια τοῦ Ρήγα ὥς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἡ συχνή ἐπίκληση λοιπόν τοῦ ὀνόματος τοῦ Ρήγα δέν σημαίνει ἀπό μόνη της καί πολλά πράγματα, ἐφ' ὅσον δέν εἶναι πάντα ὁ ἴδιος «Ρήγας» πού μπορεῖ κανείς νά ἐπικαλεστεῖ. Εἶναι χαρακτηριστικός, π.χ., ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὁ πολιτικός σύλλογος «Ρήγας» τῆς Ἀθήνας διαχωρίζει τή θέση του ἀπό τόν πολιτικό σύλλογο «Ρήγα Φερραῖο» τῆς Κέρκυρας, τό 1877:

Πολλοί πολλάκις ἐσύγχυσαν τόν ἡμέτερον Σύλλογον πρός τόν τῆς Κερκύρας «Ρήγαν τόν Φερραῖον»· τό τοιοῦτο δέ εἶναι λυπηρόν ἡμῖν κατά τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον ὁ τελευταῖος οὗτος φημίζεται, δέν ἐξετάζεται ἄν δικαίως ἤ ἀδίκως, ὅτι ὑπῆρξέ ποτε τῆς Ρωσσίας ὄργανον, ἐνῷ αἱ ἡμέτεραι ἀρχαί (...) ἀδιάλλακτον ἔχουσιν ἐχθρόν τήν ἰδέαν τοῦ πανσλαβισμοῦ, τήν ὁποίαν ἡ Ἄρκτος οὐ παύεται διά πάσης ῥαδιουργίας καί παντοίων μηχανορραφημάτων ὑποθάλπουσα [4].

Ὁ ἀθηναϊκός σύλλογος ἀντλεῖ ἀπό τόν ἀντισλαβισμό του τό δικαίωμα νά αὐτοαναγορεύεται συνεπέστερος ὑποστηρικτής τῶν ἀρχῶν τοῦ Ρήγα ἀπό τόν κερκυραϊκό σύλλογο, κι αὐτό εἶναι μιά εὔγλωττη ἔνδειξη γιά τό ὅτι ὁ Ρήγας, στίς πολλές δεκαετίες πού μεσολάβησαν ἀπό τόν θάνατό του, εἶχε μετατραπεῖ σ' ἕνα ἀρκετά ἐλαστικό σύμβολο. Βλέπει κανείς λοιπόν ὅτι ἡ ἑλ-

3. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 1.9.1875.

4. *Ρήγας*, 15.2.1877· πβ. 27.1., 10.2. καί 6.4.1877. *Ἐπόπτης*, 18.1.1876, 20.2.1877.

λειψη τῶν προϋποθέσεων γιά τήν προώθηση τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας μποροῦσε νά ἀντανακλᾶ καί στούς ἴδιους τούς όπαδούς της. Οἱ ἤδη εὐάριθμοι ὑποστηρικτές τῆς ἰσοπολιτείας στήν Ἀνατολή ἦταν συχνά διαποτισμένοι ἀπό τό γενικό πνεῦμα τοῦ ἀντισλαβισμοῦ ἤ σλαβοφοβίας, καί γιά πολλούς ἡ ἰδέα τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας δέν ἀντιστρατευόταν τήν ἰδέα τῆς ἑλληνικῆς ὑπεροχῆς. Αὐτό ὅμως, σέ περίοδο ἀνερχόμενων ἐθνικισμῶν, ὅπως ἦταν ὁ 19ος αἰώνας, προφανῶς δέν εὐνοοῦσε τή νηφάλια θεώρηση τῆς βαλκανικῆς πραγματικότητας, οὔτε φυσικά τήν ἐξομάλυνση τῶν ἐνδοβαλκανικῶν σχέσεων.

Ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιά τίς δυσκολίες τῆς βαλκανικῆς προοπτικῆς εἶναι τό ἴδιο τό κατ' ἐξοχήν σύνθημα ὁμόνοιας: *Ἡ Ἀνατολή διά τῆς Ἀνατολῆς*. Τό σύνθημα πρωτακούστηκε στά χρόνια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, παρά τά φαινόμενα ὅμως δέν ἐξέφραζε τήν πίστη στίς δυνάμεις τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἤ τήν ἐπιθυμία ἐπίλυσης τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος χωρίς τήν ἀνάμιξη καί παρά τίς ἐπιθυμίες τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Ἀντίθετα, τό σύνθημα ἦταν φιλοδυτικό, σύμφωνο μέ τό γενικότερο πνεῦμα κατευνασμοῦ τῆς Εὐρώπης ἐκεῖνα τά χρόνια — καί ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ διατύπωσή του, κατά πᾶσαν πιθανότητα, προερχόταν ἀπό τόν αἰώνιο ὑποβολέα τῆς Ἑλλάδας, τή Γαλλία[5]. Ἀργότερα, στά χρόνια τοῦ ἀντιδυναστικοῦ ἀγώνα, θά γίνει ἡ βαλκανική σύνδεση:

> *Ἀνατολή διά τῆς Ἀνατολῆς θά εἴπῃ λοιπόν ἡ ἀνάστασις τῆς Ἰλλυρικῆς χερσονήσου διά τῶν ἐνοικουσῶν φυλῶν καί διά μόνων αὐτῶν*[6].

Ἡ προοπτική τῆς σύμπραξης τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ἐμπεριεῖ-

5. Νάζος 1855, σ.6: *Ἐν τούτοις οἱ ἐπαναστάται κατέθεσαν τά ὅπλα, διά νά ὑπακούσωσιν εἰς τήν θέλησιν τῶν εὐεργετίδων τῆς Ἑλλάδος δυνάμεων, αἵτινες τότε ἀπεφάσισαν νά προστατεύσωσι τήν ὁλομέλειαν τῆς τουρκικῆς χώρας, ἀφίνουσαι εἰς τό μέλλον ἐλευθέραν τήν Ἀνατολήν νά προαχθῇ διά τῆς Ἀνατολῆς*. Βλ. Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*, σ.358 καί 574-575. Ἕνα χρόνο πρίν ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς (*SpOr*, 11, 26.1/7.2.1854, σ.393), παραπέμποντας στήν έφ. *Journal des Débats* τῆς 19.1.1854, παραφράζει τόν «φιλέλληνα» St Marc Girardin: La France n' avait jamais voulu que régénérer l' Orient par l' Orient.

6. Θ. Ἀφεντούλης, «Ἡ Ἀνατολή διά τῆς Ἀνατολῆς», *Ἀθηνᾶ*, 24.6.1861.

χε, βέβαια, καί τήν προοπτική τῆς ἐπανάστασης:

Τίς ἐκήρυξε τήν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 καί τήν ἐθεμελίωσεν; Ὁ ἑλληνισμός· τό κήρυγμα τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, τῆς ἀνεξαρτησίας· οὔτε ὁ Ρήγας Φερραῖος, οὔτε ὁ Κολοκοτρώνης, οὔτε ὁ Μιαούλης ἐπεκαλέσθησαν ξένην βοήθειαν· ἡ Ἀνατολή θά ἐλευθερωθῇ διά τῆς Ἀνατολῆς, εἶπεν ὁ Ρήγας Φεραῖος, καί οἱ τῆς ξηρᾶς καί τῆς θαλάσσης πολεμισταί εἰς τό κήρυγμά του ἐνίκησαν τούς Τούρκους[7].

Ἔτσι, ὅπως θά περίμενε κανείς, ὁ πρωθυπουργός τοῦ *πυρός καί σιδήρου* Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος ἀναγράφει καί αὐτό τό σύνθημα στή σημαία του[8]. Ταυτόχρονα ὅμως τό ἴδιο σύνθημα ἐξακολουθεῖ νά χρησιμοποιεῖται στήν πρώτη του σημασία, ὡς συνώνυμο τοῦ ἐκπολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἀπό τούς Ἕλληνες, καί συνεπῶς καί τῆς οὐδετερόφιλης πολιτικῆς:

Καίτοι ἀσπλάγχνως διαιρεθέντες (οἱ Ἕλληνες) *εἰς ραγιάδας καί εἰς ἐλευθέρους, καίτοι ἐπί τριάκοντα ὅλα ἔτη κακοδιοικηθέντες ὑπό τοῦ Ὄθωνος, ἀνέλαβον ὅμως ἀπό κοινοῦ ἕτερον εὐγενέστερον ἀγῶνα, τήν ἀνάπλασιν τῆς Ἀνατολῆς διά τῆς Ἀνατολῆς. Καί ἐν αὐτῇ δέ τῇ καθέδρᾳ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ συνέστησαν ἰδίαις δαπάναις τοσούτους καί τοιούτους Συλλόγους, τοσαῦτα καί τοιαῦτα ἐκπαιδευτικά καταστήματα, ὅσα εἶναι βεβαίως ἱκανά νά φωτίσωσι καί αὐτούς τούς Τούρκους*[9].

7. Α. Φατσέας, «Περί τοῦ ἐν τῷ ποιητικῷ ἀγῶνι γνωμικοῦ ποιήματος», *Πανδώρα*, τ.ΚΑ', φυλλ.488, 15.7.1870, σ.173. Πβ. *Αἰών*, 12.10.1860: *Ἡ Ἀνατολή ἀδύνατον νά ἐλευθερωθῇ ἄλλως ἤ διά τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ μερίς αὕτη τῆς ἑλληνικῆς χώρας, ἥτις καλεῖται βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, διά τῶν Ἑλλήνων ἠλευθερώθη. Ἡ Ἀνατολή διά μόνων τῶν Ἀνατολικῶν Λαῶν δύναται νά ἐλευθερωθῇ.*

8. Βλ. ἐκλογικό πρόγραμμα Κουμουνδούρου, *Αἰών*, 1.2.1868, καί ἀγόρευση στή συνεδρ.26, 5.11.1876, ΕΣΒ, σ.189. Πβ. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.209, καί χρήση τοῦ συνθήματος ἀπό τόν «κουμουνδουρικό» Λεωνίδα Βούλγαρη, *Ἀποκαλυφθείτω ἀλήθεια*, Ἀθήνα 1879, σ.93.

9. Α. Γούδας, ὅ.π., σ.6· πβ. σ.15 καί 19-20. Βλ. ἐπίσης Ἀναστάσιος Ἰω. (Μ)Πυχαῖος, *Ἑλληνισμός καί Χριστιανισμός*, Ν.Κόρινθος 1874, σ.64, καί Γ. Ζηνόπουλος, *Ἡ Ἑλλάς ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1878, σ.24.

Τό ὅτι τό σύνθημα ὄχι ἁπλῶς δέν ἐπιδέχεται μιά μόνο ἑρμηνεία ἀλλά μπορεῖ νά καλύψει ἀλληλοαναιρούμενες ἐπιδιώξεις, εἶναι ἀσφαλῶς ἐνδεικτικό τῆς γενικότερης ἀδυναμίας τῶν ὀπαδῶν τῆς βαλκανικῆς συνεργασίας νά ἀναφερθοῦν σέ συγκεκριμένο πολιτικό δράμα καί, πολύ λιγότερο, σέ συγκεκριμένο ἀπελευθερωτικό πρόγραμμα. Ἀκόμα καί τίς σπάνιες φορές πού γίνεται λόγος γιά «ἀνατολική ὁμοσπονδία», σάν ἰδανικό πολιτικό σχῆμα γιά τή διαδοχή τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι τόση ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τίς διάφορες ἐκδοχές τῆς ὁμοσπονδίας, ὥστε νά μή μπορεῖ νά διακριθεῖ πίσω ἀπό τήν κοινή ἔκφραση μιά κοινή καί συνεχής γραμμή[10].

Θά ἦταν βέβαια παράλογο, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, νά ἀναζητεῖ κανείς σαφήνεια ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ἦταν καί τό πιό δύσκολο νά ἐμφανιστεῖ. Ἀνάλογες δυσκολίες, σέ ἐξίσου προβληματικό βαθμό, ἀπαντοῦν καί στούς ὑπόλοιπους ἀνατολικούς λαούς, καί κατά κανένα τρόπο δέν ἐκπλήσσει τό γεγονός ὅτι οἱ λιγοστές βαλκανικές ἐπαφές ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ Βασιλείου ὥς τά 1880 δέν ἀπέδωσαν θεαματικά ἀποτελέσματα. Στά Βαλκάνια τοῦ 19ου αἰώνα οἱ παράγοντες πού ὑπαγόρευαν τήν «ἀλληλομισία» ὑπερτεροῦσαν συγκριτικά μέ ἐκείνους πού θά εὐνοοῦσαν τή σύμπραξη. Ὡστόσο εἶναι γνωστό ὅτι δύο ἀπό τούς κατ' ἐξοχήν μεγαλοϊδεάτες ἡγέτες στήν Ἑλλάδα, ὁ Ὄθων καί ὁ Κουμουνδοῦρος, δοκιμάστηκαν καί σέ κάποιου εἴδους βαλκανική πολιτική, κι αὐτό ἀπαιτεῖ μιάν ἀναφορά στό ἱστορικό ἀκριβῶς τῆς ἀποτυχίας:

Ἀπό τήν πλευρά τῆς Ἑλλάδας δέν ἐπρόκειτο γιά «βαλκανική πολιτική», ἀφοῦ στήν πραγματικότητα δέν ἔγιναν πολλά περισσότερα ἀπό μιά ἐπεισοδιακή ἑλληνοσερβική προσέγγιση. Ὁ

10. *Εὔβοια*, 11.5.1878: *Ἀτυχῶς ἡ λαμπρά τῆς ὁμοσπονδίας τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἰδέα, ἐρειδομένη ἐπί τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί τοῦ συμφέροντος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας, δέν ἔχει ἔτι διαδοθῇ ἐπαρκῶς*. Γιά διαφορετικές ἐκδοχές τῆς ὁμοσπονδίας βλ. ἐνδεικτικά ἐπιστολή τοῦ Ν. Τ. Βούλγαρι σέ γαλλική ἐφημερίδα, τήν ὁποία παραθέτει ὁ Χρυσοβέργης 1853, σ.69-74· *Αἰών*, 5.8.1860 καί 1.1.1873· *Ἡ Ἐλπίς*, 31.1.1867· *Ἐξέγερσις*, 8.3.1874· *Ἐργάτης*, 27.9., 4.10. καί 3.12.1875· *Ρήγας*, 12.12.1876 καί passim· Τ. Φιλήμων 1877, σ.43 κέ.

Όθων συνδέθηκε μέ τήν πρώτη φάση τῶν ἑλληνοσερβικῶν διαπραγματεύσεων, πού ἄρχισαν στήν Κωνσταντινούπολη, μέ σκοπό τή σύναψη συμμαχίας, καί διήρκεσαν μέ διακοπές ἀπό τό καλοκαίρι τοῦ 1860 ὥς τήν Ἔξωση· ὁ Κουμουνδοῦρος συνδέθηκε μέ τή δεύτερη καί τήν τρίτη φάση τό 1865-1868 καί 1875-1877[11]. Συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα προέκυψε μόνο ἀπό τή δεύτερη φάση: ἡ συνθήκη συμμαχίας τῆς 14.8.1867 καί ἡ στρατιωτική σύμβαση τῆς 16.2.1868. Καμιά βέβαια ἀπ' αὐτές δέν ἐφαρμόστηκε, καί ὅταν τό 1875, στίς παραμονές τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς κρίσης, ὁ Ἕλληνας πρόξενος στό Βελιγράδι ἐρωτήθηκε σχετικά, ἀπάντησε ὅτι τό προξενεῖο του εἶχε ἱδρυθεῖ μόλις τό 1868, καί καθώς δέν ὑπῆρχε ἀρχεῖο γιά τά προηγούμενα χρόνια δέν μποροῦσε νά ἔχει ὑπόψη του ἄν εἶχε συναφθεῖ καμιά ἑλληνοσερβική συμμαχία[12]. Δεδομένου ὅτι οἱ διαπραγματεύσεις ἀποτελοῦν ἁπλή λεπτομέρεια στήν ἱστορία τόσο τῆς Ἑλλάδας ὅσο καί τῆς Σερβίας, ἀποκομίζει κανείς τήν ἐντύπωση τῆς σχεδόν συνειδητῆς ἀπώλειας χρόνου, πού, καθώς ἡ ὑπόθεση ἐκτυλίσσεται στά πλαίσια τῆς μ υ σ τ ι κ ῆ ς διπλωματίας, δέν ἐξυπηρετεῖ κάν μιά σαφή δημαγωγική σκοπιμότητα, πέρα ἀπό τόν βραχυπρόθεσμο κατευνασμό τῶν πάντα ἀνήσυχων γιά δράση καπετάνιων.

Στή μέν περίπτωση τοῦ Ὄθωνα τό ἐπεισόδιο μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ στήν ἀπονενοημένη ἐξωτερική πολιτική πού ἀκολούθησε μετά τόν Κριμαϊκό πόλεμο, συνταιριάζοντας τόν μεγαλοϊδεατισμό του μέ μιά ἄκαρπη προσπάθεια νά σώσει τόν θρόνο του. Αὐτή ὅμως ἡ ἐκδοχή δέν καλύπτει καί τήν περίπτωση τοῦ Κουμουνδούρου, τοῦ ὁποίου ἡ συμπεριφορά εἶναι πράγματι δυσερμήνευτη. Στό πρόσωπό του, κυρίως, οἱ Σέρβοι εἶχαν ἐναποθέσει τίς ἐλπίδες τους γιά τήν ἐπιτυχία τῶν διαπραγματεύσεων, καί ὁ Κουμουνδοῦρος κατέλαβε ὄντως σ' αὐτές κεντρική θέση, τόσο σάν πρωθυπουργός ὅσο καί σάν ἀντιπολίτευση[13]. Ἀπό τήν ὅλη πολιτεία τοῦ βασιλέως Γεωργίου στίς δύο κρίσεις πού συ-

11. Βλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, ὅ.π., τ.ΙΓ', σ.278-280 καί 318-321.
12. Βλ. E. Skopetea, ὅ.π., σ.94.
13. Γιά τίς λεπτομέρειες τῶν ἑλληνοσερβικῶν διαπραγματεύσεων βλ. Ἱστ-

νόδευσαν τίς διαπραγματεύσεις, τήν Κρητική έπανάσταση καί τήν κρίση τοῦ 1875-1878, μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ τό συμπέρασμα ὅτι πίσω ἀπό τήν ὑπογραφή τῶν συνθηκῶν ὑπῆρχε ἡ πεποίθηση ὅτι θά ἔμεναν ἀνεφάρμοστες. Γιά τόν Κουμουνδοῦρο δέν ἰσχύει ἡ ἴδια βεβαιότητα. Παρά τό ὅτι ἦταν σέ θέση νά γνωρίζει ὅτι, π.χ., οἱ 8.000 περίπου στρατιῶτες πού διέθετε ἡ Ἑλλάδα δύσκολα θά μποροῦσαν νά τετραπλασιαστοῦν μέσα σέ μισό χρόνο, ὅπως ὑποσχόταν στούς Σέρβους (καί ὅπως τελικά προέβλεπε καί ἡ στρατιωτική σύμβαση[14]), θά ἦταν ὑπερβολή νά τοῦ ἀποδοθεῖ πρόθεση ἀπάτης στίς διαπραγματεύσεις, πέρα ἀπό τήν κοινή καί στίς δύο πλευρές κρυψίνοια, πού ὅμως δέν ξέφευγε ἀπό τά πλαίσια τοῦ διπλωματικά θεμιτοῦ. Δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ στόν Κουμουνδοῦρο ἡ εἰλικρίνεια στήν ἐπιθυμία του νά ἔρθει σέ συνεννόηση μέ τούς Σέρβους, πού ἄλλωστε, ἀντικειμενικά τουλάχιστον κρίνοντας, δέν θά τοῦ ἐξασφάλιζε κανένα συγκεκριμένο πολιτικό ὄφελος μέσα στήν Ἑλλάδα. Ἐκεῖνο πού προβληματίζει εἶναι ἡ ἐντύπωση πού δημιουργεῖ ὁ Κουμουνδοῦρος ὅτι ἐργάζεται ταυτόχρονα καί γιά τήν πραγματοποίηση τῆς συνεννόησης καί γιά τή ματαίωσή της, ἐμφορούμενος ταυτόχρονα καί ἀπό πνεῦμα ὑπέρμετρης αἰσιοδοξίας, σάν μιά ἀπό τίς πολλές «ἐξημμένες κεφαλές» τοῦ Βασιλείου, καί ἀπό τό γνωστό πνεῦμα ματαιότητας στήν ἄσκηση ἀνεξάρτητης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς πού διεῖπε τούς περισσότερους Ἕλληνες πολιτικούς. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ Σέρβοι συνομιλητές του ὄχι μόνο τόν εὐθυγράμμισαν —ἀπορημένοι— μέ τούς ἀντιπάλους του στήν πολιτική ὡς πρός τίς ἀπόψεις γιά τό ἐθνικό ζήτημα, ἀλλά καί ἔφθασαν στό σημεῖο νά διακρίνουν στήν ἑλληνική ἐπιμονή γιά τήν ἐξακολούθηση τῶν διαπραγματεύσεων μιά μόνο ἰδιοτέλεια, τήν ἐπιθυμία παράτασης τῆς κρητικῆς κρίσης[15].

Ἄν ἡ ἀντιφατικότητα τοῦ Κουμουνδούρου τήν περίοδο 1865-1868 ὀφείλεται στό ὅτι ἄλλοτε μιλάει σάν πρωθυπουργός

ριντάνης, Β΄, σ.384-470. Γιά τίς σερβικές ἐλπίδες στό πρόσωπο τοῦ Κουμουνδούρου, Vučković-Jakšić, σ.247 κέ.

14. Ἄρθρο πρῶτο τῆς ἑλληνοσερβικῆς στρατιωτικῆς σύμβασης, ὅ.π., σ. 515.

15. Ὅ.π., σ.292-293 καί 330.

καί ἄλλοτε σάν ἀντιπολίτευση, πράγμα πού δικαιολογεῖ τή διαφορετική συμπεριφορά του στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση, στήν ἑπόμενη φάση τῶν διαπραγματεύσεων κατά τήν κρίση 1875-1878 τά πράγματα εἶναι ἀκόμα πιό περίπλοκα. Σ' αὐτή τή φάση, ἡ διπλή ἰδιότητα τοῦ Κουμουνδούρου[16] συνδυάζεται μέ τό γεγονός ὅτι τό βάρος τῶν διαπραγματεύσεων κατά ἕναν παράδοξο τρόπο εἶναι μοιρασμένο ἀνάμεσα σ' αὐτόν, πού ὁπωσδήποτε συγκαταλέγεται στούς σημαντικότερους πολιτικούς τῆς Ἑλλάδας τοῦ 19ου αἰώνα, καί ἕναν ἀνισόρροπο ἰδιώτη, τόν Λεωνίδα Βούλγαρη, γιά τόν ὁποῖο οἱ Σέρβοι δέν εἶναι ποτέ σίγουροι ἄν εἶναι ἐξουσιοδοτημένος ἀπό τόν Κουμουνδοῦρο ἤ τελείως ἀνεύθυνος[17].

Ἡ αὐτοσχέδια αὐτή ἐξωτερική πολιτική ἦταν εὐάλωτη στήν κριτική, καί ἡ ἀφορμή δόθηκε μέ τήν κήρυξη τοῦ πρώτου σερβοτουρκικοῦ πολέμου τό καλοκαίρι τοῦ 1876 καί τήν προκήρυξη τοῦ κνέζ Μίλαν, πού περιλάμβανε καί ἔκκληση στούς Ἕλληνες, ἀπογόνους «τοῦ Λεωνίδα καί τοῦ Μπότσαρη», καί πού ἡ κυβέρνηση Κουμουνδούρου ἔσπευσε νά «διαψεύσει»[18]. Ἡ διά-

16. Γιά τή σχέση τοῦ Κουμουνδούρου-πρωθυπουργοῦ μέ τόν Κουμουνδοῦρο-ἀντιπολίτευση πβ. *Ρήγας*, 30.3.1877: *Παραδόξως εἴδομεν τό «Ἐθνικόν Πνεῦμα» (...) ἀναπεταννῦον τήν σημαίαν τῆς ἀδελφοποιήσεως τῶν ἀνατολικῶν λαῶν ὡς μόνην πολιτικήν ἁρμόζουσαν σήμερον τῇ Ἑλλάδι καί ἐπιβαλλομένην ταῖς κυβερνήσεσι τοῦ μέλλοντος. Ἡ ρηθεῖσα ἐφημερίς, ὄργανον τοῦ κ. Κουμουνδούρου, ἐσίγα ἐπί τόν μακρόν χρόνον τῆς διοικήσεως τοῦ πάτρωνος αὐτῆς (...). Εἶναι τοὐλάχιστον εἰλικρινεῖς αἱ νέαι αὗται ἀρχαί τοῦ ὑπό τοῦ «Ε.Π.» ἐκπροσωπουμένου κόμματος ἤ εἶναι ἐκ τῶν συνήθων ὅπλων τῶν ἀντιπολιτεύσεων ἐν Ἑλλάδι;* Στήν ἀσυνέπεια βέβαια αὐτή ὁ Κουμουνδοῦρος δέν ἀποτελεῖ ἐξαίρεση· πβ. τή σκληρή σάτιρα σέ βάρος τοῦ «ὁμοϊδεάτη» του βουλευτῆ Μεσσηνέζη, *Μή χάνεσαι*, 9.3.1880: *Εἶναι νοστιμώτατος εἰς τόν ἐνθουσιασμόν του. Ἔπρεπε νά ἔχῃ μίαν σημαίαν, διά νά δικαιοῦται νά μεταχειρίζηται κάποτε τόν πληθυντικόν· νά δικαιοῦται νά λέγῃ: ἐγώ καί τό μπαϊράκι μου. Ἤ: τό μπαϊράκι μου καί ἐγώ. Ἔλαβε λοιπόν τήν σημαίαν τῆς ἀδελφοποιήσεως τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς (...). Καί τώρα δέν μπορεῖ νά μιλήσῃ τις περί λαῶν, χωρίς νά ἔχῃ νά κάμῃ μέ τόν κ. Μεσσηνέζην.* Καί ὁ σατιρογράφος σπεύδει νά θυμηθεῖ: *Εἴδομεν τήν ὑπογραφήν του κάτωθεν ἐγγράφου τῆς Ἀδελφότητος, δι' ἧς διεμαρτύρετο ἐναντίον τῶν Βουλγάρων.*

17. Βλ. E. Skopetea, ὅ.π., σ.96-103.

18. Βλ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 29.6.1876.

ψευση ἦταν εὐπρόσδεκτη γιά τή σάτιρα τῶν φιλοπολέμων:

Ὁ ἡγεμών Μίλαν συνεπείᾳ τῆς διαψεύσεως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως περί συμπράξεως τῆς Ἑλλάδος δημοσίᾳ ἀνεκάλεσε τήν περικοπήν «περί τῶν ἐνδόξων Ἑλλήνων τῶν ἀξίων τοῦ Θεμιστοκλέους ἀπογόνων» καί διακηρύσσει τοὐναντίον ὅτι ἐκ μέρους τοιούτου ἀγραμμάτου καί σκοτεινοῦ λαοῦ οὐδέν ἕτερον ἀναμένετο[19].

Ἀλλά ἡ στάση τῆς κυβέρνησης δέν μποροῦσε νά περάσει ἀπαρατήρητη οὔτε ἀπό τούς οὐδετερόφιλους:

Ἐάν (...) ἡ ἐπίκλησις αὕτη ἀπέβλεπε πράγματι τήν Ἑλλάδα (ἐνν. καί ὄχι τούς Ἕλληνες γενικά), *τότε ἡ σπουδή τῆς κυβερνήσεως πρός ἀπόκρουσιν αὐτῆς εἶναι λίαν χαρακτηριστική. Οὐδείς δύναται νά καταλογίσῃ τοσαύτην θρασύτητα τῇ κυβερνήσει τοῦ Βελιγραδίου ὥστε νά ἀμφισβητήσῃ τό ἐνδόσιμον ἤ τό δικαίωμα ὅπερ εἶχεν, οὕτω λαλοῦσα, ἐάν πράγματι ὑπηνίττετο τήν ἐλευθέραν Ἑλλάδα. Τίς ἔδωκεν αὐτῇ τοιοῦτο δικαίωμα; Τίς ὑπεσχέθη αὐτῇ συμμετοχήν καί συγχρόνως τῇ Πύλῃ οὐδετερότητα; Τίς ὤφειλε νά προνοήσῃ ὅπως διατηρηθῇ μυστικόν, εἴπερ ὑπῆρχε τοιοῦτο συμβόλαιον, καί μή ἐκτεθῇ ἡ Ἑλλάς ὡς ἀπαράσκευος; Προσκρούουσι λοιπόν πάντοτε ὡς οἰνοβαρεῖς ἐπί θάτερα τῆς ὁδοῦ;*[20]

19. *Εὔβοια*, 22.7.1876.
20. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 13.7.1876. Πβ. *Ρήγας*, 10.2.1877.

6. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

Α. Στό ζήτημα τῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἴδαμε ὅτι ἐκδηλώθηκε μιά τάση ἀμφισβήτησης τῶν ἑλλαδικῶν ἐπιδόσεων, πού κάποτε κατέληγε καί στήν πλήρη ἄρνηση τῆς σημασίας τοῦ Βασιλείου. Ἡ κριτική πού, στό ὄνομα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἀσκεῖται γιά τόν χειρισμό τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἀπό τίς ἑλληνικές κυβερνήσεις, εἶναι ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς γενικότερης αὐτῆς τάσης. Ὡστόσο παρουσιάζει ἰδιορρυθμίες πού ἐπιβάλλουν καί τή μεμονωμένη της ἐξέταση.

Στό ἴδιο τό ἀντικείμενο τῆς κριτικῆς ὀφείλεται βέβαια ἡ βασική διαφορά. Μέχρι τέλους ἡ Μεγάλη Ἰδέα διατήρησε γιά τούς Ἕλληνες τήν ἀοριστία της, καί γιά τήν εὐρωπαϊκή Προστασία τήν ὀχληρότητα μιᾶς παράλογης ἐπιθυμίας. Ἄν ἡ κριτική τοῦ «προτύπου Βασιλείου» διεκτραγωδοῦσε τήν ἀδυναμία ἐκπλήρωσης τοῦ ἐφικτοῦ, ἡ κριτική τῆς Μεγάλης Ἰδέας διεκτραγωδοῦσε τήν ἀδυναμία ἐκπλήρωσης τοῦ ἀνέφικτου. Ἄν ἡ πρόοδος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἀναφερόταν σ' ἕναν δεδομένο στόχο, τήν ἐξομοίωση μέ τήν Εὐρώπη, ἡ Μεγάλη Ἰδέα δέν ἦταν παρά Μεγάλη Ἰδέα, τήν ὁποία μποροῦσαν νά ἐπικαλοῦνται ἐξίσου δωρεάν καί κριτές καί κρινόμενοι. Ἦταν λοιπόν ἐδῶ συχνά διαφανέστερες οἱ στενά ἀντιπολιτευτικές ἰδιοτέλειες τῆς κριτικῆς. Τό ἐθνικό ζήτημα ὡς πλαίσιο ἄσκησης κριτικῆς προσφερόταν πράγματι ἰδιαίτερα, καί γιά τό εὐρύ φάσμα τῶν ἐξ ὁ-

ρισμοῦ τρωτῶν σημείων τῆς ἑκάστοτε κρινόμενης ἐξουσίας (ὄχι μόνο συγκεκριμένες ἐνέργειες ἤ παραλείψεις, ἀλλά καί οἱ τόσες προκαθορισμένης ἔκβασης ἀναμετρήσεις μέ τίς Δυνάμεις) καί γιά τή βαρύτητα τῶν κατηγοριῶν πού μποροῦσαν νά ἐξακοντισθοῦν (ἡ πιό βαριά, προδοσία). Στό χάσμα ἀνάμεσα στόν λαό καί τήν ἡγεσία του —πού ἤδη συναντήσαμε— δίνονταν ἐδῶ διαστάσεις μεταφυσικές. Οἱ ἐπικριτές τῆς Ἐξουσίας μποροῦσαν νά παρουσιαστοῦν ὡς θεματοφύλακες μιᾶς ἄχρονης, ἀναλλοίωτης, ἱερῆς Μεγάλης Ἰδέας, πού ἀντιμαχόταν μιάν ἄλλη Μεγάλη Ἰδέα, περιστασιακή, δημαγωγική καί ψεύτικη. Ἦταν μιά εὔπεπτη διάκριση, πού δέν ἀπαιτοῦσε καί πολλές διευκρινίσεις.

Τό 1862 ἡ ἐφημερίδα *Ἀθηνᾶ* ἔδινε ὁρισμό τῶν δύο Μεγάλων Ἰδεῶν. Ἡ μία εἶναι ἐκείνη, *δι᾽ ἥν τέσσαρας αἰῶνας πάλλει τό ἑλληνικόν ἔθνος*.

> *Ἡ ἄλλη, τήν ὁποίαν ἀπό τριάκοντα ἤδη ἐτῶν πρός καταστροφήν τῶν ἐθνικῶν ἐλευθεριῶν καί ἰδίαν αὐτοῦ στερέωσιν κατά καιρούς τό σύστημα ἀναμοχλεύει· διά τήν μεγάλην αὐτήν ἰδέαν δίς ἤδη κατά τό '40 καί '54 κατεκάη σύμπασα ἡ Ἑλλάς, ἔμπροσθεν τῆς μεγάλης αὐτῆς ἰδέας, ὡς κακοποιοῦ τινος φάσματος, ἔντρομοι ὀπισθοδρομοῦν οἱ Ἕλληνες, φωνάζοντες «προδοσία, προδοσία»*[1].

Ὁ ἀντιδυναστικός ἀγώνας, στά πλαίσια τοῦ ὁποίου ἐντάσσεται καί ὁ ὁρισμός αὐτός, γνώρισε μεγάλη ἄνθηση τῆς ἐθνικῆς φιλολογίας: Ἔπρεπε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ὁ δεδηλωμένα μεγαλοϊδεάτης Ὄθων δέν ἔχει ἁπλούστατα σχέση μέ τή Μεγάλη Ἰδέα, καί φυσικά καί οἱ ὀπαδοί τοῦ Ὄθωνα εἶχαν τή δυνατότητα νά ἀμυνθοῦν μέ τά ἴδια ὅπλα. Στήν τριετία ἄλλωστε 1859-1862 μπορεῖ κανείς νά πεῖ ὅτι κατασταλάζουν οἱ βασικές ὁμάδες «καταγγελιῶν» γιά τό ζήτημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Σύμφωνα μέ τήν πρώτη ὁμάδα καταγγελιῶν, τό «ἔθνος», ἔχοντας διαχωρίσει τή θέση του ἀπό τό «σύστημα», μποροῦσε πλέον νά διακρίνει καθαρά τίς σκοτεινές προθέσεις τῆς ἡγεσίας του[2]. Τό «σύστημα» χρησιμοποιοῦσε τή Μεγάλη Ἰδέα ὡς ὄρ-

1. *Ἀθηνᾶ*, 7.7.1862.

2. Πβ. ὅ.π., 11.7.1862: *Δέν πλανῶνται πλέον ἀπό ματαίας ὑποσχέσεις οἱ ἄνθρωποι οὐδέ ἠλεκτρίζει πλέον εὐτυχῶς αὐτούς ἡ μόνον πρός στερέω-*

γανο γιά τήν ἐπίτευξη σκοπῶν ἄσχετων πρός τό ἐθνικό ζήτημα, εἴτε γιά νά ἀποπροσανατολίσει τόν λαό καί *νά φέρῃ ἀντιπερισπασμόν τινα*[3] ἀπό τά συσσωρευμένα ἐσωτερικά προβλήματα, εἴτε, ἀκόμα χειρότερα, γιά νά ἀργυρολογήσει:

> *Μ ε γ ά λ η Ἰ δ έ α, σύνθημα σατανικόν τῆς παρούσης κυβερνήσεως, εἶναι τό μόνον ὅπλον δι' οὗ σπεύδει νά ταπεινώσῃ πᾶν εὐγενές καί ὑψηλόν αἴσθημα (...). Πιστοί ὀπαδοί τῆς Μεγάλης Ἰδέας διά τῶν ἐξωνημένων ὀργάνων των κηρυττόμενοι, προσπαθοῦσιν, ἀφοῦ πᾶσαν ἰκμάδα ζωτικότητος ἀπερρόφησαν, καί πάλιν τήν πρός τούς ὁμογενεῖς πίστιν νά μᾶς κλονίσουν, ζητοῦν καί πάλιν νέας συνδρομάς νά καταβροχθήσουν, νέον σφαγεῖον νά καταστήσουν τάς Θεσσαλικάς πεδιάδας, νέα νά στήσωσι τρόπαια προδοσίας· ζητοῦν νά μᾶς στιγματίσωσιν εἰς τόν εὐρωπαϊκόν κόσμον, ὡς τό 1854, ἐποχήν ἥτις (...) ἄφησεν ἀνεξάλειπτον εἰς τήν βαρυπενθοῦσαν πατρίδα μας στίγμα*[4].

Βέβαια τά βέλη αὐτῆς τῆς καταγγελίας εὔκολα ἀντιστρέφονται. Ἡ ἴδια ἡ Ἐξουσία μπορεῖ, π.χ., νά ἀσκήσει δίωξη σέ ἰδιῶτες ἐπειδή *ἐξ ἐπαγγέλματος καί πρός ἀργυρολογίαν* μετέρχονται *τήν πρόφασιν τῆς Μεγάλης Ἰδέας*[5]. Τό σημαντικότερο, οἱ καταγγέλλοντες μποροῦν ἀκριβῶς νά ἐπικριθοῦν ἐπειδή ὑπερβάλλουν στή χρησιμοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας ὡς *μέσου ἀντιπολιτεύσεως* καί μόνο:

> *Ἐπειδή περιοδικῶς τό σύστημα μετεχειρίσθη τήν Μεγάλην Ἰδέαν ὡς ὅπλον πρός τήν ὑπηρεσίαν ἄλλων σκοπῶν, καί πρός σωτηρίαν αὐτοῦ, τούτου ἕνεκα καί σήμερον, ὅτε μεταχειρίζεται τήν αὐτήν ἰδέαν πρός τόν αὐτόν σκοπόν, ἀνάγκη πᾶσα νά δειχθῇ εἰς τούς ἔσω καί ἔξω Ἕλληνας ὅτι αὐτό προδίδει καί ἐπιβουλεύεται, ἀλλά δέν ὑπηρετεῖ αὐ-*

σιν τοῦ συστήματος καί πρός ἀργυρολογίαν τῶν ὑπηρετῶν του ἐπιχειριζομένη Μεγάλη Ἰδέα, εἰς τό ἄκουσμα τῆς ὁποίας ἄλλοτε ἔπαλλε πᾶσα ἑλληνική καρδία.

3. Ὅ.π., 3.9.1862.
4. *Φῶς*, 14.7.1862.
5. *Αἰών*, 20.7.1860.

τήν. Ἑπομένως πᾶν ὅ,τι ἤθελε συντείνει πρός ματαίωσιν τῶν ἐνεργειῶν του, πρός παράλυσιν αὐτῶν, εἶναι θεμιτόν [6].

Παρουσιάζοντας μέ τόν παραπάνω τρόπο τή λογική τῆς ἀντιοθωνικῆς ἀντιπολίτευσης, ὁ *Αἰών* διαμαρτύρεται ὅτι:

Ἔχοντες τόσα ἄλλα σημεῖα, εἰς ἅ δυνάμεθα νά προσβάλωμεν ἀποτελεσματικῶς τήν κυβέρνησιν, δεικνύμεθα λίαν ἀδέξιοι ἀναμιγνύοντες περιοδικῶς τήν Μεγάλην Ἰδέαν καί καθιστῶντες θέμα προσβολῶν καί ἀντιπολιτεύσεως αὐτήν [7].

Ἡ πρώτη λοιπόν ὁμάδα καταγγελιῶν βλέπει στή Μεγάλη Ἰδέα ἕνα σύνθημα σέ κατάχρηση. Ὑπάρχει μιά δεύτερη, πού στρέφει τήν προσοχή στή Μεγάλη Ἰδέα ὡς σειρά συγκεκριμένων ἐνεργειῶν, μέ σκοπό τήν προώθηση ἤ ἀντίθετα τήν παρεμπόδιση τοῦ ἐθνικοῦ ἔργου. Βάλλεται ἐδῶ ἡ Ἐξουσία ἐπειδή ἀναιρεῖ στήν πράξη τά ὅσα περί Μεγάλης Ἰδέας διατυμπανίζει, ἐνῶ οἱ ἀληθινοί πατριῶτες διώκονται· ἤ ἐπειδή τίς ἐνέργειές της γιά τό ἐθνικό ζήτημα τίς προγραμματίζει κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἡ ἀποτυχία τους νά εἶναι ἐξασφαλισμένη. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ Ἐξουσία κατηγορεῖται ὅτι αὐτοαναγορεύθηκε ὑπερασπιστής μιᾶς ὑπόθεσης πού δέν τῆς ἀνήκει:

(Ἡ Μεγάλη Ἰδέα) *εἶναι κτῆμα ἁπάσης τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς, καί ὅμως ἄξιοι πρωτουργοί παρίστανται μόνον ἰδεολόγοι τινές ἀγύρται* [8].

Ἡ *ἀγυρτία* εἶχε συνδεθεῖ στενά μέ τή Μεγάλη Ἰδέα ἀπό τά χρόνια ἀκόμα τοῦ Κωλέττη, καί ἡ σύνδεση θά παραμείνει ἐπίκαιρη γιά πολύν καιρό μετά τήν Ἔξωση, ὅταν π.χ. ὁ Ἀναστάσιος Βυζάντιος θά χρησιμοποιήσει, ὡς συνώνυμο τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τήν ἔκφραση *μεγάλη ἀγυρτία* [9]. Τήν ἀφορμή γι' αὐτή

6. Ὅ.π., 17.9.1862.
7. Ὅ.π., 17.8.1862.
8. *Ἡ Ἐλπίς*, 11.9.1862· πβ. 26.6.1862.
9. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.263. Πβ. *Κουμανούδης*, σ.10, λῆμμα *ἀγυρτοπατριῶται*. Γιά τόν Κωλέττη, π.χ. *Θ. Ρηγόπουλος*, σ.312: *Ὡς δέ ἐπιτηδειότατος ἀγύρτης, κομπογιαννίτης, ἐκήρυττεν ἑαυτόν ἡγέτην καί ἀρχηγόν τῆς «Μεγάλης Ἰδέας»* κλπ.

τή βαριά κατηγορία δίνουν τά πυκνά άπό τή σύσταση τοῦ Βασιλείου «ἰδιωτικά» κινήματα, τά *ἀνόητα καί παράτολμα*[10], τά ὁποῖα ἡ Ἐξουσία ἀνάλογα μέ τίς ἑκάστοτε ἀνάγκες της εἴτε ὑποκινεῖ εἴτε καταδίδει στούς Τούρκους (καί βέβαια ἡ ἀντιπολίτευση ἀνάλογα μέ τίς δικές της ἀνάγκες εἴτε ἐπικροτεῖ εἴτε καταδικάζει). Καί στήν περίπτωση πού «προδίδει» τούς πατριῶτες καί στήν περίπτωση πού τούς «μαγγανεύει», στόχος τῆς Ἐξουσίας κρίνεται πάντα ἕνας: ἡ ἐπιβίωσή της. Καί ἐδῶ ὅμως ἐξίσου εὔκολα τά πυρά μποροῦν νά στραφοῦν καί ἐναντίον αὐτῶν πού τά ἐκτοξεύουν, στό θέμα ἰδίως τῆς «μυστικότητας» πού πρέπει νά περιβάλλει τίς ἐθνικές ἐνέργειες[11].

Ἡ μυστικότητα, πάλι, ὁδηγεῖ σέ μιά τρίτη ὁμάδα καταγγελιῶν, πού ἀφοροῦν στή Μεγάλη Ἰδέα ὡς «μακροπρόθεσμο» ὅραμα, τό ὁποῖο ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἀναλάβει νά ἐκπληρώσει, ὀργανώνοντας τίς στρατιωτικές της δυνάμεις καί τήν ἐξωτερική της πολιτική:

> *Εἰς τί δύναται νά συντελέσῃ ὁ γελοῖος μυστικισμός, δι' οὗ περιβάλλονται πᾶσαι αἱ περί τήν Μεγάλην Ἰδέαν ἀφορῶσαι ἐνέργειαι, ὅταν οὐδεμία κατεβλήθη ποτέ προσπάθεια πρός ἀνάπτυξιν τῶν ἐθνικῶν δυνάμεων, τήν στρατιωτικήν τοῦ λαοῦ μόρφωσιν, τήν σύστασιν ἀξιομάχου στόλου;*[12]

Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς Ἑλλάδας σέ ὅ,τι θά μποροῦσε νά συντελέσει στήν ἀπεμπλοκή τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος (στρατός, διπλωματία) ἐπισημαίνεται ἀπό τούς κατηγόρους της ὡς ζωντανή ἀπόδειξη τῆς ὑποκρισίας τῆς Ἐξουσίας[13].

Τά μεγαλοϊδεατικά ὅπλα πού ἀκονίστηκαν στή διάρκεια τοῦ ἀντιδυναστικοῦ ἀγώνα δέν ἐγκαταλείπονται μετά τήν Ἔξωση.

10. *Ἡ Ἐλπίς*, 11.9.1862. Ἐπιχειρηματολογία ὑπέρ τῆς *ἰδιωτικῆς ἐνεργείας*: *Ἡ Εὐθύνη*, 19.2. καί 12.3.1877.
11. Βλ. ὅ.π., 19.4.1863. Γιά τή διαφοροποίηση τοῦ τύπου στό ζήτημα τῆς μυστικότητας, *Φῶς*, 11.7.1862. Πβ. *Αἰών*, 5.7.1862: *Ποῦ ἐμέλλομεν νά καταντήσωμεν! Τό 1862 νά εὑρίσκωνται Ἕλληνες, καταγγέλλοντες εἰς τούς Τούρκους ἐνεργείας ἰδανικάς περί Μεγάλης Ἰδέας!*
12. *Ἀθηνᾶ*, 2.7.1862. Πβ. *Δεληγεώργης*, σ.151-152.
13. Πβ. *Φῶς*, 21.7.1862.

Όλες οἱ κατηγορίες πού εἴδαμε πιό πάνω: ὁ σφετερισμός τῆς Μεγάλης Ἰδέας, τά ἄτακτα κινήματα, τό ἀπαράσκευο τοῦ Βασιλείου, ἡ «μυστικιστική» ἐξωτερική πολιτική, θά ἔχουν καί ἄλλες εὐκαιρίες νά ἀναδιατυπωθοῦν ἀργότερα, στίς κρίσεις πού θά ἐπακολουθήσουν. Οἱ δύο Μεγάλες Ἰδέες θά παραμείνουν ἀντιμέτωπες. Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι ἡ Ἐξουσία παύει πλέον νά ἐπικαλεῖται τή Μεγάλη Ἰδέα μέ τόν ἴδιο αὐτονόητο τρόπο. Ἡ νέα δυναστεία εἶναι κατ' ἀρχήν ἀντιμεγαλοϊδεατική, καί ἡ «πολιτική τῆς Μεγάλης Ἰδέας» ἁπλῶς μία ἀπό τίς δύο πιθανές πολιτικές, μέ μιά ἐξίσου θεμιτή ἐναλλακτική λύση, τήν «πολιτική τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάπτυξης». Αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τήν κοινή διαπίστωση ὅτι ἡ ἐκπλήρωση τοῦ προορισμοῦ τοῦ Βασιλείου ὄντως χρονίζει, προκαλεῖ τήν τελευταία καταγγελία, πού στρέφεται πιά ὄχι μόνο ἐναντίον τῆς Ἐξουσίας, ἀλλά καί ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ, περιγράφοντας μιά συνενοχή πού ἤδη συναντήσαμε:

Δυστυχῶς (...) ὁ πιεζόμενος καί περιφρονούμενος ἑλληνισμός δέν ῥαπίζεται μόνον ὑπό τῆς Δύσεως, δέν περιφρονεῖται μόνον ὑπό τῆς ἐπιβούλου Ἄρκτου, ἀλλά καί αὐτός οὗτος αὐτοκτονεῖται, διότι ἡ καρδία αὐτοῦ ἡ κειμένη ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι ἐπαύσατο πλέον πάλλουσα ὑπέρ τῆς μεγάλης τοῦ ἔθνους ἀποστολῆς (...). Ἡ ἐλευθέρα Ἑλλάς ἀντί νά καταστῇ τό θέατρον ὑψηλῶν ἀγώνων καί ὁ πυρήν τοῦ καθόλου ἑλληνισμοῦ, μετετράπη (...) εἰς ῥουσφετεμπορεῖον, ἀναιδεῖς ἐργοστασιάρχαι τοῦ ὁποίου ἀναφαίνονται ἐναλλάξ πότε ὁ εἷς πότε ὁ ἄλλος τῶν λεγομένων κομματαρχῶν ἤ ὀρθότερον εἰπεῖν ὀλετήρων τοῦ ἔθνους, πρός ἐξολοθρευμόν τῶν ὁποίων ὤφειλεν πρό πολλοῦ νά φροντίσῃ ὁ ἑλληνικός λαός [14].

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς Μεγάλης Ἰδέας ἀπό τούς κατοίκους τοῦ Βασιλείου, εἴτε αὐτό σημαίνει ἐγκατάλειψη τοῦ προορισμοῦ εἴτε ἐγκατάλειψη τῶν ἔξω ἀδελφῶν, ἐντάσσεται στό πλαίσιο τοῦ

14. *Ἡ Εὐθύνη*, 22.1.1877. Πβ. *Ρήγας*, 27.1.1877, ὅπου ἐκφράζεται καί ἡ ἐλπίδα ὅτι *θᾶσσον ἤ βράδιον θά κατορθώσωμεν νά ἐμποιήσωμεν εἰς τόν ἀδιαφοροῦντα λαόν τήν πίστιν, ἥτις ἐμφορεῖ καί στηρίζει ἡμᾶς.*

πλέγματος ἐνοχῆς πού καλλιεργεῖται ἰδίως μετά τό τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου, καί εἶναι ἕνα ἀκόμα παράδειγμα τῆς γενικότερης ἀντίληψης γιά τήν γνωστή μας πιά «ἔκπτωση» τοῦ ἑλληνισμοῦ. Κρίνονται ἐξίσου ἔνοχοι καί οἱ πολιτικοί οἱ *τουρκόφιλοι, οἱ δολοφόνοι τῆς Μεγάλης Ἰδέας*[15], καί ὁ λαός πού ἀνάλγητος παρακολουθεῖ τά συμβαίνοντα γύρω του[16]. Εἶναι μιά κριτική πού ἀκούγεται καί στή διάρχεια τῆς Κρητικῆς ἐπανάστασης, φθάνει ὅμως στό ἀποκορύφωμα στά χρόνια τῆς μεγάλης ἀνατολικῆς κρίσης καί ἀμέσως μετά τή λήξη της. Ἡ σύγκριση τῆς σύγχρονης ἐποχῆς μέ τήν «Ἑλλάδα τοῦ 1821» εἶναι τόσο συχνή ὥστε νά μήν περάσει ἀπαρατήρητη ἀπό τή σάτιρα:

> *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1821 καί ἡ Ἑλλάς τοῦ 1879! Ὁ κ. Παράσχος περί τοῦ ζητήματος αὐτοῦ δέν ἔχει εἰμή μίαν μόνον ἰδέαν, περί ἥν στρέφεται, στρέφεται, ὡς οἱ δερβίσαι εἰς τόν τ ε κ έ ν των, ἕως ὅτου ἀφρίσουν καί πέσουν κάτω ἐν καταστάσει ἀναισθησίας! Ἡ ἰδέα τοῦ κ. Παράσχου εἶναι ὅτι ἡ Ἑλλάς τοῦ 1879 δέν εἶναι ἡ Ἑλλάς τοῦ 1821. Κατά τοῦ δ έ ν ε ἶ ν α ι αὐτοῦ ἐξακοντίζει ἤδη ἀπό δεκαετίας ὁ ἐθνικός μας ποιητής τάς φλόγας του, τούς κεραυνούς, τήν εὐφυΐαν, τήν χολήν, τήν ἔμπνευσιν, τά βέλη του, τήν σάτιράν του. (...) Ἀλλ' ὁ κ. Παράσχος φορεῖ ρεδιγκόταν ἥτις βοᾷ ἐναντίον τῶν ἀρῶν τοῦ ἐθνικοῦ ποιητοῦ κατά τοῦ*

15. *Νέα Γενεά*, 27.8.1866.
16. Π.χ. Σ. Α. Β(ασιλειάδης), «Μελέτη ἐπί τοῦ βίου...», *Παρθενών*, Β', φυλλ. Α', Ἀπρίλιος 1872, σ.728-729: *Ἀφ' ὅτου τήν ἐθνικήν ἡμῶν παλιγγενεσίαν καθηλώσαμεν εἰς τήν 25 Μαρτίου τοῦ 1821, ἀφ' ὅτου τό ἀπό Ἴστρου μέχρι Κρήτης χρυσοῦν ὄνειρον τοῦ Φερραίου, τοῦ Σκουφᾶ, τοῦ Γρηγορίου, τῶν Ἱερολοχιτῶν καθείρξαμεν ἀπό Ἰθάκης μέχρι Λαμίας, ἀφ' ὅτου παρά τό τρόπαιον τῶν Μαραθωνομάχων ἀνεγείραμεν τά τρόπαια τοῦ Ἀρβανιτάκη, δείλαιοι ἡμεῖς!, ἐπελαθόμεθα βαθμηδόν τοῦ πατρῴου σεπτοῦ ὀνόματος, μετ' ἀγωνίας φέρομεν τό βαρύ φορτίον τῶν ἐλπίδων τῆς Ἀνατολῆς, κύπτομεν δέ ἐν αἰσχύνῃ τό πρόσωπον πρό τῆς φωτεινῆς μορφῆς τῶν προγόνων καί οἱονεί πειρώμεθα νά λησμονήσωμεν ἑαυτούς ἐν τῇ ἀγκάλῃ ἐκνενευρισμένου πολιτισμοῦ, πολιτικῆς βδελυρᾶς καί ἐλεεινῆς ἀναπαύσεως...* Γιά τήν ἀδιαφορία τῆς Ἑλλάδας καί τῶν Ἑλλαδιτῶν πβ. ἐπίσης ἀγόρευση Α. Ρηγόπουλου, συνεδρ.43, 30.11.1867, ΕΣΒ, σ.379-386· Δ. Βερναρδάκης 1874, σ.393 κέ.· Π. Γ. Πολίτης 1879, σ.5· *Δεληγεώργης*, σ.114-115, 124-125.

ἔθνους του ὡς φουστανελλοφοροῦντος[17].

Ὑπάρχουν βέβαια καί συγκρίσεις πού ὑπερβαίνουν τά ὅρια τῆς ἁπλῆς ρομαντικῆς νοσταλγίας:

> *Θέλετε νά ἴδητε πόσον διαφέρει ἡ Ἑλλάς τοῦ 1877 τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1821; Δύνασθε νά ἀναμετρήσητε διά μιᾶς ὅλον τό μέγεθος τῆς πτώσεως, ἐάν ἀπό τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας στρέψητε τό βλέμμα πρός τήν Ἐπιτροπήν τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης. (...) Συνεστήθη ὅπως διαδώση τό κήρυγμα, ὅπως ὑποθάλψη τόν ἐνθουσιασμόν, ὅπως προετοιμάση συνεννοήσεις, ὅπως, ἐν ἀνάγκη, ἀντικαταστήση, ὅπου δεῖ, ἤ παρασύρη τήν κυβέρνησιν. Ὅπως διαδώση τό κήρυγμα; Ἀλλά ποῖον κήρυγμα; Ἡ Ἐθνική Ἄμυνα δέν εἰξεύρει ἄν ἔχωμεν τίποτε νά κηρύξωμεν. Ὅπως ὑποθάλψη τόν ἐνθουσιασμόν; (...) Τόσον καλά μετεδόθη ὁ ἐνθουσιασμός, ὥστε ἄνδρες ἐλθόντες ἐκ τῆς δούλης Ἑλλάδος (...) ἔφυγον ἐρωτῶντες ἐάν ἡ Ἐπιτροπή τῆς Ἀμύνης ἔχει ἐντολήν νά κατασβέση τόν σπινθῆρα τῆς ἐπαναστάσεως. Τόσον ἄφθονοι ἔρρεον ἐκ τοῦ κέντρου ἐκείνου τῆς δικηγορικῆς στωμυλίας, τῆς τραπεζικῆς θετικότητος, τῆς ἐπικουρείου ἀφροντισίας καί τοῦ λογιωτατισμοῦ, αἱ συμβουλαί τῆς ἡσυχίας καί τῆς φρονήσεως καί ἡ διακωμώδησις τῶν ἀνοησιῶν ἐκείνων, ἐξ ὧν τόσα παθήματα ἔπαθεν ἡ Ἑλλάς*[18].

Δέν εἶναι τυχαία ἡ ἀναφορά στό ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Ἐθνικῆς Ἀμύνης, ἑνός ἀπό τούς κύριους πρωταγωνιστές τῆς κρίσης τοῦ 1875-1878. Μέ δεδομένη τήν «ὑπόγεια» σχέση τους τόσο μέ τίς κυβερνήσεις ὅσο καί μέ τήν «κοινή γνώμη», οἱ ἐπιτροπές ἀποτελοῦσαν γιά πολλούς τό κατ' ἐξοχήν σύμβολο τῆς συνενοχῆς λαοῦ καί Ἐξουσίας στή στασιμότητα τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος.

Μιά νέα ἐξάλλου ὑποψία ἐρχόταν νά διογκώσει τίς εὐθύνες τῆς Ἐξουσίας σ' αὐτή τήν ἴδια κρίση: τό ὅτι εἶχε καταντήσει νά

17. *Μή Χάνεσαι*, 10.2.1880.

18. *Ἀν. Βυζάντιος*, σ.348-349 (1877).

ίμινοεῖ ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ά προβλήματα γιά νά ἀποσπάσει τόν κόσμο ἀπό τά ἐξωτερικά — μιά ὑποψία πού ἀναπόφευκτα τροφοδοτοῦνταν ἀπό τό περιεχόμενο τῶν συζητήσεων στή Βουλή σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς κρίσης[19]. 'Αλλά καί ὅταν καμιά ἀπό τίς κυβερνήσεις τοῦ 1875-1878 ἀναγκαζόταν ἀπό τά πράγματα νά ἀντιμετωπίσει τό ἐθνικό ζήτημα, ἦταν πάντα δυνατή ἡ κατάργηση κάθε διάκρισης μεταξύ «οὐδέτερης» καί «ἐνεργητικῆς» πολιτικῆς πίσω ἀπό μιά εὐάλωτη στή σάτιρα αὐτοπεποίθηση γιά τίς δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς διπλωματίας:

Ἠκούσαμεν ὅτι ὁ κ. πρωθυπουργός ἐρωτηθείς εἶπε πρός ἄνδρας φλεγομένους ὑπό τοῦ πόθου, ὅστις κατήντησεν ἤδη ἀρχαιότης, νά ἐπαναλάβωσι ἐν μέλλοντι μετά τῆς Τουρκίας πολέμῳ τούς ἡρωικούς τοῦ 21 ἀγῶνας: —Αὐτά θά τά πάρωμεν τώρα μ ἐ τ ή ν π έ ν α ν. Τήν Ἤπειρον δηλαδή, τήν Θεσσαλίαν καί τήν Κρήτην. Εἶναι ὁ πρωθυπουργός μας κύριος Ἀλέξανδρος Κουμουνδοῦρος ὁ κλασσικός ἠλίθιος τοῦ Σαρδοῦ, ὅστις θά δύναται νά ἐλπίσῃ τι ἐκ τῆς χαύνου καί παραλύτου π έ ν α ς τοῦ συναδέλφου του κ. Δεληγιάννη;
Ὄχι. (...) Ἡ κυβέρνησις σατιρίζει τήν κυβέρνησιν[20].

19. Πβ. τήν εἰρωνική εἴδηση τοῦ *Ρήγα*, 1.3.1877: *Τό ὑπουργεῖον Κουμουνδούρου ἔπεσεν ἔν τινι ζητήματι περί ἀπονομῆς συντάξεως εἴς τινα χήραν.*

20. *Ραμπαγᾶς*, 10.9.1878. 'Εντονότερα ὁ *'Ασμοδαῖος*, 2.8.1881, σέ επισκόπηση τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς κατά τή δεκαετία 1870: *Κατά τήν πεποίθησιν (...) τοῦ ἀφελοῦς κοινοῦ τῆς Ἑλλάδος, τά μεγαλύτερα τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς παγκοσμίου ἱστορίας ζητήματα ἔκειντο ἐν γόνασι τοῦ Βούλγαρη, τοῦ Κουμουνδούρου, τοῦ Δεληγεώργη, τοῦ Τρικούπη, τοῦ Γρηγορίου Παππαδοπούλου, τοῦ Σίμου καί διαφόρων ἄλλων π ο λ ι τ ε υ ο μ έ ν ω ν καί λογιωτάτων, ὧν παραλείπομεν τά ἄλλως ὀλίγον ἐνδιαφέροντα ὀνόματα. Τό πρῶτον τότε παρουσιασθέν ζήτημα ὑπῆρξε τί θέλει ὁ ἑλληνισμός χαρίσει πρός τούς ὀχληρούς Σλαύους ἵνα τούς ξεφορτωθῇ. (...) Μετά τοῦτο ἐπαρουσιάσθη τό ἐκκλησιαστικόν ζήτημα, ὅπερ μετά τῆς αὐτῆς εὐχερείας ἔλυσαν οἱ αὐτοί μεγάλοι ἄνδρες, κηρύξαντες sans autre forme de procès σχισματικούς καί αἱρετικούς ὅλους τούς ὀρθοδόξους ἀδελφούς ἡμῶν, ὅσοι δέν εἶχον διάθεσιν νά φορολογῶνται καί νά δυναστεύωνται ἀγογγύστως, ὑποτασσόμενοι εἰς ἀμαθεῖς καί ἅρπαγας καλογήρους, ὧν δέν ἠννόουν τήν γλῶσσαν. (...) Ὀλίγον μετά τό κατόρθωμα τοῦτο ἐπῆλθεν ὁ ρωσσοτουρκικός πόλεμος, ὅστις μίαν μέν ἀλλά μεγάλην παρήγαγεν ἰδέαν*

Ἡ κυβερνητική δηλαδή αὐτοπεποίθηση εἶναι ἁπλῶς τό διαφανές προκάλυμμα τῆς ἀπραξίας της. Ὅμως ἡ κατηγορία τῆς ἀπραξίας δέν βαραίνει μόνο τόν Κουμουνδοῦρο —πού διακηρύσσει, μετά τό ξέσπασμα τῆς κρίσης, ὅτι ἡ Εὐρώπη ἔχει τά μάτια της καρφωμένα στήν Ἑλλάδα[21]—, ἀλλά καί ὅλους ὅσους παρασύρονται στήν παραληρηματική ἔκφραση ἐδαφικῶν ἀξιώσεων:

Ἀφοῦ ἡ ἡμετέρα κυβέρνησις φαίνεται κλίνασα ὁριστικῶς ὑπέρ τῶν πολεμικῶν παρασκευῶν, νομίζομεν ὅτι πρός ἐξευμένισιν καί καθησύχασιν τῆς Ἰταλίας καί τῆς Γαλλίας καλόν ἤθελεν εἶναι νά μεταδοθῇ εἰς τάς κυβερνήσεις αὐτῶν ἐπίσημος διαβεβαίωσις, ὅτι ἐπί τοῦ παρόντος ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ δέν περιλαμβάνονται οὔτε ἡ Σικελία καί ἡ Παρθενόπη, οὔτε αἱ φωκαϊκαί ἀποικίαι καί ἡ Μασσαλία[22].

Ἀνάλογες εἶναι καί οἱ κατηγορίες πού ἀφοροῦν γενικά τόν «λαό». Ἄπρακτος εἶναι ὁ λαός-μάζα-θεατής, ἄπρακτοι καί οἱ ἐνθουσιώδεις ἰδιῶτες, οἱ ὁποῖοι

ἐξαντλοῦσι (...) τόν ἐνθουσιασμόν των εἰς δηλώσεις ἐν ἐφημερίσιν ὑπέρ τῶν «ὑπό τάς ἁλύσεις» ἀδελφῶν, ἐπαναλαμβάνοντες ἐν εἴδει συνθήματος: «Ἡ Ἑλλάς διά τούς Ἕλληνας», «ἡ ἀναγέννησις τῆς Ἀνατολῆς διά τῆς Ἀνατολῆς»[23].

Αὐτοί οἱ *ἀρειμάνιοι*, εἴτε μένουν στά λόγια εἴτε σπεύδουν σέ δράση ὅποτε κρίνουν σκόπιμο, ἐνσαρκώνοντας τήν ἰδιωτική ὄψη τῆς Μεγάλης Ἰδέας, συντελοῦν στή διαμόρφωση μιᾶς κωμικῆς εἰκόνας τοῦ μεγαλοϊδεάτη: ἑνός τρελοῦ ἤ μονομανοῦς πού δέν ἔχει καμιά ἐπαφή μέ τήν πραγματικότητα, καί πού κάποτε μπορεῖ νά γίνει καί ἐπικίνδυνος. Ἀπορέοντας ἀπό τήν ἐμ-

παρά τοῖς πολιτικοῖς μας, ἕν desideratum, *τήν ἀγγλοτουρκοελληνικήν συμμαχίαν. Γνωστή τοῖς πᾶσιν εἶναι ἡ τύχη καί τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας, ἥν δέν ἔσωσαν οὔτε ὕβρεις, οὔτε συκοφαντίαι κατά ξένων καί ἡμεδαπῶν, οὔτε παρῳδίαι ἐκκλησιῶν τοῦ λαοῦ δῆθεν ἐν τῇ Πνυκί (...).*

21. Βλ. ὅ.π., 11.4.1876.
22. Ὅ.π., 9.5.1876.
23. Τάκερμαν 1877, σ.101.

πειρία τῶν *ἀσυντάκτων κινημάτων* κατά τίς πρῶτες δεκαετίες τῆς ζωῆς τοῦ Βασιλείου, ἡ εἰκόνα αὐτή ἔχει ὁλοκληρωθεῖ γύρω στά 1880 [24].

Τήν ἴδια, τέλος, ἐποχή εἶναι πιά διαδεδομένη ἡ ἀδιανόητη σέ ζητήματα «παιδείας» καί «προόδου» δυσμενής γιά τήν Ἑλλάδα σύγκριση μέ τούς γειτονικούς της λαούς ὡς πρός τήν προώθηση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος:

> *Διατελοῦμεν ἐν ἐποχῇ καθ' ἥν οἱ πέριξ ἡμῶν δοῦλοι καί ἄσημοι ἐλευθεροῦνται καί δοξάζονται, ἡ δ' Ἑλλάς ἐν τῇ στασιμότητι αὐτῆς ἐκπίπτει καί ταπεινοῦται* [25].

Ὅλες αὐτές οἱ ἐπικρίσεις, καί ἄλλες παρόμοιες, μποροῦν νά συνοψιστοῦν σέ μιά μόνο διαπίστωση, τόν ἀποχαρακτηρισμό τοῦ Βασιλείου ἀπό ἐθνικοῦ κέντρου, πού ὁ Λεβίδης εἶχε περιγράφει μέ τόν ὅρο *ἐκκέντρωσις* ἀπό τό 1866:

> *Ὁ ἑλληνικός ἀγών ἀπέτυχεν ἰδίως, διότι ὁ Ἕλλην δέν ηὐτύχησε νά εὕρῃ κέντρον ἐν τῷ ἐλευθέρῳ ἑλληνικῷ κράτει, ἤ ὀρθότερον προσπαθήσας νά καταστήσῃ τήν Ἑλλάδα κέντρον, καί ἐπί τινα χρόνον σχεδόν κατορθώσας τοῦτο, ἀπώλεσε τό κέντρον τοῦτο, καί ἀντί νά συγκεντρωθῇ, ἐξεκεντρώθη. (...) Ὅταν ἀπό τοῦ κέντρου ἀφαιρεθῇ ἡ ἑλκυστική δύναμις, ἐξέλιπε τό κέντρον, διότι ἡ λειτουργία του σταματᾷ. Ποῦ ἔμεινε πλέον ἑλκυστική δύναμις ἐν τῷ σημερινῷ ἑλληνικῷ Βασιλείῳ; (...) Ἀπελπισθείς ὁ ἑλληνισμός νά ἔχῃ κοινόν κέντρον τό ἐλεύθερον Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, ἤρχισε νά σχηματίζῃ μικρά κέντρα εἰς διαφόρους πόλεις τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, κέντρα ὄχι βεβαίως πολιτικά, ἀλλά κέντρα ἐπιστημονικά, ἠθικά. (...) Τοῦ*

24. Βλ. *Εὔβοια*, 15.7.1876, 22.12.1877· *Ἀν. Βυζάντιος*, σ. 299 (1876)· ἀγόρευση Κ. Λομβάρδου, συνεδρ.22, 1.11.1876, ΕΣΒ, σ.129. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀπ' αὐτήν τήν ἄποψη τό διήγημα τοῦ Μ. Μητσάκη, «Τό βάπτισμα», *Ἑστία*, τ.ΙΣΤ', ἀρ.415, 11.12.1883, σ.781-788, γιά τό ὁποῖο πβ. Παν. Μουλλᾶς, «Τό διήγημα, αὐτοβιογραφία τοῦ Παπαδιαμάντη», εἰσαγωγή στόν τόμο: *Α. Παπαδιαμάντης Αὐτοβιογραφούμενος*, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1974, σ.κε'-κς'.

25. Σεϊζάνης 1879, σ.406. Πβ. *Νεολόγος Ἀθηνῶν*, 26.6.1876.

ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἐν παραλυσίᾳ διατελοῦντος, τά πολλαχοῦ συστηθέντα μικρά κέντρα, κατ' οὐδέν ἠδυνήθησαν νά ἐμποδίσωσι τήν ἔκπτωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ [26].

Β. Ἔχει ἤδη φανεῖ ὅτι ἡ κριτική γιά τήν πορεία τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος δέν ἀσκεῖται πάντα ἐν ὀνόματι τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Κοντά στίς διαμαρτυρίες γιά τήν ἐγκατάλειψή της, συχνά διαφαίνεται μιά ἀντιπολιτευτική γραμμή κατά τῆς ἴδιας τῆς Μεγάλης Ἰδέας. Ἡ γραμμή αὐτή ξεκινάει ἤδη ἀπό τήν ἀντιπολίτευση κατά τοῦ Κωλέττη, κορυφώνεται κατά τά χρόνια τοῦ ἀντιδυναστικοῦ ἀγώνα, καί καταλήγει στή διαβόητη πρόταση, στήν Ἐθνοσυνέλευση,

> *τοῦ λαμπροῦ πληρεξουσίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Σμύρνης Ἰαλέμου τοῦ αὐθαδιάσαντος νά ὀνομάσῃ ἀπό τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς αἰσχρούς προδότας τούς σκεφθέντας ἤ σκεπτόμενους περί Μεγάλης Ἰδέας, καί ἐν τούτοις μή τσαλαπατηθέντος ὑπό τῶν πληρεξουσίων ἄν ὄχι τῆς ἐλευθέρας, τοὐλάχιστον τῆς δούλης καί τῆς ἐν Εὐρώπῃ ἑλληνικῆς φυλῆς* [27].

Πρόκειται βέβαια γιά τή γνωστή μας ἐπιλογή τῆς «ὑλικῆς προόδου» τοῦ Βασιλείου, καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ὁ Ἰάλεμος προερχόταν ἀκριβῶς ἀπό τόν ἔξω ἑλληνισμό: Ἡ συγκεκριμένη «πρόοδος» βρισκόταν μέσα στό πρόγραμμα καί τίς ἐπιθυμίες τῶν ὁμογενῶν. Παρ' ὅλο πού πολλοί προσπαθοῦσαν νά βροῦν σημεῖο ἐπαφῆς ἀνάμεσα στή Μεγάλη Ἰδέα καί τό «πρότυπο Βασίλειο» καί νά ἀποδείξουν ὅτι καί τά δύο μποροῦσαν ὡραιότατα νά συνδυαστοῦν σέ κάποια νέα ἐκδοχή τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὑπῆρχαν ἄλλοι πού θεωροῦσαν τή Μεγάλη Ἰδέα θέμα λήξαν μέ τήν Ἔξωση, καί ἔκριναν ὅτι αὐτό θά ἔπρεπε νά γίνει κοινή συνείδηση σ' ὅλο τόν ἑλληνικό κόσμο.

Δέν χωροῦσαν δηλαδή ἐδῶ κατηγορίες κατά τῆς Ἐξουσίας γιά τήν ἀποπροσανατολιστική χρήση τῆς Μεγάλης Ἰδέας, γιατί τό ἴδιο τό σύνθημα κηρυσσόταν ἀποπροσανατολιστικό, σέ ὁ-

26. *Ἡ Ἐλπίς*, 21.3.1866.
27. Ὅ.π., 2.7.1863. Πβ. *Ἡ Κόλασις*, 15.5.1868.

ποιαδήποτε χρήση. Δέν ὑπῆρχε πιά περίπτωση νά συνεχιστεῖ τό 1821 ἀπό ἐκεῖ πού εἶχε σταματήσει, γιατί τό 1821 ἦταν ἡ πρώτη καί τελευταία εὐκαιρία γιά τήν πραγματοποίηση τῆς Μεγάλης Ἰδέας[28]. Κι ἄν ἡ λογική αὐτή σκανδάλιζε τούς ζηλωτές τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ἡ πλάστιγγα ἔγερνε παρ' ὅλα αὐτά πρός τήν πλευρά τῶν πολεμίων της. Τά Λαυρεωτικά ἀποκάλυψαν μιά γιά πάντα τίς δυνατότητες πού παρεῖχε στούς οἰκονομικά ἰσχυρούς ἡ «λαϊκή» ἀντίληψη περί ὑλικῆς προόδου, ἡ πολιτογράφηση τοῦ ρήματος *οἰκονομέω-ῶ* στή νεοελληνική γλώσσα[29]. Στά 1874 ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος παρουσιάζει ὡς ἑξῆς τίς δύο ἀντίπαλες ἀπόψεις, σατιρίζοντας καί τίς δύο:

Κατηραμένη πολιτική, ἐψιμμυθιωμένη Κίρκη (...)! Ποῦ τά μελίρρυτα ἐκεῖνα ἔπη ἅτινα σύ μόνη ἐνέπνεες (τοῖς αὐλικοῖς σου)*! (...) «Ἡ ἀνάπτυξις τῶν δημοτικῶν ἐλευθεριῶν, ἡ διαχώρισις τῶν ἐξουσιῶν, ἡ παγίωσις τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν, ἡ θρησκευτική τήρησις τοῦ νόμου, ἐν αὐτοῖς ἔγκειται ἡ πρόοδος καί τό μεγαλεῖον τῆς πατρίδος· (ναί· ναί·) ἡ Μεγάλη Ἰδέα, ἡ ἐκπολίτευσις τῆς Ἀνατολῆς, τό μέλλον αὐτῆς, ἡ κληρονομία τῶν πατέρων, ἐνί λόγῳ τό ἀνατολικόν ζήτημα, ἰδού ἡ ἱερά τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀποστολή! Ναί, κύριοι, τό ἐπαναλαμβάνω, ἡ Εὐρώπη ἔχει ἐφ' ἡμῶν ἐστραμμένα τά βλέμματα· θά διαψεύσωμεν λοιπόν τάς δικαίας αὐτῆς ἐλπίδας, ἡμεῖς οἱ ἐνδόξων προγόνων, οἱ τοῦ Μιλτιάδου, τοῦ Θεμιστοκλέους, τοῦ Περικλέους ἀπόγονοι; Ὄχι! Ὄχι! μά τόν Μαραθῶνα! μά τήν Σαλαμῖνα! (Εὖγε! Εὖγε!)». Ἀλλά σήμερον, ὤ αἶσχος! ὤ κατάπτωσις! ὤ ἐξευτελισμός! (...) «Γαιάνθρακες, ξυλάνθρακες, μόλυβδος, χαλκός, κάμινος, ἐκκαμί-*

28. Βλ. π.χ. D. Bikélas, *Le rôle et les aspirations de la Grèce dans la Question d' Orient*, Παρίσι 1885, σ.23.

29. Εἰρηναῖος Ἀσώπιος, «Οἰκονομέω-ῶ», *Ἑστία*, τ.Ε', ἀρ. 107, 15.1. 1878, σ.17-18. Πβ. *Ν. Δραγούμης*, Β', σ. 232: *Ἡ μέν πολιτεία μετεβλήθη εἰς εὐρύ χρηματιστήριον, ὡς ἐπί τῶν λαυρεωτικῶν ἡ ὁδός τοῦ Α ἰ ό λ ο υ, οἱ δέ πολῖται εἰς κερδοσκόπους, ὁμοίους πρός τούς συμπιεζομένους τότε σωρούς πρό τῆς Ὡ ρ α ί α ς Ἑ λ λ ά δ ο ς*. Γιά τήν ἀντικατάσταση τῆς «Ἑπταλόφου» ἀπό τό «Λαύριο», *Αἰών*, 19.7.1873.

νευσις, τῆξις σιδήρου, σκωρίαι, ἐκβολάδες, ἐκμετάλλευσις, ἐμπλουτισμός, πλύσις, ἐκκοσκινισμός, καί πάλιν σκωρίαι καί ἀείποτε ἐκβολάδες»[30].

Ἐπιχειρώντας αὐτή τή συμπύκνωση τοῦ κοινοβουλευτικοῦ ἰδιώματος, ὁ Ἀσώπιος παρουσιάζει ἀποφιλωμένα ἀπό κάθε περιεχόμενο, μέσα στήν αἴθουσα τοῦ κοινοβουλίου, τόσο τά «ἐσωτερικά» ὅσο καί τά «ἐξωτερικά» προβλήματα τοῦ ἑλλαδικοῦ κόσμου. Δυό χρόνια ἀργότερα ὁ Γ.Φιλάρετος σχολιάζοντας τήν ἀποτυχημένη ὑπόθεση τῆς προόδου τοῦ ἑλληνικοῦ Βασιλείου θά ἐπαναλάβει τήν ἴδια παρατήρηση, ἐφαρμόζοντάς την ὅμως σ' ἕνα ἐκτός κοινοβουλίου «ἐμεῖς»:

Εἰς ποίαν ἐποχήν κατεγίναμεν ε ἰ λ ι κ ρ ι ν ῶ ς καί εἰργάσθημεν ἐπιμόνως ὑπέρ τῆς ὑλικῆς προαγωγῆς ἡμῶν, ἥτις εἶναι ὁ στῦλος τῆς καλῶς ἐννοουμένης ἠθικῆς ἀναπτύξεως; Ἐάν ὑπάρξῃ στιγμή, καθ' ἥν δέν μᾶς διαιροῦσι πάθη πολιτικά ἐσωτερικῶς ἤ δέν συρόμεθα ἀπό τό δέλεαρ πολιτικοῦ ταχυδακτυλουργοῦ εἰς ὑψηλάς, συνταγματικάς θεωρίας ἐξαντλούμενοι, ἀναμφισβητήτως ἀπασχολούμεθα εἰς τήν Μ ε γ ά λ η ν Ἰ δ έ α ν, ἐξασθενούμενοι μέ τό ὄνειρον τοῦ νά ἴδωμεν τήν ἑλληνικήν σημαίαν, κυματίζουσαν εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν[31].

Σ' αὐτό τό πλαίσιο, ὅπου καί ἡ πρόοδος καί ἡ Μεγάλη Ἰδέα δέν εἶναι πιά παρά συνθήματα τετριμμένα καί ἄδεια ἀπό νόημα, θά ἦταν ἴσως ἀνεξήγητη ἡ ἐπιβίωση τῆς Μεγάλης Ἰδέας μετά τό 1880, ἄν δέν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ρίζες πού ἔπιασε ἀνάμεσα στούς ἔξω Ἕλληνες, γιά τούς ὁποίους εἶχε ἀπό τήν ἀρχή μιά καί μόνο σημασία: τήν ἕνωση μέ τήν ἐλεύθερη Ἑλλάδα.

30. *Ἀττικόν Ἡμερολόγιον*, 1874, σ.106-107.
31. *Εὔβοια*, 22.1.1876.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΛΛΗΛΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ

Οἱ Ἑλλαδίτες ἀσφαλῶς δέν γνώριζαν ὅτι στήν ἔξαρση τῆς ἀπαισιοδοξίας τους, ὅπου τούς ἀφήσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, εἶχαν μιάν ἀπρόβλεπτη συντροφιά: Ἡ Ἡγεμονία τῆς Σερβίας —τό δεύτερο βαλκανικό κρατίδιο πού γύρω στά 1880 συμπληρώνει πενήντα χρόνια ζωῆς— παρασυρόταν τήν ἴδια ἐποχή, μέ συγκρίσιμη συχνότητα, στά ἀδιέξοδα μιᾶς οργισμένης ἡττοπάθειας. Ὑποθαλπόμενη ἀπό τούς κύκλους τῆς ἑκάστοτε ἀντιπολίτευσης, ἡ δυσφορία γιά τήν πορεία τοῦ νεαροῦ κράτους καί τοῦ λαοῦ του εἶχε κατασταλάξει, μετά δεκαετίες καλλιέργειας, σέ ἐκφραστικούς τρόπους πού μᾶς εἶναι πιά οἰκεῖοι: ἀπό τή διαπίστωση τῆς χαλάρωσης, τῆς νάρκης, τῆς ξενομανίας, ὥς τήν ὁμολογία ὅτι οἱ Σέρβοι «ὄχι ἁπλῶς δέν προοδεύουν, ἀλλά ὑλικά καί ἠθικά ὀπισθοδρομοῦν»[1].

Ὅπως θά περίμενε κανείς, ὑπάρχουν προφανεῖς διαφορές «ὕφους». Θά ξένιζε, π.χ., τόν γνώστη τῆς θεματολογίας τῶν ἑλληνικῶν φιλολογικῶν διαγωνισμῶν τό θέμα ἑνός διαγωνισμοῦ πού προκηρύσσει ἡ φιλολογική Ἑταιρεία «Σερβική μέλισσα» τό 1864: «Γιατί ὁ λαός μας παρακμάζει;»[2]. Ἄλλες

1. *Srbija*, 20.7.1868. Γιά μιά περιγραφή τοῦ κλίματος τῆς ἡττοπάθειας γύρω στά 1880 βλ. Vlad. Čorović, *Velika Srbija*, Βελιγράδι 1927, σ.57.

2. Vasa Stajić, «Rad Matice srpske na razvijanju književnosti», στό συλλο-

κριση τῶν δύο περιπτώσεων, ὄχι ὅμως καί τήν συνεξέτασή τους σέ ἕνα εὐρύτερο ἱστορικό πλαίσιο πού νά ἀμβλύνει τίς ἐπιμέρους ἀντιθέσεις, οὔτε τή «μονομερή» ἀντιπαραβολή πού θά ἐπιχειρηθεῖ σ' αὐτό τό κεφάλαιο: Τόν ἐκ τῶν ὑστέρων δηλαδή ἔλεγχο ἐπί τῆς Σερβίας σέ ὅσα ζητήματα θίχτηκαν στήν ἑλληνική περίπτωση ὥστε, ἔστω καί μέ τόν κίνδυνο νά διαταραχθοῦν οἱ ἀναλογίες στά συστατικά τῆς σερβικῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας, νά φωτιστεῖ ἡ ἑλληνική καί ἀπό μιάν ἄλλη πλευρά.

Ἄς ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ ὅτι παραλληλίζουμε ὄχι ἔθνη ἀλλά κράτη. Δέν ἐνδιαφέρουν συνεπῶς θέματα ὅπως ἡ ἡλικία, ὁ ὄγκος ἤ ἡ ἀνά τούς αἰῶνες ἐξέλιξη τοῦ σερβικοῦ καί τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους —ὁπότε οἱ διαφορές θά εἶχαν πράγματι χαώδη χαρακτήρα— ἀλλά ἡ «ἁπλή» χρονική σύμπτωση τῆς ἐμπειρίας τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν θεσμῶν ὅπως τήν ἔζησαν δύο μικροί βαλκανικοί λαοί τοῦ 19ου αἰώνα. Γιά τίς πολλές διαφορές πού παραμένουν ἀκόμα καί μετά τόν περιορισμό αὐτόν εἶναι δυνατή ἡ ἐφαρμογή μιᾶς ἱεράρχησης. Ὑπάρχουν διαφορές πραγματικές, καί διαφορές ἁπλῶς «φαινόμενες».

Χαρακτηριστικό παράδειγμα γιά τίς δεύτερες εἶναι τό ὑποδεέστερο διπλωματικό status τῆς Σερβίας, πού δέν ἔχει καμιά σοβαρή ἐπίπτωση στό θέμα μας. Ἡ ἐσωτερική αὐτονομία ἀποδείχθηκε ἐπαρκής ὅρος γιά τήν ἀπόφαση τῆς ὀργάνωσης κράτους, καί τό κράτος αὐτό, ὅταν ἀναγνωρίζεται στά 1878 ἡ πλήρης σερβική ἀνεξαρτησία, εἶναι ἀπό καιρό ἕτοιμο. Στά συμφραζόμενα μάλιστα τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἡ μειονεκτικότητα τῆς ὑποτελοῦς Σερβίας μετατρέπεται σέ θετικό παράγοντα: Ἡ προβολή κοντά στά εὐρέα ἀπελευθερωτικά προγράμματα μιᾶς σειρᾶς πολύ χειροπιαστῶν στόχων (ἀπόκτηση συντάγματος, ἐκκένωση φρουρίων ἀπό τούς Τούρκους, διεκδίκηση ἀνεξαρτησίας, κλπ.) συντελεῖ στή διαμόρφωση καί καλλιέργεια μιᾶς συνεποῦς καί ἐπίμονης σερβικῆς διπλωματίας.

Ἄλλη διαφορά πού μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ἐπιφανειακή —πάντα στά πλαίσια τῶν προβλημάτων πού ἐξετάζουμε ἐδῶ— εἶναι ἡ διαφορά «προοπτικῆς» ἀνάμεσα στήν ἑλληνική καί τή σερβική ἐπανάσταση. Διαφέρει βέβαια ἡ ἐπαγγελία τῆς γενικῆς βαλκανικῆς ἐξέγερσης ἀπό τήν ἀνταρσία ἐναντίον τῶν τοπικῶν τυράννων στό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου. Ἀλλά ἄν ἀντιπαραβάλουμε τή ραγδαία διεύρυνση τῶν σερβικῶν στόχων

στό πεδίο τῆς μάχης —ὡς τό αἴτημα τῆς καθολικῆς ἀπελευθέρωσης— πρός τή συρρίκνωση, ἀπό τά πράγματα, τῆς ἑλληνικῆς ἐπανάστασης στόν ἑλλαδικό χῶρο, θά ὁδηγηθοῦμε στήν παρατήρηση ὅτι οἱ Σέρβοι ἀγωνιστές ἀνακαλύπτουν τίς δυνατότητές τους, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες τίς ἐξαντλοῦν. Ἡ ἴδια ἡ σύνδεση μέ τόν διαφωτισμό συνειδητοποιεῖται, μέ τό παραπάνω, καί ἀπό τούς Σέρβους: Στήν Ἐπαναστατική Σερβία τοῦ Καραγεώργη, κατά τό σύντομο διάστημα τῆς ἐκεχειρίας, συρρέουν πολλοί σημαντικοί Σέρβοι λόγιοι, ἐνῶ τό ὑπουργεῖο Παιδείας ἀνατίθεται στόν ἐπιφανέστερο ἐκπρόσωπο τοῦ σερβικοῦ διαφωτισμοῦ, τόν Dositej Obradović (Δοσίθεο Ὀμπράντοβιτς)[6]. Ὁ μύθος, τέλος, τῆς σερβικῆς ἐπανάστασης, ἀνεξάρτητος ἀπό τήν πραγματικότητά της, εἶναι ἐξίσου παρών στή μετέπειτα Σερβία, ὅσο καί ὁ μύθος τοῦ 1821 στήν Ἑλλάδα[7].

Ἕνα τελευταῖο παράδειγμα θά δείξει πῶς πίσω ἀπό κραυγαλέες διαφορές μποροῦν νά κρύβονται σημαντικές ὁμοιότητες. Ἄν συγκριθοῦν οἱ δύο ἰδιόρρυθμες ἐναρκτήριες φάσεις στή ζωή τῶν δύο κρατῶν, ἡ Βαυαροκρατία δηλαδή καί ἡ πρώτη ἡγεμονία τοῦ Miloš Obrenović (1815-1839), εἶναι δυνατόν νά βρεθοῦν ἀντιστοιχίες ἀνάμεσα στό βαυαρικό ὀργανωτικό πνεῦμα καί τόν αὐτοσχεδιασμό τοῦ Μίλος (πού κατέληξε καί αὐτός σέ «ἀναίμακτη ἐπανάσταση» καί ἐπικράτηση τῶν Συνταγματικῶν[8]). Μοιάζει κάπως ὑπερβολική ἡ σύγκριση ἑνός τε-

6. Γιά τίς δύο ἑρμηνευτικές γραμμές στήν ἱστοριογραφία τῆς Σερβικῆς ἐπανάστασης βλ. Dušan Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak (1794-1804)*, Βελιγράδι 1949, σ.441-442.

7. Ὅπως ἄλλωστε καί στήν Ἑλλάδα, τήν ἀπόκλιση τοῦ μύθου ἀπό τήν πραγματικότητα τήν ἐνθαρρύνει καί τό γεγονός ὅτι ἐπί δεκαετίες ἡ ἱστορία τῆς ἐπανάστασης δέν διδάσκεται στήν ἐκπαίδευση: βλ. Vlastimir Erčić, *Istorijska drama u Srba od 1736. do 1860.*, Βελιγράδι 1974, σ.120-122. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα, πάντως, ὡς ἀντίθεση μέ τήν ἑλληνική περίπτωση, ἡ συλλογική κίνηση γιά τή σύνταξη τῆς νεότερης σερβικῆς ἱστορίας, ὅπως ἀποτυπώνεται στή σχετική συζήτηση τῆς Ἑταιρείας Σερβικῶν γραμμάτων: «Plan kako bi se moglo doći do nove srbske istorije», *Glasnik društva srbske slovesnosti*, II (1849), σ.156-196.

8. Ustavobranitelji = «Συνταγματαμύντορες». Γιά τήν ἐποχή τους (ὅπως καί γιά τίς ὑπόλοιπες σερβικές πολιτικές ἐξελίξεις) βλ. στά ἑλληνικά τό βασι-

λείως ἀγράμματου ντόπιου καί τῶν καλλιεργημένων Εὐρωπαίων πού συνδέθηκαν μέ τά πρῶτα χρόνια τῆς κρατικῆς ὑπόστασης τῆς Σερβίας καί τῆς Ἑλλάδας ἀντίστοιχα. Ὁ μέν Μίλος δέν ἔχει κανένα σαφές πρότυπο, ἀκολουθεῖ τίς ἐμπνεύσεις του, δίνει σαφή προτεραιότητα στήν αὔξηση τῆς περιουσίας του. Οἱ Βαυαροί πάλι ἐνεργοῦν κατόπιν σχεδίου καί μπορεῖ νά πεῖ κανείς ὅτι ἡ προώθηση τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ εἶναι μέσα στούς συνειδητούς τους στόχους. Καί ὅμως, τόσο ὁ Μίλος ὅσο καί οἱ Βαυαροί ἀναλαμβάνουν τά ἡνία σέ κάποια φάση μιᾶς διαδικασίας πού ἔχει κινηθεῖ ἐρήμην τους. Ὁ Μίλος δέν εἶναι ἐκτός τόπου καί χρόνου· παρά τόν ἀνατολίτικο τρόπο του ἔχει πλήρη συναίσθηση τοῦ ὅτι ὁ δρόμος στόν ὁποῖο μπῆκε ἡ Σερβία δέν ἔχει ἐπιστροφή: Ἡ κατάλυση τῆς αὐτοδιοίκησης, ἡ νομισματοποίηση τοῦ φόρου, ἡ κατάργηση τῶν σπαχηλικιῶν, ἀποτελοῦν ξεκάθαρα δείγματα τῆς —ἰδιοτελοῦς ἔστω— ἀνταπόκρισής του στούς νέους καιρούς. Καί στίς δύο περιπτώσεις ἐξάλλου ἐφαρμόζεται ἕνας ἀνεπιθύμητος συγκεντρωτισμός, μέ τόν παραγκωνισμό μιᾶς κοινωνικῆς πραγματικότητας πού ἀντιστέκεται λιγότερο ἤ περισσότερο πεισματικά στήν κατάργησή της: Οἱ Βαυαροί τείνουν νά τήν ἀγνοοῦν, ἐνῶ ὁ Μίλος τήν ὑποτιμᾶ, ἀρκούμενος στή βιολογική ἐξόντωση τῶν ἐπώνυμων ἀντιπάλων του. Χρήσιμες γιά τή σύγκριση διαφορές προκύπτουν πράγματι ἄν στρέψουμε τήν προσοχή στούς διαφορετικούς τύπους πολώσεων πού παρατηροῦνται στή μιά καί στήν ἄλλη κοινωνία. Οἱ Βαυαροί ἔχουν νά ἀντιμετωπίσουν ἕνα μωσαϊκό ἐπιθυμιῶν καί ἀπαιτήσεων, ἐνῶ ὁ Μίλος μιά ὀλιγαρχία ἑνιαία καί στά συμφέροντα καί στίς διεκδικήσεις. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἄς σημειωθεῖ, ἔχουμε «νίκη» τοῦ λαοῦ καί ἐκφυλισμό της ἀμέσως ἔπειτα — στήν Ἑλλάδα μέ τόν θρίαμβο τοῦ *Συστήματος*, στή Σερβία μέ τήν ἐγκαθίδρυση τοῦ «γραφειοκρατικοῦ καθεστῶτος», πού καί τά δύο θά καταλυθοῦν μέ περίπου σύγχρονες «ἀναίμακτες» ἐπαναστάσεις καί βραχύβιες, καί πάλι, λαϊκές νίκες.

κό βοήθημα: Δημητρίου Βλ. Τζώρτζεβιτς, *Ἱστορία τῆς Σερβίας 1800-1918*, μετ. Νικολάου Παπαρρόδου, Θεσσαλονίκη 1970.

Παραμερίζοντας λοιπόν, γιά τίς ἀνάγκες τῆς ἔρευνας, τίς «ἀδιάφορες» διαφορές ἤ τίς κατευθείαν ἀντιθέσεις, θά μπορέσει κανείς καθαρότερα νά δεῖ στίς ἱστορίες τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Σερβίας τόν 19ο αἰώνα δύο βίους παράλληλους. Τήν παραλληλία ἐξασφαλίζει ὄχι μόνο ἡ κοινή ἐπιλογή τοῦ «πολιτισμοῦ» ἀλλά καί ἡ ἀναγκαστική εὐαισθησία στά κοινά ἐξωτερικά ἐρεθίσματα πού εἶναι γιά τά δύο κράτη οἱ περιοδικές κρίσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος. Ἡ μετ' ἐμποδίων εἴσοδος τῶν δύο κρατῶν στήν «πρόοδο» τοῦ 19ου αἰώνα ὑποβάλλει, ἔξω ἀπό τήν κεκορεσμένη πιά γιά τόν ἱστορικό διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς νομοτέλειας, τή διερεύνηση τῆς ἱστορικῆς δ υ ν α τ ό τ η τ α ς, ὄχι ἀπαραίτητα νομοτελοῦς.

1. ΣΕΡΒΙΚΕΣ ΙΔΙΟΡΡΥΘΜΙΕΣ

Α. ΧΩΡΙΟ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

Στήν έκταση ή Σερβία είναι μικρότερη άπό τήν Ἑλλάδα[1], ώστόσο ό περίπου ἴσος πληθυσμός καί, κυρίως, ή σερβική γεωγραφική ένότητα άναπληρώνουν κατά κάποιον τρόπο αὐτή τή διαφορά. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ή Σερβία διαδέχεται μιά παλαιότερη γεωγραφική μονάδα, τό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου, μέ τά ὅρια τοῦ όποίου περίπου συμπίπτει, μπορεῖ κανείς νά πεῖ ὅτι ή Ἡγεμονία τῆς Σερβίας άρχίζει τή ζωή της άπαλλαγμένη άπό τά πρόσθετα προβλήματα πού ό κατακερματισμός δημιουργεῖ στήν έλλαδική ένοποιητική προσπάθεια. Ἀλλά αὐτή ή «εὔνοια» τῆς ίστορίας δέν συνεπάγεται καί τήν άνώδυνη μετάβαση τῶν κατοίκων τῆς Ἡγεμονίας άπό τήν παλαιά στή νέα τάξη πραγμάτων. Στίς πρῶτες άρχές τοῦ σερβικοῦ κράτους ὑπάρχουν πράγματι ένισχυμένοι οί ὅροι μιᾶς βασικῆς άντίθεσης — τῆς άντίθεσης πόλης - χωριοῦ, πού στήν Ἑλλάδα εἴτε δέν άναγνωρίζεται, μεταμφιεσμένη πίσω άπό τοπικιστικούς άνταγωνισμούς, εἴτε, άπλῶς, μυθοποιεῖται.

1. Μετά τή χάραξη τῶν συνόρων τό 1833, καί ὥς τήν έπέκταση τοῦ 1878, ή Σερβία είναι 37.511 χλμ² έναντι τῶν έλλαδικῶν 47.516 χλμ², κάτι δηλαδή λιγότερο άπό τήν Ἑλλάδα χωρίς τά νησιά (Πελοπόννησος καί Στερεά: 40.716 χλμ²).

Ἡ διάσταση πόλης - χωριοῦ γίνεται ἀναπότρεπτη μέ τή λήξη τῆς αὐτάρκειας τοῦ χωριοῦ ἔναντι τῆς πόλης, πού συντελεῖται στά χρόνια τῆς παρατεταμένης βαθιᾶς κοινωνικῆς ἀναστάτωσης κατά τήν πρώτη ἐπανάσταση (1804-1813)[2]. Πρόκειται γιά ἐξέλιξη καθ' ὅλα προβλέψιμη, πού ἄν ἀποκτᾶ ἰδιάζουσα σημασία εἶναι γιατί τήν ἀντίθεση φορτίζει τό διφυές της περιεχόμενο, ταυτόχρονα ταξικό καί ἐθνικό. Οἱ κάτοικοι τῆς Σερβίας ὄχι μόνο ὁδηγήθηκαν στό δρόμο τῆς «προόδου» πνευματικά ἀκέφαλοι —ἀφοῦ ἡ προεπαναστατική ἄνθηση εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἔξω ἀπό τά ἐδάφη τῆς μετέπειτα Ἡγεμονίας—, ἀλλά καί «ἀπόλιδες» —ὅσο οἱ πόλεις τους ἀνήκουν στόν τύπο τοῦ πολυεθνικοῦ «βαλκανικοῦ τσαρσιοῦ»[3]—, καί ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ ζητούμενη ἐθνική ἑνότητα εἶχε ὡς κύρια προϋπόθεση τήν «κατάληψη» τῶν σερβικῶν πόλεων. Μέχρι σήμερα στή σερβική ἱστοριογραφία συχνά ἐπανέρχεται ὁ ὁρισμός τοῦ Vuk Karadžić (Βούκ Κάρατζιτς) γιά τό ἀγροτικό ἤ «χωριάτικο» ἔθνος (1827): «Πέρα ἀπό τούς ἀγρότες δέν ὑπάρχει σερβικός λαός»[4]. Εἶναι μιά ὀπτική γωνία ἀπό τήν ὁποία ἡ ἀστικοποίηση κατά τήν ὄψιμη Τουρκοκρατία καταγγέλλεται ὡς ταυτόσημη μέ ἀπώλεια ἐθνικότητας. Ὅμως οἱ ἀγρότες ἀπό τή στιγμή πού δημιουργήθηκε κράτος δέν εἶχαν ἄλλη ἐπιλογή παρά νά «πα-

2. Βλ. Vladimir Stojančević, «Socijalni i ekonomski položaj srpskog naroda u Srbiji i procesi društvenog raslojavanja u prvoj polovini XIX veka (1800-1840)», *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1973, 3-4, σ.103-120.

3. Βλ. Danica Milić-Miljković, *Trgovina Srbije (1815-1839)*, Βελιγράδι 1959, σ.22 κέ. καί 272 κέ. Tihomir R. Djordjević, *Iz Srbije kneza Miloša. Stanovništvo - naselja*, Βελιγράδι 1924, σ.169 κέ. καί 304 κέ. Γιά τίς πρῶτες ἐπιστημονικές ἀπόπειρες διερεύνησης τοῦ φαινομένου βλ. D. J. Popović, «Ilarion Ruvarac o etničkom sastavu naše čaršije», *Spomenica Ilariona Ruvarca (1832-1932)*, Sr.Karlovci 1932, σ.280-283.

4. Ἤ: «Ἄλλους ἀπό χωριάτες δέν ἔχει τό σερβικό ἔθνος». Πρόκειται γιά ἐναλλακτικές ἀποδόσεις τῆς ἴδιας πρότασης (Vuk Karadžić, «Geografičesko-statističesko opisanije Srbije», *Danica*, Zabavnik za godinu 1827 = *Sabrana dela*, Prosveta, τ.8, σ.167), πού ἡ ἐπιγραμματική της πυκνότητα ὀφείλεται στή δισημία τῶν δύο οὐσιαστικῶν: συνύπαρξη τῶν ἐννοιῶν «λαός» καί «ἔθνος» στήν λ. narod, καί τῶν ἐννοιῶν «ἀγρότης» καί «χωριάτης» στή λ. seljak. Γιά τή χρήση τοῦ ὁρισμοῦ βλ. π.χ. Vl. Stojančević, ὅ.π., σ.104.

ραιτηθοῦν» ἀπό τά ἀποκλειστικά δικαιώματα στό ἔθνος πού τούς ἀναγνώριζε ὁ Βούχ, ἤ καί οἱ μεταγενέστεροι λαϊκιστές ἡγέτες. Στό ἐθνικό κράτος δέν ἦταν δυνατόν νά παραμείνουν οἱ πόλεις ἐθνικά ἀλλότριες. Τήν «κατάκτηση» ἀκριβῶς τῆς πόλης, τήν πύκνωση τῶν γραμμῶν τῆς σερβικῆς ἀστικῆς τάξης, ἀναλαμβάνει μετά τήν ἀπόκτηση τῆς αὐτονομίας τό χωριό, πεδίο πλέον μιᾶς ἄστατης ἀλλά συνεχοῦς κοινωνικῆς διαφοροποίησης[5].

Ἡ ὁλοένα στενότερη ἀλληλεξάρτηση τῶν δύο ἀντιπάλων δέν ἐπισκιάζει βέβαια οὔτε τόν οἰκονομικό πόλεμο πού ἡ πόλη κηρύσσει στό χωριό, οὔτε τόν πολιτικό πόλεμο πού τό χωριό κηρύσσει στήν κεντρική ἐξουσία. Στόν πόλεμο αὐτόν ἡ πλάστιγγα ἔγερνε ἐκ τῶν προτέρων πρός τή μεριά τῆς πόλης, καί τό τίμημα πού κατέβαλε τό χωριό στήν πορεία πρός τόν ἐκσυγχρονισμό ἦταν ἀπό νωρίς γνωστό στούς Σέρβους ἰθύνοντες: Ἕνα διαρκῶς ὀξυνόμενο κοινωνικό πρόβλημα, μέ πρωταγωνιστές τούς ἀγρότες, οἱ ὁποῖοι, ἀπελευθερωμένοι —μέ τήν ἀνοχή τοῦ κράτους— ἀπό τά ἀσφαλῆ δεσμά τῆς ζάντρουγκας, ἔπεφταν θύματα ἄγνωστων ἕως τότε καί ἀκατανόητων οἰκονομικῶν σχέσεων[6]. Ἄρκεσε ἡ ὑπόσχεση τῆς μείωσης τοῦ φόρου κατά ἕνα καί μόνο τάληρο ὥστε νά ἀποκτήσουν οἱ πολέμιοι τοῦ Μίλος τό ἀπαραίτητο λαϊκό ἔρεισμα στόν ἀγώνα τους[7], χωρίς οἱ ἴδιοι μετά τή νίκη τους νά μπορέσουν νά ἀναχαιτίσουν τή διόγκωση τῶν ἀγροτικῶν χρεῶν, τήν ἔξαρση τῆς τοκογλυφίας, τόν κατακερματισμό τῆς ἰδιοκτησίας, κλπ.[8] Ἀλλά καί γιά τίς διάδοχες ἀντιπολιτεύσεις —Φιλελεύθερους καί Ριζοσπάστες— ἰσχύει ἡ

5. Βλ. Vl. Stojančevic, ὅ.π., σ.115 κέ.· τοῦ ἴδιου, *Knez Miloš i njegovo doba*, Βελιγράδι 1966, σ.158-166· Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Βελιγράδι (1982), σ.93-96.

6. Πβ. ἀνάλυση τῆς στάσης τοῦ Μίλος ἀπέναντι στή ζάντρουγκα, Vl.Stojančević, *Knez Miloš ...*, ὅ.π., σ.211-224.

7. Κατάλογος καί σχολιασμός τῶν λαϊκῶν αἰτημάτων στόν Drag. Stranjaković, *Vučićeva buna 1842 g.*, Βελιγράδι 1936, σ. 54-55 καί 84-85.

8. Βλ. Jovan Milićević, *Jevrem Grujić. Istorijat svetoandrejskog liberalizma*, Βελιγράδι 1964, σ.52 κέ.· Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji i njihova vlada (1838-1858)*, Βελιγράδι ²1925, σ.84 κέ.· Nikola Vučo, *Privredna istorija Srbije*, Βελιγράδι 1955, σ.173 κέ.

ἴδια παρατήρηση: ἐκμετάλλευση, πρῶτα, τῆς μόνιμης λαϊκῆς δυσαρέσκειας γιά συγκεκριμένα πολιτικά ὀφέλη, καί ἀπώλεια τῆς λαϊκῆς εὔνοιας ἀμέσως μετά τήν ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας. Μέ τό νά τοποθετεῖται ἐξάλλου ἡ πόλωση λαοῦ - Ἐξουσίας στό κέντρο κάθε πολιτικοῦ ἀγώνα, δίνεται στή λαϊκή ἐξέγερση, κοντά στόν αὐτοσχέδιο ἤ σπασμωδικό χαρακτήρα πού εἴδαμε καί στήν Ἑλλάδα, μιά ἰδεολογική στερεότητα, καθώς ὁ λαός τῆς Σερβίας ἀποκτᾶ ἀναγκαστικά ἀπό πολύ νωρίς τούς θεματοφύλακες καί τούς «θεωρητικούς» του.

B. ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐπιστρέφοντας ὁ Μίλος ἀπό τήν ἐξορία του μετά τήν πτώση τῶν Συνταγματικῶν (1859), εἶχε νά ἀντιμετωπίσει ἕνα πρόβλημα τελείως ἀνύπαρκτο κατά τήν πρώτη του ἡγεμονία: σωροί αἰτήσεων, ἀφ' ἑνός, γιά πρόσληψη στό Δημόσιο (σέ ἀριθμό πού «καί τρεῖς Σερβίες» νά εἶχε δέν θά μποροῦσε νά ἱκανοποιήσει), καί ἀφ' ἑτέρου πλῆθος παράπονα καί γενική ὀργή γιά τίς καταχρήσεις τῶν ὑπαλλήλων[9]. Στό διάστημα τῆς ἀπουσίας του πράγματι οἱ ὑπάλληλοι, ἀπό προσωπικοί ὑπηρέτες τοῦ ἡγεμόνα, ἀπό μιά θέση καθόλου ἀξιοζήλευτη, εἶχαν προβιβαστεῖ σ' ἕνα πανίσχυρο κοινωνικό στρῶμα, καί ἀπειθάρχητο πρός τίς κυβερνήσεις καί τυραννικό πρός τόν λαό. Ἡ ἐκπεφρασμένη πρόθεση τῶν Συνταγματικῶν νά μετατρέψουν τούς ὑπηρέτες ἑνός ἰδιώτη σέ ὑπηρέτες τοῦ κράτους εἶχε διαψευσθεῖ, καί ὁ γηραιός ἡγεμόνας ἀντίκρυζε μιά «χώρα ὑπαλλήλων»[10].

Στή μονομαχία του μέ τήν ἑνωμένη σερβική ὀλιγαρχία ὁ Μίλος εἶχε ἡττηθεῖ κατά κράτος. Οἱ προύχοντες, μνηστῆρες

9. Slobodan Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihaila (1858-1868)*, σ.21· Vl. Stojančević, *Knez Miloš...*, ὅ.π., σ.289· J. Milićević, ὅ.π. σ.95.
10. Činovnička zemlja, ἔκφραση τοῦ Ντ. Μαρίνκοβιτς: *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, ἐπιμ. Drag. Stranjaković, Βελιγράδι 1939, σ.112. Ἡ εἰκόνα τοῦ ὑπαλλήλου στά χρόνια τῶν Συνταγματικῶν πού δίνει ὁ Μαρίνκοβιτς (ὅ.π., σ.111-118) εἶναι ἡ τέλεια ἀντίθεση τῆς κωμικοτραγικῆς εἰκόνας τοῦ ὑπαλλήλου στά χρόνια τῆς πρώτης ἡγεμονίας τοῦ Μίλος, πού δίνει ὁ Vuk Karadžić, «Osobita gradja za Srpsku istoriju našega vremena» = Istorijski spisi I, *Sabrana dela*, ὅ.π., τ.15, σ.156-160.

της ἐξουσίας παραγκωνισμένοι στή διάρκεια τῆς πρώτης του ἡγεμονίας, ἦταν ἐπόμενο νά συγκεντρώσουν τήν προσοχή τους στήν ἐξασφάλιση καί διαιώνιση μιᾶς προνομιακῆς θέσης μέσα στή Σερβία. Ἐκεῖ πού στά χρόνια τοῦ Μίλος ὁ κρατικός λειτουργός, ἀνώτατος εἴτε κατώτατος, δέν εἶχε στοιχειώδεις ἐγγυήσεις καί γιά τή σωματική του ἀκόμα ἀκεραιότητα, οἱ Συνταγματικοί ἐπέκτειναν τό ἀπαραβίαστο τῆς ἰδιοκτησίας στό ἴδιο τό ἐπάγγελμα τοῦ δημόσιου ὑπαλλήλου, προκαλώντας ἔτσι μιάν ἄνευ προηγουμένου συρροή στίς ὑπηρεσίες. Μέ τό Σύνταγμα τοῦ 1838 καί τό σχετικό Διάταγμα τοῦ 1842 οὐσιαστικά μονιμοποιοῦνταν ἕνα σῶμα κατά τεκμήριον ἀνεπαρκές γιά τήν ἐκπλήρωση ἑνός δύσκολου συνδυασμοῦ: ὄχι μόνο νά ὑπηρετήσει τό κράτος ἀλλά καί νά τό ὀργανώσει, νά δημιουργήσει συχνά ἐκ τοῦ μή ὄντος τούς θεσμούς του[11].

Συστηματικές προσπάθειες γιά τήν ὀργάνωση κράτους ὄντως καταβλήθηκαν γιά πρώτη φορά στήν περίοδο τῶν Συνταγματικῶν. Ὡστόσο οἱ ὑποψήφιοι γιά τά ἀνώτατα ἀξιώματα δέν ἦταν σέ θέση νά ἀντεπεξέλθουν στίς δυσκολίες τοῦ ὀργανωτικοῦ ἔργου. Ἀπό τή μιά μεριά οἱ «ἔξω Σέρβοι», προσκεκλημένοι ἐπιτούτου ἤ καί αὐτόκλητοι, ἦταν μέν σπουδασμένοι, ἀλλά ὄχι πάντα ἄρτια, καί ἐξ ὁρισμοῦ πρός μιάν ἄσχετη κατεύθυνση, ἐκείνην πού θά τούς ἐξασφάλιζε, συνήθως, μιά θέση στήν αὐστριακή γραφειοκρατία, ἐνῶ ἡ πλήρης ἄγνοια τῶν τοπικῶν συνθηκῶν δέν εὐνοοῦσε τήν ἔνταξή τους στή «σερβιάνικη» κοινωνία[12]. Αὐτοί ἄλλωστε κατηγορήθηκαν διότι «ἔδωσαν μανδαρίνικο χαρακτήρα στήν κρατική ὀργάνωση — καί διότι, σέ τελική ἀνάλυση, ἦταν πρακτικότερο νά ἀντιληφθεῖ κανείς τό κράτος ὡς σπαχηλίκι παρά ὡς αἴθουσα δικαστηρίου ἤ ἐκπαιδευτι-

11. Βλ. Slobodan Jovanović, *Ustavobranitelji...*, σ.27 κέ.

12. Γιά τήν ἀκαταλληλότητα τῶν πρώτων ξενόφερτων «παιδαγωγῶν» τῆς Σερβίας πβ. Milan Jovanović, «Kako smo se razvijali i kako bi trebalo da se razvijamo», *Mlada Srbadija*, ἔτ.II (1871), ἀρ.24, σ.354-357. Ἡ ἀδόκιμη λέξη «σερβιάνικος» χρησιμοποιεῖται ὡς ἀναγκαστική λύση γιά τήν ἀπόδοση τῆς ἀντίστοιχης τοῦ «ἐλλαδικός» λέξης srbijanski. Ἡ ἀπόδοση τοῦ οὐσιαστικοῦ (Srbijanac: ὁ κάτοικος τοῦ σερβικοῦ κράτους ἤ τῶν κυρίως σερβικῶν ἐδαφῶν) εἶναι τελείως ἀδύνατη.

κοῦ καταστήματος»[13]. Οἱ αὐτόχθονες σύντροφοί τους στήν ἐξουσία, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἦταν ἀνεπαρκεῖς ὡς τελείως ἀκατάρτιστοι, μή ἔχοντας τήν παραμικρή συνείδηση τῆς πορείας στήν ὁποία ὁδηγοῦνταν ὁ λαός τῆς Ἡγεμονίας· γι' αὐτούς δέν ὑπῆρχε κανένα πρόβλημα: «Εὔφορη γῆ, ἐλεύθεροι ἀγρότες, χαμηλός φόρος, ἐμπόριο ἀπαλλαγμένο ἀπό κάθε περιορισμό: Ὑπό αὐτές τίς συνθῆκες ἡ οἰκονομική πρόοδος θά ἔρθει, πού λέει ὁ λόγος, μονάχη της» — καί τά εὐρωπαϊκά κράτη εἶχαν κάθε λόγο νά ζηλεύουν τή σερβική εὐημερία[14].

Στά κατώτερα, πάλι, κλιμάκια, ἐκεῖνα δηλαδή μέσω τῶν ὁποίων ὁ λαός ἐρχόταν σέ ἐπαφή μέ τό ὅποιο κράτος, δέν ἔπαιζε τόσο ρόλο ἡ ἀνεπάρκεια —αὐτή ἦταν δεδομένη ἀφ' ἧς στιγμῆς καταλύθηκαν οἱ τοπικοί δεσμοί πού στά πλαίσια τῆς κοινότητας συνέδεαν Ἐξουσία καί λαό—, ὅσο ἡ ἀστυνόμευση, θεσμοθετημένη μάλιστα ἀπό τό 1850, πού ἀναδείκνυε τήν ἀστυνομία σέ οὐσιῶδες ἐξάρτημα τῆς γραφειοκρατίας, καί ἦταν βασικός παράγοντας γιά τό ἀπεχθές περιεχόμενο πού ἡ ἔννοια τοῦ κράτους ἔλαβε στά μάτια τῶν ὑπηκόων του[15].

Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν δημόσιων ὑπαλλήλων σέ ὅλες τίς βαθμίδες, τέλος, ἐνισχυόταν ἀπό τήν ἔλλειψη ἑνιαίας κεντρικῆς ἐξουσίας. Ἡ περίοδος τῶν Συνταγματικῶν εἶναι στήν πραγματικότητα μιά συνεχής κρίση: Ὁ Ἡγεμόνας Aleksandar Karadjordjević βρίσκεται σέ μόνιμη σχεδόν διάσταση μέ τή Γερουσία (Savet), ἡ ἴδια ἡ Γερουσία εἶναι διχασμένη[16]. Θά μποροῦσε κανείς νά μιλήσει ἐδῶ γιά ἕναν ἀκέφαλο συγκεντρωτισμό, ἕναν συγκεντρωτισμό δίχως ἐμφανή κρατική σκοπιμότητα.

Ἄν ὁ Μίλος ἀντιμετώπισε τήν ἀνεξέλεγκτη κατάσταση πού βρῆκε στή Σερβία μέ μαζικές ἀπολύσεις, ὁ διάδοχός του Mihailo Obrenović ἔδωσε τό ἐλλεῖπον κέντρο στή σερβική γραφειοκρατία. Ἐπιχειρώντας καί αὐτός τή μετατροπή τῶν ὑπαλλή-

13. Slobodan Jovanović, ὅ.π., σ.90.
14. Ὅ.π., σ.90-91.
15. Γιά τίς ἐξουσίες πού δίνονται στήν ἀστυνομία τό 1850, ὅ.π., σ.33.
16. Βλ. Dragoslav Stranjaković, *Vlada Ustavobranitelja 1842-1853. Unutrašnja i spoljašnja politika*, Βελιγράδι 1932, σ.81 κέ· Jovan Milićević, «Srbija 1839-1868. godine», ISN V-1, σ.263-265 καί 278-282.

λων σέ ὑπηρέτες τοῦ κράτους, κατέληξε ἁπλῶς νά τούς μεταστρέφει σέ ὑποχείρια τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας. Οἱ ὑπάλληλοι, ἀπό μόνιμοι καί καθ' ὅλα προνομιοῦχοι, καταντοῦν καί πάλι ἕρμαια τῶν ἑκάστοτε κυβερνώντων. Ὡστόσο προκύπτει κρατικός μηχανισμός, καί ἡ Σερβία γίνεται, κατά τήν ἐκτίμηση τοῦ Βενιαμίν Kallay, τό «πιό συγκεντρωτικό κράτος στήν Εὐρώπη»[17]. Προστίθεται τώρα στήν αὐθαιρεσία τῶν κατώτερων κλιμακίων ἡ μυστικοπάθεια στά ἀνώτατα, μιά μυστικοπάθεια πού βέβαια ὑπονομεύει τίς ἀπαιτήσεις τῆς συγκεντρωτικῆς ἐξουσίας, ἀφοῦ ὁ κάθε ὑπουργός εἶναι κατά κανόνα ἀνίδεος γιά τό ἔργο τῶν συναδέλφων του. Καί ὅταν τό κέντρο, ὁ ἰσχυρός μονάρχης Μιχάιλο, ἐξαφανίζεται, ὁ μόνος «ἕτοιμος» ἀναπληρωτής του εἶναι ἡ ἴδια ἡ γραφειοκρατία. Τήν αὐτοτέλειά της ἀποκαθιστοῦν τό Σύνταγμα τοῦ 1869 καί ἡ Ἀνθηγεμονία (Namesništvo, 1869-1872), μέ τρόπο ὅμως διαφορετικό ἀπό ὅ,τι, στόν καιρό τους, οἱ Συνταγματικοί. Μετά τήν ἐπαναστατική κρίση τοῦ 1858 δέν ἦταν πλέον δυνατή ἡ ἐπιστροφή στήν ἀποκηρυγμένη ὀλιγαρχία: «Τά γεγονότα τοῦ 1858 εἶχαν δείξει ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει κυβέρνηση ἐρήμην τοῦ λαοῦ (...). Μετά τό 1858 ἐπιτεύχθηκε συμβιβασμός ἀνάμεσα στόν Ἡγεμόνα καί τούς ἀγρότες εἰς βάρος τῆς γραφειοκρατίας· μετά τό 1868 ὁ συμβιβασμός ἔγινε ἀνάμεσα στή γραφειοκρατία καί τούς ἀγρότες εἰς βάρος τοῦ Ἡγεμόνα. Τό Σύνταγμα τοῦ 1869 σήμαινε τήν προσπάθεια τῆς γραφειοκρατίας νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τά ἀσφυχτικά δεσμά τοῦ Ἡγεμόνα καί νά κυριαρχήσει στή χώρα μέ τήν Ἐθνοσυνέλευση (Narodna skupština). Ἡ γραφειοκρατία μιμοῦνταν τόν κνέζ Μίλος δίνοντας στό καθεστώς της λαϊκίζουσα ὄψη»[18].

17. Βλ. Slobodan Jovanović, *Druga vlada* ..., ὅ.π., σ.150. Γιά τίς διώξεις τῶν ὑπαλλήλων κατά τήν Ἐθνοσυνέλευση «τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα» καί τή δεύτερη ἡγεμονία τοῦ Μίλος, Ružica Guzina, *Opština u Srbiji 1839-1918*, Βελιγράδι 1976, σ.108-115. Γιά τίς διώξεις ἐπί Μιχάιλο, Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, ὅ.π., σ.117-118.

18. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, I, Βελιγράδι 1926, σ. 76. Πβ. περιγραφή τοῦ καθεστῶτος τῆς Ἀνθηγεμονίας καί τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν Φιλελευθέρων, Jovan Milićević, ὅ.π., σ.175 κέ.

Μετά τό 1869 στή σερβική γραφειοκρατία καθιερώνονται τά τρία άρνητικά χαρακτηριστικά: κομματισμός, νεποτισμός, διαφθορά[19], πού συνοδεύουν τήν έκδήλωση ένός «βαλκανικοῦ» πρωθύστερου: «Ἡ οἰκονομική μας ἀνάπτυξη ἔβαινε μέ πρωτόγονη, ἀγροτική βραδύτητα· οἱ ἀνάγκες τῆς κρατικῆς ὀργάνωσης ἀναπτύσσονταν μέ τήν ταχύτητα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας»[20]. Τήν ἴδια ἐποχή, στό διάχυτο ἀντιγραφειοκρατικό μένος δίνονται νέες δυνατότητες ἔκφρασης μέ τήν ἐμφάνιση τῶν Ριζοσπαστῶν, τρίτης κατά χρονική σειρά πολιτικῆς δύναμης μετά τούς Συνταγματικούς καί τούς Φιλελεύθερους. Στόν πόλεμο κατά τῆς ὑπαλληλίας πρωτοστατοῦν οἱ παράλληλες φυσιογνωμίες τοῦ σοσιαλιστῆ διανοούμενου Svetozar Marković καί τοῦ δημοφιλοῦς «χωριάτη» βουλευτῆ Adam Bogosavljević. Ὁ πρῶτος, πιό προσεκτικός —καί πιό ἐπαρκής— γιά τό θεωρητικό πλαίσιο τῆς κριτικῆς του, καταδικάζει τή γραφειοκρατία ὄχι μόνο ἐπειδή ἀποδείχθηκε ἀχόρταγο παράσιτο στό σῶμα τοῦ σερβικοῦ λαοῦ, ἀλλά καί ἐπειδή, σάν ὅπλο τῆς δυναστείας, «ἀνέλαβε *συστηματικά* νά μετατρέφει ἕναν λαό πατριαρχικό, πού βλέπει τόν ἡγεμόνα του σάν ἀρχηγό τοῦ σπιτιοῦ, σέ λαό μοναρχικό, πού στόν ἡγεμόνα βλέπει τή *θεία* ἐξουσία ἐπί τῆς γῆς»[21]. Ἄν τό ἀπώτατο ὅραμα τοῦ Μάρκοβιτς ἦταν ἡ κατάργηση τοῦ ἴδιου τοῦ κράτους, ἡ τρέχουσα μέριμνά του ἦταν ἡ πολεμική του μέ τά στελέχη τῶν Φιλελευθέρων, παλαιούς ἐπαναστάτες καί σημερινούς στυλοβάτες τοῦ καθεστῶτος:

Ὅ,τι εἴπατε στόν σερβικό λαό περί σερβικοῦ λαοῦ ἄρχιζε καί τέλειωνε σέ ἠχηρά πατριωτικά καί φιλελεύθερα συνθήματα. Καί τό ἀποκορύφωμα, ἀναγράψατε στή σημαία σας τή «δυναστεία». (...) Δέν σταθήκατε ἱκανοί νά ἐντα-

19. Slobodan Jovanović, ὅ.π., σ.90-92. Ἡ «γοητεία» τοῦ ὑπαλληλικοῦ ἀξιώματος παρέμεινε ἄλλωστε ἀμείωτη: βλ. ἐπιστολή Ἠλία Γκαράσανιν πρός Γιόβαν Μαρίνοβιτς, Γκρότσκα 2.3.1874, *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, ἐπιμ. St. Lovčević, II, Βελιγράδι 1931, σ.339.

20. Slobodan Jovanović, ὅ.π., σ.229.

21. Svetozar Marković, «Kritika na Mladu Srbadiju» (1870) = *Sabrani spisi*, II, Βελιγράδι 1965, σ.109.

χθεῖτε στίς γραμμές τοῦ λαοῦ καί ἀπό τίς γραμμές τοῦ λα οῦ νά πολεμήσετε τόσο ἐνάντια στήν ἠλιθιότητα, τίς προ καταλήψεις καί τίς πατριαρχικές ἀντιλήψεις τοῦ λαοῦ αὐ τοῦ, ὅσο καί ἐνάντια στό γραφειοκρατικό σύστημα, ἀλλά διανοηθήκατε νά μεταρρυθμίσετε «ἄνωθεν» τήν Σερβία· ἀπό τίς γραμμές τῆς γραφειοκρατίας νά ἐκμηδενίσετε τή γραφειοκρατία[22].

Ὁ δεύτερος πάλι ἀντιγραφειοκράτης δέν κουραζόταν νά ὑποβάλλει στήν Ἐθνοσυνέλευση προτάσεις γιά ἀνελέητες περικοπές στούς μισθούς τῶν ὑπαλλήλων:

Δέν πιστεύουμε νά ὑπάρχει κράτος στόν κόσμο ὅπου οἱ ὑπάλληλοι νά εἶναι τόσο πολλοί ἀναλογικά, ὅσο σέ μᾶς. Αἰτία γι' αὐτό τό φαινόμενο δέν εἶναι μόνο τά σχολεῖα μας, ἀλλά κυρίως τό ὅτι ὁ ὑπάλληλός μας παίρνει μεγάλο μισθό κι ἄς τοῦ ζητᾶνε λίγη δουλειά, μ' ἄλλα λόγια, ὅπως λέει καί ἕνα βιβλίο, «ὅλοι γυρεύουν νά 'ναι μ' αὐτούς πού τρῶνε κι ὄχι μ' αὐτούς πού τρώγονται». (...) Αὐτός ὁ «ὑπηρέτης τοῦ λαοῦ» ἔχει δικαίωμα νά παίρνει μισθό (σύνταξη) ἀκόμα κι ὅταν δέν ὑπηρετεῖ, ὅταν γεράσει, καί τό κράτος φροντίζει ὡς καί γιά τήν οἰκογένειά του, γιά νά μήν ἀφανιστεῖ, σοῦ λέει, τό φύτρο τῶν ἀφεντάδων. (...) Ὅλη κι ὅλη ἡ πρόοδος στή χώρα μας, εἶναι ἡ πρόοδος τῆς γραφειοκρατίας. Κι ἀφοῦ δέν εἶναι δίκαιο νά ξενοδουλεύουν καί νά λιμοκτονοῦν οἱ μέν, γιά νά τρῶνε καλά οἱ δέ, (...) δέν εἶναι λοιπόν καμιά ντροπή ἄν ζήσουν καί οἱ ὑπάλληλοι ὅσο φτωχά ζεῖ ὁ λαός[23].

Ἡ χοντροκομμένη αὐτή στάση τοῦ Ἄνταμ εἶναι βέβαια πιστότερη στή λαϊκή ἀντίληψη: Τό κράτος εἶναι ἕνα ἀναγκαῖο κακό, πού ὅμως πρέπει νά ἔχει γιά τούς ὑπηκόους του τό μικρότερο δυνατό κόστος· ἡ κατάργηση τῶν ὑπαλλήλων ἦταν ἡ λογικότε-

22. Ὅ.π., σ.110. Γιά τίς ἀντιγραφειοκρατικές ἰδέες τοῦ Μάρκοβιτς βλ. Slobodan Jovanović, *Svetozar Marković = Političke i pravne rasprave*, τ. I, Βελιγράδι 1932, σ.104-132, καί Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, njegov život, rad i ideje*, Βελιγράδι 1922, σ.167 κέ.
23. Ἀπό πρόταση τοῦ Ἄνταμ στήν Ἐθνοσυνέλευση (1875), Rastislav V. Petrović, *Adam Bogosavljević*, Βελιγράδι 1972, σ.53-54· πβ. σ.92-93.

ρη «οἰκονομία» πού θά μποροῦσε νά γίνει. «Τό 1858 ἀνάμεσα στόν λαό καί τούς δημόσιους ὑπαλλήλους εἶχε γίνει ἀγώνας γιά τήν ἐξουσία· κατά τήν δεκαετία τοῦ 1870 οἱ Ριζοσπάστες ἔσκαβαν τάφρο ἀνάμεσα στούς ὑπαλλήλους καί τούς ἀγρότες, χωρίζοντας, θά ἔλεγε κανείς, δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα»[24]. Ἀλλά τή γραφειοκρατία οὔτε οἱ Ριζοσπάστες ἐπιχείρησαν νά τήν καταργήσουν. Τά βαριά πλήγματα πού ὑφίσταται τό κόμμα τους μέ τήν εἴσοδο στή δεκαετία τοῦ 1880, διαδέχεται ὁ συμβιβασμός τους μέ τόν Ἡγεμόνα, τό «ριζοσπαστικό» Σύνταγμα τοῦ 1888 καί ἡ ἄνοδος στήν ἐξουσία ἕνα χρόνο ἀργότερα. Στά χέρια τῶν ὁρκισμένων αὐτῶν ἐχθρῶν της ἡ γραφειοκρατία ἁπλῶς κομματικοποιήθηκε. Ἡ δύσκολη καί ἀντιπαθής στόν λαό ἔννοια τοῦ κράτους μετατράπηκε στήν πιό εὔπεπτη ἔννοια τοῦ κόμματος, πού ὡς στόχο πρόβαλλε τήν οὐτοπία τοῦ «ἀγροτικοῦ κράτους»[25].

Ἡ παρακολούθηση τῆς πολιτείας τῶν Ριζοσπαστῶν καί, πρίν ἀπ' αὐτούς, τῶν Φιλελευθέρων φέρνει στήν ἐπιφάνεια μιά καίρια διαφορά μεταξύ ἑλληνικῆς καί σερβικῆς πορείας. Ἄν στήν Ἑλλάδα δέν ὑπῆρξε ποτέ ἀμφισβήτηση τοῦ δυτικοῦ τρόπου, στή Σερβία συνεχῶς ἐπανέρχεται ἡ ἀμφιταλάντευση ἀνάμεσα στά δυτικά πρότυπα καί τή σερβική πραγματικότητα, καί στό παράδειγμα τῆς γραφειοκρατίας γίνεται ἔντονα αἰσθητό ἀκριβῶς αὐτό τό δισεπίλυτο δίλημμα. Ὁ ἱστορικός Slobodan Jovanović, συγκρίνοντας τά δύο μείζονα «προοδευτικά» κινήματα στή Σερβία τοῦ 19ου αἰώνα, συμπεραίνει: «Τόσο ἡ *Ἐθνοσυνέλευση*, σύνθημα τῶν Φιλελευθέρων, ὅσο καί ἡ *Αὐτοδιοίκηση*, σύνθημα τῶν Ριζοσπαστῶν, ἔχουν κάτι τό ἀντικρατικό· καί ὁ ἕνας καί ὁ ἄλλος θεσμός ἀποτελοῦν προσπάθειες νά ἐγκαθιδρυθεῖ κοντά στήν κρατική ἐξουσία καί ἐνάντια σ' αὐτήν μιά δεύτερη ἐξουσία, οἰκειότερη στόν λαό»[26].

24. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana...*, I, ὅ.π., σ.275.
25. Τοῦ ἴδιου, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, I, Βελιγράδι 1929, σ.109. Ἐπίσης, Δ. Β. Τζώρτζεβιτς, *Ἱστορία τῆς Σερβίας*, ὅ.π., σ.225-226, καί Dim. Djordjević, «U senci Austro-Ugarske», ISN VI-1, σ.106 κἑ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μέ τήν κομματικοποίησή της ἡ ὑπαλληλία παύει νά ἀποτελεῖ πιά ἀσφαλές ὅπλο τῆς δυναστείας· τόν ρόλο αὐτόν θά παίξει στό ἑξῆς ὁ στρατός.
26. Slobodan Jovanović, ὅ.π. Γιά τήν ἐξέλιξη τῆς πολιτικῆς σκέψης στή

Γ. ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ

Ὅταν ὁ κνέζ Μιχάιλο, ἐγκαινιάζοντας τή δεύτερη ἡγεμονία του (1860-1868), διακήρυσσε —ταυτόχρονα σχεδόν μέ τό «πρότυπο Βασίλειο» τοῦ βασιλέως Γεωργίου— ὅτι στό ἑξῆς «ὁ νόμος θά εἶναι ἡ ὕφιστη βούληση» στήν Ἡγεμονία του, δέν ὑπῆρχε στή Σερβία ἀνεξάρτητη νομοθετική ἐξουσία πού νά παρέχει κάποια ἐγγύηση γιά τήν τήρηση τῆς ἐξαγγελίας· ὁ ἴδιος ἄλλωστε ὁ Μιχάιλο ἐπιδόθηκε ἀπό τήν ἐπαύριο τῆς ἀνάληψης τῶν καθηκόντων του στήν οἰκοδόμηση τοῦ ἀπολυταρχικότερου, ὅπως χαρακτηρίστηκε, καθεστῶτος τῆς νεότερης σερβικῆς ἱστορίας[27]. Ὁ κοινοβουλευτισμός θά καθιερωθεῖ μόλις μέ τό Σύνταγμα τοῦ 1888[28], πού ὅμως ἔλυσε ἕνα ὑπερπεντηκονταετές δίλημμα σχετικά μέ τή θέση καί τόν ρόλο πού ἔπρεπε νά ἔχει ἡ ἐθνική ἀντιπροσωπεία μέσα στό σερβικό κράτος: γιατί ἡ ἀρχή τῆς λαϊκῆς ἐκπροσώπησης ποτέ δέν εἶχε πάψει νά ἀναγνωρίζεται μέσα στόν πρωτεϊκό θεσμό τῆς Ἐθνοσυνέλευσης.

Τό πρόβλημα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης ὄχι μόνο κατέχει κεντρική θέση στήν πολιτική ζωή τῆς Σερβίας, ἀλλά καί στόν εὐρύτερο βαλκανικό χῶρο ἀποτελεῖ μοναδικό ἴσως παράδειγμα μακροχρόνιας προσπάθειας συμβιβασμοῦ ἑνός προκρατικοῦ γηγενοῦς μέ ἕναν σύγχρονο δυτικοευρωπαϊκό θεσμό. Ὁ συμβιβασμός ἔγινε δυνατός γιατί ἡ σερβική λαϊκή Συνέλευση, αὐτό τό «σημαντικό ἀπομεινάρι τοῦ πατριαρχικοῦ συστήματος αὐτοδιοίκησης ἀπό τά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας»[29], ἔμεινε —χάρη κυρίως στήν πολιτική ὀξύνοια τοῦ Μίλος— θεσμός ζωντανός καί μετά τήν ἀπόκτηση τῆς αὐτονομίας, ὁ ὁποῖος, βγαίνοντας

Σερβία βλ. Vasa Čubrilović, ὅ.π., σ.107 κέ. Dragoslav Janković, *O političkim strankama u Srbiji XIX veka*, Βελιγράδι 1951, σ.80 κέ.· Traian Stoianovich, «The Pattern of Serbian Intellectual Evolution, 1830-188» *Comparative Studies in Society and History*, I (Μάρτ. 1959), σ.242-272.

27. Jovan Milićević, ISN V-1, σ.301.

28. Ἡ πρώτη πτώση κυβέρνησης ἐλλείψει πλειοψηφίας στήν Ἐθνοσυνέλευση ἔγινε ἤδη τό 1874: βλ. Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, ὅ.π., σ.218. (Θυμόμαστε ἐδῶ τή σύγχρονη ἑλληνική «ἀρχή τῆς δεδηλωμένης»).

29. Jovan Milićević, «Prilog poznavanju porekla srbijanskog parlamentarizma», *Zbornik Filozofskog fakulteta*, XI-1 (1970), σ.609.

ἀπό τή στασιμότητα ὅπου βρισκόταν κατά τήν Τουρκοκρατία, ἐξελισσόμενος, μέ συνεχῶς διογκούμενη τή σημασία του, κατέληξε νά συναντήσει, νά βρεῖ δηλαδή σημεῖο ἐπαφῆς μέ τό δυτικοευρωπαϊκό κοινοβούλιο.

Ἡ Συνέλευση, ὄργανο μέ ὄχι ἰδιαίτερα εὐρεῖες δικαιοδοσίες οὔτε πρίν ἀπό τή Σερβική ἐπανάσταση, οὔτε φυσικά στό διάστημα τῆς πρώτης ἡγεμονίας τοῦ Μίλος, ἄτυπος θεσμός ὥς τόν πρῶτο περί Ἐθνοσυνελεύσεως νόμο τοῦ 1859, ἀναδείχθηκε σέ βασικό πρωταγωνιστή καί κατά τήν πρώτη ἀνατροπή τῆς δυναστείας τῶν Ὀβρένοβιτς τό 1842, καί κατά τήν ἀνατροπή τοῦ Ἀλεξάνδρου Καρατζώρτζεβιτς καί τοῦ καθεστῶτος τῶν Συνταγματικῶν τό 1858. Ἡ ὀλιγαρχία χρησιμοποίησε μέν τήν Ἐθνοσυνέλευση ὡς ὅπλο γιά τήν ἐκδίωξη τῶν Ὀβρένοβιτς ἀπό τήν ἐξουσία, γρήγορα ὅμως ἀνακάλυψε πόσο ἐπίφοβο ἦταν τό ὅπλο αὐτό καί γιά τήν ἴδια. Ἀντίθετα ἀπό τόν Μίλος, πού φρόντιζε νά τήν συγκαλεῖ τακτικά, οἱ Συνταγματικοί μόνο μιά φορά ἀποτόλμησαν νά τό κάνουν, τό 1848, ὅταν ἡ λαϊκή πίεση (ἀνεξάρτητη ἀπό τά εὐρωπαϊκά γεγονότα) δέν τούς ἄφηνε πιά ἄλλα περιθώρια ἀναβολῆς. Ἡ Συνέλευση τοῦ 1848, «τοῦ ἁγίου Πέτρου» (Petrovska skupština), σήμανε τήν ἀρχή τοῦ τέλους τοῦ καθεστῶτος, καθώς γιά πρώτη φορά σ' αὐτήν ἐκφράστηκε ἡ φιλελεύθερη ἀντιπολίτευση πού θά θριάμβευε δέκα χρόνια ἀργότερα. Ἡ μακρά σιωπή πού ἐπέβαλαν οἱ Συνταγματικοί στήν Ἐθνοσυνέλευση (1842-1848 καί 1848-1858) συνετέλεσε, πάλι, στήν ἐπίταση τῆς ἀσάφειας σχετικά μέ τό πραγματικό περιεχόμενο καί τά ὅρια τοῦ θεσμοῦ. Ἀποκτώντας πολύ μεγαλύτερη σημασία ἀπ' ὅ,τι εἶχε στήν πραγματικότητα[30], ἡ Ἐθνοσυνέλευση μυθοποιήθηκε ἔντονα τόσο στή συνείδηση τοῦ λαοῦ ὅσο καί στή συνείδηση τῶν πρώτων διανοουμένων πού ἐργάστηκαν γιά τήν ἐπισημοποίηση καί τήν καθιέρωσή της, τῶν «Ἁγιανδριτῶν», δηλαδή, φιλελευθέρων (Svetoandrejci).

Λαός καί διανοούμενοι βέβαια ἔβλεπαν τό ζήτημα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης ἀπό διαφορετικές ὀπτικές γωνίες. Ὁ λαός στό κίνημά του, τό ἀκέφαλο ἀπό διανοουμένους ὥς τήν κρίση τῆς

30. Ὅ.π., σ.614.

δυναστείας τοῦ 'Αλεξάνδρου, ἀντιμετώπιζε τήν 'Εθνοσυνέλευση όχι τόσο ὡς ὄργανο συμμετοχῆς στήν ἐξουσία, ὅσο ὡς ὄργανο ἀντίστασης κατά τῆς συγκροτούμενης κρατικῆς ἀρχῆς. Χωρίς νά εἶναι σέ θέση νά ἐπικαλεστεῖ συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα, ὁ ἀγροτικός κόσμος πρόδιδε ἁπλῶς τήν ἐπιθυμία ἐπιστροφῆς στόν «πατριαρχικό αὐτοδιαχειριζόμενο τρόπο διακυβέρνησης»[31], κάτι πού ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ἄρνηση τοῦ σύγχρονου σερβικοῦ κράτους. 'Από τήν ἄλλη μεριά, οἱ Συνελεύσεις ὥς τό 1848 συνετέλεσαν στήν κωδικοποίηση, σπάνια γιά τά Βαλκάνια, τῶν λαϊκῶν προσδοκιῶν καί ἀπαιτήσεων ἀπό τήν 'Εξουσία, διατυπωμένων ἀβίαστα, χωρίς ἄνωθεν ἐπιδράσεις ἤ ἐπεξεργασίες.

'Η Συνέλευση τοῦ 1848 ἦταν ἡ τελευταία μέ ἀμιγῶς ἀγροτική σύνθεση. Στήν ἑπόμενη, τήν ἐπαναστατική Συνέλευση «τοῦ ἁγίου 'Ανδρέα» (Svetoandrejska skupština) συμμετεῖχε καί ἔπαιξε τόν πρωταγωνιστικό ρόλο ἡ πρώτη ἰντελιγκέντσια[32] πού θά διεκδικοῦσε, ἐπίσημα πιά, τήν ἡγεσία τοῦ λαϊκοῦ κινήματος. Πρόκειται γιά τούς πρώτους Φιλελεύθερους, μιά γενιά διανοουμένων ἀγροτικῆς, «σερβιάνικης» καταγωγῆς καί εὐρωπαϊκῆς (κυρίως παρισινῆς) μόρφωσης. Συσκοτίζοντας τήν εὐρωπαϊκή τους συνείδηση μέ ἕναν ὑπέρμετρο θαυμασμό γιά τόν σερβικό λαό καί τούς «δικούς του» θεσμούς, μπόρεσαν νά διανοηθοῦν ἕνα κράτος μέ ἀνέπαφες ἀπό ξένες ἐπιδράσεις ἐγχώριες ρίζες: «Κράμα δυτικισμοῦ καί ἐθνικισμοῦ, οἱ Φιλελεύθεροι πίστευαν, συγχρόνως, στή δυτική παιδεία καί στήν ἐθνική ἱστορία, στή σύγχρονη εὐρωπαϊκή δημοκρατία καί στήν ἀρχαία σλαβική πατριαρχία. Στό πολιτικό τους πρόγραμμα ὁ δημοκρατικός ὀρθολογισμός συνδυαζόταν μέ τόν ρομαντικό συντηρητισμό»[33]. 'Αλλά ἡ ἐπαφή Φιλελευθέρων - ἀγροτιᾶς[34] —ὅπως

31. Τοῦ ἴδιου, «Petrovska skupština 1848 godine. Srbija na početku revolucije 1848/49», *Istoriski glasnik*, 1-2 (1959), σ.58.

32. Inteligencija — ὅρος τῆς ἐποχῆς, βλ. π.χ. ἐφ. *Istok*, 17.6.1874. "Ας σημειωθεῖ καί πάλι ἡ ἀπουσία ἀντίστοιχου ἑλληνικοῦ ὅρου (στή λόγια γλώσσα τοῦ 19ου αἰώνα), ὡς ἀπό μόνη της ἐνδιαφέρουσα.

33. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana...*, I, ὅ.π., σ.26.

34. «'Αγροτιά» εἶναι ἡ μόνη λέξη γιά τήν ἀπόδοση τῆς σερβικῆς seljaštvo: ἡ

ἀποκαταστάθηκε στήν Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1858— δέν μποροῦσε νά κρατήσει γιά πολύ. Τό ἴδιο τό φευγαλέο σημεῖο ἐπαφῆς δέν ἐπέτρεπε κάτι τέτοιο: Ἡ ἀντίθεση ἀρχῶν, ἡ διάσταση «προόδου»-«συντήρησης» στήν κορυφή τῆς κοινωνικῆς πυραμίδας, στόν λαό δέν ἔβρισκε ἀπήχηση παρά ὡς πόλεμος ἀνάμεσα στίς δύο ἐθνικές δυναστεῖες. Οἱ δύο πλευρές συνεργάστηκαν στήν καταδίωξη τῆς πανίσχυρης ὑπαλληλίας. Ἀλλά ὁ λαός δέν εἶχε λόγους νά ἀναγνωρίσει ὡς αὐτοδίκαιους ἡγέτες του τούς μελλοντικούς του γραφειοκράτες. Ἔχοντες προαχθεῖ στήν κύρια πολιτική δύναμη κατά τό διάστημα 1858-1868, ἀκόμα ἐκτός ἐξουσίας, ἀπορροφημένοι στόν ἀγώνα τους γιά «πολιτικές ἐλευθερίες», γιά ἐπιβίωσή τους ὑπό τό σκληρό καθεστώς τοῦ Μιχάιλο, οἱ Φιλελεύθεροι χάνουν τίς προσβάσεις τους στόν λαό καί ἡ ἐπιρροή τους πλέον περιορίζεται στή μαθητιῶσα νεολαία.

Μετά τή δολοφονία τοῦ Μιχάιλο (Ἰούνιος 1868) ἀποδείχθηκε ὅτι ἡ ἐξουσία γιά τούς Φιλελεύθερους προϋπέθετε συμβιβασμό μέ τή δυναστεία, κάτι πού ἔγινε, ὅπως εἴδαμε, στά χρόνια τῆς Ἀνθηγεμονίας, οριστικοποιώντας τή ρήξη τοῦ λαοῦ μέ τήν πρόσκαιρη ἡγεσία του. Κατά τήν ἔκτακτη Ἐθνοσυνέλευση τοῦ 1868 δέν χωροῦσαν πιά αὐταπάτες σ' αὐτό τό ζήτημα. Ἡ ἀρχική πεποίθηση τῆς φιλελεύθερης ἰντελιγκέντσιας ἦταν ὅτι οἱ διανοούμενοι ἔπρεπε, ὡς κρατικοί ὑπάλληλοι, νά καθοδηγοῦν στίς Συνελεύσεις τούς πληρεξούσιους τοῦ ἔθνους ὥστε νά τούς διδάσκουν πῶς διεξάγονται οἱ ὑποθέσεις τοῦ κράτους[35]. Ἀλλά σ' αὐτή τή Συνέλευση οἱ ἀγρότες ἀρνήθηκαν κατηγορηματικά τή συμμετοχή ὑπαλλήλων στίς ἐργασίες της, ἐνισχύοντας ὅμως ἔτσι, μέ τήν ἀποδυνάμωση τῶν «συνεπῶν» Φιλελευθέρων, τή θέση τῆς συντηρητικῆς πτέρυγας πού ἐκπροσωποῦσε ἡ Ἀνθηγεμονία. Στή συνταχτική Συνέλευση τοῦ 1869, στόν ἀποκλεισμό τῶν ὑπαλλήλων προστέθηκε ὁ ἀποκλεισμός τῶν δικηγόρων: Οἱ ἀγρότες ἐξακολουθοῦσαν νά ἐπιμένουν στήν ἀμιγή ἀγροτική σύνθεση τῆς Ἐθνοσυνέλευσης. Καθώς, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὁ Νόμος τοῦ 1869 προβλέπει καί διορισμένους πληρεξούσιους (ἐ-

ἴδια, καί πάλι, ἀπροθυμία τῆς ἑλληνικῆς λόγιας γλώσσας νά προνοήσει γιά ὅρους δηλωτικούς κοινωνικῆς τάξης ἤ ὁμάδας.

35. Jovan Milićević, «Prilog...», ὅ.π., σ.616.

παναφέροντας τό πρίν ἀπό τό 1858 ἄτυπο καθεστώς), ἡ Ἐθνοσυνέλευση παρουσιάζει στό ἑξῆς μιά παράδοξη εἰκόνα, ὅπου οἱ μέν μορφωμένοι τείνουν νά διορίζονται, οἱ δέ ἀγράμματοι τείνουν νά ἐκλέγονται· αὐτό θά διαρκέσει ὥς τή διάταξη τοῦ 1889 πού καταργεῖ τόν θεσμό τῶν διορισμένων, ὑποχρεώνοντας ὅμως τούς κατοίκους κάθε ἐπαρχίας νά ἐκλέγουν τακτό ἀριθμό μορφωμένων. Οἱ δυνατότητες χειραγώγησης πού ἔδινε ἡ συνύπαρξη, ὥς τό 1889, διορισμένων καί ἐκλεγμένων ἦταν προφανεῖς. Προφανές ὅμως ἦταν, ὅπως καί στήν περίπτωση τῆς γραφειοκρατίας, τό ἀσύμβατο «ἐθνοκεντρικῆς» καί «δυτικοστραφοῦς» πορείας[36].

37. Εἶναι ἐδῶ διαφωτιστικές οἱ ἀπόψεις τοῦ Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς γιά τό πρόβλημα τῆς Ἐθνοσυνέλευσης, πού τόν ἀπασχόλησε ἀρκετά στό ἔργο του. Βλ. π.χ. «Poslednji skupštinski izbori u Srbiji» (1871) = *Sabrani spisi*, II, ὅ.π., σ.308: «Ἡ συνέλευση ἀπαρτίζεται ἀπό ἀνθρώπους στούς ὁποίους ἡ κυβέρνηση 'ἔκανε τήν τιμή' νά ἐκλεγοῦν. Δέν ξέρουν γιά ποιόν λόγο πηγαίνουν στή Συνέλευση οὔτε τί περιμένει κανείς ἀπ' αὐτούς. Εἶναι τέλεια ἱκανοποιημένοι πού 'βλέπονται καί τά λένε' μέ τήν κυβέρνηση καί τόν ἡγεμόνα· ἄν μάλιστα κανένας ὑπουργός τούς κάνει καί χειραψία, ἔγινε κιόλας 'ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ', κι ἀκόμα, ἄν τύχει νά καλέσει πληρεξούσιους σέ κοινό περίπατο, γεύματα καί γλέντια, τότε πιά πρόκειται γιά πασιφανή ἀπόδειξη ὅτι ἐργάζεται γιά τό καλό τοῦ λαοῦ. (...) Σέ μιά χώρα ὅπου δέν ὑπάρχουν μορφωμένοι ἔξω ἀπό τή δημοσιοϋπαλληλία (πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν κυβέρνηση καί δέν μπορεῖ νά ἀναδείξει πληρεξούσιους), ὅπου δέν ὑπάρχουν δημόσιες συναθροίσεις οὔτε ἐλευθερία λόγου στόν τύπο ἤ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, διόλου παράξενο πού ὁ λαός εἶναι ἐλάχιστα πληροφορημένος γιά τίς ἀνάγκες του, τά δικαιώματά του καί τή θέση του μέσα στήν Ἐθνοσυνέλευση». Ἐπίσης, «Narodna skupština» (1874) = *Sabrani spisi*, IV, ὅ.π., σ.75-76: «Πράγματι σέ μιά κοινωνία πατριαρχική ἡ ἐθνική συνέλευση ποτέ δέν μπορεῖ νά γίνει ὅ,τι τό 'κοινοβούλιο' στή δυτική Εὐρώπη· οὔτε μπορεῖ νά ἑδραιωθεῖ σ' αὐτήν ἡ εὐρωπαϊκή 'συνταγματικότητα'. Ὁ ἁπλοϊκός καί κοινός ἀνθρώπινος νοῦς κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά χωνέψει τήν εὐρωπαϊκή ἄποψη — ὅτι 'ὁ βασιλεύς βασιλεύει καί δέν κυβερνᾶ'. Ὁ ἁπλός ἄνθρωπος καθόλου δέν μπορεῖ νά καταλάβει ὅτι στή χώρα 'κυβερνοῦν οἱ ὑπουργοί' καί ὄχι ὁ ἡγεμόνας πού δ ι ο ρ ί ζ ε ι τούς ὑπουργούς (...). Ἐπιπλέον ἕνας ἁπλός ἄνθρωπος μέ κοινό νοῦ, ὅπως ἦταν π.χ. ὁ Κνέζ Μίλος, ποτέ δέν θά ἀποδεχόταν ἕνα ἀξίωμα ὅπου ἁπλῶς καί μόνον 'εἶναι ἀφέντης' καί παίρνει τόν μισθό του χωρίς νά κάνει τίποτα, χωρίς δηλαδή νά ἀνακατεύεται στήν κρατική διοίκηση καί σέ ἄλλες κοινές ὑποθέσεις (...)». (Πβ. καί σχόλιο τῶν ἐπιμελητῶν τῆς ἔκδοσης τῶν Ἁπάντων τοῦ Μάρκοβιτς, ὅ.π., σ.435-437).

2. ΣΕΡΒΟΙ ΠΟΛΙΤΕΣ, ΣΕΡΒΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Α. ΑΥΤΟΧΘΟΝΕΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΟΧΘΟΝΕΣ

Ι. 'Αντίθετα πρός τή δημογραφική στασιμότητα ἤ καί αἱμορραγία κατά τά πρῶτα μετεπαναστατικά χρόνια στήν 'Ελλάδα, ἡ Σερβία τῆς πρώτης ἡγεμονίας τοῦ Μίλος διπλασιάζει, καί κατά τρόπους τριπλασιάζει, τόν πληθυσμό της. Τό νεαρό κράτος κατακλύζεται σχεδόν ἀπό ἐποίκους, Σέρβους ἀπό τίς ὑπόδουλες ἐπαρχίες στό συντριπτικό τους ποσοστό[1]. "Εχοντας ἀποδεκατιστεῖ στή διάρκεια τῆς ἐπαναστατικῆς κρίσης —μέ ἀποκορύφωμα τήν κατάρρευση τοῦ 1813—, ἡ Σερβία δέν θά μποροῦσε νά ἐλπίζει σέ θεαματικά ἀποτελέσματα οὔτε ἀπό τή φυσική αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ οὔτε ἀπό τίς ἐπιστροφές τῶν ἐξορίστων, φυγάδων, ἤ σκλάβων τῆς πρώτης ἐπανάστασης[2]. 'Ο Μίλος ἀσκεῖ συστηματική ἐποικιστική πολιτική, ἀδιαφορώντας καί γιά τή δυσφορία πού ἐκφράζουν οἱ ἀρχές στούς τόπους προέλευσης ('Οθωμανική Αὐτοκρατορία καί Αὐστρία) καί γιά τίς διαμαρτυρίες τῶν ντόπιων, πού αἰσθάνονται, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀπει-

1. Tih. Djordjević, *Iz Srbije kneza Miloša*, ὅ.π., σ.54-76· Danica Miljković-Milić, *Trgovina Srbije*, ὅ.π., σ.50-52· Vl. Stojančević, «Procesi društvenog raslojavanja...», ὅ.π., σ.116.

2. Γιά τίς ἀπώλειες βλ. Vl. Stojančević, ὅ.π., σ.33-42.

λούμενοι[3]. Ἦταν ὁ καταλληλότερος τρόπος γιά νά ἐνισχύσει, ὄχι μόνο τό σερβικό καί τό προσωπικό του γόητρο, ἀλλά καί τό «ἀνθρώπινο, φορολογικό καί ἀμυντικό δυναμικό» τῆς χώρας του[4].

Ἡ Σερβία τοῦ Μίλος βρισκόταν στά ὅρια περίπου τῆς Ἐπαναστατικῆς Σερβίας τοῦ Καραγεώργη, ἡ ἔκταση τῆς ὁποίας δέν ἦταν πολύ μικρότερη ἀπό τήν ὅλη ἔκταση τῆς Σερβικῆς ἐπανάστασης. Δέν θά ἀναζητήσουμε λοιπόν ἐδῶ κάτι παρόμοιο μέ τήν κατηγορία τῶν Ἑλλήνων «ἑτεροχθόνων ἀγωνιστῶν» —πέρα φυσικά ἀπό τήν τάξη τῶν χαϊντούκων, πού ἐξακολουθοῦν τή δραστηριότητά τους μέσα καί ἔξω ἀπό τήν Ἡγεμονία[5]—, οὔτε τόν ψυχολογικά σημαντικό παράγοντα τῆς προσωρινότητας ἤ τοῦ προσφυγισμοῦ πού χαρακτηρίζει ἀντίστοιχες μεταναστεύσεις στήν Ἑλλάδα. Οἱ ἔποικοι ἔρχονται στή Σερβία μέ τή ρητή πρόθεση νά μείνουν: νά ἐνσωματωθοῦν ἄνευ ὅρων στό νέο τους περιβάλλον, περιμένοντας σέ ἀντάλλαγμα «εὐνοϊκότερες συνθῆκες διαβίωσης καί μεγαλύτερες προοπτικές γιά οἰκονομική καί κοινωνική ἄνοδο» ἀπ' ὅ,τι στίς ἰδιαίτερες πατρίδες τους[6].

Τό 1836 θά παραχωρηθεῖ μέ εἰδικό διάταγμα ἡ σερβική ὑπηκοότητα σέ ὅσους ξένους, ἀπό τούς ἐγκατεστημένους στή Σερβία, τό ἐπιθυμοῦν[7]. Εἶναι μιά κίνηση γενναιοδωρίας —σύμφωνη ἄλλωστε μέ τήν ἀπουσία ἐθνικῶν διακρίσεων πού ὁ Μίλος τήρησε γενικά σέ ὅλο τό διάστημα τῆς ἡγεμονίας του— ἀλλά καί κάτι ἀκόμα: Ἔχοντας μεταμορφώσει τό πασαλίκι τοῦ Βελιγραδίου σέ «ἐν σμικρῷ» πατρίδα[8] ὅλων τῶν Σέρβων, ὁ Ἡγεμόνας ἔκανε ἕνα γενναῖο βῆμα πρός τήν ἑνοποίηση τῶν

3. Ὅ.π., σ.48-49 καί 73-75.

4. Vl. Stojančević, «Srpska nacionalna revolucija i obnova države od kraja XVIII veka do 1839.», ISN V-1, σ.136. Γιά τήν ἐποικιστική πολιτική τοῦ Μίλος βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Knez Miloš...*, ὅ.π., σ.195-199.

5. Ὅ.π., σ.118-120.

6. Vl. Stojančević, ISN V-1, σ.137. Γιά τή διαφορετική, σέ σχέση μέ τούς ντόπιους, οἰκονομική συμπεριφορά τῶν ἐποίκων στά χωριά βλ. Sl. Jovanović, *Ustavobranitelji...*, ὅ.π., σ.74-75.

7. Tih. Djordjević, ὅ.π., σ.54.

8. Ljubomir Jovanović, *O srpskom ustanku*, Βελιγράδι 1904, σ. 39.

κατοίκων της, πού ὑποσχόταν ὁ τίτλος τοῦ Σέρβου ὑπηκόου. Τήν ἑπόμενη κίνηση —πρός τήν ἀντίστροφη πιά κατεύθυνση— θά κάνουν οἱ διάδοχοί του, οἱ Συνταγματικοί, ὑποθάλποντας μέ ποικίλους τρόπους τή «σερβιάνικη» ἀποκλειστικότητα, καί κλείνοντας οὐσιαστικά τά σύνορα στόν σερβικό κόσμο[9].

II. Ἡ παντελής ἔλλειψη διανοουμένων καί ἡ σχεδόν παντελής ἔλλειψη γραμματισμένων ἀπό τήν Ἡγεμονία τῆς Σερβίας ἐπέβαλλε τήν ἐξάρτησή της ἀπό τίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ σερβικοῦ κόσμου ἔξω ἀπό τή Σερβία, τούς ἐθνικά «περιφερειακούς» ἀλλά πολιτιστικά ἀνεπτυγμένους Σέρβους τῆς Αὐστρίας. Μέχρι νά πρωτοεμφανιστεῖ, γύρω στά 1848, ἡ πρώτη γενιά αὐτοχθόνων διανοουμένων, ἡ μόνη ἰντελιγκέντσια στή Σερβία εἶναι αὐστριακῆς προέλευσης, καί συνεπῶς τόσο ἡ ἐκπαίδευση ὅσο καί οἱ δημόσιες ὑπηρεσίες ἐπανδρώνονται κυρίως ἀπό αὐτήν[10].

Θά πρέπει ἐδῶ νά θυμηθοῦμε ὅτι ἡ «μειονεκτικότητα» τῆς Σερβίας ἀντικατοπτριζόταν καί στό πρόσωπο τοῦ ἴδιου τοῦ πρώτου Ἡγεμόνα της. Ἡ σερβική αὐτονομία ἦταν, ἐν πολλοῖς, προσωπικός θρίαμβος τοῦ Μίλος, πού τήν κυνήγησε πάνω ἀπό δέκα χρόνια, μέ κάθε μέσο καί μέ τέλεια γνώση τῶν τουρκικῶν διπλωματικῶν ἠθῶν· ἀλλά ὁ Μίλος τῆς δεύτερης Σερβικῆς ἐπανάστασης (1815) δέν ὁραματιζόταν, πέρα ἀπό τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας του, καί τήν οἰκοδόμηση ἑνός εὐρωπαϊκοῦ κράτους ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ἀνεξαρτησίας. Ἡ βαθμιαία ἀπόκτηση τῆς αὐτονομίας σήμαινε ταυτόχρονα καί τή βαθμιαία ἐνίσχυση τῆς δικῆς του ἐξουσίας, μιᾶς ἐξουσίας πού τόν παρέσυρε στό νά τοποθετήσει τόν ἑαυτό του ὑπεράνω τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων, καί νά ὑποτιμήσει τή σημασία μιᾶς «μακροπρόθεσμης», ὀρθολογικῆς κρατικῆς ὀργάνωσης. Ἡ σερβική κοινωνία καί οἰκονομία μετασχηματίζονταν μέ ἐντυπωσιακούς ρυθμούς· ἡ πρωτεύουσα ὅμως τῆς Σερβίας ἐξα-

9. Βλ. Drag. Stranjaković, *Vučićeva buna*, ὅ.π., σ.135-136. Νέα κίνητρα γιά μετανάστευση στή Σερβία θά δοθοῦν γιά σύντομο χρονικό διάστημα στά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1860: Mil. Ekmečić, «Srpski narod u Turskoj od sredine XIX veka do 1878.», ISN V-1, σ.453.
10. Βλ. Sl. Jovanović, ὅ.π., σ.14 κέ.

χολουθοῦσε νά μεταχινεῖται ἀνάλογα μέ τόν ἑκάστοτε τόπο διαμονῆς τοῦ Ἡγεμόνα της. Τά πράγματα τελικά τόν ἀνάγκασαν νά παραμερίσει τόν δεσποτισμό του καί τήν χαχυποψία του πρός τούς πεπαιδευμένους, νά ἀναγνωρίσει ὅτι ἡ κρατική ὀργάνωση ἦταν πράγματι ἔργο «εἰδικῶν», καί νά θέσει τέλος στήν ἀσάφεια καί τήν ἀβεβαιότητα τῶν θεσμῶν καί τῶν ἀτόμων πού τούς ὑπηρετοῦσαν — ὅλα αὐτά βέβαια πολύ ἀργά γιά νά ἀποφύγει τήν πτώση του[11].

Ἐντωμεταξύ ἡ παρουσία τῶν λόγιων ἑτεροχθόνων εἶχε ἤδη γίνει αἰσθητή στήν Ἡγεμονία. Ἀλλά ἡ γενική ἀνασφάλεια πού ἐπικράτησε στίς μέρες τοῦ Μίλος ἦταν ἕνας ἐπιπρόσθετος λόγος γιά τόν χαρακτήρα τόν τυχοδιωχτικό —καί πάντως ὄχι «νομοτελή», ὅπως ἐπί Καραγεώργη— πού ἔλαβε ἡ συρροή ἑτεροχθόνων ἀπό τήν Αὐστρία στή Σερβία, πρός ἄγραν κάποιας θέσης ἤ ἐπιδίωξη οἰκονομικῆς εὐμάρειας, ἐνῶ λίγοι ἦταν ἐκεῖνοι πού ξεχώριζαν γιά τά ἰδιαίτερα προσόντα ἤ τήν παιδεία τους[12]. Εἶναι ἕνα πρόβλημα πού κληρονόμησαν καί οἱ Συνταγματικοί. Ἄν ἐξαιρέσει χανείς τόν Βούκ, πού εἶναι ὅμως ξεχωριστή περίπτωση (ἡμιαυτόχθων, ἡμιετερόχθων[13]), ἀπό τίς ἡγετικές φυ-

11. Παραστατική εἰκόνα τῶν σφαλμάτων τοῦ Μίλος ἔδωσε ὁ Βούκ στήν περίφημη «προειδοποιητική» ἐπιστολή του πρός τόν Ἡγεμόνα (1832), τήν ὁποία βέβαια πλήρωσε πολύ ἀκριβά: βλ. Istorijski spisi I, *Sabrana dela*, ὅ.π., τ.15, σ.185-199, καί σχόλιο Radovan Samardžić, σ.387 κέ.

12. Γιά τή συρροή τῶν ἐκλεκτότερων ἐκπροσώπων τῆς σερβικῆς λογιοσύνης στή Σερβία τοῦ Καραγεώργη, τήν «πνευματική μεταμόρφωση τῶν Σέρβων» πού συντελεῖται στό πλαίσιο τῆς πρώτης Σερβικῆς ἐπανάστασης καί, ἀντίθετα, τήν ὑποτονική παρουσία τῶν ἑτεροχθόνων λογίων στά χρόνια τοῦ Μίλος βλ. Radovan Samardžić, «Nauka kod Srba u XIX i XX veku», ISN VI-2, σ.465-467. Γιά τούς ἀνταγωνισμούς τῶν ντόπιων μέ τούς ἐπήλυδες ἀπό τήν Αὐστρία, Tih. Djordjević, ὅ.π., σ.70 κέ.· πβ. κριτική στόν σερβικό αὐτοχθονισμό πού κάνει ὁ Ž. Žujović, «Srbi došljaci i starosedeoci», *Srbija*, 10. καί 11.12.1868.

13. Γεννημένος στή Σερβία, ὁ Βούκ ἔζησε τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ζωῆς του στήν Εὐρώπη. Στή Σερβία δοκιμάστηκε σκληρά καί ἀπό τό ἑτεροχθονικό καί ἀπό τό αὐτοχθονικό περιβάλλον τοῦ Μίλος, φυσικά καί ἀπό τόν Μίλος. Ὁ ἴδιος διατήρησε τό μίσος γιά τούς ἑτερόχθονες, τούς «νεόφερτους πού ἦρθαν ὅταν ἄκουσαν τά τάλιρα νά κουδουνίζουν, σάν ἀκρίδα πού πέφτει ἐπάνω στά φύλλα καί στά χορτάρια»: Βούκ πρός Σερβική Γερουσία, Βιέννη 17.3.1848, *Vukova prepiska*, ὅ.π., τ.7, σ.576.

σιογνωμίες τοῦ ἔξω σερβικοῦ κόσμου μόνο δύο βρέθηκαν στή Σερβία γιά νά βοηθήσουν στήν ὀργανωτική προσπάθεια, κι αὐτό κατόπιν προσκλήσεως καί γιά συγκεκριμένο ἔργο: ὁ Jovan Hadžić γιά νομοθετικό ἔργο, κυρίως τή σύνταξη τοῦ 'Αστικοῦ Κώδικα (πού ὁλοκληρώθηκε τό 1844), καί ὁ Jovan Sterija Popović γιά τήν ὀργάνωση τῆς παιδείας (πού ὑλοποιήθηκε στόν 'Οργανισμό τῆς δημόσιας ἐκπαίδευσης τόν ἴδιο χρόνο)[14]. Καί οἱ δύο, ἄς σημειωθεῖ, θά φύγουν ἀπογοητευμένοι, θύματα τῆς γενικῆς ἀγανάκτησης γιά τούς ἑτερόχθονες, ἀπό τήν ὁποία καί μεγαλύτερες ἱκανότητες νά διέθεταν, δέν θά μποροῦσαν νά ἐξαιρεθοῦν.

'Η ἀπόλυτη προτεραιότητα πού ἔδωσαν οἱ Συνταγματικοί στήν ὀργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης καί τῆς δικαιοσύνης συνετέλεσε ὥστε οἱ ἑτερόχθονες νά ταυτιστοῦν κυριολεκτικά μέ τήν ὑπόθεση τῆς σερβικῆς γραφειοκρατίας. Τό κυρίαρχο ἀντιυπαλληλικό ρεῦμα ἦταν ἑπόμενο νά ἀπαιτεῖ ὡς πρῶτο βῆμα γιά τή λήξη τῆς παντοκρατορίας τῶν ὑπαλλήλων τήν ἀποπομπή ὅλων τῶν «Γερμανῶν» (Nemačkari) ἀπό τίς δημόσιες ὑπηρεσίες. 'Αλλά ἀπό τό 1848, ὅπως εἴδαμε, κοντά στή λαϊκή δυσαρέσκεια καί τή μισαλλοδοξία τῶν «τουρκομαθημένων» πολιτικῶν τῆς ἀπερχόμενης γενεᾶς, ἀκούγεται, εὐκρινῶς πιά, μιά τρίτη φωνή: ἡ πρώτη γενιά αὐτοχθόνων διανοουμένων —γεννημένων στή δεκαετία τοῦ 1820— πυρήνας, ἀφ' ἑνός, τοῦ φιλελεύθερου ρεύματος στή Σερβία[15], καί ἀφ' ἑτέρου, γιά τίς ἀνάγκες τῆς διοίκησης, ὑλικό γραφειοκρατικά ἀξιοποιήσιμο. Γι' αὐτό τό δεύτερο ἄλλωστε ἦταν πού οἱ Συνταγματικοί προώθησαν τήν πολιτική τῆς ὀργανωμένης ἀποστολῆς νεαρῶν Σέρβων γιά ἐκπαίδευση στό ἐξωτερικό[16], ὑποσκάπτοντας ὅμως ἔτσι ὄχι μόνο τή θέση τῶν ἑτεροχθόνων ἀλλά, ὅπως ἀποδείχθηκε, καί τή δική τους θέση. Σέ ἀντίθεση μέ τούς ἑτερόχθονες, πού ἔχουν κατά κανόνα

14. Βλ. Miraš Kićović, *Jovan Hadžić (Miloš Svetić). Književna studija*, N.Sad 1930, σ.73 κέ., καί Vladimir Grujić, *Školsko-reformatorski rad J. S. Popovića u Srbiji 1840-1848. Pedagoško-istoriska studija*, Βελιγράδι 1956, σ.10, 22 κέ., 51 κέ.

15. Βλ. Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, ὅ.π., σ.64 κέ.

16. Τοῦ ἴδιου, «Prva grupa srbijanskih studenata državnih pitomaca školovanih u inostranstvu», *Istoriski časopis*, IX-X (1959), σ.363-374.

σπουδάσει στή Βιέννη ή στήν Πέστη ή σέ ἐλάσσονες αὐστροουγγρικές πόλεις, οἱ αὐτόχθονες ἐπιστρέφουν ἀπό τή δυτική Εὐρώπη —εἶναι οἱ Παρισλῆδες (Parizlije)—, ἔχουν λοιπόν καί τό «προνόμιο» τῆς καταγωγῆς καί τήν ὑπεροχή πού ἐξασφαλίζει ἡ ἀπευθείας ἐπαφή μέ τήν εὐρωπαϊκή πραγματικότητα[17].

Ὁ ἀντιετεροχθονισμός βέβαια αὐτῆς τῆς γενιᾶς δέν μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τόν σύγχρονό του λαϊκό ἀντιυπαλληλισμό. Ὁ λαός ζητοῦσε κατάργηση τῆς γραφειοκρατίας, καί τό 1858 ἡ ἐπιστροφή τοῦ «λαϊκοῦ» Μίλος φαινόταν ἱκανοποιητική ἐγγύηση γιά τήν ἐκπλήρωση τῆς ἐπιθυμίας του. Τό ὅτι οἱ Φιλελεύθεροι βρέθηκαν ἐπικεφαλῆς τοῦ λαϊκοῦ κινήματος δέν σήμαινε καί τήν παραίτησή τους ἀπό τό μερίδιο πού δικαιοῦνταν στήν κρατική διοίκηση. Στή Συνέλευση τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα ἡ ἀπομάκρυνση βασικῶν στελεχῶν τοῦ καθεστῶτος «δέν ἦταν ἔργο τῶν ἀγροτῶν πληρεξουσιῶν, ἀλλά τῆς νεαρῆς φιλελεύθερης ἰντελιγκέντσιας· ἦταν ὁ διωγμός τῶν 'ἀπ' ἔξω' ἐκ μέρους τῶν αὐτοχθόνων, πού ἔσπειρε τόν τρόμο σέ ὅλο τόν ἑτερόχθονα πληθυσμό τῆς Σερβίας. Στούς κύκλους τῶν ἑτεροχθόνων τό μόνο θέμα συζήτησης ἦταν ὅτι οἱ 'γερμανοφάγοι' ἀπέκτησαν τόν ἔλεγχο τοῦ φιλελεύθερου κόμματος, καί ὅτι αὐτοί οἱ ἄνθρωποι δέν θά ἡσυχάσουν παρά μόνον ὅταν διώξουν ἀπό τή δημόσια ὑπηρεσία καί τόν τελευταῖο ἑτερόχθονα»[18].

Ἡ ἀντίθεση αὐτοχθόνων καί ἑτεροχθόνων, ὡστόσο, δέν ἄφησε τραύματα στή Σερβία, οὔτε τῆς δόθηκαν διαστάσεις μεγαλύτερες ἀπ' ὅ,τι εἶχε στήν πραγματικότητα. Ἐπρόκειτο γιά ἀγώνα ἐξουσίας — ὅπως καί στήν Ἑλλάδα. Ἀλλά στήν Ἑλλάδα τό ἰδεολογικά καί πολιτικά ἀσυνάρτητο πρόσωπο τοῦ αὐτοχθονισμοῦ ἄφησε στή διαμάχη, καί παρά τήν ἔκβασή της, ἕνα στοιχεῖο ἐκκρεμότητας, χάρη στό ὁποῖο κράτησε γιά δεκαετίες μιά περίοπτη θέση στήν πολιτική συνθηματολογία. Ἐνῶ στή Σερβία, ἡ ὑπερίσχυση τῶν αὐτοχθόνων παίρνει τή μορφή μιᾶς

17. Βλ. Sl. Jovanovic, *Ustavobranitelji...*, ὅ.π., σ.55-57.

18. Τοῦ ἴδιου, *Druga vlada...*, ὅ.π., σ. 14. Πρόκειται γιά τό τέλος μιᾶς σειρᾶς ἀντιετεροχθονικῶν ἐκρήξεων, μέ κύριο προηγούμενο τή Συνέλευση τοῦ 1848.

φυσικῆς διαδοχῆς: Οἱ δυνάμεις πού ὑπερισχύουν δέν εἶναι ἁπλῶς ντόπιες, ἀλλά καί ν έ ε ς, μπροστά στίς ὁποῖες οἱ ἑτερόχθονες δέν ἀποτελοῦν μόνο μιά περιττή πιά βοήθεια στήν ὀργάνωση τοῦ κράτους, ἀλλά καί μιά ξεπερασμένη, ἀπό τά πράγματα, γενιά.

Ἡ δεύτερη γενιά αὐτοχθόνων διανοουμένων, ἡ «γενιά τοῦ 1868» θά ἀνδρωθεῖ ὅσο ἡ πρώτη φθείρεται στήν ἐξουσία[19]. Εἶναι τά χρόνια τῆς «Ἑνωμένης Σερβικῆς Νεολαίας» — τά τελευταῖα χρόνια τῆς νεότητας γιά τούς Φιλελεύθερους, τά πρῶτα γιά τούς σοσιαλιστές καί τούς Ριζοσπάστες. Σ' αὐτή τή γενιά εἶναι πού συντελεῖται ἡ ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ τῆς ὑπαλληλίας ἀπό τούς διανοούμενους —ἕναν περιορισμένο ἔστω ἀριθμό τους[20]—, ἐνῶ ἡ σύγχρονη ἐμφάνιση τῆς πρώτης αὐτόχθονος γενιᾶς λογοτεχνῶν, τῶν «ρεαλιστῶν»[21], θά ὁλοκληρώσει τήν κίνηση τῆς Σερβίας πρός τήν αὐτονόμησή της ἀπό τίς πνευματικές δυνάμεις τοῦ ὑπόλοιπου σερβικοῦ κόσμου.

Β. ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΕΞΩ ΣΕΡΒΟΙ

Ἄς δοῦμε τώρα ποιός ἦταν αὐτός ὁ «ὑπόλοιπος σερβικός κόσμος». Εἶναι γνωστό ὅτι πέρα ἀπό τή σερβική Διασπορά καί τό Μαυροβούνιο (πού ἐν καιρῷ θά διεκδικοῦσε τό δικαίωμα στή δική του ξεχωριστή ἐθνότητα), ὑπῆρχαν σημαντικοί συμπαγεῖς σερβικοί πληθυσμοί στήν Ὀθωμανική καί τήν Αὐστριακή Αὐτοκρατορία. Οἱ δυσκολίες ὁριοθέτησης τοῦ σερβικοῦ κόσμου, ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, εἶναι μέν ἄλλης τάξεως, ἀλλά ὄχι καί μικρότερες ἀπό τίς δυσκολίες τῆς ἑλληνικῆς περίπτωσης. Ἄν γιά τούς Ἕλληνες κυριαρχεῖ τό πρόβλημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στά ὅρια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί τά ὅρια τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, γιά τούς Σέρβους προκύπτει πρόβλημα ἀνάμεσα στά ὅ-

19. Χαρακτηρισμός τῆς γενιᾶς αὐτῆς καί σύγκρισή της μέ τή γενιά τοῦ 1858 στόν Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, ὅ.π., σ.206 κέ.
20. Ἡ μερική αὐτή «χειραφέτηση» θά ἐπεκταθεῖ ἐντυπωσιακά ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα: βλ. Radovan Samardžić, ISN VI-2, σ.493-494.
21. Βλ. Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Βελιγράδι 1967, σ. 345 κέ.

ρια τῆς σερβικῆς γλώσσας καί τά ὅρια τῆς σερβικῆς ὀρθοδοξίας. Ὁ Βούκ, δίνοντας τήν κύρια ἔμφαση στό κριτήριο τῆς γλώσσας (καί κατά δεύτερο λόγο στό κριτήριο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ), ἀνεβάζει στά πέντε ἑκατομμύρια τόν ἀριθμό τῶν ὀρθόδοξων, καθολικῶν καί μουσουλμάνων Σέρβων, πού, κατ' αὐτόν, ἀνήκουν ἰσότιμα στό ἴδιο ἔθνος. Πρόκειται γιά τό περίφημο κείμενό του «Οἱ ἁπανταχοῦ Σέρβοι» (1836)[22], περίφημο γιατί ταυτίστηκε, ἐκ τῶν ὑστέρων, μέ τίς πιό ἀκραῖες ἐκφράσεις τοῦ σερβικοῦ ἐθνικισμοῦ — ἀδίκως φυσικά, γιατί τήν ἐποχή πού γράφτηκε τίποτα δέν ἦταν προβλέψιμο στήν τύχη τῶν ὑπόδουλων ἐθνῶν, ἤ δυνάμει ἐθνῶν, στίς δύο Αὐτοκρατορίες[23], οὔτε ὁ Βούκ ἦταν ὁ μόνος πού ὑποτιμοῦσε τή σημασία τῆς θρησκείας στή διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Ὅπως καί νά ἔχει τό πράγμα, ἡ Ἡγεμονία τῆς Σερβίας διατηροῦσε μέσα στόν σερβικό κόσμο μιάν ἰδιόρρυθμη θέση, ἀνάμεσα στούς καθυστερημένους νότιους καί στούς βόρειους φορεῖς τοῦ νέου πολιτισμοῦ· γιατί βρισκόταν ὄχι μόνο στήν περιφέρεια τῆς σύγχρονης σερβικῆς πνευματικῆς ἀνάπτυξης, πού συντελοῦνταν στόν βορρᾶ, ἀλλά καί ἔξω ἀπό τό παραδοσιακό κέντρο τῆς σερβικῆς ἐθνότητας, στό Κοσσυφοπέδιο (Kosovo). Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι προϋπόθεση γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ βόρειου ἄκρου τοῦ σερβικοῦ κόσμου ἦταν ἀκριβῶς ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ ἐθνικοῦ κέντρου στόν νότο. Ἡ βαθιά χαραγμένη στή συλλογική μνήμη Μεγάλη Μετανάστευση τοῦ 1690 (Velika Seoba), κατά τήν ὁποία 40 περίπου χιλιάδες σερβικές οἰκογένειες ἀκολούθησαν τόν Πατριάρχη τους Ἀρσένιο Γ' στήν Αὐστρία, καθώς καί μεταγενέστερες μετακινήσεις πληθυσμῶν, μέ κυριότερη τή μετανάστευση τοῦ 1736, ἔδωσαν τόν βασικό πυρήνα τοῦ σερβικοῦ κόσμου τῆς Αὐστρίας[24]. Ἔκτοτε τό ἐθνικό κέντρο ἀκολούθησε μιά σταθερή κατιούσα, μέ ἀποτέλεσμα τή σημαντική κατά τόν 19ο αἰώνα δημογραφική παρακμή τοῦ σερβικοῦ στοιχείου. Ἄν προσθέσει κανείς τίς ἄθλιες συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν σ'

22. «Srbi svi i svuda» = Etnografski spisi, *Sabrana dela*, ὅ.π., τ.17, σ.31-48.

23. Γιά μιά σημερινή ἐκτίμηση τοῦ ζητήματος τῶν ὁρίων τοῦ σερβικοῦ κόσμου βλ. Vlad. Stojančević, ISN V-1, σ.12-13.

αὐτό τό σημεῖο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, τό ζωντανό στή συνείδηση κάθε Σέρβου ἐθνικιστῆ «Κόσοβο» εἶχε κάθε λόγο νά εἶναι ἀπόλυτα μυθικό. Δέν εἶχε ἐ δ ά φ η στό νοῦ του ὁ Stojan Novaković ὅταν σύγκρινε, μέ ἀφοπλιστική εὐαισθησία, τόν σερβικό μύθο μέ τόν ἑλληνικό μύθο τῆς Κωνσταντινούπολης[25].

Ἡ «ἐνδιάμεση» θέση τῆς Σερβίας σημαίνει ὅτι ἡ αὐτόνομη Σερβία ἐμφανίζεται στό ἱστορικό προσκήνιο χ ω ρ ί ς αὐξημένα δικαιώματα στό ἔθνος, πέρα ἀπό ὅσα τῆς ἐξασφάλιζε ἡ ἐπανάσταση καί, πρίν ἀπ' αὐτήν, ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ παράγοντες πού τήν «ἐξώθησαν» στόν σύγχρονο κόσμο, διαχωρίζοντας τήν ἱστορία της ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ὅλου σερβικοῦ ἔθνους[26]. Ἡ παρατεταμένη, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἐπαναστατική πρῶτα καί ἀργότερα διπλωματική ἐκκρεμότητα τῆς Ἡγεμονίας (1804-1830) συνετέλεσε ὥστε νά μήν ἐπαναληφθεῖ στή σερβική περίπτωση ἕνα φαινόμενο πού ἔπαιξε κεντρικό ρόλο στήν ἑλληνική: Τό ὅτι στή Σερβία ἀναγνωρίζεται ὁμόφωνα τό νέο ἐθνικό καί πολιτικό κέντρο ὅλων τῶν Σέρβων δέν ἔχει ἀρνητικά ἀποτελέσματα στήν πνευματική δραστηριότητα τῶν ἔξω Σέρβων, ἡ ὁποία ὄχι μόνο δέν ἀνακόπτεται, ἀλλά μπορεῖ κανείς νά πεῖ ὅτι ἀντίθετα ἐντείνεται[27]· ὁπωσδήποτε δέν παρατηρεῖται ἡ ἀσυνέχεια πού σημειώσαμε στούς Ἕλληνες.

Ὥς τή δεκαετία τοῦ 1870 τά πνευματικά πρωτεῖα ἀνήκουν ἀναμφισβήτητα στούς ἔξω Σέρβους, καί ἡ παραχώρησή τους

24. Ὅ.π., σ.11, 14-15.

25. Stojan Novaković, «Pod zidinama Carigrada. Sabor svetloga petka 1887 godine» = *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Βελιγράδι 1906, σ.140-142. Ἡ «ἐκδίκηση» τοῦ Κόσοβο εἶναι κάτι ἀντίστοιχο μέ τό ἑλληνικό «πάρσιμο τῆς Πόλης». Παρά τά φαινόμενα τό σερβικό ὅραμα δέν εἶναι αἱμοχαρές: Ἡ φωνητική συγγένεια μεταξύ τῶν λέξεων osveta (ἐκδίκηση) καί posveta (ἁγιασμός), καί ἡ πρώιμη μυθοποιητική παρετυμολογία, συντελοῦν ἀκριβῶς στήν ἀπόσπαση τοῦ «Κόσοβο» ἀπό κάθε ἐδαφικό συνειρμό.

26. Βλ. V. Čubrilović, ὅ.π., σ.53-55, καί N. Vučo, ὅ.π., σ.155 κέ.

27. Γιά τό μή προδικάσιμο αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἄς σημειωθεῖ ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἄδηλο τί θά γινόταν ἄν δέν κατέρεε ἡ Σερβία τοῦ Καραγεώργη (πβ. *παραπάνω*, σημ. 12).

γίνεται μέ τρόπο έντυπωσιακά βαθμιαῖο. Τό γεγονός ὅτι οἱ ἐξελίξεις στήν Αὐστριακή Αὐτοκρατορία ὁδηγοῦν στή μετατόπιση τῆς πνευματικῆς πρωτεύουσας τῶν Σέρβων πρός νότον, ἀπό τή Βιέννη στήν Πέστη καί ἀπό τήν Πέστη, μετά τό 1848, στό Νόβι Σάντ[28] —σέ ἐλάχιστη δηλαδή ἀπόσταση ἀπό τό Βελιγράδι— εὐνοεῖ τόν διάλογο καί τήν ἀλληλεπίδραση τῶν ἔξω μέ τούς μέσα, κάτι πού δέν μποροῦν νά ματαιώσουν τά κατά καιρούς μέτρα καταστολῆς τῶν σερβικῶν ἤ τῶν αὐστριακῶν ἀρχῶν. Κορυφαία ἔκφραση αὐτῆς τῆς συνεργασίας εἶναι ἡ Ἑνωμένη Σερβική Νεολαία, κατά τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1860, ἕνα σερβικό κίνημα πού γιά πρώτη φορά πατάει καί στίς δύο ὄχθες τοῦ Σάβου, παίρνοντας χαρακτηριστικά διαφορετική μορφή σέ κάθε περίπτωση: στή Βοϊβοδίνα ἐντονότερος ὁ παιδευτικός χαρακτήρας τοῦ κινήματος, στή Σερβία ὁ πολιτικός (καί ἀντιπολιτευτικός)[29]. Ἀλλά γιά τά «πρωτεῖα» ἡ Σερβία θά χρειαστεῖ νά περιμένει ὥς τήν ἐκπνοή τῆς περιόδου τοῦ σερβικοῦ ρομαντισμοῦ: Τό κίνημα τοῦ Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς, γύρω στά 1870, κίνημα «δημοκρατικό καί ρεαλιστικό», ἀνήκει σαφῶς στή Σερβία[30], ἐνῶ τήν ἴδια ἐποχή ἡ ἐνδοχώρα τοῦ σερβικοῦ κράτους —ἀπό καιρό γνωστή στόν σερβικό κόσμο χάρη στούς ἰδιωτικούς μόχθους τοῦ Βούκ— δίνει τό ὑλικό καί στή λογοτεχνία γιά μιάν ἰδιότυπα «σερβιάνικη» ἔκφραση[31].

28. Jovan Skerlić, *Omladina* ..., ὅ.π., σ.73 κέ. Γιά τό Νόβι Σάντ, γνωστό ὡς «σερβικαί Ἀθῆναι», ἡ χρυσή περίοδος ἀρχίζει μέ τήν εἴσοδο στή δεκαετία τοῦ 1860.

29. Σύγκριση τῶν δύο μορφῶν τοῦ κινήματος, ὅ.π., σ.113. Πβλ. Nikola Petrović, «Istorijsko mesto, uloga i značaj Ujedinjene omladine srpske», *Ujedinjena omladina srpska*, zbornik radova, N. Sad, 1967, σ.25-26, καί Jovan Milićević, *Jevrem Grujić*, ὅ.π., σ.165-166. Βλ. ἐπίσης τή δυσμενή γιά τή Σερβία σύγκριση, Svetozar Marković, «Pred omladinsku skupštinu» (1871) = *Sabrani spisi*, ὅ.π., II, σ.141-142.

30. Jovan Skerlić, «Srbija, njena kultura i njena književnost» (1910) = *Književne studije*, τ.Α', Βελιγράδι 1934, σ.7.

31. Γιά τήν «εὐτυχή» σύγκλιση τῶν ἐπιδράσεων τοῦ Βούκ, τοῦ Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς καί τοῦ Γκόγκολ στό σερβικό «ἀγροτικό» διήγημα (ἀντίστοιχο τοῦ δικοῦ μας «ἠθογραφικοῦ») καί γενικότερα γιά τό πρόβλημα τοῦ σερβικοῦ ρεαλισμοῦ καί τῆς σχέσης του μέ τόν ρομαντισμό βλ. Dragiša Živković, *Evropski okviri srpske književnosti*, Βελιγράδι (1970), σ.61-71.

3. Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Α. ΓΛΩΣΣΑ

Ὁ σερβικός 19ος αἰώνας κληρονομεῖ τήν ἀντίθεση δημώδους καί ἀρχαΐζουσας γλώσσας, πού εἶχε πρωτοεκδηλωθεῖ, μέ διαφορετική βέβαια μορφή, ἀπό τά χρόνια ἀκόμα τοῦ μεσαίωνα[1]. Ὑπάρχει ἐδῶ προφανής ἀντιστοιχία μέ τήν ἑλληνική περίπτωση, πού ὅμως διαταράσσεται ἀπό μιά διαφορά καθοριστική γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος: Τό πρότυπο πού γοητεύει τό μεγαλύτερο μέρος τῶν λόγιων Σέρβων τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας βασίζεται σέ μιά γλωσσολογική παρανόηση — τήν ἄποψη ὅτι «πρόγονος» τῆς σερβικῆς, ἡ πιό ἀρχαία, ἡ πιό «ἁγνή» σλαβική γλώσσα, εἶναι ἡ ἐκκλησιαστική ρωσική[2].

Ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς σερβικῆς κίνησης γιά τή γλώσσα μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στή Μεγάλη Μετανάστευση τοῦ 1690, πού οἱ συνέπειές της στήν πνευματική ζωή τῶν Σέρβων δέν ἤ-

1. Βλ. Pavle Ivić, «Jezik u nemanjićkoj eposi», ISN I, σ.617-619, καί τοῦ ἴδιου, «Književni i narodni jezik kod Srba», ISN II, σ.519 κέ.

2. Aleksandar Belić, *Borba oko našeg književnog jezika i pravopisa*, Βελιγράδι 1935, σ.17-18· Radivoje Vrhovac, «Matica srpska i srpski jezik», *Matica srpska 1826-1926*, N.Sad 1927, σ.128 κέ.· Pavle Ivić - Jovan Kašić, «O jeziku kod Srba u razdoblju od 1804. do 1878. godine», ISN V-2, σ.320.

ταν λιγότερο σημαντικές ἀπό τίς ἄμεσες δημογραφικές της ἐπιπτώσεις. Ἡ σερβική μεσαιωνική φιλολογική παράδοση διακόπτεται ἀπότομα (οἱ μόνοι συνεχιστές της στά ἐδάφη τῆς μετέπειτα Σερβίας εἶναι ὅσοι καλόγεροι ἀντιγραφεῖς καταφεύγουν στά μοναστήρια της), καί ἡ διακοπή αὐτή σημαίνει καί τόν «θάνατο» τῆς μεσαιωνικῆς λόγιας γλώσσας («σερβοσλαβικῆς»)[3]. Ἡ ἀνάγκη ἐπιβίωσης τοῦ σερβικοῦ στοιχείου στό ὄχι ἁπλῶς ἄγνωστο, ἀλλά καί ἐχθρικό νέο περιβάλλον, εὐνοεῖ τή στροφή σέ μιά ὀργανωμένη ρωσική ἐπίδραση καί, τελικά, τήν ὁλοκληρωτική ἀντικατάσταση τῆς σερβοσλαβικῆς ἀπό τή λεγόμενη ρωσοσλαβική μέσα σέ λιγότερο ἀπό μιά εἰκοσαετία (1725-1740)[4].

Ἡ ρωσοσλαβική ὑπερισχύει ὅσο ἡ ἐκκλησία διατηρεῖ τήν πρωτοκαθεδρία στά πολιτιστικά πράγματα, ὁπότε καί ἡ ὑπόθεση τῆς γλώσσας ὑπάγεται στή δικαιοδοσία της. Ἀλλά ἡ νέα κοινωνική τάξη, πού ἀνδρώνεται σιγά σιγά μέσα ἀπό τήν ὁλοένα εὐρύτερη συμμετοχή τῶν Σέρβων στήν οἰκονομική καί κοινωνική ζωή τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας, θά διευρύνει δραστικά τόν κύκλο τῆς σερβικῆς παιδείας. Γιά τίς ἀνάγκες τῶν Σέρβων ἀστῶν ἡ ρωσοσλαβική ἀποδεικνύεται καί ἀνεπαρκής καί παράλογα δύσκολη στήν ἐκμάθησή της, κάτι πού ἄλλωστε δέν ἀρνεῖται νά ἀναγνωρίσει καί ἡ ἐκκλησία. Εἶναι ἡ ὥρα τῆς «ἐκκοσμίκευσης» τῆς γλώσσας, πού θά συνδυαστεῖ καί μέ τήν ὑποχώρηση τῆς ρωσικῆς μπροστά στή γερμανική ἐπίδραση[5]. Ἡ «σλαβοσερβική» ἤ «ἀστική» (gradjanski) γλώσσα, ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, ἐξελίσσεται στό κατ' ἐξοχήν ὄργανο ἔκφρασης τῶν καλλιεργημένων Σέρβων: θεωρητικά ἡ μέση ὁδός ἀνάμεσα στίς δύο ἀκραῖες δυνατότητες —ρωσοσλαβική καί δημώδη—, στήν πράξη ὅμως ἕνα ἁπλό ρωσοσερβικό χράμα, διανθι-

3. Γιά τήν παρακμή (ἤδη ἀπό τήν Τουρκοκρατία) καί τό τέλος τῆς σερβοσλαβικῆς παράδοσης Jovan Skerlić, *Srpska književnost u XVIII veku*, ἐπιμ. Miraš Kićović, Βελιγράδι 1966, σ.18-19 καί 166-167. Γιά τή σποραδική ἐπιβίωσή της μετά τόν 17ο αἰώνα, P. Ivić - J. Kašić, ὅ.π., σ.316-317.

4. Jovan Skerlić, ὅ.π., σ.128-145, καί τοῦ ἰδίου, *Istorija nove srpske književnosti*, ὅ.π., σ.53.

5. P. Ivić - J. Kašić, ὅ.π., σ.312.

σμένο μέ γερμανισμούς, πού δίνουν καί τό ἰδιαίτερο «χρῶμα» στό ἰδίωμα τῶν ἀστικῶν στρωμάτων τῆς Βοϊβοδίνας[6]. Εἶναι ἕνα κράμα ἀσταθές, ἐξεζητημένο, χωρίς ἑνιαία λογική πού νά τό διέπει, καθώς οἱ λόγιοι, κατασκευάζοντας γλῶσσα ὁ καθένας γιά λογαριασμό του, βυθίζονται ἀνεπαίσθητα στή χαρακτηριστική γιά τόν σερβικό κόσμο γλωσσική ἀναρχία τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα.

Μέ τή σλαβοσερβική δέν ἀνατρέπεται ἡ κατεστημένη ἀντίληψη γιά τήν «ρωσική» καταγωγή τῆς σερβικῆς γλώσσας, ἐνῶ οἱ ὀπαδοί της μοιράζονται μέ τούς ὀπαδούς τῆς ρωσοσλαβικῆς τήν ἴδια δυσπιστία πρός τήν δημώδη: Γιά τούς ἐκκλησιαστικούς κύκλους προέχει ὁ ἀγώνας ἐναντίον τῆς αὐστριακῆς καθολικῆς προπαγάνδας καί ἡ γέφυρα πρός τόν ὑπόλοιπο ὀρθόδοξο σλαβικό κόσμο πού φαίνεται νά ἐξασφαλίζει ἡ ρωσοσλαβική· ἕνας ἄλλωστε ἀπό τούς λόγους γιά τούς ὁποίους κλονίζεται ἡ θέση τῆς δημώδους στίς γλωσσικές ζυμώσεις μεταξύ τῶν λογίων εἶναι τό ὅτι οἱ αὐστριακές ἀρχές ἐνθαρρύνουν τήν καλλιέργεια τῆς δημώδους γιά τήν προώθηση τοῦ προσηλυτιστικοῦ τους προγράμματος[7]. Τούς κοσμικούς λόγιους καί τούς ἀστούς, πάλι, ἀπασχολεῖ, πέρα ἀπ' αὐτό, ἡ δημιουργία ἑνός τ α ξ ι κ ο ῦ ὀργάνου — μακριά ἀκόμα ἀπό τό ὅραμα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας[8]. Καί στή μιά καί στήν ἄλλη περίπτωση στή θέση τῶν δύο ὑπαρκτῶν ἐθνικῶν παραδόσεων —λόγιας καί λαϊκῆς— τοποθετεῖται μιά παράδοση ὑ π ο θ ε τ ι κ ή, καί εἶναι ἀσφαλῶς ἕνα ἀπό τά παράδοξα τῆς σερβικῆς πολιτιστικῆς ἱστορίας τό ὅτι αὐτό γίνεται ἀκριβῶς γιά νά διαφυλαχθεῖ ἡ σερβική ταυτότητα στίς ἀντίξοες συνθῆκες τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἡ αὐτονομία τῆς Σερβίας, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἀνοίγει νέες προοπτικές γιά τή σλαβοσερβική, πού ξεφεύγοντας πιά ἀπό τά αὐστριακά ὅρια διεκδικεῖ, μέσω τῶν ἑτεροχθόνων λόγιων καί

6. Πρόκειται γιά τό ἰδίωμα πού ἀπαθανατίζει στίς κωμωδίες του ὁ Γιόβαν Στέρια Πόποβιτς, σέ μιά ἐπίδειξη γλωσσικῆς παρατηρητικότητας πού ἀντιστοιχεῖ μέ ἐκείνην τοῦ Μ. Χουρμούζη στή μετεπαναστατική Ἑλλάδα.

7. A. Belić, ὅ.π., σ.10 κἑ.

8. Γιά τόν ταξικό χαρακτήρα τῆς σλαβοσερβικῆς, P. Ivić - J. Kašić, ὅ.π., σ.318-319.

γραφειοκρατῶν τοῦ σερβικοῦ κράτους, τή θέση ἐθνικῆς γλώσσας γιά ὅλο τόν σερβικό κόσμο. Ὁ ἀπαίδευτος Μίλος, ὅπως ἀποδείχθηκε, πιό εὔκολα μποροῦσε νά πεισθεῖ ἀπό τούς στομφώδεις ἤχους τῆς σλαβοσερβικῆς παρά ἀπό τά ἐπιχειρήματα τοῦ «ὅμοιού» του Βούκ, πού τοῦ ἔδιναν τό δικαίωμα νά χρησιμοποιεῖ ὡς ἡγεμόνας τή γλώσσα πού εἶχε μάθει στό χωριό του. Ἐδῶ ἔπαιξαν ρόλο καί ἡ ἐπίδραση πού ἄσκησε στόν Μίλος ὁ πολέμιος τοῦ Βούκ μητροπολίτης Stratimirović, καί ἡ ἴδια ἡ κυκλοθυμική σχέση τοῦ Μίλος μέ τόν Βούκ. Μετά ἀπό μιά παρατεταμένη περίοδο ἀσάφειας πού εἶχε ἀρχίσει ἤδη μέ τόν Καραγεώργη, περίοδο συνύπαρξης δημώδους καί ἀρχαΐζουσας στή γλώσσα τῆς Ἐξουσίας καί δοκιμῆς καί τῶν δύο στόν ἄγνωστό τους χῶρο τῆς δημόσιας διοίκησης[9], ὁ Μίλος ἀνέλαβε τήν ὑπόθεση στά χέρια του, καί εὐθυγραμμίζοντας τή στάση του μέ ἐκείνην τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας τῆς Αὐστρίας, προχώρησε στό πρῶτο βίαιο μέτρο, τήν ἀπαγόρευση τῆς ἐκτύπωσης στή Σερβία βιβλίων μέ τό ὀρθογραφικό σύστημα τοῦ Βούκ (1832)[10].

Ἀπό ἐκεῖ καί πέρα, ἡ τύχη τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος στή Σερβία ἀντικατοπτρίζεται σέ μιά σειρά κυβερνητικῶν ἀποφάσεων πού σχετίζονται μέ τήν ὀρθογραφική καί μόνο διάστασή του: ἀπό τή διεύρυνση τῆς ἀπαγόρευσης τοῦ Μίλος ὥστε νά συμπεριληφθοῦν καί ὅσα βιβλία εἰσάγονται στή Σερβία (1852) ὥς τήν πρώτη, μερική ἄρση γιά τίς ἰδιωτικές ἐκδόσεις, στήν ὁποία προβαίνει ὁ ἴδιος Μίλος (1859), καί τήν τελική καθιέρωση τοῦ συστήματος τοῦ Βούκ ὡς ἐπίσημου ὀρθογραφικοῦ συστήματος (1868)[11]. Ὅμως παρ' ὅλο πού οἱ ὀξεῖες πολεμικές ἔξω ἀπό τίς κυβερνητικές ἀποφάσεις δέν περιορίστηκαν σέ ζητήματα ὀρθογραφίας, ἡ «ὀρθογραφική» πόλωση ἀπέδιδε μέ ἕναν τρόπο σαφή γιά τούς ἐνδιαφερόμενους τήν ἐθνική πλευρά τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος. Ἡ φωνητική ὀρθογραφία τῆς σερβικῆς γλώσσας πού ἐπεξεργάστηκε ὁ Βούκ προϋπέθετε τήν εἰσαγωγή ὁρισμένων νέων ψηφίων στό ἀλφάβητο καί τήν κατάργη-

9. Ὅ.π., σ.317.

10. Ljub. Stojanović, *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*, ὅ.π., σ.369-370.

11. A. Belić, ὅ.π., σ.58-59.

ση ἄλλων παλαιοσλαβικῶν. Στά μάτια τῶν πολεμίων του αὐτό σήμαινε ὅτι ὁ Βούκ ἐργαζόταν γιά νά διασπασθεῖ ἡ ὀρθόδοξη σλαβική οἰκογένεια καί νά «φραγκέψει» ὁ σερβικός λαός: Τό 1850 ἀκόμα ὑπῆρχαν Σέρβοι πού θεωροῦσαν τήν ὀρθογραφία τοῦ Βούκ χειρότερη συμφορά ἀπό τήν καταστροφή τοῦ Κοσσυφοπεδίου[12]. Κι ὡστόσο —ὅπως δέν μποροῦσαν νά δοῦν οἱ τότε ὑπέρμαχοι τῶν παραδόσεων— ὁ Βούκ ἦταν γιά τίς ἀνάγκες ἑνός ἔθνους τοῦ 19ου αἰώνα συνεπέστερος ἀπό τούς ἀντιπάλους του: θρησκευτικά οὐδέτερος δυτικιστής, ἀλλά καί ἀνήσυχος νά προστατεύσει τό σερβικό ἔθνος ἀπό ἀλλότρια στοιχεῖα, εἴτε «ἀστικά» ἦταν αὐτά εἴτε σλαβικά. Πέρα ἀπό τήν ἐπικράτηση τῆς φωνητικῆς ὀρθογραφίας, ἡ νίκη τοῦ Βούκ ἦταν ταυτόχρονα καί θρίαμβος τῆς λαϊκῆς γλώσσας, σέ μιά αἰσθητά «σερβιάνικη» ἀπόχρωση[13].

Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἡ ἔκβαση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἦταν προδικάσιμη. Πράγματι πολύ πρίν ἀπό τήν ἀπόφαση τοῦ 1868 ὁ Βούκ καί οἱ ὀπαδοί του εἶχαν ἐπικρατήσει στήν κοινή συνείδηση[14]. Καί ὅμως, καθυστέρηση ὑπῆρξε: Σέ τελική ἀνάλυση στή Σερβία δόθηκε ἡ ἔκβαση ἑνός ἀγώνα πού ἁπλῶς μεταφέρθηκε σ' αὐτήν ἔχοντας ἀρχίσει ὑπό τελείως διαφορετικούς ὅρους. Γιά νά ἑρμηνευθεῖ ἡ συμβολή αὐτή τῆς Σερβίας στή βραδύτητα ἀνάπτυξης τοῦ σερβικοῦ «πολιτιστικοῦ ἐθνικισμοῦ»[15] θά πρέπει νά ληφθεῖ ὑπόψη ἡ εἰδική πολιτική διάσταση πού ἀπέκτησε τό γλωσσικό πρόβλημα: Ὡς τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1840 ἦταν ἀκόμα ἐπίκαιρη ἡ ἀπελευθερωτική προοπτική στά πλαίσια τῆς νοτιοσλαβικῆς ἀλληλεγγύης, καί ἡ προοπτική αὐτή συμπεριλάμβανε καί τό ὅραμα τῆς κοινῆς νοτιοσλαβικῆς γλώσσας, ἔστω καί μέ βάση τήν «τελειότερη» σερβική. Γιά νά ἀποκλεισθεῖ ἡ δυνατότητα τῆς κοινῆς γλώσσας θά ἀπαιτηθεῖ ἡ ἐπιταχυμένη ἄνοδος τόσο τοῦ σερβικοῦ, ὅσο καί τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ[16].

12. Ljub. Stojanović, ὅ.π., σ.567.
13. Πβ. P. Ivić - J. Kašić, ὅ.π., σ.358.
14. Ἡ στροφή ἔχει γίνει ἀπό τό 1847, ἔτος ἰδιαίτερα εὐνοϊκό γιά τούς ὑπέρμαχους τῆς δημώδους (Branko Radičević, Djuro Daničić, P. P. Njegoš, καί ἡ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης ἀπό τόν Βούκ).
15. R. Vrhovac, ὅ.π., σ.140.
16. Βλ. Milorad Ekmečić, «Marginalija o srpsko-bugarskim vezama 1844-

Γεγονός παραμένει ώστόσο ὅτι τό γλωσσικό πρόβλημα, παρά τήν καθυστέρηση, λύνεται στή Σερβία, γιά λογαριασμό καί τοῦ ἔξω ἀπό τά σύνορά της σερβικοῦ κόσμου πού τό εἶχε ξεκινήσει, καί ἐδῶ δέν μπορεῖ κανείς νά μή σημειώσει τίς ἐνδιαφέρουσες διαφορές ἀπό τήν ἑλληνική περίπτωση: Στήν Ἑλλάδα, κατά τήν περίοδο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, ὄχι ἁπλῶς δέν δίνεται ἔκβαση, ἀλλά οὔτε κάν διεξάγεται γλωσσικός ἀγώνας στή μορφή τῆς πόλωσης καθαρεύουσα - δημοτική· ἐπιπλέον στήν Ἑλλάδα εἶναι ἀδιανόητος ὁ καθοριστικός ρόλος πού παίζει τό κράτος γιά τίς φάσεις τῆς ἐξέλιξης τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος[17].

Ἡ ἐπικράτηση βέβαια τῆς γλώσσας τοῦ Βούκ δέν ἦταν δυνατόν νά καταργήσει ὅλες τίς γλωσσικές δυσκολίες. Ἡ ἀντίθεση τῆς δημώδους μέ τή σλαβοσερβική γλώσσα —πού ἦταν μέν τεχνητή, ἀλλά καί ἡ μόνη λόγια— σήμαινε ὅτι ἡ ἀκατέργαστη λαϊκή γλώσσα, γιά τήν ἔκφραση ἀφηρημένων ἐννοιῶν, γιά τούς ἀπαραίτητους νεολογισμούς, κλπ., θά κατέφευγε στίς δυτικοευρωπαϊκές γλῶσσες, περιφρονώντας τή μόνιμη δυνατότητα ἄντλησης ἀπό τά ρωσικά πού κατά κανόνα ἐκμεταλλευόταν ἡ λόγια γλώσσα[18]. Ἀξίζει πάντως νά ἀντιπαραβληθεῖ ἡ ἀποτυχημένη συλλογική προσπάθεια γιά τή δημιουργία ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας ἀπό τήν Ἑταιρεία σερβικῶν γραμμάτων (ἀποτυχία στήν ὁποία συνετέλεσε ὄχι μόνο ἡ παρέμβαση τοῦ Βούκ, τό 1845, ἀλλά καί ἡ ἄγνοια τῆς δημώδους ἀπό τά ἑτερόχθονα,

1851», *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI (1965), σ.118-119.

17. Εἶναι φυσικό βέβαια ὅτι ἡ «ἀναρμοδιότητα» τοῦ κράτους σέ θέματα γλώσσας καί ὀρθογραφίας ἐπισημαίνεται ἀπό τόν Βούκ καί τούς ὀπαδούς του. Βλ., π.χ., ἐπιστολή Βούκ πρός Μίλος, φθινόπ. 1832, *Vukova prepiska*, II, ὅ.π., σ. 664: «Δέν θυμᾶμαι νά ἄκουσα ἤ νά διάβασα πουθενά ὅτι ὑπάρχει στόν κόσμο κυβέρνηση πού ἀναμίχθηκε σ' αὐτό τό ζήτημα καί πού μέ διαταγές ἤ ἀπαγορεύσεις ὅρισε στούς συγγραφεῖς πῶς πρέπει ἤ πῶς δέν πρέπει νά γράφουν· ἀλλά αὐτό ἦταν ἀνέκαθεν ὑπόθεση ἰδιωτῶν λογίων». Παρόμοια καί ἡ Ἑταιρεία Σερβικῶν γραμμάτων (Društvo srpske slovesnosti) τό 1858: (A. Belić), *Pedesetogodišnjica Srpske kraljevske akademije, 1886-1936*, τ. Α΄, Βελιγράδι 1939-1941, σ.24-25.

18. Βλ. P. Ivić - J. Kašić, ὅ.π., σ.340, καί, γιά τή λεξιλογική ὑπεροχή τῆς μεσαιωνικῆς γλώσσας, P. Ivić, ISN I, σ. 634.

ὡς ἐπί τό πλεῖστον, μέλη τῆς Ἑταιρείας)[19] μέ τή δικαίωση τῆς ἰδιωτικῆς προσπάθειας τοῦ Βούκ: Τό ἀκραιφνῶς δημῶδες, καί γι' αὐτό ἀνεπαρκές, «Σερβικό λεξικό» (1818, 1852), κάλυπτε μιάν ἀνάγκη γλώσσας σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε νά ἀναδειχθεῖ —κάτι σπάνιο γιά ἁπλό λεξικό— σέ ἕνα ἀπό τά δημοφιλέστερα ἀναγνώσματα γιά τούς ρομαντικούς ποιητές τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰώνα, πού εἶδαν σ' αὐτό τόν «καθρέφτη» τῆς σερβικῆς ψυχῆς[20].

Β. ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Στίς ἀντιλήψεις γιά τό σερβικό ἔθνος ἀκούγονται δύο ἀντίθετες ἀπόψεις σχετικά μέ τόν ρόλο τῆς θρησκείας στή διαμόρφωση καί διάσωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης: ταύτιση, ἀφ' ἑνός, θρησκείας καί ἔθνους, καί ἀφ' ἑτέρου ἄρνηση τῆς σημασίας τῆς θρησκείας, ὥστε στή σερβική ἐθνότητα νά συμπεριλαμβάνονται ἰσότιμα ὀρθόδοξοι, μουσουλμάνοι καί καθολικοί[21]. Ἡ ἀντίθεση αὐτή —ἤδη οἰκεία ἀπό τήν ἑλληνική περίπτωση— ἀμβλύνεται ὡστόσο χάρη σέ ἕνα βασικό σημεῖο συμφωνίας, πού ὀφείλεται στήν ἰδιόρρυθμη σχέση τῆς ἐκκλησίας μέ τή θρησκευτική ζωή

19. Ljub. Stojanović, ὅ.π., σ.579-585, καί A. Belić, *Pedesetogodišnjica ...*, ὅ.π., σ.16-17.

20. Djuro Daničić, *Rat za srpski jezik i pravopis* (1847) = *Sitniji spisi*, 1, Sr. Kavlovci 1925, σ.44-45. Γιά τή σημασία τοῦ λεξικοῦ πβ. J. Skerlić, *Omladina...*, ὅ.π., σ.257 κέ.

21. Ἐκπρόσωποι τῶν δύο ἀντιθέτων, ὁ Μίλος καί ὁ Βούκ. Βλ., π.χ., ἐπιστολή Μίλος πρός μέλος τῆς Matica srpska, 29.12.1847, *Vukova prepiska*, II, ὅ.π., σ.797, καί *παραπάνω*, σ.391. Γιά τό παράδοξο τοῦ συλλογισμοῦ, ἄς παρατεθεῖ καί ἡ ἄποψη τοῦ Ντάνιτσιτς (ἐπιστολή πρός Just. Mihailović, 22.4.1848, *Vukova prepiska*, VI, ὅ.π., σ. 727), σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἐθνότητα (narodnost) ὑπερτερεῖ τῆς θρησκείας, ἀφοῦ εἶναι θεϊκή προσταγή σέ ἀντίθεση μέ τή θρησκεία πού εἶναι ἀνθρώπινη. Ὁπωσδήποτε στή σερβική ἀπελευθερωτική πολιτική, ἐπίσημη καί ἀνεπίσημη, ὁ θρησκευτικός παράγοντας τείνει νά παραμερίζεται: Αὐτό φαίνεται ὄχι μόνο ἀπό τίς στενές σχέσεις τῶν Συνταγματικῶν μέ τήν πολωνική —καθολική— ἐμιγκράτσια, ἀλλά καί ἀπό τό γεγονός ὅτι ὡς τά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 τό βάρος τῆς ἐθνικῆς προπαγάνδας πέφτει στή Βοσνία —μέ τούς σημαντικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς— καί ὄχι, π.χ., στόν ὀρθόδοξο σλαβικό κόσμο στά μακεδονικά ἐδάφη.

τῶν Σέρβων. Ἡ σερβική ἐκκλησία ὄχι μόνο δέν ἐπιβαρύνεται μέ καμιά κληρονομιά οἰκουμενικότητας —εἶναι δηλαδή ἐξαρχῆς «ἐθνική»—, ἀλλά καί στερεῖται, στή μακραίωνη ἱστορία της, καί ἑνότητας καί συνέχειας. Αὐτό συντελεῖ ὥστε ὅταν ἐξετάζεται ἡ θρησκεία ὡς «συστατικό» τοῦ ἔθνους νά μήν ἐκφράζεται ἀμφιβολία γιά τήν ἐθνικότητα τῆς ἴδιας τῆς θρησκείας οὔτε γιά τούς φορεῖς της: Σέ κάθε περίπτωση πρόκειται γιά τή σ ε ρ β ι κ ή ὀρθοδοξία, τήν ὁποία μπόρεσε νά διαφυλάξει ὁ κατά καιρούς ἀκέφαλος καί διασπασμένος ἐκκλησιαστικά λαός, ἔχοντας συσπειρωθεῖ στίς αὐτόνομες ἑστίες πνευματικῆς ζωῆς του κατά τήν Τουρκοκρατία —τά σερβικά μοναστήρια—, ἐρήμην τῆς συχνά ξενόφωνης —φαναριωτικῆς— ἱεραρχίας[22]. Τό «ἐθνικό» καί «λαϊκό» χρῶμα τῆς θρησκείας ἐπιτρέπουν ἀκόμα καί στόν Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς, δηλωμένο ἄθεο, νά ὑποβιβάσει μέν τή σημασία της, χωρίς καί νά χρειαστεῖ νά τή διαγράψει ἀπό τό πλαίσιο τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ[23].

Σέ ἐπίσημο ἐπίπεδο, στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα ξεχωρίζουν

22. Βλ. π.χ. Vuk St. Karadžić, *Srpški rječnik*, Βιέννη 1852 (φωτονατ. Βελιγράδι 1971), σ.394-396, λήμμα namastir, καί, ἀπό τή φιλελεύθερη σκοπιά, Iankovitch-Grouitch, *Slaves du Sud ou le peuple serbe avec les Croates et les Bulgares*, Παρίσι 1853, σ.22-23 καί 84-85. Γιά τούς Φαναριῶτες στή σερβική ἐκκλησία βλ. Djoko Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, Μόναχο 1966, I, σ.480-482, καί II, 328 κέ. Γιά τόν σερβικό ἀντιφαναριωτισμό, Mihailo Gavrilović, *Miloš Obrenović*, ὅ.π., II, σ.641 κέ.

23. Π.χ. στό ἔργο του *Srbija na Istoku* (1872) = *Sabrani spisi*, III, ὅ.π., σ. 145: «Στούς Σέρβους τή χριστιανική θρησκεία συνιστοῦσαν, σχεδόν ἀποκλειστικά, ἔθιμα πού ὡς ἐπί τό πλεῖστον εἶχαν λ α ϊ κ ή π ρ ο έ λ ε υ σ η, καί μόνο ὥς ἕνα βαθμό εἶχαν ἀποκτήσει ἐκκλησιαστική-θρησκευτική μορφή. Ὁ λαός θεωροῦσε ὅλα τά ἔθιμα καί τήν πίστη του ἱερή κληρονομία πού οἱ Τοῦρκοι εἶχαν βεβηλώσει καί πού αὐτός εἶχε χρέος νά ὑπερασπιστεῖ. Ἀλλά οὔτε ἡ ἠθική τῆς θρησκείας τοῦ Χριστοῦ υἱοθετήθηκε ἀπό τόν σερβικό λαό, οὔτε ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ σερβική ἐκκλησιαστική ἱεραρχία εἶχε τήν ἰσχυρή ὀργάνωση πού εἶχε ἡ ἱεραρχία τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας στόν ἀγώνα της κατά τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας. Ἀντίθετα ἡ ἀνώτερη ἱεραρχία ἦταν πάντα μέ τό μέρος τῶν Τούρκων, ἐνῶ ὁ κατώτερος κλῆρος ἦταν ἐξίσου ἀπαίδευτος καί ψυχικά ἀδύναμος ὅπως καί ὁ ἴδιος ὁ λαός (...). Οἱ καλόγεροι καί τά μοναστήρια ἀπολάμβαναν μεγαλύτερο σεβασμό στόν λαό (ἀπ' ὅ,τι οἱ ἱερεῖς), ἀλλά οἱ συνάξεις, οἱ λιτανεῖες (zavetine) καί οἱ σλάβες στά μοναστήρια ἦταν θεσμοί λαϊκοί καί ὄχι ἐκκλησιαστικοί».

τρεῖς σερβικές ἐκκλησίες: ἡ ἀνεξάρτητη μητρόπολη τοῦ Κάρλοβατς, πού στόν ἐπικεφαλῆς της ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνώτατη πνευματική καί (ὥς τά μέσα τοῦ αἰώνα) πολιτική ἀρχή τῶν Σέρβων τῆς Αὐστρίας· ἡ ἐξαρτημένη ἀπό τή ρωσική ἐκκλησία μητρόπολη τοῦ Μαυροβουνίου, γύρω ἀπό τήν ὁποία οἰκοδομεῖται τό χαρακτηριστικό μαυροβουνιώτικο θεοκρατικό καθεστώς· καί ἡ ἐξαρτημένη ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο μητρόπολη τοῦ Βελιγραδίου, πού μέ τήν ἀπόκτηση τῆς σερβικῆς αὐτονομίας θά ἀναγκαστεῖ νά ἀλλάξει πορεία. Ἡ καθεμιά ἐκκλησία ἀντιμετωπίζει διαφορετικά προβλήματα, ἡ ἐξέλιξή της δέν ἐπηρεάζει τήν ἐξέλιξη τῶν ὑπολοίπων, καί οἱ τρεῖς ὅμως συμμορφώνονται μέ τή γενική κίνηση τοῦ αἰώνα, πρός τόν περιορισμό τῶν ἁρμοδιοτήτων τους[24].

Τό σερβικό κράτος δέν συναντᾶ δυσχέρειες στήν ἐπίλυση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ζητήματος. Οἱ σχέσεις τῆς ἐκκλησίας τόσο μέ τό Πατριαρχεῖο ὅσο καί μέ τό ἐθνικό κράτος ρυθμίζονται μέ τρόπο βαθμιαῖο καί ἀνώδυνο. Περνώντας ἀπό τήν αὐτονομία (1832) στό αὐτοκέφαλο (1879), ἡ σερβική ἐκκλησία ὑποτάσσεται στήν κρατική ἀρχή, χάνοντας σταθερά ἔδαφος σέ μιά αναμέτρηση πού δέν ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τόν σερβικό κόσμο[25]. Καί πάλι ὁ Μίλος χάνει ἐδῶ τά πρῶτα γενναῖα βήματα, μέ τή γραφικότητα πού ἐξασφαλίζει τό «λαϊκό» του πρόσωπο: Γιατί παράλληλα μέ τίς προσπάθειές του γιά τήν ἐπίτευξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας καί τήν ὀργάνωση τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας, ὁ παροιμιακός Ἡγεμόνας μπορεῖ νά παρακάμπτει τήν ἱεραρχία ὁποτε κρίνει σκόπιμο, καί μέ τήν ἀπειλή κυρώσεων νά διατάζει, π.χ., τήν τήρηση τῶν νηστειῶν ἀπό τούς ὑπαλλήλους ἤ τῆς γιορτῆς τοῦ ἁγίου Σάββα ἀπό τόν πολυεθνικό κόσμο τῶν

24. Γιά τίς τρεῖς σερβικές ἐκκλησίες βλ. Dj. Slijepčević, ὅ.π., II, σ.20 κέ., 245 κέ, 326 κέ.
25. Ἡ ἀνοιχτή σύγκρουση οὐσιαστικά καθυστερεῖ ὥς τό «ἐκκλησιαστικό ζήτημα» τοῦ 1881, πού δέν μπορεῖ πιά παρά νά ἔχει προκαθορισμένη ἔκβαση: Ὁ μητροπολίτης Μιχάιλο ἀπομακρύνεται ἀπό τή θέση του μέ ἐπέμβαση μιᾶς —χαρακτηριστικά— συντηρητικῆς κυβέρνησης. Γιά τό δίλημμα τῆς σερβικῆς ἐκκλησίας ἀνάμεσα στήν ὑποταγή στόν κρατικό ζυγό καί στήν ἀναζήτηση στηρίγματος ἔξω ἀπό τό σερβικό κράτος βλ. Jean Mousset, *La Serbie et son Eglise (1830-1904)*, Παρίσι 1938, σ.66.

ἐμπόρων — στά πλαίσια ἑνός γενικότερου λαϊκοῦ πουριτανισμοῦ, ὅπου ἔχει θέση καί ἡ ἀπαγόρευση τοῦ καπνίσματος στούς δρόμους τοῦ Βελιγραδίου[26].

Ὁ Μίλος βρίσκει τό πεδίο ἐλεύθερο, ἀφοῦ ἡ ἐκκλησία, ἄοπλη καί ἀνέτοιμη, δέν προβάλλει καμιά ἀντίσταση. Εἶναι μιά ἀδυναμία πού φαίνεται καθαρότερα ἄν ἡ ἐκκλησία τοῦ Βελιγραδίου ἀντιπαραβληθεῖ πρός τήν ἐκκλησία τῶν Σέρβων τῆς Αὐστρίας, πού ὑπερασπίζεται μέ κάθε τρόπο τά πρωτεῖα της: Τό τέλος τῆς μονοχρατορίας της συμπίπτει, εἰρωνικά, μέ τήν ἀναβάθμισή της ἀπό μητρόπολη σέ πατριαρχεῖο (1848)[27], ὅμως προηγουμένως ἔχει διαμορφωθεῖ στούς κόλπους της ἡ πρώτη ὀργανωμένη, συντηρητική ἰδεολογία στόν σερβικό κόσμο, μέ ἀκτινοβολία καί στό σερβικό κράτος, σέ ζητήματα πού δέν περιορίζονται στό θρησκευτικό πεδίο, ὅπως εἴδαμε π.χ. μέ ἀφορμή τό γλωσσικό. Στήν Αὐστρία ἐξάλλου καί ὁ ἀντικληρικαλισμός παρουσιάζεται ἀντίστοιχα πιό ὀργανωμένος, ἀλλά καί οἱ πολιτικές πολώσεις γενικά ἀποκτοῦν πιό σαφές καί μονοσήμαντο περιεχόμενο ἀπ' ὅ,τι στή Σερβία.

Ἡ ἰδεολογική θωράκιση τῆς ἐκκλησίας τῆς Σερβίας γίνεται ἀναγκαστικά ἐκ τῶν ὑστέρων, καί μέ προϋπόθεση τήν ἀναγνώριση τῆς κρατικῆς ὑπεροχῆς. Ἡ ἔξοδος ἀπό τή σκιά τοῦ κράτους πού συντελεῖται, χάρη στήν προσωπικότητα τοῦ μητροπολίτη Μιχάιλο, στά χρόνια ἐθνικῆς εὐφορίας κατά τή δεκαετία τοῦ 1860, δέν συνδέεται τόσο μέ τήν ἄνοδο τοῦ γοήτρου τῆς ἐκκλησίας, ὅσο μέ τήν προβολή ἑνός ἐναλλακτικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ὁράματος, πιό ὀρθόδοξου, «σλαβικοῦ» καί μεσσιανικοῦ ἀπό τό κρατικό καί δυτικιστικό ὅραμα τοῦ κνέζ Μιχάιλο, ἄν καί οἱ δύο ἀπόψεις, σέ τελική ἀνάλυση, ἀλληλοσυμπληρώνονται[28]. Οὐσιαστική ἄρνηση τῆς κρατικῆς λογικῆς ἀπαντᾶ καί στούς κόλπους τῆς ἐκκλησίας, ἀλλά μόνο σέ ἀτομικό ἐπίπεδο: Εἶναι ἡ δυναμική παρουσία μεμονωμένων ἐκπροσώπων τοῦ κατώτερου κλήρου στίς γραμμές τῆς ἀντιπολίτευσης, πού δέν χα-

26. Βλ. Mih. Gavrilović, ὅ.π., σ 697-698, καί J. Mousset, ὅ.π., σ.87-89.
27. Βλ. Dj. Slijepčević, ὅ.π., σ.171 κ.ἑ.
28. Πβ. J. Mousset, ὅ.π., σ.217 καί 247 (ὅπου σύγκριση τοῦ μητροπολίτη Μιχάιλο μέ τόν Γκαράσανιν).

ρίζονται οὔτε στό κράτος οὔτε στήν ἐπίσημη ἐκκλησία[29].

Δέν εἶναι ὅμως μόνο ὁ κατώτερος κλῆρος πού, συντηρώντας —ἀκόμα καί μετά τήν ἀποχώρηση τῶν Φαναριωτῶν— τό χάσμα μέ τήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία, ἐξακολουθεῖ νά θυμίζει τή «λαϊκότητα» τῆς σερβικῆς θρησκείας. Ὑπάρχει καί ἡ ἄνωθεν καλλιέργεια. Ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ λαϊκή ὀρθοδοξία ζεῖ βίο ἀφανή, ἀπό τόν ὁποῖο —μέχρι τά χρόνια τοῦ Παπαδιαμάντη— ἀνασύρεται μόνο μέσα ἀπό ἀκραῖες ἐκδηλώσεις, ἀτομικές ἤ συλλογικές ἐκρήξεις (Παπουλάκος, Μακρυγιάννης), στή Σερβία ἔχει μιά εὐνοϊκή μεταχείριση, κάποτε μάλιστα σκόπιμα μυθοποιητική. Στά πλαίσια τῆς λατρείας τοῦ σερβικοῦ λαοῦ ἐκ μέρους τῆς φιλελεύθερης ἰντελιγκέντσιας, ἡ λαϊκή θρησκεία ἐξυψώνεται στό κέντρο τῆς ἐθνικῆς ζωῆς. Στό λαϊκό παρόν ἀναζητεῖται καί ἐπισημαίνεται ἕνα ἐθνικό σύστημα ἀξιῶν, πού τό ὁρίζουν ἡ κοινότητα, ἡ ζάντρουγκα, ἡ σλάβα. Στό ἐθνικό παρελθόν, ἡ ἴδια ἐξιδανίκευση: Ἡ δημοτική παράδοση παραλαμβάνει τή σκυτάλη τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας ἀπό τά ἐρείπια τοῦ μεσαιωνικοῦ σερβικοῦ κράτους. Μέσα της συνεχίζουν νά ζοῦν ὁ ἅγιος Σάββας, ὁ ὄχι ἁπλῶς ἅγιος, ἀλλά καί σύμβολο ἑνότητας καί ἐθνικός ἀναμορφωτής, οἱ ἐξαγιασμένοι βασιλεῖς, οἱ αὐτοκράτορες, ἥρωες μείζονες καί ἐλάσσονες πού συνθέτουν τό ἐθνικό μαρτυρολόγιο. Στή λαϊκή ἀποτύπωση τοῦ παρελθόντος οἱ Φιλελεύθεροι βλέπουν κάποτε τήν πιστότητα μιᾶς ἐπιστημονικῆς καταγραφῆς· παρασυρόμενοι στό νά δοῦν καί τή σύγχρονη ἐθνική ἱστοριογραφία ὡς συνεχιστή τῆς παράδοσης, δίνουν τό χαρακτηριστικότερο ἴσως δεῖγμα «προδοσίας» τοῦ δυτικισμοῦ τους[30].

29. Dj. Slijepčević, ὅ.π., σ.405-407, καί J. Skerlić, *Omladina*..., ὅ.π., σ.209. Γιά τήν «ἐπαναστατική» παράδοση τοῦ κατώτερου κλήρου ἀπό τούς ἀπελευθερωτικούς ἀγῶνες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα πβ. λήμμα pop στό Σερβικό Λεξικό τοῦ Βούχ, ὅ.π. (βλ. σημ. 22), σ.540-541.

30. Πβ. J. Mousset, ὅ.π., σ.240-241, ὅπου σχόλιο στήν ἀντίφαση αὐτή τῶν Φιλελευθέρων, μέ ἀφορμή τό «χρίσμα» (miropomazanje) τοῦ κνέζ Μίλαν τό 1868. Δείγματα φιλελεύθερης ἄποψης τῆς ἐθνικῆς θρησκείας: Svetozar Miletić, «Sveti Sava, naš klir i naš narod», (1869) = *Izabrani članci*, N. Sad 1939, σ.149 κέ., καί Milan Kujundžić, «Filosofija u Srba», *Glasnik Srpskog učenog društva*, VI (1868), σ.167-169· πβ. J. Skerlić, ὅ.π., σ.205

Ἡ μονομανής, συχνά, ἐπιμονή στό «λαϊκό» εἶναι μιά καίρια διαφορά τοῦ σερβικοῦ ἀπό τόν ἑλληνικό κόσμο, καί θά μποροῦσε νά συνοψιστεῖ ἐδῶ σέ μιά λεπτομέρεια — τή διαφορά ἀνάμεσα στά ἴσης συναισθηματικῆς βαρύτητας, συχνότητας καί περιεχομένου, ἀλλά διαφορετικῆς προέλευσης, συνθήματα: τήν ἑλληνική λόγια φόρμουλα «ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος», καί τόν σερβικό δημώδη στίχο «γιά τόν τίμιο σταυρό, τή χρυσή λευτεριά»[31].

Γ. ΠΑΙΔΕΙΑ

Ὀργανωμένη μέριμνα γιά τήν παιδεία καταβλήθηκε, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, μόλις στήν περίοδο τῶν Συνταγματικῶν. Ὡστόσο ἡ «ἀμεριμνησία» τοῦ Μίλος ἀπαιτεῖ κάποια ἀνάλυση, ἀφοῦ κατά τήν πρώτη του ἡγεμονία ἵδρυσε σχολεῖα καί τυπογραφεῖο, βρέθηκε στόν ρόλο τοῦ Μαικήνα, καί ἐπανειλημμένα τόνισε τήν ἀνάγκη τῆς διάδοσης τῆς παιδείας στόν λαό[32]. Ἐκεῖ πού δοκιμάστηκαν οἱ καλές του προθέσεις ἦταν σέ μιά προσωπική του σχέση, πού κατέχει κεντρική θέση στήν πολιτιστική ἱστορία τῆς Σερβίας κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς αὐτονομίας της. Πράγματι οἱ συνήθεις στή σερβική ἱστορία πολώσεις ἐκδηλώθηκαν ἐδῶ μέ τήν ἀντίθεση δύο πληθωρικῶν προσωπικοτήτων: Ἡ θέση πού ἡ παιδεία, καί ἡ προοπτική τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐπρόκειτο νά ἔχουν στό νεαρό κράτος ἐξαρτήθηκε ἄμεσα ἀπό τή σχέση ἀγάπης-μίσους ἀνάμεσα στά δύο ἰσχυρότερα ἄτομα στήν πολιτική καί τήν παιδεία ἀντίστοιχα, τόν Μίλος καί τόν Βούκ.

Στή σχέση αὐτή μπορεῖ κανείς νά δεῖ τήν ἀντίθεση τῆς ἀνατολίτικης νοοτροπίας τοῦ Μίλος —πού τελεῖ ὑπό τήν ἐπίδραση ἑνός ἄξεστου, φθονεροῦ, αὐλόδουλου (ἀλλά αὐτόχθονος) περι-

212. Τέλος, γιά τήν ἱστορία τῆς «λατρείας τοῦ ἁγίου Σάββα» (svetosavlje), συχνοῦ συνώνυμου τῆς σερβικῆς ὀρθοδοξίας, βλ. Dj. Slijepčević, ὅ.π., I, σ.130-141, 484-497, καί, κυρίως, Radovan Samardžić, «Sveti Sava u modernoj srpskoj istoriografiji», στό *Pisci srpske istorije*, τ.Β΄, Βελιγράδι 1981, σ.7-27.

31. Πρόκειται γιά τόν πολυχρησιμοποιημένο δεκασύλλαβο «za krst časni i slobodu zlatnu».

32. Βλ. Vl. Stojančević, *Miloš Obrenović i njegovo doba*, ὅ.π., σ.299-310, καί Radovan Samardžić, ISN VI-2, σ. 467-469.

βάλλοντος— μέ τήν ἔκφραση μιᾶς εἰδικῆς ὄψης τῆς δυτικότροπης παιδείας ὅπου ὁ Βούκ κατέληξε ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ Κόπιταρ, συνδυάζοντας τήν ἀπαρχαιωμένη ἀρχή τῆς πεφωτισμένης δεσποτείας μέ τήν ἰδέα τῆς συνταγματικότητας. Ἀλλά οἱ ἡγετικές βλέψεις τῶν δύο ἀνδρῶν μετατρέπουν εὔκολα τήν ἀντίθεση ἀρχῶν σέ ἁπλή σύγκρουση ἀνάμεσα σέ δύο ἀτομικές φιλοδοξίες. Ὁ Μίλος θέλει νά παραμείνει ὁ ἀπόλυτος μονάρχης, ἰδιώτης πολιτικός ἡγέτης τῆς χώρας του. Ὁ Βούκ θέλει νά ἀναγνωριστεῖ ὡς ὁ πνευματικός της ἡγέτης, ἐπιβάλλοντας συγχρόνως τή διάλεκτο τῆς γενέτειράς του σάν γλώσσα ὅλου τοῦ σερβικοῦ ἔθνους — μέ ἔργο ἐπιστημονικό, ὄχι λογοτεχνικό. Ὁ Μίλος σπεύδει νά πειστεῖ ἀπό τούς γύρω του ὅτι εἶναι περιττό νά μάθει γράμματα (ἀφοῦ θήτευσε μιά ἑβδομάδα μαθητής τοῦ Βούκ) καί δίνει ἔτσι μόνος του τήν τρανότερη ἀπόδειξη τοῦ μίσους του γιά τούς πεπαιδευμένους[33]. Ὁ Βούκ κόπτεται γιά τό καλό τῆς Σερβίας καί τήν ἔνταξή της στόν πολιτισμένο κόσμο, δέν ἀνέχεται ὅμως πλάι του ἄλλον συμβουλάτορα τοῦ ἡγεμόνα[34].

Τό ὅτι ὁ ἴδιος ἀπέτυχε —μέ ἡγεμόνα σάν τόν Μίλος— δέν μπορεῖ βέβαια νά ἐκπλήσσει. Τέλη τοῦ 1831 ὁ Βούκ ἀναγκάζεται νά ἐγκαταλείψει τή Σερβία, ἀφοῦ ξέσπασε ἐπάνω του ἡ ἡγεμονική μῆνις, ἔπειτα ἀπό συστάσεις του ὅπως οἱ παρακάτω:

Δέν πρέπει νά ὑπάρχει ὁ παραμικρός φόβος ὅτι οἱ μορφωμένοι θά προκαλοῦν ἀνταρσίες κατά τῆς κυβέρνησης, οὔτε εἶναι αὐτός λόγος γιά νά περιφρονοῦμε τά σχολεῖα καί νά ἀναβάλλουμε τήν ὀργάνωσή τους. Πιστεύω ὅτι οἱ μορφωμένοι (...) ὑποτάσσονται μετά χαρᾶς σέ μιά κυβέρνηση συνετή καί δίκαιη, γιατί γνωρίζουν ὅτι χωρίς ἐξουσία δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀνθρώπινη κοινωνία, καί ὅτι δέν γίνεται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νά εἶναι τσάροι οὔτε κράληδες οὔτε κνέζοι οὔτε ὑπάλληλοι οὔτε πλούσιοι· καί ἐνάντια στήν ἄ-

33. Mih. Gavrilović, ὅ.π., II, σ.455-456. Γιά τίς σχέσεις Μίλος - Βούκ βλ. Vl. Stojančević, ὅ.π., σ.236-244, καί τόν σχολιασμό τῆς ἐπιστολῆς τοῦ 1832 ἀπό τόν Radovan Samardžić στόν 15ο τόμο τῶν Ἀπάντων (*παραπάνω*, σ.390, σημ.11), σ.377-409.
34. Ὅ.π., σ.394-395.

δικη ἐξουσία ξεσηκώνονται καί οἱ πιό ἀπλοϊκοί ἄνθρωποι (...)· καί ἀνάμεσα σ' ὅσους κινήθηκαν κατά τῆς 'Εκλαμπρότητός Σας, στόν ἕνα πού ἤξερε νά διαβάζει ὑπῆρχαν τρεῖς πού δέν ἤξεραν (...). 'Αλλά ἡ Σερβία δέν εἶναι μόνη της στόν κόσμο οὔτε ξέκοψε ἀπ' τήν ὑπόλοιπη οἰκουμένη· ἐδῶθε, ἀπ' τίς αὐστριακές χῶρες καί τήν Μολδοβλαχία, μόνο ὁ Σάβος καί ὁ Δούναβης τή χωρίζουν (...)· ἀπ' τήν ἄλλη πάλι μεριά ὑψώνεται ἡ 'Ελλάδα μέ ἐλευθερία φραντσέζικη, καί ἰδού, ὡς καί οἱ Τοῦρκοι, πού καί ἴσαμε τώρα, ἔχοντας κάποια, κάποια ἔστω, σ τ α θ ε ρ ή τάξη, ἦταν πολύ πιό ὀργανωμένοι ἀπό τήν Σερβία, ἐδῶ καί μερικά χρόνια ὀργανώνονται ἀδιάκοπα κατά τόν εὐρωπαϊκό τρόπο. Ἔτσι, ἄν ἡ 'Εκλαμπρότης Σας ἐπιθυμεῖ νά μήν ἐπαναστατοῦν ἐναντίον της οἱ ἄνθρωποι, νομίζω ὅτι ἐλάχιστα βοηθάει σ' αὐτό ὁ φόβος τῶν σχολείων καί τῶν ἐπιστημῶν[35].

Τό γύρισμα τῆς τύχης στόν δημόσιο βίο τῶν δύο ἀνδρῶν —κυρίως ἡ ἀποπομπή τοῦ ἴδιου τοῦ Μίλος μερικά χρόνια μετά τήν ἀποχώρηση τοῦ Βούκ —στάθηκε πάντως σωτήριο γιά τή μετέπειτα φιλία τους. Ὁ Βούκ δέν θά δημοσιεύσει τή Μυστική Ἱστορία ὅπου ἀναιρεῖ, ἐν βρασμῷ ψυχῆς, σημεῖο πρός σημεῖο τό —γραμμένο ἀπό τόν ἴδιο— ἐγκώμιο τοῦ Μίλος (κάτι πού γίνεται γνωστό, κατά τήν ἐπιθυμία του, μισό σχεδόν αἰώνα μετά τόν θάνατό του)[36]. 'Αντίθετα, θά συμπαρασταθεῖ ἀνυστερόβουλα στόν ἔκπτωτο ἡγεμόνα στό μακρό διάστημα τῆς ἐξορίας του.

Τό «δίκιο» βέβαια δέν μποροῦσε νά εἶναι ἀπόλυτα μέ τό μέρος τοῦ Βούκ: Ὅσο ὁ Μίλος ἐκπροσωποῦσε τήν παλαιά τάξη

35. 'Από τήν ἐπιστολή τοῦ 1832, ὅ.π., σ.194-195.

36. Τό ἔργο τοῦ Βούκ, μέ τίτλο «Εἰδικό ὑλικό γιά τή σερβική ἱστορία τοῦ καιροῦ μας» (Osobita gradja za srpsku istoriju našega vremena, ὅ.π., σ.125-173), γραμμένο τό 1831/1832, ἀποσφραγίσθηκε τό 1901, σύμφωνα μέ τό «ἀμανάτι» (amanet) - ὑπότιτλο, «νά μήν ἀνοίξει αὐτόν τόν αἰώνα (ὥς τό 1900)». Ἡ «καλή» εἰκόνα τοῦ Μίλος βρίσκεται στό ἔργο μέ τίτλο «Μίλος Ὀβρένοβιτς, ἡγεμόνας τῆς Σερβίας, Ἤ, ὑλικό γιά τή σερβική ἱστορία τοῦ καιροῦ μας» (Miloš Obrenović, knjaz Serbiji, ili gradja za srpsku istoriju našega vremena, ὅ.π., σ.20-106), πού ἐκδόθηκε στή Βούδα τό 1828.

πραγμάτων, δέν υπερέβαλλε στόν φόβο του ότι ένισχύοντας τούς «μορφωμένους» υποσκάπτει αναγκαστικά τή θέση του. Έκεϊ πού περνούσε άπό τό χέρι του, ήταν δυνατή ή άποδυνάμωση τοΰ «άγνώστου» άντιπάλου: Τόν Βούκ, π.χ., τόν άποδυναμώνει ύπαλληλοποιώντας τον, διορίζοντάς τον σέ υπηρεσίες τελείως άσχετες άπό τά ένδιαφέροντά του, ίσα ίσα άρκετά χρονοβόρες ώστε νά τοΰ στεροΰν τή δυνατότητα νά έπιδοθεϊ στίς δικές του μελέτες· μέ άποκορύφωμα τήν πρόταση πρός τόν Βούκ νά ξαναέρθει στή Σερβία καί νά πληρώνεται κανονικά χωρίς νά χάνει άπολύτως τίποτα, άρκεϊ νά μή γράφει[37]. Άλλες πάλι φορές όμως ό Μίλος βρίσκεται έξαρχής σέ ύποδεέστερη μοίρα, καί τό καταλαβαίνει. Είναι ή περίπτωση, π.χ., τής σχέσης του μέ τόν «Αύστριακό» Γιόβαν Χάτζιτς. Ή προνομιακή μεταχείριση τοΰ Χάτζιτς βρίσκεται σέ σκανδαλώδη παραφωνία μέ τούς έξευτελισμούς πού ύφίσταται ό Βούκ όσο παραμένει στήν «αύλή» τοΰ Μίλος (καί πού άργότερα θά περιγράψει καταλεπτώς). Ό Μίλος πιεζόμενος άπό τά πράγματα καλεϊ τόν Χάτζιτς, όχι γιά νά φτιάξει σχολεία όπως ζητούσε ό Βούκ, άλλά γιά νά συντάξει νόμους, νά «ύπαγορεύσει» κράτος, κι έτσι ένισχύει, θέλοντας καί μή, μέ μιά έπιφανή προσωπικότητα τίς γραμμές τής έναντίον του άντιπολίτευσης, τών Συνταγματικών[38].

Δύο χρόνια μόλις μετά τήν άφιξη τοΰ Χάτζιτς στή Σερβία (1837) ό Μίλος θά άναγκαστεϊ νά φύγει. Οί Συνταγματικοί, πού ύπερισχύουν έχοντας βρεϊ πολύ πρόθυμους συμμάχους στούς έκπροσώπους τής έτερόχθονος ίντελιγκέντσιας, προχωρούν στήν οργάνωση μιάς έκπαίδευσης πού θέτει ώς στόχο τήν κατάρτιση ντόπιων γραφειοκρατών (σύμφωνα άλλωστε μέ τήν παλαιά έπιθυμία τοΰ Βούκ)[39]. Ή τροπή πού παίρνουν τά πράγματα στίς ήμέρες τους φαίνεται παραστατικά στό πείραμα τής ίδρυσης Γεωργικής Σχολής τό 1853, τό όποιο δέν άπέδωσε καρπούς γιατί οί άπόφοιτοι τής Σχολής δέν έβλεπαν πιά τόν λόγο νά έπιστρέψουν στά χωράφια τους όταν πλέον μπορούσαν

37. Βλ. έπιστολή Βούκ πρός Κόπιταρ, Ζέμουν 22.8.1832, *Vukova prepiska*, I, ό.π., σ.439, καί Ljub. Stojanović, ό.π., σ.360-361.
38. Βλ. Miraš Kićović, *Jovan Hadžić*, ό.π., σ.69 κέ.
39. Έπιστολή τοΰ 1832, ό.π., σ.193.

νά προσληφθοῦν στή δημόσια ὑπηρεσία. Εἶναι μιά νοοτροπία πού διατηρήθηκε καί μετά τήν πτώση τῶν Συνταγματικῶν. Ὁ ἴδιος ὁ ἡγέτης τοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος Ἄνταμ Μπογκοσάβλιεβιτς σπουδάζει μέν στή Μεγάλη Σχολή, ἀλλά δέν προχωρεῖ ὥς τίς πτυχιακές ἐξετάσεις, μήν τυχόν καί μπεῖ στόν πειρασμό νά γίνει ὑπάλληλος[40].

Ἡ ἀντιπαράθεση Ἐξουσίας - παιδείας (μιά βασική ὄψη τῆς ἀντιπαράθεσης Μίλος - Βούκ) θά ἐπαναληφθεῖ κατά τά τέλη τῆς διακυβέρνησης τῶν Συνταγματικῶν καί θά συνεχιστεῖ καί στά χρόνια τοῦ Μιχάιλο, ἐνταγμένη ὅμως σέ νέο πλαίσιο, χάρη στό ὁποῖο ἀποκτᾶ σαφέστερα τόν χαρακτήρα τῆς σύγκρουσης συντήρησης - προόδου. Ἡ «παιδεία» (prosveta = φωτισμός) γίνεται ἕνα ἀπό τά χαρακτηριστικά συνθήματα τῶν Φιλελευθέρων (ἀργότερα καί τῶν Ριζοσπαστῶν), πού ἀποσυνδέοντάς την ἀπό τή γραφειοκρατία τήν ἀποκαθιστοῦν στήν ἐτυμολογική της σημασία: διάδοση γνώσης στόν λαό μέ σκοπό τήν ὑλική του βελτίωση, τή διεύρυνση τῆς αὐτοσυνείδησής του, τήν ἐθνική ἑνότητα, μέσα καί ἔξω ἀπό τά σερβικά σύνορα[41]. Σέ πεδίο τῆς σύγκρουσης ἀναδεικνύεται ἡ Ἑταιρεία Σερβικῶν Γραμμάτων, τήν ὁποία οἱ Φιλελεύθεροι ἀποπειρῶνται νά ἁλώσουν καί γιά ἕνα σύντομο χρονικό διάστημα (1862-1864) τό κατορθώνουν. Ἀπαίτησή τους εἶναι νά τηρηθεῖ καί τό δεύτερο σκέλος τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας (1841): ὄχι μόνο καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης ἀλλά καί ἐκλαΐκευσή της. Ἡ ἀπαίτηση δέν κρύβει τήν ἀντιπολιτευτική της χροιά, καί ἡ κυβέρνηση θά βρεῖ ἀφορμή νά ἐπέμβει καί νά κλείσει τήν Ἑταιρεία ὅταν φιλελεύθερα μέλη της προτείνουν τήν ἀνακήρυξη ὡς ἐπιτίμων μελῶν τῶν Γαριβάλδη, Τσερνισέφσκι, Α. Χέρτσεν καί ἄλλων ἐπαναστατικῶν στοιχείων. Ἡ Ἑταιρεία ἀνοίγει λίγο ἀργότερα, ἀναβαπτισμένη σέ Σερβική Ἐπιστημονική Ἑταιρεία (1864), μέ

40. Βλ. R. Petrović, *Adam Bogosavljević*, ὅ.π., σ.25-27.

41. Βλ. π.χ. Stojan Bošković, «Beseda o sv. Savi 1862. godine u Zaječaru» = *Za prosvetu i slobodu*, Βελιγράδι 1882, σ.34· Todor Pavlović, *Letimični pogled na prošlost i sadašnjost Srbije*, Βελιγράδι 1871, σ.9-10· Milan Đj. Milićević, «Srpska sloga. Godišnji pomen Nikoli Čupiću 31 januara 1877 u Beogradu», *Godišnjica Nikole Čupića*, 1 (1877), σ.38 κέ.

νέο καταστατικό πού τήν περιορίζει καί πάλι σ' έναν έπιστημονικό-έθνικό ρόλο. Τό ζήτημα τῆς ἐκλαΐκευσης ἐπανατίθεται μετά τό θάνατο τοῦ Μιχάιλο, ὁπότε ἐπανέρχονται στήν Ἑταιρεία οἱ διωγμένοι Φιλελεύθεροι[42]. Στό μεταξύ ὅμως ἡ σκυτάλη τῆς «παιδείας γιά τόν λαό» ἔχει ἀναληφθεῖ ἀπό τήν Ἑνωμένη Σερβική Νεολαία, ἡ ὁποία συνδυάζει στό πρόγραμμά της τήν ἐθνική ἀπελευθέρωση —μέ ὅλη τήν κατεστημένη ἐθνική μυθολογία— καί τόν λαϊκό «φωτισμό». Τήν ἀντιφατικότητα τοῦ συνδυασμοῦ αὐτοῦ θά ὑποδείξει ἡ ἀριστερή πτέρυγα τῆς Νεολαίας· ὁ Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς ἀπαιτεῖ τόν ἀκριβῆ προσδιορισμό τῆς ἔννοιας τῆς παιδείας στή λαϊκή της ἐφαρμογή, μιά διευκρίνιση πού οἱ Φιλελεύθεροι ἀδυνατοῦν νά δώσουν, ὁμολογώντας ἔτσι τή λήξη τοῦ μονοπωλίου τους ἐπί τοῦ «λαοῦ»[43].

Ὅλα αὐτά δέν σημαίνουν ὅτι ἡ Ἐξουσία ἦταν ταγμένη ἐναντίον τῆς ἐπιστήμης ἤ τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ. Ἀλλά καθώς δέν εἶχε τίς ἀντικειμενικές δυνατότητες νά ἐλέγξει τήν παιδεία σέ ὅλη της τήν ἔκταση, προτιμοῦσε νά κατηγορηθεῖ ὅτι τήν παραμελεῖ ἤ καί τήν διώκει παρά νά διακινδυνεύσει τήν ἀνάθεσή της σέ ἀνεξέλεγκτους ἀντιπολιτευτικούς παράγοντες. Εἶναι μιά σημαντική διαφορά ἀπό τήν Ἑλλάδα τό ὅτι στή Σερβία οἱ ἑκάστοτε κυβερνῶντες ἔχουν κατά κανόνα νά ἀντιμετωπίσουν μιά ὀργανωμένη ἰντελιγκέντσια. Στόν χῶρο τῆς παιδείας, συχνά ἐν ἀγνοίᾳ τους, τό ἔργο τους ὑπονομεύεται σταθερά. Ἀκόμα καί ἀργότερα, τό 1882, ὅταν ἕνας συντηρητικός νόμος θά ρυθμίσει μέ κάποια λεπτομέρεια τά σχετικά μέ τήν ἐκπαίδευση, αὐτό δέν θά ἐμποδίσει τή διδασκαλία στά σχολεῖα καί τήν εὐρεῖα δημοτικότητα τοῦ «ἀνατρεπτικοῦ» ἐγχειριδίου ἱστορίας τοῦ Μίλος Ζέτσεβιτς[44].

42. Γιά τήν ἱστορία τῆς Ἑταιρείας Σερβικῶν γραμμάτων-Σερβικῆς ἐπιστημονικῆς ἑταιρείας-Σερβικῆς βασιλικῆς ἀκαδημίας (1886) βλ. A. Belić, *Pedesetogodišnjica...*, ὅ.π. (*παραπάνω*, σ. 402, σημ.17)· στίς σ.36-41 γιά τό «ἰντερμέδιο» τῶν Φιλελευθέρων. Πβ. Radovan Samardžić, ISN VI-2, σ. 478-479.

43. Γιά τίς διαμάχες στούς κόλπους τῆς Νεολαίας βλ. Andrija Radenić, «Svetozar Marković i Ujedinjena omladina srpska, στό *Ujedinjena omladina srpska*, ὅ.π., σ.105-131.

44. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana...*, II, ὅ.π., σ.77-78.

Μιά ἄλλη, τέλος, διαφορά ἀπό τήν Ἑλλάδα ὑπογραμμίζει ἕνα πρωθύστερο στήν ἑλλαδική παιδεία. Ἡ ἐξέλιξη τόσο τῆς σερβικῆς Ἀκαδημίας ὅσο καί τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου ἦταν βαθμιαία. Στήν Ἑλλάδα τό πανεπιστήμιο ἱδρύθηκε μέ ἄμεσες ἀξιώσεις ἐκπολιτισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἡ ἀθηναϊκή Ἀκαδημία ἄρχισε νά χτίζεται πολλές δεκαετίες πρίν δημιουργηθεῖ ὁ θεσμός. Τό Βελιγράδι θά διεκδικήσει κι αὐτό κάποτε τό ρόλο τοῦ πνευματικοῦ κέντρου (στόν νοτιοσλαβικό κόσμο). Ἀλλά ὅταν ἀποκτᾶ τήν Μεγάλη Σχολή του (τό 1838, ὡς μεταγυμνασιακό Λύκειο ἀκόμα), αὐτό γίνεται, ρητά, γιά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἄμεσης ἀνάγκης: Ὁ πρῶτος ρόλος τοῦ ἀνώτατου σερβικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἱδρύματος εἶναι ἐκεῖνος τῆς μηχανῆς παραγωγῆς δημόσιων ὑπαλλήλων, ὁ ἴδιος δηλαδή μέ τόν ρόλο στόν ὁποῖο τά πράγματα περιόρισαν καί τό πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν[45].

45. Γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου τόν 19ο αἰώνα βλ. Srećko Ćunković, *Školstvo i prosveta u XIX veku*, Βελιγράδι 1970-1971, σ. 71 κέ. καί 119 κέ. Γιά τή δημοσιοϋπαλληλική κατεύθυνση τοῦ πανεπιστημίου πβ. Radovan Samardžić, ISN VI-2, σ.475.

4. ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΔΥΣΗ

Α. Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Παρ' ὅλο πού γιά τήν 'Ελλάδα καί γιά τή Σερβία ἡ Εὐρώπη εἶναι κοινό πρότυπο, οἱ σχέσεις τους μ' αὐτήν διαφοροποιοῦνται αἰσθητά. Κατ' ἀρχήν στή Σερβία, χωρίς τό πρότυπο νά εἶναι λιγότερο ἔντονο[1], ἔχει ὡστόσο εὐκρινέστερα ὅρια λόγω τῶν σημαντικῶν διαφορῶν στό πολιτικό πεδίο. Ὥς τό 1856 ἡ μόνη ἐγγυήτρια Μεγάλη Δύναμη γιά τή Σερβία εἶναι ἡ Ρωσία, καί ἡ μόνη «ἰσχυρή» Εὐρώπη πού γνωρίζει εἶναι ἕνα ἐπισφαλές τμῆμα της, ἡ Αὐτοκρατορία τῶν 'Αψβούργων. 'Ο τρίτος ἰσχυρός γιά τούς Σέρβους, πρῶτος στή σημασία, εἶναι εὐνόητα ἡ 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία. 'Ο ἑτερόκλητος αὐτός συνδυασμός ἀποτελεῖ μιά εὔγλωττη ἀντίθεση πρός τήν εἰκόνα τῆς συνασπισμένης ἰσχυρῆς Εὐρώπης πού διαμορφώνεται στήν 'Ελλάδα ὑπό τήν τριαδική Προστασία, καί πού συντελεῖ στήν ἐμφάνιση τῆς κρίσιμης γιά τήν ἑλληνική συνείδηση πεποίθησης, ὅτι γιά ὁτιδήποτε ἀφορᾶ τήν ἐσωτερική της ἀνάπτυξη καί τήν ἐξωτερική της πολιτική ἡ 'Ελλάδα εἶναι ὑπόλογη στό πρότυπο πρός τό

1. Γιά τό πολιτιστικό καί τό πολιτικό σκέλος τῆς ἐξομοίωσης μέ τήν Εὐρώπη βλ. V. Čubrilović, *Istorija političke misli...*, ὅ.π., σ.121 κέ.

όποϊο τείνει. Ἡ Σερβία ὑφίσταται ξένες ἐπεμβάσεις, καί συχνές καί ἐξίσου ὀδυνηρές μέ ἐκεῖνες τῆς Ἑλλάδας. Ἀλλά τά συλλογικά τραύματα ἀπό τήν ἀντιπαράθεση τῶν Σέρβων μέ τούς κυρίαρχους τῆς τύχης τους ἐπουλώνονται εὐκολότερα, καθώς δέν σημαίνουν τίποτα περισσότερο ἀπό τήν ὑποταγή τοῦ οἱουδήποτε ἀδυνάτου στόν ἰσχυρότερό του.

Μιά ἄλλη διαφορά εἶναι ὅτι στή Σερβία λείπει φυσικά τό ἀρχαιοελληνικό σύνδρομο, πού στήν Ἑλλάδα ἔχει τόσο καθοριστική θέση στή σχέση μέ τήν Εὐρώπη. Μπορεῖ ὑπό εὐρωπαϊκή ἐπίδραση ἡ σερβική λογοτεχνία νά περάσει τήν κλασσικιστική της φάση ἤ ἡ ἐκπαίδευση στή Σερβία νά πάρει κλασσικιστική κατεύθυνση[2], ὁ δρόμος ὅμως αὐτός κάποτε ἐγκαταλείπεται, καί ὁ ἀναπροσανατολισμός ἀνακουφίζει τή σερβική παιδεία. Οἱ Σέρβοι δέν ζοῦν μέν κάτι ἀντίστοιχο μέ τόν φιλελληνισμό, δέν ζοῦν ὅμως οὔτε κάτι ἀντίστοιχο μέ τό τέλος τοῦ φιλελληνισμοῦ, πού εἶναι γιά τούς Ἕλληνες ἕνα ἀπό τά βασικά τονωτικά τῆς ἐνοχῆς τους. Ὁ εὐρωπαϊκός πολιτισμός ἀκολουθεῖ ἁπλούστατα τήν πορεία του καί ὁ σερβικός κόσμος προσβλέπει σ' αὐτόν, χωρίς τήν ἀλαζονεία τοῦ «χαϊδεμένου» παιδιοῦ ἤ τήν πικρία τοῦ φτωχοῦ κληρονόμου.

Ἡ τρίτη διαφορά προκύπτει ἀπό τήν εἰδική σχέση πού ἔχει ἡ Σερβία μέ τόν σλαβικό κόσμο: ὄχι μόνο μέ τή Ρωσία, ἀλλά καί μέ τόν ἀντιρωσικό πανσλαβισμό καί τόν νοτιοσλαβισμό. Ἀπό τή μιά μεριά ἡ πολυδιάστατη ρωσική ἐπίδραση ἀναδεικνύει τή Ρωσία ἀγωγό καί δυτικῶν ἰδεῶν καί θεολογικῆς σκέψης καί ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας, σ' ἕναν ρόλο δηλαδή πού δέν συγκρίνεται μέ τό διαρκῶς συρρικνούμενο καί διαβλητό «ὁμόδοξον» τῶν Ἑλλήνων. Ἡ σχέση βέβαια περιπλέκεται ἄν θυμηθεῖ κανείς ὅτι ἡ Ρωσία δέν εἶναι μόνο ἀντικείμενο θαυμασμοῦ —ἐναλλακτικό πρότυπο[3]— ἀλλά καί ἀντικείμενο ἀπόρριψης,

2. Βλ. ἐπισκόπηση τῆς σερβικῆς λογοτεχνίας στή σχέση της μέ τά εὐρωπαϊκά ρεύματα, Dr. Živković, *Evropski okviri...*, ὅ.π., σ.11-75. Γιά τόν κλασσικισμό στήν ἐκπαίδευση, Vladimir Grujić, *Školsko-reformatorski rad J. S. Popovića...*, ὅ.π., σ.53 κέ., καί τή σάτιρα τοῦ Branislav Nušić, *Autobiografija — Komedije i humoristička proza*, Rad, Βελιγράδι 1975, σ. 550 κέ.

«κόμπος» στή σχέση μέ τή δυτική Εὐρώπη[4], καί ἀντικείμενο μυθοποίησης, ἀφοῦ ἡ ἀπό πρῶτο χέρι γνωριμία τῶν Σέρβων μέ τή ρωσική παιδεία καθυστερεῖ ὥς τή δεκαετία τοῦ 1860[5]. Εἶναι χαρακτηριστικό, ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ὅτι ὁ πανσλαβισμός πού γοητεύει τούς Σέρβους ἐπισκιάζοντας τή σερβική τους συνείδηση γύρω στά 1848, διαδίδεται στήν Αὐστριακή Αὐτοκρατορία ἀπό Τσεχοσλοβάκους, ὄχι Ρώσους διανοούμενους· ἡ δυνατότητα μιᾶς ἀντιρωσικῆς χροιᾶς στίς σλαβικές συμπάθειες τῶν Σέρβων θά παραμείνει καί μετά τήν ἀπομάκρυνσή τους ἀπό τήν πανσλαβική ἰδέα, ὅπως θά φανεῖ, π.χ., μέ τό πολωνικό ζήτημα τό 1863[6]. Ὁ μεταγενέστερος, τέλος, νοτιοσλαβισμός διευρύνει τίς διεκδικήσεις —ἤ τίς ἀξιώσεις ὑπεροχῆς— τῶν Σέρβων ἔξω ἀπό τόν ἐθνικό τους χῶρο, δυσχεραίνοντας ὅμως τήν ὑπέρβαση τῶν σλαβικῶν ὁρίων στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Ἀνατολῆς· καί εἶναι βέβαιο ὅτι ἐκεῖ οἱ Σέρβοι δέν βιώνουν τήν πόλωση Σλάβων -Ἑλλήνων τόσο τραυματικά, ὅσο τή σύγκρουση μεταξύ σερβικοῦ καί βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ[7].

Ὁπωσδήποτε, ἀπό τόν πανσλαβισμό ἀντλεῖται ἡ αἰσιόδοξη

3. Βλ. Mih. Gavrilović, ὅ.π., I, σ.470 (γνώμη τοῦ Μίλος), καί Tr. Stoianovich, «The Pattern...», ὅ.π., σ.244.

4. Βλ., π.χ., ἐπιστολή Γκαράσανιν πρός Μαρίνοβιτς, Τεργέστη 28.8.1852, *Pisma...*, ὅ.π., I, σ.63: «Ὅταν ὁ πατέρας μου μαχόταν (ὄχι καί τόσο παλιά) γιά τή σημερινή ἐλευθερία τῆς Πατρίδας μου, ὅταν ἔχυνε, στήν κυριολεξία, τό αἷμα του γι' αὐτό τόν σκοπό δέν ἤξερε ἄν ὑπάρχουν Ρῶσοι στόν κόσμο. Αὐτοί οἱ ἴδιοι Ρῶσοι ἦταν αἰτία πού ὁ πατέρας μου ἔχασε βίαια τή ζωή του (...). Ἡ Ρωσία θά ἤθελε νά ἐξολοθρεύσει ὅ,τι συντείνει στήν πρόοδο τοῦ σερβισμοῦ». Πβ. ἐπίσης ἀνάλυση τῶν σχέσεων τῶν Σέρβων μέ τή Ρωσία στό ἔργο τοῦ Vladimir Jovanovics, *Les Serbes et la mission de la Serbie dans l' Europe d' Orient*, Παρίσι 1870, σ.297-303 (κεφ. «Le spectre du pans lavisme»).

5. Σχετικά μέ τό παράδοξο τῆς ἐπαφῆς τῶν Σέρβων μέ τή ρωσική παιδεία μέσω γερμανικῶν μεταφράσεων βλ. J. Skerlić, *Omladina...*, ὅ.π., σ.227-228, καί Dr. Živković, ὅ.π., σ.105-117.

6. Βλ. J. Skerlić, ὅ.π., σ.140 κέ. Εἰδικότερα γιά τόν ἀντιρωσισμό τοῦ νοτιοσλαβικοῦ κινήματος τῆς δεκαετίας τοῦ 1840, Drag. Stranjaković, *Srbija, privlačno središte Jugoslovena (1844-1848)*, Βελιγράδι 1940, σ.15 κέ.

7. Π.χ. Stojan Bošković, «Pismo namenjeno g. A. Majkovu u Moskvi» = *Za prosvetu i slobodu*, ὅ.π., σ.241 κέ.

προοπτική τῆς ἔνταξης σέ ἔναν κόσμο ἀπόλυτα, μέχρι προπέτειας ἀνεξάρτητο ἀπό τόν εὐρωπαϊκό, κι αὐτό συντελεῖ στή ζωηρότατη παρουσία τῆς ἀντίθεσης Ἀνατολῆς - Δύσης — μιᾶς ἀντίθεσης πού μπορεῖ νά γενικευθεῖ σέ ὅλους τούς τομεῖς:

Ἐμᾶς ὡστόσο μᾶς φαίνεται (...) ὅτι καί τό «κράτος», τέτοιο πού εἶναι στή δυτική Εὐρώπη, ἀποτελεῖ προϊόν δυτικῆς λογικῆς. Γιά τίς πρωταρχικές, ὑγιεῖς, ἀνέγγιχτες ἀπό ξενισμούς σλαβικές ἔννοιες, τό «κράτος» εἶναι ἄγνωστο ἐμπόρευμα (...). Δυστυχῶς τά δύο σλαβικά μας κράτη, ἡ Σερβία καί ἡ Ρωσία, δέν ἔχουν ὥς σήμερα (1866) *ἐπιβάλει τέλη εἰσαγωγῆς στά δηλητηριώδη ἐμπορεύματα μέ τά ὁποῖα οἱ δυτικοί «φορεῖς κουλτούρας»* (kulturtregeri) *ἐπιθυμοῦν νά μᾶς ὁδηγήσουν στήν «εὐτυχία». Γι' αὐτό χρονίζει ἐπ' ἀόριστον ἡ σλαβική μας ἀποστολή, γιατί πρέπει πρίν ἀπ' ὅλα νά καταπιοῦμε καί νά ὑποτάξουμε τά ξένα ἀτίθασα ἐμπορεύματα, καί ἔπειτα μόνο νά φτιάξουμε κάτι ἀτόφια σλαβικό*[8].

Ἕνας νέος ἀντιδυτισμός ἔρχεται λοιπόν νά ἐνισχύσει τόν παραδοσιακό ἐκκλησιαστικό ἀντιδυτισμό, ἀλλά δέν πρόκειται γιά ἐπανάληψη τοῦ ρωσικοῦ προηγούμενου, ὅπου πίσω ἀπό τή διάκριση «δυτικιστές» - «σλαβόφιλοι» κρυβόταν ἡ διάκριση «πρόοδος» - «συντήρηση». Στήν περίπτωση τῶν Σέρβων ἡ ανανέωση τῶν ἀντιδυτικῶν ἐπιχειρημάτων ἀνήκει ἀκριβῶς στούς ἑκάστοτε προοδευτικούς (Φιλελεύθερους, Ριζοσπάστες). Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι σημαντική μιά ἀπό τίς ὄψεις τοῦ σερβικοῦ προορισμοῦ ὅπως τόν προβάλλει ἡ Νεολαία, ἡ συμβολή τῶν Σέρβων στήν ἀναγέννηση τῆς «γηραιᾶς» Εὐρώπης — πλήρης ἀντιστροφή τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπολιτιστικοῦ προορισμοῦ στήν Ἀ-

8. Jovan Pavlović, «Opredeljenje Srpstva», *Zastava*, 13.3.1866. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἐπίσημη γνωριμία τῶν Σέρβων μέ τόν ρωσικό πανσλαβισμό γίνεται τό 1860, μέ τήν περίφημη «Ἐπιστολή πρός τούς Σέρβους» ἀπό τή Μόσχα, πού προκαλεῖ τήν δριμεῖα κριτική τοῦ Τζοῦρο Ντάνιτσιτς, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δέν χαρίζεται οὔτε στήν εἰκόνα τοῦ «ἀτόφιου Σέρβου» ὅπως τήν παρουσιάζει ὁ Βλάντιμιρ Γιοβάνοβιτς στό κλασσικό δεῖγμα φιλελεύθερου ἐθνικισμοῦ «Srbenda i gotovan» (*Sitniji spisi*, ὅ.π., σ.266-306 καί 341-361, ὅλα τά σχετικά κείμενα).

νατολή: Εἶναι μιά φόρμουλα πού ἐπιτρέπει τήν ἀναφορά, ταυτόχρονα, τόσο στόν σλαβικό κόσμο, ὅσο καί στήν προσδοκώμενη «νέα Εὐρώπη», στό ἰταλικό, π.χ., ἑνωτικό κίνημα[9].

Αὐτή ἡ δυνατότητα «διόδου» πρός τήν Εὐρώπη μέσα ἀπό τήν ἀπόρριψή της, στρέφει τήν προσοχή στό γεγονός ὅτι πέρα ἀπό τούς παράγοντες πού εὐνοοῦν τήν μεγαλύτερη —σέ σχέση μέ τήν Ἑλλάδα— αὐτοτέλεια τῆς Σερβίας ἀπέναντι στό εὐρωπαϊκό πρότυπο, ὑπάρχουν ἄλλοι πού ἀντίθετα εὐνοοῦν τή στενότερη σύνδεσή της μέ τήν Εὐρώπη. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ ἄμεση γειτονία της μέ τόν «πολιτισμένο κόσμο», ἀπό τόν ὁποῖο τήν χωρίζει μόνο ἕνας ποταμός, βρίσκεται σέ προφανή ἀντίθεση μέ τήν «εἰρωνική» γεωγραφική ἀπομόνωση τῆς Ἑλλάδας. Πέρα ἀπ' αὐτό, ἔχει ἐδῶ σημασία τό ὅτι ἡ σερβική Διασπορά —σέ συνεχή ἐπαφή μέ τήν εὐρωπαϊκή πραγματικότητα— δέν διακόπτει τήν πνευματική της ἐξέλιξη μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ σερβικοῦ κράτους, δέν τήν ἀναθέτει σ' αὐτό, καί ἀνοίγει διάλογο μέ τούς «Σερβιάνους». Τέλος, ἡ «εἰδίκευση» στίς διαδοχικές γενιές τῶν διανοουμένων (αὐστριακῆς παιδείας οἱ ἑτερόχθονες, δυτικοευρωπαϊκῆς ἡ πρώτη γενιά αὐτοχθόνων, δυτικοευρωπαϊκῆς καί ρωσικῆς ἡ δεύτερη) ἀποτρέπει ἀπό τή διαμόρφωση —ἀνάμεσα, ἐννοεῖται, στούς διανοούμενους— μιᾶς ἰσοπεδωτικῆς ἤ ἀόριστης καί ἀσαφοῦς ἄποψης τῆς πνευματικῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰώνα (ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἐκλεκτισμό πού ἐπιβάλλει ἡ σερβική καθυστέρηση). Ἡ παράλληλη δυνατότητα ἀπόστασης ἀπό τό πρότυπο ἀλλά καί ταύτισης μαζί του ὁδηγεῖ σ' ἑνός εἴδους ἀλληθωρισμό ἤ ἀμφιταλάντευση τῶν Σέρβων μεταξύ «Ἀνατολῆς» καί «Δύσης», συχνή πηγή ἀντιφατικότητας στή σκέψη τῶν διανοουμένων.

Ἡ διαφορετική σχέση μέ τό πρότυπο δέν σημαίνει ὅτι λείπει ἀπό τή Σερβία τό σύμπλεγμα τῆς Εὐρώπης. Ὑπάρχει πάντα ἡ

9. Βλ. Jovan Ristić, Kurze Charakteristik des geistigen und sittlichen Zustandes von Serbien, Χαϊδελβέργη 1850, σ.3-4, καί Vladimir Jovanović, «Naš narodni položaj. Naše narodno uzdanje» = *Za slobodu i narod*, N. Sad 1868, σ.271-272.

ἀμηχανία πού προξενεῖ ἡ καθυστέρηση, σέ ἀπόλυτους ἀριθμούς αἰσθητότερη στή Σερβία παρά στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἔμφαση στήν πρόοδο τῆς σερβικῆς Ἡγεμονίας, στό τί εἶναι οἱ Σέρβοι ἱκανοί νά κάνουν βασιζόμενοι ἀποκλειστικά στίς δυνάμεις τους[10], καί οἱ παρεμφερεῖς κοινοί τόποι, ἔχουν σχέση μέ αὐτό τό σύμπλεγμα. Ὑπάρχει ὅμως καί κάτι ἄλλο: Ἄν οἱ Ἕλληνες εἶναι ὑπερευαίσθητοι στήν εὐρωπαϊκή δυσπιστία, οἱ Σέρβοι ἀντιδροῦν στό γεγονός ὅτι ἡ Εὐρώπη τούς ἀγνοεῖ, στό ὅτι βρίσκονται ὄντως στό περιθώριο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας. Εἶναι ἕνα πρόβλημα πού ἔθεσε, ἀπό τό 1835, ὁ Βούκ —ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ὑπερηφανευόταν ὅτι εἶχε κάνει γνωστό τόν σερβικό λαό στή «λόγια Εὐρώπη»[11]—, σέ μιά σύγκριση μεταξύ τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς σερβικῆς ἐπανάστασης, προορισμένη γιά γερμανόφωνο κοινό. Δίνοντας τήν ἔμφαση στήν ἐξάρτηση τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν ἔξωθεν βοήθεια, πού ἀντιδιαστέλλεται πρός τή σερβική αὐτοδυναμία, ὁ Βούκ ἐπιδιώκει νά ἀποδείξει ὅτι ἡ προτίμηση τῆς Εὐρώπης γιά τούς Ἕλληνες εἶναι ἄδικη[12]. Ἀλλά ὁ τόνος του δέν εἶναι ἀπολογητικός: Ἡ Σερβία εἶναι πράγματι ὁ «μικρός ἄγνωστος» τῆς Εὐρώπης τοῦ 19ου αἰώνα, κι αὐτό ἐνοχλεῖ τόσο τόν Βούκ ὅσο καί τούς μεταγενέστερούς του[13].

Τό σερβικό σύμπλεγμα ἔχει ἐπιπτώσεις στό ζήτημα τῆς «ἐθνικῆς αὐτογνωσίας». Τό ὅτι ἡ Ἑλλάδα, οἱ Ἕλληνες γενικά, εἶχαν τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση συνέβαλε ἀποφασιστικά στήν κοπιώδη ἀναζήτηση ἤ ἀνοικοδόμηση τῆς διαχρονικῆς ἑνότητας τοῦ ἑλληνισμοῦ, πού προτάχθηκε στή συγχρονική του ἑνότητα. Οἱ Σέρβοι δέν ἀμφισβητοῦνται, ἁπλῶς ἀγνοοῦνται. Γι' αὐτούς προέχει ἡ ἀναζήτηση τῶν στοιχείων ἐκείνων πού ἀποτελοῦν τά

10. Π.χ. Vl. Jovanovics, *Les Serbes...*, ὅ.π., σ.289 κέ. St. Bošković, ὅ.π., σ.35.

11. Ἐπιστολή Βούκ πρός Dimitrije Frušić, 1/13.4.1826, *Vukova prepiska*, I, ὅ.π., σ.662-663. Ὁ Βούκ ἐδῶ συγκρίνει τόν ἑαυτό του μέ τόν Κοραῆ.

12. «Griechen und Serben» = Istorijski spisi, I, ὅ.π., σ.225-227. Τά ἐπιχειρήματα, κατά τά ἄλλα, εἶναι οἰκεῖα στούς Ἕλληνες: Ὁ Βούκ σέ ὑστερόγραφο τοῦ ἄρθρου του (σ. 227) χαιρετίζει τήν ἔκδοση τοῦ Β΄ τόμου τῆς Ἱστορίας τοῦ Φαλμεράυερ.

13. Βλ. π.χ. Iankovitch - Grouitch, ὅ.π., σ.27-28· «Kako nas na Zapadu poznaju?», *Srbija*, 27.6.1868.

ἰδιάζοντα χαρακτηριστικά τοῦ σερβικοῦ κόσμου ἀνάμεσα στούς ὑπόλοιπους Σλάβους: Αὐτό ἀσφαλῶς ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στόν ζῆλο μέ τόν ὁποῖο οἱ Σέρβοι διανοούμενοι ἐπιδόθηκαν στόν προσδιορισμό τῆς συγχρονικῆς ἑνότητας τοῦ σερβικοῦ λαοῦ. Παρά τό ὅτι ἡ λόγια παράδοση τῶν Σέρβων εἶχε, ὅπως ἀναφέρθηκε πιό πάνω, ἀνεπαίσθητα λησμονηθεῖ, δέν δημιουργήθηκε ποτέ ἀμφιβολία γιά τή σερβική συνέχεια. Ἕνα «προνόμιο» τῆς σερβικῆς ἐθνικῆς συνείδησης ἔναντι τῆς ἑλληνικῆς εἶναι ἡ ἀδιάλειπτη διατήρηση τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος: Τό «σερβικό ὄνομα» (srpsko ime), οἰκεῖο καί στή δημώδη ποίηση, παίρνει ἰσότιμη θέση ἀνάμεσα στά ὑπόλοιπα τεκμήρια τοῦ ἔθνους[14]. Δέν ἀποπειρῶνται οἱ Σέρβοι διανοούμενοι νά ἀποκαταστήσουν λόγια παράδοση, γιατί ἀπό τήν ἀρχή τούς συνεπῆρε ἡ ἐνασχόληση μέ τή λαϊκή. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, οἱ κύριοι ζηλωτές τῆς «ἑνότητας» ὡς συνθήματος, οἱ Φιλελεύθεροι, δέν ἀντιστάθηκαν στόν πειρασμό νά ἀναζητήσουν ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα μέσα στήν ἰδιόρρυθμη ἔκφραση τῆς σερβικῆς λαϊκῆς παράδοσης, τό δημῶδες ἔπος, ὥστε νά ἐπισημανθοῦν ντόπιες ρίζες στούς πρός ἀντιγραφήν εὐρωπαϊκούς θεσμούς ἤ στίς εὐρωπαϊκές ἀξίες, σέ μιά παράδοξη κίνηση ἐκμαίευσης τῆς διαχρονικῆς ἀπό τή συγχρονική ἑνότητα τοῦ σερβικοῦ κόσμου[15]. Ἡ τάση αὐτή —πού ἐπικρατεῖ ὄχι μόνο στήν πολιτική σκέψη ἀλλά καί στήν ἱστοριογραφία, μέχρι τά χρόνια τῆς «εἰκονοκλαστικῆς» κριτικῆς σχολῆς[16]— θά ὑποβληθεῖ στήν ἀμείλικτη σάτιρα τῆς διάδοχης γενιᾶς τῶν ρεαλιστῶν. Ὁ Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς βρίσκεται, καί ἐδῶ, στήν ἐμπροσθοφυλακή:

> (Ὁ κ. Γιοβάνοβιτς[17]) *ἀντικρύζει μονίμως τή σερβική ἱστορία ὅλη καί καθετί τό «σερβικό» μέσα ἀπό ρόδινους φακούς. Κατ' αὐτόν οἱ Σέρβοι εἶναι φλογεροί δημοκράτες ἀ-*

14. Γιά τήν ἐπιβίωση τοῦ «σερβικοῦ ὀνόματος» βλ. V. Pelagić, «Nekoliko rječi na Veliki petak braći i mladom narodu srpskom», *Mlada Srbadija*, II (1871) ἀρ.7, σ.98.

15. Πβ. *παραπάνω*, σ.408.

16. Βλ. Radovan Samardžić, «Ipolit Ten kod Srba», *Pisci srpske istorije*, τ.Β', ὅ.π., σ.241 κέ.

17. Vladimir Jovanović, τό κορυφαῖο στέλεχος τῆς φιλελεύθερης πλειοψηφίας τῆς Ἑνωμένης Σερβικῆς Νεολαίας.

πό τόν 7ο κιόλας αἰώνα, καί ὅ,τι συμβαίνει ἔκτοτε ἀνάμεσά τους εἶναι ἀντιδημοκρατικό, εἶναι ὅλο «ξένη ἐπίδραση», λές κι ὅλος ὁ κόσμος μέ τήν μοναδική ἐξαίρεση τῶν Σέρβων ἦταν ἐκείνη τήν ἐποχή διεφθαρμένος. (...) Δ... θέλησε νά δείξει μέ τή μελέτη τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, δίχως προκαταλήψεις, πῶς οἱ Σέρβοι *ἀντιλαμβάνονταν* τούς ἑαυτούς τους καί τόν κόσμο πρίν ἀπό τήν καταστροφή τους, πῶς ἀντιλαμβάνονταν τό κράτος, τήν κυβέρνηση καί *τά δικά τους — τά λαϊκά δικαιώματα* (...). Παρακολουθώντας τήν ἐξέλιξη τῆς ἰδέας περί «ἐλευθερίας», «ἰσότητας», «ἀμοιβαιότητας», κλπ., θά μπορούσαμε νά προσδιορίσουμε πῶς οἱ Σέρβοι κατέληξαν σέ τόσο *βαθιά ἄγνοια αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν*. Ἤ μήπως πιστεύει ὁ Β. Γιοβάνοβιτς ὅτι οἱ Σέρβοι διαπνέονται καί σήμερα στό ἔπακρον ἀπό δημοκρατικές ἰδέες; Ἄς διαβάσει τά πρακτικά τῶν Ἐθνοσυνελεύσεων στή Σερβία ἤ ἄς κάνει καμιά συζήτηση μέ κάποιον βοεβόδα ἤ σερδάρη τοῦ «λεύτερου» Μαυροβουνίου[18].

Β. Ο ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΑΣ

Ὁ προορισμός τῆς Σερβίας συνδέεται μέ τήν κοινῆς ἀποδοχῆς σερβική «ἰδέα» ἤ «μεγάλη ἰδέα» (ὅπως ἀποκαλεῖται, χωρίς ὅμως νά προβιβαστεῖ σέ αὐτοδύναμο ὅρο): «ἀπελευθέρωση καί ἕνωση ὅλου τοῦ σερβικοῦ κόσμου»[19]. Εἶναι λοιπόν καί ἡ Σερβία ἕνας πυρήνας ἀπελευθέρωσης, ἕνα ἐπίδοξο Πεδεμόντιο τῆς Ἀ-

18. Svetozar Marković, «Mlada Srbadija» (1870) = *Sabrani spisi*, II, ὅ.π., σ.74-75. Οἱ ἴδιες ἀντιδράσεις ἀπαντοῦν καί σέ πολύ μετριοπαθέστερους διανοούμενους, ἰδίως στό ζήτημα τῆς «ἔμφυτης ἔφεσης πρός τήν ἐλευθερία» τοῦ σερβικοῦ λαοῦ: βλ. π.χ. Č. Mijatović, «Kritika: Istorija narodnog obrazovanja kod Srba, knjiga prva, uvod. Napisao Alimpije Vasiljević (...) u Beogradu (...) 1867», *Glasnik Srpskog učenog društva*, τ.66 (1886), σ.256 καί 283-284.

19. Βλ. π.χ. Todor Pavlović, *Letimični pogled na prošlost i sadašnjost Srbije*, Βελιγράδι 1871, σ.14· St. Novaković, *Balkanska pitanja...*, ὅ.π., σ.475· J. Skerlić, *Omladina...*, ὅ.π., σ.213.

...πολῆς[20], καί ἡ «φυσική ἑστία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς ἑνωμένης δύναμης τοῦ Νέου Σερβικοῦ Κόσμου»[21]. Τόν ρόλο αὐτόν ἡ Σερβία ἀρχίζει νά τόν ὑποδύεται ἤδη ἀπό τά χρόνια τῆς πρώτης ἡγεμονίας τοῦ Μίλος, ὁπωσδήποτε ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας του 1840[22], ἡ ὁλοκλήρωση ὅμως θά καθυστερήσει: Ἡ ἀναγνώριση τῆς Σερβίας ὡς πολιτικοῦ-ἐθνικοῦ κέντρου τῶν Σέρβων προηγεῖται κατά πολλές δεκαετίες τῆς ἀναγνώρισής της καί ὡς κέντρου ἐθνικῆς παιδείας. Πρόκειται γιά μιά χαρακτηριστική διαφορά ἀπό τήν ἑλληνική περίπτωση. Ὅταν ἀναγνωρίζεται στή Σερβία ἡ ὑπεροχή καί στό πνευματικό πεδίο, αὐτό δέν θά ἀποβεῖ εἰς βάρος τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ της προορισμοῦ. Οἱ Φιλελεύθεροι προβιβάζουν τήν παιδεία σέ σύνθημα ἰσότιμο μέ τήν ἀπελευθέρωση· δέν διαφοροποιοῦν ὅμως τίς ἀνάγκες παιδείας τῶν ὑπόδουλων ἀπό ἐκεῖνες τῶν ἐλεύθερων Σέρβων, δέν βλέπουν δηλαδή στήν παιδεία ἐναλλακτική λύση, ἀλλά προϋπόθεση τῆς ἀπελευθέρωσης, τῆς συνεπῶς ἐθνικῆς καί κοινωνικῆς. Λογική ἄποψη — ἀφοῦ στήν Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία ἀνήκει ἁπλῶς τό πιό ἀνίσχυρο καί καθυστερημένο τμῆμα τοῦ σερβικοῦ λαοῦ, κάτι πού βέβαια δέν συμβαίνει μέ τούς Ἕλληνες.

Στό σταυροδρόμι Ἀνατολῆς καί Δύσης, ἡ Σερβία δέν διεκδικεῖ τόν ρόλο τοῦ μοναδικοῦ ἤ τοῦ ἐντεταλμένου μεταφραστῆ τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας γιά τήν Ἀνατολή. Ἀντίθετα ὅμως, στόν ρόλο τοῦ ἀπελευθερωτῆ βλέπει μπροστά της τό πεδίο ἐλεύθερο, χωρίς ἰσάξιο συνδιεκδικητή. Τό πεδίο αὐτό εἶναι εὐρύτερο ἀπό τά ὅρια τοῦ σερβικοῦ κόσμου, εὐρύτερο καί ἀπό τά ὅρια τῶν πιό γενναιόδωρων σερβικῶν οραμάτων. Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ σερβική ἀπελευθέρωση μόνο μέ τή γενική ἀπελευθέρωση τῆς Ἀνατολῆς μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ, ἰσχύει τόσο γιά τόν

20. Βλ. Drag. Stranjaković, *Vlada ustavobranitelja*, ὅ.π., σ.263 κέ.

21. *Mlada Srbadija*, ἔτ.II (1871), ἀρ.20, σ.290. Μέ τήν ἔκφραση «σερβικός κόσμος» ἀποδίδεται ἡ ἀμετάφραστη λ. srpstvo, ἀφηρημένο οὐσιαστικό ἀντίστοιχο τοῦ «ἑλληνισμός».

22. Γιά τή διάδοση τῆς σερβικῆς παιδείας στίς ὑπόδουλες περιοχές βλ. Jov Hadži Vasiljević, *Prosvetne i političke prilike u južnim srpskim oblastima u XIX v.*, Βελιγράδι 1928, σ.16 κέ.

κνέζ Μιχάιλο, πού όραματίζεται τήν έπέκταση καί ισχυροποίηση τοῦ προσωποπαγοῦς του κράτους, ὅσο καί γιά τό ἀντίθετο ἄκρο, τόν Σβέτοζαρ Μάρκοβιτς, πού όραματίζεται τή διάλυση δύο Αὐτοκρατοριῶν, δίνοντας ἕναν πολύ πιό φιλόδοξο ὁρισμό τῆς «σερβικῆς ἑνότητας»:

Ἡ ἰδέα τῆς σερβικῆς ἑνότητας εἶναι ἡ ἐπαναστατικότερη ἰδέα πού ὑπάρχει σέ ὅλη τήν βαλκανική χερσόνησο, ἀπό τήν Κωνσταντινούπολη ὥς τή Βιέννη. Αὐτή ἡ ἰδέα περιέχει κιόλας μέσα της: τήν καταστροφή τῆς Τουρκίας καί τῆς Αὐστρίας, τό τέλος τῆς Σερβίας καί τοῦ Μαυροβουνίου (...)· ἡ ἰδέα τῆς σερβικῆς ἑνότητας σημαίνει: Ἡ Αὐστρία καί ἡ Τουρκία δέν μποροῦν νά καταρρεύσουν χωρίς ἐπανάσταση, καί τό νέο σερβικό κράτος δέν μπορεῖ νά δημιουργηθεῖ ὅσο ἐξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν Σερβία καί Μαυροβούνιο[23].

Στό πλαίσιο βέβαια μιᾶς τέτοιας θεώρησης τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἡ σημασία τοῦ σερβικοῦ κράτους πέφτει κατακόρυφα. Στό χάσμα αὐτό ἀνάμεσα στήν προοπτική τῆς ἰσχυρῆς Σερβίας καί ἐκείνην τοῦ ἑνωμένου σερβικοῦ κόσμου μπορεῖ πράγματι νά συνοψιστεῖ ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν «ἐπίσημη» καί τήν «ἀνεπίσημη» ὄψη τοῦ σερβικοῦ προορισμοῦ. Γιά τόν Μάρκοβιτς ἡ «ἐπίσημη» ὄψη συνδέεται μέ μιά ἰδιαίτερα ἀπεχθή πολιτική (1874):

Κανένας Σέρβος πολιτικός δέν διανοήθηκε ποτέ ἕνα σερβικό κράτος πού νά συμπεριλάβει ὅλους τούς Σέρβους στήν Τουρκία καί τήν Αὐστροουγγαρία (...). Ἀλλά ὑπάρχει κάτι ἄλλο πού στή Σερβία πλασάρεται μέ τό ὄνομα «σερβική ἕνωση» καί «σερβική ἀπελευθέρωση». Ὅσο ζοῦσε ὁ κνέζ Μιχάιλο, «ζοῦσε» κι αὐτό σάν «μεγάλη σερβική ἰδέα»· μετά τόν θάνατο τοῦ Μιχάιλο πανηγυριζόταν ὡς «ἰδέα τοῦ μεγάλου Μιχάιλο», καί τώρα οἱ κ. Ρίστιτς καί Σια τό οἰκειοποιοῦνται γιά λογαριασμό τους. Αὐτή ἡ ἰδέα εἶναι γνωστή ὑπό τήν ἐπωνυμία: «μεγάλη Σερβία». Ἐδῶ καί δώδεκα τουλάχιστον χρόνια αὐτή ἡ ἰδέα τριβελίζει τά

23. «Slovenska Austrija i srpsko jedinstvo» (1871) = *Sabrani spisi*, II, ὅ.π., σ.370-371.

κεφάλια τῶν διπλωματῶν μας. (...) Τά πιό φαντασιόπληκτα σχέδια δόθηκαν στή δημοσιότητα ὡς κάτι τό ἀπολύτως δυνατό καί πραγματώσιμο (...). Ἀλλά ἤδη τό 1862 οἱ Βούλγαροι ἔδειξαν ἀπροκάλυπτα ὅτι δέν θά ἐπιτρέψουν νά χτιστεῖ ἡ «μεγάλη Σερβία» πάνω στίς πλάτες τους (...), οὔτε τό Μαυροβούνιο ἔδειξε τήν παραμικρή διάθεση νά γίνει ἐπαρχία τῆς «μεγάλης Σερβίας» (...). Ἡ κυβέρνηση τῶν ἀνθηγεμόνων προσπάθησε νά παρακάμψει τό Μαυροβούνιο καί νά συνάψει συνθήκη μέ τήν Ἑλλάδα, ἀλλά καί ἐδῶ ὑπέστη (λογοχρισία) *«ἀτύχημα» (...). Ὁ μέγας Σέρβος διπλωμάτης, ὁ κ. Ρίστιτς, ἀποκαλύφθηκε τελικά ὅτι δέν ἦταν παρά κοινός τσαρλατάνος, καί ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψει τά ἠλίθια σχέδιά του περί σερβικῆς «ἑνώσεως» καί «ἀπελευθερώσεως»*[24].

Ἡ ἀναφορά μας στήν ἀντιπολίτευση τῆς ἐπίσημης ἐθνικῆς πολιτικῆς φαίνεται κάπως πρωθύστερη. Θά πρέπει ὅμως νά ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι αὐτή ἡ ἀντιπολίτευση δέν εἶναι ἁπλή ἔκφραση ἀντίδρασης στό σερβικό κράτος, ἀλλά καί, τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτό, προϊόν μιᾶς διαδικασίας π α ρ ά λ λ η λ η ς πρός τή διαμόρφωση ἐπίσημης ἐθνικῆς ἰδεολογίας στή Σερβία — διαδικασίας ὅπου πρωταγωνιστεῖ ὁ σερβικός κόσμος τῆς Αὐστροουγγαρίας, πού ἀντιμετωπίζει τό ἐθνικό του πρόβλημα ὡς πρόβλημα ἐπιβίωσης ἀπό πολύ πρίν ὑπάρξει σερβικό κράτος. Ἔτσι, ἀκόμα καί ἡ ἀκραία ἄποψη πού εἴδαμε, ὅτι ἡ ἐπίτευξη τῆς ἐθνικῆς ἑνότητας προϋποθέτει τήν κατάλυση δύο Αὐτοκρατοριῶν, δέν ἀποτελεῖ νεωτερισμό τοῦ Μάρκοβιτς, ἀφοῦ ἡ σύνδεση ἦταν παροῦσα στό ἐθνικό κίνημα τῆς Βοϊβοδίνας, στό ἔργο π.χ. τοῦ φιλελεύθερου πολιτικοῦ ἡγέτη Svetozar Miletić[25]. Οἱ ἀνάγκες τοῦ κινήματος ὑπαγορεύουν καί τίς διαφορετικές προτεραιότητες στή θεωρητική του κάλυψη. Ἄν στή Σερβία ἦταν δυνατή ἡ ἀναφορά στό ἐθνικό ἱ σ τ ο ρ ι κ ό δίκαιο, οἱ Σέρβοι τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας δέν εἶχαν τή δυνατότητα νά

24. «Socijalizam ili društveno pitanje» = *Sabrani spisi*, IV, ὅ.π., σ.419-420.

25. Βλ. Svetozar Miletić, «Jedinstvo Južnih Slovena» (1870) *Izabrani članci*, ὅ.π., σ.173 κέ.

ἀντιτάξουν *κρατική* παράδοση στούς Κροάτες καί προπάντων στούς Μαγυάρους. Βλέποντας λοιπόν στό «ἔνδοξο παρελθόν» τῶν Σέρβων ὄχι ἐνσάρκωση κρατικοῦ ὁράματος ἀλλά δίδαγμα ἐθνικῆς ἑνότητας, καί δίνοντας τήν ἔμφαση στό «φυσικό δίκαιο» τῶν ἐθνῶν, καταλήγουν σέ μιά ἀντίληψη τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνοτήτων πιό ἐλαστική ἀπό ἐκείνην πού θά μποροῦσε νά περιμένει κανείς στή Σερβία:

> *Εἴμαστε Σέρβοι καί ταυτόχρονα Σλάβοι· εἴμαστε λοιπόν μέλη τοῦ κομματιασμένου σερβικοῦ ἔθνους καί τῆς μεγάλης σλαβικῆς φυλῆς. Εἴμαστε ἐκεῖθεν τοῦ Δούναβη πολίτες τοῦ συνταγματικοῦ κράτους πού εἶναι ἡ ἀποκλειστική πατρίδα τοῦ σερβικοῦ καί τοῦ κροατικοῦ λαοῦ· ἐντεῦθεν τοῦ Δούναβη, πάλι, εἴμαστε πολίτες ἑνός συνταγματικοῦ κράτους ὅπου ὑπάρχουν πολλοί λαοί, πολλές ἐθνικότητες.* (...) *Συμφέροντα πού εἶναι τόσο πολύπλευρα, καί συχνά διαφορετικά καί ἀλληλοσυγκρουόμενα, μόνο τότε μποροῦν νά ἐναρμονιστοῦν μεταξύ τους, ἄν ὁρισμένες ἀρχές ἐφαρμοστοῦν σ' αὐτά, γιά νά τά ρυθμίσουν καί νά τά συγκεράσουν· καί ἡ λεγόμενη λυδία λίθος αὐτῶν τῶν ἀρχῶν εἶναι κατ' ἐξοχήν ἡ ἀρχή ἐκείνη πού ὑποτάσσει στόν νόμο της ὅλο τό γένος καί τόν ἠθικό κόσμο τῶν ἀνθρώπων: δηλαδή ὁ πολιτισμός ἤ ἐξανθρωπισμός, ἡ ὁλόπλευρη καί ἁρμονική τελείωση τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὕψιστος στόχος τῆς ἀνθρωπότητας. Δέν εἴμαστε οὔτε οἱ πρῶτοι οὔτε οἱ μόνοι πού ἀναγράψαμε στή σημαία μας τήν ἐλευθερία καί τήν ἐθνικότητα ὡς σύνθημα τοῦ παρόντος αἰώνα. Ἡ ἐλευθερία εἶναι καί μέσο καί σκοπός* (...). *Ἡ ἐθνικότητα εἶναι ἐπίσης καί μέσο καί σκοπός* (...). *Ἐθνικότητα καί ἐλευθερία εἶναι ἕνα καί τό αὐτό· ἡ ἐθνικότητα εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τῆς ἐλευθερίας τοῦ κάθε λαοῦ*[26].

26. Τοῦ ἴδιου, «Osnova programa za srpsku liberalno-opozicionu stranku» (1869) = ὅ.π., σ.135-136. Χαρακτηριστικό δεῖγμα «ἐλαστικότητας» εἶναι ἕνα θεωρητικό κείμενο τοῦ φιλελεύθερου Γκλίσα Γκέρσιτς περί ἐθνικισμοῦ, χωρίς καμιά ἀναφορά στό σερβικό ἔθνος: βλ. G. Geršić, «Teritorijalne promene, nacionalna misao u staro, srednje i novo vreme i načelo opštega glasanja (plebiscit)», *Glasnik Srpskog učenog društva*, XLVI (1878), σ.42-

Ὅπως βέβαια τονίσαμε πολλές φορές, δέν ὑπάρχουν «στεγανά» ἀνάμεσα στούς Σέρβους τῆς μιᾶς καί τῆς ἄλλης ὄχθης τοῦ Δούναβη: Οἱ «Σερβιάνοι» ἀντιπολιτευόμενοι θά ἀντλήσουν καί ἐδῶ ἀπό τήν πείρα τῶν «Αὐστριακῶν» ὁμοεθνῶν τους. Ἡ σύνδεσή τους ἀκριβῶς αὐτή μέ ἕνα ὥριμο ἐθνικό κίνημα συντελεῖ στή μεγαλύτερη σαφήνεια τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στήν «ἐπίσημη» καί τήν «ἀνεπίσημη» ἐθνική πολιτική — μιά σαφήνεια πού στήν Ἑλλάδα εἶναι δύσκολο νά ὑπάρξει, λόγω τῆς συνεχοῦς παρεμβολῆς τῆς «ἰδιωτικῆς» ἐθνικῆς δραστηριότητας.

Στή Σερβία οἱ διαφορές ἀπόχρωσης στό ἐθνικό ὅραμα ἀπό τή μιά γενιά στήν ἄλλη συνοδεύουν τίς γενικότερες πολιτικές διαφορές, τίς ὁποῖες ἤδη ἔθιξα. Τήν ἐγκατάλειψη τῆς πανσλαβικῆς ἰδέας, μετά τό 1848, ἀκολουθεῖ ἡ ἀναζήτηση τῆς «εἰδικῆς ἀποστολῆς» τοῦ σερβικοῦ ἔθνους στήν Ἀνατολή, ἡ στάθμιση τῆς σημασίας τῆς Σερβίας γιά τήν ἐπίλυση τοῦ σερβικοῦ ζητήματος, καί τοῦ σερβικοῦ στοιχείου γιά τήν ἐπίλυση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος[27]. Παράλληλα ἀποκαθίσταται μιά ὁλοένα στενότερη ἀλληλεξάρτηση τοῦ ἐθνικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος, τῆς ἐξωτερικῆς καί τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς[28]. Ἔντονη κριτική γιά τήν πορεία τῆς Ἡγεμονίας στό ἐθνικό ζήτημα ἀσκεῖται πρώτη φορά ἀπό τήν πρώτη φιλελεύθερη ἀντιπολίτευση. Ἡ Νεολαία, ἀργότερα, καταδιωκόμενη ἀπό τίς σερβικές ἀρχές, κάποτε θά προσβλέφει στό Μαυροβούνιο. Τό θέμα τῆς ἐγκατάλειψης τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἀπό τό σερβικό κράτος ἐπανέρχεται συχνά[29], ἀπό τό 1848, ἀκόμα καί στή «χρυσή ἐποχή» τῆς δεύτερης ἡγεμονίας τοῦ κνέζ Μιχάιλο, μέ τήν ἐπίσημη ἐθνική εὐφορία καί τίς ἀξιοσημείωτες διπλωματικές ἐπιτυχίες. Γιατί μαζί μέ τήν ἐπισήμανση τῆς ἐθνικῆς ἀδράνειας ἐπισημαίνεται

176, καί «Nacionalno načelo u devetnaestom veku, a posebice njegov odnošaj prema pravu narodnog samoopredeljenja (plebiscita)», ὅ.π., XLVII (1879), σ.78-176.

27. Βλ. π.χ. St. Bošković, «Pismo namenjeno g.A. Majkovu...», ὅ.π., σ.239 κέ.

28. Πβ. V. Čubrilović, ὅ.π., σ.181 κέ.

29. Π.χ. *Mlada Srbadija*, II (1871), σ.3· Sv. Miletić, «Srbija i srpski narod» (1870) = ὅ.π., σ.160-161.

καί ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἀπό τίς κυβερνήσεις ὡς προσχήματος γιά τήν ἄσκηση μιᾶς ἀφόρητα ἀνελεύθερης ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ βασική διαφορά μεταξύ Φιλελευθέρων καί Ριζοσπαστῶν εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι κατά κανόνα συνδέουν τίς ἀπόψεις τους γιά τό ἐθνικό ζήτημα μέ κοινωνικά καί πολιτικά αἰτήματα —χωρίς πάλι νά μένουν ἀσυγκίνητοι ἀπό τό μελλοντικό «μεγαλεῖο τῆς Σερβίας»—, ἐνῶ οἱ δεύτεροι δίνουν τήν ἀπόλυτη προτεραιότητα στά ἐσωτερικά, ὅπως θά φανεῖ χαρακτηριστικά στήν κρίση τοῦ 1875-1878, ὅπου θά δοῦν μιά πρώτης τάξεως εὐκαιρία γιά τήν κατάργηση τῆς γραφειοκρατίας[30].

Τό ἐνδιαφέρον στή σύγκριση μέ τήν Ἑλλάδα ἔγκειται στήν ἐπίσημη πλευρά τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος. Στή Σερβία ἡ ἑκάστοτε ἀρχή δέν χρειάζεται μέ τήν πάροδο τῶν ἐτῶν νά κάνει δημόσιες ἀνατοποθετήσεις στό θέμα τῆς ἐθνικῆς ἰδέας ἀνάλογα μέ τίς ἐξελίξεις στό Ἀνατολικό Ζήτημα, τίς μεταπτώσεις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τίς ἀξιώσεις τῶν ἐξημμένων κεφαλῶν τοῦ σερβικοῦ κόσμου, κλπ. Ὑπάρχει μιά συνέχεια στήν κρατική πολιτική, πού καθιστᾶ περιττή τή σύνδεσή της μέ τή μιά ἤ τήν ἄλλη ἑρμηνεία τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Χάρη σέ μιά εὐνοϊκή γιά τό σερβικό κράτος συγκυρία, γίνεται ἀπό νωρίς ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν ἐπανάσταση καί τήν ἀπελευθερωτική προοπτική, ἀφ' ἑνός, καί τή διπλωματία ἀφ' ἑτέρου.

Στά θεμέλια τῆς κρατικῆς ὑπόστασης τῶν Σέρβων δύο εἶναι ἐδῶ οἱ κρίσιμοι παράγοντες. Κατ' ἀρχήν οἱ φάσεις τῆς ἰδιας τῆς Σερβικῆς ἐπανάστασης: ἡ φάση τοῦ Καραγεώργη, ἡ καθαρά ἐπαναστατική («διπλωματία» ἀσκήθηκε μόνο κατά τίς σπασμωδικές ἐπικλήσεις στίς Μεγάλες Δυνάμεις ἤ τίς ἐκ τῶν προτέρων καταδικασμένες ἐπαφές μέ τήν Πύλη), μέ τούς θεαματικούς θριάμβους καί τήν ὁλοκληρωτική, στό τέλος, συντριβή· καί ἡ φάση τοῦ Μίλος, χωρίς θεαματική νίκη στό πεδίο τῆς μάχης, ἀλλά οὔτε καί ἧττα, πού μετά ἀπό μιά σύντομη στρατιωτική ἀναμέτρηση ἐγκαινίασε ἕναν προσωπικό διάλογο Μίλος - Πύλης, μιά μακροχρόνια διαδικασία πού τελικά ἀνέδειξε τόν

30. Sl. Jovanović, *Vlada Milana...*, I, ὅ.π., σ.287.

«τουρκομαθημένο» Μίλος νικητή. Ὁ δεύτερος παράγοντας εἶναι ἀκριβῶς τό καθεστώς πού ὁ Μίλος ἀγωνίστηκε νά ἐπιτύχει: τῆς ὄχι πλήρους ὑποτέλειας ἀλλά οὔτε καί πλήρους ἀνεξαρτησίας[31]. Αὐτό εὐνόησε τή διάκριση (στό κρατικό ἐπίπεδο) ἀνάμεσα σέ ἕνα ἐλάχιστο καί ἕνα μέγιστο ἐθνικῶν ἀξιώσεων. Τό ἐλάχιστο εἶναι ἡ ἀπόκτηση τῆς πλήρους ἀνεξαρτησίας, κι αὐτή ἐπιτυγχάνεται ὄντως βῆμα πρός βῆμα, μέ τελευταῖο σημαντικό σταθμό τήν ἀπόκτηση τῶν σερβικῶν φρουρίων μετά ἀπό σαράντα περίπου χρόνια σερβικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς (1867). Ὅπως ὅμως μέ τή βαθμιαία καί βραδεῖα αὐτή πορεία τό «ἐλάχιστο» μετατρέπεται σέ μέγιστο, ἔτσι καί τό μέγιστο, ἡ ἀπελευθέρωση δηλαδή καί ἕνωση ὅλων τῶν Σέρβων, μπορεῖ νά ἐλαχιστοποιηθεῖ, μέ τήν προβολή προτεραιοτήτων στήν ἐκπλήρωση τῆς ἐθνικῆς ἰδέας, πού ἡ διάταξή τους δέν ἐξαρτᾶται πιά ἀπό τίς σερβικές ἐπιθυμίες· δέν εἶναι, π.χ., σερβική ἐπιλογή, ἀλλά ἀνάγκη, τό ὅτι ἡ κρατική λογική λησμονεῖ τή Βοσνία μετά τήν χρίση τοῦ 1875-1878, καί στρέφεται στήν ἄγνωστή της Μακεδονία[32].

Τό πόσο ἰδιόρρυθμη ὄψη μπορεῖ νά παρουσιάσει ἡ σερβική ἐξωτερική πολιτική φαίνεται στά χρόνια τῶν Συνταγματικῶν: ἀπό τή μιά μεριά ταύτιση μέ τήν Πύλη γιά νά ἑδραιώσουν καί νά διατηρήσουν τή θέση τους, μιά πέρα γιά πέρα τουρκόφιλη ἐπιφάνεια, πού συνοψίζεται εὔγλωττα στήν υἱοθέτηση τοῦ φεσιοῦ ἀπό τή γραφειοκρατία· ἀπό τήν ἄλλη, ἔναρξη μ υ σ τ ι κ ῆ ς διπλωματίας, ἔστω καί χωρίς κανένα σοβαρό πρακτικό ἀποτέλεσμα ἔξω ἀπό τήν ὀργάνωση ἑνός γραφειοκρατικοῦ δικτύου πρακτόρων καί κατασκόπων στή σερβική Ἀνατολή. Καί τό παράδοξο δέν σταματάει ἐδῶ: Οἱ Συνταγματικοί προχωροῦν —ἔστω ὑπό πολωνική ἐπίδραση, ἔστω χάρη στήν προσωπικότητα τοῦ Ilija Garašanin— στήν κατάρτιση ἑνός κ ρ α τ ι κ ο ῦ ἀπελευθερωτικοῦ προγράμματος, τοῦ Ὑπομνήματος (Načerta-

31. Γιά τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ Μίλος βλ. Vladimir Stojančević, «Politički pogledi kneza Miloša Obrenovića na pitanje oslobodjenja balkanskih naroda», *Istoriski časopis*, IX-X (1959), σ.345-360.
32. Βλ. Sl. Jovanović, ὅ.π., σ.428.

nije) τοῦ 1844, μοναδικῆς ἴσως λεπτομέρειας στά Βαλκάνια, πού ἐπί δεκαετίες θά διέπει τή σερβική ἐξωτερική πολιτική, ἀλλά πού πέρα ἀπό τά πλαίσια τῆς μυστικῆς διπλωματίας δέν ἀσκεῖ καμιά ἐπίδραση, ἀφοῦ παραμένει ἄγνωστο σέ ὅλη τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα[33].

Στά χρόνια τῆς δεύτερης ἡγεμονίας τοῦ Μιχάιλο ἀσκεῖται καί φανερή διπλωματία (ἐκκένωση φρουρίων) καί μυστική (βαλκανικές συμμαχίες) καί μέριμνα γιά στρατιωτική ὀργάνωση («ἐθνικός στρατός»). Ὡστόσο αὐτά δέν ἐμποδίζουν τήν ἀντιδημοτικότητα τοῦ καθεστῶτος του, τή σύγκρουσή του μέ τήν Νεολαία, τήν ἴδια τή δολοφονία του, οὔτε καλύπτουν τή συρρίκνωση τοῦ νοτιοσλαβικοῦ προγράμματος τοῦ Γκαράσανιν σέ ἀποκλειστικά σερβικό[34]. Ὁ διάδοχος τοῦ Μιχάιλο, ὁ Μίλαν, οὕτως ἤ ἄλλως λιγότερο ἱκανός, θά ἀποδειχθεῖ κατά πολύ ἀνεπαρκέστερος στήν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν δυσκολιῶν. Τήν ἐπίκληση στά ἐξωτερικά προβλήματα γιά τόν ἀποπροσανατολισμό ἀπό τά ἐσωτερικά τήν χρησιμοποιεῖ βέβαια καί ὁ ἴδιος. Ὅμως κατά τήν κρίση τοῦ 1875-1878, στήν ὁποία ὅλοι οἱ βαλκανικοί λαοί ἀναγκάζονται νά ἐμπλακοῦν, γίνεται ἡ ἀξιοσημείωτη ἀντιστροφή: ἐπίκληση στά ἐσωτερικά γιά τήν ἀπόσπαση τῆς κοινῆς γνώμης ἀπό τά ἐξωτερικά. Τό ἴδιο ἔγινε καί στήν Ἑλλάδα. Ἀλλά στή Σερβία, καθώς ὑπάρχει ὀργανωμένη ἀντιπολίτευση, τά ριζοσπαστικά στοιχεῖα ἐπιτυγχάνουν τήν ψήφιση μεταρρυθμιστικῶν νόμων στήν καρδιά τῆς κρίσης, ἐνῶ ἡ ἀναγκαστική ὑποχώρηση τοῦ Μίλαν στήν ἐσωτερική πίεση δέν ἀποτρέπει τή συμμετοχή τῆς Σερβίας στόν πόλεμο[35]. Στήν Ἑλλάδα ἡ ἴδια κίνηση ἐκφράστηκε μέ ἕνα βύθισμα στά μικροκομματικά — σάν νά μποροῦσε τό ἐξωτερικό ἀδιέξοδο νά ἀποφευχθεῖ μόνο μέ τήν προσφυγή στό ἐσωτερικό ἀδιέξοδο.

33. Γιά τό Ὑπόμνημα τοῦ Γκαράσανιν βλ. Nikša Stančić, «Problem Načertanija Ilije Garašanina u našoj istoriografiji», *Historijski zbornik*, XXI-XXII (1968-1969), σ.179-196.

34. Γιά τήν ἐξωτερική πολιτική τοῦ Μιχάιλο βλ. Vučković - Jakšić.

35. Βλ. Slobodanka Stojičić, «Srpsko-turski ratovi i unutrašnji politički odnosi u Srbiji», *Srbija u završnoj fasi Velike istočne krize (1877-1878)*, Βελιγράδι 1980, σ.271-286.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Δέν ἔχει ἐκπνεύσει ἀκόμα ἡ ἐποχή τοῦ ἐθνικισμοῦ, καί οἱ ὑποθέσεις γιά τό ποιά θά ἦταν ἡ λογικά προβλέψιμη ἤ ἱστορικά δυνατή διάδοχη ἐποχή ἀναφέρονται σέ ἕνα μέλλον πού, κατά τόν γνωστό παράδοξο τρόπο, μέ τή διαδεδομένη καί καλλιεργούμενη στίς μέρες μας αἴσθηση τῆς μεταβατικότητας, τείνει μᾶλλον νά ἀπομακρύνεται. Ἡ βασική ἀναστολή γιά τόν σημερινό ἐρευνητή τοῦ ἐθνικισμοῦ παραμένει τό ὅτι δέν ἔχει ἄλλο ὄργανο ἔκφρασης ἀπό τή γλώσσα τῆς ἐποχῆς τοῦ ἐθνικισμοῦ. Ἀναγκαστικά ἡ ἴδια ἡ ἐ π ι λ ο γ ή τοῦ ἀντικειμένου του ἀπειλεῖ νά τόν ἐγκλωβίσει μέσα σ' αὐτό, καί νά τόν μετατρέψει σέ ὑποψήφια «πηγή» ἤ «μαρτυρία» γιά τούς μεταγενέστερους.

Καταβλήθηκε προσπάθεια, σ' αὐτή τήν ἐργασία, νά μήν ὑποτιμηθεῖ ὁ διαρκής κίνδυνος «αὐτοκατάργησής» της, καί ἄς ὑποθέσουμε —γιά μιά στιγμή— ὅτι ἡ προσπάθεια εὐοδώθηκε σέ ὅλες τίς περιπτώσεις. Στό τέλος τῆς ἐργασίας ὁ κίνδυνος ἐπανέρχεται σάν νά μήν ἀντιμετωπίστηκε ποτέ. Ἀρκεῖ νά ἀρθεῖ τό χρονικό ὅριο πού τηρήθηκε μέ ἐπιμονή ἀπό τήν ἀρχή, ὡς ἀναγκαία μέθοδος πού θά ἔδινε στήν διερευνώμενη ἐποχή τά χαρακτηριστικά νεκρῆς, συνεπῶς ἀνατμήσιμης ἐποχῆς: Ἀπό τήν καμπή τοῦ 1880 θά πρέπει νά «προβλέψουμε» ἀναδρομικά ὄχι μόνο τούς βαλκανικούς θριάμβους ἤ τήν Μικρασιατική καταστροφή τοῦ 1922, ἀλλά καί τήν ἐπιβίωση ὥς τή δεκαετία τοῦ

1980 συνθημάτων καί απόψεων πού εἴδαμε ὑπό ποιές συνθῆκες πρωτοδιαμορφώθηκαν. Προβλήματα στήν περίπτωσή μας θά παρουσίαζε ἀκόμα καί ἡ συνήθης ἐπιστημονική ἐπιφύλαξη —«προσωρινά συμπεράσματα»—, πολύ περισσότερο βέβαια ἡ ἀπόπειρα νά διατυπωθοῦν, μέ ὁποιαδήποτε φόρμουλα, συμπεράσματα ὁριστικά.

Ἄς προτιμήσουμε λοιπόν τήν μέση λύση τῆς μερικῆς ἀνακεφαλαίωσης, ἀφήνοντας ἀνοιχτά τά περισσότερα ἀπό τά ζητήματα πού θίχτηκαν, ἀλλά ἐπιμένοντας στήν ὑπόμνηση τῶν λιγοστῶν ἐκείνων σημείων πού προσφέρθηκαν γιά τή διατήρηση μιᾶς σταθερῆς, τουλάχιστον, ὀπτικῆς γωνίας.

Τά σημεῖα αὐτά συνδέονται στενά μέ ἕνα κενό πού προεξαγγέλθηκε στόν πρόλογο, καί πού ἡ ἀπουσία του ἀπό τήν σερβική περίπτωση τό ἔκανε ἀσφαλῶς αἰσθητότερο. Κατά τήν ἐξιστόρηση τῶν περιπετειῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης προτεραιότητα δόθηκε στήν παρουσίαση ἑνός κλίματος πού μπορεῖ νά στεγάζει πολλές καί ποικίλες ἀντιφάσεις, ὄχι ὅμως καί σαφεῖς πολώσεις ἤ γενικευμένα διλήμματα. Οἱ ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς καταγράφτηκαν μέ τρόπο ἰσοπεδωτικό, συνήθως ἀνώνυμα, χωρίς μέριμνα γιά τήν περιγραφή, πίσω ἀπό τήν ἐκφραστική ἐπιφάνεια, «τάσεων» πού ἔρχονται σέ ἀπευθείας ἀντίθεση μεταξύ τους, καί, προπαντός, χωρίς ἱεράρχηση μεταξύ «προοδευτικῶν» καί «συντηρητικῶν» δυνάμεων.

Αὐτή ἡ ἀντιμετώπιση προκύπτει ἀπό τήν προσπάθεια νά γίνει διάκριση ἀνάμεσα στό «τί θά περιμέναμε νά ὑπάρχει» καί στό τί πράγματι βλέπουμε στήν περίοδο πού μελετᾶμε. Ἡ διάκριση φυσικά δεσμεύει κάθε ἐρευνητή σέ κάθε θέμα, ἐδῶ ὡστόσο ὑπάρχει μιά ἐπιπρόσθετη δυσκολία: Αὐτό πού «θά περιμέναμε» συμβαίνει νά εἶναι καί ὅ,τι ἐπέλεξαν ἀπό τήν πεντηκονταετία 1830-1880 οἱ ἀμέσως διάδοχες γενεές. Ἀπό τή στιγμή πού οἱ πηγές ἀποκτοῦν ἐκ τῶν ὑστέρων σφραγίδα βιωσιμότητας, δέν εἶναι δύσκολο νά θεωρήσουμε δεδομένη, π.χ., τή διάσταση ἀλληλοαποκλειόμενων πολιτικῶν ὁραμάτων, δυτικισμοῦ - ἐθνικῶν παραδόσεων, προόδου - συντήρησης, κλπ., διάσταση θεμελιωμένη, ἐννοεῖται, σέ ρητά ἐπεξεργασμένες βάσεις, πέρα ἀπό ἀντιδικίες συναισθηματικοῦ χαρακτήρα ἤ ἀντιδικίες ἰδιοσυγκρασιῶν.

Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, στήν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ Βασι-

λείου οἱ πολεμικές σέ ποικιλία ζητημάτων εἶναι τόσο συχνές καί ἔντονες, ὥστε νά φαίνεται θεμιτή ἡ ἀπομόνωση στίς ὑπάρχουσες πηγές ἀ ν τ ί θ ε τ ω ν ἀπόψεων καί ἡ ἐξέτασή τους κατ' ἀντιπαράθεση — μέ τόν κίνδυνο ὅμως νά ἀποσιωπηθοῦν τά στοιχεῖα πού τίς συνδέουν καί νά διαταραχθοῦν οἱ ἀναλογίες στή γενική εἰκόνα. Γι' αὐτό, τόσο ἡ ἐπιδίωξη φωτογραφικῆς ἀποτύπωσης τῆς σύγχυσης, ὅσο καί τό μέτρο σύγκρισης πού πρόσφερε ἡ Σερβία, κρίθηκαν ἐδῶ παραπάνω ἀπό ἀπαραίτητα. Χωρίς, βέβαια, μέ τό πλῆθος προβλήματα πού τήν ἀπορροφοῦν, νά ἀποτελεῖ ὑπόδειγμα, ἡ Σερβία βοηθάει, ἀκριβῶς γι' αὐτά τά προβλήματα, νά ἀναρωτηθοῦμε πῶς διέλαθε τῆς προσοχῆς τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ἔκταση τῆς κοσμογονίας πού συντελέστηκε στόν σύγχρονό τους ἐλληνισμό.

Μέρος τοῦ προβλήματος εἶναι φυσικά καί τό ὅτι ἡ ἀπορία αὐτή δέν εἶναι αὐτονόητη. Γιατί ἐκ πρώτης ὄψεως δείχνει νά ἀγνοεῖ τήν οὐσιαστική συμμετοχή τῶν λογίων, καί τίς κάποτε τολμηρές τους πρωτοβουλίες, στή μεταμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς συνείδησης κατά τίς κατευθύνσεις τῶν ἐθνικισμῶν τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ οἰκοδόμηση τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας, ἡ διαμόρφωση τῆς γλώσσας, ἡ ὀργάνωση τῆς παιδείας, ἡ ἴδια ἡ ἀναζήτηση τοῦ ἐθνικοῦ ἰδιώματος καί ἡ ἄσκηση κριτικῆς γιά τήν ἑλλαδική πορεία, ἀποτέλεσαν κατ' ἐξοχήν «λόγια» ἁρμοδιότητα.

Τά ἐπιτεύγματα αὐτά μποροῦν νά πολλαπλασιαστοῦν καί ἡ καταγραφή τους νά εἶναι καθ' ὅλα ἀκριβής, μέ τήν προϋπόθεση νά φροντίσει κανείς νά μήν ἐπισκιάσει τίς σ ι ω π έ ς τῶν λογίων, πού κατέχουν ἐξίσου σημαντική θέση στά ζητήματα πού μᾶς ἀπασχόλησαν. Οἱ σιωπές αὐτές δέν εἶναι βέβαια προϊόν προγραμματισμοῦ, καί γι' αὐτό ἄλλωστε δόθηκε ἔμφαση στούς ἀνεπαίσθητους περιορισμούς πού ἐπιβλήθηκαν ἀπό ἐξωγενεῖς παράγοντες: τά σύνορα, τούς τρόπους παρέμβασης τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, τίς οἰκονομικές δραστηριότητες τῆς ὁμογένειας, τίς γραφειοκρατικές ἀνάγκες τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, κλπ. Ἀλλά οἱ περιορισμοί θέτουν αὐτόματα τό ἐρώτημα ποιά ἦταν τά περιθώρια ἐλευθερίας πού εἶχαν οἱ λόγιοι στή διάθεσή τους.

Θά σταθῶ σέ δύο ἀπό τίς κύριες πτυχές τοῦ προβλήματος, ὅπου ἡ γνωριμία μέ τή σερβική πραγματικότητα ὑπῆρξε γιά τή

λογική αὐτῆς τῆς ἐργασίας καθοριστική: στίς ἑλληνοευρωπαϊκές σχέσεις, ἀφ' ἑνός, καί ἀφ' ἑτέρου στίς ἐνδοεθνικές, ὅπως διαμορφώθηκαν μετά τήν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Στίς σχέσεις μέ τήν Εὐρώπη προξενεῖ ἐντύπωση ἡ πλήρης ἀπουσία ἐναλλακτικοῦ προτύπου στήν περίοδο πού ἐξετάσαμε. Ὅσο κι ἄν ἡ διαμάχη, π.χ., ἑτεροχθόνων - αὐτοχθόνων μᾶς παρασύρει μέ τήν ἔντασή της στό νά τήν ἀποσπάσουμε ἀπό τά πολιτικά της συμφραζόμενα καί νά τή γενικεύσουμε σέ σύγκρουση «Δύσης» - «Ἀνατολῆς», δέν μποροῦμε νά μήν σημειώσουμε τή θεωρητική προχειρότητα τῶν ἐκπροσώπων τοῦ αὐτοχθονισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐπί τῆς οὐσίας ἀδυνατοῦν νά ἐπιχειρηματολογήσουν, εἴτε μέσα εἴτε ἔξω ἀπό τό κοινοβούλιο. Ἀλλά καί ἡ διαπίστωση τῆς βασικῆς ὁμοφωνίας στό «δυτικό» μέλλον τῶν Ἑλλήνων δέν θά πρέπει νά μᾶς ἀποτρέψει ἀπό τή διαπίστωση τῆς ἐξίσου ἐντυπωσιακῆς ἔλλειψης ἀνανέωσης στήν εὐρωπαϊκή ἐπίδραση. Παρά τό ὅτι ἀναγνωρίζεται ὡς ζητούμενο, ὁ εὐρωπαϊσμός δέν ἀποκτᾶ γιά τούς Ἕλληνες τίς ἀπαιτήσεις ἀντικειμένου κατάκτησης. Ἡ εἰρωνική ἀντίφαση στή φιλοδυτική Ἑλλάδα εἶναι ὅτι τά εὐρωπαϊκά ρεύματα, κυρίως τά πολιτικά καί ἰδεολογικά, παραμένουν ἐν πολλοῖς ἄγνωστα. Ἀκόμα καί τά Ἑπτάνησα, γιά νά ἐνσωματωθοῦν στήν Ἑλλάδα θά χρειαστεῖ νά ἀπολέσουν τή δυτικοευρωπαϊκή τους ἐμπειρία. Ἕνας ἀπό τούς στόχους τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἦταν νά ἐπισημανθεῖ μιά ἑλλαδική λογική, πού ἀποκρυσταλλώνεται σέ «γεφυρωτικά» συνθήματα, καί πού δεσμεύει ἀκόμα καί τίς πιό φιλότιμες ἀξιώσεις στόν εὐρωπαϊσμό.

Αὐτή ἡ «ἑλλαδικότητα» συνδέεται καί μέ τήν ἄλλη πτυχή τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος, τίς σχέσεις τῶν μέσα μέ τούς ἔξω Ἕλληνες. Οἱ αὐξημένες ἐκφραστικές δυσκολίες στήν Ἀθήνα προκύπτουν ἀπό τό δ ι π λ ό συγκεντρωτικό ἔργο πού ἀναλαμβάνει ἡ νέα πρωτεύουσα τῶν Ἑλλήνων, ὡς πρός τήν Ἑλλάδα, δηλαδή, καί ὡς πρός τόν μείζονα ἑλληνισμό. Ἡ κρατική καί ἰδιωτική οἰκονομική ἐξάρτηση ἀπό τήν ὁμογένεια δέν φτάνει νά ἀμφισβητήσει τήν πλήρη χειραφέτηση τῆς Ἀθήνας στό πνευματικό πεδίο, καί τό μ ή α ὐ τ ο ν ό η τ ο ἐδῶ εἶναι ἡ ἀδράνεια στήν ὁποία περιπίπτουν τά κέντρα παιδείας τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ κατά τήν περίοδο πού ἐρευνήσαμε. Ὅπως δέν μποροῦμε νά δοῦμε στήν ἐπικράτηση τῆς δημοτικῆς μ ό ν ο τόν

νομοτελή της χαρακτήρα καί νά μή λάβουμε ὑπόψη τήν πεντηκονταετή σιωπή της πρίν ἀπ' αὐτό, ἔτσι, γενικεύοντας, δέν μποροῦμε νά καταγράψουμε τήν ἄνθηση τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα χωρίς νά λάβουμε ὑπόψη τήν προηγούμενη μακρά σιωπή τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Διασπορᾶς. Ἡ ὁμογένεια γιά ἕνα μεγάλο διάστημα δέν ἔχει καί δέν φαίνεται νά ἀναζητεῖ τήν δική της ἔκφραση, μιά ἔλλειψη πού εἶναι βέβαια ἀδύνατο νά ἀναπληρωθεῖ στήν Ἀθήνα, ἡ ὁποία ὅμως, ἀναλαμβάνοντάς την, περιπλέκει καί τήν ἐκπλήρωση τοῦ ἑλλαδικοῦ της ἔργου.

Ἡ Σερβία, ἐδῶ, ἔδωσε ἀ μ ε σ ό τ η τ α σέ παρατηρήσεις πού μόνο ἔμμεσα μποροῦσαν νά ἐξαχθοῦν, προσδιορίζοντας τά περιθώρια ἐλευθερίας πού εἴπαμε πιό πάνω: Στόν σερβικό κόσμο μέσα καί ἔξω Σέρβοι ἐξακολουθοῦν νά ἐξελίσσονται παράλληλα καί νά ἐπιδροῦν οἱ μέν στούς δέ σέ ὅλα τά ἐπίπεδα· τό ζήτημα τῶν σχέσεων Ἀνατολῆς - Δύσης βρίσκεται σέ τόσο μόνιμη ἐπικαιρότητα, ὥστε οἱ ἑλληνικές ἀντιθέσεις ἤ «ὁμοφωνίες» νά φαντάζουν ἀναιμικές καί μετέωρες. Ὄχι βέβαια πώς ἡ Σερβία ὁδηγεῖται σέ κάποια λύση τῶν σχετικῶν προβλημάτων, ἀλλά ἡ ἐπίμονη, μέχρι μονομανίας, ἐνασχόληση μ' αὐτά τῶν Σέρβων διανοουμένων ἀφήνει νά διαγραφεῖ καθαρότερα ἡ ὑποτονικότητά τους στόν ἑλληνικό κόσμο.

Ἡ ἔναρξη ἀκριβῶς τῆς ἀναζήτησης τῆς «νεοελληνικῆς» ταυτότητας καί ἡ ἀνατοποθέτηση σέ ζητήματα ὅπως ἡ σχέση τῆς Ἑλλάδας μέ τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀνατολή, εἶναι ἀπό τά κύρια προβλήματα πού θά ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίσει ἡ ἐργασία αὐτή ἄν συνεχιζόταν. Ἕνα ἄλλο πάλι θά ἦταν οἱ τρόποι μέ τούς ὁποίους ἀποκαθίστανται οἱ ἀδρανοποιημένες πλευρές τῆς σύνδεσης τῶν Ἑλλαδιτῶν μέ τό μεῖζον ἔθνος. Κι αὐτό ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἄν στόν ἔξω ἑλληνισμό θά δοῦμε τόν συμπρωταγωνιστή στή γενική ἀνάνηψη τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα καί ἀρχῶν τοῦ 20οῦ, ἤ τόν μοναδικό ἀκροατή στήν ἐκφώνηση μιᾶς ἀρχόμενης ἀντίστροφης μέτρησης.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

ΤΥΠΟΣ*

Α. ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ἀθηνᾶ (1851-1853, 1861-1864)
Αἰών (1847-1849, 1852, 1860-1862, 1866, 1868, 1873)
Ἄμυνα (1871-1872)
Ἀσμοδαῖος (1875-1883)
Ἐξέγερσις Κεφαλληνίας (1874-1875)
Ἐπόπτης Κέρκυρας (1875-1877)
Ἐργάτης (1875-1876)
Εὔβοια (1876-1878)
Ἐφημερίς Ἀθηνῶν (1824-1826, φωτοανατ. 1981)
Ἡ Ἐλπίς (1852-185, 1862-1864, 1866-1868)
Ἡ Εὐθύνη Κέρκυρας (1875-1877)
Ἡ Κόλασις (1868)
Μή χάνεσαι (1880)
Νεολόγος Ἀθηνῶν (1874-1878)
Παλιγγενεσία (1870-1871)
Ραμπαγᾶς (1878)
Ρήγας (1876-1877)
Ρήγας ὁ Φεραῖος Κέρκυρας (1871-1873)
Στοά (1874-1877)

Β. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ

Ἀττικόν Ἡμερολόγιον (1871-1884)
Βύρων (1876-1878)
Ἐθνικόν Ἡμερολόγιον (1863-1867)
Ἑστία (1876-1883)
Ἡ Εὐτέρπη (1851)
Ἡ Μνημοσύνη (1852-1853)
Ἰλισσός (1868-1872)
Πανδώρα (1850-1872)
Παρθενών (1871-1873)
Παρνασσός (1877-1879)
Φιλίστωρ (1861-1862)
Le Spectateur de l'Orient (1853-1857)

* Δέν ἀναφέρονται ἐφημερίδες καί περιοδικά τῶν ὁποίων ἔγινε ἁπλή αὐτοψία (π.χ. *Ἐθνικόν Πνεῦμα*, *Ἐθνική Βιβλιοθήκη*) ἤ περιστασιακή χρήση (π.χ. *Βρεττανικός Ἀστήρ*, *Ἑπτάλοφος*). Παραλείπεται ἐπίσης ὁ σερβικός τύπος. Σέ παρένθεση οἱ χρονιές πού χρησιμοποιήθηκαν.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΜ	*Ἱστορικόν Ἀρχεῖον Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, ἐκδιδόμενον ὑπό Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη (Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, τ.Ε'), τεύχη 1-4, Ἀθήνα 1963-1968.
ΑΕΠΕΣ	Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, 3. *Αἱ Ἐθνικαί Συνελεύσεις*, τόμοι 1-3, Ἀθήνα 1971-1974.
Αἰνιάν	Δημήτριος Αἰνιάν, *Ἅπαντα*, ἐπιμ. Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1962.
Κ. Ἀσώπιος 1856	*Κ. Ἀσώπιος*, Λόγος ἐπί τῆς δευτέρας αὐτοῦ πρυτανείας τῇ κε' Σεπτεμβρίου 1856, ἐκ νέου νῦν μετά εἰκονογραφιῶν ἐκδιδόμενος, Ἀθήνα 1858.
Ι. Βαλασόπουλος 1861	Ι. Βαλασόπουλος, *Αἱ Ἀθῆναι καί τό Βυζάντιον*, Ἀθήνα 1861.
Βαλαωρίτης	Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, Α', *Βίος, ἐπιστολές καί πολιτικά κείμενα*, φιλολογική ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης - Νίκη Λυκούργου, Ἴκαρος (Ἀθήνα 1980).
Σ. Βασιλειάδης	Σ. Βασιλειάδης, *Τά ἅπαντα*, Φέξης, Ἀθήνα 1900.
Δ. Βερναρδάκης 1858	Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Μαρία Δοξαπατρῆ*, ποίημα δραματικόν εἰς πράξεις πέντε, Μόναχο 1858.
Δ. Βερναρδάκης 1866	———, *Ὀλίγαι λέξεις εἰς ἀπάντησιν τῆς ἐπικρίσεως, ἥν συνέρραψε κατά τῆς ἑλληνικῆς γραμματικῆς μου, καί τῶν ὕβρεων, ἅς ἐφιλοτέχνησε κατ' ἐμοῦ ὁ κ. Θεαγένης Λιβαδᾶς*, Τεργέστη 1866.
Δ. Βερναρδάκης 1874	Δ. Ν. Βερναρδάκης, *Καποδίστριας καί Ὄθων*, στόν τόμο: Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαί ἀναμνήσεις*, πρόλογος Κ. Ἀμάντου, τ.Β', Ἀθήνα 1925, σ. 305-396.
Βικέλας	Δημήτριος Βικέλας, *Διαλέξεις καί ἀναμνήσεις*, Ἑστία, Ἀθήνα 1893.
Ἀν. Βυζάντιος	Ἀναστάσιος Βυζάντιος, *Ἔργα*, ἐκδίδονται ὑπό Ἀλεξάνδρου Σ. Βυζαντίου, Τεργέστη 1893.
Βλ. Γαβριηλίδης 1869	Βλ. Γαβριηλίδης, *Ἡ Ἑλλάς καί ὁ πανσλαβισμός*, Ἀθήνα 1869.
Γούδας	Ἀναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τόμοι Α'-Η', Ἀθήνα 1869-1876.
Δεληγεώργης	Ἐπαμεινώνδας Δεληγεώργης, *Πολιτικά Ἡμερολόγια. Πολιτικαί σημειώσεις. Πολιτικαί ἐπιστολαί. Μέρος πρῶτον, 1859-1862*, Ἀθήνα 1896.

Δημαρᾶς, *Διαφωτισμός*	Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικός διαφωτισμός*, Ἀθήνα 1977.
Δημαρᾶς, *Ρωμαντισμός*	———, *Ἑλληνικός ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982.
ΔΙΕΕ	*Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος.*
Δόσιος 1854	(Κωνστ. Δόσιος), *Ἑλληνισμός ἤ ρωσσισμός; Ἤτοι ἡ μεταξύ Ἀγγλίας καί Ρωσσίας ἀπόρρητος καί ἐμπιστευτική διαπραγματεία περί τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος μετά προλόγου καί σημειώσεων*, Ἀθήνα 1854.
Ν. Δραγούμης	Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικαί Ἀναμνήσεις*, ἐπιμ. Ἄλκης Ἀγγέλου, τόμοι Α΄-Β΄, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1973.
ΕΕΣ	*Ἐπίσημος Ἐφημερίς τῆς Συνελεύσεως* (1862-1864).
Ἔκθεσις ΣΔΕΓ 1878	Ὁ ἐν Ἀθήναις πρός Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Σύλλογος. *Ἔκθεσις τῶν κατά τό 1876 καί 1877 πεπραγμένων*, Ἀθήνα 1878.
Ἑλλάς. Πολιτική κατάστασις 1837	*Ἑλλάς. Πολιτική κατάστασις αὐτῆς. Σεπτέμβριος 1837*, Ἀθήνα 1857.
ΕΣΒ	*Ἐφημερίς τῶν συζητήσεων τῆς Βουλῆς* (1865 κέ.).
Γ. Ζωχιός 1857	Γ. Ζωχιός, *Τό μωρόν ἅλας*, Ἀθήνα 1857.
Φ. Ἰωάννου	*Λόγος ὀλυμπιακός συνταχθείς καί ἐκφωνηθείς ὑπό Φιλίππου Ἰωάννου, Καθηγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἐν τῇ β΄ ἑορτῇ τῶν ἱδρυθέντων Ὀλυμπίων ὑπό τοῦ ἀειμνήστου Εὐαγγέλου Ζάππα*, χ.τ.χ.χ. (1871).
Κασομούλης	Νικόλαος Κ. Κασομούλης, *Ἐνθυμήματα στρατιωτικά τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων*, εἰσαγωγή-σημειώσεις Γιάννης Βλαχογιάννης, τόμοι Α΄-Γ΄, Ἀθήνα 1939-1941.
Κόκκου	Ἀγγελική Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιά τίς ἀρχαιότητες στήν Ἑλλάδα καί τά πρῶτα μουσεῖα*, Ἀθήνα 1977.
Κολιόπουλος	Γιάννης Κολιόπουλος, *Ληστές. Ἡ κεντρική Ἑλλάδα στά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1979.
Κουμανούδης	Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπό τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*, προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1980 (φωτοανατ. ἔκδ. τῆς 1900).
Κυριακίδης	Ἐπαμεινώνδας Κ. Κυριακίδης, *Ἱστορία τοῦ συγχρόνου ἑλληνισμοῦ ἀπό τῆς ἱδρύσεως τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, 1832-*

	1892, τόμοι Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1892 (φωτoανατ. 1972).
Κυριακίδου-Νέστορος	Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Ἡ θεωρία τῆς Ἑλληνικῆς λαογραφίας. Κριτική ἀνάλυση*, (Ἀθήνα 1978).
Λεβίδης 1856	Κ.Ν. Λεβίδης, *Ἡ ἑλληνική φυλή καί ἡ Δύσις. Ἀπάντησις εἰς τήν «Συνταγματικήν»*, Ἀθήνα 1856.
Α. Λεκατσᾶς	Ἀντώνιος Λεκατσᾶς, *Συλλογή ἐθνικῶν θεμάτων*, Ἀθήνα 1864.
Μακρυγιάννης	Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, κείμενον, εἰσαγωγή, σημειώσεις Γιάννη Βλαχογιάννη, τόμοι Α΄-Β΄, Ἀθήνα (1947).
Μαντζαβῖνος 1876	Μ.Π. Μαντζαβῖνος, *Αἱ Ἀθῆναι, ἡ Κωνσταντινούπολις καί ἡ διπλωματία τῆς Εὐρώπης ἐν τῇ νῦν καταστάσει τῶν περιπλοκῶν τῆς Ἀνατολῆς*, Ἀθήνα 1876.
Μάουρερ	Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ὁ ἑλληνικός λαός. Δημόσιο, ἰδιωτικό καί ἐκκλησιαστικό δίκαιο ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ Ἀγώνα γιά τήν ἀνεξαρτησία ὥς τήν 31 Ἰουλίου 1834*, μετ. Ὄλγα Ρομπάκη, εἰσαγωγή - ἐπιμέλεια - σχολιασμός Τάσος Βουρνᾶς, Ἐκδόσεις Τολίδη, Ἀθήνα 1976.
Μαργαρίτης 1853	Κ. Μαργαρίτης, *Σύντομά τινα ἀπομνημονεύματα τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τοῦ 1821-1833*, Ἀθήνα 1853.
Μεταρρύθμιση	*Ἡ μεταρρύθμιση πού δέν ἔγινε*, ἐπιμ. Ἀλέξης Δημαρᾶς, τόμος πρῶτος (1821-1894), ΝΕΒ, Ἀθήνα 1973.
Νάζος 1855	Ν. Α. Νάζος, *Ἀπολογία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ἤ Σύντομος ἔκθεσις τῶν διατρεξάντων καί ὀλίγαι λέξεις πρός ἀπάντησιν*, Ἀθήνα 1855.
Στ. Ξένος 1881	Στ. Ξένος, *Ὁ μιξοπάρθενος Κουμουνδοῦρος*, Ἀθήνα 1881.
Κ. Οἰκονόμος, Γ΄	Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, *Τά σῳζόμενα ἐκκλησιαστικά συγγράμματα*, ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τόμος Γ΄, Ἀθήνα 1866.
Μ. Οἰκονόμου 1873	Μ. Οἰκονόμου, *Ἱστορικά τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἤ ὁ ἱερός τῶν Ἑλλήνων ἀγών*, Ἀθήνα 1873.
Παμπούκης	Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια λόγων (ἀπό τῆς 8 Ἰουνίου 1852 μέχρι τῆς 22 Μαΐου 1861) μετά προλεγομένων*, Ἀθήνα 1863.
Ι. Πανταζίδης	Ι. Πανταζίδης, *Χρονικόν τῆς πρώτης πεντηκον*

ταετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου, Ἀθήνα 1889.

Ν. Πανταζόπουλος, *Maurer* — Νικόλαος Ι. Πανταζόπουλος, *Georg Ludwig von Maurer. Ἡ πρός εὐρωπαϊκά πρότυπα ὁλοκληρωτική στροφή τῆς νεοελληνικῆς νομοθεσίας*, Θεσσαλονίκη 1968 (ἀνάτυπο ἀπό τήν *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίδα Σχολῆς Νομικῶν καί Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν*, τ.ΙΓ΄).

Κ. Παπαρρηγόπουλος — Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Προλεγόμενα*, ἐπιμ. Κ.Θ. Δημαρᾶς, ΝΕΒ, Ἀθήνα 1970.

Πήλικας — *Ἀπομνημονεύματα τῆς ὑπουργίας Σπυρίδωνος Πήλικα*, ἐκδιδόμενα ὑπό Ἰωάννου Ν. Πήλικα, Ἀθήνα 1893.

Π. Γ. Πολίτης 1879 — Π. Γ. Πολίτης, *Ἀπομνημονεύματα περί τῆς τελευταίας ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπαναστάσεως*, Ἀθήνα 1879.

Πρακτικά 1844 — *Ἡ τῆς τρίτης Σεπτεμβρίου ἐν Ἀθήναις Ἐθνική Συνέλευσις, Πρακτικά*, Ἀθήνα χ.χ. (1844).

Πρακτικά 1845 — *Πρακτικά τῶν συνδριάσεων τῆς Βουλῆς ἐν τῇ πρώτῃ βουλευτικῇ Συνόδῳ τοῦ ἔτους 1844-1845*, Παράρτημα τῆς Ἐφημ. τῆς Κυβερνήσεως τοῦ ἀριθ. 1 τοῦ 1845.

Α. Ραγκαβῆς — Ἀλέξανδρος Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τόμοι Α΄ - Δ΄, Ἀθήνα 1894, 1895, 1930.

Κλ. Ραγκαβῆς 1877 — Κλέων Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἰουλιανός ὁ Παραβάτης*, ποίημα δραματικόν εἰς μέρη πέντε, Ἀθήνα 1877.

Θ. Ρηγόπουλος — Θεόδωρος Ρηγόπουλος, *Ἀπομνημονεύματα ἀπό τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπαναστάσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1881*, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια-εὐρετήριον Θ. Φωτόπουλος, Ἀθήνα 1879.

Ροΐδης — Ἐμμανουήλ Ροΐδης, *Ἅπαντα*, φιλολογική ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, τόμοι Α΄-Δ΄, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1978.

ΡΦ — *Ρήγας ὁ Φεραῖος* (βλ. Τύπος).

Σ.Α. 1860 — Σ.Α., *Ὁ Ἑλληνικός ἀγών, ἤτοι σύντομος καί ἀκριβής ἐξιστόρησις τῶν μεγάλων θυσιῶν, παθημάτων καί λαμπρῶν κατορθωμάτων τῶν Ἑλλήνων κατά ξηράν καί θάλασσαν, ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ ὑπέρ αὐτονομίας ἀγῶνος. Πρός χρῆσιν ὅλων τῶν τάξεων τοῦ λαοῦ, ἰδίως δέ τῆς εἰς τά δημοτικά σχολεῖα φοιτώσης νεολαίας*, Ἀθήνα 1860.

Ν. Σαρίπολος — Ν.Ι. Σαρίπολος, *Αὐτοβιογραφικά ἀπομνημονεύματα*, ἐκδίδονται ἐντολῇ αὐτοῦ μετά θάνατον ὑπό

	τῆς χήρας αὐτοῦ 'Αριάδνης Σαριπόλου, 'Αθήνα 1889.
Α. Σοῦτσος 1844	'Αλέξανδρος Σοῦτσος, *Πανόραμα τῆς ἐν 'Αθήναις 'Εθνικῆς Συνελεύσεως*, 'Αθήνα 1844.
Π. Σοῦτσος 1847	Παναγιώτης Σοῦτσος, *Δεύτερος λόγος πανηγυρικός τοῦ 'Ελληνικοῦ ἀγῶνος προφερθείς κατά τήν εἰκοστήν πέμπτην Μαρτίου ἡμέραν ἐπέτειον αὐτοῦ*, 'Αθήνα 1847.
Σπηλιάδης	Νικόλαος Σπηλιάδης, *'Απομνημονεύματα διά νά χρησιμεύσωσιν εἰς τήν Νέαν 'Ελληνικήν ἱστορίαν (1821-1843)*, ἐπιμ. Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, τόμοι Α'-Δ', 'Αθήνα 1972-1975.
Συγγρός	'Ανδρέας Συγγρός, *'Απομνημονεύματα*, τόμοι Α'-Γ', 'Αθήνα 1908.
Σύλλογος πρός Διάδοσιν	'Ο ἐν 'Αθήναις Σύλλογος πρός Διάδοσιν τῶν 'Ελληνικῶν Γραμμάτων. *'Η δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατά τήν ἑκατονταετίαν 1869-1969*, ἐπιμ. "Αγγελος Ν. Παπακώστας, 'Αθήνα 1970.
Συνέδριον Συλλόγων	*Συνέδριον τῶν 'Ελληνικῶν Συλλόγων, Πρακτικά τῆς πρώτης αὐτοῦ συνόδου, συγκροτηθείσης ἐν 'Αθήναις ἐν ἔτει 1879*, 'Αθήνα 1879.
ΤΑ 2	*'Ο τύπος στόν 'Αγώνα 1821-1827*, ἐπιμ. Αἰκ. Κουμαριανοῦ, τόμος δεύτερος, ΝΕΒ, 'Αθήνα 1971.
Τά κατά Γρηγόριον Ε'	*Τά κατά τόν ἀοίδιμον πρωταθλητήν τοῦ ἱεροῦ τῶν 'Ελλήνων ἀγῶνος τόν Πατριάρχην Κ/πόλεως Γρηγόριον Ε., καταταχθέντα μέν, διορθωθέντα καί ὑπομνηματισθέντα ὑπό τοῦ καθηγητοῦ Γ. Γ. Παππαδοπούλου, συλλεγέντα δέ καί ἐκδοθέντα ὑπό Γ.Π. 'Αγγελοπούλου*, τόμοι Α'-Β', 'Αθήνα 1865-1866.
Τάκερμαν 1877	Κάρολος Τάκερμαν, *Οἱ "Ελληνες τῆς σήμερον*, μετάφρασις 'Αντωνίου Α. Ζυγομαλᾶ, 'Αθήνα 1877.
Τερτσέτης 1	Γεώργιος Τερτσέτης, *'Απομνημονεύματα 'Αγωνιστῶν τοῦ 1821*, ἐπιμ. Ντίνος Κονόμος, ('Αθήνα 1970).
Τερτσέτης 2	———, *Λόγοι καί Δοκίμια*, ἐπιμ. Ντίνος Κονόμος, ('Αθήνα 1969).
Σ. Τρικούπης	Σπυρίδων Τρικούπης, *'Ιστορία τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως*, ἔκδοσις δευτέρα ἐπιθεωρηθεῖσα καί διορθωθεῖσα, τόμοι Α'-Δ', Λονδίνο 1860-1862.
Χ. Τρικούπης	*Περί Χαριλάου Τρικούπη*, τόμος ΙΔ'. 'Ανάλεκτα ἐκ δημοσιευμάτων (ἀπό 'Οκτωβρίου 1862 μέχρι

	Μαΐου 1884), 'Αθήνα 1912.
Τσιριντάνης	Νικόλαος 'Αλεξ. Τσιριντάνης, *Ἡ πολιτική καί διπλωματική ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ 'Εθν. 'Επαναστάσεως 1866-1868*, τόμοι Α'-Γ', 'Αθήνα 1950-1951.
Φατσέας, Α'	Α. Φατσέας, *Σκέψεις ἐπί τῆς δημοσίας καί ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν νέων 'Ελλήνων*, Λαμία 1856.
Φατσέας, Β'	———, (...), Μέρος Β', 'Αθήνα 1856.
Ι. Φιλήμων	'Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον ἱστορικόν περί τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως*, τόμοι Α'-Δ', 'Αθήνα 1859-1861.
Τ. Φιλήμων 1877	Τιμολέων Φιλήμων, *Λόγος πανηγυρικός ἐκφωνηθείς τήν 3ην 'Απριλίου 1877 ἐν 'Αθήναις*, 'Αθήνα 1877.
Φραντζῆς	'Αμβρόσιος Φραντζῆς, *'Επιτομή τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης 'Ελλάδος ἀρχομένη ἀπό τοῦ ἔτους 1715 καί λήγουσα τό 1835*, τόμοι Α'-Δ', 'Αθήνα 1839-1841.
Φωτᾶκος	Φώτιος Χρυσανθόπουλος ἤ Φωτᾶκος, *'Απομνημονεύματα περί τῆς 'Ελληνικῆς 'Επαναστάσεως*, τόμοι Α'-Β', 'Αθήνα 1899.
Χιώτης, Β'	Παναγιώτης Χιώτης, *'Ιστορία τοῦ 'Ιονίου Κράτους ἀπό συστάσεως αὐτοῦ μέχρις 'Ενώσεως*, τόμος Β', περιέχων τά ἀπό ἁρμοστείας "Αδαμ 1824 ἕως 'Ενώσεως 1864, Ζάκυνθος 1877.
Χρυσοβέργης 1853	Α. Χρυσοβέργης, *Ἡ 'Ελληνική 'Επανάστασις*, 'Ερμούπολη 1853.
Ψύλλας	Γεώργιος Ψύλλας, *'Απομνημονεύματα τοῦ βίου μου*, ἔκδοσις καί σημειώσεις 'Ελευθερίου Γ. Πρεβελάκη (Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, 8), 'Αθήνα 1974.
A. Bernardakis 1870	A. N. Bernardakis, *Le présent et l' avenir de la Grèce*, Παρίσι 1870 (ἀνάτυπο ἀπό τό Journal des Economistes).
Chassiotis	G. Chassiotis, *L' instruction publique chez les Grecs depuis la prise de Constantinople par les Turcs jusqu' à nos jours*, Παρίσι 1881.
Danova	Nadja Danova, *Nacionalnijat v'pros v gr'ckite političeski programi prez XIX vek*, Σόφια 1980.
Davison	Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton, N.J., 1963.
Driault - Lhéritier	E. Driault - N. Lhéritier, *Histoire diplomatique de*

	la Grèce de 1821 à nos jours, I-V, Παρίσι 1925-1926.
Fallmerayer 1845	Jakob Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, τ. II, Stuttgart-Tübingen 1845.
Finlay	George Finlay, *History of the Greek Revolution and of the Reign of King Otho*, Λονδίνο 1971 (φωτανατ. ἔκδ. τῆς 1877).
Frangos	George Demetrios Frangos, *The Philike Etaireia, 1814-1821: A Social and Historical Analysis*, Columbia University, Ph. D., 1971 (University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, 1974).
Gobineau	Le Comte de Gobineau, *Deux études sur la Grèce moderne. Capodistrias. Le Royaume des Hellènes*, Παρίσι 1905.
ISN	*Istorija srpskog naroda*, ἐκδ. Srpska knjizevna zadruga, Βελιγράδι 1981 κέ.
Levidis 1863	C. N. Levidis, *Quelques mots sur la Grèce et l'ex-Roi Othon, adressés à l'opinion publique du monde civilisé*, Βρυξέλλες 1863. *civilisé*, Βρυξέλλες 1863.
Moraïtinis 1877	Pierre A. Moraïtinis, *La Grèce telle qu' elle est*, Παρίσι 1877.
Moullas	Panayotis Moullas, *Les concours poétiques de l'Université d' Athènes*, Thèse pour le Doctorat d' Etat presentée à l' Université de Paris-Sorbonne, 1976 (πολυγρ.).
Petropulos	John Anthony Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton, N. J., 1968.
Rustow	Dankwart A. Rustow, *A World of Nations. Problems of Political Modernization,* Washington, D.C., 1968.
Snyder	Louis L. Snyder, *The Meaning of Nationalism*, Westport, Conn., 1972.
SpOr	*Le Spectateur de l' Orient* (βλ. Τύπος).
Thouvenel	*La Grèce du Roi Othon. Correspondance de M. Thouvenel avec sa famille et ses amis*, Παρίσι 1890.
Vučković - Jakšič	Grgur Jakšič - Vojislav Vučković, *Spoljna politika Srbije za vlade kneza Mihaila (prvi balkanski savez)*, Βελιγράδι 1963.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ*

* Δέν εὑρετηριάζονται: τίτλοι ἐφημερίδων καί περιοδικῶν ὅποτε ὑπάρχουν παραπομπές σέ ἐπώνυμα ἄρθρα· ἀναφορές στή σύγχρονή μας βιβλιογραφία· passim θέματα στό βιβλίο (Μεγάλη 'Ιδέα, Εὐρώπη κτλ.)· πολλά «ἅπαξ», κυρίως στίς ὑποσημειώσεις καί στά παραθέματα.